

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६५ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७७

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६५ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७७

सम्पादकीय

२०७७ वैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६४ वर्ष पूरा गरी ६५ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। विश्वका सम्पूर्ण मानव जाति नै नोबल कोरोना भाइरस (कोभिड-२०१९) को सङ्क्रमणबाट आक्रान्त रहेको यस त्रासदपूर्ण घडीमा देशको केन्द्रीय बैंक वार्षिकोत्सवको उल्लासलाई थाती राखेर देश र जनताका वित्तीय तथा मौद्रिक आवश्यकताको सहज व्यवस्थापनमा जुटिरहेको छ। नेपाल सरकार, नेपाली जनता, नेपाल राष्ट्र बैंकलगायत विभिन्न निकाय तथा संस्थाहरू एवम् विश्वका विभिन्न मुलुकको प्रयास, सहयोग तथा समन्वयमा कोभिड-२०१९ बाट उन्मुक्ति पाउने अपेक्षा गरिएको छ।

मुलुकमा बैंकिङ विकास गर्ने मूल उद्देश्य राखी स्थापना भएको नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास स्वरूप यस अवधिमा देशभरि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्जाल विस्तार भएको छ। वाणिज्य बैंकको उपस्थिति मात्र हेर्ने हो भने पनि देशका ७५३ स्थानीय तहमध्ये ७४६ स्थानीय तहमा बैंक शाखा विस्तार भइसकेको छ। बाँकी रहेका स्थानीय तहमा समेत छिट्टै वाणिज्य बैंकको शाखा स्थापना हुने अपेक्षा गरिएको छ। वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्न वित्तीय सेवाको विस्तारलाई समेत उत्तिकै जोड दिइएअनुसार २०७६ चैत मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या ९,६९२ पुगेको तथा प्रति शाखाले सेवा दिने संख्या औसतमा ३,०५५ मात्र रहेको अवस्थामा आइपुगेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कम्तीमा एक निक्षेप खाता हुने नेपालीको संख्या ६१ प्रतिशत पुगनुका साथै बैंकबाट ऋण उपभोग गर्नेको संख्यामा समेत उल्लेख्य वृद्धि भएको छ। बैंकिङ तथा वित्तीय सेवाको पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणलाई विस्तार गर्नको निम्ति नेपाल राष्ट्र बैंकले आगामी दिनमा अझ प्रभावकारी नीतिगत व्यवस्था अवलम्बन गर्दै जानेछ।

बैंकको वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा नेपाल राष्ट्र बैंक समाचारको वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क प्रकाशन गर्ने विगतदेखिको परम्परा अनुरूप यो विशेषाङ्क प्रकाशित भएको छ। यस विशेषाङ्कमा सदाभै बैंकको वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नरज्यूले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्णपाठका साथै नेपालको आर्थिक, वित्तीय, मौद्रिक, बैंकिङ, वाणिज्य, व्यवस्थापन, कानूनलगायतका विविध विषयमा लेखिएका चार दर्जनभन्दा बढी विश्लेषणात्मक लेख, रचना समावेश गरिएको छ। प्रस्तुत प्रकाशन मुलुकको आर्थिक गतिविधिमा सरोकार राख्ने सबैका लागि उपयोगी हुनेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ। यस विशेषाङ्कका लेखमा उल्लेखित विषयवस्तु लेखकका निजी विचार हुन्। यसमा समेटिएका लेखहरूलाई लेखकको नाम अनुसार वर्णानुक्रममा प्रस्तुत गरिएको छ।

यस विशेषाङ्क प्रकाशनका लागि आफ्ना अमूल्य लेख रचना उपलब्ध गराउनुहुने सिर्जनशील लेखकहरू, सम्पादन, आवरण डिजाइन तथा प्रेससम्बन्धी कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने महानुभावहरूलगायत सल्लाहकार एवम् शुभेच्छुकप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दै भविष्यमा निरन्तर सहयोग प्राप्त हुने अपेक्षासमेत राखेका छौं।

अन्त्यमा, नयाँ वर्ष २०७७ को आगमनले कोभिड-२०१९ लगायत मानवजातिका नकारात्मक पक्षलाई परास्त गर्दै राष्ट्रिय जीवनका हरेक क्षेत्रमा सुख, शान्ति र समृद्धि ल्याउन सकोस् भनी हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं।

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक
गभर्नरको कार्यालय

सल्लाहकार

डा. नेफिल मातङ्गि मास्के

प्रधान सम्पादक

सत्येन्द्र तिमिल्सिना

सम्पादक

शिवप्रसाद घिमिरे

सह-सम्पादक

विष्णुदत्त पाण्डेय

सम्पादन सहयोगी

समिता श्रेष्ठ
लालकुमार सुवेदी
नवीना ताम्राकार
सिर्जना थापा

आवरण

सुन्दर श्रेष्ठ
(आइडियल डिजाइनर्स,
बागबजार)

मुद्रण

पृथक छापाखाना
तारकेश्वर-८, काठमाडौं
फोन नं. ०१-४३५२५४७

विषय सूची

क्र.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ
	नेपाल राष्ट्र बैंकको ६५ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर महा प्रसाद अधिकारीले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण		I-XVIII
नेपाली खण्ड			
१.	सामूहिक लगानी कोष : वर्तमान अवस्था, सम्भावना तथा चुनौती	अम्बिकाप्रसाद गिरी	१
२.	नेपालमा डिजिटल बैंकिङका आधारहरू	अमिश ढुङ्गेल	१२
३.	आधुनिक संगठन स्वचालित र स्वनियन्त्रित हुनुपर्ने अपरिहार्यता	आनन्द पौड्याल	१८
४.	नेपालमा लघुकर्जाको उपयोगको अवस्था	उमा जोशी बोहरा	२४
५.	विद्युतीय भुक्तानी कारोबारमा प्रिपेड कार्ड सञ्चालनको सम्भावना	कृष्णाप्रसाद शर्मा	३०
६.	नेपालमा उदारीकरणको अभ्यास र यसको प्रभाव	गम्भीरबहादुर हाडा	३६
७.	नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको कानुनी संरचना	गुरुप्रसाद पौडेल	४५
८.	ग्रामीण विकासमा सरकार र नागरिकबीचको खाडल	गोपीकृष्ण ढुङ्गाना	५५
९.	समृद्धि, समावेशीता र सहकारी	गोपीनाथ मैनाली	६२
१०.	विदेशी विनिमय सञ्चिति वृद्धिका उपायहरू	चिन्तामणि शिवाकोटी	६६
११.	आर्थिक कुटनीतिमा जलविद्युतको सम्भावना	ढुनबहादुर बुढाथोकी 'सङ्घर्ष'	७२
१२.	वित्तीय संघीयता व्यवस्थापनका चुनौती तथा समाधानका उपायहरू	दामोदर रेग्मी	८१
१३.	संघीयस्तरमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन र यसका चुनौतीहरू	दिलिपकुमार श्रीवास्तव	८८
१४.	सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी व्यवस्था: एक समीक्षा	नारायणप्रसाद पौडेल	९६
१५.	नेपालमा आन्तरिक ऋणको संरचना	डा. नीलम तिमिसिना	१०१
१६.	संस्थागत सुशासनमा सञ्चालक समितिको भूमिका: सन्दर्भ सूचीकृत संगठित संस्था	मुक्तिनाथ सापकोटा	१०८
१७.	सेयरबजार र सरोकारवाला	मुराहरि पराजुली	११६
१८.	नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालनको अवस्था र चुनौती	रमेश अर्याल	१२३
१९.	सार्वजनिक संस्थानका वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण सिद्धान्त र नेपालमा यसको प्रयोग	रमेशप्रसाद पराजुली	१३२
२०.	केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता	रविन्द्र महर्जन	१४२
२१.	सार्वजनिक क्षेत्रमा सामाजिक लेखापरीक्षण: एक चर्चा	राजनविक्रम थापा	१४८
२२.	स्थिरीकरण कोष : नेपाली सहकारी अभियानमा नयाँ आयाम	रामकाजी खाडजू	१५५
२३.	विस्तारकारी वित्त नीति र मुद्रास्फीति	रामेश्वरी पन्त	१६३
२४.	बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ का मुख्य व्यवस्थाहरू	रेशमराज रेग्मी	१६८
२५.	गरिबी निवारण : एक चर्चा	विनोद नेपाल	१७८

क्र.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ
२६.	विदेशी लगानीका केही पक्ष	शिवप्रसाद घिमिरे	१८५
२७.	भुक्तानी प्रणालीको विकासमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका	शुभाषचन्द्र घिमिरे	१९२
२८.	नेपालको वर्तमान भुक्तानी सेवामा देखिएका केही उल्झन	सत्येन्द्र तिमिल्सिना	१९९
२९.	सहूलियतपूर्ण कर्जा: हाम्रो प्राथमिकता	सुमनकुमार नेपाल	२०४
३०.	मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा खुला बजार कारोबार उपकरणको भूमिका	सुषमा रेग्मी (रिजाल)	२१०
३१.	नेपालमा कृषि कर्जा : सुनौलो इतिहास, निराशाजनक विगत, सुधारिएको वर्तमान र ...भविष्य	हिमप्रसाद न्यौपाने	२१८

English Section

1.	NFRS implementation in Banks and Financial Institutions in Nepal	Abhiyan Upadhyay	229
2.	Aspects of Cryptocurrency	Anubhooti Regmi	234
3.	Enhancing Financial Inclusion: Key Role of NRB	Durgesh G. Shrestha	241
4.	An Assessment of Risk and Return in Investment in Shares of Manufacturing Industries of Nepal	Ganesh Prasad Acharya & Dr. Pawan Kumar Verma	247
5.	Ethics in Modern Day Research	Jugal Kishor Kushwaha	255
6.	Adopting Green Banking for Sustainability	Lekhanath Bhusal	261
7.	Trade between Nepal and India	Mukti Bahadur Khatri	272
8.	Building Sustainable MSME Finance Ecosystem: Learning from Malaysia	Prakash Kumar Shrestha, PhD	278
9.	Embracing Disruptive Technologies: Now or Never	Pralhad Giri	283
10.	Monitoring and Evaluation of Economic Policy and Performance: Process and Key Elements	Ram Babu Nepal	290
11.	Financial Literacy for Economic Development	Ramesh Chaulagain, PhD	306
12.	Economic Relationship between Nepal and People's Republic of China	Prof. R.K. Shah, PhD	312
13.	Managing Workforce Diversity: A Key to Success	Saroj Gotame	321
14.	On Regulation	Sarthak Karki	328
15.	FinTech and Digitization in Nepal—A Policy Lobbying	Dr. Shankar Prasad Acharya	334
16.	Organizational Politics and Human Resource Management	Shikhar Nath Khanal	344
17.	Does International Financial Institution Expand the Growth of Developing Countries?	Suman Acharya	348
18.	Maintaining the Efficiency of Public Procurement	Dr. Suman Kumar Regmi	357
19.	Fundamentals of Foreign Exchange and Different Regimes	Suresh Kumar Dahal	363

वित्तीय साधन परिचालनमार्फत आर्थिक क्रियाकलाप विस्तारमा टेवा पुऱ्याउँदै समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम राख्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिबद्धता*

गभर्नर महा प्रसाद अधिकारी

१. नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६४ औं वर्ष पूरा गरी ६५ औं वर्षमा प्रवेश गरेको अवसरमा यस बैंकको उद्देश्य प्राप्तमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने बैंकको सञ्चालक समिति र बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु। बैंकको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने क्रममा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने नेपाल सरकार, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरू, सञ्चार माध्यम तथा शुभेच्छुकहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु।

चुनौतीपूर्ण समय

२. विश्वभर महामारीको रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ का कारण मानव स्वास्थ्यमा ठूलो जोखिम उत्पन्न भएको छ। विश्वले अनपेक्षित ढङ्गले मानवीय क्षति व्यहोर्नुपरेको छ, भने कोभिडको फैलिदो संक्रमणबाट बच्न घरभित्रै बस्नुपर्ने अवस्था उत्पन्न भएको छ। अप्रत्याशित रूपमा आइपरेको महामारीका कारण स्वास्थ्य संकटमात्र नभई आर्थिक संकटबाट समेत विश्व गुञ्जिनुपर्ने भएको छ। विश्व अर्थतन्त्रसँगै नेपालको अर्थतन्त्र पनि प्रभावित भएको छ। खासगरी, पर्यटन, बैदेशिक रोजगारी, साना तथा मझौला उद्यम, पूर्वाधार विकास र व्यापार व्यवसाय जस्ता क्षेत्र वढी प्रभावित भएका छन्। विगत तीन वर्षदेखि कायम रहेको आर्थिक क्रियाकलापको उत्साहप्रद विस्तारमा कमी आउने देखिएको छ।

कोभिड- १९ को संक्रमण र यसको असरका बारेमा अहिले नै यकिन गर्न सकिने अवस्था नभएता पनि यसबाट उत्पन्न मानवीय र आर्थिक संकटलाई संयमतापूर्वक व्यवस्थापन गर्दै अर्थतन्त्रको चुस्त सञ्चालन र व्यवस्थापनमा लाग्नुपर्ने भएको छ।

३. विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ को संक्रमण जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न २०७६ चैत ११ देखि घरभित्रै बस्नुपर्ने व्यवस्था लागू भएको छ। प्रतिकूल परिस्थितिका वावजूद स्वास्थ्य सुरक्षाका न्यूनतम उपायहरू अवलम्बन गर्दै बैंकिङ सेवा प्रवाहलाई सुचारु राखिएको छ। अविच्छिन्न तवरले बैंकिङ सेवा प्रवाह गर्नमा संलग्न यस बैंकलगायत सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ।

४. कोभिड-१९ को संक्रमण न्यूनीकरणका लागि लागू गरिएको घरमै बस्नुपर्ने व्यवस्थाले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावलाई यस बैंकले सूक्ष्म ढङ्गले अध्ययन गरिरहेको छ। मुलुकको पर्यटन, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय तथा वित्तीय क्षेत्रमा परेको असरलाई ध्यानमा राख्दै यस बैंकले सम्बन्धित सबैलाई सहज हुनेगरी केही राहत कार्यक्रमहरू घोषणा गरी कार्यान्वयनमा ल्याई पनि सकेको छ।

५. कोभिड-१९ बाट प्रभावित क्षेत्र तथा वर्गप्रति संवेदनशील रही जिम्मेवारी बोधका साथ यस बैंकले वित्तीय क्षेत्रबाट समेत राहत सहूलियत

*नेपाल राष्ट्र बैंकको ६५ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर श्री महा प्रसाद अधिकारीले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण।

प्रदान गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यले केही सहूलियत तथा छुटहरू प्रदान गरेको हो । सामाजिक दूरी कायम गर्न घरमै बस्नुपर्ने भएका कारण ऋणीहरूलाई कर्जा भुक्तानीमा हुनसक्ने असहजतालाई मध्यनजर गर्दै २०७६ चैत महिनामा भुक्तानी गर्नुपर्ने मासिक/त्रैमासिक किस्ताहरूको भुक्तानी अवधि तीन महिनाले बढाइएको र समयमै भुक्तानी गर्ने ऋणीहरूलाई मासिक/त्रैमासिक ब्याज रकममा १० प्रतिशत छुट दिने व्यवस्था गरिएको छ ।

६. कोभिडका कारण उत्पन्न असहज परिस्थितिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुने कर्जाको निरन्तरतामार्फत आर्थिक गतिविधि चलायमान होस् भन्ने उद्देश्यले यस बैंकले नियामकीय छुटसम्बन्धी विभिन्न निर्देशनहरू जारी गरेको हो । यसअन्तर्गत, अनिवार्य नगद मौज्जात तथा बैंकदर कटौती गर्ने, ब्याजदर करिडरका दरहरूमा समायोजन गर्ने, चैत महिनामा अनुपालना नभएका नियमाकीय तथा सुपरिवेक्षकीय अनुपातहरूमा हर्जाना नलगाउने, Countercyclical Capital Buffer सम्बन्धी व्यवस्था स्थगन गर्ने, चैत महिनामा नवीकरण गर्नुपर्ने कर्जाहरू नवीकरण नभएको आधारमा सूक्ष्म निगरानी वर्गमा वर्गीकरण गर्न अनिवार्य नगरिने, कोभिड-१९ को उपचारका लागि सेवा विस्तार गर्न चाहने स्वास्थ्य सेवा प्रदायक संस्थाहरूलाई प्रवाह गरिने कर्जालाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गणना गर्न दिइने जस्ता व्यवस्थाहरू समावेश गरिएका छन् ।
७. कोभिड-१९ को फैलिदो संक्रमणको असहज परिस्थितिबाट पर्यटन, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय लगायतका क्षेत्रमा परेको असरलाई न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक गतिशीलता बढाउन यस बैंकमा रहेको रु.५० अर्बको पुनरकर्जा कोषलाई रु.६० अर्बको बनाउने व्यवस्था गरिएको छ । यस बैंकबाट प्रदान गरिने पुनरकर्जा सुविधामा कोभिड-१९ बाट प्रभावित साना तथा मझौला उद्यमीलाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरिएको

छ, भने चालू पुँजी प्रकृतिका अल्पकालीन कर्जाहरूको भुक्तानी अवधि ६० दिनसम्म थप हुने व्यवस्था गरिएको छ । वैदेशिक रोजगारमा जाने अनुमति लिई जान नपाएका व्यक्तिहरूलाई राहत दिन विशेष व्यवस्था गरिएको छ, जसअनुसार त्यस्ता व्यक्तिहरूले सहूलियतपूर्ण कर्जा लिई उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्न चाहेमा संक्रमणको जोखिम समाप्त भएपछि निवदेन दिएको सात दिनभित्र सहूलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

८. संघ र प्रदेशमा स्थापना भएका कोरोना संक्रमण रोकथाम, नियन्त्रण र उपचार कोषमा वित्तीय क्षेत्रबाट समेत सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले त्यस्ता कोषहरूमा गरेको योगदान रकमलाई सामाजिक उत्तरदायित्व खर्चअन्तर्गत गणना गर्न पाउने व्यवस्था मिलाइएको छ । स्वास्थ्योपचारसम्बन्धी वस्तु तथा उपकरण, औषधी, खाद्यान्नलगायत अत्यावश्यक मालवस्तु पैठारी तथा विक्री वितरणका लागि माग हुने कर्जा संक्षिप्त प्रकृया (Fast Track) बाट उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी, कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित अत्यावश्यक औषधिजन्य सामग्री तथा स्वास्थ्य उपकरणको आयातलाई सहज बनाउन यस बैंकबाट प्रदान हुँदै आएको विदेशी विनिमय सटही सुविधालाई सहज बनाइएको छ ।
९. प्रतिकूल परिस्थितिमा बढीभन्दा बढी सेवाग्राहीले विद्युतीय माध्यमबाट बैंकिङ सेवा प्राप्त गरुन् भन्ने उद्देश्यले विद्युतीय कारोबारलाई थप प्रभावकारी बनाइएको छ, भने विद्युतीय कारोबार गर्दा २०७७ असार मसान्तसम्म कुनै पनि सेवा शुल्क नलाग्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०. कोभिड-१९ को संक्रमणको प्रतिकूलताका कारण बैंकको वार्षिकोत्सव समारोह आयोजना गर्न नसकिए तापनि आजको यस अवसरमा विगत एक वर्षमा भए गरेका महत्वपूर्ण कार्यहरू सार्वजनिक गर्न गइरहेको छु ।

कानूनी तथा नीतिगत सुधार

११. देशमा सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने सन्दर्भमा सोसँग सम्बन्धित कार्यको नियमन, सुपरिवेक्षण र निगरानी गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको “भुक्तानी तथा फस्यौट ऐन, २०७५” संसदबाट पारित भई लागू भएको छ ।
१२. भुक्तानी तथा फस्यौट ऐन, २०७५ सँग सामञ्जस्यता हुनेगरी तयार गरिएको भुक्तानी फस्यौट विनियमावली, २०७६ सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत हुने प्रक्रियामा रहेको छ । साथै, भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७६ को मस्यौदा तयार भई स्वीकृतिको प्रक्रियामा रहेको छ ।
१३. विनिमय अधिकारपत्र ऐन, २०३४, बैकिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को संशोधन/परिमार्जनसम्बन्धी मस्यौदा तयार गरिएको छ । सोमध्ये नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को संशोधन प्रस्ताव संघीय संसदमा छलफलको क्रममा रहेको छ । यसैगरी लिजिड फाइनान्ससम्बन्धी कानूनको मस्यौदा यस बैंकको सञ्चालक समितिमा छलफलको क्रममा रहेको छ ।
१४. बैकिङ कार्यालयअन्तर्गत रहनेगरी तीनै तहका सरकारी खाता सञ्चालन गर्न, राजस्व संकलनलगायतका अन्य सरकारी कारोबार गर्न स्वीकृति प्रदान गरिएका वाणिज्य बैंकका शाखा कार्यालयहरू तथा अन्य सम्बन्धित पक्षहरूलाई सरकारी कारोबारसँग सम्बन्धित कार्य गर्दा उत्पन्न भएका द्विविधा निवारण गर्दै सहजता प्रदान गर्न र नेपाल सरकारको खर्च प्रणालीमा भएको परिवर्तन तथा लेखा प्रणालीमा भएका अन्य सुधारहरूलाई समेत समावेश गर्न निर्देशिका परिमार्जन गर्न आवश्यक देखिएकोले साविकको सरकारी कारोबार निर्देशिका २०७१ खारेज गरी
- “नेपाल राष्ट्र बैंक सरकारी कारोबार निर्देशिका, २०७६” लागू गरिएको छ ।
१५. नेपाल राष्ट्र बैंक, खरिद विनियमावली, २०७१ लाई सार्वजनिक खरिद विनियमावली, २०६४ को नवौं संशोधनअनुरूप हुनेगरी संशोधन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढेको छ ।
१६. युवाहरूलाई स्वरोजगार, व्यावसायिक र उद्यमशील बनाउने उद्देश्यले नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदबाट स्वीकृत “सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५” मा भएको संशोधित व्यवस्था अनुसार जुनसुकै बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कपडा उद्योग सञ्चालनको लागि रु.पाँच करोडसम्म र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्बाट मान्यताप्राप्त संस्थाबाट लिइने तालिमका लागि रु.दुई लाखसम्म कर्जा लिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
१७. “सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५” बमोजिम सहूलियतपूर्ण कर्जाहरूमध्ये कृषि तथा पशुपन्क्षी कर्जाबाहेक अन्य कर्जा शीर्षकमा ग्रामीण इलाकालाई प्राथमिकतामा राखी २०७७ असार मसान्तसम्ममा “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले क्रमशः न्यूनतम ५०० वटा, २०० वटा र १०० वटा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१८. नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७५ कात्तिक २५ गतेको निर्णय अनुसार सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ को दफा ७ को उपदफा (२) बमोजिम कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र हुलाक बचत बैंकको सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी नियमनका लागि यस बैंकलाई तोकिएकोले उक्त संस्थाहरूलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी निर्देशन जारी गरिएको छ ।
१९. यस बैंकबाट उपलब्ध गराइने पुनरकर्जा सुविधालाई थप व्यवस्थित, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन

“नेपाल राष्ट्र बैंक पुनरकरजा कार्यविधि, २०७६ जारी गरी लागू गरिएको छ ।

२०. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को मौद्रिक नीतिमा उल्लेख भएको ब्याजदर करिडोरसम्बन्धी व्यवस्थालाई सम्बोधन गर्न “ब्याजदर करिडोरसम्बन्धी कार्यविधि, २०७६” तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । जसअनुसार “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नीतिगत दरमा हप्तामा एकपटक अघिल्लो दिन रहेको आफ्नो स्वदेशी निक्षेप दायित्वको ०.२५ प्रतिशतसम्म Overnight Repo सुविधाको रूपमा उपयोग गर्न पाउनेछन् ।
२१. आर्थिक गतिविधि तथा विशेष अध्ययन मार्गदर्शन, २०७० अनुसार ५७ जिल्लामा स्थलगत अध्ययन गरी आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने गरिएकोमा चालू आर्थिक वर्षदेखि ७७ वटै जिल्लाको आर्थिक गतिविधि समेट्नेगरी आर्थिक गतिविधि तथा विशेष अध्ययन मार्गदर्शन, २०७६ जारी गरिएको छ ।

समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

विश्व अर्थतन्त्र

२२. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले अप्रिल २०२० मा सार्वजनिक गरेको World Economic Outlook अनुसार कोभिड-१९ को विश्वव्यापी महामारीका कारण सन् २०१९ मा २.९ प्रतिशतले विस्तार भएको विश्व अर्थतन्त्र सन् २०२० मा ३.० प्रतिशतले संकुचन हुने भएको छ । अमेरिकी अर्थतन्त्र सन् २०१९ मा २.३ प्रतिशतले वृद्धि भएकोमा सन् २०२० मा ५.९ प्रतिशतले संकुचन हुने प्रक्षेपण छ । कोषको प्रक्षेपण अनुसार सन् २०१९ मा ३.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको उदीयमान तथा विकासोन्मुख देशहरूको अर्थतन्त्र सन् २०२० मा १.० प्रतिशतले संकुचन हुने प्रक्षेपण छ । छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनको आर्थिक वृद्धि सन् २०२० मा क्रमश १.९ प्रतिशत र १.२ प्रतिशत रहने कोषको प्रक्षेपण छ ।

आन्तरिक आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

वास्तविक क्षेत्र

२३. यस वर्ष धानको उत्पादनमा आएको कमी तथा विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ को संक्रमण नियन्त्रण गर्न लागू गरिएको घरभित्रै बस्नुपर्ने व्यवस्थाका कारण मुलुकको पर्यटन, उद्योग, व्यापार, यातायात, निर्माण तथा वित्तीय क्षेत्रलगायत आपूर्ति श्रृंखलामा परेको धक्काको परिणामस्वरूप आर्थिक वृद्धि प्रभावित हुने देखिएको छ ।
२४. निर्माणजन्य वस्तुको आपूर्ति प्रभावित हुनुका साथै निर्माणमा संलग्न विदेशी श्रमिकहरूको अनिश्चितताको कारण ठूला आयोजनाहरूको समय तथा लागत दुबै बढ्ने देखिएको छ । आपूर्ति श्रृंखलामा भएको अवरोधले औद्योगिक कच्चा पदार्थको आयात प्रभावित हुनुका साथै उत्पादित वस्तुको मागमा आएको कमीका कारण औद्योगिक उत्पादन तथा उद्योगको क्षमता उपयोगमा कमी आएको देखिएको छ ।
२५. चालु आर्थिक वर्षको फागुन मसान्तसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जान अनुमति लिनेको संख्या अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ९.८ प्रतिशतले बढेको छ । यद्यपि कोभिड-१९ को बढ्दो संक्रमणका कारण वैदेशिक रोजगारी प्रभावित हुने भएको छ ।

मूल्य स्थिति

२६. २०७६ चैतमा वार्षिक बिन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति ६.७४ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही महिनामा यस्तो मुद्रास्फीति ४.४३ प्रतिशत रहेको थियो । समीक्षा महिनामा खाद्य तथा पेय पदार्थ समूहको मुद्रास्फीति ९.६९ प्रतिशत र गैर-खाद्य तथा सेवा समूहको मुद्रास्फीति ४.४८ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनासम्म औसत मुद्रास्फीति ६.५ प्रतिशत रहेको छ । गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा यस्तो मुद्रास्फीति ४.२ प्रतिशत रहेको थियो ।

२७. २०७६ फागुनमा वार्षिक बिन्दुगत थोक मुद्रास्फीति ६.५७ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही महिनामा यस्तो मुद्रास्फीति ४.९७ प्रतिशत रहेको थियो ।
२८. २०७६ फागुनमा वार्षिक बिन्दुगत तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क ७.५१ प्रतिशतले बढेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही महिनामा उक्त सूचकाङ्क १०.०१ प्रतिशतले बढेको थियो । समीक्षा महिनामा तलब सूचकाङ्क १३.५५ प्रतिशत र ज्यालादर सूचकाङ्क ५.८९ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

सरकारी वित्त स्थिति

२९. महालेखा नियन्त्रक कार्यालयका अनुसार २०७६ चैत मसान्तसम्म संघीय सरकारको कुल खर्च रु.६७४ अर्ब ८६ करोड रहेको छ । यसमध्ये चालु खर्च रु.४९५ अर्ब ४० करोड र पुँजीगत खर्च रु.१०५ अर्ब २२ करोड छ । यसैगरी २०७६ चैत मसान्तसम्म रु.५९० अर्ब ६४ करोड राजस्व संकलन भएको छ ।

वैदेशिक व्यापार तथा शोधनान्तर स्थिति

३०. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनामा कुल वस्तु निर्यात १२.९ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.७८ अर्ब ८२ करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निर्यात १६.९ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । गन्तव्यका आधारमा भारततर्फ निर्यात २५.४ प्रतिशतले बढेको छ भने चीनतर्फ र अन्य मुलुकतर्फ क्रमशः २८.१ प्रतिशत र ७.५ प्रतिशतले घटेको छ । अघिल्ला वर्षको सोही अवधिमा भारततर्फ २८.९ प्रतिशत र अन्य मुलुकतर्फ ३.० प्रतिशतले निर्यात बढेको थियो भने चीनतर्फ २५.७ प्रतिशतले घटेको थियो ।
३१. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनामा कुल वस्तु आयात ७.५ प्रतिशतले घटेर रु.९८२ अर्ब ५३ करोड कायम भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात २१.३ प्रतिशतले बढेको थियो । वस्तु आयात गरिने मुलुकका

आधारमा भारतबाट भएको आयात १२.३ प्रतिशतले घटेको छ भने चीन तथा अन्य मुलुकबाट भएको आयात क्रमशः ०.२ प्रतिशत र २.२ प्रतिशतले बढेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा भारतबाट १९.२ प्रतिशत, चीनबाट ३५.३ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट १९ प्रतिशतले आयात बढेको थियो ।

३२. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनामा कुल वस्तु व्यापार घाटा ८.९ प्रतिशतले घटी रु.९०३ अर्ब ७२ करोडमा सीमित हुन पुगेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो घाटा २१.६ प्रतिशतले बढेको थियो । समीक्षा अवधिमा निर्यात-आयात अनुपात ८.० प्रतिशत पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो अनुपात ६.६ प्रतिशत रहेको थियो ।
३३. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनामा चालु खाता घाटा रु.१२४ अर्ब ९३ करोड रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो घाटा रु.१९१ अर्ब ४९ करोड रहेको थियो । त्यसैगरी, शोधनान्तर स्थिति रु.३७ अर्ब ८४ करोडले बचतमा रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा शोधनान्तर स्थिति रु.५८ अर्ब ९९ करोडले घाटामा रहेको थियो ।
३४. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह १.८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.५९२ अर्ब ४२ करोड कायम भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विप्रेषण आप्रवाह २३.४ प्रतिशतले बढेको थियो । यस अवधिमा खुद ट्रान्सफर प्राप्त १.४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.६७१ अर्ब ८९ करोड कायम भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो प्राप्त २२.९ प्रतिशतले बढेको थियो ।
३५. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनामा पुँजीगत ट्रान्सफर रु.११ अर्ब १५ करोड र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी रु.१५ अर्ब ६१ करोड आप्रवाह भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा पुँजीगत ट्रान्सफर रु.११ अर्ब ५६ करोड र प्रत्यक्ष

वैदेशिक लगानी रु.६ अर्ब ६६ करोड आप्रवाह भएको थियो ।

३६. २०७६ असार मसान्तमा रु.१०३८ अर्ब ९२ करोड बराबर रहेको कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति ९.४ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७६ फागुन मसान्तमा रु.११३६ अर्ब ५१ करोड बराबर पुगेको छ । कुल विदेशी विनिमय सञ्चितिमा भारतीय मुद्राको अंश २२.३ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनासम्मको आयातलाई आधार मान्दा बैकिङ क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चिति १० महिनाको वस्तु आयात र ८.८ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ ।
३७. २०७६ असार मसान्तको तुलनामा २०७६ चैत मसान्तमा अमेरिकी डलरसँग नेपाली रुपैयाँ १०.२ प्रतिशतले अवमूल्यन भएको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा नेपाली रुपैयाँ ०.९ प्रतिशतले अवमूल्यन भएको थियो । २०७६ चैत मसान्तमा अमेरिकी डलर एकको खरिद विनिमय दर रु.१२१.७६ पुगेको छ । २०७६ असार मसान्तमा यस्तो विनिमय दर रु.१०९.३६ रहेको थियो ।

मौद्रिक स्थिति, तरलता व्यवस्थापन र ब्याजदर

३८. २०७७ बैशाख ११ गते बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग अनिवार्य नगद मौज्जातबाहेक रु.४५ अर्ब ७८ करोड अधिक तरलता रहेको छ ।
३९. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनामा विस्तृत मुद्राप्रदाय ७.३ प्रतिशतले बढेको छ भने सञ्चित मुद्रा ०.२ प्रतिशतले घटेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विस्तृत मुद्राप्रदाय ८.४ प्रतिशतले बढेको र सञ्चित मुद्रा ८.३ प्रतिशतले घटेको थियो । वार्षिक बिन्दुगत आधारमा विस्तृत मुद्राप्रदायको वृद्धि १४.६ प्रतिशत रहेको छ ।
४०. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनामा कुल आन्तरिक कर्जा ४.८ प्रतिशतले बढेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा १३ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक बिन्दुगत

आधारमा २०७६ फागुन मसान्तमा कुल आन्तरिक कर्जा १२.६ प्रतिशतले बढेको छ । त्यसैगरी, मौद्रिक क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दाबी ११.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो दाबी १५.७ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक बिन्दुगत आधारमा निजी क्षेत्रमाथिको दाबी २०७६ फागुन मसान्तमा १४.६ प्रतिशतले बढेको छ ।

४१. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आठ महिनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप ८.० प्रतिशत र निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा १०.१ प्रतिशतले बढेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा निक्षेप ९.७ प्रतिशत तथा कर्जा १४.६ प्रतिशतले बढेको थियो । वाणिज्य बैंकहरूको निक्षेप ९.२ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूको ८.५ प्रतिशतले बढेको छ भने विकास बैंकहरूको निक्षेप ०.८ प्रतिशतले घटेको छ । त्यसैगरी, निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जामध्ये वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा ११.९ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूको कर्जा ७.३ प्रतिशतले बढेको छ भने विकास बैंकहरूको कर्जा २.३ प्रतिशतले घटेको छ ।
४२. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनासम्ममा वाणिज्य बैंकहरूले रु.१२६२ अर्ब २७ करोड र अन्य वित्तीय संस्थाहरू (वाणिज्य बैंकहरूबीच बाहेक) ले रु.११६ अर्ब ५३ करोडको अन्तर-बैंक कारोबार गरेका छन् ।
४३. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले रिपोमार्फत् रु.११३ अर्ब ७७ करोड र स्थायी तरलता सुविधामार्फत् रु.७३ अर्ब ६ करोड गरी कुल रु.१८६ अर्ब ८३ करोड तरलता प्रवाह गरेको छ । साथै यस अवधिमा पटकपटक गरी रु.५८ अर्ब तरलता प्रशोचन गरिएको छ । यस्तो प्रशोचन निक्षेप बोलकबोलमार्फत् रु.३० अर्ब र रिभर्स रिपोमार्फत् रु.२८ अर्ब रहेको छ ।
४४. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले विदेशी विनिमय बजार (वाणिज्य

- बैंकहरू) बाट अमेरिकी डलर २ अर्ब ६७ करोड खुद खरिद गरी रु.३०५ अर्ब ८६ करोड खुद तरलता प्रवाह गरेको छ । त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा अमेरिकी डलर ३ अर्ब ६ करोड बिक्री गरी रु.३५० अर्ब ९ करोड बराबरको भारतीय रुपैयाँ खरिद गरिएको छ ।
४५. ९१-दिने ट्रेजरी बिलको भारित औसत ब्याजदर २०७५ चैतमा ४.४४ प्रतिशत रहेकोमा २०७६ चैतमा २.१३ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरूबीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर २०७५ चैतको ५.२८ प्रतिशतको तुलनामा २०७६ चैतमा २.१३ प्रतिशत रहेको छ । अन्य वित्तीय संस्थाहरूबीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर २०७५ चैतको ५.०६ प्रतिशतको तुलनामा २०७६ चैतमा ३.५२ प्रतिशत कायम भएको छ ।
४६. २०७६ फागुनमा वाणिज्य बैंकहरूको कर्जाको भारित औसत ब्याजदर ११.८० प्रतिशत र निक्षेपको भारित औसत ब्याजदर ६.७७ प्रतिशत रहेका कारण कर्जा र निक्षेपबीचको भारित औसत ब्याजदर अन्तर ५.०३ प्रतिशत रहेको छ । २०७५ फागुनमा यस्तो अन्तर ५.७१ प्रतिशत रहेको थियो ।
- पुँजी बजार**
४७. २०७५ फागुन मसान्तमा ११५५.५ रहेको नेप्से सूचकाङ्क २०७६ फागुन मसान्तमा १३७७.२ पुगेको छ ।
४८. वार्षिक बिन्दुगत आधारमा २०७६ फागुन मसान्तमा धितोपत्र बजार पुँजीकरण २४.७ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.१७६० अर्ब ९३ करोड पुगेको छ । २०७५ फागुन मसान्तमा बजार पुँजीकरण रु.१४११ अर्ब ८९ करोड रहेको थियो ।
४९. नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेडमा सूचीकृत कम्पनीहरूको संख्या २०७६ फागुन मसान्तमा २१२ रहेको छ । सूचीकृत कम्पनीहरूमध्ये १४८ बैंक तथा वित्तीय संस्था र बीमा कम्पनी रहेका

छन् भने ३३ जलविद्युत् कम्पनी, १९ उत्पादन र प्रशोधन उद्योग, ४/४ होटल तथा व्यापारिक संस्था र ४ अन्य समूहका रहेका छन् । २०७५ फागुनमा सूचीकृत कम्पनीहरूको संख्या २०५ रहेको थियो ।

५०. सूचीकृत कम्पनीहरूमध्ये बैंक तथा वित्तीय संस्था र बीमा कम्पनीको धितोपत्र बजार पुँजीकरणको हिस्सा ८०.९ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी, जलविद्युत् कम्पनीको हिस्सा ५.६ प्रतिशत, उत्पादन र प्रशोधन उद्योगको हिस्सा ३.८ प्रतिशत, होटलको हिस्सा १.२ प्रतिशत, व्यापारिक संस्थाको हिस्सा ०.३ प्रतिशत तथा अन्य समूहका कम्पनीहरूको हिस्सा ८.२ प्रतिशत रहेको छ ।

वित्तीय पहुँच

५१. २०७६ चैत मसान्तसम्ममा “क” वर्गका २७, “ख” वर्गका २३, “ग” वर्गका २२, “घ” वर्गका ८९ र पूर्वाधार विकास बैंक १ गरी कुल १६२ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू रहेका छन् । विगत एक वर्षमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका शाखा उल्लेख्य रूपमा विस्तार भएका छन् । २०७६ फागुन मसान्तमा वाणिज्य बैंकका ४२१९, विकास बैंकका १२१३, वित्त कम्पनीका २३९ र लघुवित्त वित्तीय संस्थाका ३९६९ गरी कुल शाखा संख्या ९६४० पुगेको छ । यसबाट प्रत्येक शाखाले औसतमा करिब ३०७२ जनसंख्यालाई वित्तीय सेवा प्रदान गरेको देखिन्छ ।
५२. वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यअनुरूप वित्तीय पहुँच कम भएका स्थानहरूमा शाखारहित बैंकिङ सेवा विस्तार गर्ने नीतिलाई निरन्तरता दिइएको छ । २०७६ माघ मसान्तसम्ममा शाखारहित बैंकिङ सेवा दिने केन्द्रको संख्या १,५७७ पुगेको छ । त्यसैगरी, निक्षेप तथा कर्जाको पहुँचसमेत वृद्धि हुँदै गएको छ । २०७६ माघ मसान्तमा “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप खाता संख्या ३ करोड ११ लाख १२ हजार र ऋणी संख्या १४ लाख ९८ हजार पुगेको छ ।

५३. प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा एक वटा वाणिज्य बैंकको शाखा स्थापना गर्ने नीतिगत व्यवस्थाबमोजिम २०७६ चैत मसान्तसम्म ७५३ स्थानीय तहमध्ये ७४६ तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा पुगेका छन् ।
५४. विगत केही वर्षयता वित्तीय साधन परिचालनमा समेत उल्लेख्य प्रगति भएको छ । २०७६ फागुन मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले संकलन गरेको निक्षेप रु.३४९४ अर्ब पुगेको छ भने लगानीमा रहेको कर्जा रु.३१५७ अर्ब छ ।

सहूलियतपूर्ण कर्जा, पुनरकर्जा तथा अनुदान

५५. “सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५” बमोजिम २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा २७,५०३ ऋणीहरूमा रु.५२ अर्ब ६० करोड कर्जा लगानीमा रहेको छ । यसमध्ये २२,६९१ ऋणीहरूलाई प्रवाह भएको रु.४९ अर्ब ५३ करोड व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्क्षी कर्जा छ ।
५६. २०७५ चैत मसान्तदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रतर्फ प्रवाहित असल कर्जाको धितोमा साधारण पुनरकर्जा रु.३१ अर्ब ५४ करोड, निर्यात पुनरकर्जा रु.१ अर्ब ५४ करोड र भूकम्प पीडितलाई प्रदान गरिएको पुनरकर्जा रु.१ अर्ब ९२ करोड गरी कुल रु.३५ अर्ब १ करोड ६२ लाख बराबरको पुनरकर्जा प्रदान गरिएको छ । २०७६ फागुन मसान्तमा साधारण पुनरकर्जा रु.१५ अर्ब ८३ करोड, निर्यात पुनरकर्जा रु.१ अर्ब १ करोड र भूकम्प पीडितलाई प्रदान गरिएको पुनरकर्जा रु.१ अर्ब ५३ करोड गरी कुल रु.१८ अर्ब ३७ करोड पुनरकर्जा बक्यौता रहेको छ ।
५७. शीतघर तथा खाद्यान्न भण्डारण घर स्थापना कार्यक्रमका लागि ब्याज अनुदान मापदण्ड, २०७३ मा भएको व्यवस्थाबमोजिम विभिन्न ११ वटा शीतघर तथा खाद्यान्न भण्डारण घरलाई रु.६ करोड ६८ लाख ब्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ ।

५८. “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले तोकिएका प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा न्यूनतम क्रमशः २५ प्रतिशत, १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । २०७६ पुस मसान्तसम्ममा वाणिज्य बैंकहरूले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा २०.६ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गरेका छन् ।

लघुवित्त तथा ग्रामीण वित्तीय सेवा

५९. २०७५ चैत १ देखि २०७६ फागुन मसान्तसम्म पाँच वटा नयाँ संस्थाहरू र एक वटा वित्तीय मध्यस्थताको कारोबार गर्ने अनुमतिप्राप्त गैरसरकारी संस्थासमेत गरी जम्मा छ वटा संस्थाहरूलाई “घ” वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेडका रूपमा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्रदान गरिएको छ ।
६०. २०७६ फागुन मसान्तसम्म ५० वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण, पाँच वटाको लक्षित स्थलगत निरीक्षण तथा चार वटाको अनुगमन/विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । सो अवधिमा यस बैंकको निर्देशन अनुसार न्यूनतम पुँजीकोष कायम गर्नुपर्ने व्यवस्थाको पालना नगरेवापत पाँच वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई शीघ्र सुधारात्मक कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ भने न्यूनतम अनिवार्य मौज्जात अनुपात कायम गर्नुपर्ने व्यवस्थाको पालना नगरेका २० वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई कारवाही स्वरूप हर्जाना लगाइएको छ ।
६१. नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७५ मंसिर २४ गतेको निर्णयबाट ग्रामीण स्वावलम्बन कोषलाई साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेडमार्फत सञ्चालन गर्ने सैद्धान्तिक सहमति भए अनुसार २०७६ असार ३१ गते नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक र साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेडबीच त्रिपक्षीय मुख्य सम्झौता र २०७६ फागुन ८ गते त्रिपक्षीय पूरक सम्झौता सम्पन्न

भएको छ । उक्त सम्झौताबमोजिम कोषमा जम्मा रहेको बैंक मौज्जातलगायत सम्पूर्ण सम्पत्तिहरू (कर्जा फाइलहरू तथा अन्य सम्पत्ति) को रूपमा रहेको कुल रकम रु.९८ करोड ५६ लाख १६ हजार १७६।७१ मध्ये नेपाल सरकारको अंश रु.६७ करोड ८ लाख २५ हजार २२७।४० र यस बैंकको अंश रु.३१ करोड ४७ लाख ९० हजार ९४९।३१ साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेडलाई साँवा वार्षिक रूपमा तथा ब्याज वार्षिक २.० प्रतिशतका दरले अर्धवार्षिक रूपमा २०७७ असारदेखि भुक्तानी गर्नेगरी १० वर्षका लागि मिति २०७६ साउन १ गते हस्तान्तरण गरिएको छ ।

वित्तीय क्षेत्र सुधार तथा नियमन

६२. यस बैंकले विभिन्न संस्थाहरूको शेयरमा गरेको लगानी क्रमशः विनिवेश गर्दै जाने नीतिअनुरूप हालसम्म RMDC को शेयर विनिवेश गर्ने कार्य सम्पन्न भइसकेको छ भने ग्रामीण लघुवित्त वित्तीय संस्थाको कुल २,९९,९८२ कित्ता शेयरमध्ये २५,००० कित्ता शेयर बिक्री भई २,७४,९८२ कित्ता बाँकी रहेको, नेपाल स्टक एक्सचेञ्जको कुल १७,२९,९८९।५० कित्ता शेयरमध्ये १०,००,००० कित्ता शेयर बिक्री भई ७,२९,९८९।५० कित्ता शेयर बाँकी रहेको छ ।
६३. नेपाल वित्तीय प्रतिवेदनमान (NFRSs) को NAS 18 Revenue को व्यवस्थाबमोजिम उठ्न बाँकी रहेको ब्याज आमदानीको लेखाङ्कन गर्ने सम्बन्धमा त्यस्तो ब्याज आमदानी प्राप्तको सम्भाव्यता (Probability) मूल्याङ्कन गर्नका लागि मार्गदर्शन गर्न, ब्याज आमदानीको लेखाङ्कनमा एकरूपता कायम गर्न तथा आयकर ऐन, २०५८ को दफा २४ को उपदफा ३ को प्रयोजनको लागि मान्यता प्रदान गर्न Guideline on Recognition of Interest Income, 2019 जारी गरिएको छ ।
६४. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले छुट्टाछुट्टै वा एकमुष्ट गरी रु.१ करोड वा सोभन्दा बढी रकमको कर्जा कुनै व्यक्तिलाई प्रवाह गर्नुपरेमा त्यस्तो व्यक्तिले अनिवार्य रूपमा स्थायी लेखा नम्बर (PAN)

लिनुपर्ने व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी रु.५० लाख वा सोभन्दा बढी रकमको कर्जामा उक्त प्रावधान लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

६५. २०७५ चैतदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा १८ वटा बैंकहरूलाई दीर्घकालीन प्रकृतिको स्रोत परिचालनका लागि रु.४९ अर्ब २० करोडको ऋणपत्रहरू जारी गर्न स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।
६६. २०७५ चैतदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा जम्मा २२७ गुनासा तथा उजुरी परेकोमा आठ वटा बैठकबाट २५ वटा गुनासो उपर गुनासो व्यवस्थापन समितिबाट सुनुवाई भइसकेको छ भने अन्य अधिकांश उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग समन्वय गरी समाधान गरिएको छ ।

निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण

६७. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यस बैंकमा नियमित रूपमा पठाउनुपर्ने तथ्याङ्कलाई एकद्वार प्रणालीमार्फत संकलन तथा प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि तयार गरिएको पोर्टल www.reporting.org.np लाई अभि सरल, सुदृढ एवम् स्वचालित बनाइएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यस पोर्टलमार्फत सहजरूपमा दैनिक, मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक तथा अन्य रिपोर्टहरू upload गर्न सक्ने तथा उक्त रिपोर्टहरू यस बैंकको सम्बन्धित विभागले प्राप्त गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
६८. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट नियमित रूपमा लिइने तथ्याङ्कको संकलन, सुरक्षण, अनुगमन, विश्लेषण एवम् विवरण प्रकाशनमा रहेका विद्यमान विविध समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सुपरिवेक्षकीय सूचना प्रणाली (Supervisory Information System-SIS) विकास गर्ने कार्य सम्पन्न भई ८ जनवरी २०२० देखि “क” वर्गका सबै बैंकहरूमा केही Input Form हरू Pilot Testing को रूपमा Live गरिसकिएको छ । उक्त प्रणाली कार्यान्वयनमा आएपश्चात् बैंक तथा वित्तीय

संस्थाहरूले यस बैंकका विभिन्न विभागहरूलाई अलगअलग रूपमा नभई उक्त प्रणालीमार्फत सम्पूर्ण तथ्याङ्क पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।

६९. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको सूचना प्रविधि जोखिमको प्रभावकारी अनुगमन एवम् मूल्याङ्कन गरी आवश्यक रणनीति अवलम्बन गर्ने उद्देश्यले सुपरिवेक्षण विभागहरू तथा सूचना प्रविधि विभागको समन्वयमा IT Risk Supervision Framework तयार गर्ने कार्य भइरहेको छ ।
७०. यस बैंकबाट गरिने सुपरिवेक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि अनुशरण गरिएको Basel Core Principles (BCP) को Partial Self-assessment गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा रहेको छ ।
७१. वाणिज्य बैंकका शाखा कार्यालयहरूको लेखापरीक्षण (Branch Audit) गर्न लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्र, शाखाहरूको छनोट विधि, लेखापरीक्षकहरूको सूची, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन ढाँचा आदि सम्बन्धमा मार्गदर्शन तयार गर्ने कार्य अगाडि बढेको छ ।
७२. २०७६ फागुन मसान्तसम्म ११ वटा वाणिज्य बैंकहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण तथा १० वटा वाणिज्य बैंकहरूको लक्षित निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । साथै, विभिन्न निकाय तथा सेवाग्राहीहरूबाट प्राप्त निवेदन तथा उजुरीहरूका आधारमा उक्त अवधिमा वाणिज्य बैंकहरूको नौ पटक विशेष निरीक्षण गरिएको छ ।
७३. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को वार्षिक कार्ययोजना अनुरूप राष्ट्रिय स्तरका विकास बैंकहरूको जोखिममा आधारित (RBS) समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।
७४. वित्त कम्पनीतर्फ २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा १६ वटाको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण, चार वटाको विशेष निरीक्षण तथा एक वटाको अनुगमन निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । त्यस्तै, यस

बैंकबाट तोकिएका विपन्न वर्ग तथा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा कर्जा लगानी गरे/नगरेको सम्बन्धमा निरीक्षण गरी अनुगमनसमेत गर्ने गरिएको छ ।

७५. तोकिएको अनिवार्य नगद मौज्जात कायम नगर्ने चार वटा तथा वैधानिक तरलता अनुपात कायम नगरेको एउटा वित्त कम्पनीलाई हर्जाना लगाइएको छ भने दुई वटा वित्त कम्पनीलाई समस्याग्रस्त अवस्थाबाट फुकुवा गरिएको छ ।

भुक्तानी प्रणाली

७६. Real Time Gross Settlement (RTGS) प्रणाली २०७६ भदौ २६ गतेबाट औपचारिक रूपमा कार्यान्वयनमा आएको छ । UKaid Sakhyam, Access to Finance को सहयोगमा विकास गरिएको उक्त प्रणालीमा प्रारम्भमा वाणिज्य बैंकहरूलाई सहभागी गराइएकोमा विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूलाई पनि सहभागी गराउन Participant Agreement सम्पन्न भएको छ ।
७७. भुक्तानी सेवा प्रदायकको कार्य गर्न अनुमति माग गरेका वित्तीय संस्थाहरूमध्ये छ वटा विकास बैंकलाई मोबाइल बैंकिङ, SMS बैंकिङ सेवा तथा दुई वटा वित्त कम्पनीहरूलाई डेबिट कार्ड (स्वदेशी मुद्रा), मोबाइल बैंकिङ, SMS बैंकिङ सेवा सञ्चालन गर्न अनुमति प्रदान गरिएको छ । यसका साथै, भुक्तानी सेवा प्रदायक र भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकसम्बन्धी कारोबार गर्न अनुमति प्रदान गर्ने व्यवस्था अनुरूप सात वटा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक र नौ वटा भुक्तानी सेवा प्रदायक गरी १६ वटा संस्थाहरूलाई अनुमति प्रदान गरिएको छ ।
७८. विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले POS/POT मेसिनमार्फत कारोबार गर्दा ग्राहकबाट अतिरिक्त शुल्क लिन नपाइने सम्बन्धमा २०७६/५/१९ मा, यस बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न अनुमतिप्राप्त

- संस्थाहरूलाई RTGS System सञ्चालन सम्बन्धमा २०७६/५/२० मा र इलेक्ट्रोनिक माध्यमबाट हुने बैंकिङ (ई-बैंकिङ) सेवा तथा Electronic Cheque Clearing सम्बन्धमा २०७६/७/२५ मा निर्देशन जारी गरिएको छ ।
७९. यस बैंकबाट भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न अनुमतिपत्र प्राप्त संस्थालाई २०७६ मंसिर मसान्तसम्म जारी गरिएका निर्देशनहरूलाई एकीकृत गरी भुक्तानीसम्बन्धी एकीकृत निर्देशन, २०७६ जारी गरिएको छ ।
८०. सानो मूल्यको भुक्तानीसम्बन्धी रणनीति Retail Payments Strategy, 2019 तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन

८१. २०७७ बैशाख ८ सम्म नेपाल सरकारको कुल आन्तरिक ऋण दायित्व रु.५१५ अर्ब ९९ करोड ७१ लाख रहेको छ । जसमध्ये रु.१४७ अर्ब २१ करोड ८१ लाख बराबरको ट्रेजरी बिल, रु.३५९ अर्ब ९४ करोड ७० लाख बराबरको विकास ऋणपत्र, रु.८ अर्ब ३७ करोड ६२ लाख बराबरको नागरिक बचतपत्र तथा रु.४५ करोड ५८ लाख बराबरको वैदेशिक रोजगार बचतपत्र रहेका छन् ।
८२. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा नेपाल सरकारले रु. १९५ अर्ब आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने लक्ष्य राखेकोमा २०७७ बैशाख ८ गतेसम्म रु.२५ अर्ब बराबरको ट्रेजरी बिल, रु.६५ अर्ब बराबरको विकास ऋणपत्र र रु.४२ लाख २० हजार बराबरको वैदेशिक रोजगार बचतपत्र गरी कुल रु.९० अर्ब ४२ लाख २० हजार बराबरको आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको छ ।
८३. २०७७ बैशाख ८ सम्म नेपाल सरकारले रु.२४ अर्ब ५७ करोड ४८ लाख बराबरको ट्रेजरी बिल तथा रु.२ अर्ब ४० करोड बराबरको विकास ऋणपत्र गरी कुल रु.२६ अर्ब ९७ करोड ४८ लाख बराबरको आन्तरिक ऋण भुक्तानी गरेको छ ।

८४. विप्रेषण आप्रवाहलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा परिचालन गर्न तथा औपचारिक माध्यमको प्रयोगलाई बढावा दिन वैदेशिक रोजगार बचतपत्र तथा नागरिक बचतपत्रको बिक्री वर्षेभरी खुला गर्ने मौद्रिक नीतिको प्रतिबद्धता अनुरूप वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री वर्षेभरी खुला गरिएको छ ।

विदेशी विनिमय व्यवस्थापन

८५. विदेशी विनिमय कारोबार गर्न इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र अन्य निकायहरूलाई जारी गरिएको “एकीकृत परिपत्र-२०७४” मा समसामयिक संशोधन/थप गरी परिपत्रहरूको नयाँ सङ्कालो “एकीकृत परिपत्र २०७६” जारी गरिएको छ ।
८६. विदेशी लगानी आप्रवाहलाई प्रोत्साहन गर्न एकल विन्दु सेवा केन्द्रमा रहेको यस बैंकको विदेशी विनिमय सहजीकरण इकाईलाई थप प्रभावकारी बनाइनुका साथै विदेशी लगानी भित्र्याउने र फिर्ता लैजाने प्रक्रियालाई सरलीकरण गरिएको छ ।
८७. विभिन्न परामर्श सेवा प्रदान गर्ने नेपाली कम्पनीहरू तथा विदेशी परामर्श सेवा कम्पनीका नेपालस्थित सहायक कम्पनीहरूले विदेशबाट प्राप्त गर्ने रकम इजाजतप्राप्त विप्रेषण कम्पनीमार्फत सम्बन्धित कम्पनीको खातामा जम्मा गर्नेगरी एकपटक वा पटकपटक गरी दैनिक रु.१० लाखसम्मको विप्रेषण रकम ल्याउने पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
८८. कोलकाता बन्दरगाह भएर तेस्रो मुलुकबाट आउने र रेलमार्फत हुवानी हुने Consignment हरू Transshipment Modality मा Electronic Cargo Tracking System (ECTS) मार्फत हुवानी गर्दा आयातकर्ताहरूले कोलकाता बन्दरगाहमा कुनै कागजातहरू पेश गर्नुनपर्ने व्यवस्था नेपाल सरकारबाट भएको हुँदा वाणिज्य बैंकहरूले L/C खोल्दा, Draft/TT पठाउँदा तथा DAP/DAA मार्फत सामान आयात गर्दा रेलमार्फत आउने Consignments को गन्तव्य

- विन्दु वीरगञ्ज (सुख्खा वन्दरगाह) वा विराटनगर हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
८९. नेपालमा दर्ता भएका फर्म, कम्पनी वा संस्थाले अमेरिकी डलर ३,००० भन्दा बढीको विदेशी विनिमयमा दायित्व सृजना हुनेगरी विदेशस्थित कुनै सेवा प्रदायकसँग सम्भौता गर्न वा सेवावापतका भुक्तानी गर्न आफ्नो नियामक निकायको स्वीकृति वा सिफारिसलाई अनिवार्य गरिएको छ ।
९०. वाणिज्य बैंक तथा राष्ट्रियस्तरका विकास बैंकहरूले संस्थागत विदेशी निक्षेपकर्ता तथा गैरआवासीय नेपालीहरूबाट दुई वर्ष वा सोभन्दा बढी अवधिको विदेशी मुद्रामा मुद्दती निक्षेप संकलन गर्नसक्ने र यस्तो निक्षेपको शतप्रतिशतसम्म नेपाली मुद्रामा कर्जा प्रवाह गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
९१. नेपाली नागरिक, फर्म तथा संस्थाहरूले आफ्नो व्यवसाय गर्न वा भइरहेको व्यवसाय विस्तार गर्न यस बैंकको पूर्व स्वीकृति लिई विदेशमा रहेका आफ्ना नातेदार, अन्य व्यक्ति, गैरआवासीय नेपाली वा संघ संस्थाबाट ब्याज वा विना ब्याजमा ल्याउन पाउने ऋणको सीमालाई बढाएर अमेरिकी डलर १० लाख र १० करोड भारतीय रुपैयाँ कायम गरिएको छ ।
९२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले तोकिएका भौतिक पूर्वाधार तथा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्ने प्रयोजनका लागि विदेशी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका साथै नियामक निकायबाट स्वीकृतप्राप्त विदेशी पेन्सन फण्ड, हेज फण्डलगायतका स्रोतबाट परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा आफ्नो कुल प्राथमिक पुँजीको शतप्रतिशतसम्म ऋण लिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो ऋणको ब्याजदरलगायत ऋणदातालाई तिर्नुपर्ने अन्य सम्पूर्ण शुल्क छ महिनाको लाइबर दरमा बढीमा ४.० प्रतिशतको सीमाभित्र हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९३. २०७६ फागुन मसान्तमा यस बैंकबाट विदेशी

मुद्राको कारोबार गर्न इजाजत लिएका संस्थाहरूको संख्या ३,४६४ रहेको छ । यीमध्ये विप्रेषणसम्बन्धी कारोबार गर्ने कम्पनीको संख्या ५१ र मनिचेञ्जर कम्पनीहरूको संख्या ३७० रहेको छ । इजाजतपत्रप्राप्त मनिचेञ्जरहरूमध्ये उपत्यकाभित्र १६१ र उपत्यकाबाहिर २०७ सञ्चालनमा रहेका छन् । २०७६ फागुन मसान्तमा विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न स्वीकृति लिएका अन्य फर्म/कम्पनीहरूमा होटेल १७९, ट्रेकिङ १६१९, ट्राभल एजेन्सी ९७० र कुरियर ६४ रहेका छन् ।

९४. अनौपचारिक माध्यमबाट हुने विप्रेषणलगायतका विदेशी विनिमय कारोबारलाई बैंकिङ प्रणालीको दायरामा ल्याउने उद्देश्यअनुरूप समीक्षा अवधिमा विदेशी मुद्रा कारोबार गर्ने १७७ वटा संस्थाहरूको नियमित तथा विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
९५. २०७५ चैतदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्म रु.३२ अर्ब ५ करोड बराबर स्वपुँजीको रूपमा तथा अमेरिकी डलर १० करोड, युरो ६.३२ लाख, जापनिज येन २ करोड, चिनिया युआन २४ करोड र भा.रु.५३ अर्ब ऋणपुँजीको रूपमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्र्याउन अनुमति प्रदान गरिएको छ । उक्त अवधिमा रु.३० अर्ब ८७ करोड बराबरको स्वपुँजी तथा अमेरिकी डलर २.७ करोड, युरो २.५ लाख, जापनिज येन १.०५ करोड र भा.रु.५ करोड ऋणपुँजीको रूपमा प्राप्त प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको लेखाङ्कन भएको छ । साथै, उक्त अवधिमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी फिर्ता, ऋणको साँवा र ब्याज भुक्तानी र लगानीको लाभांश रिप्याट्रियट गर्न अमेरिकी डलर ३ अर्ब ४८ करोड, भा.रु.६९ लाख १९ हजार र रु.१३ अर्ब ५१ करोड बराबर अन्य विदेशी मुद्राहरूको सट्टी स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मुद्रा व्यवस्थापन

९६. नेपाली नोटलाई थप सुरक्षित तथा अन्तर्राष्ट्रिय गुणस्तरको बनाउन नोटको टिकाउपन, सुरक्षण

विशेषता तथा नोटमा प्रयोग हुने प्राविधिक पक्षसमेतको स्तरोन्नति गर्दै नोट छपाई प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ। यसै क्रममा रु.२० दरको २४ करोड थान र रु.१००० दरको ३१ करोड थान नयाँ नोट छपाईका लागि अन्तर्राष्ट्रिय बोलपत्र आह्वान भई छनोट भएको कम्पनीसँग करार सम्भौता भएको छ। अन्य दरको नयाँ नोट छपाईका लागि “नोट छपाई कार्यको गुरु योजना, २०७५” बमोजिम छपाई कार्य अगाडि बढाइएको छ।

९७. सुन्धारास्थित टक्सार महाशाखाको ढुकुटीमा रहेका सुन चाँदीलगायतका बहुमूल्य धातुहरू, चलनचल्तीमा रहेका तथा पुराना सम्पूर्ण सिक्काहरू, आल्मुनियम इङ्गट, अन्य विभिन्न धातुहरू, विभिन्न फाँटहरूमा रहेका सरसामानहरू अनुगमन समितिको रोहवरमा सुरक्षित रूपले बबरमहलस्थित नेपाल औषधी लिमिटेड रहेको भवनमा स्थानान्तरण गरी २०७६ मंसिर १ गतेदेखि उक्त महाशाखाका गलान र टकमरीसँग सम्बन्धित कार्यहरू बाहेकका अन्य सम्पूर्ण कार्यहरू बबरमहल परिसरबाट सम्पादन हुँदै आएका छन्।

जनशक्ति व्यवस्थापन

९८. २०७६ फागुन मसान्तमा बैंकमा अधिकृतस्तरका ४९५, सहायकस्तरका ४४६ र श्रेणीविहिन कार्यालय सहयोगीस्तरका ११५ गरी कुल १,०५६ कर्मचारीहरू कार्यरत रहेका छन्। त्यसैगरी, १० जना चिकित्सक, चार जना इन्जिनियर, दुई जना इलेक्ट्रिसियन, दुई जना फार्मासिस्ट, ५२ जना चालक र ८५ जना सुरक्षाकर्मी गरी जम्मा १५५ जना करारमा कार्यरत रहेका छन्। कार्यरत कर्मचारीहरूमध्ये अधिकृतस्तर र सहायकस्तरका कर्मचारीबीचको अनुपात १:०.९० तथा सहायक र कार्यालय सहयोगी स्तरका कर्मचारीबीचको अनुपात १:१.१३ रहेको छ।
९९. २०७५ चैत १ गतेदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्म कुल ९७ जना कर्मचारीहरू बैंक सेवाबाट अलग भएका छन्। बैंक सेवाबाट अलग हुनेमध्ये ८०

जना सेवा अवधिको आधारमा र १५ जना उमेर हदको आधारमा अवकाश भएका छन् भने यसै अवधिमा दुई जनाको राजीनामा स्वीकृत भएको छ।

१००. संघीय संरचनाअनुरूप हुनेगरी बैंकको संगठनात्मक संरचना तयार गर्ने एवम् बैंकको उत्तराधिकारी योजना तयार गर्ने जस्ता विषयवस्तुहरू समेटिएको नेपाल राष्ट्र बैंक, जनशक्ति योजना (२०७६/७७-२०७८/७९) सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भएको छ।
१०१. हाल कार्यान्वयनमा रहेको HRIS Software मा Training and Travel Order Module थप गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ।

आन्तरिक लेखापरीक्षण

१०२. जोखिममा आधारित भई आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने प्रणाली (Risk Based Internal Audit System) लागू गर्ने सन्दर्भमा जोखिममा आधारित लेखापरीक्षण निर्देशिका (Risk Based Internal Audit Manual) सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको छ।
१०३. आन्तरिक लेखापरीक्षण विभागमा कार्यरत कर्मचारीहरूले लेखापरीक्षण कार्यमा संलग्न हुनुपूर्व घोषणा गर्नुपर्ने लेखापरीक्षण आचारसंहिता र स्वायत्तताको घोषणा (Declaration of Code of Ethics and Independence) तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।

वित्त व्यवस्थापन

१०४. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को वित्तीय विवरणहरू Nepal Financial Reporting Standard (NFRS) को पूर्ण पालना गरी तयार गरिएको छ। साथै, महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट Audit Report प्राप्त भइसकेको छ।
१०५. कर्मचारीको दायित्ववापत छुट्याइएका विभिन्न कोषहरूलाई NAS 19 Employee Benefits को Plan Assets (Legally Separate Entity)

को रूपमा तादात्म्यता हुनेगरी व्यवस्था गर्न छुट्टै कोषको व्यवस्था गरिएको छ ।

१०६. अवकाश कोषको सञ्चालनसम्बन्धी Accounting Software पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा वित्तीय जानकारी

१०७. सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०७६-२०८१) नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ । रणनीतिमा वित्तीय जानकारी इकाई जिम्मेवार रहेको तथा सहयोगी निकायका रूपमा तोकिएका कार्यक्रमहरू निर्धारित समय सीमाभित्र सम्पन्न गर्ने कार्य भइरहेको छ ।

१०८. सन् २०२० मा Asia/Pacific Group on Money Laundering (APG) ले गर्ने पारस्परिक मूल्याङ्कनको तयारीका लागि सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्यहरू पहिचान गर्न वित्तीय जानकारी इकाईको प्रतिनिधित्व रहनेगरी गठन गरिएका विभिन्न समितिहरूले Gap Analysis गरी तत्काल सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्यहरू अगाडि बढाइएका छन् ।

१०९. सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणलाई प्रभावकारी बनाउने, वित्तीय स्थायित्व तथा पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले AML/CFT प्रणालीका सम्बन्धमा नेपालको समग्र कानूनी, संस्थागत, निकायगत क्षमता र कार्य प्रभावकारितालगायत समग्र प्रणालीको अवस्था र स्तर मूल्याङ्कन गर्न राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ ।

११०. बैंक तथा वित्तीय संस्थाले वित्तीय जानकारी इकाईमा पेश गर्नुपर्ने सीमा तथा शङ्कास्पद कारोबार/क्रियाकलापको प्रतिवेदन goAML system बाट पेश गर्ने कार्य वाणिज्य बैंकहरूमा २०७६ माघ १ गतेदेखि कार्यान्वयनमा आइसकेको छ भने विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूमा २०७७

साउनबाट कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

१११. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को फागुन मसान्तसम्म ६६० वटा शङ्कास्पद कारोबार प्रतिवेदन प्राप्त भएको छ । सोमध्ये ५२७ वटा प्रतिवेदन विश्लेषण गरिएकोमा २९३ वटा अभिलेखीकरण गरिएको र २३४ वटा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूमा पठाइएको छ ।

११२. वित्तीय जानकारी इकाईले हालसम्म १५ वटा विदेशी वित्तीय जानकारी इकाईहरूसँग सूचना आदानप्रदान गर्ने समझदारी पत्र (Memorandum of Understanding- MOU) मा हस्ताक्षर गरिसकेको छ ।

११३. सन् २०१५ मा नेपाल सदस्य भएको EGMONT Group सँग नियमित रूपमा सूचना आदान प्रदान हुने गरेको छ ।

सूचना प्रविधि

११४. बैंकमा रहेका विभिन्न पुराना Software System लाई Web based System ले प्रतिस्थापन गरिएको छ । साथै, Human Resource Management Information System Software (HRMISS) लाई Human Resource Information System (HRIS) ले प्रतिस्थापन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । त्यस्तै, बैंकमा विद्यमान Email System लाई Microsoft Exchange ले प्रतिस्थापन गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ । साथै, DFID को सहयोगमा बैंकमा अत्याधुनिक Data Center को निर्माण सम्पन्न भई पूर्णरूपमा सञ्चालनमा आएको छ ।

११५. बैंकमा Security Information and Event Management (SIEM) तथा थप Firewall स्थापना गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ । साथै, बैंकका विभिन्न Software हरू क्रमशः DR Site मा जडान गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ ।

सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा सामान्य सेवा

११६. २०७२ बैशाख १२ को विनाशकारी भुकम्पले क्षतिग्रस्त बालुवाटार र थापाथलीस्थित भवनहरू पुनर्निर्माण गर्न बैंक र नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय, केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (भवन) बीच २०७५ असार २९ गते MOU सम्पन्न भएअनुसार स्वीकृत Master Plan, Drawing, Design बमोजिम थापाथलीस्थित भवन पुनर्निर्माण गर्न निर्माण व्यवसायी BILIL - Contech JV Naxal Kathmandu सँग मिति २०७५ भदौ १० गते सम्झौता भई उक्त निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने अवधि ३० महिना रहेकोमा २०७६ फागुन मसान्तसम्म करिब ५२ प्रतिशत निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ। त्यस्तै, बालुवाटारस्थित भवन निर्माण गर्न निर्माण व्यवसायी CICO - Samanantar JV सँग निर्माण कार्य शुरु भएको मितिले ३० महिनाभित्र कार्य सम्पन्न गर्नेगरी मिति २०७५ फागुन २९ मा सम्झौता भएकोमा २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा करिब ३१ प्रतिशत निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ। कोभिड-१९ महामारीका कारण २०७६ चैत ११ गतेदेखि निर्माण कार्य स्थगित भएको छ।
११७. भवन निर्माणको कारण विभिन्न स्थानमा विभागहरू स्थानान्तरण गरी संक्रमणकालीन व्यवस्थापन गरिएको छ। यसै क्रममा यस आर्थिक वर्षमा बालुवाटारस्थित गैरआवासीय नेपाली संघको भवनमा अनुसन्धान विभाग, IMF Representative Office, राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभाग, वित्त कम्पनी सुपरिवेक्षण विभाग, बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्र र वित्तीय जानकारी इकाईलाई स्थानान्तरण गरिएको छ। साथै, बैंकको बालुवाटार परिसरको उत्तरपूर्व अवस्थित दुई तले भवनको माथि Prefab को संरचना निर्माण सम्पन्न भएको र उक्त संरचनाभित्र इन्टेरियर फर्निचर तथा फिनिशिसडसम्बन्धी कार्यका लागि बोलपत्रहरूका मूल्याङ्कन अन्तिम चरणमा रहेको छ।

अध्ययन/अनुसन्धान/प्रशिक्षण

११८. बैंकको अनुसन्धान विभागले Capital Account Convertibility, Revisiting Nominal Anchor of Monetary Policy, Revisiting Exchange Rate Regime in Nepal, Outward Remittance लगायतका विषयमा अध्ययन गरिहेको छ।
११९. बैंक तथा वित्तीय संस्थामा सर्वसाधारणको पहुँच स्थिति मापन गर्ने उद्देश्यले 'नेपालमा वित्तीय पहुँचको स्थिति' विषयक अध्ययन सम्पन्न भई प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएको छ। उक्त अध्ययनले नेपालको कुल जनसंख्याको ६०.९ प्रतिशतको बैंकमा निक्षेप खाता भएको देखाएको छ।
१२०. नेपालमा SMEs Financing को विद्यमान अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू पहिचान गर्ने उद्देश्यले गरिएको SMES Financing in Nepal विषयक अध्ययन सम्पन्न भएको छ। यसै अवधिमा, नेपालको वैदेशिक व्यापारको प्रवृत्ति तथा नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति विषयक अध्ययनहरू सम्पन्न भई प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक भएका छन्।
१२१. घरजग्गाको मूल्यमा आउने उतारचढाव मापन गर्ने उद्देश्यले घरजग्गा मूल्य सर्वेक्षण गर्ने कार्य सम्पन्न भई नमूना तथ्याङ्कको परीक्षण (Data Testing) तथा सफ्टवेयर निर्माण गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ।
१२२. तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्कको नयाँ आधार तयार गर्न स्थलगत सर्वेक्षण गर्ने कार्य सम्पन्न गरी आगामी आर्थिक वर्षदेखि नयाँ आधार वर्षको आधारमा तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क प्रकाशन गर्ने प्रक्रिया अगाडि वढाइएको छ।
१२३. आगामी आर्थिक वर्षदेखि त्रैमासिक रूपमा मुद्रास्फीति अपेक्षा सर्वेक्षण (Inflation Expectation Survey) गर्न पाइलट सर्वेक्षणको कार्य सम्पन्न भई सर्वेक्षणको मार्गदर्शन तयारी गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ।

१२४. बैंक अफ कोरियाको सहयोगमा Bank of Korea Knowledge Partnership Program (BOK-KPP) 2019 अन्तर्गत "Financial Inclusion and Literacy Policies and Programs in Nepal" विषयक कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ । सो अनुसन्धानात्मक कार्यक्रम अन्तर्गत नेपालको वित्तीय समावेशीकरण तथा वित्तीय साक्षरताको बारेमा सुभाबसहितको प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
१२५. Alliance For Financial Inclusion (AFI) बाट प्राप्त Policy Grant अन्तर्गत Financial Literacy Framework तयार गर्ने कार्य सम्पन्न भएका छ ।
१२६. २०७५ चैत १ गतेदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा कुल ४२९ जना अधिकृतस्तरका कर्मचारीहरू वैदेशिक सेमिनार, गोष्ठी, बैठक, सम्मेलन, अध्ययन भ्रमण तथा तालिमहरूमा संलग्न भई लाभान्वित भएका छन् भने बैंकसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेका विभिन्न संघ/संस्थाहरूले स्वदेशमा सञ्चालन गरेका सेमिनार, गोष्ठी, तालिम आदि कार्यक्रमहरूमा बैंकका ५९ जना कर्मचारीहरू तथा यस बैंकका विभिन्न विभागहरूले सञ्चालन गरेका सेमिनार, गोष्ठी, तालिम आदि कार्यक्रमहरूमा ५३ जना कर्मचारीहरू सहभागी भई लाभान्वित भएका छन् ।
१२७. २०७५ चैत १ गतेदेखि २०७६ फागुन मसान्तसम्ममा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रले बैंकका उच्च अधिकृतहरूको सहभागितामा दुई वटा तनाव व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सम्पन्न गर्नुका साथै उक्त अवधिमा बैंकका अधिकृत तथा सहायकस्तरका कर्मचारीहरूको लागि विभिन्न विषयहरूमा ३७ वटा गरी जम्मा ३९ वटा तालिम सञ्चालन गरेको छ । उक्त कार्यक्रमहरूमा यस बैंकबाट १,१५१ जना तथा अन्य संस्थाहरूबाट ६३ जना गरी कुल १,२१४ जना (पुरुषतर्फ ८९९ जना र महिलातर्फ ३१५ जना) अधिकृत तथा सहायकस्तरका कर्मचारीहरू लाभान्वित भएका छन् ।

१२८. देशका विभिन्न स्थानमा यस बैंकको पूर्व कर्मचारी संघ, गैरसरकारी संस्थाहरू तथा यस बैंकको आफ्नै संलग्नतामा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

१२९. अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तार तथा सुदृढ गर्ने दिशामा महत्वपूर्ण प्रगति हासिल भएका छन् । यस बैंकबाट भएका उच्चस्तरीय भ्रमणहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकाय एवम् केन्द्रीय बैंकका प्रतिनिधिहरूले गरेका नेपाल भ्रमणका समयमा द्विपक्षीय आर्थिक र वित्तीय विकासका विषयमा छलफल भएका छन् ।
१३०. यस बैंकबाट सहभागिता जनाइएका अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष एवम् विश्व बैंकका वार्षिक बैठकहरू, एसियन क्लियरीङ युनियन तथा सार्कफाइनान्स बैठकहरू, बैंक फर इन्टरनेशनल सेटलमेण्टको वार्षिक बैठक, APRACA बैठक, SEACEN लगायतका फोरममा भएका उच्चस्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमणहरूबाट नीति निर्माणमा सहयोग पुग्नका साथै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत सामञ्जस्यता कायम गर्नसमेत सहयोग पुगेको छ ।
१३१. प्रत्येक बर्ष सार्क फाइनान्स अन्तर्गत हुने SAARCFINANCE Database Seminar तथा Working Group Meeting सन् २०१९ मे १५ र १६ मा सबै सदस्य राष्ट्रहरूको सहभागितामा काठमाडौंमा आयोजना गरिएको छ ।
१३२. नेपालको शोधनान्तर तथ्याङ्क तथा मौद्रिक एवम् वित्तीय तथ्याङ्कलाई अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले जारी गरेका पछिल्ला मापदण्ड अनुसार संकलन तथा प्रकाशन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको प्राविधिक सहयोग प्राप्त गरिएको छ ।
१३३. आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रका विभिन्न नीतिगत मुद्दाहरूमा छलफल गर्ने तथा अनुसन्धानमूलक

लेखहरूको प्रस्तुति गराउने उद्देश्यले २०७६ फागुन १६ र १७ गते काठमाडौंमा तेस्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (3rd International Conference on Economics and Finance) आयोजना गरिएको छ । उक्त सम्मेलनमा संयुक्त राज्य अमेरिका, इन्डोनेशिया, भारत, बंगलादेशलगायत आठ वटा मुलुकहरूका कुल ७२ जना सहभागीहरूले कार्यपत्र प्रस्तुत गरेका थिए भने अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंकलगायतका संस्थाका विज्ञ प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा 'नेपालमा दिगो तथा समावेशी विकासका एजेण्डा' शीर्षकमा policy dialogue समेत आयोजना गरिएको थियो ।

आगामी नीतिगत व्यवस्था

१३४. कोभिड-१९ को संक्रमणका कारण उत्पन्न महामारीवाट सिर्जित आजको विषम परिस्थितिमा वित्तीय प्रणालीमा लगानीयोग्य साधनको अभाव हुन नदिन तथा वित्तीय क्षेत्रबाट परिचालन हुने स्रोत साधनलाई पूर्वाधारका क्षेत्र, साना तथा मझौला उद्यम, कृषि, उर्जा, पर्यटनलगायत अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाहरूको उत्पादन तथा आपूर्ति गर्ने एवम् रोजगारी सिर्जना गर्ने क्षेत्रमा निर्देशित गर्नेतर्फ नेपाल राष्ट्र बैंक कटिबद्ध छ । संकटको सामना नीतिगत उपायका माध्यमबाट गर्नुपर्ने यथार्थलाई ध्यानमा राख्दै विद्यमान परिस्थितिमा आर्थिक क्रियाकलाप विस्तारलाई प्रोत्साहित गर्न देहायबमोजिमका व्यवस्था गरिने जानकारी गराउन चाहन्छु :

- (क) चालू आर्थिक वर्षको चौथो त्रयमासमा भुक्तानी गर्नुपर्ने ब्याजमा सहूलियत दिने ।
- (ख) कोभिड-१९ बाट बढी प्रभावित क्षेत्रलाई चालू पुँजी कर्जा प्रदान गर्ने व्यवस्थालाई थप सहज बनाइने ।
- (ग) साना तथा मझौला उद्योग, पर्यटन र कोभिडको प्रभाव अत्यधिक परेका क्षेत्रमा

प्रादेशिक सन्तुलनसमेत कायम हुनेगरी यस बैंकबाट प्रदान गरिने पुनरकर्जा सहज ढङ्गले प्रवाह गर्न पुनरकर्जा कार्यविधिमा आवश्यक संशोधन गरिने ।

- (घ) बैंक तथा वित्तीय संस्थाले एक वर्ष भुक्तानी अवधि बाँकी रहेका दुई वा दुई वर्षभन्दा बढी अवधिका मुद्दती निक्षेपको शतप्रतिशत रकम बराबर कर्जा प्रवाह गर्न पाउने व्यवस्था गरिने ।
- (ङ) विदेशी बैंक, वित्तीय संस्था वा अन्य तोकिएका संस्थासँग विदेशी मुद्रामा एक वर्ष वा एक वर्षभन्दा बढी अवधिको निक्षेप/ऋण लिएमा त्यस्तो रकमलाई स्रोत परिचालनमा गणना गर्न सकिने व्यवस्था मिलाइने ।
- (च) कोभिड-१९ बाट बढी प्रभावित भएका क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जालाई पुनरतालिकीकरण वा पुनर्संरचना गर्न सकिने ।
- (छ) लकडाउन अवधिमा भुक्तानी गर्नुपर्ने ब्याज एवम् किस्ता तथा चालू पुँजी कर्जाको भुक्तानी २०७७ असारमासान्तसम्म कायम गर्न सकिने ।
- (ज) लकडाउनको अवधिभर नवीकरण गर्नुपर्ने असल कर्जाहरू नवीकरण नगरिएको कारणले वा नियामकीय निर्देशनका आधारमा भुक्तानी अवधि थप गरिएका कर्जाहरूलाई उक्त अवधिभर सूक्ष्म निगरानी वर्गमा वर्गीकरण गर्न अनिवार्य नहुने ।

अन्त्यमा,

१३५. मानव जातिको इतिहासमा कोभिड-१९ का कारण विश्वभर अप्रत्याशित संकट आइपरेको छ । स्वास्थ्य संकट र आर्थिक संकट एकैपटक व्यहोर्नुपर्दा विश्वका विकसित मुलुकहरू समेत अन्योल र असहजताबाट गुज्रेका छन् । अनपेक्षित संकटबाट मानव स्वास्थ्य र अर्थव्यवस्थामा आइपरेको

चुनौतीको सामना सामूहिक सहमति, सहकार्य र सुभ्रबुभ्रका साथ गर्नुको विकल्प हामीसँग छैन । यस अवस्थामा मुलुकको पर्यटन, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, वैदेशिक रोजगारी, वित्तीय तथा पूर्वाधार निर्माणलगायतका क्षेत्रमा परेको असरलाई न्यूनीकरण गर्दै अर्थतन्त्रलाई विस्तारको वाटोमा अगाडि वढाउँदै समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न नेपाल राष्ट्र बैंक प्रतिबद्ध छ ।

१३६. बैंकको उद्देश्य प्राप्तमा अहोरात्र खटिनुहुने सबै कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । वार्षिकोत्सवको यस अवसरमा बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारी र अन्य सम्बद्ध सबैमा शुभकामना व्यक्त गर्दै यस बैंकले लिएका उद्देश्य प्राप्तमा आगामी दिनमा अझ क्रियाशील हुँदै बैंकको गरिमा उच्च राख्नेगरी बैंकको तर्फबाट सेवा प्रदान गर्न/गराउन सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई

आह्वान समेत गर्दछु । साथै, कोभिड-१९ को संक्रमणबाट आफू, आफ्नो घरपरिवार तथा समाजलाई जोगाउन आवश्यक सजगता अपनाउनु हुन पनि सबैमा अनुरोध छ ।

१३७. यस बैंकको कामकारवाहीमा निरन्तर सहयोग गर्ने नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, निजी क्षेत्रका संघ संस्थाहरू, सञ्चार क्षेत्र, प्रबुद्ध वर्ग, दातृ निकाय लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू र सर्वसाधारण सबैमा यस अवसरमा म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । आगामी दिनमा पनि सम्बद्ध सबैबाट बैंकलाई निरन्तर सहयोग प्राप्त हुने विश्वास लिएको छु ।

धन्यवाद !

१४ वैशाख २०७७

नेपाली खण्ड

सामूहिक लगानी कोष : वर्तमान अवस्था, सम्भावना तथा चुनौती

● अम्बिकाप्रसाद गिरी*

१. पृष्ठभूमि

स-साना लगानीकर्ता र विभिन्न संस्थाहरूसँग रहेको बचत रकमलाई सामूहिक लगानी कोषका इकाईहरूमार्फत लगानी व्यवस्थापनमा विज्ञता हासिल गरेका दक्ष योजना व्यवस्थापकले विभिन्न प्रकृतिका सामूहिक लगानी कोष सृजना गरी उक्त कोषबाट प्राप्त रकमलाई आफ्ना दक्ष कर्मचारीहरूद्वारा उच्चतम प्रतिफल प्राप्त हुनसक्ने पुँजी बजारका विभिन्न उपकरण तथा बैंक बित्तीय संस्थाका बचतका उपकरणमा लगानी गरी सो लगानीबाट प्राप्त प्रतिफल सम्बन्धित योजनाका सहभागीलाई समानुपातिक रूपले वितरण गर्न योजना व्यवस्थापकले सञ्चालन गरेको लगानी कोष, एकाङ्क कोष वा त्यस्तै प्रकारका अन्य सहभागितामूलक कोष व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई सामूहिक लगानी कोष भनिन्छ ।

विशेषतः लगानी र यसको व्यवस्थापनमा ज्ञान नभएका, आफ्नो दैनिक कामको व्यस्तताका कारण जागिर तथा अन्य पेशा व्यवसायबाट बचत गरेको स-सानो बचतलाई उचित प्रतिफल दिनसक्ने लगानीका उपकरणमा लगानी गर्न नसकी अर्थतन्त्रको विकाससँगै यसको प्रतिफल लिन नसकिरहेका बचतकर्तालाई विशेषज्ञ लगानी सेवा प्रदान गर्नु नै सामूहिक लगानी कोषको मूल उद्देश्य हो ।

सामूहिक लगानी कोषले लगानीकर्ताबाट संकलन गरिने रकम के-कस्ता धितोपत्र औजारका लगानी गर्ने, कुन क्षेत्रमा लगानी गर्ने, लगानी गर्दाको जोखिम के कस्तो हुन्छ, आदि जस्ता विवरणहरू समावेश गरी तयार गरेको कार्यक्रमको खाकालाई योजना (स्किम) भनिन्छ । यस्तो योजना सञ्चालन गर्न नेपाल धितोपत्र

बोर्डबाट अनुमति लिनुपर्छ । सामूहिक लगानी योजनामा गरिने लगानीलाई साधारण सेयरमा गरिने लगानीभन्दा सुरक्षित मानिन्छ । लगानीको क्षेत्र, लगानी जोखिम, यसको लक्षित प्रतिफल आदिका आधारमा सामूहिक लगानी कोषअन्तर्गत सञ्चालन हुने योजनालाई विभिन्न प्रकारमा परिभाषित गरिए तापनि सामान्यतया बन्दमुखी योजना र खुलामुखी योजना गरी दुई किसिमका लगानी कोष प्रचलनमा छन् ।

योजनाबाट संकलन गरिने रकमको मात्रा तथा समय सीमा नतोकी कुनै पनि समयमा लगानीकर्तालाई इकाईहरू बिक्री गर्न सकिनेगरी जारी गरिने योजनालाई खुलामुखी योजना भनिन्छ । यस प्रकारको योजनामा योजना व्यवस्थापकले जति पनि संख्यामा योजना इकाईहरू बिक्री गर्न सक्छन् र योजनाको खुद सम्पत्ति मूल्य (Net Asset Value) को आधारमा योजना व्यवस्थापकले नै योजनाको इकाईको खरिद बिक्री सुविधा उपलब्ध गराउने हुँदा लगानीकर्ताले चाहेको बखत सहजै इकाई खरिद बिक्री गर्न सक्छन् । यस प्रकारको योजनामा तरलता बढी हुन्छ । खुलामुखी योजना धितोपत्र बजारमा सूचीकृत नहुने भएकोले दोस्रो बजारमा कारोबार हुँदैन । त्यसैगरी कुनै निश्चित रकम र अवधि तोकी लगानीकर्तालाई इकाईहरू बिक्री गरिने योजनालाई बन्दमुखी योजना भनिन्छ । यस प्रकारको योजनामा एकपटक इकाई जारी गरेपश्चात् तोकिएको समयावधिभर सो योजनाअन्तर्गत थप इकाईहरू जारी गरिँदैन र तोकिएको समयावधि भुक्तान भएपछि लगानीकर्तालाई रकम फिर्ता गरिन्छ । बन्दमुखी योजना स्टक एक्सचेन्जमा सूचीकृत भई दोस्रो बजारमा कारोबार हुन्छ ।

*निर्देशक, नेपाल धितोपत्र बोर्ड

२. नियमन तथा कानूनी व्यवस्था

नेपालमा धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३ तथा सोअन्तर्गत बनेको सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ ले सामूहिक लगानी कोषको नियमनकारी निकायको जिम्मेवारी नेपाल धितोपत्र बोर्डलाई दिएको छ। बोर्डले नियमावलीको व्यवस्था बमोजिम सामूहिक लगानी कोष निर्देशिका, २०६९ समेत जारी गरी कोष सञ्चालन सम्बन्धमा नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। सामूहिक लगानी कोष नियमावलीले सामूहिक लगानी कोष दर्ता र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था, सामूहिक लगानी कोष अनुमतिपत्र सम्बन्धी व्यवस्था, कोष सुपरिवेक्षक, योजना व्यवस्थापन र डिपोजिटरीको काम, कर्तव्य तथा अधिकार, कोष प्रवर्द्धक र कोष सुपरिवेक्षकबीच सम्झौतासम्बन्धी व्यवस्था, योजना सञ्चालन तथा दर्तासम्बन्धी व्यवस्था, योजनाको खारेजीसम्बन्धी व्यवस्था, लगानीसम्बन्धी व्यवस्था तथा वित्तीय विवरण, लेखापरीक्षण तथा जानकारी प्रवाहसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी सामूहिक लगानी कोष निर्देशिका, २०६९ ले योजनाको स्वीकृति तथा सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था, इकाई सार्वजनिक निष्कासन तथा विक्री सम्बन्धी व्यवस्था, योजनाको खर्च तथा सम्पत्ति मूल्याङ्कन सम्बन्धी व्यवस्था र लगानीकर्ताको गुनासो सुनुवाई गर्नुपर्ने जस्ता व्यवस्था गरेको छ।

प्रचलित कानून बमोजिम वित्तीय कारोबार गर्ने संगठित संस्था वा बीमा कम्पनी वा विशेष ऐनद्वारा स्थापित गैर बैकिङ वित्तीय संस्थाको रूपमा स्थापना भएको, कम्तीमा दुई अर्ब रुपैयाँ बराबरको चुक्ता पुँजी भएको, आफ्नो उद्देश्य अनुसारको व्यवसाय सञ्चालन गरेको पाँच वर्ष पूरा भएको, पछिल्लो तीन वर्षदेखि लगातार मुनाफामा रहेको, चुक्ता पुँजीभन्दा नेटवर्थ कम नभएको संगठित संस्थाले कोष प्रवर्द्धक भई सामूहिक लगानी कोष दर्ताको लागि तोकिएका कागजातसहित नेपाल धितोपत्र बोर्डमा निवेदन दिनु पर्नेछ। सामूहिक लगानी कोष सञ्चालनमा ल्याउनुअघि कोष प्रवर्द्धकले कोषको सुपरिवेक्षण तथा सहभागीको हित संरक्षण गर्ने कार्यको लागि फरकफरक क्षेत्रका कम्तीमा पाँच जना योग्य व्यक्तिलाई कोष सुपरिवेक्षक नियुक्ति गर्नुपर्नेछ। त्यसैगरी कोष प्रवर्द्धकले कोष

सुपरिवेक्षकको सहमति लिई सामूहिक लगानी कोषको व्यवस्थापन तथा लगानीको लागि धितोपत्र बोर्डबाट योजना व्यवस्थापनको कार्य गर्न अनुमतिपत्र प्राप्त संगठित संस्थालाई योजना व्यवस्थापक नियुक्त गर्नु पर्नेछ। योजना व्यवस्थापकले सामूहिक लगानी कोषको डिपोजिटरी कार्यको लागि कोष सुपरिवेक्षकको स्वीकृति लिई बोर्डबाट डिपोजिटरीको कार्य गर्न अनुमतिपत्रप्राप्त संगठित संस्थालाई डिपोजिटरी नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ। सामूहिक लगानी कोष सञ्चालन सम्बन्धमा प्रमुख रूपमा देहाय बमोजिमको कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था रहेका छन्।

(क) सामूहिक लगानी कोष दर्ता र सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था: यसअन्तर्गत सामूहिक लगानी कोष स्थापना तथा दर्तासम्बन्धी व्यवस्था, कोष दर्ता अस्वीकार गर्न सकिने अवस्था, कोष सुपरिवेक्षकको नियुक्ति तथा योग्यता, योजना व्यवस्थापक र डिपोजिटरीको नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। साथै कोष प्रवर्द्धक तथा डिपोजिटरी र योजना व्यवस्थापक तथा डिपोजिटरीबीच कुनै स्वार्थ बाझिएको हुनुहुँदैन भन्ने जस्ता व्यवस्थाहरू गरिएका छन्।

(ख) अनुमतिपत्रसम्बन्धी व्यवस्था: योजना व्यवस्थापक, डिपोजिटरीको कार्य गर्नको लागि योग्यताहरू तोकिएको र उक्त योग्यता पुगेका संगठित संस्थाहरूले नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट अनुमति लिएर मात्रै योजना व्यवस्थापक, डिपोजिटरीको कार्य गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ। साथै सामूहिक लगानी कोषको अनुमतिपत्रको नवीकरण, निलम्बन र खारेजी जस्ता व्यवस्थाहरू समेत गरिएको छ।

(ग) योजना दर्ता तथा सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था: योजना व्यवस्थापकले कोष सुपरिवेक्षकको सहमति लिई धितोपत्र बोर्डमा दर्ता गरेर मात्र योजना सञ्चालन गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। योजना दर्ता गर्दा योजनाको उद्देश्य, योजनाको पुँजी र पुँजी संरचना, योजनामा संलग्न हुनसक्ने सहभागी, योजना सञ्चालन गर्नेसम्बन्धी सञ्चालक समितिको निर्णय, इकाईको सार्वजनिक निष्कासन गर्नका निम्ति तयार गरिएको विवरणपत्र, योजना सञ्चालनका शर्त तथा प्रक्रिया जस्ता कुराहरू खुलाउनुपर्ने हुन्छ। त्यसैगरी योजना रद्द गर्नसक्ने,

इकाई सार्वजनिक रूपमा निष्काशन गर्नुपर्ने र इकाईको कारोबारसम्बन्धी व्यवस्थाका सम्बन्धमा समेत स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

(घ) लगानी सम्बन्धी व्यवस्था: योजना व्यवस्थापकले इकाई विक्रीबाट संकलन भएको रकम बोर्डमा दर्ता भएको धितोपत्र, सार्वजनिक निष्काशन भएको धितोपत्र, धितोपत्र विनिमय बजारमा सूचीकृत धितोपत्र, नेपाल सरकारले जारी गरेको वा नेपाल सरकारको जमानत वा पूर्ण संरक्षण हुनेगरी सरकारी स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै संस्था वा नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको ऋणपत्र, ट्रेजरी बिल तथा मुद्रा बजारका अन्य साधन तथा बैंक निक्षेप जस्ता क्षेत्रमा लगानी गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यसरी लगानी गर्दा देहाय बमोजिमको सीमाभित्र रही गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

- कुनै एक संगठित संस्थाको साधारण सेयरमा त्यस्तो संस्थाको कुल चुक्ता पुँजीको दश प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी, तर संगठित संस्थाको कूल साधारण सेयरमा योजनाको आकारको कम्तीमा बीस प्रतिशत लगानी योजना अवधिभर कायम राख्नुपर्नेछ,
- कुनै एक संगठित संस्थाले निष्काशन गरेको अग्राधिकार सेयर वा डिबेञ्चरको बीस प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी,
- कुनै एक संगठित संस्थाको धितोपत्रमा योजनाको आकार वा लगानी गर्दाको समयमा कायम रहेको खुद सम्पत्ति मूल्यको दश प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी,
- अन्य सामूहिक लगानी कोषअन्तर्गतको योजनामा योजनाको आकार वा लगानी गर्दाको समयमा कायम रहेको खुद सम्पत्ति मूल्यको दश प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी,
- बैंकको मुद्दती निक्षेपमा योजनाको आकार वा लगानी गर्दाको समयमा कायम रहेको खुद सम्पत्ति मूल्यको १५ प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी । तर, योजनाको निर्धारित अवधि समाप्त हुनुभन्दा बढीमा छ, महिना अगाडिदेखि बैंकको मुद्दती निक्षेप राख्न यो व्यवस्थाले बाधा पर्ने छैन ।

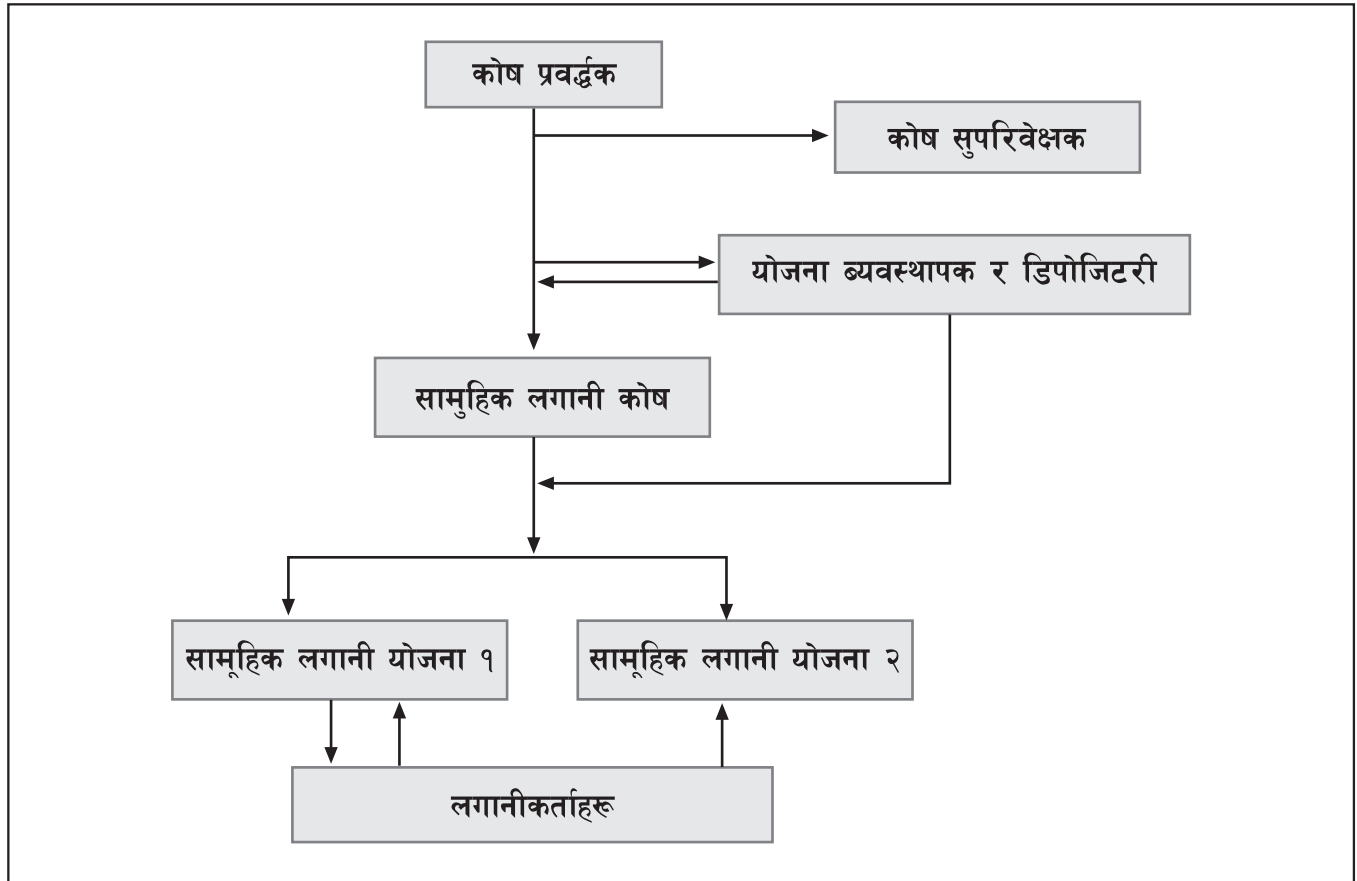
- मुद्रा बजार उपकरणमा योजनाको आकार वा लगानी गर्दाको समयमा कायम रहेको खुद सम्पत्ति मूल्यको दश प्रतिशतभन्दा बढी नहुनेगरी,
- एउटा सामूहिक लगानी कोषअन्तर्गत सञ्चालित अन्य योजनाको धितोपत्र वा सो कोषको कोष प्रवर्द्धक वा डिपोजिटरीले जारी गरेको धितोपत्रमा लगानी गर्न हुँदैन ।

(ङ) वित्तीय विवरण, लेखापरीक्षण तथा जानकारी प्रवाहसम्बन्धी व्यवस्था: योजना व्यवस्थापकले आफ्नो कारोबारको लेखा प्रचलित कानून बमोजिमको ढाँचा र प्रक्रियाबमोजिम राख्नुपर्ने, प्रत्येक योजनाको छुट्टाछुट्टै वित्तीय विवरण तयार गरी राख्नुपर्ने, नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट्स संस्थाबाट प्रमाणपत्र प्राप्त गरेको लेखापरीक्षकलाई मात्र योजना व्यवस्थापक वा योजनाको लेखापरीक्षकको रूपमा नियुक्त गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । योजना व्यवस्थापकले प्रत्येक आर्थिक वर्ष समाप्त भएको तीन महिनाभित्र आफ्नो तथा योजनाको सो आर्थिक वर्षको लेखापरीक्षण भएको वित्तीय विवरण र सो आर्थिक वर्षमा गरेको काम कारवाहीसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रत्येक योजनाको छुट्टाछुट्टै वार्षिक वित्तीय विवरण कोष सुपरिवेक्षक तथा नेपाल धितोपत्र बोर्डसमक्ष पेश गर्नुपर्नेछ । साथै, योजना व्यवस्थापकले आफूले सञ्चालन गरेको प्रत्येक योजनाको खुद सम्पत्ति मूल्य, इकाई बिक्री र पुनः खरिद मूल्य प्रत्येक हप्ता कम्तीमा एक पटक सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

३. संगठनात्मक संरचना

सामूहिक लगानी कोषले आफ्नो दक्ष लगानी व्यवस्थापनमार्फत जोखिम न्यूनीकरण गरी सहभागीलाई उच्चतम प्रतिफल दिलाउनु कोषको आधारभूत सिद्धान्त हो । यस्तो कोषले संस्थागत लगानीकर्ताको रूपमा कोष परिचालन गर्न र व्यवस्थापन गर्नको लागि कोष प्रवर्द्धक, कोष सुपरिवेक्षक, योजना व्यवस्थापक, डिपोजिटरी रहने संरचनाको व्यवस्था गरेको छ । यिनको संयुक्त संरचनाबाट सामूहिक लगानी कोष सञ्चालन हुन्छ । नेपालमा सामूहिक लगानी कोषको संगठनात्मक संरचना देहायबमोजिम रहेको छ ।

नेपालमा सामूहिक लगानी कोषको संगठनात्मक संरचना

(क) **कोष प्रवर्द्धक:** कोष प्रवर्द्धक भन्नाले धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३ तथा सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ अन्तर्गत सामूहिक लगानी कोष स्थापना गरी कोषको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले नेपाल धितोपत्र बोर्डको अनुमति लिई कम्तीमा दुई अर्ब रुपैयाँ बराबरको चूत्तापुँजी भएको तथा प्रचलित कानूनबमोजिम वित्तीय कारोबार गर्ने संगठित संस्था वा बीमा कम्पनी वा विशेष ऐनद्वारा स्थापित गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाको रूपमा स्थापना भएको संस्था हो । कोष प्रवर्द्धकले बोर्डमा कोष दर्ता गरी आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी कोष प्रवर्द्धकको रूपमा कार्य गर्दछ ।

(ख) **कोष सुपरिवेक्षक:** विभिन्न क्षेत्रको विशेषज्ञता भएका न्यूनतम पाँच जना विशिष्ट व्यक्तिहरूको समूह जसले सामूहिक लगानी कोषको सुपरिवेक्षण गर्नका लागि कोष प्रवर्द्धकबाट नेपाल धितोपत्र बोर्डको अनुमति लिई नियुक्त गरिएका हुन्छन् । प्रचलित कानून तथा सम्भौताबमोजिम कोषको व्यवस्थापन गरेको छ भन्ने

कुरा सुनिश्चित गर्ने, योजनामा सहभागीको हित संरक्षण गर्ने, योजना व्यवस्थापक तथा डिपोजिटरीको काम कारवाहीको सुपरिवेक्षण गर्ने, योजनाको खुद सम्पत्ति मूल्यको जाँच गर्ने, योजनाअर्न्तगतको सम्पत्ति तथा कागजातहरू सुरक्षित साथ राखिए, नराखिएको सुपरिवेक्षण गर्ने, प्रचलित कानूनबमोजिम योजना सञ्चालन भए, नभएको सुपरिवेक्षण गर्ने, योजना व्यवस्थापकले राखेको अभिलेख दुरुस्त रहे, नरहेको सुपरिवेक्षण गर्ने र योजना सम्बन्धमा प्राप्त गुनासाहरू समाधान भए, नभएको सुपरिवेक्षण गर्ने जस्ता कार्यहरू कोष सुपरिवेक्षकले गर्दछन् ।

(ग) **योजना व्यवस्थापक:** योजना व्यवस्थापक भन्नाले सामूहिक लगानी कोषको रकम लगानी गर्ने व्यवस्थापकको रूपमा कार्य गर्नको लागि कोष प्रवर्द्धकले नियुक्त गरेको वा स्थापना गरेको कम्पनीलाई बुझाउँछ । सामूहिक लगानी कोषअर्न्तगत विभिन्न योजनाहरू सञ्चालनमा ल्याउनका लागि पुँजी बजारका औजार तथा अन्य क्षेत्रमा लगानी गर्नका लागि योजनाका इकाईहरू

प्राथमिक बजार निष्काशन गरी संकलित रकमलाई दोस्रो बजार तथा अन्य क्षेत्रमा लगानी गरी प्राप्त प्रतिफललाई समानुपातिक रूपमा योजनामा सहभागिहरूलाई प्रदान गर्दछ। कोष प्रवर्द्धकले कोष सुपरिवेक्षकको सहमति लिई सामूहिक लगानी कोषको व्यवस्थापन तथा लगानीको लागि नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट योजना व्यवस्थापनको कार्य गर्न अनुमतिपत्र प्राप्त संगठित संस्थालाई योजना व्यवस्थापक नियुक्त गर्दछ। योजना व्यवस्थापकका कार्यहरू मुख्यतया योजना तयार गर्ने र कोष सुपरिवेक्षकको सहमति तथा धितोपत्र बोर्डको स्वीकृति लिई योजना सञ्चालन गर्ने, सामूहिक लगानी कोषको सम्पत्ति दक्ष तथा विश्वसनीय रूपमा व्यवस्थापन तथा लगानी गर्ने, योजनासम्बन्धी सूचना, जानकारी तथा विवरण आवधिक रूपमा कोष सुपरिवेक्षकलाई उपलब्ध गराउने, सहभागीको गुनासो समाधान गर्ने र कोष सुपरिवेक्षकलाई गुनासो सम्बन्धमा जानकारी गराउने र योजनाको धितोपत्र, रकम, व्याज, लाभांश वा आम्दानी प्राप्त गर्न वा सहभागीलाई वितरण गर्न डिपोजिटरीलाई निर्देशन दिने रहेका छन्।

(घ) **डिपोजिटरी:** योजना व्यवस्थापकले सामूहिक लगानी कोषको डिपोजिटरी कार्यको लागि कोष सुपरिवेक्षकको स्वीकृति लिई बोर्डबाट डिपोजिटरीको कार्य गर्न अनुमतिपत्रप्राप्त संगठित संस्थालाई डिपोजिटरी नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ। योजनाको इकाईको अभिलेख तथा नामसारीसम्बन्धी कार्य गर्ने, योजनाअन्तर्गतको धितोपत्र सुरक्षापूर्वक राख्ने, कोषअन्तर्गतको धितोपत्र, रकम, व्याज, लाभांश वा अन्य आम्दानी प्राप्त गर्ने र सोको अभिलेख राख्ने, योजना व्यवस्थापकको निर्देशन बमोजिम सहभागीहरूलाई धितोपत्र, रकम, लाभांश वितरण गर्ने जस्ता कार्यहरू डिपोजिटरीले गर्दछ।

(ङ) **सामूहिक लगानी योजना:** सामूहिक लगानी कोषले लगानीकर्ताबाट संकलन गरिने रकम के कस्तो धितोपत्र औजारहरूका लागि लगानी गर्ने, कुन क्षेत्रमा लगानी गर्ने, लगानी गर्दा जोखिम के कस्तो हुन्छ, आदि जस्ता विवरणहरू समावेश गरी तयार गरेको कार्यक्रमको खाकालाई सामूहिक लगानी योजना भनिन्छ। यस्तो योजना सञ्चालन गर्न नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट अनुमति लिएको हुनुपर्दछ। सामूहिक लगानी योजनाअन्तर्गत मुख्यतया खुलामुखी योजना र बन्दमुखी योजना गरी दुई प्रकारका योजना रहेका हुन्छन्।

४. वर्तमान अवस्था

सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ लागू हुनुभन्दा अगाडि २०५० सालमा एनआईडीसी क्यापिटल मार्केट्स लि. (हाल सनराईज क्यापिटल लि.) ले बजारमा एनआईडीसी म्युचुअल फण्ड ल्याएसँगै नेपालमा सामूहिक लगानी कोषको पुँजी बजारमा औपचारिक शुरुआत भएको हो। उक्त कोष प्रति इकाई रु.१० अङ्कित मूल्यमा जारी गरिएको खुलामुखी सामूहिक लगानी कोष रहेको थियो। स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभावका कारण सो कोषले उद्देश्य अनुरूप आफ्नो भूमिका बहन गर्न नसकेको परिस्थितिलाई मध्यनजर गर्दै २०५९ सालमा सोही योजनालाई एनआईडीसी म्युचुअल फण्ड, २०५९ नामबाट प्रति इकाई रु.१० अङ्कित मूल्यमा एक करोड इकाई बराबरको १० वर्षको समाप्ति सीमा तोकेर बन्दमुखी सामूहिक लगानी कोष योजनाको रूपमा परिणत गरी सञ्चालनमा ल्याएको थियो। त्यसैगरी नागरिक लगानी कोषले २०५२ सालमा नागरिक एकाङ्क नामको योजना सञ्चालनमा ल्याएको थियो। यसरी सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ लागू हुनुभन्दा अगाडि दुईवटा योजना सञ्चालनमा रहेकोमा त्यस्तो योजनाको समयवधि समाप्त नभएसम्म सञ्चालन गर्न सकिने नियमावलीको व्यवस्था बमोजिम एनआईडीसी म्युचुअल फण्डको अवधि सकिएपछि योजना खारेज गरी त्यस्तो योजनाअन्तर्गतको सम्पत्तिलाई नगदमा परिणत गरी सहभागीलाई इकाईको स्वामित्व अनुपातमा भुक्तानी दिइएको थियो। त्यसैगरी नागरिक लगानी कोषद्वारा सञ्चालित नागरिक एकाङ्क हाल सञ्चालनको अवस्थामा रहेको देखिन्छ।

सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ बमोजिम हालसम्म नेपाल धितोपत्र बोर्डमा १२ वटा सामूहिक लगानी कोष दर्ता भएका देखिन्छन्। यी कोषअन्तर्गत हालसम्म २२ वटा योजनाहरू सञ्चालन भएकोमा चारवटा योजनाको अवधि समाप्त भइसकेकोले हाल १८ वटा योजनाहरू सञ्चालनको अवस्थामा रहेका छन्। हालसम्म स्वीकृत सामूहिक लगानी योजना र सोअन्तर्गत सञ्चालित योजनाहरू सम्बन्धी विस्तृत विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

क्र. सं.	कोषको नाम	योजना	आकार	दर्ता मिति	कोष प्रवर्द्धक	योजना व्यवस्थापक	अवधि	परिपक्व हुने अवधि
१	सिद्धार्थ म्युचुअल फण्ड	सिद्धार्थ लगानी बृद्धि योजना -१	५० करोड	२०६९।०६।२८	सिद्धार्थ बैंक लिमिटेड	सिद्धार्थ क्यापिटल लिमिटेड	५ वर्ष	२०७४।१।०९ (परिपक्व भएको)
		सिद्धार्थ इक्विटी ओरियन्टेड स्किम	१०० करोड	२०७१।०२।२९	सिद्धार्थ बैंक लिमिटेड	सिद्धार्थ क्यापिटल लिमिटेड	५ वर्ष	२०७६।०४।०६ (परिपक्व भएको)
		सिद्धार्थ इक्विटी फण्ड	१५० करोड	२०७४।०५।१४	सिद्धार्थ बैंक लिमिटेड	सिद्धार्थ क्यापिटल लि.	१० वर्ष	२०८४।०७।२२
		सिद्धार्थ इन्भेष्टमेन्ट ग्रोथ स्किम-२	१२० करोड	२०७६।०३।२६	सिद्धार्थ बैंक लिमिटेड	सिद्धार्थ क्यापिटल लिमिटेड	१० वर्ष	२०८६।०५।०९
२	नबिल म्युचुअल फण्ड	नबिल ब्यालेन्स फण्ड-१	७५ करोड	२०६९।१०।२१	नबिल बैंक लिमिटेड	नबिल इन्भेष्टमेन्ट बैंकिङ लिमिटेड	५ वर्ष	२०७४।१२।२८ (परिपक्व भएको)
		नबिल इक्विटी फण्ड	१२५ करोड	२०७३।०५।१४	नबिल बैंक लिमिटेड	नबिल इन्भेष्टमेन्ट बैंकिङ लिमिटेड	७ वर्ष	२०८०।०७।२०
		नबिल ब्यालेन्स फण्ड-२	११२ करोड	२०७५।१२।१०	नबिल बैंक लिमिटेड	नबिल इन्भेष्टमेन्ट बैंकिङ लिमिटेड	१० वर्ष	२०८६।०२।१६
३	एनएमबि म्युचुअल फण्ड	एनएमबि सुलभ इन्भेष्टमेन्ट फण्ड-१	७५ करोड	२०७१।०५।२०	एनएमबि बैंक लि.	एनएमबि क्यापिटल लिमिटेड	५ वर्ष	२०७६।०७।०२ (परिपक्व भएको)
		एनएमबि हाईब्रिड फण्ड एल-१	१०० करोड	२०७३।०५।१४	एनएमबि बैंक लि.	एनएमबि क्यापिटल लिमिटेड	७ वर्ष	२०८०।०७।०९
		एनएमबि फिफ्टी	१२५ करोड	२०७६।०२।२९	एनएमबि बैंक लि.	एनएमबि क्यापिटल लिमिटेड	७ वर्ष	२०८३।०५।१२

क्र. सं.	कोषको नाम	योजना	आकार	दर्ता मिति	कोष प्रवर्द्धक	योजना व्यवस्थापक	अवधि	परिपक्व हुने अवधि
४	एनआईबिएल म्युचुअल फण्ड	एनआईबिएल समृद्ध फण्ड-१	१०० करोड	२०७१।०७।२०	नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लिमिटेड	एनआईबिएल क्यापिटल मार्केट्स लिमिटेड	७ वर्ष	२०७८।०९।२२
		एनआईबिएल प्रगति फण्ड	७५ करोड	२०७३।०७।२४	नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लिमिटेड	एनआईबिएल क्यापिटल मार्केट्स लिमिटेड	७ वर्ष	२०८०।०९।२६
		एनआईबिएल सहभागिता फण्ड (खुलामुखी)	२० करोड	२०७६।०९।०९	नेपाल इन्भेष्टमेन्ट बैंक लिमिटेड	एनआईबिएल एस क्यापिटल लि.	लागू नहुने	लागू नहुने
५	लक्ष्मी म्युचुअल फण्ड	लक्ष्मी भ्यालु फण्ड-१	५० करोड	२०७१।१०।०९	लक्ष्मी बैंक लिमिटेड	लक्ष्मी क्यापिटल मार्केट लिमिटेड	५ वर्ष	२०७६।११।११
		लक्ष्मी इक्विटी फण्ड	१२५ करोड	२०७४।०९।०३	लक्ष्मी बैंक लिमिटेड	लक्ष्मी क्यापिटल मार्केट लिमिटेड	७ वर्ष	२०८१।०२।३०
६	ग्लोबल आईएमई म्युचुअल फण्ड	ग्लोबल आईएमई समुन्नत स्कीम-१	१०० करोड	२०७२।१०।१३	ग्लोबल आईएमई बैंक लिमिटेड	ग्लोबल आईएमई क्यापिटल मार्केट लिमिटेड	७ वर्ष	२०७९।१२।११
७	सानिमा म्युचुअल फण्ड	सानिमा इक्विटी फण्ड	१३० करोड	२०७४।०७।२७	सानिमा बैंक लिमिटेड	ग्लोबल आईएमई क्यापिटल मार्केट लिमिटेड	७ वर्ष	२०८१।०९।१०
८	एनआईसी एसिया म्युचुअल फण्ड	एनआईसी एसिया ग्रोथ फण्ड	८३ करोड ५२ लाख	२०७४।०९।११	एनआईसी एसिया बैंक लि	एनआईसी एसिया क्यापिटल लि.	७ वर्ष	२०८१।११।२८

क्र. सं.	कोषको नाम	योजना	आकार	दर्ता मिति	कोष प्रवर्द्धक	योजना व्यवस्थापक	अवधि	परिपक्व हुने अवधि
		एनआईसी एसिया ब्यालेन्सड फण्ड	७५ करोड ५० लाख	२०७६।०३।२५	एनआईसी एसिया बैंक लि	एनआईसी एसिया क्यापिटल लि.	१० वर्ष	२०८६।०५।१९
९	सिटिजन म्युचुअल फण्ड	सिटिजन म्युचुअल फण्ड-१	८२ करोड	२०७४।०९।१७	सिटिजन्स बैंक इन्टरनेशनल लि.	सीबीआईएल क्यापिटल लि.	७ वर्ष	२०८१।११।१९
		सिटिजन म्युचुअल फण्ड-२	५६ करोड	२०७६।०१।०६	सिटिजन्स बैंक इन्टरनेशनल लि.	सीबीआईएल क्यापिटल लि.	७ वर्ष	२०८३।०३।२९
१०	सन्राइज म्युचुअल फण्ड	सन्राइज फर्स्ट म्युचुअल फण्ड	८६ करोड	२०७६।०५।२६	सन्राइज बैंक लि.	सन्राइज क्यापिटल लि.	१० वर्ष	२०८६।०७।१८
११	सिभिल म्युचुअल फण्ड	योजना सञ्चालनमा आइनसकेको			सिभिल बैंक लि.	-	-	-
१२	प्रभु म्युचुअल फण्ड	योजना सञ्चालनमा आइनसकेको			प्रभु बैंक लि.	-	-	-

स्रोत: नेपाल धितोपत्र बोर्ड

नेपाल धितोपत्र बोर्डमा दर्ता भई हाल सञ्चालनमा रहेका १८ वटा योजनामध्ये १७ योजना बन्दमुखी तथा एक योजना खुलामुखी रहेका छन् । सर्वसाधारणमा इकाई निष्काशन गरेका बन्दमुखी योजनाका इकाईहरूको कारोबार व्यवस्थाका लागि नेपाल स्टक एक्सचेंजमा सूचीकरण भएका छन् । सामूहिक लगानी योजनामा लगानी गर्दा छनोट गर्ने प्रमुख आधार भनेकै प्रति सेयर खुद सम्पत्ति मूल्य हो । हाल सञ्चालनमा रहेका अधिकांश योजनाको खुद सम्पत्ति मूल्य इकाईको अङ्कित मूल्यभन्दा बढी रहेको देखिन्छ तथापि यी सबै योजनाको २०७६ माघ मसान्तको बजार मूल्य भने खुद सम्पत्ति मूल्यभन्दा कम रहेको देखिन्छ ।

५. सम्भावना र फाइदाहरू

जुनसुकै अर्थतन्त्रको वित्तीय प्रणालीमा पुँजी बजारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । अर्थतन्त्रमा

पुँजी बजारको महत्वपूर्ण योगदान रहेजस्तै पुँजी बजारको विकासमा पनि सामूहिक लगानी कोषले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छ । विश्व अर्थतन्त्र, दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूसँगै छिमेकी मुलुक चीनको उदाहरण लिने हो भने नेपालको पुँजी बजारको क्षेत्रमा सामूहिक लगानी कोषको प्रचुर सम्भावना रहेको देखिन्छ । बजार मूल्यमा हुने अस्वाभाविक घटबढमा नियन्त्रण हुने, धितोपत्र औजारको विविधीकरणमा मद्दत पुग्ने, बजारका विभिन्न गलत प्रवृत्ति एवम् समस्यामा कमी हुने, बजारको स्वाभाविक विस्तार एवम् विकासमा सहयोगी हुने, संस्थागत ग्राहक बजार प्रवेशमा ढोका खुल्ने, सर्वसाधारण लगानीकर्तालाई बजारमा लगानी गर्न सहज हुने, कर योजना गर्न योगदान पुग्ने, सर्वसाधारणको स-साना पुँजीलाई परिचालन गरी समग्र रूपमा आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउने, ठूलाठूला परियोजनाको धितोपत्रमा

म्युचुअल फण्डले लगानी गर्ने हुनाले यस्ता परियोजना सञ्चालन सहज हुने, संगठित संस्थाको सुशासन वृद्धिमा सहयोगी हुने तथा समग्र रूपमा देशमा नयाँ रोजगारी सिर्जना भई बेरोजगारी समस्या समेत कम भई सामूहिक लगानी कोषले बजार प्रवेश र विकासले दीर्घकालमा पुँजी बजार मात्र नभई समग्र अर्थतन्त्रमा समेत फाइदा पुग्ने देखिन्छ ।

पछिल्लो समयमा विभिन्न वाणिज्य बैंकले सामूहिक लगानी कोष स्थापना गर्न देखाएको तत्परता तथा लगानीकर्ताको यसप्रतिको चासोले नेपालमा सामूहिक लगानी कोषको सम्भावनालाई निकै नै बलियो आधार बनाएको छ । नेपाल धितोपत्र बोर्डले सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ मा सार्वजनिक रूपमा धितोपत्र निष्काशन गर्नु अगावै सार्वजनिक निष्काशन गरिने धितोपत्रको कम्तीमा पाँच प्रतिशत धितोपत्र सामूहिक लगानी कोषको लागि छुट्याउने व्यवस्था गरी यसको सम्भावनालाई अभै प्रगाढ बनाइदिइएको छ । हाल नेपालको पुँजी बजारमा संस्थागत लगानीकर्ताको अभाव रहेको अवस्थामा सञ्चालनमा रहेका सामूहिक लगानी कोषले केही हदसम्म संस्थागत लगानीकर्ताको समेत अभाव पूरा गरेको देखिन्छ । पुँजी बजारको विकास एवं विस्तारको लागि अति नै अपरिहार्य संयन्त्रको रूपमा विकास हुँदै आएको सामूहिक लगानी कोषको मुख्य रूपमा देहाय बमोजिमका फाइदा रहेकाले पुँजी बजारमा यसको सम्भावना दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ ।

(क) सर्वसाधारणका लागि फाइदा: सर्वसाधारण लगानीकर्ताका लागि सामूहिक लगानी योजना एकदमै उपयुक्त लगानीको माध्यम हो किनकि यसले तुलनात्मक रूपमा न्यून लागतमा व्यावसायिक तवरबाट लगानी गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । धितोपत्र बजारसम्बन्धी पर्याप्त जानकारी नभएका र बढी जोखिम लिन नचाहने लगानीकर्ताले सामूहिक लगानी योजनाका इकाईहरूमा लगानी गर्न सक्दछन् ।

(ख) धितोपत्र बजारको लागि फाइदा: सामूहिक लगानी कोषले बजारमा धितोपत्रको मूल्य घटेको बेला खरिद गर्ने र बढेको बेला धितोपत्र बिक्री गर्ने गर्दछन् जसले

गर्दा सामूहिक लगानी कोषको प्रवेश शुरु भएबाट धितोपत्र बजारमा धितोपत्रको मागभन्दा आपूर्ति अधिक भइरहेको अवस्थामा बजारको उतारचढावलाई न्यून गराई बजारलाई स्थिरतातर्फ उन्मुख गराउन सघाउ पुग्ने र धितोपत्र बजारको दायरा फराकिलो बनाउन सहयोग पुग्न गई समग्र धितोपत्र बजार विकासमा सहयोग पुगेको देखिन्छ । साथै सामूहिक लगानी कोषले लगानी गर्दा कम्पनीको वित्तीय तथा व्यवस्थापकीय पक्षको अध्ययन अनुसन्धान गरेर मात्र लगानी गर्ने हुनाले धितोपत्र बजारको पारदर्शिता तथा विश्वसनीयता समेत अभिवृद्धि हुन जान्छ ।

(ग) अर्थतन्त्रका लागि फाइदा: सामूहिक लगानी कोषबाट संकलित ठूलो परिमाणको रकमलाई अर्थतन्त्रको आवश्यकतानुसार जलविद्युत, सडक, दूरसञ्चार जस्ता विकासका पूर्वाधारमा उपयोग गरी देशको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ । त्यसैगरी सामूहिक लगानी कोषले वचत प्रोत्साहन गर्ने, उत्पादनशील क्षेत्रमा पुँजी परिचालन गर्ने, आर्थिक क्रियाकलापमा बढ्न गई राजस्व तथा रोजगारी अभिवृद्धि भई अर्थतन्त्रको विकास एवम् विस्तारको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने देखिन्छ ।

६. चुनौतीहरू

पछिल्लो समय पुँजी बजारमा देखिएको उतारचढावले विकासन्मुख अवस्थामा रहेको नेपालको सामूहिक लगानी कोषलाई समेत असर गरेको छ । हालसम्म पुँजी बजारमा छिटो प्रतिफल पाउने तथा तरलता बढी भएका कारण लगानीकर्तामार्फत लगानीयोग्य साधनको रूपमा सेयरको प्रभुत्व रहेकोमा सामूहिक लगानी कोषको विकासलाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने चुनौती छ । पुँजी बजारको महत्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा रहेको सामूहिक लगानी कोषको विकास तथा विस्तारमा समग्र रूपमा देहायका समस्या तथा चुनौतीहरू देखिएका छन्:

(क) वित्तीय साक्षरता कम भएको हाम्रो मुलुकमा अधिकांश लगानीकर्तामा पुँजी बजार एवं सामूहिक लगानी कोषसम्बन्धी ज्ञानको अभाव रहेका

छ । जसले यस क्षेत्रको विकास र विस्तारमा चुनौती बढाएको देखिन्छ ।

- (ख) सामूहिक लगानी कोषमा सहभागी हुने लगानीकर्ताको सुरक्षाको लागि ट्रष्टीको अपरिहार्यता रहेको पृष्ठभूमिमा ट्रष्टीको नियमन सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था नहुँदा समग्र रूपमा सामूहिक लगानी कोषको विकासमा समेत प्रतिकूल असर परिरहेकोले सामूहिक लगानी कोषलाई सुदृढ रूपमा व्यवस्थित गर्न ट्रष्ट ऐन ल्याई कानूनी पक्षमा संरचनात्मक सुधार गर्ने चुनौती रहेको छ ।
- (ग) सामूहिक लगानी कोषले गर्ने लगानीका क्षेत्रहरू सीमित भएको र धितोपत्र बजारमा हुने अप्राकृतिक उतार चढावका कारण जोखिम विविधिकरण तथा न्यूनीकरण गर्न समस्या रहेको देखिन्छ ।
- (घ) सामूहिक लगानी कोषले हाल सञ्चालनमा ल्याएका धेरैजसो योजना बन्दमुखी रहेको र एउटा योजना मात्रै खुलामुखी सामूहिक लगानी कोष (Open end Mutual Fund) रहेको सन्दर्भमा Equity Linked Saving Scheme (ELSS) तथा Retirement Plan जस्ता स्किमहरू ल्याउन आवश्यक कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाको अभाव रहेको देखिन्छ ।
- (ङ) सरकारी तथा संस्थागत ऋणपत्र बजारको पर्याप्त मात्रामा विकास हुन नसकेका कारण लगानीका क्षेत्रहरू व्यापक बनाउन नसकिएको यसको बजार विस्तार गर्ने कार्य पनि चुनौतीको रूपमा देखा परेको छ ।
- (च) योजनाको रकम लगानी गर्दाका सीमाहरू समयानुकूल नभएको गुनासो आइरहेको सन्दर्भमा यसलाई समयानुकूल बनाउने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेका देखिन्छ ।
- (छ) सामूहिक लगानी कोष सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने कोष सुपरिवेक्षक तथा दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेकोले यस क्षेत्रको प्रभावकारी विकास हुन नसकेको अवस्था छ ।

- (ज) कतिपय कोषहरूले नियमन व्यवस्था पालना नगर्ने गरेको देखिएको, नियमनकारी निकायसमक्ष पेश गर्नुपर्ने प्रतिवेदनहरू समयमै पेश नगर्ने तथा सार्वजनिक गर्नुपर्ने विवरणहरू प्रकाशित नगर्ने जस्ता कमजोरीहरूलाई सुधार गरी कोषको संस्थागत सुशासनमा प्रभाकारिता ल्याउने कार्य पनि उत्तिकै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

७. निष्कर्ष

कुनै पनि देशको आर्थिक विकासमा पुँजी बजारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । पुँजी बजारको विकास नभई समग्र देशको विकासको कल्पना गर्न सकिँदैन । पुँजी बजारको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको सामूहिक लगानी कोषले यस बजारको विकासको क्रमसँगै लगानीकर्तालाई लगानीका अवसर उपलब्ध गराउँदै खासगरी सानो रकम लगानी गर्न चाहने र पुँजी बजारसम्बन्धी पर्याप्त ज्ञान नभएका लगानीकर्तालाई विभिन्न लगानीका इकाईहरू विक्री गरी सोबाट प्राप्त रकम विशेषज्ञता हासिल गरेका योजना व्यवस्थापक कम्पनीले विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गरी प्राप्त प्रतिफल सहभागीहरूलाई नै समानुपातिक रूपमा उपलब्ध गराउन सहज माध्यमका रूपमा रहेका हुन्छन् । समग्रमा, नेपालमा सामूहिक लगानी कोष विस्तारको गति ढिलो भए तापनि सामूहिक लगानी कोष नियमावली, २०६७ तथा सामूहिक लगानी कोष निर्देशिका, २०६९ लागू भएपश्चात् यसको संस्थागत विकास र रुपान्तरण भएको छ । नेपालको पुँजी बजारमा विगत केही वर्षदेखि बन्दमुखी सामूहिक लगानी कोष योजनाहरू सञ्चालनमा रहेकोमा नेपाल धितोपत्र बोर्डले पछिल्लो समय पुँजी बजारमा नयाँ वित्तीय औजार भित्र्याउने क्रममा खुलामुखी सामूहिक लगानी कोष योजना सञ्चालन गर्न एक योजना व्यवस्थापकलाई स्वीकृति प्रदान गरेको छ । यसबाट नेपालको पुँजी बजारको विकासको आयाममा थप टेवा पुगेको देखिन्छ ।

सरकार, नियामक निकाय र यससँग सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षहरूको सहयोगमा अन्तर्राष्ट्रिय बजार र व्यावहारिक पक्षलाई मध्यनजर गर्दै यसको दक्ष

सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने कतिपय कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था यथाशीघ्र लागू गरी नेपालको सामूहिक लगानी कोषलाई विकसित मुलुकको सामूहिक लगानी

कोषको स्तरमा पुऱ्याई नेपालको पुँजी बजारप्रति सर्वसाधारण लगानीकर्ताको विश्वास र सहभागिता बढाउन अपरिहार्य रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- धितोपत्र तथा बस्तु विनिमयसम्बन्धी विशेष कानून संग्रह, २०७५
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड एक परिचय, २०७५
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड समाचार
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड, पुँजी बजारसम्बन्धी साक्षरता
- धितोपत्र तथा बस्तु विनिमय बजारसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम
- नेपाल धितोपत्र बोर्ड, वार्षिक प्रतिवेदनहरू
- www.sebon.gov.np
- www.nepalstock.com.np
- <http://www.investopedia.com>
- www.mutualfundindia.com

नेपालमा डिजिटल बैंकिङका आधारहरू

● अमिश दुङ्गेल*

विषय प्रवेश

परम्परागत रूपमा प्रवाह भइरहेका सम्पूर्ण बैंकिङ सेवा तथा सुविधाहरूलाई वित्तीय प्रविधि (फिनटेक) को माध्यमबाट प्रदान गर्ने प्रविधि नै डिजिटल बैंकिङ हो। डिजिटल बैंकिङको एक महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा विकास हुँदै आएको फिनटेकको प्रयोगबाट बैंकिङ कारोबारहरू सहज तथा कम जोखिमका साथ सम्पादन गर्न सकिने भएकाले सो प्रविधिमा आधारित भएर विभिन्न वित्तीय उपकरणको विकास तथा प्रयोग भइरहेको छ।

फिनटेकको प्रयोगबाट हुने जोखिमतर्फ अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको पनि ध्यानाकर्षण भएको हुँदा करिब एक वर्षअघि विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले एकीकृत रूपमा फिनटेक (वित्तीय प्रविधि) सँग आउने जोखिमको न्यूनीकरण गर्दै सोको प्रयोगबाट मुलुकमा रहेका व्यक्ति तथा संस्थाहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका उपयोगी सेवा-सुविधा सरल तथा सुलभ तरिकाले प्रयोग गर्नसक्ने अवस्थाको सुधारको उद्देश्यसहित Bali Fintech Agenda समेत जारी गरेका थिए। यसरी विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले प्रविधिको प्रयोगद्वारा डिजिटल बैंकिङको विकास गर्ने सोचलाई प्राथमिकतामा राखेको प्रष्ट देखिन्छ। यसबाट अबको समय भनेको डिजिटल बैंकिङको हो भन्ने पुष्टि हुन्छ।

सोही अनुरूप नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले डिजिटल बैंकिङका उच्च आवश्यकताको मनन गरेको देखिन्छ। हालैका दिनमा पनि Digitalization

तथा Fintech को प्रयोगलाई व्यापक बनाउने, सोसम्बन्धी पूर्वाधारको विकास गर्दै जाने, मोबाइल तथा इन्टरनेट बैंकिङको प्रयोगलाई दुरदराजमा पुऱ्याउने आदि योजनाले उल्लेख्य महत्व पाएका छन्।

डिजिटल बैंकिङको आवश्यकता

देशको अधिकांश भूभागमा दूरसञ्चारको सुविधा रहेको, इन्टरनेटको सुविधा सर्वसुलभ र सस्तो हुँदै गएको, मोबाइल सेवाको पहुँच उच्च रहेको, जनसंख्याको ठूलो हिस्सा प्रविधिमैत्री युवाहरू रहेको जस्ता कारणले गर्दा नेपालमा डिजिटल बैंकिङ विस्तारको अपार सम्भावना रहेको देखिन्छ। डिजिटल बैंकिङको प्रवर्द्धनबाट धेरै फाइदा हुने र सोका लागि वर्तमान अवस्था अनुकूल रहेकाले सरोकारवालाले डिजिटल बैंकिङको विस्तारका लागि थप योगदान गर्नुपर्ने हुन्छ।

डिजिटल माध्यमबाट कारोबार गर्दा कम खर्च लाग्ने, हाल भएकै पूर्वाधारमा आधारित भएर सेवा प्रदान गर्न सकिने, प्रयोग सरल हुने जस्ता कारणले गर्दा यसले वित्तीय समावेशीकरणलाई पनि बढाउने निश्चित छ। डिजिटल बैंकिङको प्रयोगबाट धेरै कामहरू स्वचालित हुने हुँदा यसले कर्मचारी खर्चमा कटौती गर्दै कर्मचारी व्यवस्थापनमा सहजता ल्याउँछ। यसका साथै कम समयमा नै सेवा प्रवाह गर्न सकिने, जुनसुकै समय र स्थानमा कारोबार सञ्चालन गर्न सकिने अवस्थाको सृजना भई उत्पादकत्वमा वृद्धि, ग्राहक हित, सुरक्षा तथा सन्तुष्टिमा सुधार हुने र मानिसको जीवनशैलीमा समेत सकारात्मक परिवर्तन आउने

*सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

देखिएकाले यस प्रकारका उपकरणको प्रयोगमा वृद्धि हुनुलाई समग्र देशको आर्थिक तथा प्राविधिक सूचकाङ्कमा सकारात्मक परिवर्तनको रूपमा लिन सकिन्छ ।

डिजिटल बैंकिङ प्रयोगको अर्को फाइदा भनेको बैंकिङ सेवाको मूल प्रवाहभन्दा टाढा रहेका सीमान्तकृत, गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसंख्या आदिलाई सजिलै समेटेर देशको समग्र आर्थिक तथा सामाजिक विकासको मूलधारमा ल्याउन सक्नु पनि हो । डिजिटल माध्यमबाट कारोबार गर्दा नगद कारोबारमा कमी आई कागजी नोट छपाईमा हुने खर्चमा कटौती हुनुका साथै नोटको आयुमा समेत वृद्धि हुन जान्छ । यसैगरी कारोबारका लागि नगद नै प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता नहुने भएकाले नगद चोरी हुने जस्ता अपराधिक कार्य कम हुने, हराउने, क्षति हुने कार्यमा कमी हुनुका साथै नगद कारोबारमा हुने फ्रिक्चर कम हुने, समयको बचत हुने, प्राप्त र भुक्तानी गर्नेले समयमा नै कारोबार सम्पन्न गर्ने अवस्थाको सृजना हुने आदिको सुनिश्चितता हुन्छ । यसरी डिजिटल माध्यमबाट कारोबार पारदर्शी हुने भएकोले अवैध कारोबारमा पनि कमी आई कालोधनलाई बैंकिङ च्यानलमा ल्याउन अप्ठ्यारो भई सम्पत्ति शुद्धीकरणसम्बन्धी कार्यलाई निरुत्साहित तुल्याउँछ । जसले गर्दा नियमनकारी निकायलाई नियमन गर्नसमेत सजिलो हुन्छ । डिजिटल कारोबारले पारदर्शितालाई प्रवर्द्धन गर्ने भएकाले ती कारोबारहरूको दायरामा आउनेछन्, जसले गर्दा कर चुहावट तथा कर छलीलाई समेत कानूनी दायरामा ल्याउन सजिलो हुने तथा छाँया अर्थतन्त्रलाई संकुचित बनाउँदै लैजाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

डिजिटल बैंकिङमा वृद्धि हुँदा नगदको परिचालन छिटो छरितो हुन गई अधिक मात्रामा साखको सृजना हुने र त्यसले समग्र अर्थतन्त्रलाई नै समृद्धिको वाटोमा लैजान इन्धनको भूमिका खेल्दछ । यसैगरी डिजिटल बैंकिङको प्रयोगबाट लघुकर्जा जस्ता सेवाहरू सजिलै प्रवाह गर्नसमेत सकिन्छ । डिजिटल बैंकिङको व्यापक पहुँच भएका देशहरूमा सोको कार्यान्वयन भइसकेको छ । यसरी समग्रमा डिजिटल बैंकिङले समग्र अर्थतन्त्रलाई सकारात्मक दिशामा लैजाने कुरामा कुनै द्विविधा छैन । यसरी डिजिटल बैंकिङको आवश्यकतालाई मनन

गर्दै यसको विकासका लागि ध्यान दिनुपर्ने विभिन्न आधारका बारेमा यस लेख केन्द्रित रहेको छ ।

१) वित्तीय समावेशीताको विस्तार

बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा प्रदान गरिने सर्वसुलभ वित्तीय सेवाको पहुँचलाई वित्तीय समावेशीता भनिन्छ । यसरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सेवा प्रयोगमा विस्तार आएको अवस्थालाई वित्तीय समावेशीताको विस्तारको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । सन् २०१४ मा सम्पन्न FinScope Survey अनुसार नेपालका कुल वयस्क जनसंख्यामध्ये ४० प्रतिशतमा वित्तीय सेवाको पहुँच रहेको देखिएको थियो । नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा सार्वजनिक 'नेपालमा वित्तीय पहुँचको स्थिति' अध्ययन अनुसार बैंक खाताको आधारमा २०७६ जेठ मसान्तसम्ममा ६०.९ प्रतिशत नेपालीको बैंक खाता रहेको पाइएको छ ।

विश्व बैंकले Universal Financial Access 2020 Initiative मा खाता खोल्नुलाई वित्तीय समावेशीताको पहिलो कदमको रूपमा उल्लेख गरेको छ । यसबाट विश्व बैंकले वित्तीय पहुँचबाट बाहिर रहेका एक अर्ब जनसंख्याको सन् २०२० सम्म बैंक खाता खोल्ने उद्देश्य राखेको छ । वित्तीय समावेशीता सुदृढ भएको अवस्थामा त्यसलाई वित्तीय प्रविधिको माध्यमसँग आवद्ध गर्न सकेको खण्डमा डिजिटल बैंकिङको विस्तारका लागि सो कार्य महत्वपूर्ण हुन जाने देखिन्छ । यसरी डिजिटल बैंकिङको समुचित विस्तारका लागि पनि वित्तीय समावेशीतामा सुधार ल्याउन जरुरी देखिन्छ ।

वित्तीय समावेशीताको विस्तार हुँदै जाँदा एकातर्फ सेवाग्राहीलाई डिजिटल बैंकिङतर्फ अग्रसर गर्न सकिन्छ भने अर्कातर्फ त्यसले मुलुकको आर्थिक अवस्था स्थायित्वतर्फ समेत उन्मुख गराउँछ । परम्परागत बैंकिङ सेवा प्रयोग गर्ने सेवाग्राहीलाई आवश्यक साक्षरता प्रदान गर्दै डिजिटल बैंकिङ प्रयोग गर्न अभिप्रेरित गर्न सकिन्छ । यसका साथै डिजिटल बैंकिङको प्रयोगबाट हुने फाइदाको जानकारी दिई युवा जमातलाई सो सेवाको प्रयोगको निम्ति प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ । यसले पनि वित्तीय समावेशीतालाई प्रवर्द्धन गर्ने देखिन्छ ।

२) विद्युतीय भुक्तानीको पूर्वाधार तथा उपकरणको विकास

विश्वव्यापी रूपमा आधुनिक प्रविधिमा आधारित बैंकिङ प्रणालीमा भएको परिवर्तनका कारण नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा समेत त्यसको सकारात्मक प्रभाव देखिँदै आएको छ। आधुनिक बैंकिङको सुरुआतसँगै नेपालमा सर्वप्रथम सन् १९९० मा नबिल बैंक लिमिटेडले क्रेडिट कार्डको सेवा प्रवाह गरेको थियो। सन् १९९५ मा हिमालय बैंकले एटीएम, सन् २००१ मा कुमारी बैंकले ई-बैंकिङ, लक्ष्मी बैंक लिमिटेडले सन् २००४ मा एसएमएस बैंकिङ सेवा थालनी गर्नुलाई प्रविधिको विकासमा आएको परिवर्तनकै उपजको रूपमा लिन सकिन्छ। यसैगरी, स्मार्ट च्वाइस टेक्नोलोजिज (एससीटी) ले सन् २००३ देखि कार्डमार्फत भुक्तानी सेवासम्बन्धी कार्यको सुरुआत गरेको हो। सन् २०११ मा नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडको स्थापना भएपछि सन् २०१२ यता इलेक्ट्रोनिक चेक क्लियरिङको सम्पूर्ण कारोबार सोही निकायबाट सम्पादन हुँदै आएको छ।

नेपालमा आधुनिक बैंकिङको सुरुआतसँगै फिनटेकमा विभिन्न उपकरणको प्रयोग हुँदै आएकोमा विभिन्न प्रकृतिका भुक्तानीका उपकरणहरू जस्तै; डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, प्रिपेड कार्ड, मोबाईल बैंकिङ, ईन्टरनेट बैंकिङ, Point of Sales (PoS) मेसिन, Point of Transaction (PoT) मेसिन, Near Field Communication (NFC) card, QR code, Electronic Cheque Clearance (ECC) आदिको प्रयोगले व्यापकता पाउँदै आएको छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेक २०७६ को पुस मसान्तसम्ममा गैरबैंकिङ भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा १० संस्था तथा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको रूपमा नौ वटा विभिन्न संस्था/संयन्त्रले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट भुक्तानी कारोबारसम्बन्धी इजाजतपत्र प्राप्त गरी सेवा प्रदान गरिरहेका छन्। भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित संस्थाको वृद्धिसँगै ती संस्थाबाट सेवा प्राप्त गर्ने सेवाग्राहीको संख्यामा बढोत्तरी भइरहेको छ। २०७६ को पुस मसान्तसम्म गैरबैंकिङ वित्तीय संस्था तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत प्रवाह हुने सेवाको

प्रयोगकर्ता २५ लाखको हाराहारीमा रहेको अनुमान छ। भुक्तानी सेवा प्रदायकको संख्यामा आउने वृद्धिले प्रतिस्पर्धा बढ्न गई ग्राहकले पाउने सेवा सुविधा सर्वसुलभ हुँदै जान्छ, भने भुक्तानी सेवा उपकरणमा समेत विविधता आउने सम्भावना देखिन्छ। अन्ततः त्यसले डिजिटल बैंकिङको विकासलाई सहयोग पुऱ्याउँछ।

३) ई-कमर्सको विकास

अनलाइन प्लेटफर्ममार्फत वस्तु तथा सेवा खरिदको शुल्क तिर्नसमेत विद्युतीय भुक्तानीका साधनको प्रयोग भइरहेका छन्। हाल नेपालमा विभिन्न अनलाइन सपिङ साइटहरूबाट किनमेल गर्न सकिन्छ र सोको भुक्तानी सीधै बैंकले जारी गरेको कार्ड वा अन्य वित्तीय उपकरणबाट गर्न सकिन्छ। यसरी वित्तीय उपकरणमार्फत डिजिटल भुक्तानीमा वृद्धि भइरहेको छ। ग्राहकमा अनलाइन कारोबारको प्रचलन बढ्दै गएकोले अनलाइन कारोबारमा समेत वृद्धिहुँदै गएको देखिन्छ। अनलाइनमा वस्तु तथा सेवा खरिदको लागि भुक्तानीका उपकरणको प्रयोग गर्ने प्रचलन बढ्दो छ। ई-कमर्सको विकास हुँदै ग्राहकहरू अभ्यस्त हुँदै जाँदा डिजिटल बैंकिङको पनि विकास हुने निश्चित छ।

४) विद्युतीय भुक्तानी उपकरणका सुविधाहरू

केही वर्षअघिसम्म विद्युत, टेलिफोन, खानेपानीको महसुल र विद्यालयको शुल्कआदि तिर्न नगर्दै लिएर सम्बन्धित निकायमा जानुपर्ने बाध्यता थियो। यताका वर्षमा डिजिटल बैंकिङका उपकरणको प्रयोगमार्फत घरमै बसेर त्यस्ता भुक्तानी गर्न सम्भव भएको छ। यसैगरी सिनेमा, केवल, ईन्टरनेट, होटल, सपिङ मल, बस सेवा, बीमा शुल्क, एयरलाइन्सदेखि लिएर सामान्य किराना पसलमा समेत भुक्तानीका उपकरणको प्रयोग बढ्दो क्रममा छ। सरकारले आगामी वर्षदेखि भन्सारमा डिजिटल पेमेन्ट सिस्टम लागू गर्ने घोषणा गरिसकेको छ। यसबाहेक अन्य सरकारी दस्तुरहरू तिर्नसमेत यस्ता उपकरणको प्रयोग बढ्दो क्रममा छ। विविध सेवाका शुल्क वा दस्तुर तिर्न सकिने व्यवस्था गरेमा सो उपकरणको प्रयोगमा अझ विस्तार हुने निश्चित छ। यसले गर्दा डिजिटल बैंकिङ कारोबारमा वृद्धि भई

डिजिटल अर्थतन्त्र निर्माणमा योगदान पुग्नेविश्वास गर्न सकिन्छ ।

हाल नेपालमा प्रचलित डिजिटल बैंकिङका उपकरणमध्ये मोबाईल बैंकिङको प्रयोग सर्वाधिक छ । २०७६ पुससम्ममा मोबाईल बैंकिङ प्रयोगकर्ताको संख्या ९० लाख कटिसकेको छ । विभिन्न वस्तु तथा सेवाको प्रयोग सजिलैसँग गर्न सकिने भएकोले यसको प्रयोग बढेको हो । यसैगरी ईन्टरनेट बैंकिङ प्रयोगकर्ताको संख्यासमेत करिब १० लाखको हाराहारीमा पुगिसकेको छ । विभिन्न प्रकृतिका कार्ड सेवाहरूमध्ये डेबिट कार्डको प्रयोगकर्ता उच्च रहेका छन् । यसरी नेपालमा उपलब्ध हुँदै आएका फिनटेकका उपकरणमध्ये प्रिपेड कार्ड बाहेक सम्पूर्ण उपकरणको प्रयोग बढ्दै गएको देखिन्छ ।

५) पर्याप्त नीतिगत व्यवस्थाहरू

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा उल्लिखित उद्देश्यहरूमध्ये एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य भनेको मुलुकको भुक्तानी प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित र सक्षम बनाउन हो । सो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था तथा भुक्तानीसँग सम्बन्धित संस्थाहरूबाट महत्वपूर्ण योगदान भइरहेको छ ।

आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको विकास तथा विस्तारलाई मध्यनजर गर्दै मुलुकको भुक्तानीसम्बन्धी कार्यलाई समेत योजनावद्ध रूपमा विकास गर्दै जाने उद्देश्यका साथ भुक्तानी प्रणाली क्षेत्रको नियमन, सुपरिवेक्षण, अनुगमन तथा निरीक्षण लगायतका कार्य गर्नेगरी २०७२ असार १७ गते नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणाली विभागको स्थापना गरेको हो । सो विभागले ५१ बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई विद्युतीय भुक्तानीको कार्यको लागि अनुमतिपत्र दिइसकेको छ । साथै १० गैरबैंकिङ संस्थाले भुक्तानी सेवा प्रदायक र नौ वटा गैरबैंकिङ संस्थाले भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको कार्यको लागि अनुमतिपत्र पाएका छन् भने करिब ८० संस्थाहरू स्वीकृतिको प्रक्रियामा रहेका छन् ।

भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित कार्यको नियमनका लागि हाल विभिन्न कानूनी र नीतिगत व्यवस्थाहरू

प्रचलनमा छन् । भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन २०७५, भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी एकीकृत निर्देशन २०७६, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन २०५८, कम्पनी ऐन २०६३, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन २०७३, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन २०६४, विद्युतीय कारोबार ऐन २०६३, सुरक्षित कारोबार ऐन २०६३, बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन २०६४, वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने संस्थासम्बन्धी ऐन २०५५, सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३, आयकर ऐन २०५८, भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली २०७२, भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमतिसम्बन्धी नीति २०७३, भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी ओभरसाइट फ्रेमवर्क, भुक्तानी प्रणाली विकास रणनीति, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी भएका विभिन्न परिपत्रहरू लगायतका व्यवस्था कार्यान्वयनमा रहेका छन् । पर्याप्त नीतिगत व्यवस्था भएको खण्डमा सरोकारवालामा त्यससम्बन्धी द्विविधा नहुने हुँदा डिजिटल बैंकिङको विकासमा सहयोगी हुनेछ ।

६) सहूलियतहरूको व्यवस्था

डिजिटल माध्यमबाट हुने भुक्तानीको प्रवर्द्धनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक र नेपाल सरकारले विभिन्न सहूलियतको नीतिगत व्यवस्था गरेका छन् । यस्ता सहूलियतहरू सञ्चालक र ग्राहक दुबैलाई लागू हुने व्यवस्था गर्न जरुरी छ । सञ्चालकलाई सहूलियतको व्यवस्था गर्दा सो छुटको सहूलियत ग्राहकमा पनि pass-on हुनु उत्तिकै आवश्यक छ । यसबाट ग्राहकलाई विद्युतीय भुक्तानी प्रयोग गर्न प्रोत्साहन मिल्ने देखिन्छ । विद्युतीय भुक्तानी गर्दा मूल्य अभिवृद्धि करमा १० प्रतिशत छुट दिने व्यवस्था समेत सोही नीति अन्तरगत आएको हो । यसैगरी एइक को माध्यमबाट रकम भुक्तानी गर्दा थप शुल्क नलाग्ने, एटीएममा हरेक वर्ष नवीकरण शुल्क लिन नपाउने जस्ता नीति लागू गरिएको छ । यस्ता नीतिले सीधै ग्राहकहरूलाई फाइदा पुऱ्याउँछ ।

यसका अलवा सञ्चालकमा समेत थप छुट तथा सहूलियत प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु जरुरी छ । भुक्तानी सेवाको क्षेत्रमा प्रयोग हुने प्रविधि तथा उपकरणको आयातमा छुटको व्यवस्था, सरकारी कारोबार गर्ने

संस्थाहरूलाई न्यूनतम नै भए पनि कमिशनको व्यवस्था, विद्युतीय माध्यमबाट सानो सानो रकम भुक्तानी गर्दा कारोबार शुल्क नलिने व्यवस्था, कर छुट तथा सहूलियतको व्यवस्था आदि गर्न सकिन्छ ।

७) वित्तीय साक्षरता तथा व्यवहार परिवर्तन

वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम मूलतः आर्थिक वा वित्तीय स्रोत साधनको प्रभावकारी एवम् मितव्ययिताका साथ उपयोग गर्ने ज्ञान, सीप र कला सिकाउने शिक्षा हो । व्यक्तिसँग भएको सीमित स्रोत र साधनको सदुपयोगबारे जानकारी दिँदै उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी गर्ने र सोबाट आर्थिक उन्नति हासिल गर्ने क्षमता प्रदान गर्नु नै वित्तीय साक्षरताको लक्ष्य हो । वित्तीय साक्षरताले पैसाको महत्व बुझ्न र सो अनुसार त्यसको उचित व्यवस्थापन गर्ने शिक्षा प्रदान गर्दछ । पैसाको सदुपयोगबाट आर्थिक तथा सामाजिक सुरक्षा हासिल गर्ने, सीमित साधनको अधिकतम उपयोग गरी असीमित आवश्यकतालाई प्राथमिकताको आधारमा पूरा गर्न व्यवस्थित बजेट बनाउने तरिका सिकाउने तथा सीमित साधनको व्यवस्थित परिचालन र उच्चतम सदुपयोग गर्ने कला, सीप र ज्ञान उपर्युक्त वित्तीय शिक्षाबाट मात्र सम्भव छ ।

हाम्रो मुलकमा अहिले पनि वित्तीय साक्षरताको अवस्था सन्तोषजनक नभएका कारणले गर्दा सोको अभिवृद्धिका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय साक्षरताको कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । वित्तीय साक्षरतामा नै कमी रहेको अवस्थामा भुक्तानीसँग सम्बन्धित वित्तीय प्रविधि साक्षरता भन्ने कम हुने अवस्थाको सिर्जना हुने नै भयो ।

डिजिटल बैंकिङका उपकरणको प्रयोगबारे अधिकांश सरोकारवालामा आवश्यक ज्ञानको कमी रहनु तथा सोको प्रयोगसम्बन्धी बिषयमा ग्राहकलाई पर्याप्त जानकारी नहुनु, आधुनिक भुक्तानी सेवा सञ्चालक तथा भुक्तानी सेवा प्रदायकले विभिन्न उपकरणबाट हुने विद्युतीय कारोबारबारे सरोकारवाला अभै विश्वस्त हुन सकेका छैनन् । साथै, नवीन क्षेत्रमा ग्राहकहरू प्रवेश गर्न नचाहनु, प्रयोगकर्तामात्र भुक्तानी प्रणाली तथा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी कार्यक्रमको अभाव हुनु,

वित्तीय प्रविधि साक्षरतासम्बन्धी विषयहरू पाठ्यक्रममा समावेश हुन नसक्नु जस्ता विविध प्रकारका जल्दावल्दा समस्याहरू भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा विद्यमान रहेको देखिन्छ ।

सेवाग्राहीको व्यवहार परिवर्तन

सेवाग्राहीलाई परम्परागत सेवा सुविधाबाट डिजिटल बैंकिङका उपकरणहरू प्रयोग गर्ने बानीको विकास गराउनु आफैमा कठिन कार्य हो । पुरानो बानीमा अभ्यस्त भइसकेका ग्राहकलाई नयाँ सुविधातर्फ आकर्षित गर्न उपयुक्त शिक्षा, ज्ञान, सीप र सो सेवाप्रतिको विश्वासलाई अभिवृद्धि गर्नुपर्ने हुन्छ । उसै त नयाँ प्रविधिप्रति ग्राहक चाँडै विश्वस्त हुन सक्दैनन्, त्यसमा पनि पैसा जस्तो महत्वपूर्ण साधनप्रति ग्राहकहरू थप सतर्क हुनु जायज पनि हो । नगदमै कारोबार गर्न रुचाउने हाम्रो समाजमा विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणमार्फत कारोबार गर्ने सोचमा विकास गर्नका लागि ठूलो लगानी (जनशक्ति परिचालन, विज्ञापन, सम्पर्क, सहूलियत खर्च आदि) र मिहिनेतको खाँचो छ । यस्तो अवस्थामा सेवा प्रदायक संस्थाले आधुनिक भुक्तानी प्रणाली छिटो छरितो हुनुका साथै पूर्णरूपमा विश्वसनीय रहेको विषय ग्राहक वर्गमा स्थापित गर्न सक्नुपर्छ । साथै, सरल प्रणाली र ग्राहकमैत्री जनशक्तिको व्यवस्थापनमा पनि उत्तिकै ध्यान दिन आवश्यक छ ।

अन्त्यमा,

डिजिटल बैंकिङको विकासका लागि वित्तीय समावेशीता विस्तारका कार्यक्रमलाई व्यापक बनाउने, विद्युतीय भुक्तानीको पूर्वाधार र उपकरणको विकास तथा विविधता सुनिश्चित गर्ने किसिमका नीति निर्माण गर्ने, नीतिगत व्यवस्थामा समसामायिक परिमार्जन गर्दै जाने, ई-कमर्सको विकासलाई सघाउ पुग्नेगरी पूर्वाधार तथा विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणको विकास गर्ने, बैंकले सर्वसाधारणको विश्वासलाई अभिवृद्धि गराउनका निम्ति संस्थाहरूको ओभरसाइट गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने, भुक्तानीका उपकरणको प्रयोगको वृद्धि तथा नगद कारोबार कम गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी कार्यान्वयन गर्ने, वित्तीय साक्षरता तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने र भुक्तानी उपकरणको

खरिदमा सहूलियत प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्न जरुरी छ ।

यसरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाले डिजिटल बैंकिङको प्रयोग बढाउन थप योगदान गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । प्रविधिसँगै आउने जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यमा प्रविधिमा यथेष्ट लगानी, नियामकीय मापदण्डको विकास, आवश्यक नीतिको तर्जुमा तथा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्न जरुरी छ । यसैगरी, ग्राहक संरक्षण, पारदर्शिता, गोपनियता, सुरक्षा तथा सेवा उपयोगिता आदिको पनि

सुनिश्चितता गर्न आवश्यक छ । कसिलो नियमनले प्रविधि विकासमा असर पर्ने कुरामा नियामक निकायहरु सचेत रहनुपर्छ । सेवा प्रदायक संस्थाले ग्राहक सुविधामा संकल्पित, सुविधामा नवीनता, प्रविधिमा समय सापेक्ष स्तरोन्नती र आफ्नो काम कारवाहीमा चुस्तता ल्याउन निरन्तर लागि रहनु पर्नेछ । फिनटेकको प्रयोगमार्फत डिजिटल अर्थतन्त्रको विकास तथा सुधारका निम्ति इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था, गैरबैंकिङ वित्तीय संस्था, नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, फिनटेक कम्पनी तथा अन्य सरोकारवाला निकायले हातेमालो गर्दै काम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८
- भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२
- भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३
- नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी गरिएका आधुनिक भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी निर्देशन तथा परिपत्रहरू
- www.nrb.org.np

आधुनिक संगठन स्वचालित र स्वनियन्त्रित हुनुपर्ने अपरिहार्यता

● आनन्द पौड्याल*

विषय प्रवेश

कुनै पनि संगठन तोकिएबमोजिमका कानूनी प्रक्रिया पूरा गरेर स्थापना भएको हुन्छ। संगठनमा कार्यरत जनशक्तिको क्रियाशीलता, क्षमता र मानवीय गुणले संगठनको विकासमा अत्यन्तै ठूलो प्रभाव पार्न सक्छ। जसरी सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा मेसिन स्वचालित रूपमा सञ्चालन भएको हुन्छ, त्यसैगरी संगठनसँग सम्बन्धित हरेक व्यक्ति पनि सञ्चालित हुनु आवश्यक हुन्छ। आजको युगमा संगठनमा आबद्ध हरेक जनशक्तिले कार्यक्षेत्रमा उत्रेर संगठनको उद्देश्य पूरा गर्न जागरुक हुनुपर्दछ। संगठनमा हुने व्यवस्थापकीय, प्राविधिक लगायत हरेक कार्यमा सक्रिय सहभागिता जनाउन सक्नुपर्छ। कुनै पनि व्यक्ति जति सक्रिय हुँदै गयो सम्बद्ध संस्थाको भविष्य पनि उत्तिकै मजबुत बन्दै जान्छ। संगठनको पदीय जिम्मेवारीमा रहेका हरेक जनशक्तिको सक्रिय सहभागिता र मेसिनहरूको पूर्ण सञ्चालनबाट नै तोकिए बमोजिमको परिणाम प्राप्त हुनसक्छ। प्रत्येक संगठनमा सरोकारवालाहरू सबैको इच्छा, आकांक्षा र मनोभावना बुझ्नसक्ने सामर्थ्य एवम् प्राविधिक क्षमता भएको उच्च व्यवस्थापकीय जनशक्तिको प्रवेश हुनुपर्दछ। यदि संस्थाद्वारा प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको पूर्ण रूपमा परिपालना गरी दृढ संकल्पका साथ कार्यसम्पादन गराइन्छ भने कसैले पनि संस्थाप्रति औंला ठड्याउने र प्रश्न चिन्ह खडा गर्ने अवस्था आउँदैन। संगठनसँग सम्बन्धित सबैले मन, वचन, कर्म, बुद्धि, विवेक, असल सोच र आवश्यक गोपनीयतालाई

अग्रभागमा राखेर काम गरेको अवस्थामा मात्र सम्पादित कामबाट चाहेको परिणाम प्राप्त हुनसक्छ। संगठनलाई स्वचालित र सक्षम बनाउन आवश्यक केही पक्षको यस आलेखमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

निर्णयमा सहभागिता

संस्थासँग सम्बन्धित प्रत्येक व्यक्तिले संगठनको विकास र विस्तारको निम्ति सधैं दत्तचित्त र भविष्य द्रष्टा भई संस्थाप्रति सकारात्मक सोच र चिन्तन राखी भित्रैदेखि प्रयास गरेर काम गर्नुपर्दछ। आफू आबद्ध संगठनको चौतर्फी विकासको निम्ति सम्बद्ध सबै पक्षहरूले तन, मन र बौद्धिक क्षमताको पूर्णरूपमा उपयोग गर्नुपर्दछ। सोको निम्ति संगठनभित्र विभिन्न विकल्पहरूको खोजी गर्ने, सोको सेरोफेरोमा रही गहन छलफल गर्ने, अरुको तर्क सुन्ने, आफ्नो तर्क सुनाउने, आफूले बुझ्ने, अरुलाई बुझाउने र अन्तिममा उक्त विकल्पहरूमध्ये अत्युत्तम साभ्ना विकल्पलाई छनोट गरी शीघ्रताशीघ्र कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ। यसको निम्ति संगठनले आवश्यकतानुसार अधिकार प्रत्यायोजन गरेर मानव संसाधन तथा मेसिनलगायतका सम्पूर्ण अवयवहरूलाई कुशलतापूर्वक चलायमान गराउने वातावरण तयार गर्न सक्नुपर्छ। आजको युगमा निर्णय प्रक्रियालाई धेरै लामो नबनाई व्यक्तिको बौद्धिक क्षमता र विश्वासलाई संगठनको विकासको निम्ति अत्यधिक मात्रामा सदुपयोग होस् भन्ने परिपाटीको विकास गर्नुपर्छ।

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

विद्युतीय प्रविधिको उपयोग

आधुनिक सूचना प्रविधिको विकासले गर्दा हरेक संगठनबाट सेवाग्राहीलाई दिइने सेवा र सुविधा छिटो, छरितो, चुस्त, दुरुस्त र स्वस्थ हुँदै गएको छ । सेवाग्राहीलाई अनावश्यक रूपमा झुण्डाउने र भोलिभोलिको भोली भिराउने परम्परालाई हटाउन सक्नुपर्छ । आधुनिक युग प्राविधिक क्षेत्रमा उच्च विकास हुँदै गरेको विद्युतीय (डिजिटल) प्रयोगको युग हो । हातद्वारा सम्पादन हुने गरेका पुराना सबै कार्य अहिले मेसिनद्वारा सम्पादन हुनेगरी प्रतिस्थापन हुँदै गएका छन् । जसले गर्दा काममा सहजता आई सेवा सुविधा सुरक्षित, स्वस्थ, छिटो र प्रभावकारी रूपबाट प्रवाह हुने क्रम बढ्दो छ । संगठनभित्रका हरेक सूचना, तथ्याङ्क, आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय क्रियाकलाप क्रमशः विद्युतीय माध्यमबाट सञ्चालन हुँदै जानुपर्दछ । यस प्रकारको अत्याधुनिक तथा अपरिहार्य विषयलाई संगठनमा प्रवेश गराउने सन्दर्भमा हरेक संगठनहरू सक्रिय हुँदै जानुपर्ने हुन्छ । अहिले नयाँनयाँ प्राविधिक आविष्कार हुने क्रम बढिरहेको हुनाले हरेक क्षेत्रका पुरानो जनशक्ति एवं उपकरणको प्रयोगमा छिटोछिटो परिवर्तन हुँदै जाने अवस्थालाई स्वीकार गर्नुपर्छ । कुनै पनि संगठनभित्र आबद्ध परम्परागत सोच भएको जनशक्तिले आधुनिक प्राविधिक विषयमा प्रवेश गर्न नसकेको अवस्थामा संगठनले उचित परिणाम प्राप्त गर्न सक्दैन । प्रविधिको खरिद गरी स्थापना गर्ने, सोको सञ्चालन गर्ने सीपयुक्त जनशक्ति प्राप्त गर्ने, दिगो रूपमा संस्थामा टिकाइराख्ने र आवश्यकता अनुसार परिवर्तन गर्नु संगठनको एक चुनौतीपूर्ण कार्य हो । प्रयोगमा प्रविधि जति अत्यावश्यक बन्दै गएको छ, त्यत्तिकै रूपमा यसका उपकरणको खरिदको निम्ति खर्च पनि अत्यधिक मात्रामा बढ्नसक्ने सम्भावनालाई भने नकार्न सकिँदैन । प्रविधिको प्रयोग अत्यन्तै सम्बेदनशील र सनसनीपूर्ण कार्य हुने भएकोले यस क्षेत्रमा कुनै पनि प्रकारको अवरोध, समस्या तथा जोखिम उत्पन्न भयो भने संगठनको कार्यवातावरणमा नराम्रो असर पर्नसक्छ । यस कुरामा प्रत्येक संगठन सजग र सचेत भई आउनसक्ने समस्याको समाधानको निम्ति पूर्वतयारी गरेको हुनुपर्दछ । संस्थाभित्र कुनै पनि समस्या आउन नदिन पूर्वसचेतनाको नीति अपनाउनु

पर्दछ । संगठनमा मानवीय एवम् प्राविधिक सुरक्षाको राम्रो व्यवस्था भएको हुनुपर्दछ । साइबर क्राइमबाट बच्नको निम्ति साइबर सुरक्षा जस्ता विषयले संगठनको सञ्चालनमा चुनौती थपिँदै गएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा हरेक संगठनले विशेष चलाखीपूर्ण तवरले सचेत भएर कार्यसम्पादन गर्नुपर्दछ ।

सकेसम्म नगदको कारोबार कम गर्नको निम्ति नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था, गैरबैंकिङ वित्तीय संस्था तथा अन्य सबै सरोकारवाला व्यक्ति तथा संस्थाहरूका साथै प्राविधिक सेवा प्रदायक संस्थाहरूले निकै ठूलो प्रयास गरी विशेष योगदान पुऱ्याइरहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । केही समय अघि कार्यान्वयनमा आएको आरटीजीएस प्रणाली, वालेट, आईपीएस, कनेक्ट आईपीएस तथा क्यूआर कोडको माध्यमबाट घरमै बसेर भुक्तानी गर्न सकिने सजिलो भुक्तानी प्रणालीको विकास हुँदै गएको छ । यसैगरी हरेक युटिलिटीलगायतका भुक्तानीहरू विद्युतीय माध्यमबाट सहज र सरल बन्दै गएका पाइन्छ । यसको अझै विकास, विस्तार र परिष्कृत हुने क्रम जारी नै रहेको पाइन्छ । भुक्तानीका आधुनिक उपकरणको महत्व बुझी सोको प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा सबै सरोकारवाला पक्षले प्रयोगकर्ताको जानकारीको लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गर्न सकिन्छ । साथै विभिन्न मिडियामा सूचना प्रकाशित गरी सोसँग सम्बन्धित पक्षहरूले क्रमशः सम्बन्धित सबैलाई जानकारी गराउँदै जानुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । मुलुकका हरेक संगठनहरूले उपर्युक्त सन्दर्भमा अध्ययन र अनुसन्धान गरी सोको सहज प्रयोग गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता महसुस गरी सोलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ । अतः अहिलेको युग भनेको कम्प्युटर, सफ्टवेयर, मोबाइल र इन्टरनेट जस्ता प्राविधिक संयन्त्रको उच्चतम प्रयोगको विस्तार गरी शीघ्र सेवा प्रवाह गर्ने रसेवा ग्रहण गर्ने युग नै हो भन्न असहज हुँदैन ।

जनशक्ति र उपयोग

आधुनिक संगठनहरूले कार्यरत कर्मचारीको बौद्धिक क्षमता, ज्ञान र सीपलाई सहजै स्वीकार गरी

अत्यधिक रूपमा संगठनको प्रगतिमा उपयोग गर्न सक्नु पर्दछ । कतिपय संगठनमा सही ठाउँमा सही ज्ञान र विवेक भएको व्यक्तिको प्रवेश नहुने र भएको पनि भरपुर मात्रामा क्षमताको उपयोग भइरहेको पाइँदैन । कुनै पनि व्यक्तिले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीप र कार्य अनुभवलाई सम्बन्धित क्षेत्रमा लगाई अत्युत्तम नतिजा प्राप्त गर्नको निम्ति संस्था प्रयत्नशील हुनुपर्दछ । हरेक संगठनमा आवद्ध सबै तहलाई तोकिएको कार्यसम्पादनले संगठनको उन्नति र प्रगतिको निम्ति उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका निभाउन सक्नुपर्दछ । यसमा कुनै एकको कमजोरी वा ढिलासुस्ती भयो भने संगठनको अर्को स्थानमा अवरोध सिर्जना हुनसक्छ । दत्तचित्त भई आफ्नो क्षमताको भरपुर प्रयोग गरी जब राम्रो नतिजा प्राप्त हुन्छ, तब मात्र प्राप्त अधिकार, कर्तव्य तथा दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भमा स्वयंले गर्व गर्न सक्नुपर्छ । मिहिनेतपूर्वक गरिएको कार्यसम्पादनले मात्र संगठनको उद्देश्य प्राप्त गर्नको निम्ति टेवा पुऱ्याएको हुन्छ । 'राजाको काम कहिले जाला घाम' भन्ने पुरानो उखान लागू भयो भने संगठनको भविष्य कमजोर हुँदै जाने कुरामा सतर्कता अपनाउनु पर्ने हुन्छ । यस्तो भयो भने संस्थाका सबै अवयवहरू पनि कमजोर भई संस्थाको भौतिक अवस्था पनि लथालिङ्ग अवस्थामा पुग्नसक्छ ।

आधुनिक संस्थाहरूले समय बिताउने कार्य नभई नतिजामुखी कार्यलाई बढावा दिनुपर्दछ । यदि कुनै पनि संगठनको पदाधिकारीले आफ्नो बुद्धि, ज्ञान, विवेक र क्षमता अत्यधिक मात्रामा संगठनमा लगाउँदैन भने उसले संगठनलाई मात्र हैन स्वयम्को भविष्यलाई समेत अन्धकारको भूमरीभित्र पार्दछ । सार संक्षेपमा भन्नुपर्दा संस्था बलियो हुनु नै सम्बन्धित सबै कर्मचारीको भविष्य पनि मजबुत हुनु हो भन्ने कुरा बुझेर दत्तचित्त भई काममा विशेष सक्रियता जनाउने संगठनको वफादार सेवकले जीवनमा कहिल्यै पनि पश्चात्ताप गर्नु पर्दैन । किनकि कार्यसम्पादन अत्युत्तम हुँदै गएमा उसको बौद्धिक ज्ञानले आर्थिक उन्नति र जीवनलाई सही दिशानिर्देश गर्नसक्छ ।

अनुशासन भनेको हरेक व्यक्ति तथा संगठनको निम्ति आभूषणसहितको सौन्दर्य हो । संगठनमा कार्यरत सबै जनशक्ति अनुशासित र निष्ठावान हुनुपर्दछ ।

अनुशासनले व्यक्ति तथा संगठनको जीवनलाई सही र सत्य पथमा हिँड्न सिकाउँछ । कुनै पनि संगठनभित्र कार्यरत जनशक्तिले पदीय मर्यादा अनुसारको कार्यसम्पादन गर्दा अनुशासन र नैतिकतालाई विशेष प्राथमिकतामा राखी संगठनको आचारसंहिताको अक्षरशः पालना गर्नुपर्दछ । संगठनका हरेक सूचना तथा तथ्याङ्कको गोपनीयता कायम राख्नुपर्दछ । त्यसैले संगठनले उपर्युक्त सन्दर्भमा संस्थाभित्र उचित वातावरण सिर्जना गर्न सक्नुपर्दछ । कुनै पनि संगठनभित्र रहेका हरेक अवयवहरूको सकारात्मक भूमिका र सक्रियताले मात्र संगठनले सही नतिजा प्राप्त गर्न सक्दछ । जब संगठनले पूर्णरूपमा सफलता हासिल गरी राम्रो परिणाम प्राप्त गर्दछ तब मात्र कर्मचारीले आफ्नो भविष्यसम्बन्धी छुट्टै किसिमको दिशानिर्देश हुनेछ भन्ने बोध गर्न सक्छ ।

उत्प्रेरणा

कार्यरत जनशक्तिको आर्थिक सुविधा, वृत्ति विकास तथा अन्य सबै सेवा सुविधा सम्बन्धमा समयसापेक्ष रूपमा संगठनद्वारा न्यायिक मनको प्रयोग गरेर निर्णय गरी लागू गर्न सक्नुपर्दछ । यसो गरिएमा कुनै पनि संगठनभित्रका कर्मचारीद्वारा हडताल, घेराउ गरी कार्यमा विविध खालको अवरोध सिर्जना गर्ने सम्भावना निकै कम हुन्छ । जसले गर्दा उच्च व्यवस्थापनको समयको बचत हुनुको साथै सम्पूर्ण कर्मचारी उत्साहित भई संस्थाको कार्यसम्पादनप्रति उनीहरूको अभिप्रेरणा जाग्न सक्दछ । जब कार्यरत जनशक्ति जाँगरिलो भई मनैदेखि क्षमता लगाएर कार्यसम्पादन गर्न उत्साहित हुन्छन् तब सहजै संगठनको लक्ष्य तथा उद्देश्य पूरा हुन सक्छ । कर्मचारी लगनशील भई तोकिएको काम सम्पन्न गरी संस्थाको विकास, विस्तार र अरु वढी प्रगतिको निम्ति खोजीखोजी थप काम गर्ने बानीको विकास हुन सक्छ । यसले कतिपय कामचोर मनोवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न मद्दत गर्दछ । आधुनिक संगठनमा सधैंभरि निरन्तरता मात्र नभई समयसापेक्ष रूपमा नयाँपन दिँदै परिवर्तन हुँदै जान सक्नुपर्दछ । काम गर्दा कहिलेकाँही गल्ती वा कमजोरी हुनसक्छ । त्यसरी उत्पन्न हुने गल्ती वा कमजोरी अनुभव भएको खण्डमा समयमै सुधार गर्ने

बानीको विकास गर्नु पर्दछ । यसले स्वयम् कर्मचारी तथा संगठनलाई फाइदा पुग्न जान्छ । संगठनमा विगतमा भएका गल्ती वा कमजोरी पुनः दोहोरिने अवस्था आउनु हुँदैन ।

स्वनियमन तथा सुशासन

सरकार, नियामक निकाय, सुपरिवेक्षकीय निकाय तथा लेखापरीक्षकीय निकायबाट कैफियत औल्याएपछि मात्र सुधार गर्ने परम्परागत प्रवृत्ति कुनै पनि संगठनले अविलम्ब सच्याउनुपर्दछ । प्रचलित कानूनको वर्खिलाप गरी उपर्युक्त निकायहरूको आँखा छल्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्दै जानुपर्दछ । नियामक निकायको अधिकार क्षेत्रको दायरा पनि आचारसंहिता र अनुशासन भित्रकै दायरा हो । उक्त निकायहरू वेलगाम नभई नैतिक चरित्रको ख्याल राखेर काम गर्दछन् भन्ने मान्नुपर्दछ । जसले गर्दा संगठनभित्र स्व-नियमन, स्वसुपरिवेक्षण, स्वलेखापरीक्षण तथा स्वसुशासनको अभिवृद्धिमा मद्दत पुग्दछ । हरेक राम्रो कामको थालनी स्वनियन्त्रणबाट हुनसक्छ । आँखा छल्ने र कानूनी छिद्रबाट प्रवेश गर्न खोज्ने पुरानो प्रवृत्तिमा सुधार आउनु पर्दछ । यसो भयो भने मात्र संगठनमा स्वचालित प्रणालीको विकास हुँदै जान्छ । संगठन व्यक्तिको इच्छामा मात्र निर्भर नभई प्रणालीबाट सञ्चालन हुनुपर्दछ । यसो हुन सकेमा सम्बन्धित व्यक्ति वा नियामक निकायहरूसँग अनावश्यक समयमा भेटघाट, चाकडी तथा भनसुन गर्ने प्रवृत्तिमा क्रमशः कमी आउँछ । सबै प्रकारका पुराना खराबीको उन्मुलन हुनसक्छ । कार्यरत सम्पूर्ण जनशक्तिको अधिकार, दायित्व तथा कर्तव्य निर्वाहसहितको नतिजामुलक कार्यसम्पादन गर्ने प्रणालीको विकास हुनथाल्छ । कार्यसम्पादन गर्ने सिलसिलामा कामलाई सरलबाट जटिलतिर लैजाने किसिमबाट कार्यसम्पादन गर्ने बानीको विकास गर्नु पर्दछ । संगठनभित्र आउने कुनै पनि समस्यालाई बोझको रूपमा नलिई संयमित हुनुपर्दछ । संसारमा समस्या तथा तनाव उत्पन्न नहुने व्यक्ति वा संगठनको परिकल्पना नै गर्न सकिँदैन । हरेक संगठनले तनावको उचित व्यवस्थापन गर्न सक्नुपर्दछ । समस्या आउँदा अनावश्यक रूपमा तनाव उत्पन्न नगरी बौद्धिक क्षमताको सदुपयोग

हुने कुरामा खुशी हुँदै सक्रियतापूर्वक समाधानतर्फ जुट्न सक्नु पर्दछ । संगठनको प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्रियाकलापहरू सधैंभरि प्रणालीगत रूपमा सञ्चालन भएको हुनुपर्दछ । जसलाई स्वचालित र स्वनियन्त्रित बनाउन कोशिस गर्नुपर्दछ । सकेसम्म संगठनमा कुनै प्रकारको अवरोध नआउने किसिमको वातावरण बनाउन सक्नु पर्दछ । कथंकदाचित कुनै अवरोध आयो भने सहजै सोको समाधान हुने प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ ।

संगठनमा आबद्ध सम्बन्धित सबैले संस्थागत सुशासनको पालनामा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । विशेष गरेर संगठनमा आर्थिक तथा नैतिक आचरणको अक्षरशः पालना भएको हुनुपर्दछ । संगठनमा सुशासनदेखि आचार संहितासम्मका सबै कुरामा अत्यधिक मात्रामा ध्यान दिइनुपर्छ । आ-आफ्नो काम, कर्तव्य, अधिकार तथा उत्तरदायित्वको पालनालाई प्राथमिकतामा राखेर कार्यसम्पादन गर्नुपर्दछ । सकेसम्म संस्थाको नीति निर्माण तहमा रहने उच्च पदस्थ जिम्मेवार व्यक्तित्वले संस्थागत सुशासनसम्बन्धी रोलमोडलको भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्दछ । यसो भयो भने तल्लो तहमा रहनेहरूले सोही अनुसार विशेष सतर्कता अपनाउन थाल्दछन् । संगठनको निर्णय कार्यान्वयनको तहमा रहने पदीय श्रृंखला अनुसारको व्यवस्थापकीय जनशक्तिले आफूलाई प्राप्त जिम्मेवारी र सोभन्दा माथिको जिम्मेवारीको भूमिका निर्वाह गर्नसक्नेगरी स्वयम् क्षमता विकास गर्दै जानुपर्दछ । संगठनले आर्थिक, सामाजिक तथा वृत्ति विकासलगायतका विविध क्षेत्रमा भएको निर्णयलाई विवेक पुऱ्याई निष्पक्ष रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सक्नुपर्दछ । संगठनका कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा विशाल हृदयसहितको सोच राख्नु पर्दछ । संगठनले आवश्यकतानुसार कार्यरत कर्मचारीलाई विशेष ज्ञान प्राप्त हुने किसिमका स्वदेशी तथा विदेशी तालिमको अवसर दिन सक्नुपर्दछ । यसको मुख्य उद्देश्य भनेको संसारका इन्नोभेसनसम्बन्धी विषयमा नयाँनयाँ ज्ञान प्राप्त गरी संस्थाभित्र सो ज्ञानले प्रवेश पाओस् भन्ने नै हो । यसले संस्थालाई प्राविधिक, व्यावसायिक तथा व्यवस्थापकीय रूपमा थप बलियो बनाउन मद्दत गर्दछ भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

नवीनताका लागि अग्रसर

सूचना प्रविधिले चरम विकास गरेको अहिलेको संसारमा संगठन सञ्चालन गर्नु भनेको अत्यन्तै कठीन कार्य हो। त्यसैले हरेक विषय र क्षेत्रमा संवेदनशील भएर कार्यसम्पादन गर्नुपर्दछ। सानोसानो गल्ती वा कमजोरीले क्षणभरमा नै संगठनको अस्तित्वमाथि प्रश्न चिन्ह खडा हुनसक्छ। वित्तीय सेवा प्रवाह होस् वा अन्य सेवा प्रवाह गर्ने जुनसुकै संगठनले पनि उक्त कुरामा सधैं सजग रहनुपर्दछ। आधुनिक संसारमा चलिआएका असल अभ्यासरूलाई पनि खोज अध्ययन गर्दै आफ्नो संगठनलाई कसरी अद्यावधिक गराई राख्ने भन्ने जस्ता सान्दर्भिक आवश्यकता सिर्जना भइरहेको पाइन्छ। अहिले आँखा भिम्क्याईको समयमा प्रविधिमा परिवर्तन आइरहेकोले प्रत्येक संगठनमा अनुसन्धान र विकास इकाईको स्थापना गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। नयाँनयाँ आविष्कार सम्बन्धमा अध्ययन गरी सोको बारेमा बुझ्नुपर्दछ। पुराना सफ्टवेयर तथा हार्डवेयरको स्थानमा नयाँ स्थापना गर्नको निम्ति आर्थिक र बौद्धिक रूपले सधैं तम्तयार भएको हुनुपर्दछ। त्यसको निम्ति आवश्यकता पहिचान गर्ने, साधन र स्रोत जुटाउने, सम्बन्धित विषयमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने, विद्यमान कानून अनुसारको खरिद प्रक्रिया अपनाउने, खरिद गरी भुक्तानी गर्ने, मर्मत सम्भारको निम्ति वार्षिक रूपमा बुझाउनुपर्ने शुल्क भुक्तानी गर्ने जस्ता कुराहरूमा पूर्वतयारी गर्नु पर्दछ। आधुनिक युगका संगठनहरू परम्परागत ढङ्गबाट सञ्चालित भई अस्तित्वमा रहिरहने अवस्था आउँदैन। संगठनमा सोच्दै नसोचेको आकस्मिक घटना घट्यो भने क्षणभरमै संगठन चौपट हुनसक्छ भन्ने कुरामा सचेतना नीति आउनुपर्दछ। सरकार, नियमनकारी निकाय, लेखापरीक्षक, प्राविधिक सेवा प्रदायक संस्थाहरू, आन्तरिक तथा वाह्य वातावरण, अन्य सरोकारवाला लगायतबाट संगठनको विकास र विस्तारमा केही न केही सकारात्मक प्रभाव परिरहेको पाइन्छ। अहिलेको समयमा पुराना सबैखाले काम गर्ने तौरतरिका, विधि र प्रणालीलाई क्रमशः आधुनिकीकरण गर्दै आधुनिक प्रविधिमा रुपान्तरण गरेर कार्यसम्पादन हुँदै गरेको समय हो। संगठनमा चुस्त, दुरुस्त, पारदर्शी तथा ग्राहकको इच्छा बमोजिमको सेवा

प्रवाह गर्नसक्ने जनशक्ति र प्रविधिको आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ। नयाँ प्रविधि सहजै जडान गरी सञ्चालन गर्नसक्ने किसिमको जनशक्तिलाई प्रवेश गराउँदै र तिनीहरूलाई संगठनले टिकाई राख्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। कार्यसम्पादन गर्दा सम्बन्धित पक्षसँग बोलिने भाषा, शैली, गरिने व्यवहार, हेराई र संकेतसमेत सधैं सकारात्मक तथा पाच्य हुनुपर्दछ। विगतका नराम्रा पक्षहरूलाई हटाई राम्रा तथा असलमा परिणत गर्न सक्नुपर्दछ। गरिएको कार्यसम्पादनप्रति प्रश्नचिन्ह खडा हुने किसिमको काम हुनुहुँदैन। संगठनलाई दीर्घजीवन दिनको निम्ति हरेक कार्यरत जनशक्तिको साभ्ना प्रयास रत्यो वा रहेन भन्ने कुरामा सधैं हेक्का राखी सोको अनुगमन गर्नुपर्दछ। जसको निम्ति आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन विशेष जोड दिनु पर्दछ। संगठनद्वारा सम्पादित कामप्रति कहिल्यै कुनै पनि गुनासो आउने अवस्था रहनु हुँदैन।

कार्यसम्पादन एवम् सेवाको गुणस्तर

सेवाग्राहीलाई सेवाप्रति पूर्ण सन्तुष्टी प्राप्त हुन्छ वा हुँदैन भन्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याई बुझेर मात्र संगठनले सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ। प्रचलित कानून, नियामक तथा सुपरिवेक्षकीय निकाय, लेखापरीक्षकीय निकाय तथा विभिन्न सरकारी निकायहरूबाट सकेसम्म कुनै पनि कैफियत नआओस् भन्नको निम्ति सुरुदेखि नै सचेत भई कार्यसम्पादन गराउन सक्नुपर्दछ। जसले गर्दा संगठनमा कैफियत कम आउन सक्ने सम्भावना रहन्छ। यसकोसाथै संस्थामा घटेका विगतका विभिन्न घटनाहरूबाट पाठ सिकेर सोही प्रकृतिको घटना भविष्यमा दोहोरिन दिनुहुँदैन। साथै, कुनै पनि नयाँ किसिमको नराम्रो घटना पनि नघटोस् भन्ने सन्दर्भमा सधैं सजग भई सतर्कता अपनाउनुपर्दछ। यदि कुनै पनि प्रकारको प्रकोप आयो भने तथ्यांकीय तथा व्यवस्थापकीय रूपमा व्यवसायलाई निरन्तरता दिनको निम्ति विशेष तत्पर भई पूर्वतयारी पूरा गरेको हुनुपर्दछ।

आधुनिक युगमा नियामक निकायको कार्यक्षेत्रलाई आवश्यकता अनुसार नियन्त्रणको दायरा साँगुरो पाई जाने सम्बन्धमा स्वयं संगठनको कार्यप्रणालीले अत्यन्तै

ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। कुनै पनि संगठनमा कार्यरत कर्मचारीमा संगठनको लक्ष तथा उद्देश्य पूरा गर्नको निम्ति प्रचलित कानूनको परिधि भित्र रहेर कार्यसम्पादन गर्ने परिपाटीको अक्षरशः पालना हुने गरेमा नियामक निकायलाई पनि अति नै सहज हुँदै जाने देखिन्छ। यसो हुन सकेमा सो निकायको नियन्त्रणको दायरामा कमी आउन सक्दछ। कुनै पनि संगठनमा प्रचलित कानून अनुसार कार्यसम्पादन हुँदै गएमा नियामक निकायबाट कुनै पनि हस्तक्षेपकारी नीति लागू हुन सक्दैन। संगठनहरूले अनुशासन र नैतिकतालाई शिरमा राखेर कार्यसम्पादन गर्ने गरेमा त्यसबाट प्राप्त हुने परिणामले सगरमाथाको उचाई चुम्नसक्दछ।

अन्त्यमा,

कुनै पनि संगठनले सहभागितामूलक कार्यसम्पादन, स्वनियमन, स्वनियन्त्रण तथा स्वसुशासन सम्बन्धी कुरामा प्रकृतिसँग नाता गाँस्न सक्षम हुनुपर्दछ। संगठनले आफ्नो सिद्धान्त र उद्देश्य प्राप्तप्रति सधैंभरि सजग रहनुपर्दछ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई चुस्त, दुरुस्त तथा छिटो/छरितो बनाई राख्नु कुनै पनि संगठनको प्रमुख जिम्मेवारी हो। आधुनिक युगमा कुनै पनि संगठनले समय सापेक्ष रूपमा आफ्नो कामको नियमन, अनुगमन, निरीक्षण, सुपरिवेक्षण तथा लेखापरीक्षण

जस्ता कार्यहरूसमेत कार्यसम्पादनकै सिलसिलामा सम्पादन गर्न सक्नु पर्दछ। यसरी कार्यसम्पादन हुन सकेको खण्डमा संगठनका हरेक अवयवहरू स्वस्थ, सुरक्षित, मजबुत तथा प्रभावकारी भइरहन सक्दछन्। यसरी संस्थाबाट स्वयम् सुधार र नियन्त्रणको नीति अपनाएमा सरकार, नियामक निकाय, सुपरिवेक्षकीय निकाय तथा लेखापरीक्षण निकायलगायतबाट सुधार गर्नको लागि प्राप्त हुने कैफियतहरू क्रमशः घट्टै जानसक्ने सम्भावना देखिन्छ। जसले गर्दा संगठनको अमूल्य समयको बचत हुनसक्छ। आधुनिक युगका हरेक संगठनहरू मानव शरीरका अवयवहरू जस्तै स्वचालित र स्वनियन्त्रित रूपमा सञ्चालित हुनुपर्ने अपरिहार्यता देखिन्छ। उपर्युक्त सबै विषयमा स्वयम् संगठनको सचेतनाको नीतिबाट सुधार हुँदै गयो भने संगठनले गर्व गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ। त्यसैले परम्परागत चिन्तन, मनन, सोचाई र अवधारणादेखि माथि उठेर संगठनको आवश्यकता अनुसार अधिकार प्रत्यायोजनसहित विद्यमान लामो निर्णय प्रक्रियालाई क्रमशः घटाउँदै संगठनलाई प्रचलित कानून अनुसार सुरक्षित, स्वस्थ, सक्षम, प्रभावकारी तथा चुस्त बनाई शीघ्रातीशीघ्र कार्यसम्पादन हुने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने कुरा औल्याउन सकिन्छ।

नेपालमा लघुकर्जा उपयोगको अवस्था

● उमा जोशी बोहरा*

१. विषय प्रवेश

वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैंकको स्थापना भएपश्चात् नेपालमा आधुनिक बैंकिङ प्रणालीको विकास भएको हो। बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ४९ मा तोकिएका कार्यहरू र नेपाल राष्ट्र बैंकले व्यवस्था गरेको पुँजी संरचनाको आधारमा नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई बाणिज्य बैंक ("क" वर्ग), विकास बैंक ("ख" वर्ग), वित्त कम्पनी ("ग" वर्ग) र लघुवित्त वित्तीय संस्था ("घ" वर्ग) गरी चार प्रकारमा विभाजन गरिएको छ। बैंकिङ ज्ञान, धितोका लागि आफूसँग भएको सम्पत्ति, वित्तीय पहुँचको उपलब्धता, आफ्नो आर्थिक अवस्था, कारोबार रकमको आकार लगायतको आधारमा सर्वसाधारणले आफूलाई उपयुक्त हुने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको छनोट गरी वित्तीय कारोबार गर्दछन्। उल्लिखित अवस्था भएका सर्वसाधारण "क", "ख" र "ग" वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्म पुगेर आफूलाई आवश्यक वित्तीय कारोबार गर्दछन् भने "घ" वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू उल्लिखित अवस्था नभएका अर्थात् गरिब तथा न्यून आय भएका सर्वसाधारणको घरदैलोमै पुगेर वित्तीय सेवा प्रदान गर्दछन्। त्यसैले बैंक तथा वित्तीय संस्था र लघुवित्त वित्तीय संस्थाले ग्राहकलाई विभिन्न वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने भएता पनि सेवा दिने तरिका फरक रहेको पाइन्छ।

साना आकारका कर्जा, बचत, बीमा तथा रेमिट्यान्सको कारोबार गर्ने वित्तीय संस्थाहरू नै लघुवित्त

वित्तीय संस्था हुन्। लघुवित्त वित्तीय संस्थाले सीप, क्षमता, आँट भएका र वित्तीय स्रोतको अभावमा आयमूलक व्यवसाय गर्न नसकेका गरिब तथा न्यून आय भएका सर्वसाधारणलाई सामुहिक जमानीमा विना धितो कर्जा उपलब्ध गराउने गर्दछन्। यसरी प्राप्त कर्जाबाट ऋणीले विभिन्न आयमूलक व्यवसाय गरी आफ्नो आर्थिक अवस्थाको साथै सामाजिक एवम् शैक्षिक, चेतनाको स्तरमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्छन्। "क", "ख" र "ग" वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले वित्तीय पूर्वाधारको अभावका कारण आर्थिक विकासका दृष्टिकोणले पछाडि परेका ग्रामीण तथा दूरदराजमा रहेका क्षेत्रमा आफ्ना शाखा सञ्जाल विस्तार गरी वित्तीय सेवा प्रदान गर्न नसकेकोले ती क्षेत्रमा "घ" वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने वित्तीय सेवाले ठूलो महत्व राखेको हुन्छ। यसरी लघुवित्त वित्तीय संस्थाले आर्थिक विकासबाट ओझेलमा परेको ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय पहुँचको विस्तारमा सहयोग पुऱ्याउँदै आएका छन्।

२. नेपालमा लघुवित्त

गरिब तथा न्यून आय भएका जनतालाई सामूहिक जमानीमा सानो आकारको कर्जा प्रवाह गरी उनीहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउने उद्देश्यले सन् १९७६ मा बंगलादेशका प्राध्यापक मोहम्मद युनुसले लघुवित्तको अवधारणाको विकास गरेका हुन्। यस महान कार्यलाई कदर गर्दै सन् २००६ को नोबेल शान्ति पुरस्कारबाट उनलाई सम्मान गरिएको थियो। यही तथ्यलाई मनन

*पूर्व उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

गरी अन्य देशले पनि लघुवित्तको अवधारणालाई अवलम्बन गर्न थाले । मुलुकमा व्याप्त गरिबीलाई न्यूनीकरण गर्दै जाने उद्देश्यले स्थापित लघुवित्तले बंगलादेशमा प्राप्त गरेको सफलतासँगै नेपालले पनि २०४९ सालदेखि लघुवित्तको अवधारणालाई स्वीकार गरेको हो । सरकारी स्तरमा वि.सं. २०४९ देखि २०५३ सम्ममा पाँच वटै विकास क्षेत्रमा छुट्टाछुट्टै ग्रामीण विकास बैंक लिमिटेडको स्थापना र निजी क्षेत्रमा वि.सं. २०५६ मा निर्धन उत्थान लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेडको स्थापना भएको हो । (हाल पाँच वटै ग्रामीण विकास बैंक एक आपसमा गाभिएँ ग्रामीण विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड बनेको छ) नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडा अनुसार, २०७६ असोज मसान्तसम्म मुलुकको ७७ वटै जिल्लामा ८९ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाले ३,६९१ शाखामार्फत ४४,६९,९१४ जना सदस्यलाई लघुवित्त सेवा प्रदान गरिरहेका छन् ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको इजाजतपत्र दिने कार्य विगतदेखि नै बन्द गरेको भएपनि गरिबी न्यूनीकरणका लागि सहयोगीको भूमिका खेलेको विगतको अनुभवलाई मध्यनजर राख्दै यसको आवश्यकतालाई महसुस गरी आ.व.२०७२/७३ को मौद्रिक नीतिको मध्यावधि समीक्षापश्चात् मात्रै लघुवित्त वित्तीय संस्थाको इजाजतपत्र प्रदान गर्ने कार्य बन्द गरेको हो । तोकिएको समयभित्र नियमानुसार लघुवित्त वित्तीय संस्थाको इजाजतपत्र माग गरी इजाजतपत्र दिने कार्यलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले हालसम्म पनि निरन्तरता दिइरहेको छ ।

पछिल्लो समय लघुवित्त वित्तीय संस्थाले ऋणी सदस्यहरूलाई दिने लघुकर्जा, ब्याजदर र सोको उपयोगको सन्दर्भका विभिन्न समाचारहरू सञ्चार माध्यममा आउने गरेका छन् । यसै विषयमा केन्द्रित रही लघुकर्जा, यसमा लिने ब्याजदरसम्बन्धी व्यवस्था र कर्जाको उपयोगले समाजमा पारेको प्रभावको बारेमा यस लेखमा स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.१ सदस्य बनाउने व्यवस्था

लघुवित्त वित्तीय संस्थाले एउटै भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका गरिब तथा न्यून आय भएका सर्वसाधारणलाई

सदस्य बनाउने गर्दछन् । सामान्यतया लघुवित्त वित्तीय संस्थाले सदस्य बनाउँदा महिलालाई प्राथमिकता दिने गरेका पाइन्छ । यसरी सदस्य बनाउनुभन्दा अघि समान अवस्थाका सर्वसाधारणलाई बचत, कर्जा, ब्याजदर, किस्ता रकम, भुक्तानी तालिका र सोबमोजिम कर्जा भुक्तानी नगर्दा आउनसक्ने समस्या, कर्जाको सदुपयोग, खराब कर्जा लगायतका विषयमा सामान्य ज्ञान सहितको सात दिनको अनिवार्य समूह तालिम (Compulsory Group Training- CGT) दिने गरिन्छ । नियमनकारी निकायको निर्देशन र संस्थाको कार्यविधि बमोजिम सदस्यको बचत संकलन गर्ने, कर्जा प्रदान गर्ने कार्य फिल्ड कर्मचारीले केन्द्र बैठकमा गर्ने गर्दछन् ।

२.२ कर्जासम्बन्धी व्यवस्था र कर्जा सीमा

नेपाल राष्ट्र बैंकले इजाजतपत्रप्राप्त लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई प्रत्येक वर्ष निर्देशन जारी गर्ने गर्दछ । पछिल्लो निर्देशन, २०७६ मा लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई देहायबमोजिमको कर्जा सीमा कायम गरिएको छः

- सामूहिक जमानीमा लघुउद्यम वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न प्रति समूह सदस्य बढीमा तीन लाख रुपैयाँसम्म र विगत दुई वर्षदेखि कर्जा उपभोग गरी असल वर्गमा परेका सदस्यलाई पाँच लाख रुपैयाँसम्म कर्जा प्रदान गर्न सकिनेछ ।
- स्वीकारयोग्य धितो लिई लघुउद्यम वा व्यवसाय सञ्चालन गर्न प्रतिसमूह सदस्य बढीमा पाँच लाख रुपैयाँसम्म र विगत दुई वर्षदेखि कर्जा उपभोग गरी असल वर्गमा परेका सदस्यलाई सात लाख रुपैयाँसम्म कर्जा प्रदान गर्न सकिनेछ ।
- समूहमा आबद्ध नभएका विपन्न तथा न्यून आय भएका व्यक्तिलाई पर्याप्त धितो लिई बढीमा तीन लाख रुपैयाँसम्मको लघुकर्जा प्रदान गर्न सकिनेछ ।
- नवीकरणीय उर्जा प्रविधिअन्तर्गत Solar Home System र/वा Boi-Gas प्रयोजनको लागि प्रति

परिवार बढीमा दुई लाख रुपैयाँसम्मको लघुकर्जा उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

२.३ कर्जा प्रदान गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई जारी गरिएको पछिल्लो निर्देशन, २०७६ ले समूह सदस्यहरूलाई कर्जा प्रदान गर्दा देहायबमोजिमको व्यवस्था जारी गरेको छ :

- कर्जा प्रवाह गर्दा समूहमा आबद्ध गराउने व्यवस्थालाई प्राथमिकता दिनेगरी कार्यविधि तयार गर्ने र सोहीबमोजिम कर्जा प्रदान गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी तवरले कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्नेछ ।
- विना धितो वा सामूहिक जमानीमा र धितोको सुरक्षणमा कर्जा प्रदान गर्दा एक ऋणीले एकभन्दा बढी लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट कर्जा लिए/नलिएको (Multiple Banking) यकिन गरी सोही बमोजिम माथि तोकिएको सीमाभित्र (प्रति समूह सदस्य बढीमा तीन लाख रुपैयाँसम्म) रहनेगरी मात्र कर्जा प्रदान गर्नुपर्नेछ । यस प्रयोजनका लागि सम्बन्धित भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका वित्तीय संस्थाबाट अनिवार्य रूपमा साख सूचना लिने/दिने कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्नेछ ।
- कर्जा माग गर्ने सदस्यलाई कर्जा प्रदान गर्नुअघि अन्य वित्तीय संस्थाबाट लघुवित्त कर्जा लिए/नलिएको सम्बन्धमा ऋणीको स्व:घोषणा गराई सोको विवरण लिनुपर्नेछ ।

लघुवित्त वित्तीय संस्थाले सञ्चालक समितिबाट कर्जा सम्बन्धी कार्यविधि पारित गराई कार्यान्वयनमा ल्याएका हुन्छन् । सामान्यतया सो कार्यविधिमा देहायबमोजिमको व्यवस्था गरेको पाइन्छ :

- केन्द्र बैठकमा कर्जा माग गर्ने सदस्यले सोही भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका वित्तीय संस्थाबाट लघुकर्जा लिए/नलिएको यकिन गर्नका लागि ती संस्थाबाट अनिवार्य रूपले साख सूचना लिनु पर्नेछ ।

- कर्जा माग गर्ने सदस्यलाई कर्जा प्रदान गर्नुअघि अन्य वित्तीय संस्थाबाट लघुवित्त कर्जा लिए/नलिएको सम्बन्धमा ऋणीको स्व:घोषणा गराई सोको अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।
- माग भई आएको कर्जाबाट ऋणीले के कस्तो व्यवसाय गर्न लागेको छ भन्ने सन्दर्भमा फिल्डमा खटिने कर्मचारीले पूर्व लगानी सम्भाव्यता अध्ययन गर्नुपर्नेछ ।
- तोकिएका प्रावधान पूरा गरेपश्चात् प्रदान गरिएको कर्जाको सदुपयोग भए/नभएको सम्बन्धमा समयसमयमा तोकिएका अधिकारीद्वारा कर्जा सदुपयोगिता निरीक्षण गर्नुपर्नेछ ।
- संस्थाको फिल्डमा खटिने कर्मचारीले कर्जा माग गर्ने सदस्यको विगतको आर्थिक कारोबारका सम्बन्धमा सामान्य जानकारी राख्नुपर्नेछ ।

उपरोक्त दुवै व्यवस्थामा ग्राहकलाई तोकिएको सीमाभन्दा बढी कर्जा रकम प्रवाह गर्न नहुने र प्रदान गरिएको कर्जा रकम आयमूलक व्यवसायमा लगानी गरी पूर्ण रूपले सदुपयोग गरेको हुनुपर्ने कुरालाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ ।

३. लघुकर्जाको ब्याजसम्बन्धी व्यवस्था

ब्याजदर लगानीको प्रतिफल हो । ब्याजदरले लगानीलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएकोले वित्तीय प्रणालीमा यसको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले लघुवित्त वित्तीय संस्थाले आफ्ना ग्राहकलाई कर्जा प्रदान गरेवापत लिने ब्याजदरका सम्बन्धमा विगतदेखि नै निर्देशन जारी गर्दै आएको छ । पछिल्लो निर्देशन, २०७६ बमोजिम लघुवित्त वित्तीय संस्थाले सदस्यलाई प्रदान गर्ने कर्जाको ब्याजदर देहायबमोजिम तय गर्नुपर्नेछ :

खुद्रा लघुवित्त कारोबार गर्ने लघुवित्त संस्थाले आफ्नो कोषको लागतमा प्रशासनिक लागतवापत बढीमा तीन प्रतिशत बिन्दुसम्म थप गरी कोष तथा प्रशासनिक लागत कायम गर्ने र यसरी हुनआउने लागतमा बढीमा छ प्रतिशत बिन्दुसम्म थप गरी कर्जाको ब्याजदर निर्धारण गर्न सक्नेछन् । विगतमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाले लघुकर्जाको ब्याजदर २५ प्रतिशतसम्म लिँदै

आएकोमा हाल यस्तो ब्याजदर औसतमा १८ प्रतिशतसम्म रहेको पाइन्छ। कतिपय संस्थाले यस्तो ब्याजदर शीर्षक अनुसार १८ प्रतिशतभन्दा कम पनि लिने गरेका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा लघुकर्जाको ब्याजदर मुलुकपिच्छे फरकफरक रहेको पाइन्छ। छिमेकी मुलुक भारतमा यस्तो ब्याजदर २४ प्रतिशत, बंगलादेशमा २४ देखि ३२ प्रतिशत, श्रीलंकामा ३० प्रतिशत, माल्दिभ्समा ७ देखि ११.७५ प्रतिशत, भुटानमा ७ प्रतिशत (वार्षिक) रहेको पाइन्छ।

४. लघुवित्त वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने कर्जामा ब्याजदर बढी हुनुको कारण

“क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले लिने कर्जाको ब्याजदरभन्दा “घ” वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाले लघुकर्जामा लिने ब्याजदर केही महँगो हुन गर्दछ। यसका मुख्य कारणहरूलाई देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

- लघुवित्त वित्तीय संस्थाको कार्य ग्रामीण तथा विकासको दृष्टिले ओभरलमा परेको दूरदराजमा रहेका क्षेत्रमा केन्द्रित र यी संस्थाले सदस्य बनाउनेदेखि उनीहरूलाई प्रदान गर्ने सम्पूर्ण वित्तीय सेवा घरदैलोमा नै उपलब्ध गराउने भएकोले संस्थाको सञ्चालन खर्च महँगो पर्ने गर्दछ।
- लघुवित्त वित्तीय संस्थाको वित्तीय स्रोत शेयर पुँजी, बचत, सापटी, नाफा, विदेशी सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट लिने ऋण रकम आदि हुन्। शेयर पुँजीमा लगानीकर्ताले प्रतिफलको चाहना राखेका हुन्छन्। आफ्ना सदस्यसँग मात्र वित्तीय कारोबार सञ्चालन गर्नुपर्ने भएको हुँदा संस्थाले सर्वसाधारणबाट बचत संकलन गर्न पाउँदैनन् जसले गर्दा संस्थाको वित्तीय स्रोत सीमित हुने गर्दछ। गरिब तथा न्यून आय भएका सदस्यबाट खासै उल्लेख्य मात्रामा बचत संकलन गर्नसक्ने अवस्था सम्भव नहुनसक्छ र जे जति मात्रामा संकलन भएको हुन्छ, त्यसमा संस्थाको लागत पर्दछ। “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक

तथा वित्तीय संस्थाबाट प्राप्त हुने विपन्न वर्ग (कुल कर्जाको कम्तीमा पाँच प्रतिशत रकम) सापटी रकम नै संस्थाको मुख्य वित्तीय स्रोत हो। यसरी प्राप्त हुने विपन्न वर्ग सापटी रकम र विदेशी सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट लिइने ऋण रकममा ब्याज तिर्नुपर्ने हुन्छ। पछिल्लो केही वर्षयता यस्तो विपन्न वर्ग सापटी रकममा १३/१४ प्रतिशतसम्म ब्याज तिर्नुपर्ने अवस्था रहेको पाइन्छ।

- विना धितो सामूहिक जमानीमा प्रदान गरिने कर्जा भएकोले कर्जा जोखिमका कारण केही मात्रामा ब्याजदर उच्च रहने गर्दछ।

५. लघुकर्जा उपयोगको अवस्था

गरिवीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको आकारलाई न्यूनीकरण गर्नको लागि लघुवित्तको महत्वपूर्ण भूमिका रहँदै आएको छ। धितो राख्नको लागि आफूसँग जायजथा नभएका, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सहज पहुँच नभएका र बैकिङ ज्ञानको कमी भएका वर्गलाई विना धितो सामूहिक जमानीमा कर्जा प्रदान गरी व्यावसायिकतातर्फ उन्मुख गराई आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउनमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाले अहम् भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्।

लघुवित्तले स्थापनाको छोटो अवधिमा मुलुकका ७७ वटै जिल्लाका ४४ लाखभन्दा बढी सर्वसाधारणलाई सदस्य बनाई २७ लाखभन्दा बढी सदस्यलाई हालसम्म रु.११.८४ खर्ब लघुकर्जा प्रदान गरिसकेका छन् भने २.४४ खर्ब लगानीमा रहेको छ। यसबाट आयमूलक व्यवसायमा विस्तार भई सर्वसाधारणको आयस्तरमा वृद्धि भएको, वित्तीय पहुँच बढ्दै गएको, गाउँगाउँमा जनचेतनाको स्तर बढ्दै गएको, सदस्यहरूको शैक्षिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव परेको छ।

यति हुँदाहुँदै पनि लघुवित्त क्षेत्रमा पछिल्लो समय लघुकर्जा उपयोगमा केही नकारात्मक अवस्थाको सिर्जना भएको पाइन्छ। खासगरी लघुवित्त वित्तीय संस्थाको संख्यात्मक वृद्धिसँगै गुणात्मक वृद्धि हुन नसक्दा संस्थाहरू नाफाकेन्द्रित भएको देखिन्छ। संस्थाको सदस्य बनाउनेदेखि

कर्जा असुलीसम्मका कार्यमा नीति, निर्देशनको पालना नगर्ने, नाफा वृद्धिका लागि कर्मचारीलाई लक्ष्य तोकिदिने कार्यले बहुबैंकिङ (Multiple Banking) को अत्यधिक वृद्धि भएको छ, जसले गर्दा एउटा सदस्यले १६ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट सीमाभन्दा धेरै बढी रकम कर्जा उपभोग गरिरहेको विवरण सार्वजनिक भएको तथ्यले यस क्षेत्रको कर्जा प्रवाहमा भएको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई देखाउँछ। (नयाँ पत्रिका राष्ट्रिय दैनिक २०७६, फागुन ७)।

कर्जा लिनका लागि एकभन्दा बढी संस्थाको सदस्य बन्ने, आफूले संस्थासँग गरेको वित्तीय कारोबारको बारेमा जानकारी नै नराख्ने, विना उद्देश्य कर्जा लिने, कर्जालाई आयमूलक व्यावसायिक कार्यमा भन्दा पनि आफूखुशी उपयोग गर्ने आदि कारणले गर्दा कर्जाको साँवा तथा ब्याजको भुक्तानी तोकिएको समयमै गर्न असमर्थ हुने, एउटा संस्थाको कर्जा चुक्ता गर्न अन्य संस्थाबाट सीमाभन्दा बढी रकम कर्जा लिने, आयमूलक व्यवसाय सञ्चालन गर्नुभन्दा चाडपर्व, विवाह, ब्रतवन्ध जस्ता सामाजिक कार्यका लागि कर्जाको उपयोग गर्ने, निक्षेप संकलन तथा कर्जा प्रवाह गर्दा विद्यमान नीति, निर्देशनको पालना गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई ध्यान नदिने प्रचलन बढ्दै गएको छ। समयमा नै प्रभावकारी सुपरिवेक्षण सम्पन्न हुन नसकेको तीतो सत्य पनि यस क्षेत्रमा विद्यमान रहेको छ। उपरोक्त विविध कारणले लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट लिएका कर्जा उपयुक्त तवरले उपयोग हुन नसकी खराब कर्जामा परिणत हुने अवस्था दिनानुदिन बढ्दै गएको देखिन्छ।

६. लघुकर्जा उपयोगलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय

लघुकर्जाको उपयोगलाई उद्देश्यमूलक कार्यमा लगानी गर्नुपर्दछ। विना उद्देश्य लगानी गरेको कर्जाको साँवा तथा ब्याज समयमा नै भुक्तानी गर्न नसक्ने हुनाले एकातिर संस्थाको खराब कर्जा बढ्दै जान्छ भने अर्कोतिर ऋणीमाथि ऋणको भार बढ्दै जान्छ। जसले गर्दा समग्र लघुवित्त क्षेत्रकै उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन। त्यसैले लघुकर्जालाई उद्देश्यमूलक तवरले उपयोग गर्नको लागि देहाय बमोजिमको बुँदाहरूमा ध्यान दिनु उपयुक्त देखिन्छ।

६.१ नीति, निर्देशनको पालना

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी गरिएको नीति, निर्देशन, संस्थाले तयार पारेका नीति तथा कार्यविधिको पूर्ण पालना नगरी सदस्य बनाउने, उनीहरूसँग वित्तीय कारोबार गर्ने, ऋण चुक्ता गर्ने प्रयोजनका लागि एकभन्दा बढी संस्थाबाट सीमाभन्दा बढी रकम कर्जा लिने, उद्देश्य अनुरूप कर्जाको पूर्व लगानी सम्भाव्यता अध्ययन तथा सदुपयोगिता निरीक्षण नगर्ने, एउटै भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका वित्तीय संस्थासँग लघुकर्जा लिए/नलिएको सम्बन्धमा सदस्यको स्व:घोषणा तथा साख सूचना लिने/दिने व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपले पालना नगर्ने, लघुवित्त क्षेत्रका मूल्य मान्यताको विपरीत CGT नै सञ्चालन नगरी एउटै केन्द्र बैठकमा एकभन्दा बढी संस्थाले सदस्य बनाउने जस्ता कार्यले नियमनकारी निकायको निर्देशन र संस्थाको नीति, नियम तथा कार्यविधिको पालना नगरेको अवस्थालाई दर्शाउँछ। जसले गर्दा सदस्यलाई विना धितो सामूहिक जमानीमा प्रदान गरिएको कर्जा असुल हुन नसकी खराब कर्जामा परिणत हुने क्रम बढ्दै गएको देखिन्छ। तसर्थ, लघुकर्जालाई प्रभावकारी ढङ्गले उपयोग गर्नको लागि नियमनकारी निकाय र संस्थाबाट जारी भएका नीति, निर्देशनको पूर्ण पालना गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ।

६.२ कर्जाको सदुपयोग

लघुकर्जा प्रवाह गर्नुपूर्व लगानी सम्भाव्यता अध्ययन र लगानीपश्चात् समयसमयमा सदुपयोग निरीक्षण गर्ने व्यवस्थालाई पूर्ण रूपले पालना नगर्नाले ऋणीहरूले आफूले लिएको कर्जालाई आयमूलक व्यवसायमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थामा प्रभावकारिता आउन सकेको छैन। यसो हुँदा सदस्यहरू जसरी भएपनि कर्जा लिई आफूखुशी उपयोग गर्ने क्रम बढ्दै गएको पाइन्छ। तसर्थ, उद्देश्यमूलक कर्जा प्रदान गर्ने र त्यसको पूर्ण रूपले सदुपयोग गर्नका लागि तालिकाबद्ध तरिकाले सदुपयोग निरीक्षण गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ।

६.३ लघुवित्त वित्तीय संस्थाको मर्जर

पछिल्लो समय लघुवित्त वित्तीय संस्थाको संख्यात्मक वृद्धिले यस क्षेत्रमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढ्दै गएको

छ। लघुवित्त वित्तीय संस्थाको अधिक संख्या र जनशक्ति अभावका कारण सुपरिवेक्षणीय तथा नियमनकारी निकायको जिम्मा पाएको नेपाल राष्ट्र बैंकले समयानुकूल संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन सकेको छैन। यस सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकका जिम्मेवार अधिकारीहरूको विचार समय समयमा सार्वजनिक हुँदै आएको छ। सुपरिवेक्षणीय दायरालाई प्रभावकारी बनाउन नसक्दा र संस्थाले स्वःनियमनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा नल्याउँदा कर्जा प्रवाहमा सुशासन कायम हुन सकेको छैन। Multiple Banking का कारण एउटै व्यक्तिलाई सीमाभन्दा बढी कर्जा रकम प्रवाह हुनु, एउटा संस्थाको कर्जा चुक्ता गर्न अन्य संस्थाबाट कर्जा लिनु, लघुकर्जामा ठेकेदारी प्रथाको विकास हुनु जस्ता विकृतिको विकास भएको पाइन्छ। हाल लघुवित्तको क्षेत्रमा २५ प्रतिशत कर्जामा Multiple Banking रहेको अनुमान गरिएको छ। मर्जरका कारण लघुवित्त संस्थाको सञ्चालन खर्च नियन्त्रण हुने, सुपरिवेक्षणीय कार्य प्रभावकारी हुने, Multiple Banking मा कमी हुने भई लघुकर्जाको उपयोगमा सुधार ल्याउन सकिन्छ।

यसका साथै, आगामी दिनमा लघुकर्जा र यसको उपयोगमा आवश्यक सुधार ल्याउनको लागि नेपाल सरकारको तर्फबाट पनि आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने अवस्था आउनसक्छ। जस्तो कि Multiple Banking लाई नियन्त्रण गर्नको लागि केन्द्रकृत कर्जा सूचना केन्द्रको स्थापना, लघुकर्जाको दुरुपयोग गरी भुक्तानी तालिकाबमोजिम कर्जा भुक्तानी नगर्ने ऋणीलाई सरकारको तर्फबाट प्रदान गरिने विभिन्न सेवा सुविधाबाट वञ्चित गर्ने आदि हुनसक्छन्।

७. निचोड

आर्थिक विकासको दृष्टिकोणले ओभरलमा परेका र वित्तीय पहुँचबाट विमुख रहेका क्षेत्रका विपन्न तथा न्यून आय भएका जनता परम्परागत स्रोतबाट चर्को ब्याजदरमा कित्ते तमसुकबाट आफूले लिएकोभन्दा बढी रकम तिर्नुपर्ने अवस्थाबाट पीडित सर्वसाधारणले लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट तुलनात्मक रूपले कम ब्याजदरमा

आफूले लिएको रकम मात्र तिर्ने शर्तमा कर्जा प्राप्त गर्दै आएका छन्। मुलुकको भौगोलिक अवस्थिति, वित्तीय स्रोतको उपलब्धता र त्यसको लागत, कर्जा असुलीमा हुनसक्ने जोखिम, सरकारी नीति आदि विभिन्न कारणले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले लिने कर्जाको ब्याजदरभन्दा लघुवित्त वित्तीय संस्थाले लिने ब्याजदर केही महँगो हुने गर्दछ। मुलुकैपिच्छे, यस्तो ब्याजदर फरकफरक रहेको पाइन्छ। केही गर्न चाहने गरिब तथा न्यून आय वर्गका सर्वसाधारणले संस्थागत रूपमा प्राप्त गर्ने कर्जा, कर्जाको उपलब्धता र त्यसबाट सञ्चालन हुनसक्ने आयमुलक व्यवसायलाई महत्व दिएका हुन्छन्। त्यसैले पछिल्लो समय सञ्चार माध्यममा सार्वजनिक भए जस्तै लघुवित्त वित्तीय संस्थाले लिने उच्च ब्याजदरका कारण सामाजिक विकृति उत्पन्न भएको र ऋणीहरूलाई आत्महत्या गर्न बाध्य बनाएको भन्ने कुराको सत्यतालाई स्वीकार गर्नसक्ने अवस्था देखिँदैन। प्रभावकारी सुपरिवेक्षण, पूर्वलगानी सम्भाव्यता अध्ययन र कर्जा सदुपयोगिता निरीक्षण विना नै लघुवित्त वित्तीय संस्थाले एकल सीमाभन्दा बढी रकम कर्जा प्रवाह गर्ने र ऋणीले त्यसलाई आयमूलक व्यवसायमा सदुपयोग गरी भुक्तानी तालिकाबमोजिम कर्जा भुक्तानी गर्ने कुरालाई ध्यान नदिँदा ऋणीमा ऋणको भार बढ्न गई सामाजिक विकृति निम्तिएको देखिन्छ।

लघुवित्त क्षेत्रलाई सही तरिकाले सञ्चालन गरी गरिबीको न्यूनीकरण गर्न र ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई अर्थतन्त्रको मूलधारमा ल्याउनको लागि नियमनकारी निकायले उत्कृष्ट तवरले नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने, लघुवित्त वित्तीय संस्थाले नीति, निर्देशनको अधीनमा रही स्वच्छ प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा आफ्नो सामाजिक दायित्वलाई मनन गर्दै वित्तीय कारोबार सञ्चालन गर्ने र सदस्यले जिम्मेवार भई तोकिएको सीमाभित्र रहेर आफूले लिएको कर्जालाई आयमूलक व्यवसायमा उपयोग गरी भुक्तानी तालिकाबमोजिम साँवा ब्याज भुक्तानी गरेमा लघुवित्त क्षेत्रमा रहेका र भविष्यमा आउनसक्ने विकृतिलाई रोक्न सकिन्छ।

विद्युतीय भुक्तानी कारोबारमा प्रिपेड कार्ड सञ्चालनको सम्भावना

● कृष्णप्रसाद शर्मा*

१. विषय प्रवेश

आर्थिक कारोबारमा वस्तु वा सेवाका माग तथा आपूर्ति पक्ष एक आपसमा प्रत्यक्ष रूपमा भेट नभई देशमा स्थापित विद्युतीय भुक्तानीका संरचनामार्फत वस्तु वा सेवाको प्राप्तिका लागि आदेश दिने, प्राप्त गर्ने र विद्युतीय उपकरणहरूमार्फत नै भुक्तानी गर्ने प्रक्रियालाई विद्युतीय भुक्तानी कारोबार भनिन्छ। यस प्रकारका कारोबार गर्न नेपालमा पनि विभिन्न प्रकारका संरचनामार्फत भिन्न प्रकारका उपकरणहरू सञ्चालनमा रहेका छन्, जस्तो कि; इन्टरनेट सेवा, ई-कार्ड, विभिन्न एप्लिकेसन (एप) आदि। यी माध्यमअन्तर्गत मोबाइल बैंकिङ, इन्टरनेट बैंकिङ, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, प्रिपेड कार्ड, स्मार्ट कार्ड, यात्रा कार्ड र एप्लिकेसनमार्फत गरिने कारोबार आदि मुख्य रूपमा प्रचलित छन्। कार्ड निर्माण तथा त्यसमा रहने सुरक्षा व्यवस्था एकै प्रकारको भएता पनि कार्ड सञ्चालन प्रक्रिया, कार्डमा रहने रकम र बैंक खातासँगको अन्तरसम्बन्धले कार्डलाई क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, प्रिपेड कार्ड, यात्रा कार्ड आदिका रूपमा वर्गीकरण गरी सञ्चालनमा ल्याइएको हुन्छ। नेपालमा विभिन्न किसिमका कार्ड तथा अनलाइन भुक्तानी कारोबार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत जारी गरी सञ्चालनमा रहेका छन्। नेपाल सरकार र केन्द्रीय बैंकले डिजिटल माध्यमबाट गरिने कारोबारलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर नीतिगत व्यवस्थाका साथ विभिन्न रणनीतिहरू तयार गरी पूर्वाधार निर्माण कार्यसमेत गरिरहेकोले यस लेखमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेक अन्य संस्थाले समेत कार्ड जारी

गर्नसक्ने/नसक्ने, सक्ने भएमा कुन प्रकारको कार्ड जारी गर्नसक्ने, कार्ड निष्काशन कसरी गर्ने, सञ्चालन प्रक्रिया के हुने, कार्डमा रकम भर्ने तथा भुक्तानी प्रक्रिया के कस्तो हुने, कारोबारको हिसाबमिलान कसरी गर्ने, कुनकुन क्षेत्रमा प्रयोग गर्न उपयुक्त हुने आदि विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. सञ्चालन उपकरण तथा प्रयोगको अवस्था

नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारलाई धेरै वर्ष पहिलेदेखि ग्राहकको पहुँचमा विस्तार गरिसकेका छन्। वित्तीय पहुँच विस्तारसँगै विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारमा पनि मुलुकको कुनाकापचासम्म रहेका ग्राहकहरूसमेत अभ्यस्त भइसकेका छन्। यसका अतिरिक्त नेपाल राष्ट्र बैंकले गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाहरूलाई विद्युतीय माध्यमबाट गरिने भुक्तानी कारोबार सञ्चालन गर्न अनुमति दिने नीतिगत व्यवस्था गरेपश्चात् केही संस्थाहरूले एप्लिकेशनमार्फत वस्तु तथा सेवा खरिद गरेवापतको रकम भुक्तानी गर्न सक्नेगरी सेवा प्रदान गरिरहेका छन् भने केही संस्थाहरू स्थापना हुने र केही कारोबार सुरु गर्ने तयारीमा रहेका छन्। यसबाट निकट भविष्यमा विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारमा वृद्धि हुने सम्भावना देखिन्छ। वर्तमान समय मुलुकको केन्द्रीय बैंकको नीतिगत व्यवस्था र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निरन्तर कार्यक्षेत्र एवम् सेवा विस्तारको प्रयास स्वरूप २०७६ माघ मसान्तसम्मको डिजिटल उपकरण र सोको प्रयोगकर्ताको विवरण देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ।

*पूर्व उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

क्र.सं.	उपकरणको प्रकार	प्रयोगकताको संख्या
१.	मोबाइल बैंकिङ	९,८,०६,२३७
२.	ईन्टरनेट बैंकिङ	९,६९,०५५
३.	एटीएम	३,६६२
४.	डेबिट कार्ड	७२,१५,६४६
५.	क्रेडिट कार्ड	१,४६,८५६
६.	प्रिपेड कार्ड	६३,७७५

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

माथि उल्लिखित तथ्याङ्कको आधारमा मोबाइल बैंकिङ प्रयोग गर्ने ग्राहकहरूको संख्या तिव्ररूपमा विस्तार भइरहेको देखिन्छ । इन्टरनेट सेवाको पहुँच तथा सहजरूपमा बैंकहरूले सेवा विस्तारमा तीव्रता दिएको एवम् वस्तु तथा सेवा प्रवाह गर्ने मर्चेन्टहरूको संख्यामा वृद्धि तथा मोबाइलमा सञ्चालन गर्न सहज हुने भएकोले मोबाइल बैंकिङ सेवाका ग्राहकहरू तीव्र रूपमा वृद्धि भएको हुनसक्छ । प्रत्येक स्थानीय तहमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा विस्तार भएसँगै एटीएम सञ्चालन गर्ने कार्य अघि बढेको एवम् वस्तु तथा सेवा खरिद विक्रीमा ग्राहकहरूको चाप अधिक भएका तर बैंक शाखा नपुगेका स्थानमा समेत एटीएम राख्ने परिपाटीले त्यस्ता मेसिनको संख्यासमेत क्रमशः वृद्धि भइरहेको छ । एटीएमको सहज उपलब्धता र खाता खोल्दाको समयमा बैंकहरूले डेबिट कार्ड प्रदान गर्ने वातावरणले उक्त कार्डको संख्या तथा कारोबार संख्या एवम् रकममा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ । डेबिट कार्डबाट कारोबार गर्दा सोभै बैंक खाताबाट नै रकम डेबिट हुने तथा

कारोबार नभएसम्म खातामै रकम मौज्जात रहने भएकोले उक्त रकममा ब्याजसमेत आइरहने भएकोले यस कार्डबाट गरिने कारोबार लोकप्रिय भएको देखिएको छ ।

कार्डबाट कारोबार सम्पन्न भएपश्चात् सोको सूचना मोबाइलमा सम्प्रेषण हुने व्यवस्थाबाट सर्वाधिक ग्राहकले रुचाइएको उपकरण हो, डेबिट कार्ड सेवा । अन्य उपकरणहरूमा, इन्टरनेट बैंकिङ र क्रेडिट कार्डको वृद्धि सुस्त देखिएको छ भने प्रिपेड कार्डको प्रयोगमा संकुचन आएको छ । यस कार्डको निष्कासन तथा प्रयोगमा संकुचन आउनुको कारण खोजीकै विषय हुनसक्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाहरूलाई समेत विद्युतीय माध्यमबाट गरिने भुक्तानी कारोबारको सञ्चालन अनुमति प्रदान गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेपश्चात् यस प्रकारका संस्थाको स्थापना र सेवा सञ्चालन प्रारम्भ भएको छ । २०७६ फागुन मसान्तसम्म यस्ता संस्थाको विवरण देहायबमोजिम रहेको छ ।

भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक संस्थाहरू

क्र.सं.	संस्थाको नाम	अनुमतिपत्र प्राप्त मिति
१.	नेपाल क्लियरीङ हाउस लिमिटेड	२०७४/०४/१५
२.	स्मार्ट च्वाइस टेक्नोलोजिज लिमिटेड	२०७४/०९/१७
३.	नेपाल इलेक्ट्रोनिक पेमेन्ट सिस्टम्स लिमिटेड	२०७६/०९/२९
४.	युनियन पे इन्टरनेशनल कम्पनी लिमिटेड	२०७६/०३/३०
५.	भिजा वर्ल्डवाइड प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०४/२९
६.	नेपाल पेमेन्ट सोलुसन प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०७/१९
७.	मास्टरकार्ड एसिया/प्यासिफिक प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०८/२४
८.	फोनपे पेमेन्ट सर्भिस लिमिटेड	२०७६/१०/२६
९.	फष्ट पे टेक्नोलोजी प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/११/१२

भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरू

क्र.सं.	संस्थाको नाम	अनुमतिपत्र प्राप्त मिति
१.	आईएमई डिजिटल सोलुसन्स लिमिटेड	२०७४/०३/०५
२.	ईसेवा फोनपे प्राइभेट लिमिटेड	२०७४/०३/०५
३.	सेलकम प्राइभेट लिमिटेड	२०७५/०९/०८
४.	सीजीपे नेपाल प्राइभेट लिमिटेड	२०७५/०९/१३
५.	स्यारो पे.प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०९/०२
६.	पेनेप प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०४/१५
७.	क्यूपे प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०५/१९
८.	नेपाल पे टाइम प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०५/१९
९.	स्मार्ट कार्ड नेपाल प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०६/२९
१०.	मोहर डिजिटल प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/०६/३०
११.	प्रभु टेक्नोलोजी प्राइभेट लिमिटेड	२०७४/०३/०४
१२.	ई-नेट पेमेन्ट प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/११/२१
१३.	फोकसवान पेमेन्ट सोलुसन्स प्राइभेट लिमिटेड	२०७६/११/२९

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिपत्रप्राप्त भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरू विशेषत मोबाइल एप्लिकेसनमा आधारित भई विद्युतीय माध्यमबाट कारोबार गर्नेगरी अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाहरू हुन् । केही संस्थाहरूले एप्लिकेसन र क्यूआर कोड तथा प्रिपेड कार्डमा आधारित भई कारोबार गर्नेगरी अनुमतिपत्र प्राप्त गरेका छन् । विशेषत: गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाहरूले प्रिपेड कार्डमा आधारित भई कारोबार गर्न के गर्नुपर्ला ? उक्त विषयमा नीतिगत व्यवस्थासहित चर्चा गरौं ।

३. नीतिगत व्यवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गर्ने अनुमति नीति, २०७३ सञ्चालक समितिबाट मिति २०७३/०२/३० मा निर्णय गरी लागू गर्‍यो । उक्त नीतिको खण्ड (ख) (२) (अ) मा भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाले विद्युतीय कार्डको माध्यमबाट भुक्तानी लिने दिने, ट्रान्सफर कार्य र अन्य कार्यसमेत गर्न सक्नेगरी व्यवस्था गर्‍यो । अन्य कार्यहरू भन्नाले भविष्यमा आविष्कार हुनसक्ने कार्यहरू, वर्तमान समयमा सञ्चालनमा रहेका बाहेक निजी क्षेत्रबाट

सञ्चालन गर्न अनुमति माग गर्नसक्ने कार्यहरू तथा केन्द्रीय बैंकबाट मुलुकको आवश्यकताबमोजिम निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी सञ्चालनमा ल्याउनसक्ने कार्यहरू हुनसक्ने देखियो । सोही नीतिको खण्ड(छ) बुँदा नं. (१९) मा कार्डमार्फत कारोबार गर्ने संस्थाको चुक्ता पुँजी रु.५ करोड हुनुपर्ने तथा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकले रु.१० करोड न्यूनतम चुक्ता पुँजी कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोले सोही व्यवस्थाको अधीनमा रही भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक वा भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा कार्य गर्नेगरी संस्था स्थापना र सञ्चालन गर्नसक्ने देखिन्छ । तर, विगतदेखि सञ्चालनमा रहेका र यस नीतिगत व्यवस्थापश्चात् स्थापना हुने/भएका संस्थाहरूले समेत प्रिपेड कार्डमार्फत गरिने कारोबारमा खासै अभिरुचि देखाएका छैनन् । आगामी दिनमा आर्थिक कारोबारका हरेक क्षेत्र समाहित हुनेगरी गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाबाट प्रिपेड कार्ड सञ्चालन गर्नेगरी भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको स्थापना गर्ने र विभिन्न क्षेत्रमा एजेन्ट/सब एजेन्टको लिस्टिङ गरी सोहीमार्फत ग्राहकहरूलाई प्रिपेड कार्ड उपलब्ध गराई सेवा प्रवाह गर्नसक्नेगरी कार्य प्रारम्भ गर्दा छोटो समयमा विद्युतीय

माध्यमबाट गरिने कारोबारमा सबै क्षेत्र र धेरै ग्राहकलाई समेट्न सकिने देखिन्छ। तर, यस कार्यमा पुँजी लगानी र समयका बारेमा व्यावसायिक रणनीतिमा गहिरो अध्ययन गरिनुपर्दछ। प्रिपेड कार्डको भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको स्विच/गेटवे स्थापना गर्दा कम्तीमा एप्लिकेशन गेटवे र कार्ड गेटवेको रूपमा कार्य गर्नसक्नेगरी सञ्चालनमा ल्याइनुपर्दछ।

४. भविष्यमा स्थापना हुने भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले एकलै वा संयुक्त लगानीमा स्विच सञ्चालन गरी कार्य गरिरहेका छन्। गैरबैंकिङ क्षेत्रमा पनि भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको कार्य गर्नेगरी संस्था स्थापना भई कार्य भइरहेको तथा केही संस्था सञ्चालनको तयारीमा रहेका देखिन्छन्। यस प्रकारका भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकहरू कार्ड र एप्लिकेशनमा आधारित भई स्विच/गेटवे सञ्चालन गरिरहेको/गर्ने अवस्थामा रहेकोले आगामी दिनमा स्थापना वा सञ्चालन हुने गेटवेको प्राथमिकता के-कस्तो हुने भन्ने विषय महत्वपूर्ण र छलफलको विषय हो। त्यसैगरी, भुक्तानी कारोबार सञ्चालन गर्दा सानोसानो क्षेत्र र थोरै संख्यामा मर्चेन्टहरू समावेश गरी कारोबार गर्ने, ग्राहकको संख्या वृद्धि गर्न नसक्ने, सिस्टममा आवश्यक मात्रामा लगानी गर्न नसक्ने वा नचाहने, सुरक्षा व्यवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसमेत कायम नगर्नेगरी भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक/भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्था सञ्चालन गर्ने हो भने समयको मागबमोजिम गुणस्तरीय डिजिटल सेवा विस्तारको कार्य पुरा हुनसक्ने देखिँदैन। अर्थात् नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले अभिलाषा राखेको 'क्यासलेस सोसाइटी' उन्मुख अर्थव्यवस्था सञ्चालन गर्ने कार्ययोजनाले सफलता प्राप्त गर्नसक्ने देखिँदैन।

बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रबाट उपलब्ध गराइएको मोबाइल बैंकिङ र अन्य उपकरणहरू तथा गैरबैंकिङ क्षेत्रबाट उपलब्ध गराइएको वालेटमार्फत विस्तारै ग्राहक र कारोबारमा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ। यसको अलावा अधिकांश व्यवसाय र क्षेत्र समावेश हुनेगरी एउटै कार्डबाट दैनिक जीवनमा आवश्यक हुने वस्तु वा सेवा

खरिदको भुक्तानी सहजै गर्न सकिनेतर्फ कार्य अघि बढाउनु आजको आवश्यकता हो। सोका लागि त्यस क्षेत्रमा नै आधारित भई कार्य गर्नेगरी प्रिपेड कार्ड स्विच/गेटवे स्थापना र सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यस संस्थाको प्रमुख उद्देश्य प्रिपेड कार्ड, एप्लिकेशन गेटवे सञ्चालन, अधिकांश भुक्तानीका क्षेत्रहरू समावेश, मर्चेन्ट विस्तारमा जोड तथा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको कनेक्टिभिटी र अन्य भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरूलाई समेत सेवा प्रदान गर्नसक्ने स्विच/गेटवे सञ्चालन गर्ने हुनुपर्दछ। यसका अतिरिक्त, भुक्तानी प्रक्रियालाई सहज बनाउने, कार्डमा रकम भर्ने वा थप गर्ने तथा एप्लिकेशन गेटवे अन्तर्गत वस्तु तथा सेवा खरिदको विल विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने उद्देश्यले स्थापना र सञ्चालन हुने यस्ता संस्थाहरूलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको अन्तरआबद्धतामा सहभागी गराउने कार्य गर्नुपर्दछ। फछ्यौटको कार्य स्विचमार्फत गराउने तथा हिसाबमिलान कार्य सेटलमेन्ट बैंकमार्फत गराउने व्यवस्थाले एकै स्विचबाट धेरै ग्राहकलाई सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ। यसो गर्न सकेमा थोरै संस्थाबाट धेरै ग्राहकको कारोबार समयमै सम्पन्न हुनसक्ने देखिन्छ।

५. प्रिपेड कार्ड निष्कासन तथा सञ्चालन

प्रिपेडको अर्थ सेवा लिनुपूर्व नै रकम भुक्तानी गरिसक्ने भन्ने हो। प्रिपेड कार्डको अर्थ भुक्तानी प्रयोजनको लागि विश्वव्यापी रूपमा निर्धारण गरिएका सुरक्षाका मापदण्डहरू समावेश गरी तयार गरिएको त्यस्तो प्लाष्टिक कार्ड हो, जसमा वस्तु वा सेवा खरिदको मूल्य भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट गर्ने प्रयोजनको लागि मात्र रकम भर्ने वा थप गर्ने गरिन्छ। प्रक्रियागत रूपमा कार्ड खरिद गर्ने वा भएको कार्डमा रकम थप गरी सोही कार्डबाट भुक्तानी गर्ने गरिन्छ। यसमा रकम भएमा प्रयोग गर्न सकिने र नभएमा प्रयोगविहीन हुने अवस्थामा रहन्छ। यो कार्ड सञ्चालन गर्नसक्ने उपकरण भएको स्थानमा सहजै भुक्तानी गर्न सकिने भएकोले नगदको आवश्यकता पर्दैन। हालसम्म, बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहकले उपलब्ध गराएको ग्राहक पहिचान फारमको आधारमा निश्चित मापदण्ड पूरा

गरेको अवस्थामा बैंकको काउण्टरमा रकम जम्मा गरिसकेपछि ग्राहकलाई प्रिपेड कार्ड उपलब्ध गराउँछन् । यस कार्डबाट नगद फिक्न वा वस्तु तथा सेवा खरिदको बिल भुक्तानी गर्न सकिन्छ । बैंकका अतिरिक्त केही संस्थाहरूले क्लोज लुप कार्डसमेत सञ्चालनमा ल्याएको अवस्था छ । तर आगामी दिनमा निष्कासन हुने कार्ड जुनसुकै क्षेत्रमा समेत सञ्चालन गर्न सकिने हुनुपर्ने देखिएको छ । प्लाष्टिक कार्डको छपाइ, सोमा रहने सुरक्षा व्यवस्था, डिजाइन, आकार प्रकारको यकिन गरी कार्ड छपाउने तथा ग्राहकले उपलब्ध गराएको ग्राहक पहिचान विवरणको आधारमा Personalisation गर्ने कार्य स्वचालन गर्ने संस्थाले गर्नुपर्दछ ।

कार्ड निष्कासन गर्ने फारम, ग्राहक पहिचान फारम तथा कार्ड वितरण कार्य सेवा सञ्चालन गर्ने संस्था वा एजेन्ट/सब-एजेन्टमार्फत गर्नु/गराउनु पर्दछ । यस्तो प्रिपेड कार्डमार्फत विभिन्न वस्तु तथा यातायात, शैक्षिक, डिपार्टमेन्टल स्टोर, मल, सिनेमा हल, रेष्टुरेन्ट, किराना पसल, केवलकार, स्टिमर, प्यारग्लाइडिङ, रेल सेवा, मेट्रो सेवालगायतका सेवाको तत्स्थानमै भुक्तानी हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसरी कार्डबाट सहज भुक्तानीको व्यवस्था गर्न सकिएमा मात्र नगद कारोबारमा उल्लेख्य कमी आउनसक्छ । यस प्रकारको सेवा सञ्चालन गर्न ठूलो लगानीको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । क्षमतावान स्वचको स्थापना, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको अन्तरआबद्धता, उल्लिखित क्षेत्रहरूमा कारोबार सञ्चालन गर्न कार्ड सञ्चालन हुने डिभाईस जडान, नेटवर्किङ, सेवा प्रदायक संस्थाहरूसँग इन्टरकनेक्टिभिटी, एजेन्ट वा सबएजेन्टहरूको नियुक्ति र प्रणाली जडान कार्यको व्यवस्थापन आधारभूत कार्यहरू हुन् । यस सेवाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय भनेको माथि उल्लेखित क्षेत्रहरूमा प्रिपेड कार्ड सञ्चालन गर्ने डिभाईसहरूको जडान तथा सञ्चालन र ग्राहकसँगको पहुँच विस्तार नै हो । एउटै कार्डबाट धेरै प्रकारका वस्तु वा सेवाको भुक्तानी गर्नसक्ने व्यवस्था हुन सकेमा नगद साथमा राख्नुपर्ने, बैंक काउण्टर तथा एटीएममा जानुपर्ने, रकम चोरी/क्षति हुने सम्भावनामा न्यूनीकरण हुने, नोटको आयूमा वृद्धि हुने तथा देशको केन्द्रीय

बैंकले नोट छपाइ, भण्डारण, व्यवस्थापन र ढुवानीमा खर्च गर्ने ठूलो धनराशिमा बचत हुन गई मुलुकको शोधनान्तर वचतमा समेत सकारात्मक असर पर्न जाने देखिन्छ ।

६. कसरी जम्मा/ट्रान्सफर गर्ने प्रिपेड कार्डमा रकम ?

प्रिपेड कार्डको व्यवस्थापन गर्न स्वचालन गर्ने संस्थाले ग्राहक पहिचान फारमको आधारमा छपाइ भइसकेका कार्डलाई Personalisation गर्ने, प्रणालीमा प्रवृष्टि गर्ने, एजेन्ट/सबएजेन्ट समक्ष Delivery गर्ने, सेवा प्रवाह गर्ने संस्थालाई प्रक्रियाबमोजिम कार्ड उपलब्ध गराउने प्रबन्ध गर्नु पर्दछ । एजेन्ट/सबएजेन्टमार्फत ग्राहक पहिचान फारमको आधारमा पनि कार्ड निष्कासन गर्न सकिन्छ । ग्राहकले कार्डमा रहने रकमका अतिरिक्त सेवा शुल्कवापतको निश्चित रकम वा प्रतिशतको आधारमा शुल्क भुक्तानी गरेपश्चात् कार्ड प्राप्त गर्ने सोही समयमा कार्ड एक्टीभेट गरी सेवा सुचारु गर्न सकिन्छ । प्रारम्भमा, एजेन्ट/सबएजेन्टमार्फत कार्डमा रकम जम्मा गर्न सक्नेगरी कारोबार सुचारु गर्ने र पछि क्रेडिट कार्ड, इन्टरनेट वा मोबाइल बैंकिङमार्फत रकम जम्मा गर्नेगरी एप्लिकेसन सञ्चालन गर्नुपर्दछ । कार्डबाट सेवा उपभोग गरेपश्चात् रकम डेबिट हुने र सोको जानकारी एसएमएसमार्फत मोबाइलमा सूचना आउने भएकोले ग्राहकले समयमै कुन सेवा लिँदा कति रकम भुक्तानी गरियो भन्ने यकिन गर्नसक्ने भएकोले यसको सञ्चालन र विश्वसनीयतामा अभू वृद्धि हुँदै जाने देखिन्छ । वॉलेट सञ्चालन गरिरहेका संस्थाहरूसँगको सहकार्यमा एप्लिकेसनमा नयाँ मोड थप गरी प्रिपेड कार्डमा रकम ट्रान्सफर गर्ने विकल्प पनि सुरु गर्न सकिन्छ । स्वचालन गर्ने संस्थाले वॉलेट गेटवे सञ्चालन गरी वॉलेटको एप्लिकेसनबाट प्रिपेड कार्डमा रकम ट्रान्सफर गर्न सकिने गरी व्यवस्था गर्नुपर्दछ । एकै संस्थाले स्वच र गेटवे सञ्चालन गरेको अवस्थामा कार्डमा रकम थप गर्न एजेन्ट रहेको स्थानमा समेत जानुपर्ने, कम्प्युटर वा स्मार्ट फोनको सहायताले प्रिपेड कार्ड रिचार्ज गर्न सकिन्छ । स्वचालन गर्ने

संस्थाले कार्ड निष्कासन गर्नुपूर्व नै सेटलमेन्ट खाता भएको बैंकमा रकम जम्मा गर्ने अथवा बैंक ग्यारेन्टीको आधारमा कार्ड निष्कासन गर्न सकिनेगरी बैंकसँग सम्झौता गर्नुपर्दछ । कार्ड निष्कासन गर्दा स्विच सञ्चालन गर्ने संस्थाको खातामा भएको रकम डेबिट हुने र प्राप्त गर्ने संस्थाको खातामा रकम क्रेडिट हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । प्रिपेड कार्डको संख्या थप/घटको आधारमा कारोबार खाताबाट रकम सेटलमेन्ट खातामा ट्रान्सफर हुने व्यवस्था प्रणालीगत रूपमा हुनुपर्दछ । प्रिपेड कार्डमा जम्मा गरिएको रकम स्विच सञ्चालन गर्ने संस्थाले व्यक्तिगत खाता सञ्चालन गरी एकीकृत रूपमा जम्मा/खर्च हुने व्यवस्था गर्ने र सोको आधारमा सेटलमेन्ट बैंकमा रहेको सेटलमेन्ट खाताबाट हिसाबमिलान कार्य विश्वसनीय रूपमा गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

७. फछ्यौट र हिसाबमिलान

स्विच सञ्चालन गर्ने भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक र मर्चेन्टहरूबीच सम्झौता हुँदा कार्डमा भएको रकम डेबिट हुने, ग्राहकले सेवा लिनेसक्ने, कार्डबाट रकम डेबिट भएको सूचना ग्राहक र सेवा प्रदान गर्ने संस्थालाई दिने तर प्रत्येक कारोबारको हिसाबमिलान वास्तविक समयमा हुनसक्ने भएकोले T+1 अथवा T+2 दिनमा हिसाबमिलान गर्नेगरी सम्झौता गर्न सकिने देखिन्छ । प्रत्येक कारोबार सानोसानो रकममा हुनसक्ने भएकोले वास्तविक समयमा नै हिसाबमिलान गर्न खोजिएमा इन्टरनेट सेवा प्रदायक संस्थालाई भुक्तानी गर्नुपर्ने रकममा वृद्धि हुनजान्छ । त्यस्तै, कारोबारको संख्या धेरै भएमा ट्रान्जिफिक जामसमेत हुनसक्ने भएकोले समयमा कारोबार सम्पन्न हुन नसकी ग्राहकले सेवा लिनबाट बन्चित हुनसक्छन् । त्यसैले, यस प्रकारका कारोबारमा खुद हिसाबमिलान प्रक्रियाभन्दा कुल हिसाबमिलान प्रक्रिया अपनाउँदा उपयोगी हुनसक्ने देखिन्छ । तर स्विच सञ्चालन गर्ने संस्थाले कारोबार संख्या, फछ्यौटको अवस्था र रकमको बारेमा निरन्तर प्रणालीगत रूपमा निगरानी गर्ने कार्य गरिरहनु पर्दछ । ग्राहकको कार्डबाट डेबिट भएको रकम संस्थाले यकिन गरेको सेटलमेन्ट बैंकमा सञ्चालन गरिएको सेटलमेन्ट खातामा जम्मा हुने व्यवस्था गर्ने र सेटलमेन्ट बैंकले कुनै निश्चित समयमा यकिन गरी हिसाबमिलान गर्ने र सम्बन्धित मर्चेन्टहरूको खातामा जम्मा हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सेटलमेन्ट बैंकमा खाता खोल्न आवश्यक देखिँदैन तर सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाले भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकसँग सम्झौता गरी उसले उपलब्ध गराएको प्रणाली सञ्चालन गरेको हुनुपर्दछ । यसबाट अन्य भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरू पनि उक्त भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकसँग आबद्धता भएको अवस्थामा सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग आबद्धता भइरहनुपर्दैन । तर, सेटलमेन्ट बैंक तोकिएको बैंकमा सेटलमेन्ट खाता भने सञ्चालन गर्नुपर्दछ । कारोबार फछ्यौट कार्य खुद रूपमा हुने तथा हिसाबमिलान कार्य कुल रूपमा गरेको अवस्थामा संस्था, ग्राहक र मर्चेन्टहरूलाई कारोबार सहज हुन जान्छ ।

८. अन्त्यमा

नेपाल राष्ट्र बैंकले गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थालाई पनि विद्युतीय माध्यमबाट गरिने भुक्तानी कारोबार सञ्चालन गर्न अनुमति प्रदान गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा निजी क्षेत्रबाट भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक र भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरू स्थापना र सञ्चालन गर्न होडबाजी नै चलिरहेको अवस्था देखिन्छ । लगानीकर्ताले गम्भीरतापूर्वक लगानी, प्रणाली सुरक्षा व्यवस्था, ग्राहकको मनोभाव, बजारको प्रवृत्ति, सेवा शुल्कको आधार लगायतका विषयमा सुक्ष्म रूपमा अध्ययन गरेको जस्तो देखिँदैन ।

अधिकांश लगानीकर्ताले एप्लिकेसनमा आधारित पेमेन्ट सिस्टम सञ्चालन गर्न खोजेको देखिन्छ । यसले गर्दा एकातिर अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको विकास भई दीर्घकालीन रूपमा संस्था धराशायी हुनसक्ने सम्भावना रहन्छ भने अर्कोतर्फ, नियामक निकायलाई पनि निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्यमा चुनौती थपिनसक्छ । यसैले, एकै संस्थाबाट प्रिपेड कार्ड सञ्चालन गर्न कार्ड स्विच स्थापना र सञ्चालन गर्ने तथा एप्लिकेशन गेटवे सञ्चालन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखिएको अवस्थामा हालको व्यवस्थाभन्दा केही रकम बढी लगानी गर्नुपर्ने देखिए तापनि उल्लिखित व्यवसाय दिगो, भरपर्दो तथा एकैद्वारबाट सहज सेवा दिनसक्ने ग्राहकमैत्री हुनसक्छ । बजारको अवस्था, ग्राहकको चाहना, इन्टरनेट सेवाको पहुँच, वस्तु वा सेवा प्रदायक संस्थाको विद्युतीय माध्यमबाट हुने भुक्तानी कारोबारप्रतिको बढ्दो अभिरुचिले गर्दा प्रिपेड कार्डमार्फत हुने कारोबार सञ्चालन गर्न वर्तमान समय अनुकूल नै देखिएको छ ।

नेपालमा उदारीकरणको अभ्यास र यसको प्रभाव

● गम्भीरबहादुर हाडा*

परिचय

आर्थिक उदारीकरण आफैँमा व्यापक अवधारणा हो । समग्रमा देशले अपनाउने सम्पूर्ण नीति तथा कार्यक्रमहरू जसको प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष प्रभाव आर्थिक क्रियाकलापमा पर्दछ, ती सबै आर्थिक नीतिभिन्न पर्दछन् र ती सम्पूर्ण नीतिमा पुनरावलोकन गर्दै राज्यको नियन्त्रण र हस्तक्षेप खुकुलो बनाई निजी क्षेत्रको सहभागितालाई वृद्धि गर्ने कार्यलाई उदारीकरण भन्न सकिन्छ । आर्थिक उदारीकरणले त्यस्ता सम्पूर्ण नीतिलाई समेट्दछ जसको आर्थिक क्षेत्रसँग सम्बन्ध हुन्छ । जस्तो कि; सार्वजनिक क्षेत्रको खर्चको स्वरूप र आकार, विभिन्न क्षेत्रमा लगाइने करको दर, सरकारले स्वदेशी निजी तथा विदेशी क्षेत्रबाट लिनसक्ने ऋणको स्वरूप तथा आकार, वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण, विदेशी विनिमयको निर्धारण, विदेशी लगानीसम्बन्धी व्यवस्था, आयात, निर्यात तथा पुँजीको परिचालनसम्बन्धी पक्ष आदि । शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूले सत्रौँ शताब्दीको अन्त्यतिर नै निजीकरणको पक्षमा वकालत गर्दै आएका पनि सन् १९३० को महामन्दीले निजीकरणको प्रभावकारितामा प्रश्न चिन्ह खडा गर्‍यो । सन् १९३० पूर्वको समयमा निजी क्षेत्रले स्रोत साधनको मनोमानी प्रयोग गरेका कारण उक्त महामन्दीको अवस्था सिर्जना भएको निष्कर्ष निस्क्यो । सन् १९३० को आर्थिक मन्दीपछि दोस्रो विश्वयुद्धको कारणबाट पनि विश्व आर्थिक क्षेत्रमा असर पर्न गयो । विश्वमा भएको आर्थिक गिरावटबाट आर्थिक क्षेत्रमा सुधार ल्याउन पुँजीवादी मुलुकहरूमा आय, उपभोग ब्याजदर र मूल्य जस्ता परिसूचकहरूमा सरकारी हस्तक्षेप गरी अर्थव्यवस्थामा सुधारको कोसिस भएको थियो । तर पनि ती मुलुकले

उच्च आर्थिक वृद्धिदर भने हासिल गर्न सकेका थिएनन् ।

सन् १९७० को दशकमा आर्थिक क्षेत्रमा अर्को मोड आयो । त्यसबखत विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले आर्थिक शिथिलता व्यहोर्नुपऱ्यो । उच्च मुद्रास्फीति, भुक्तानी असन्तुलन, गरिबी र बेरोजगारीमा वृद्धि भयो । यो सबै समस्याको जडका रूपमा सरकारको नियन्त्रात्मक भूमिकालाई नै जिम्मेवार ठहऱ्याइयो । परिणामस्वरूप, सन् १९८० को दशकदेखि धेरै मुलुकहरूले सरकारको अहस्तक्षेपकारी भूमिका र बजार स्वतन्त्रलाई अवलम्बन गरे । विश्वमा खुला बजार र उदार अर्थव्यवस्थाले फेरि महत्व पाए । सन् १९५० र ६० को दशकमा राष्ट्रियकरण र सरकारको लगानीमा स्थापना भएका उद्योगधन्दा पुनः निजी क्षेत्रमा हस्तान्तरण गर्न थालियो । सरकारका नियन्त्रणलाई मान्यता दिने नीतिहरू परिवर्तन हुन थाले । आर्थिक क्रियाकलापमा निजी क्षेत्रलाई स्वतन्त्रता दिइयो र सरकार निजी क्षेत्रको सहजकर्ताको भूमिकामा सीमित हुन थाल्यो । सरकारमा सुशासनको कमी, ढिलासुस्ती, प्रशासनिक भ्रमेला, राजनीतिप्रेरित र प्रतिस्पर्धी भावनाको अभावजस्ता कारणले सरकारको भूमिका सीमित हुनुपर्ने मान्यताले महत्व पायो । सन् १९९० मा सोभियत संघ र धेरै साम्यवादी अर्थतन्त्रको अनुसरण गर्ने मुलुकबाट साम्यवादी सरकारको पतन भएपछि पुँजीवाद निर्विकल्प भयो । यस सन्दर्भमा विश्व बैंकले आर्थिक, सामाजिक र दिगो विकास प्रभावकारी राज्यविना सम्भव छैन, तर विकास कार्यमा सरकारको भूमिका एउटा निर्देशकको नभई साभेदार र सहजकर्ताको हुनुपर्छ भन्ने धारणा अधि ल्यायो ।

*सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

बजार अर्थतन्त्र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता भनिने मूल सिद्धान्तमा अडेको हुन्छ । उपभोक्ताहरू प्रतिस्पर्धी उत्पादन तथा सेवाहरूका बीच छनोट गर्न स्वतन्त्र हुन्छन् । उत्पादकहरू व्यवसाय प्रारम्भ गर्न वा विस्तार गर्न, यसका जोखिम बहन गर्न र पुरस्कार प्राप्त गर्न स्वतन्त्र हुन्छन् । श्रमिकहरू काम छनोट गर्नमा श्रम संगठनमा सामेल हुन स्वतन्त्र हुन्छन् । अतः आर्थिक उदारीकरणको अर्थ सरकार नियन्त्रित अर्थव्यवस्थालाई बजारमुखी अर्थव्यवस्थामा लैजान विभिन्न बन्देजहरू खुला गर्ने वा हटाउने, चालू खाता पूर्ण परिवर्त्य गर्ने र मूल्य निर्धारणमा नियन्त्रण नगर्ने हो । आर्थिक उदारीकरणलाई अर्को शब्दमा भन्ने हो भने यो बजारमुखी, निजीकरणयुक्त र प्रतिस्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था हो ।

आर्थिक उदारीकरणका मूलभूत पक्ष

- सरकारको आकारलाई न्यूनीकरण गर्ने
- सरकारी बजेटमा आन्तरिक एवम् बाह्य ऋण एवम् अनुदानको हिस्सा न्यूनीकरण
- आर्थिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित कार्यविधिको सरलीकरण
- आर्थिक क्रियाकलापको सञ्चालनमा सरकारी नियन्त्रण न्यून गर्दै बजारीकरण गर्ने प्रक्रिया
- मूल्य निर्धारणमा सरकारको अहस्तक्षेप
- सरकारले आर्थिक गतिविधि जस्तो लगानी, उत्पादन र वितरणमा हस्तक्षेप नगर्ने त्यसका लागि Deregulation, Decontrol and De-bureaucratization जस्ता औजारहरूको प्रयोग
- सरकारको भूमिका घटाउने, त्यसका लागि निजीकरणलाई प्रथमिकतामा राखी आर्थिक गतिविधि सञ्चालन गर्ने
- वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, मूल्य निर्धारण, रोजगारी, ब्याजदर र विनिमय जस्ता कराहरूमा बजार संयन्त्रलाई स्वायत्तता प्रदान गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा वस्तु तथा सेवाको खुला आवतजावतलाई प्रश्रय दिने
- सरकारी अनुदानको मात्रा घटाउँदै जाने
- आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक क्षेत्रमा सरकारले सहजकर्ताको भूमिका खेल्ने

सन् १९८० को दशकमा आएको विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियालाई टेवा दिने काम निजीकरणले गर्‍यो । सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थानहरू सरकारलाई बोझ मात्र बन्दै जानु नै निजीकरणको मुख्य प्रेरक तत्व हो । सार्वजनिक संस्थानले स्थापनाको उद्देश्य अनुरूपको कार्य गर्न नसक्नुले यसको विकल्पको रूपमा निजी क्षेत्रलाई बढावा दियो । यिनै कारणहरूले गर्दा उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणको अवधारणा विकसित हुन पुग्यो । स्वतन्त्र अर्थतन्त्रले नै पूर्ण रोजगारीको स्तर सिर्जना गर्छ भन्ने अवधारणा सन् १९३० को मन्दीले गर्दा हराएर गएको थियो । दोस्रो विश्वयुद्धपश्चात् क्षतविक्षत् भएको विश्व अर्थतन्त्रलाई पुनर्जीवित तुल्याउन अपनाइएको राणनीतिहरूले सरकारी एकाधिकार प्रवृत्ति मात्र रहन गयो र व्यावसायिक संस्कृति तथा वातावरणको विकास भने हुन सकेन । यसले नियन्त्रित मूल्य प्रणाली, अकुशल बजार व्यवस्थापन, मागको उपेक्षा गर्ने प्रवृत्ति वा प्रेरित अर्थतन्त्र, मूल्य वृद्धि, न्यून गुणस्तरीय उत्पादन हुन गयो । जनताको इच्छा र आवश्यकताको उपेक्षाजस्ता समस्या सिर्जना हुन गई विश्वव्यापी रूपमा नै यसले जनमानसमा असन्तोषको भावना विकसित हुनपुग्यो र अर्थतन्त्रले वाञ्छित रूपमा गती पनि लिन सकेन । यस सन्दर्भमा सन् १९७९ मा बेलायती सरकारको स्वामित्वमा रहेको British Petroleum को निजीकरणबाटै नै विश्वमा विश्वमा निजीकरणको लहर चलेको हो ।

उद्योग व्यवसायसँग सम्बन्धित कुराहरूमा राज्यको एकाधिकार कायम नराख्ने र साथै पूर्ण व्यापारिक सिद्धान्तमा सञ्चालन हुनसक्ने आर्थिक गतिविधिमा राज्यले कमभन्दा कम हस्तक्षेप गर्नु तथा औद्योगिक तथा कृषिजन्य उत्पादन तथा सेवाहरूको मूल्य निर्धारण तथा वितरण प्रणालीमा राज्यले हस्तक्षेप गर्न हुँदैन र यी कुराहरू पूर्णरूपमा माग तथा आपूर्ति (Demand and Supply) को प्रक्रियाबाट निर्धारण हुनुपर्दछ भन्ने कुरा नै आर्थिक उदारीकरणको मूल आधार हो । बजारमुखी अर्थव्यवस्था (Free Market Economy) ले पनि यिनै कुरालाई मूल रूपमा अङ्गीकार गरेको हुन्छ । तर व्यवहारिक रूपमा हेर्दा पूर्ण रूपमा बजारमुखी अर्थव्यवस्था वा आर्थिक उदारीकरण नीतिलाई विश्वका कुनै राष्ट्रले पनि एकल मान्यता दिएको पाइँदैन । मजदुर किसान तथा विपन्न वर्गको सुरक्षा तथा कतिपय

राष्ट्रिय हित वा सरोकारका कुराको कारणले गर्दा आर्थिक गतिविधिमा राज्यबाट केही न केही हस्तक्षेप गरिएको हुन्छ, केवल मात्रा वा नियन्त्रण दायरा (Degree) को भिन्नता मात्र हो। यस सन्दर्भमा, आफूलाई बजारमुखी अर्थव्यवस्थाको गुरु ठान्ने संयुक्त राज्य अमेरिकाले पनि कतिपय आर्थिक विषयमा बन्देज लगाएका उदाहरणहरू सबैलाई थाहा नै छ।

आर्थिक उदारीकरणमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणबाट नै आर्थिक क्रियाकलाप परिष्कृत हुने र त्यसलाई माग अनुरूप विस्तार गर्न सकिने अपेक्षा गरिएको हुन्छ। वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, उपभोग, वितरण एवम् मूल्य निर्धारण जस्ता कुराहरू बजार शक्तिबाट निर्दिष्ट हुन्छन्। आर्थिक उदारीकरणको माध्यमबाट आर्थिक वृद्धि तीव्र हुने, जनताको जीवनस्तरमा सुधार हुने, निर्यातमा वृद्धि हुने, सरकारी संस्थानहरूको कार्यकुशलतामा सुधार हुने, प्रतिस्पर्धा बढ्ने तथा नयाँ व्यवसायको स्थापना एवम् सञ्चालन हुने अपेक्षा गरिएको हुन्छ। सरकारको आकार घटाएर, वित्तीय घाटा घटाएर, अर्थतन्त्रलाई नियमन नगरेर र मूल्य नियन्त्रण हटाएर आर्थिक उदारीकरणको कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ। आर्थिक उदारीकरण एकै पटकमा सम्भव हुने प्रक्रिया पनि होइन। यो विस्तारै र क्रमबद्ध रूपमा हुने प्रक्रिया हो। विश्वमा चलेको उदारीकरण तथा निजीकरणको लहरसँगसँगै जापान, फ्रान्सजस्ता औद्योगिक राष्ट्रहरू र अन्य साना तथा ठूला सबैखाले राष्ट्रहरूले यो प्रक्रियालाई अगाडि बढाउँदै लगे। सोभियत संघलगायत अन्य संरक्षणवादी अर्थतन्त्रको सन् ८० को दशकको उत्तरार्द्धमा भएको पतनपश्चात् त भन्नु निजीकरण, उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणका नयाँ अवधारणाहरू सशक्त रूपमा आउन थाले। यस उदारीकरणको सोचले गर्दा राष्ट्रियताको घेराभित्र मात्र अर्थतन्त्रलाई सीमित नगरी तुलनात्मक लागत-लाभको सिद्धान्तको आधारमा अधि बढ्नुपर्ने सोच विकसित हुनपुग्यो। यसअनुसार तुलनात्मक रूपमा कम लागत लाग्ने वस्तु उत्पादन गरी निर्यातमुखी अर्थव्यवस्थामा जोड दिन थालियो। यस्तो अवस्थामा सरकारी संस्थानहरूले प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा आफ्नो अस्तित्व जोगाउन सक्ने अवस्था नरहेको कारण उदारीकरण र विश्वव्यापीकरण सँगसँगै निजीकरणको प्रक्रियालाई तीव्र पारियो। वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा विकसित तथा औद्योगिक मुलुकहरूले

निजीकरणसँग सम्बन्धित धेरै काम गरिसकेका छन्। निजीकरणमा; व्यावसायिक संस्कृतिको विकास, बजार प्रतिस्पर्धाबाट मूल्य निर्धारण, सरकारी संरक्षणको अन्त्य, राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित केही संवेदनशील क्षेत्रबाहेक अन्य क्षेत्रमा सर्वसाधारण तथा श्रमिकहरूलाई शेयर स्वामित्वको अवसर प्रदान गर्नेजस्ता कुराहरू प्रचलित छन्। यस सिद्धान्तको व्यावहारिक कार्यान्वयन एवम् अनुगमन गर्ने उद्देश्यले नै विश्व व्यापार संगठनको स्थापना पनि भएको पाईन्छ।

विकासमा आर्थिक उदारीकरणको भूमिका

नेपालको विकासमा आर्थिक उदारीकरणको के-कस्तो महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ भने कुरा निम्न शीर्षकबाट थाहा पाउन सकिन्छ।

१. उत्पादनमा वृद्धि

निजीकरण गर्दा सम्बन्धित प्रतिष्ठानको व्यावसायिक दक्षता वृद्धि भई उत्पादन, उत्पादकत्व, नाफा आदिमा वृद्धि हुन जान्छ, जसले अर्थतन्त्रलाई सकारात्मक दिशातर्फ अग्रसर गराउँछ। उत्पादकत्व बढ्नाले तुलनात्मक वा सापेक्षिक खर्च घट्छ र उत्पादित वस्तु बजारमा बढी प्रतिस्पर्धा भई माग बढ्छ, जसले नाफामा वृद्धि भई थप लगानी बढाउन प्रोत्साहित गर्छ।

२. उचित प्रेरणा

आर्थिक उदारीकरणको नीति पालना हुँदा विभिन्न वस्तुहरूको उत्पादनमा सरकार स्वयम् संलग्न हुने स्थितिको अन्त्य भई सरकारी भूमिका नीति निर्धारण, कार्यान्वयन, अनुगमन आदिमा सीमित रहेर उत्पादकहरूलाई उचित प्रेरणा प्रदान गर्न सकिन्छ। निजीकरणको प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रभावको रूपमा सबै पक्षको आयमा सकारात्मक असर पर्नाले राष्ट्रिय बचत र उपभोगस्तर बढ्न जान्छ जसले पुनः सक्रिय रूपमा उत्पादकत्व र उत्पादनमा वृद्धि ल्याई अर्थतन्त्रमा गतिशीलता बढ्छ। यसले गर्दा लगानीकर्तालाई आफ्नो पुँजी उद्योगमा लगाउन प्रोत्साहन मिल्छ।

३. रोजगारीको प्रवर्द्धन

नेपालमा बेरोजगारी र अर्धबेरोजगारीको समस्या बढ्दै गइरहेको छ। आर्थिक उदारीकरण र निजी क्षेत्रको संलग्नता बढी भएमा नयाँनयाँ उद्योग र व्यापारको

विकास हुन्छ, जसले गर्दा धेरै मानिसहरूले रोजगारी पाउँछन्। उद्योगहरूमा उत्पादकत्व वृद्धि हुने भएकोले मूल्य घट्ने सम्भावना रहन्छ। यसबाट लगानीकर्ताहरू लाभान्वित हुन्छन् भने लगानीमा वृद्धि भएपछि नयाँ रोजगारीको अवसर प्राप्त हुन्छ।

४. कार्यक्षमतामा वृद्धि

उदारीकरण नीतिले औद्योगिक वस्तुहरू बीचमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गराउँछ। जसले गर्दा उद्योगहरू सकेसम्म गुणस्तरीय वस्तुको उत्पादन गर्नेतर्फ अग्रसर हुन्छन्। यसबाट उद्योगलाई बढी कार्य सञ्चालन गर्न सहयोग प्रदान गर्दछ र उद्योगमा काम गर्ने कामदारको कार्य क्षमतामा वृद्धि हुन्छ।

५. साधनहरूको उच्चतम उपयोग

सरकारी उद्योगहरूमा उच्चमशीलताको लागि आवश्यक पर्ने नाफाको भावना नरहने हुँदा कर्मचारीहरू उद्योगी कम र जागिरे बढी हुने गर्दछन्। यसले गर्दा संस्था घाटामा जान्छ। यस्तो अवस्था सिर्जना भएमा उपभोक्ताको मागअनुसारको वस्तु उत्पादन गर्न र उपलब्ध साधनहरूको अधिकतम प्रयोग गरी लागत घटाउनेतर्फ सरकारी उद्यमको ध्यान जाँदैन। निजी क्षेत्रमा नाफाको प्रेरणाले गर्दा वस्तुहरूको उत्पादन गर्न साधनहरूको समुचित प्रयोग गरिन्छ।

६. सरकारी आयमा वृद्धि

निजीकरणले उद्यमीहरूको स्वतन्त्रता बढ्ने, स्वतन्त्रताले प्रतिस्पर्धा बढ्ने र प्रतिस्पर्धाले उद्योगहरूको संख्या, रोजगारी, साधनको प्रयोग र निर्यातसमेत बढ्न जान्छ। यसबाट समाजका विभिन्न वर्गहरूको आयमा वृद्धि हुन्छ। जसले सरकारले प्राप्त गर्ने राजस्वसमेत बढाउँछ।

७. विदेशी लगानीमा वृद्धि

आर्थिक उदारीकरणका कारण स्वदेशी र विदेशी पुँजीलाई उत्पादन कार्यमा समान अवसर प्रदान गरिन्छ। विदेशी पुँजीले पनि बजारको मागअनुसार उत्पादन कार्यमा बढी सक्रिय हुने अवसर पाउँछन्। विदेशी पुँजीसँग आधुनिक प्रविधि, स्तरीय मेसिन, दक्ष जनशक्तिसमेत मिसिने हुँदा नेपाली उद्योगधन्डामा समेत त्यसको प्रदर्शन प्रभाव पर्छ। सरकारको नियन्त्रण नहुने

भएकाले विदेशीहरूले पनि आफ्नो पुँजी लगानी गर्नमा प्रोत्साहन र प्रेरणा पाउँछन्, जसले गर्दा आर्थिक विकासमा मद्दत पुग्छ।

८. उपभोक्ताको हित संरक्षण

आर्थिक उदारीकरण र निजीकरण नीतिको कार्यान्वयनबाट निजी उद्यमीहरूले तब मात्र नाफा प्राप्त गर्नसक्छन्, जब तिनले उपभोक्ताको मागअनुसार उत्पादन गर्छन्। उद्यमीहरू मागअनुसार उत्पादन गर्न र उपभोक्तालाई आपूर्तिर आकर्षित गर्न जुटिरहन्छन्। यसबाट उपभोक्ताको हित संरक्षण र मागअनुसारको उत्पादन हुन्छ। फेरी उत्पादकले पनि उपभोक्ताहरूको मागअनुसार वस्तुहरू उत्पादन गर्दछन्। यसबाट उपभोक्ताहरूको हित संरक्षणमा हुन्छ।

उदारीकरणको अर्को पक्षलाई विश्लेषण गर्दा यसले विदेशी मुद्राको सञ्चिति त बढाएको छ, सँगसँगै अपलचनलाई पनि बढावा दिएको छ। आयातलाई प्रोत्साहन गरेको छ। आयातीत वस्तुको अगाडि घरेलु उद्योगले घुँडा टेक्न पुगेका छन्। भुक्तानी सन्तुलन र व्यापार घाटा निरन्तर बढिरहेको छ। राष्ट्रिय सुरक्षा, अर्थतन्त्र र सामाजिक स्थिति खस्कदै गएको छ। उच्च आयात, उपभोगवादी संस्कृति, पुँजी तथा प्रतिभा पलायन, प्राकृतिक साधनहरूको दोहन आदि बढ्यो। एड्स, औलो, सार्स जस्ता सरुवा रोगसँगै पछिल्लो समयमा विश्वव्यापी महामारीको रूप लिएको कोरोना भाइरसको प्रकोपबाट विश्व त्रसित अवस्थामा छ। उदारीकरणबाट ग्रामीण क्षेत्रले खासै लाभ लिन सकेका छैनन्। कृषि क्षेत्रको स्थिति भन्नु दयनीय बन्दै गएको देखिन्छ। क्षेत्रीय असन्तुलन बढेको महसुस गरिएको छ। विदेशी ऋण तथा अनुदानको भार वर्षेनी बढ्दो क्रममा छ।

नेपालमा उदारीकरणको सुरुआत

नेपालको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा उदार र खुला आर्थिक नीतिको लागि उदारीकरणको प्रयास आ.व. २०४३/४४ देखि भएको पाइन्छ। आ.व. २०४३/४४ भन्दा अगाडि शोधनान्तर घाटा र बजेट घाटाले अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको हुँदा आ.व.

२०४३/४४ देखि संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम (Structural Adjustment Programme-SAP) लागू गरिएको थियो। आर्थिक सुधारमा केन्द्रित उक्त कार्यक्रम घाटा बजेटलाई न्यूनीकरण गर्ने, कर राजस्व वृद्धि गर्ने, विदेशी विनिमय नीतिमा परिवर्तन गर्ने, सरकारी क्षेत्रको कटौती, निजीकरण जस्ता कार्यक्रममा केन्द्रित थियो। उदार र खुला आर्थिक नीति आठौँ योजना (२०४९-२०५४) मा पनि आर्थिक उदारीकरण र निजीकरणको प्रक्रियाबाट सुरु गरिएको पाइन्छ।

नेपालमा उदार र खुला आर्थिक नीतिबाट औद्योगिक क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव पारी आर्थिक वृद्धिदर उच्च राख्ने र विदेशी लगानीलाई समेत प्रोत्साहित गर्ने नीति सरकारले लिएको पाइन्छ। करिब तीन दशक अघिदेखि नेपालले आर्थिक उदारीकरणको अभ्यास गर्दै आएको छ। विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यता प्राप्त गरिसकेको अवस्थामा यो अभ्यास एवम् खुला व्यापार प्रणालीले उच्चतम प्रश्रय पाउनेछ। यो अभ्यासको क्रममा औद्योगिक प्रतिस्थापनको अवधारणामा आधारित औद्योगिकरणबाट अगाडि बढेर निर्यातमा आधारित विकासको मान्यता अपनाइएको छ। आयाततर्फ इजाजतपत्रको व्यवस्थालाई खारेज गरी कोटा प्रणालीको पनि अन्त्य गरिएको छ। भन्सार दरबन्दीमा व्यापक पुनरावलोकन गरी भन्सारदरलाई घटाइ सरलीकृत गरिएको छ।

नेपालमा आर्थिक उदारीकरणका सकारात्मक प्रभाव

नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको प्रारम्भ भएपछि हालसम्म सञ्चालन गरिएका आर्थिक विकासका प्रक्रियामा वित्तीय उदारीकरण र गरिबी निवारण कार्यक्रम अन्तर्गतका शीर्षकहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ। १. प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा २. सघन बैंकिङ कार्यक्रम ३. उत्पादनशील क्षेत्र कर्जा ४. शिक्षित बेरोजगारलाई ऋण ५. ग्रामीण महिलाका लागि उत्पादनशील कर्जा कार्यक्रम ६. साना किसान विकास आयोजना ७. गरिबी निवारणसम्बन्धी कार्यक्रममा वित्तीय सुधारको प्रारम्भिक प्रभाव ८. नयाँ शाखा विस्तारमा सहजीकरण ९. वाणिज्य बैंकहरूको कार्यदिशामा परिवर्तन १०. निजी क्षेत्रका बैंकहरू शहरी क्षेत्रमा मात्र केन्द्रीकृत रहेकोमा अरु विभिन्न क्षेत्रहरूमा विकेन्द्रीत गर्ने नीति

लागू गरिनु, कृषि विकास बैंकको कार्यनीतिमा परिवर्तन ११. ग्रामीण स्वावलम्बन कोष १२. विपन्न र उपेक्षित वर्गलाई कर्जा कार्यक्रम १३. ग्रामीण विकास बैंक १४. महिलाका लागि लघु कर्जा कार्यक्रम १५. सहकारी संस्थाहरूको पुनःसंरचना १६. गरिबहरूसँग बैंकिङ कार्यक्रम आदि यस्ता महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरू शहरी क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्रमा सञ्चालन गरिएको देखिन आउँछ। यसको कारणले गर्दा पहिलेभन्दा आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा केही मात्रामा परिवर्तन आएको बुझिन आउँछ। सरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्रको बीचमा प्रतिस्पर्धाको कारणले गर्दा विकासको काम अगाडि बढेको छ। यसको मुख्य कारण नै आर्थिक उदारीकरणको प्रक्रिया लागू हुनु हो।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि आर्थिक उदारीकरणले भन्नु महत्व पायो। आर्थिक उदारीकरणमा आर्थिक स्थायित्व र संरचनागत समायोजनका कार्यक्रमहरू अघि सारियो। यसैको फलस्वरूप विभिन्न ऐन/नियममा संशोधन, सरकारी नीतिमा परिवर्तन भयो र आर्थिक उदारीकरणको एक हिस्साको रूपमा २०४९ सालदेखि सरकारी संस्थानलाई निजीकरण गर्ने प्रक्रिया व्यवहारमा उतारियो। २०४३ सालमा आयात इजाजतपत्रको सट्टा इजाजतपत्र बोलकबोल प्रथाको सुरुआत भयो र २०४४ सालमा खुला इजाजतपत्रलाई पुनःवर्गीकरण गरी औद्योगिक खुला इजाजतपत्र, व्यापारिक खुला इजाजतपत्र र आयात इजाजतपत्र जारी गरियो। २०४९ साल असारमा परिवर्तित अनुपातलाई ६५:३५ बाट ७५:२५ बनाएपछि बोलकबोल अन्तर्गतका समूहलाई अझ घटाएर १२ मा झारियो। भन्सार शुल्कमा आर्थिक वर्ष २०५४/५५ मा सबैभन्दा बढी दर ३०० प्रतिशतबाट घटाएर ८० प्रतिशतमा झारियो। २०४९ असारदेखि वस्तु निर्यात र पर्यटन व्यवसायबाट विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने व्यक्तिले आफ्नो कमाइको केही प्रतिशत परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा नै जम्मा गर्न पाइने व्यवस्था भयो। २०५० असारदेखि निर्यातमुखी उद्योगलाई आवश्यक कच्चा पदार्थ आयात गर्न परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा नै ऋण दिन थालियो। २०५१ सालमा गैरसरकारी संस्थालाई सीमित बैंकिङ करोबार गर्न इजाजतपत्र प्रदान गरियो। आर्थिक उदारवादको नीतिले गर्दा अर्थतन्त्रमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको योगदानमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ भने

नेपालको भुक्तान सन्तुलनमा सुधार भएको छ । त्यस्तै निकासी व्यापारमा व्यापक वृद्धि भएको छ । वस्तुगत र देशगत दुवै रूपमा निकासी वृद्धि भई सीमित निर्यातयोग्य वस्तुको स्थानमा निकासीमा विविधीकरण आएको छ । नेपालमा उदारीकरणले गर्दा वैदेशिक लगानीको ढोका खुल्यो । खासगरी जलविद्युत क्षेत्र, वित्तीय क्षेत्र, सेवा क्षेत्रमा विदेशी लगानीमा उल्लेखनीय वृद्धि हुन गएको छ । Industrial culture, business culture भित्रिएको छ । सार्वजनिक क्षेत्रमा सुधारलाई आत्मसात् गरिएको छ । सरकारको भूमिकामा परिवर्तन भई Redistributive role मार्फत Safety net सिर्जना गर्न प्रोत्साहन गरेको छ । Comperative anvantages area पहिचान गरी वैकल्पिक व्यापार बढाउन प्रेरित गरेको छ । सेवा क्षेत्रको विस्तार भएको छ । वैदेशिक रोजगारीको अवसर बढेको छ । केही मात्रामा स्वदेशी रोजगारी बढेको छ । विदेशी मुद्रा सञ्चित बढेको छ । अर्थव्यवस्थाले विश्व अर्थतन्त्रमा समाहित हुने मौका पाएको छ ।

अतः उदारीकरणको नीतिस्वरूप विदेशी लगानी आकर्षित गर्ने र भन्सार दर घटाउने, कर, अन्तःशुल्क आदि कटौती गर्ने, निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने, मूल्य नियन्त्रण नगरी बजार प्रक्रियाबाटै मूल्य निर्धारण गर्ने, सरकारी एकाधिकारको अन्त्य गरी प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको सिर्जना गर्ने आदि कार्यहरू तथा प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । नेपालमा उदारीकरणको प्राथमिकता दिइएको कुराहरूमा स्रोत साधनमा निजी स्वामित्वको विकास गर्दै आर्थिक क्रियाकलापमा निजी क्षेत्रको संलग्नताको वृद्धि गर्ने, मूल्य संयन्त्र वा मूल्य नियन्त्रण प्रक्रियालाई त्याग्ने, सरकार एकाधिकात्मक प्रणालीलाई छोडी बजार प्रतिस्पर्धा गर्ने, निर्यातमूलक विकास रणनीति तयार गर्ने, सरकारी स्वामित्वमा भएका सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण गर्ने आदि यस्ता महत्वपूर्ण प्रक्रियाहरू सञ्चालनमा ल्याइएका छन् । विश्व बजारमा पहुँच विस्तार भई विश्व अर्थ व्यवस्थामा अवसरहरू वृद्धि भएको छ ।

उदारीकरण कार्यन्वयनमा देखापरेका समस्याहरू

निजी क्षेत्रको पर्याप्त मात्रामा विकास हुन सकेन, नीतिगत आधार तय भए पनि कानूनी Control mechanism / Institutional set up पर्याप्त मात्रामा

व्यवस्था गर्न सकिएन, सम्पूर्ण रूपमा निजी क्षेत्रलाई अगाडि बढाइयो, सरकारको भूमिका निष्कृय जस्तै रह्यो । विभिन्न क्षेत्रको सुधारको कार्य संगसंगै जान सकेन । शहर र ग्रामीण क्षेत्रबीच समानता कायम हुन सकेन । निर्यातलाई अपेक्षित रूपले अगाडि बढाउन सकिएन । घरेलु उद्योग संरक्षणका लागि पर्याप्त नीतिगत व्यवस्था भएन, खुला सीमाका कारण अवैध व्यापारले प्रश्रय पायो । बजार नियन्त्रणको संयन्त्र कार्यन्वयन भएन, कृषि क्षेत्रलाई व्यावसायीकरण गर्न सकिएन । जसले गर्दा कृषि उत्पादन घट्यो, शान्ति सुरक्षाको वातावरण कायम हुन नसक्दा लगानीको वातावरण भएन आदि जस्ता समस्याहरू देखापरेका छन् । यसको साथसाथै वैदेशिक लगानी आकर्षित हुन सकेन, राजनीतिक अस्थिरताले नीति, नेतृत्व र निरन्तरतामा समस्या आयो, अनौपचारिक अर्थतन्त्रका कारण उदारीकरणका नीति तथा औजारले प्रभावकारी रूपमा काम गर्न सकेनन्, उदारीकरणको लागि अबको बाटो, राजनैतिक दलहरूबीच उदारीकरणको सवालमा साझा सहमति गर्ने, अर्थतन्त्रको मेरुदण्डका रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रलाई राज्यको संरक्षण दिने नीति अवलम्बन गर्ने, शहरी क्षेत्रको पुँजी, प्रविधि र सीप तथा अनुभवलाई ग्रामीण क्षेत्रसम्म पुऱ्याउने, शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा राज्यको उपस्थिति सबल बनाई गुणस्तरीय मानव पुँजी विकास गर्ने, अर्थतन्त्रको आन्तरिक क्षमता विकास गर्न, वैदेशिक रोजगारवाट फर्केकालाई उद्यम व्यावसाय गर्न सहूलियत दिने, सहकारी क्षेत्रलाई निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धीको रूपमा नहेरी सहकारितामा आधारित ग्रामीण विकासको मोडेल अपनाउने आदि जस्ता विषयमा समस्याहरू देखिएको छ ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाह तथा बजार नियमनका लागि सरकार आफैँले सञ्चालन गर्नुपर्ने प्रकृतिका संस्थानहरूमा बाहेक निजी क्षेत्रको व्यावसायिक दक्षता भएको क्षेत्रमा रहेका सरकारी लगानी क्रमशः न्यूनीकरण गर्दै लैजान आवश्यक छ । सरकार आफैँले सञ्चालन गर्नुपर्ने सार्वजनिक संस्थानको प्रतिस्पर्धा तथा व्यावसायिकता अभिवृद्धि गर्दै समन्वयात्मक ढङ्गबाट सञ्चालन गर्ने उद्देश्यका साथ ती संस्थानहरूको नीति निर्धारण, पुनःसंरचना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्ड गठन भएको छ । बोर्डले आफ्नो कार्य प्रारम्भ गरिसकेको सन्दर्भमा

अबका दिनहरूमा सार्वजनिक संस्थानहरू व्यावसायिक योजनासहित उत्तरदायी, सक्षम र कुशल व्यवस्थापन पद्धतिअनुरूप सञ्चालन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । तत्कालीन अवस्थामा अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवा आपूर्तिको व्यवस्था मिलाउनुका साथै रोजगारी सिर्जना गर्ने समेतको ध्येयले स्थापित सार्वजनिक संस्थानहरूमध्ये कतिपयले पछिल्लो समयमा आफ्नो पूर्ण औचित्य देखाउन नसकेको अवस्था छ । यद्यपि यस्ता संस्थानहरूको औचित्य पूर्ण रूपमा अन्त्य भइसकेको अवस्था भने छैन । नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा ३७ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू रहेका छन् । त्यस्ता संस्थानहरूमध्ये १९ संस्थानहरू नाफामा रहेका भएता पनि बाँकी १७ संस्थानहरू लगातार घाटामा र एक संस्थान लामो समयदेखि कारोबारविहीन अवस्थामा रहेको छ ।

विभिन्न मन्त्रालयअन्तर्गत छरिएर रहेका संस्थानहरूको बीचमा समान मापदण्ड लागू हुन नसक्नु, जनशक्ति व्यवस्थापन पक्ष कमजोर रहनु, दीर्घकालीन व्यावसायिक योजना तथा त्यसको सफल कार्यान्वयनको अभाव हुनु, वित्तीय कार्यकुशलता कमजोर रहनाले नाफाको तुलनामा दायित्व बढ्दै जानु जस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् । संस्थानहरूको उद्देश्यअनुरूप सञ्चालन प्रक्रियामा तालमेल मिलाई संस्थानहरूको कार्यगत दक्षतामा अभिवृद्धि गर्नु, दीर्घकालीन व्यावसायिक कार्ययोजना तयार गरी सोको सफल कार्यान्वयन गर्नु, संस्थानहरूबाट सरकारमाथि परेको वित्तीय तथा व्यवस्थापकीय भार न्यूनीकरण गर्नु तथा सरकारी संस्थान सञ्चालनको सन्दर्भमा व्यावसायिक क्रियाकलापमा सरकारको भूमिका क्रमशः कम गर्दै निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउनका लागि स्पष्ट राष्ट्रिय नीति र त्यसको सफल कार्यान्वयनका कार्यहरू अझै चुनौतीपूर्ण नै छन् ।

नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको नकारात्मक प्रभावहरू

आर्थिक उदारीकरणले आय र धनका असमानतामा वृद्धि, ग्रामीण तथा कृषि क्षेत्रमा खासै प्रभाव पर्न नसकेको, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले गर्दा स्वदेशी उद्योगहरूको धरासायी अवस्था, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको अस्तित्व लोप हुन लागेको, उत्पादन क्षेत्रभन्दा उपभोग क्षेत्रमा बढी वैदेशिक लगानीको आकर्षण, निजीकरणले

सोचेअनुरूप गति लिन नसकेको अवस्था, दोहोरो अङ्कसम्मको मुद्रास्फीति, कृत्रिम अभाव र चर्को मूल्यवृद्धि, प्रदर्शन प्रभावले गर्दा विलासी वस्तुहरूको उपयोगमा वृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू देशको सरकारभन्दा पनि शक्तिशाली बन्नु, नेपालको सर्वाधिक उर्जाशील जनशक्ति विदेश पलायन हुनु, खाद्यान्न आयात गर्ने अवस्थामा पुगेको, व्यापार घाटा थग्नै नसक्नेगरी बढेको अवस्था छ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्र करिब ४० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण निजी क्षेत्रको पर्याप्त मात्रामा विकास हुन सकेन । निजी क्षेत्र नाफामूलक क्षेत्रमा मात्र लगानी गर्न उद्धत देखिए । सामाजिक दायित्व निर्वाहबाट पछि हटे, उदारीकरणका फाइदा लिन सक्नेगरी संस्थागत संयन्त्रको विकास हुन सकेन, जसले गर्दा नेपालमा उद्योगधन्दाहरू लोप हुँदै गए, शासकीय र मनोबैज्ञानिक रूपले राज्य संयन्त्र सक्षम नहुनाले 'कौवालाई बेल पाक्यो' जस्तै भयो । वित्तीय सेवा सहरकेन्द्रित हुँदा वित्तीय समावेशीकरण अपेक्षाअनुरूप कायम हुन सकेन, देशको आन्तरिक द्वन्द्वले आर्थिक शिथिलता हुन गई आर्थिक वृद्धिले उचाई लिन सकेन । प्रतिस्पर्धामा हाम्रो जस्तो देश टिक्न सकेन, अधिक बसाईसराईका कारण सहरीकरण तीव्र हुनपुग्यो । विश्व आर्थिक मन्दीले पटकपटक धक्का दियो । अनियन्त्रित विकासले वातावरण विनाश भएर जलवायु परिवर्तन उच्च हुन पुगेको छ, यस्ता नकारात्मक प्रभावलाई समयमै समाधान गरिनु आवश्यक रहन आएको छ ।

आर्थिक उदारीकरणले स्थापित गरेका मान्यताहरू

- वस्तु तथा सेवा र मानिसको आवागमन
- सरल कर प्रणाली
- उत्तर दक्षिणबीचको आर्थिक हित
- विश्वबजारको सरल पहुँच
- सूचनाको सीमाविहीन विस्तार
- स्वतन्त्र व्यापार
- निजी क्षेत्रको विकास र निजीकरण
- पुँजी र प्रविधिको सरल आदानप्रदान

नवउदारवाद

बेलायत र विश्वभरका नवउदारवाद अहिले परीक्षणको क्रममा छ । मार्गरेट थ्याचर र रोनाल्ड रेगनद्वारा स्थापित विशुद्ध पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा वस्तु र सेवाको वितरणमा राज्यको नियन्त्रणलाई खुम्च्याएर खुला बजारलाई ठूलो भूमिका दिँदा राम्रो परिणाम दिने आशा गरिएको थियो । तर उदारवादी पुँजीवाद अर्थप्रणाली व्यवस्थापनको उचित तरिका होइन भनी आलोचकले लगाएको आरोप सही पनि हुनसक्छ । के फेरि अब सरकारले अर्थतन्त्रमा ठूलो भूमिका खेल्ने समय आउला त ? राज्यलाई त्यस्तो गर्न दिइएला त ? खुला बजारसहितको पुँजीवाद अहिले परीक्षणमा छ । बेलायतमा लेबर पार्टीका नेता जेरेमी कोर्बिनले नवउदारवादले सुकुम्बासीको संख्या बढाएको, बालबालिकालाई गरिबीको मारमा धकेलेको र गरिखाने वर्गको आम्दानी निर्वाह गर्न पनि नसकिने गरी घटाएको आरोप लगाएका छन् । यस्तो आरोपको प्रत्युत्तरमा कन्जरभेटिभ पार्टीको नेतृ तत्कालीन प्रधानमन्त्री धेरेसा मेले खुला र नयाँपनसहितको बजारमुखी अर्थतन्त्रका अथाह सम्भावनाहरू भएको बताएकी छन् । यस्ता बहस बेलायतमा मात्र सीमित छैनन्, विश्वभरि नै चलिरहेका छन् । करिब २५ वर्षअघि दुई किसिमको अर्थव्यवस्था राज्यले व्यवस्थापन गर्ने समाजवाद र उदारवादी प्रजातन्त्रसहितको पुँजीवादबीचमा कुन श्रेष्ठ र उचित हो भन्ने बहस सकिएको ठानिएको थियो । सोभियत संघको पतनपछि उदारवादी प्रजातन्त्रले जितेको निक्कै गरिएको थियो र त्यसभित्रको खुलाबजार अर्थव्यवस्थालाई निर्विकल्प ठानिएको थियो । त्यसपछि चीनको आश्चर्यजनक उदयले राज्यले नेतृत्व गरेको र महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको अर्थव्यवस्था असफल हुन्छ भन्ने मान्यतालाई चुनौती दिएको छ । विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीले पनि पूर्ण रूपमा नियमन नगरिएको बजारतन्त्रका कमजोर पक्षहरू प्रस्ट्याइदियो । सन् २०१७ मा विश्वका सबैभन्दा राम्रो वृद्धि भइरहेका अर्थतन्त्रहरू (इथियोपिया, उज्वेकिस्तान, नेपाल, भारत, तान्जानिया, जिबुटी, लाओस्, क्याम्बोडिया, म्यानमार र फिलिपिन्स) मध्ये धेरैले खुला बजार अर्थतन्त्रमा अपनाएका छन् । तर खुला बजार अर्थतन्त्र अपनाउने धेरै मुलुकहरूको आर्थिक वृद्धिदर घट्दो क्रममा छ, र असमानता बढ्दो छ । यो पृष्ठभूमिमा केही राजनीतिज्ञले बजारमुखी पुँजीवादी

अर्थतन्त्रमार्फत मात्रै आर्थिक वृद्धि र विश्वव्यापीकरणबाट हुने आर्थिक लाभ पाइन्छ भनेर दाबी गर्न छोडिसकेका छन् । बरु राजनीतिज्ञहरू अर्थ प्रणालीले मानिसहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा के फाइदा पुऱ्याइरहेका छन् भन्नेतर्फ बहस केन्द्रित गर्न थालेका छन् ।

विश्व विकास प्रतिवेदन, २०२० ले Form plan to market भन्ने नारा उद्घोषका साथ बजारका लागि संस्थाहरूको निर्माण नाम दिँदै दिगो विकास र स्थिर अर्थतन्त्रका लागि निजी क्षेत्र अर्थात् बजारको ठूलो महत्व रहने कुरा स्वीकारेको छ । विश्वको कुनै एक ठाउँमा उत्पादित वस्तु तथा सेवाहरू संसारका जुनसुकै ठाउँमा विनिमय गर्न पाउनु, प्रतिस्पर्धाको आधारमा उत्पादित वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्नु, निजी क्षेत्रलाई बढीभन्दा बढी संलग्न गराउनु तथा सरकारको उत्पादन प्रक्रियामा निष्क्रिय भूमिका रहनु नै नवउदारवादको मुख्य सार हो । यस अवधारणाले निजी उद्यमी, प्रतिस्पर्धा र निजी सम्पत्ति जस्ता पुँजीवादका प्रमुख खम्बाहरूलाई प्रश्रय दिन्छ । विकासमा नवउदारवादको महत्व वा भूमिकालाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार उल्लेख गरिएको छः

- तीब्रतर आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न,
- विकासका लागि वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी भित्र्याउन,
- स्रोत साधनहरूको परिचालन र रोजगारीमा वृद्धि गर्न,
- बजारलाई खुला तथा प्रतिस्पर्धाको आधारमा सञ्चालन गर्न,
- भौतिक पूर्वाधारहरू खासगरी शिक्षा र स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउन,
- निजी तथा बाह्य लगानीलाई प्रोत्साहन गरी औद्योगिक विकास गर्न,
- उपभोक्तालाई कम मूल्य गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवाहरू प्रदान गर्न,
- विश्वव्यापीकरणसहित संसारका ज्ञान, अनुभव र प्रविधिहरू भित्र्याउन,
- निर्यातयोग्य वस्तुहरूको उत्पादनमा वृद्धि तथा आयातमा कटौती गरी अनुकूल भुक्तानी सन्तुलन कायम गर्न आदि ।

अन्त्यमा,

नेपालले पनि मिश्रित अर्थव्यवस्थाको नीति अवलम्बन गरेर अघि बढिरहेको सन्दर्भमा आर्थिक तथा सामाजिक उन्नतिको लागि आर्थिक क्रियाकलापमा निजी क्षेत्रको संलग्नताको वृद्धि गर्ने, बजारमा आधारित मूल्य संयन्त्र, प्रतिस्पर्धात्मक बजार व्यवस्था, निर्यातमूलक विकास रणनीति, विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता, सरकारी स्वामित्वमा भएका सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण आदि कार्यहरू गर्दै आएको छ । आय र

धनको असमानतामा वृद्धि, ग्रामीण तथा कृषि क्षेत्रमा न्यून सकारात्मक प्रभाव, स्वदेशी उद्योगहरू धरासायी हुने अवस्था, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको अस्तित्व लोप हुने अवस्था, नाफामूलक क्षेत्रमा मात्र वैदेशिक लगानीको आकर्षण, दोहोरो अङ्गसम्मको मुद्रास्फीति, कृत्रिम अभाव र चर्को मूल्यवृद्धि, प्रदर्शन प्रभाव जस्ता उदारीकरणका नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण गर्दै नेपाल विश्व अर्थतन्त्रसँग एकाकार हुँदै अघि बढ्नुको विकल्प देखिदैन ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- World Bank, (various years), World Development Report, Washington DC: World Bank Research Department.
- विष्णु सुवेदी, नेपालका राष्ट्रिय नीतिहरूको विश्लेषणात्मक संहिताकरण, पैरवी प्रकाशन, प्र.सं.२०६५ ।
- बालगोविन्द विष्ट, सार्वजनिक मामिला व्यवस्थापनका समकालीन पक्षहरू, पैरवी प्रकाशन, प्र.सं. २०६५ ।
- बद्रीबहादुर कार्की, गोविन्दप्रसाद चौलागाई (सम्पादक), नेपाली प्रशासनले खोजेको नयाँ नेपाल-विशेष सङ्गालो, २०६४ चैत, प्रकाशक: 'सम्पत्ति' आर्थिक पत्रिका, काठमाडौं ।
- पुष्करराज रिजाल, Fundamentals of Public Policy Analysis, Pairabi Prakashan, Kathmandu, 2nd Edition, January 2003.
- कृष्णहरि बास्कोटा, आर्थिक विकास –विचार र विवेचना, एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स, प्रथम संस्करण २०६६ ।
- चुडामणि शर्मा, सार्वजनिक प्रशासनका मूलभूत पक्षहरू, तेस्रो संस्करण, माघ २०६५ ।
- शुक्रदेव भट्टराई (खत्री), गोविन्द प्रसाद चौलागाई, नेपालको प्रशासन एवं आर्थिक सुधारका पक्षहरू, 'सम्पत्ति' आर्थिक पत्रिका, प्रकाशक : असोज २०६२ ।
- भोजराज ओझा, समकालीन विकास अर्थशास्त्र एवं नेपालको अर्थव्यवस्था, तलेजु प्रकाशन, काठमाडौं, २०५९ ।
- सुरेश अधिकारी, राष्ट्रिय नीति -नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयन, समस्या र सुझावहरू, MIS, प्रथम पटक प्रकाशन, २०६१ पुस १ ।

नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको कानूनी संरचना

● गुरुप्रसाद पौडेल*

विषय प्रवेश

वैदेशिक लगानी भन्नाले विदेशी व्यक्ति वा विदेशी फर्म कम्पनीले गरेको लगानीलाई सम्झनुपर्दछ। विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहन गर्न नेपालमा विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेको छ। यस ऐनका अनुसारका विदेशी लगानी भन्नाले विदेशी व्यक्ति, गैरआवासीय नेपाली, विदेशी सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले चालू अवस्थामा रहेको उद्योग वा कम्पनी वा नयाँ उद्योग वा कम्पनीमा गरेको लगानीलाई बुझाउँछ। यस्तो प्रकारको लगानीअन्तर्गत विदेशी मुद्रामा गरिने शेयर लगानी, उद्योगमा गरेको लगानीबाट प्राप्त लाभांशको पुनःलगानी वा प्रविधि हस्तान्तरणद्वारा गरिएको लगानीसमेत पर्दछ। ऐनका अनुसार विदेशी लगानीकर्ताले एकल वा संयुक्त रूपमा नयाँ लगानी गर्न सक्छन् भने नेपाली नागरिकसँग मिलेर संयुक्त रूपमा उद्योग स्थापना गरेर पनि लगानी गर्न सक्छन्।

आन्तरिक स्रोतले मात्र देश विकसित भएका उदाहरणहरू तुलनात्मक रूपमा कम छन्। आफ्नो देशमा पुँजी र प्रविधि भित्र्याउनु नसक्ने देशले विकासका लागि धेरै समय कुर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसका लागि वैदेशिक लगानी भित्र्याउने सहज वातावरण बनाउनुपर्दछ। संसारभरिको वैदेशिक लगानीको उद्देश्य देहायबमोजिम

चार प्रकारको हुने गर्दछ (J.H. Dunning and S. M. Lundan):

- (क) स्रोतको खोजी (Natural resource-seeking)
- (ख) बजारको खोजी (Market-seeking)
- (ग) दक्षताको खोजी (Efficiency-seeking)
- (घ) रणनीतिक क्षमता विस्तार (Strategic Asset or capability seeking)

नेपालमा वैदेशिक लगानी स्वीकृतिको तुलनामा लगानी भित्रिने अनुपात ज्यादै कम छ। वैदेशिक लगानीको स्वीकृति लिने, स्वीकृत लगानीवापतको विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति लिने र भित्र्याएको लगानीको अनिवार्य रूपमा लेखाङ्कन गराउनुपर्ने व्यवस्था छ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आमन्त्रणमा हाम्रो कानूनी प्रयास

नेपालमा २०३८ सालदेखि व्यवस्थित रूपमा विदेशी लगानी भित्र्याउने प्रयास भएको पाइन्छ। पर्याप्त विदेशी लगानी ल्याई नेपाललाई आकर्षक लगानी गन्तव्यको रूपमा स्थापित गर्न विदेशी लगानी ऐन, २०३८ कार्यान्वयनमा आएको हो। ऐनमा वैदेशिक लगानीका लागि विभिन्न नीतिगत, संरचनागत र कानूनी सुधारका कार्यहरूको व्यवस्था भएको थियो।

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

यो लेख तयार गर्दै गर्दा विश्वभर कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) फैलिएसँगै सबैजसो देशहरूले लकडाउनको रणनीति अवलम्बन गरेका छन्। यो समस्या अब स्वास्थ्य समस्या मात्र नभएर विश्वभर बृहत् आर्थिक समस्या हुने देखिएको। यो लेखमा कोरोना भाइरसले ग्लोबल एफडीआई वा नेपालको वैदेशिक लगानीमा पर्नसक्ने प्रभावलाई हेरिएको छैन।

तत्पश्चात्, परिवर्तित राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा विदेशी पुँजी, प्रविधि एवम् व्यवस्थापकीय कौशलता भित्र्याइ औद्योगिकीकरणको प्रक्रियामा निजी क्षेत्रको सहभागिता वृद्धि गरी आय, रोजगारी एवम् उत्पादन वृद्धिको लागि आवश्यक आन्तरिक स्रोत र साधनको कमीलाई पूरा गर्न विदेशी लगानी र एकद्वार नीति, २०४९ जारी भएको हो । यसै क्रममा विदेशी लगानी तथा एकद्वार नीति, २०४९ को कार्यान्वयनको लागि विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ लागू भयो । विदेशी लगानी तथा एकद्वार नीति, २०४९ कार्यान्वयनमा आएको दशकौं वित्ता पनि विदेशी लगानीको प्रवाहमा आशातीत सफलता प्राप्त गर्न सकिएन ।

विश्वमा सूचना र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकासले समग्र विश्वलाई एउटै गाउँमा परिणत गर्दै लगेको छ । बाक्लिँदै गएको नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय डायस्पोरामा गैरआवासीय नेपालीहरूले नेपालमा नेपालीसरह लगानी गर्न पाउनेगरी गैरआवासीय नेपाली सम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी भइसकेको छ । नेपाललाई विश्वकै आकर्षक लगानी स्थलको रूपमा स्थापित गर्ने उद्देश्यका साथ नयाँ औद्योगिक नीति, २०६७ जारी भई कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । सार्वजनिक निजी साभेदारी ऐन (साविक लगानी बोर्ड ऐन, २०६८) अनुसार लगानी बोर्ड गठन भई कार्यान्वयनमा आएको छ । छिमेकी मुलुकहरूले आफ्ना नीतिहरूमा व्यापक सुधार गरी वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गरिरहेको, नेपाल विश्व व्यापार संगठन (WTO), विमस्टेक (BIMSTEC), साफ्टा (SAFTA) आदि बहुपक्षीय एवम् क्षेत्रीय व्यापार संगठनहरूको सदस्यता प्राप्त गरिसकेको परिस्थिति पनि छ । यस्ता संगठनहरूसँगको सदस्यताबाट सिर्जित दायित्व र प्रतिबद्धता, विश्व अर्थव्यवस्थामा देखापरेका परिवर्तन, छिमेकी मुलुकहरूले गरेका लोभलाग्दा संरचनात्मक विकास र मुलुकभित्र भएको राजनैतिक परिवर्तनको सन्दर्भमा साविकको विदेशी लगानीसम्बन्धी ऐनमा समसामयिक सुधार गरी विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा आएको हो ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको अपरिहार्यता

सरकारले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता : 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' भन्ने नारालाई साकार पार्न हालको ६ देखि ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदरलाई दोहोरो अङ्कमा पुऱ्याउन आवश्यक हुन्छ । जसका लागि बृहत् पुँजीगत लगानी आवश्यक पर्दछ । एकातिर सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अतिकम विकसित मुलुकबाट विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति गर्दै २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको मुलुकको स्तरमा पुऱ्याउनुपर्ने चुनौती हाम्रो सामु छ भने अर्कोतर्फ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताअनुरूप सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals-SDG) हासिल गर्नुपर्ने अवस्था छ । दिगो विकासका लक्ष्यहरू कार्यान्वयनका लागि वार्षिक औसत रु.२०.२५ अर्ब खर्च लाग्ने अनुमान राष्ट्रिय योजना आयोगले गरेको छ । न्यून गार्हस्थ्य बचतका कारण पुँजी निर्माणमा भएको कमी पूरा गर्न, मुलुकको स्वरूप नै परिवर्तन गर्ने (गेमचेन्जर) पूर्वाधार क्षेत्रको विकास र विस्तार गर्न, आधुनिक प्रविधि, व्यवस्थापकीय एवं प्राविधिक सीप भित्र्याइ औद्योगिक विकासको माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पहुँच बढाउन, बढ्दै गएको बेरोजगारीको समस्यालाई सम्बोधन हुनेगरी थप रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी गरिबी घटाउन, आयात प्रतिस्थापन हुनेगरी निर्यात बढाउन अन्ततोगत्वा चुलिँदै गएको व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्न नेपालमा बृहत् लगानीको आवश्यकता रहेको छ जुन लगानी आन्तरिक स्रोतबाट मात्र सम्भव छैन । पर्याप्त पुँजीको अभावमा उच्चस्तरको प्रविधिको विकास असम्भव छ । उच्चस्तरको प्रविधिको अभावमा द्रुत र दिगो विकास असम्भव हुने हुँदा वैदेशिक लगानीमार्फत प्रविधि हस्तान्तरणको खाडलसमेत भर्न सकिन्छ ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीका कानूनी व्यवस्था

वैदेशिक लगानीको स्वीकृति

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ को अनुसूचीमा उल्लेख गरिएका उद्योग वा व्यवसायबाहेक सबैजसो उद्योग वा व्यवसायमा वैदेशिक लगानी गर्न सकिने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । अनुसूचीमा

उल्लिखित वैदेशिक लगानीका लागि बन्देज लगाइएका उद्योग वा व्यवसायमा समेत उद्योग विभागको स्वीकृति लिई प्रविधि हस्तान्तरण गर्न भने सकिनेछ । ऐनले प्रविधि हस्तान्तरणलाई समेत वैदेशिक लगानी भनी परिभाषित गरेकोले नेपालमा सबै क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी स्वीकार्य छ भन्न सकिन्छ ।

ऐनको अनुसूचीमा उल्लिखित विदेशी लगानी खुला नगरिएका उद्योग तथा व्यवसाय :

१. पशुपन्छीपालन, माछापालन, मौरीपालन, फलफूल, तरकारी, तेलहन, दलहन, दुग्ध व्यवसाय र कृषिका प्राथमिक उत्पादनका अन्य क्षेत्रहरु,
२. लघु तथा घरेलु उद्यम
३. व्यक्तिगत सेवा व्यवसाय (जस्तो: कपाल काट्ने, सिलाई, ड्राइभिड आदि)
४. हातहतियार, खरखजना, गोलीगठ्ठा, विस्फोटक पदार्थ,
५. घरजग्गा खरिद बिक्री व्यवसाय (निर्माण उद्योगबाहेक), खुद्रा व्यापार, आन्तरिक कुरियर सेवा, मनिचेन्जर, रेमिटेन्स सेवा,
६. पर्यटनमा संलग्न ट्राभल एजेन्सी, पथप्रदर्शक, ट्रेकिङ होमस्टे, ग्रामीण पर्यटन,
७. आमसञ्चारका माध्यमहरु (पत्रपत्रिका, रेडियो, टिभी र अनलाइन समाचार) को व्यवसाय,
८. व्यवस्थापन, लेखा, इञ्जिनियरिङ, कानूनी परामर्श सेवा र भाषा तालिम, संगीत तालिम, कम्प्युटर तालिम र
९. ५१ प्रतिशतभन्दा बढी विदेशी लगानी हुने परामर्श सेवाहरु ।

विदेशी लगानी स्वीकार गर्दा नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी रु.पाँच करोडको

न्यूनतम सीमा तोकेको छ । तर कुनै पनि उद्योग वा कम्पनीको लागि विदेशी लगानीको अधिकतम सीमा नतोकिएकाले शतप्रतिशतसम्म जतिसुकै रकम पनि लगानी गर्नसक्छ । यस्तो लगानी विदेशी लगानीकर्ता एकल वा संयुक्त रुपमा वा नेपालमा स्थापित उद्योग वा नेपाली नागरिकसँग मिली संयुक्त रुपमा उद्योग स्थापना गरी लगानी गर्न सकिने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।

वैदेशिक लगानीको स्वीकृति गर्ने निकाय र स्वीकृत रकम

ऐनले रु.छ अर्ब रुपैयाँसम्मको विदेशी लगानीको स्वीकृति उद्योग विभागले र सोभन्दा बढीको हकमा लगानी बोर्डले गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । विदेशी लगानी गर्न चाहने लगानीकर्ताले कार्ययोजनासहितको लगानी रकमको आधारमा आवश्यकता अनुसार यी दुई निकायमा स्वीकृतिका लागि पेश गर्नुपर्नेछ । विदेशी लगानीकर्तालाई आश्वस्त पार्न ऐनले विदेशी लगानी स्वीकृति गर्ने यी निकायहरूले निवेदन प्राप्त गरेको सात दिनभित्र लगानीको स्वीकृति गरिसक्नुपर्ने अन्यथा स्वीकृति दिन नसकिने हो भने त्यसको आधार र कारण खुलाई सात दिनभित्र लगानीकर्तालाई लिखित जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ । लगानीकर्तालाई वैदेशिक लगानीको अस्वीकृतिका सम्बन्धमा उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयसमक्ष पुनरावलोकन गर्न पाउने र मन्त्रालयले सोको छिनोफानो ३० दिनभित्र गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । उद्योग विभागबाट तलको तालिका नं. १ अनुसार आ.व. २०७५/७६ मा रु.२४.९९ अर्ब र उक्त अवधिसम्म कुल रु.२९३.७१ अर्ब वैदेशिक लगानीको स्वीकृती सो विभागबाट भएको छ ।

तालिका नं. १				
क्षेत्र	आ.व. २०७५/७६		आ.व. २०७५/७६ सम्म	
	परियोजना संख्या	स्वीकृत वैदेशिक लगानी (ने.रु.दश लाख)	परियोजना संख्या	स्वीकृत वैदेशिक लगानी (ने.रु.दश लाख)
कृषि तथा वनसँग सम्बन्धित	१७	४०३	२८४	६,६१२
निर्माण (Construction)			४६	२,९८३
उर्जामा आधारित			८१	१२३,८२३
सूचना प्रविधि	२४	६४९	५९	१,२८१
उत्पादनसँग सम्बन्धित (Manufacturing)	६१	६२८९	११६७	५४,६२८
खनिज	२	१३	७२	७,९८१
सेवा	१०८	७१०६	१६१०	५४,९८५
पर्यटन	१३१	१०,५३८	१५०३	४१,४१३
जम्मा	३४३	२४,९९९	४८२२	२९३,७०७

Source : DOI, industrial Stat. 2075/76

वैदेशिक लगानीवापतको विदेशी मुद्रा नेपाल भित्र्याउनेका लागि आवश्यक कागजात

विदेशी लगानीको स्वीकृति र लगानीवापतको विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति अलगअलग विषय हुन् । मानौं एउटा विदेशी लगानीकर्ता कम्पनीले नेपालमा रु.पाँच अर्ब बराबरको विदेशी लगानी गर्न उद्योग विभागबाट स्वीकृति पायो भने त्यो सबै लगानी उसले एकै पटक भित्र्याउँदैन । त्यसैले उक्त विदेशी लगानीकर्ताले लगानीको स्वीकृति लिने निकायबाट स्वीकृति लिइसकेपछि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति लिनुपर्दछ । यसरी रकम भित्र्याउने स्वीकृति लिँदा उक्त लगानीकर्ताले रु.पाँच अर्बको सीमाभित्र रही पटकपटक गरेर विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति लिनसक्छ । विदेशी मुद्रा नेपाल भित्र्याउने स्वीकृति लिन नेपाल राष्ट्र बैंक वा उद्योग विभागमा रहेको एकल बिन्दु सेवा केन्द्रअन्तर्गतको विदेशी विनिमय सहजीकरण इकाईमा देहायका कागजातसहित निवेदन दिनुपर्दछ :

- क. विदेशी लगानी भित्र्याउने स्वीकृतिपत्र
- ख. लगानी भित्र्याउने संस्थाको सञ्चालक समितिको निर्णय

- ग. व्यवसाय दर्ता प्रमाणपत्र, स्थायी लेखा नम्बर, कर चुक्ता गरेको अद्यावधिक विवरण र प्रबन्धपत्र तथा नियममावली भए सोसम्बन्धी कागजातहरू
- घ. लगानी भित्र्याउने फर्म, कम्पनी वा संस्था कर्जा सूचना केन्द्रको कालोसूचीमा नरहेको प्रमाणित हुने कागजात
- ङ. विदेशी लगानीकर्ताले लगानी गर्दा कम्तीमा एक वर्ष लगानी फिर्ता नगर्ने प्रतिबद्धता एवम् लगानी गर्ने विदेशी फर्म/कम्पनी/संस्थाको लेखापरीक्षकबाट प्रमाणित वित्तीय विवरण
- च. लगानीको स्रोत तथा उक्त लगानी नेपाल भित्र्याउने समय तालिका (Time Schedule) उल्लेख भएको कागजात
- छ. लगानीका लागि भित्र्याइने रकम विदेशमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी प्रावधानको पालना गरी आर्जन गरिएको तथा उक्त रकम सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी गतिविधिको साथै कुनै पनि संगठित अपराधिक क्रियाकलापमा उपयोग गरिने छैन र उक्त विदेशी मुद्रा अपचलन भए गरेमा सोको सम्पूर्ण जिम्मेवारी कम्पनी स्वयम् हुनेछ

भनी गरेको स्वःघोषणापत्र

- ज. लगानीकर्ता कम्पनीको अन्तिम हिताधिकारीहरूको पहिचान खुल्ने कागजात
- झ. लगानीकर्ताले नेपालमा लगानीका लागि प्रचलित कानूनबमोजिमका आवश्यक अन्य थप कागजातहरू ।

एकल बिन्दु सेवा केन्द्रअन्तर्गतको विदेशी विनिमय सहजीकरण इकाईले उपर्युक्तबमोजिमका कागजातहरू प्राप्त गरिसकेपछि आवश्यकता अनुसार प्रशोधन गरी रु.पाँच करोडसम्मको स्वीकृति सोही स्थानबाट र सोभन्दा माथिको लगानीको स्वीकृतिका लागि सोभै नेपाल राष्ट्र बैंकको विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभागका निर्देशकसमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था छ । यस अर्थमा कति रकम विदेशी लगानीवापत मुलुक भित्र्याउने स्वीकृति दिइयो भन्ने आधिकारिक तथ्याङ्क नेपाल राष्ट्र बैंकसँग मात्र हुन्छ । बैंकबाट प्राप्त पछिल्लो विवरण अनुसार आ.व. २०६६/६७ देखि यस्तो तथ्याङ्क राख्न सुरु गरिएको र हालसम्म विभिन्न आर्थिक वर्षमा करिब रु.१५९ अर्ब बराबरको वैदेशिक लगानीवापत विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति प्रदान भएको छ (हेर्नुहोस् तालिका नं. २) ।

तालिका नं. २		
आ.व.	भित्र्याउने स्वीकृत तथा समर्थन (ने.रु. दश लाख)	लेखाङ्कित रकम (ने.रु. दश लाख)
०६६/६७	९७	९७
०६८/६९	३,५११	६०९
२०६९/७०	५,३४९	३,०६२
२०७०/७१	१४,४८१	५,४८६
२०७१/७२	१०,०६३	५,०५२
२०७२/७३	३७,४९६	४,०४६
२०७३/७४	१८,२४३	५,८६०
२०७४/७५	२४,४१९	८,०६१
२०७५/७६	३५,७४९	३१,९७३
२०७६/७७ (फागुन मसान्त)	९,२८१	८,५३३
जम्मा	१५८,६८९	७२,७७९

वैदेशिक लगानीको लेखाङ्कन

वैदेशिक लगानी वापतको विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लिइसकेपछि त्यस्तो लगानीवापतको रकम बैंकिङ प्रणालीमार्फत नेपाल भित्र्याइसकेपछि उक्त रकम नेपाल राष्ट्र बैंकमा अभिलेख गराउने कार्य नै विदेशी लगानीको लेखाङ्कन हो । यसरी विदेशी लगानीको अभिलेख/लेखाङ्कन नगराएसम्म सो लगानी बिक्री गरी वा लगानीको प्रतिफल विदेश फिर्ता (Repatriate) गर्न पाइँदैन । यसका साथै लगानीकर्ताले विदेशी लगानीको लेखाङ्कन गराउँदा त्यस्तो लगानी नेपाल भित्र्याउने स्वीकृत समय तालिका (Time Schedule) बमोजिम नै भित्र्याउन पुष्टि हुने कागजातसहित देहायबमोजिमका कागजात पेश गर्नु पर्दछ :

- क. विदेशी लगानीकर्ताले नेपालमा लगानी गर्नका लागि सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त स्वीकृतिपत्र एवं लगानी लेखाङ्कन गराउने सम्बन्धमा संस्थाको निर्णय
- ख. नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी मुद्रा भित्र्याउन दिएको स्वीकृतिपत्रको प्रतिलिपी
- ग. विदेशी लगानी नेपाल भित्रिएको सम्बन्धमा सम्बन्धित वाणिज्य बैंकबाट जारी भएको लगानीको प्रमाणपत्र तथा स्विफ्ट म्यासेज
- घ. लगानी भित्र्याउने फर्म, कम्पनी वा संस्था कर्जा सूचना केन्द्रको कालोसूचीमा नरहेको प्रमाण
- ङ. व्यवसाय दर्ता प्रमाणपत्र, स्थायी लेखा नम्बर, कर चुक्ता गरेको अद्यावधिक विवरण एवं संस्थाको लेखापरीक्षकबाट प्रमाणित वित्तीय विवरण

विदेशी लगानीको लेखाङ्कन गर्ने आधिकारिक निकाय नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्राप्त पछिल्लो विवरण अनुसार आ.व. २०६६/६७ देखि यस्तो तथ्याङ्क राख्न सुरु गरिएको र हालसम्म विभिन्न आर्थिक वर्षमा करिब रु.७३ अर्ब बराबरको वैदेशिक लगानी लेखाङ्कन भएको छ (हेर्नुहोस् तालिका नं. २) । लेखाङ्कित रकम मात्र विदेशी लगानी हो भनेर बुझियो भने त्यो अपूर्ण हुन्छ । विदेशी लगानी सम्बन्धी ऐनले नै वैदेशिक

ऋणलाई विदेशी लगानी नमानेकाले ठूलो परिमाणको ऋण दायित्व वैदेशिक लगानीभित्र पर्दैन । त्यस्तै, स्वीकृत लिइएका तर लेखाङ्कन नभएका विदेशी लगानी तथा विदेशी लगानी भएका कम्पनीमा रहेका विभिन्न कोषहरू (Reserves) यसमा समावेश भएको हुँदैन ।

स्वीकृत वैदेशिक लगानीको वार्षिक प्रवाहको स्थिति

वैदेशिक लगानीको स्वीकृत गर्ने निकाय (उद्योग विभाग वा लगानी बोर्ड) बाट स्वीकृती लिई उक्त स्वीकृत लगानीमध्ये विदेशी मुद्रा भित्र्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृति लिइसकेपछि भित्र्याइएको रकम नेपाल राष्ट्र बैंकमा लेखाङ्कन गर्नुपर्ने सम्मका विषयहरूले देशमा वार्षिक रुपमा कति वैदेशिक लगानी भित्रिन्छ, भन्ने विषय स्पष्ट हुन सक्दैन । लगानीको स्वीकृति लिने तर वर्षौंसम्म विदेशी मुद्रा भित्र्याउन स्वीकृति नलिने प्रचलन एकातिर छ भने अर्कोतर्फ भित्रिएको लगानी वर्षौंसम्म लेखाङ्कन नगराउने प्रचलनका कारण वैदेशिक लगानीको वार्षिक प्रवाहका लागि छुट्टै अभिलेख राख्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकका अनुसार पछिल्ला पाँच वर्षमा वैदेशिक लगानीवापत देहायबमोजिमको लगानी भित्रिएको देखिन्छ ।

रकम फिर्ता (Repatriate) लैजानसक्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । विदेशी लगानीकर्ताले लगानीबाट प्राप्त मुनाफा वा लाभांश वापतको रकम, प्रविधि हस्तान्तरण सम्भौताअन्तर्गत प्राप्त रोयल्टी, लिज लगानीवापतको लिज भाडा, कुनै क्षतिपूर्ति वा हर्जाना प्राप्त गरेको छ भने सो रकम समेत बैंकिङ प्रणालीमार्फत जुन देशबाट जुन विदेशी मुद्रामा नेपाल भित्र्याइएको थियो सोही देश तथा सोही विदेशी मुद्रामा वा राष्ट्र बैंकको स्वीकृतिमा अन्य विदेशी मुद्रामा समेत फिर्ता लैजान सकिने व्यवस्था छ । रकम फिर्ता (Repatriate) लैजानसक्ने व्यवस्था जति सहज हुनसक्यो विदेशी लगानीको वातावरण उति नै सहज भएको मानिने भएकाले ऐनले प्रत्याभूत गरेका विषयमा यससँग सम्बन्धित निकायहरू बडो सजग हुन जरुरी छ ।

ऐनका अनुसार विदेशी लगानी स्वीकृत गर्ने निकायले नै विदेशी लगानीवापतको रकम फिर्ता लैजाने स्वीकृति दिनुपर्ने र यसरी स्वीकृत गरेको रकम बराबर विदेशी मुद्राको सटही स्वीकृति नेपाल राष्ट्र बैंकले दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

रकम फिर्ता (Repatriate) लैजाने स्वीकृति देहायबमोजिमका कागजातहरू पेश गर्नुपर्दछ :

तालिका नं. ३		रकम रु. दश लाख			
	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६
कृषि तथा वनसँग सम्बन्धित				५१	४
उद्योग			८,०६२	१३,१२९	१५,१४७
सेवा क्षेत्र			४,०५५	२,०८५	८७७
अन्य			१,३८७	२,७०२	६२३
जम्मा	४,३८३	५,९२१	१३,५०४	१७,९६६	१६,६५१

वैदेशिक लगानी फिर्ता गर्ने व्यवस्था

विदेशी लगानीकर्ताले चाहेमा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम आफ्नो लगानीको शेयर वा उद्योग (आंशिक वा पूर्ण रुपमा) बिक्री गरी कानूनबमोजिम लाग्ने सबै करहरू चुक्ता गरेको अवस्थामा त्यस्तो

- विदेशी लगानीका लागि नियमनकारी निकायबाट लिइएको स्वीकृतिपत्रका साथै विदेशी मुद्रा नेपालमा ल्याउन दिइएको स्वीकृतिपत्रको प्रतिलिपि ।
- पुँजी भित्रिएको प्रमाणस्वरुप विदेशी बैंकमार्फत नेपाली बैंकमा जम्मा भएको खाताको स्टेटमेन्ट

- वा बैंक तथा वित्तीय संस्थाद्वारा जारी गरिएको प्रमाणपत्र ।
- ग. सम्बन्धित नियमनकारी निकायबाट विदेशी लगानीकर्ता (शेयर बिक्रीकर्ता) र खरिदकर्ताबीच भएको शेयर किनबेचसम्बन्धी कागजात (Sale and Purchase Agreement) को प्रतिलिपि ।
- घ. शेयर बिक्री गर्ने फर्म, कम्पनी, वा संस्थाको सम्पत्ति तथा दायित्व मूल्याङ्कन गरी तयार गरिएको प्रतिवेदन ।
- ङ. व्यवसाय दर्ता प्रमाणपत्र, स्थायी लेखा नम्बर, प्रबन्धपत्र तथा नियमावलीको प्रतिलिपि एवम् अद्यावधिक कर चुक्ता गरेको विवरण वा प्रचलित व्यवस्थाबमोजिम लाग्ने पुँजीगत लाभ कर तथा कर बुझाएको व्यहोरा सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व विभागबाट प्रमाणित पत्र ।
- च. कम्पनी रजिष्ट्रार कार्यालयबाट प्रमाणित गरिएको शेयरधनीको अद्यावधिक लगत विवरण ।
- छ. खरीदकर्ता नेपाली नागरिक भएको खण्डमा निज खरीदकर्ता व्यक्ति/संस्था/कम्पनी कर्जा सूचना केन्द्रमा कालोसूचीमा नभएको प्रमाणित हुने कागजात ।
- ज. विदेशी लगानी अन्तर्गत यस बैंकको समेत स्वीकृति लिई विदेशबाट ऋण लिएका नेपाली कम्पनीले विदेशमा व्याज तथा साँवा भुक्तानी पठाउनुअघि कर्जा सूचना केन्द्रबाट कालोसूचीमा नरहेको प्रमाण र नेपालका कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग भाखा नाघेको ऋण नभएको स्वःघोषणापत्र ।
- झ. नेपाल धितोपत्र विनिमय बजार लिमिटेडमा सूचीकृत नभएका कम्पनीको हकमा कम्पनीको वासलातको सम्पत्ति र दायित्वको आधारमा कायम हुन आएको मूल्यमा Nepal Financial Reporting Standard 3: Business Consideration मा भएको व्यवस्थाबमोजिम सम्पत्ति तथा दायित्वको Fair Value Amount ले हुने शेयर मूल्य साथै वित्तीय विवरणको

आधारमा निर्धारण गरिएको शेयर मूल्यभन्दा फरक मूल्यमा शेयर खरिद बिक्रीको कारोबार भएको भए सो पुष्टि हुने Due Diligence Audit (DDA) Report.

- ञ. प्रचलित व्यवस्थाबमोजिम कुनै सरकारी निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट प्राप्त अनुदानबाट Capital Reserve मा गणना गरेको रहेछ भने तोकिएको कार्य सम्पन्न भएको नियामक निकायबाट प्रमाणितपत्र ।

वैदेशिक लगानीकर्ताका लागि सहूलियतसम्बन्धी व्यवस्था

विदेशी लगानीलाई सहूलियतता प्रदान गर्न विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन (यसपछि ऐन भनिएको) तथा प्रचलित कानूनहरूमा देहायबमोजिमका थुप्रै व्यवस्थाहरू रहेका छन् :

- क. उद्योगमन्त्रीको संयोजकत्वमा उद्योग तथा लगानी प्रवर्द्धन बोर्डको व्यवस्था गरी विदेशी लगानी तथा त्यस्तो लगानी फिर्ताका सम्बन्धमा आउनसक्ने समस्याहरूको समाधान गर्न खोजिएको ।
- ख. ऐनको प्रारम्भ लगत्तै मिति २०७६ जेठ १ देखि उद्योग विभागअन्तर्गत रहनेगरी एकल बिन्दु सेवा केन्द्रको स्थापना गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको । हाल उक्त केन्द्रमा विभिन्न १४ वटा निकायको प्रतिनिधित्व हुनेगरी आठ वटा इकाईहरू रहेका छन् । उक्त आठ इकाईहरूमध्ये नेपाल राष्ट्र बैंकको विदेशी विनिमय सहजीकरण इकाई राखी लगानीकर्तालाई विदेशी लगानीवापतको विदेशी मुद्रा भित्र्याउने स्वीकृति, लगानीकर्ताका लागि विभिन्न प्रकारका छुट, सुविधा, सहूलियतहरू उपलब्ध गराउँदै आएको ।
- ग. ऐनले विदेशी लगानी भएका उद्योगलाई प्रचलित अन्य ऐनहरू (आयकर ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐनलगायत) ले उपलब्ध गराउने छुट तथा सहूलियतहरू प्राप्त गर्नसक्ने ग्यारेण्टी प्रदान गरेको ।
- घ. विदेशी लगानी भएका उद्योगले विदेशी लगानी

- स्वीकृत गर्ने निकायको सिफारिसमा विभिन्न प्रयोजनका लागि (जस्तै: विदेशी विशेषज्ञ, प्राविधिक वा व्यवस्थापनका कर्मचारीले पाउने पारिश्रमिक भुक्तानी, ऋणपत्र वा डिभेन्चरको साँवा ब्याज भुक्तानी) आवश्यक विदेशी मुद्राको सुविधा उपलब्ध हुने व्यवस्था ।
- ड. विदेशी लगानी भएका उद्योगलाई नेपालमा स्थापित अन्य उद्योगसरहको औद्योगिक सुरक्षाको व्यवस्था ।
- च. विदेशी लगानीका लागि अध्ययन अनुसन्धान वा सर्वेक्षण गर्न आउने विदेशी नागरिकलाई छ महिनासम्मको गैरपर्यटक भिसा उपलब्ध गराउने व्यवस्था ।
- छ. विदेशी लगानीकर्ता, लगानीकर्ताको एकजना आधिकारिक प्रतिनिधि र निजहरूको परिवारका सदस्यलाई व्यावसायिक भिसा उपलब्ध गराइने व्यवस्था ।
- ज. एकै पटक १० लाख अमेरिकी डलरभन्दा बढी लगानी गर्नेलाई तोकिएबराबरको लगानी रहेसम्म आवासीय भिसाको व्यवस्था ।
- झ. उद्योग सञ्चालनका लागि आवश्यक जग्गा खरिद गर्न वा व्यवस्था गर्न विदेशी लगानीकर्ता आफैले नसकेमा वा प्रचलित कानूनले हदबन्दी गरेभन्दा बढी जग्गा आवश्यक पर्ने भएमा विदेशी लगानी स्वीकृति गर्ने निकायले त्यसको लागि आवश्यक सिफारिस, समन्वय र सहजीकरण गर्ने व्यवस्था ।
- ञ. विदेशी लगानीमा खुलेका उद्योगहरूलाई राष्ट्रिय व्यवहार (National Treatment) गरिने व्यवस्था ।
- ट. विदेशी लगानी भएको उद्योगलाई राष्ट्रियकरण नगरिने साथै सार्वजनिक प्रयोजनका लागिबाहेक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अधिग्रहण नगरिने ।
- ठ. साविकमा पाइरहेको सुविधा तथा छुटहरूको कटौती हुनेगरी कानून बनेमा त्यस्तो व्यवस्था

उक्त लगानीकर्ताको हकमा लागू नहुने ।

- ड. विदेशी लगानीका सम्बन्धमा नेपाली लगानीकर्ता र विदेशी लगानीकर्ताबीच कुनै विवाद उत्पन्न भएमा आपसी सहमति, विभागको सहजीकरण वा संयुक्त राष्ट्रसंघीय आयोगको प्रचलित नियम वा कार्यविधिको पालना हुने व्यवस्था भएको ।
- ढ. हेजिडसम्बन्धी समस्याको सम्बोधन गर्न यस सम्बन्धमा नियमावलीको व्यवस्था भइसकेको ।

विदेशी लगानीका क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू

नेपालमा विदेशी लगानीका लागि छैठौँ पञ्चवर्षीय योजनाबाट संस्थागत रूपमा प्रयास गरिएको हो । २०४६ सालको परिवर्तनपछि राजनैतिक प्रणालीका साथसाथै आर्थिक प्रणालीलाई समेत बढी खुकुलो पारी विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहन गरिए तापनि यसले आशातीत रूपमा गति लिन सकेन । नेपालमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानीलाई लगानी नीतिका साथै द्विपक्षीय सन्धिहरूले पनि प्रभावित गर्ने गरेका छन् । सन् १९९६ को नेपाल भारत व्यापार सन्धिले भारतमा नेपाली वस्तुको निकासीलाई बढी सुविधायुक्त बनाएपछि विदेशी लगानीमा पनि उल्लेख्य वृद्धि भएको थियो । तर सन् २००२ मा नेपाल भारत व्यापार सन्धिमा गरिएको संशोधनपश्चात् नेपाली वस्तुको भारत निकासीमा सहजता हुन नसकेकाले विदेशी लगानीमा समेत त्यसको नकारात्मक प्रभाव देखिन थाल्यो । हाम्रो संस्कारजस्तै बनेको सुशासनको अभाव, मुलुकले भोग्नु परेको दशकभन्दा लामो आन्तरिक द्वन्द, उच्च व्यवसाय सञ्चालन लागत, भूपरिवेष्ठित भौगोलिक अवस्थिति, बजारको साँघुरो आकार, उद्योगी मजदुरबीचको चुँलिदो असमझदारी, सरकारी तहमा लामो निर्णय प्रक्रियाबाट हुने ढिलासुस्तीका साथै बढ्दो लोडसेडिङले भन् आगोमा घिउ थपेको अवस्था थियो । जसका कारण वैदेशिक लगानी भित्र्याउनेभन्दा पनि विदेशी लगानीमा आधारित कतिपय उद्योगहरू बाहिरिने अवस्था बन्यो । उत्पादनमूलक क्षेत्रमा विदेशी लगानीका लागि स्वीकृत भएका परियोजनाहरूको संख्या तथा लगानीको परिमाण घट्दै गएका कारण कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा यस क्षेत्रको निम्छुरो योगदान रह्यो ।

पछिल्ला वर्षहरूमा मुलुकको Doing Business Reprort मा क्रमिक सुधार हुँदै गएको, संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्थासहितको संविधानको प्रादुर्भावसँगै निर्वाचनका माध्यमबाट तीन तहको सरकार निर्माण भइसकेको, लगानीका लागि अति आवश्यक स्थायी प्रकृतिको सरकारको निर्माण भएको, मौजुदा कानूनमा रहेका अपर्याप्ततालाई सम्बोधन गर्न विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐनमा व्यापक सुधारसहित कार्यान्वयनमा आएका कारण विदेशी लगानीको क्षेत्रमा केही आशाका किरणहरू पलाएका छन्। विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा आएलगत्तै एकल बिन्दु सेवा केन्द्रको स्थापना गरी लगानीकर्तालाई आवश्यक सबै प्रकारका सुविधाहरू एउटै थलोबाट प्रवाह हुन थालेको छ। तथापि यस क्षेत्रमा अझै थुप्रै समस्याहरू रहेका छन्। विशेषतः पुँजी र प्रविधि त्यस्ता चीज हुन् जहाँ स्थायित्व र उच्च प्रतिफल प्राप्त हुन्छ, ती त्यतैतिर प्रवाहित हुन्छन्। हाम्रा दुवै छिमेकी राष्ट्रहरूले उच्च प्राथमिकता तथा आकर्षणका साथ अन्तर्राष्ट्रिय पुँजी र प्रविधिलाई आफ्नो देशमा आमन्त्रण गर्ने प्रतिस्पर्धा नै चलेको छ। अझै पनि विदेशी लगानीका क्षेत्रमा देहायबमोजिमका समस्याहरू विद्यमान छन् :

- क. वैदेशिक लगानीमा विदेशी विनिमय जोखिमलाई सम्बोधन गर्न निजी क्षेत्रका परियोजनालाई समेटिने गरी हेजिडसम्बन्धी व्यवस्था लागू हुन नसक्नु।
- ख. दक्ष जनशक्तिको अपर्याप्तता, कमजोर पूर्वाधार, उच्च परिवहन लागतका कारण उच्च व्यवसाय सञ्चालन लागत रहनु।
- ग. एकल बिन्दु सेवा केन्द्रले छिटो छरितो तवरले सेवा प्रवाह गर्नुपर्नेमा ऐनमा रहेका नीतिगत व्यवस्थाहरू समयमै कार्यान्वयन हुन नसक्दा आशातीत शीघ्र सेवा प्रवाह हुन नसक्नु।
- घ. वैदेशिक लगानीका लागि आवश्यक छाता ऐनको व्यवस्था हुन नसक्दा एकल बिन्दु सेवा केन्द्रले आशातीत सफलता प्राप्त गर्न नसक्नु। केन्द्रमा विभिन्न निकायले कम अख्तियारी प्रत्यायोजन गर्नु।

- ड. विदेशी लगानीको स्वीकृति दिने निकाय तथा विभिन्न क्षेत्रका नियमनकारी निकायहरूको बीचमा प्रभावकारी समन्वयको अभावका कारण लगानीकर्ताले अप्ठ्यारो महसुस गर्नु परेको।
- च. विदेशी लगानीवापतको रकम फिर्ता (Repatriate) लैजान लगानी स्वीकृति गर्ने निकायको अनिवार्य रूपमा स्वीकृति लिई पुनः नेपाल राष्ट्र बैंकमा त्यति नै कागजात पेश गरी विदेशी मुद्रा सटही स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्थाले गर्दा दोहोरो भन्फट ऐनले नै सिर्जना गरेको।
- छ. विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ आउनुभन्दा पूर्व स्वीकृति नलिइ गरिएका विदेशी लगानी तथा लेखाङ्कन नभएका विदेशी लगानीको लेखाङ्कनमा समस्या भएकाले त्यसको प्रभाव समग्र विदेशी लगानीमा पर्ने गरेको।
- ज. परियोजना कार्यान्वयन क्षेत्रका स्थानीय सरकार तथा स्थानीय बासिन्दाहरूको असहयोग बढ्ने गरेको।
- झ. विदेशी लगानीकर्ताको चाहना र आवश्यकता अनुसार लगानीको स्वीकृति तथा सम्बन्धित नियमनकारी निकायबाट सेवा प्रवाह हुन नसक्नु।
- ञ. हामीकहाँ विदेशी लगानीको स्वीकृति तुलनात्मक रूपमा ठूलो हुने गरेको तर विदेशी मुद्रा भित्र्याइ उद्योगमा यथार्थ लगानी ज्यादै कम हुने गरेको।

निष्कर्ष

संसारभरिको ग्लोबल एफडीआईको इन्फ्लो आँकडा हेर्दा विकसित राष्ट्रको तुलनामा विकासोन्मुख राष्ट्रमा सुधारोन्मुख स्थिति छ। संसारभर सन् २०१९ मा जम्मा युएसडी १.३९ ट्रिलियन वैदेशिक लगानी रहेको छ जुन सन् २०१८ को जम्मा युएसडी १.४१ ट्रिलियनभन्दा केही कमी हो। कुल गार्हस्थ्य बचत न्यून भई पुँजीगत खर्चका लागि वित्तीय स्रोत तथा साधनको आपूर्ति गर्न संसारभरि नै प्रत्यक्ष विदेशी लगानीलाई अचुक अस्त्र नै मानिन्छ। हाम्रा दुई ठूला छिमेकी राष्ट्रलगायत

अधिकांश सार्क राष्ट्रहरूले आ-आफ्ना विदेशी लगानी नीतिमा व्यापक परिवर्तन गरिसकेका छन्। यस क्रममा छिमेकी राष्ट्रहरू भारत, बंगलादेश र श्रीलंकाले आ-आफ्ना विदेशी लगानी नीतिमा लगानीकर्ताका लागि विभिन्न वित्तीय एवं गैरवित्तीय सुविधा प्रदान गरी पूर्वाधार एवम् उत्पादनमुलक क्षेत्रमा यस्तो लगानीलाई आकर्षित गरी रहेका छन्। हामीले विदेशी लगानीलाई आकर्षित गर्न पछिल्लो समयमा कार्यान्वयन ल्याइएका कानूनी संरचना

(विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ र सार्वजनिक निजी साभेदारी ऐन, २०७५) र ती कानूनी संरचनाले व्यवस्था गरेका संस्थागत संरचनाहरूलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। विदेशी लगानीकर्ताको मनोभाव तथा आकांक्षालाई बुझेर शीघ्र र पारदर्शी तवरले काम गर्न सकेमा लगानीको प्रतिबद्धता र वास्तविक लगानीमा रहेको ठूलो अन्तरलाई कम गर्न सकिन्छ।

ग्रामीण विकासमा सरकार र नागरिकबीचको खाडल

● गोपीकृष्ण हुंगाना*

पानीका तीन प्रयोगले गाउँको विकास हुन्छ; गाउँमा पानी, शरीरमा पानी र आँखामा पानी । भट्ट सुन्दा अलि फरक र अपत्यारिलो लाग्न सक्छ यो सन्दर्भ । यहाँ 'गाउँमा पानी' भनेको सिँचाइ र खानेपानीको उपलब्धता हो भने 'शरीरमा पानी' भनेको स्वस्थ शरीर र मस्तिष्क हो । अनि 'आँखामा पानी' भनेको अरूलाई पनि आफूलाई जस्तो दुख्छा भन्ने भावनात्मक सहृदयता हो ।

गाउँ विकासको यो प्रयोगलाई सामूहिक विकासको अवधारणामा उतारेका हुन् अन्ना हजारले । हजारले भारतका प्रसिद्ध समाज सुधारक हुन् । विकासे कामको अनुभवले उनलाई विकासको अर्थ यसरी बुझाएको छ । विकास तब सम्भव हुन्छ, जब योजना सन्तुलित र चौतर्फी बन्छ । यसको अध्याय यत्तिमै सीमित छैन, योजना तबसम्म निरन्तर कार्यान्वयन गर्नुपर्छ, जबसम्म त्यसले परिणाम ल्याउँदैन । सबै बासिन्दालाई समेट्ने किसिमका योजना हुनुपर्छ ।

खासमा गरिबभन्दा गरिबलाई हेर्ने खालका योजना बढी प्राथमिकतामा राखिनुपर्छ । विकास 'भ्वाइस' बन्न सक्नुपर्छ, विकासको न्यानो घाम तापन नपाएकाहरूको अर्थात् 'भ्वाइसलेस'को । विकास गाउँलेको आफ्नै कोषबाट पनि सम्पन्न गर्न सकिँदोरहेछ भन्ने उदाहरण देशका कुनाकाप्चाबाट आउनुपर्छ । यी सबै विषयको निष्कर्ष हो, निर्भरता हटाउने कुरा । जुन ग्रामीण विकासको सिद्धान्तमा पर्छ ।

गाउँ विकासका चार क्षेत्र

टी. अफोफले तय गरेका ग्रामीण विकास रणनीतिका चार क्षेत्र नेपालका सन्दर्भमा पनि मनन गर्न सकिन्छ, कृषि तथा आर्थिक विकास, प्राकृतिक स्रोत र उर्जा आधार, ग्रामीण जीवनको स्तर र स्थानीय संस्थागत विकास । यी क्षेत्रहरूमा नेपालका संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारले योजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि देखिन्छ । किनकि ग्रामीण युवाको शहरी जीवन पद्धतिको सोचले पनि विकास निम्त्याएको छ । यसरी क्षेत्रगत रूपमा योजना र कार्यान्वयनको पक्ष सर्वसाधारणदेखि नीतिनिर्मातासम्मलाई सोच्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ ।

'विकास आधुनिकीकरणको प्रक्रिया हो ।' 'विकास मानवका लागि समस्या हो ।' दुई विपरीत ध्रुवमा रहेका विकासका यी परिभाषाले हरेक नागरिकलाई गम्भीर भएर सोच्न बाध्य बनाएको छ । क्रमशः जोन डी मन्त मुगारी र एडवार्ड डब्ल्यू वेड्डनरका यी भनाइमा आ-आफ्नै तर्क होलान् । विकास भएर पनि विकास दिन नसकेका उदाहरण पनि थुप्रै छन् र त समस्या पनि बनेका छन् विकास । विकास विनाशमा परिणत भएका उदाहरण विश्वमा थुप्रै छन् । यसमा नीति निर्मातादेखि विज्ञसम्मले सोच्नुपर्ने देखिन्छ । तलको एउटा यथार्थले एडवार्डको भनाइलाई पुष्टि गर्छ । यसकारण यहाँ सान्दर्भिक हुनसक्छ र थुप्रैलाई पाठ पनि ।

*अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज)

विकास विनाश बनेपछि...

‘कोर्वाचोभ’ भारतमा रहेको एउटा गरिब जाति । उक्त बस्तीमा विकास पुगेको थिएन । भारत सरकारले अन्ततः सीमान्तकृत, आरक्षित र जनजाति मानिएको कोर्वाचोभहरू रहेको उक्त बस्तीमा विकास पुऱ्याउने निर्णय गर्‍यो । सरकारले त्यो बस्तीसम्म बाटो बनाउन योजना र बजेट छुट्यायो । सडक बनाउने ठेक्का एक धनीमानीले पायो । उसले त्यही सडकबाटै कमायो । कोर्वाचोभ सडक बन्नुअघि भारी बोकेर जीविकोपार्जन गर्दथे । सडक बनेपछि मोटरगाडीको सुविधा थपियो । मान्छेले बोकेर ओसारपसार गर्ने सामग्री आदि अब सवारीसाधनले बोक्न थाल्यो । सडकले अविकसित ठाउँलाई विकासस्वरूप शहरसम्म जोड्यो ।

जसका लागि सडक बनाइयो, ती गरिब कोर्वाचोभ जातिलाई फाइदा पुग्नुको सट्टा तिनको पेशा र व्यवसाय नै विस्थापित हुने अवस्था सिर्जना भयो । गरिब भन्नु गरिब हुँदै गए । खान, लाउनकै समस्या हुन थाल्यो । पेशा/व्यवसाय नै लुटियो । जसको नाममा बजेट आयो, अन्ततः उसकै पो उठिबास भयो । उनीहरूको बसाई सराईको अवस्था सिर्जना भयो ।

चार/पाँच वर्षअघिको भारतको यो घटना एउटा दैनिक अखबारले समाचार बनायो । सबैतिर यसले चर्चा परिचर्चा पायो । आखिर ‘विकास’ ले ‘विनाश’ निम्त्यायो । यथार्थमा विकास विनाशका लागि होइन । भनिन्छ, विनाशपछि विकास सुरु हुन्छ । छिमेकी राष्ट्र नै सही, यसबाट अतिकम विकसित देश नेपालले पनि पाठ सिक्नुपर्छ । त्यो विकास विकास होइन, जसले विनाश निम्त्याउँछ । योजनाकार र कर्मचारीका अदूरदर्शिताका कारण यस्ता केही नजिर नेपालमा पनि छन् । जसबाट योजना र बजेटमा प्रभाव जमाउन सक्नेदेखि नीति निर्मातासम्मले अब दोहोऱ्याउनु सबैका लागि घातक हुनेछ ।

यो गल्ती नेपालका कुनै पनि स्थानीय सरकारले दोहोऱ्याउनु हुँदैन । केन्द्र र प्रदेश सरकारले पनि । बरु कुनै कामको दीर्घकालीन प्रभाव कस्तो पर्नसक्छ भन्ने विश्लेषण पहिल्यै गर्नुपर्छ । हो, ग्रामीण जनताका

अनगिन्ती आवश्यकता छन् । जे जस्ता आवश्यकता र चाहना भए पनि नेपालमा २०३७ सालदेखि मात्र ग्रामीण क्षेत्र राष्ट्रिय योजनामा समावेश हुन थालेको हो । अर्थात् छैठौँ योजनादेखि नेपालमा ग्रामीण विकासको अवधारणालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । मुलुक प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र हुँदै गणतन्त्रसम्म पुग्दा र संघीयतामा समेत प्रवेश गरिसकेकाले विकासका चाहना र आवश्यकता बढ्नु स्वाभाविक पनि देखिन्छ । विशेषगरी ग्रामीण विकास सफल बनाउनु स्थानीय सरकार (४६० गाउँपालिका) लाई ठूलै र धेरै चुनौती छन् ।

विकाससम्बन्धी छ वटा मान्यता

विकास जनप्रतिनिधिले मात्र चाहेर पनि पूर्ण नहुन सक्छ । नागरिकको सक्रिय सहभागिताको पनि उत्तिकै विशेष अर्थ हुन्छ । ग्रामीण परिवेशमा विकासका चुनौती शहरभन्दा कैयौँ गुणा बढी छन् । जनप्रतिनिधिले संघीयता सफल पार्ने हो भने गाउँलाई विकासको केन्द्रबिन्दु बनाउने पर्छ । यसमा जनसहभागिता मुख्य कसी हो । योजनाबद्ध विकासमा जनसहभागिता बढाउने नीतिलाई राष्ट्रिय स्तरको नीतिमा समावेश गरिएको थियो । जनसहभागितामा आधारित भएर स्थानीय सरकारले अल्पकालीन र दीर्घकालीन योजना बनाएर सोही अनुरूप परिचालन गर्न सक्नुपर्ने हुन्छ ।

विकास जनतासँग अथवा जनताका लागि मात्र नभएर जनताद्वारा पनि हुनुपर्छ । जनता वा समुदायमा आधारित विकास रणनीतिका पक्षपाती योजनाविद्, नीतिनिर्माता, विकास अभ्यासक र विद्वानहरूले यसबारे यस्तै थप पाँच मान्यता राखेका छन् । जनता विकासको कर्म, कर्ता, दर्शक, उपभोक्ता मात्र होइन, स्वामी, विशेषज्ञ तथा उत्पादक पनि हुनुपर्छ । तर पनि यो कुरा सिद्धान्तमा मात्र लागू छ, व्यवहारमा छैन । जनतामाभ्र गैरसरकारी संस्थाहरूले मध्यस्थताको कार्य गर्न सक्छन् ।

राज्य र बजार यी दुवै अवधारणा जनताको वास्तविक समस्या बुझ्न सक्षम छैनन् । जनता वा समुदायमा आधारित रणनीतिद्वारा गरिबी निवारण गर्न सकिन्छ, गरिबहरूको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ । सामाजिक आर्थिक भिन्नता बढाउन सकिन्छ र नागरिक

समाजलाई बलियो बनाउन सकिन्छ । नेपालमा धेरै नागरिक अशिक्षित छन्, गरिब छन् । तर, व्यक्तिगत तथा सामूहिक उद्देश्यका लागि उनीहरू विवेकशील पनि हुनसक्छन् । गरिबी निवारण कार्यक्रमका लागि 'समुदाय' भन्ने धारणा धेरै उपयोगी हुन्छ । यी छ वटा मान्यतालाई जनसहयोगी मान्यता भनिएका छन् ।

हाल नेपालमा अपनाइएको विकासको रूप भनेको माथिदेखि तलतर्फको विकास हो । यस्तो विकास प्रक्रिया २०१३ सालदेखि पञ्चवर्षीय योजना बनाएदेखि हालसम्म नै रह्यो । त्यसअघि राणाशासनकालको १०४ वर्षे समयमा त जनता सहभागी हुने ढाँचामा विकास हुनै पाएन । २००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि विकासको योजनाबद्ध प्रक्रिया अघि सारे पनि २०१७ सालमा तत्कालीन राजा महेन्द्रले पनि जनचाहनामा आधारित भएर विकास निर्माण गरेनन् । भएका विकासलाई जनताले आत्मसात गर्नु फरक पाटो हो । यद्यपि पञ्चायतकालका करिब तीन दशकमा भएका विकासमा जनताको आडमा घामको झुल्को मजाले पर्न पाएन । उसो त प्रजातन्त्र, पञ्चायत र प्रजातन्त्रको पुनर्बहालीपछिका भन्डै तीन दशक पनि राज्यकेन्द्रित अवधारणामै विकास भएको स्पष्ट छ । राष्ट्रिय योजना आयोग वा केन्द्रीय योजना पनि यसकै परिणति हुन् ।

नीति कथामा गरिब तर पनि धनी

कुनै ठाउँमा एक महन्थ थिए । उनी सुरुमा अति गरिब थिए । पछि भिक्षाटन र प्राप्त दानबाट धनी बने । बुढेसकालमा उनी कुनै गरिबलाई आफ्नो सम्पत्ति जिम्मा लगाएर संसारबाट बिदा हुन चाहन्थे । त्यसैले उनले सबभन्दा गरिब हुनेले आफूसँग सम्पर्क राख्न सूचना गरे । सम्पत्ति प्राप्त गर्ने इच्छाले कैयौं गरिबको भीड उनकोमा लाग्यो । एउटाभन्दा अर्कोले भन्नु दारुण गरिबीको वृत्तान्त बताउनथाले ।

जति पनि गरिब आउँथे, ती कसैबाट पनि महन्थलाई चित्त बुझेन । एउटा गरिब भन्न लाग्यो, म अत्यन्त गरिब छु । मेरो जस्तो चरम गरिबी अरूसँग छैन । जे जति दिन मन छ दिनुहोस्, कृतज्ञ हुनेछु । महन्थको दान यज्ञ हेर्न आएका मानिसलाई पनि त्यो गरिबको भेषभुषा, चालचलन र महन्थसँगको लामो

कुराकानी देखेर निश्चय पनि सम्पत्ति पाउने भयो भन्ने लाग्यो । महन्थले उनलाई भने, 'तिमी कसरी गरिब छौ ? म त तिमिसँग बहुमूल्य बस्तुहरू देख्दैछु । तिमी आफूसँग भएको सम्पत्ति पनि चिन्न सक्दा रहेनछौ ।' यो सुन्नासाथ गरिब अचम्म मान्दै भन्न थाल्यो, 'मेरो खिल्ली नउडाउनुोस् म त असाध्यै गरिब छु र मैले केही लुकाएको छैन ।'

महन्थले भने, 'के तिमी आफ्ना दुई आँखा मलाई दिन सक्छौ ? प्रत्येक आँखाको एक लाख दिन्छु । हातगोडा प्रत्येकको ५० हजारका दरले दिन्छु । के तिमी बेच्छौ ? ईश्वरले दिएका दुई आँखा, दुई हात र दुई खुट्टाको क्षमताको सदुपयोग गर । तिमिले मार्ने भएर हिँड्नु पर्दैन । दान वा भिक्षा त नसक्नेहरूका लागि हो । यो जीवन मागेर, काम नगरेर खेर फाल्ने होइन ।' महन्थका कुरा सुनेर त्यो गरिबको आँखा खुल्यो । ऊ र ऊ जस्तै दान यज्ञ हेर्न आएका सबै काम गर्ने उत्प्रेरणा लिएर फर्किए ।

नेपाल सरकारले नागरिकलाई विकास योजना तर्जुमा, बजेट बाँडफाँट हुँदै कार्यान्वयन तहसम्मका प्रक्रिया र यथार्थ बुझाउन सकेको छैन । बुझाउने प्रयत्नमा न समय र बजेट खर्च गर्‍यो न त यसका लागि पर्याप्त सूचना प्रदान गर्‍यो । महन्थले जसरी कुनै पनि विषयको महत्व सरकारले गरिबलाई जस्तै नागरिकलाई प्रस्ट्याउन सकेको भए आजसम्म ग्रामीण विकासले पनि छलाड मारिसक्यो । सरकारका योजनामा सांसद, पार्टीका नेता र कार्यकर्ता अनि सरकारी कर्मचारी नै स्वार्थानुरूप योजना तर्जुमादेखि कार्यान्वयनसम्म लाग्नु नै विकासको बाधक हो । योजना छान्नेदेखि काम सम्पन्न गर्नेसम्म नागरिक अर्थात् उपभोक्तालाई प्राथमिकता दिने हो भने त्यसमा अपनत्व हुनेदेखि तिनको संरक्षणसम्मका काम हुनेमा दुईमत छैन । यहाँ त नागरिकले पनि गरिबले भैं आफ्नै सम्पत्तिलाई सरकारी बनाइदिएर समस्या भइरहेको छ । पर्याप्त सूचना समयमा नपाएकै कारण पनि विकासले गति लिन सकेको छैन । हालसम्म कार्यान्वयन भएका विकास योजनाको मूल्याङ्कनले यो 'ग्याप' प्रस्टसँग देखाएको छ । माथिको कथामा जस्तै जनप्रतिनिधि र कर्मचारी महन्थ बन्न जरुरी छ ।

सरकारी प्रयास र तालमेल

विकासे योजनामा केही यस्ता समस्या छन् जुन गुपचुपमै रहन्छन् । कारण कतिपय गाउँठाउँमा सरकारी योजना लैजाँदा पनि स्थानीयवासीको बुझाइका कारण यस्तो भएका उदाहरण छन् । यसमा कुनै गाउँठाउँको नाम किटान गर्नु उपयुक्त नहुनसक्छ । यसका लागि सरोकारवाला दुवै पक्ष (सरकार र नागरिक) ले तलको प्रसङ्ग/घटना गहिरिएर मनन गर्नसके आगामी दिनका लागि समेत पाठ हुनेछ । सम्भवतः यसबाट मिले प्रेरणाले परिवर्तनका लागि सहज हुनेछ ।

एउटी वृद्धा अत्यन्त गरिबीमा दिन काटिरहेकी थिइन् । उनका नजिकका आफन्त कोही थिएनन् । बेसहारा मानिस भै भगवान् ले केही गरिदेलान् कि भन्ने आशमा थिइन् । अरुले आफूलाई चाहिएको रुपैयाँ पैसा वा चीज चिठी लेखेर मगाएको उनलाई थाहा थियो । एकपटक उनलाई धनको साँढे खाँचो पयो । आफन्त कोही नभएकाले सुने अनुसार उनले भगवान् लाई चिठी लेखिन् । हे भगवान् ! आफन्त कोही छैनन्, अत्यन्त दुःखी छु । मलाई दुई हजारको काम परेको छ, तपाईंलाई पत्र पठाएकी छु । जसरी पनि सहयोग गर्नुहोला । पाउनेमा 'श्री भगवान्' र पठाउनेमा हजुरकी भक्त नाम ठेगाना लेखिएको थियो ।

हुलाक कार्यालयमा आएका सबै चिठी ठेगाना अनुसार पठाइयो । पाउनेको ठेगाना नभएको भगवान् लेखिएको चिठी हाकिमसम्म पुग्यो । खामभित्रको लेखाइमा होला भनेर चिठी खोलियो । उनी धार्मिक विचारका भएकाले चिठी पढ्दा वृद्धा अफठ्यारोमा परेको ठानेर ५० रुपैयाँ दिने र कर्मचारीबाट चन्दा उठाउने भए । कर्मचारीबाट १४० गरी १९० रुपैयाँ भयो । हुलाकीले ती वृद्धालाई पत्र दिए । हर्षित हुँदै चिठी खोलिन्, भित्र नोटहरू थिए । गन्दा १९० थियो । खुशी हुँदै पुनः पत्र लेखिन्, 'हजुरलाई धन्यवाद छ । आखिर भगवान् रहेछन् । भगवान् बाट केही हुँदैन भनेर मानिस भन्थे । मैले तिनका कुरा नपत्याएर तपाईंलाई पत्र लेखेकी हुँ । बरु हजुरले २०० नै पठाउनुभएको होला । यहाँ मैले १९० मात्र पाएँ । चिठीबाट पठाउँदा हुलाकका कर्मचारीले १० भिके होलान् ।'

यस्तै विवरणको पत्र पुनः त्यहीँ पुग्यो । हाकिमले खोलेर हेरे । रकम पुग्यो र खशी भइन् भन्ने अनुमान गर्दै पत्र खोल्दा उनले देखे, 'हुलाककै कर्मचारीले नपुग रकम भिके होलान् ।' दुःखी हुँदै उनले थपे, 'गरिबलाई सहयोग गर्दा पनि जस पाइएन तर भगवान् प्रति वृद्धाको आस्था त रह्यो ।'

हो, नेपालमा नागरिकका लागि लिएको केही योजनाको हविगत पनि यस्तै भएका छन् । यसमा पनि बुझाइको अस्पष्टता देखिन्छ । 'कम्युनिकेसन ग्याप' यहाँनेर छ र त विकासले जोड्नुपर्ने ठाउँ र सरोकारवालाबीच 'ग्याप' को ठूलाठूला खाडल पनि छन् । भनाइ र सुनाइको कमी छ र त गरेर पनि सरकार 'जस' पाउन 'लायक' छैन । दिएर पनि नदिएको 'अपजसको भारी' अब स्थानीय सरकारले बोक्न नपरोस् । विश्वका धनी देश र गरिब देशबीच त खाडल छ नै । धनी देशकै नागरिकबीच पनि विकास असमानता धेरै छन् । यसमा पनि 'डिजिटल डिभाइड' मुख्य कारक बनेको देखिन्छ । 'सूचना र सञ्चार' भन्ने शब्द यस्ता छन् जुन सामान्य लाग्छन् तर खासगरी 'विकास' को सन्दर्भमा अत्यन्तै 'ठूलो हतियार' हुन् । यो सरकार र राजनीतिक नेताले गहिरिएर बुझ्नु पर्छ ।

धनी हुन खोज्नेको विचारको भ्याड गरिबै

'प्रकृतिको नियम के छ भने गरिबीका विचारले मनलाई दरिद्र राखेर कोही धनी हुन सक्दैन । तर, आश्चर्य के छ भने हामीलाई धनी बन्नुछ, तैपनि हामी गरिबीको विचारमा डुबिरहन्छौं, खप्तड स्वामीले उनको कृति 'विचार विज्ञान' मा लेखेका छन्, 'त्यसैले यदि धनी हुनुछ भने सदैव धनकै विचार गर्नुपर्छ ।' गाउँ र गाउँलेका मात्र के कुरा साना/ठूला शहरमा बस्नेका विचार पनि खप्तड स्वामीकै यो भनाइसँग मिल्छन् । सोचमै गरिबी परिणाम कसरी धनी सम्भव छ ?

विचार विज्ञानको बाँकी अंशलाई विकासप्रेमीले बहस गरेर निचोड निकाल्नु अबका दिनमा समयसापेक्ष हुनेछ । भनिएको छ, 'धनवान्हरूका चरित्र पढ्नुपर्दछ र धनवान्हरूको मनमा जस्तो उदारता रहन्छ उस्तै उदारता आफ्नो विचारमा ल्याउनुपर्छ । साथै धनवान्हरूले

पहिले कति परिश्रम गरे अथवा धन प्राप्तिका लागि के-कस्ता क्लेश उठाए ती सम्पादन गर्नु एवम् दरिद्रताको विचार कुनै समय पनि मनमा आउन नदिनु- यही धन (विकास) प्राप्तिको सरल साधन हो ।' धनको स्थानमा विकास राखेर बुझौं । जसरी धन प्राप्तिका लागि सोचदेखि प्रयाससम्म गर्नुपर्छ, ठीक त्यही रूप, ढाँचा, ढङ्ग र प्रयासमा विकासका लागि गर्नुपर्छ ।

यतिबेला सरकार 'सुखी नेपाली, समृद्ध नेपाल' को नाराका साथ देश विकासको प्रयासमा छ । तर हालको अवस्था हेर्ने हो भने राज्यको छ अर्ब रुपैयाँ जोखिममा छ । विकासे आयोजनामा ठेकेदारको हालीमुहाली छ । उनीहरूलाई कुनै न कुनै नेता (सरकार पक्ष र विपक्षी दल) को आशीर्वाद छ । र त, एउटै ठेक्का सम्झौता कार्यान्वयन गर्न विभिन्न कारण देखाई कार्यान्वयन गर्ने निकायले आठ पटकसम्म म्याद थप गरेको पाइएको छ । पाँच वर्षमा सक्नुपर्ने ठेक्का यही कारण १५ वर्षसम्म पनि सकिएका छैनन् । नेताले काखी च्यापेका ठेकेदारबाट तोकिएको बजेट र समयमा विकासे आयोजना कसरी सम्भव छ ?

आफू धनी भए पुग्छ । सरकारको धन जसरी खर्च गरे पनि हुन्छ । जति कमिसन खाए पनि केही हुँदैन । भ्रष्टाचार गर्नेपर्छ । यस्तै सोचको उपजले आज जति पनि ठेक्का सम्झौता भएका छन्, ती सरकारी आयोजनाको प्रगति सन्तोषजनक छैन । सरकारले २०७५ मंसिरमा एक हजार ८४८ रुण ठेक्काहरूको अध्ययन गरेको थियो । यी सरकारी आयोजनामा ११८ अर्बको सम्झौता भएको थियो जसमध्ये अहिले छ अर्ब जोखिममा छ । यी आयोजना जोखिममा पर्नुको एउटै र मुख्य कारण खप्तड स्वामीले भने भैं विचारमा दरिद्रीपन नै हो । डाडुपन्यु हातमा हुनेको दरिद्रीपनले बाँकी पनि भोकै बस्नुपर्ने अवस्था आजको यथार्थ हो ।

गाउँ र शहरबीच आबद्धता

गाउँको उत्पादनले शहर धानिँदै आएको यथार्थ धेरैले नबुझेको पनि हुनसक्छ । शहर 'भुक्न' कहिल्यै जान्दैन । गाउँलाई गरिब नै देख्छ । गाउँ कति धेरै क्षेत्रमा धनी छ, आँकलन पनि गर्न सक्दैन शहर ।

कृष्णबहादुर कुँवरको पुस्तक 'नेपालमा गरिबी र ग्रामीण विकास'मा लेखिएको छ, 'घामपानी, हावा हुरीबतास, जाडो नभनेर गरिरहेका हुन्छन् तर तिनै ग्रामीण श्रमिकहरूले आफ्नो उत्पादनको लाभ पाउन सक्दैनन् । उनीहरूले आफ्नो उत्पादन, भर पर्न नसकिने सानो आकार र समयमा शहरमा बेचन लैजान्छन् वा कम मूल्यमा विक्री गर्छन् । संगठित र व्यावसायिक नभएकाले वास्तविक मूल्य पाउन सक्दैनन् । ओसारपसार, सञ्चयको समस्याले गुणस्तर पनि खस्किन पुग्छ ।' उनीहरूले गरिबीबाट मुक्त हुन जति नै प्रयास गरे पनि सक्दैनन् । अनि निराश आक्रोश र असहाय अवस्थामा आफूलाई राखिरहन्छन् । कुँवरले यस्तै आँकलन गरेका छन् । यहाँ कहाँनेर विकासको सम्भावना कसले देख्ला ? प्रश्न अनुत्तरित नै हुनेछ सायद ।

'बुद्धि जति राजधानीमा थुप्रिएको छ अनि सकारात्मक ढङ्गले खबरदारी गर्ने सञ्चारकर्मी पनि यहीं छ । अनि विकास कसरी हुन्छ', गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघका अध्यक्ष होमनारायण श्रेष्ठले 'स्वायत्त शासन' म्यागजिनका लागि स्तम्भकारको प्रश्नमा भनेका थिए, 'एसएलसी/एसईई पास गरेपछि हलो छोड्ने अनि डिप्लोमा गरेपछि थलो छोड्ने प्रवृत्तिले कहीं गाउँमा विकास हुन्छ ?' शहरमा बस्नेको रहनसहन र रोजगारी देखेर गाउँले युवा शहर पलायन हुन्छन् । शहर हानिए पनि देखेको यो पाउने धेरै कम हुन्छन् । स्वाभाविकै पनि हो, सपना देख्नु अर्थात् ग्रामीण गरिबहरू राम्रो जीवनमा लोभिनलाई दुस्प्रयास भनेर परिभाषित गरिनु पनि हुँदैन । शहरले गाउँले उत्पादनको व्यवस्थापन शहरले गरे मात्र बजारको सिद्धान्त अनुसार माग र आपूर्ति सन्तुलन हुन्छ । गाउँका हरेक अफठ्यारा शहरले नदेखेर वा आत्मसात गर्न नसकेरै शहर विकासमा धनी र गाउँ दिनप्रतिदिन विकासमा गरिब भइरहेको हो । शहरवासीले नबुझेको चुरो कुरो के हो भने 'थुप्रै गाउँको विकसित स्वरूप हाम्रो शहर हो र हामी शहरवासी हौं ।'

कुँवरले ग्रामीण र शहरी आबद्धताको शक्ति र कमजोरीलाई यसरी छुट्याएका छन्, १. नगरपालिकाहरू स्वयम् संलग्न भई काम गर्न सक्षम हुने २. पूर्वाधार र उद्यमशीलताको विकास गर्नसक्ने ३. माग धेरै स्रोत

कम भएको अवस्थामा योजना गर्न स्रोत जुट्ने ४. पुँजी कम नहुनेगरी चक्र कोष रहने ५. बजेट खर्चको पारदर्शिता हुने ६. एक्लाएकलै बजार खोजिरहेकोमा संगठित रूपले बजार विकास हुने ७. बजारमा गाउँको उत्पादनको आपूर्ति सहज र दिगो किसिमले हुने । देश भनेकै गाउँ र शहरको एकमुष्ट स्वरूप हो । शहर एकलै शहर बनेर बसिरहने र गाउँ आफ्नै संसारमा हराउने अनि दुवै एकले ढेडु बनिरहने हो भने मुलुकको समग्र र सर्वाङ्गीण विकास सम्भव छैन । 'सरकार' र 'शहर' गाउँका लागि 'श्वास' र 'धड्कन' बन्नु अत्यावश्यक भएको छ ।

गरिबी निवारण र ग्रामीण विकास

भनिन्छ, गरिबी निवारण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु भनेको नदीको उल्टो वेगमा पौडनु हो । अनि गरिबको हितमा कुरा गर्दा प्रश्न आउँछ, के रोगीको इच्छाविरुद्ध उपचार गर्न सकिँदैन ? नेपालको विकास नीति गाउँलाई हेरेर बनाउनुपर्ने तर्कहरू नउठेका होइनन् । हो, विगतको गलत अभ्यासका कारण कतिपय विकास योजना विदेशी टेबुलमा बसेर बनाइएका छन् ।

मुलुकमा संघीयता कार्यान्वयनसँगै उठेका सवाल हुन्, जल, जमिन र जङ्गल । माथि प्रस्तुत एउटा कथामा भैं गाउँले आफूभित्रको 'धनीपन' देख्न नसकेको अर्को उदाहरण हो, यी तीनवटै 'ज' अर्थात् जल, जमीन र जङ्गलको धनी गाउँ नै हुन्, शहर होइनन् । तर यसको फाइदा गाउँपालिकाहरूले आफू मात्र लिन्छु भने यो सम्भव छैन । तर शहरसँगको सहकार्यले दुवै धनी हुनसक्छन् । जुन आयस्रोतले समग्र विकासमा अर्थपूर्ण भूमिका खेल्दछ । ग्लोबल भिलेजको यो २१ औं शताब्दीमा अब विकास द्रुत गतिमा हुनुपर्छ । नेपालको संविधानले ग्यारेन्टी गरेको सार्वभौमिकता, स्वशासन र स्वायत्तताको अधिकार नागरिकलाई दिएको छ जसको शतप्रतिशत उपभोग गर्नुपर्ने बेला आएको छ ।

गरिबी निवारण गर्न ग्रामीण विकास र विकेन्द्रीकरणको सोच अघि सारिएको हो । २०१३ सालदेखि बनाइनु थालेको नेपालका योजना गाउँघरमा बसेर बनाइनुपर्थ्यो । विज्ञ, योजनाकार र राजनेतासम्मले स्वीकारेको कुरो के हो भने नेपालको विकासको जग

गाउँ नै हो । पञ्चवर्षीय योजना बनाउन थाले पनि गरिब धनी हुने योजना/आयोजना आउन सकेनन्, सकेनन् वा त्यसरी कार्यान्वयन भएनन् वा हुन दिइएन । तत्कालीन राजनेताहरूले महसुस गरेको अर्को तीतो यथार्थ हो, गलत अर्थनीतिका कारण विकास हुन नसकेको हो । २०१३ यता १५ वटा पञ्चवर्षीय र त्रिवर्षीय योजना बने तर त्यसबाट प्राप्त विकासका सबै प्रतिफल जनतासमक्ष पुग्न सकेको छैन ।

कुँवरको उक्त पुस्तकमा दिइएका गरिबी निवारणका तीन तर्कलाई अबका प्रत्येक स्थानीय सरकारले आत्मसात गरे पनि देशले काँचुली फेर्नसक्नेछ । १. सूर्यबाट उज्यालो र ताप छरिए भैं: सरकार/कार्यक्रमबाट सीधै गरिबलाई लाभ पुऱ्याउने । २. तरल पदार्थलाई तताए भैं : सरकार/कार्यक्रमबाट जुन गरिब वर्गले आवश्यक ठान्छ उसैले आफैं अघि सरेर लिने । २, ३. ठोस पदार्थलाई तताए भैं : सरकार/कार्यक्रमले अवसर जुटाइदिने, गरिबले आवश्यक पर्ने जति लिएर अरू अर्कोले लिन पाउनेगरी हस्तान्तरण गर्ने । गरिबी निवारण विकासको मुख्य सूचक हो ।

ग्रामीण गरिबी वा शहरी गरिबी दुवै विकासका बाधक हुन् । छिमेकी देश चीनको सत्प्रयास हेरौं, तथ्याङ्क अनुसार ४० वर्षमा ७० करोड गरिबलाई मुक्त गरेको चीनको इतिहास छ । सन् २०१२ मा नौ करोड ९० लाख गरिब भएको चीन सन् २०१८ सम्म आइपुग्दा एक करोड ६६ लाख मात्र गरिब बाँकी थिए । चिनियाँ नेताको दूरदर्शिता र विकास योजनाले नै यस्तो अद्भूत चमत्कार सम्भव भएको हो । गरिबी निवारणमा चीनले विश्वलाई 'सरप्राइज' दिएको छ । के नेपालले गरिबी निवारणको पुरानो ढर्रा छोडेर चीनकै शैली अपनाउने हो भने विकासको ढोका खुल्दैन ? चीनले सपनाको देश मानिएको अमेरिकालाई समग्र विकासबाट टक्कर दिएकोबाट नेपालले पाठ सिक्न सक्दैन ?

अन्त्यमा

चीनले देखाएको 'गरिबी निवारण को जस्तै इच्छाशक्ति नेपाल सरकारले 'समग्र विकास' मा देखाउन सक्नुपर्छ । सोहीअनुसार सात वटै प्रदेश र ७५३ नगर र गाउँपालिकाले पनि देखाउनुपर्छ । सबै ७६१ सरकारले

कम प्रतिव्यक्ति आय, उच्च जन्म दर, उच्च बेरोजगारी, आयमा असमानता, कृषि क्षेत्रमा अति निर्भरता, पुँजी निर्माणको न्यूनदर, कमजोर शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा गरिब देशका कारण र सूचक हुन् भनेर बुझ्नुपर्छ ।

यसका अतिरिक्त यातायात, विद्युत्, खानेपानी र टेलिफोन आदिको कमजोर आधारशीला पनि कारण र सूचक हुन् भन्ने बुझेर यी सबैबाट बलियो हुनेतिर लाग्नुपर्छ । जब व्यक्ति, समाज वा देश गरिब हुन्छ तब उ त्यसकै दुष्चक्रमा फस्छ र फसिरहन्छ । यस्तो परिस्थितिमा योजना बनाउनु मात्र ठूलो कुरो हुन्छ, कार्यान्वयन सधैं फितलो नै रहन्छ । नेपाल सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (सन् २००० देखि २०१५ सम्म) सफल कार्यान्वयनपछि संयुक्त राष्ट्र संघको साधारणसभाको प्रस्तावमा पारित दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५ देखि २०३० सम्म) अन्तर्गत १७ वटा लक्ष्य निर्धारण गरी विश्वलाई दिगो विकास स्तरमा रुपान्तरण गर्ने प्रतिबद्धता

व्यक्त गरिएको छ । जसमा गरिबी निवारणदेखि स्वास्थ्य जीवन, सामाजिक असमानता न्यून गर्नेदेखि पूर्वाधार विकास, शान्ति, न्यायदेखि गुणस्तरीय जीवनसम्मका लक्ष्य छन्, जुन नेपालले पनि हासिल गर्न सक्नुपर्छ ।

विश्वका धेरै देशको सामाजिक अध्ययन गर्ने हो भने सबैजसो देशमा सम्पन्न वर्ग हुन्छन् । इलाइट मानिने यिनले समाजमा यो वा त्यो, प्रत्यक्ष वा परोक्ष ढङ्गले शासन गरिरहेकै हुन्छन् । जसले समाजलाई राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक हिसाबले खासगरी गरिब वर्ग र समुदायलाई शोषण गर्ने र दबाउने काम गरिरहेको हुन्छ । संख्यामा थोरै भए पनि तिनको प्रभाव धेरै र शक्तिशाली हुन्छ । यसबाट पनि हरेक गाउँ/नगरदेखि संघीय सरकारसम्म सचेत भएर नागरिकको हक र हितमा काम गरेर जनमुखी विकास गर्नुपर्छ ।

समृद्धि, समावेशीता र सहकारी

● गोपीनाथ मैनाली*

संयुक्त स्वामित्व र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा रहने उद्यमको माध्यमबाट समान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक आवश्यकता एवम् आकांक्षा पूरा गर्न स्वेच्छाले एकताबद्ध व्यक्तिहरूबाट स्थापित संगठन सहकारी हो। आर्थिक व्यवसाय र उद्यमहरू व्यक्तिगत, कम्पनीका रूपमा र सामूहिक हितका लागि गर्न सकिन्छ। वैयक्तिक उद्यमशीलता र कम्पनीका बजारवादी सिद्धान्तबाट सहकारी व्यवसाय पृथक भई सामूहिक हित र समान आवश्यकता पूरा गर्न केन्द्रित हुन्छ। आत्मसहयोग, स्वयम्जवाफदेहिता, लोकतान्त्रिक व्यवस्थापन, समानता, न्याय र ऐक्यबद्धता जस्ता मूल्यहरू सहकारी व्यवसायका आधार हुन्। त्यसैले सहकारी आफ्नो इच्छाको संस्था, आफ्नो क्षमताको व्यवसाय र आफ्नो भावनाको अभियान हो। मिहिनेत र परिश्रम, सहकार्य र समर्पण सहकारीका गुण हुन्, जसका आधारमा सहकारी सामाजिक जीवन पद्धति बन्नसक्छ।

विपन्नहरू आफ्ना समान आवश्यकता र आकाङ्क्षा पूरा गर्न सामाजिक-आर्थिक प्रक्रियामा आबद्ध हुन्छन्। किनकि उनीहरूलाई नै आर्थिक संगठन र सामाजिक आबद्धता बढी चाहिएको हुन्छ। समान स्वामित्व, फाइदा र जोखिमका कारण सदस्यहरू विश्वासको उर्जामा गतिशील हुन्छन्। सामाजिक, आर्थिक र मानवीय तीनै प्रकारको पुँजी निर्माणको कार्य सहकारीले गर्नसक्ने भएकोले यो गरिबी निवारणको माध्यम र आर्थिक समृद्धिको आधार दुवै हो। आर्थिक प्रतिफल र बजारको सीमितताका कारण निजी क्षेत्र

लगानी गर्न नगएको वा नचाहेको स्थानमा सहकारी नै समुदायस्तरको उत्पादन संगठन र रोजगारीको माध्यम हो। यसले स्थानीय सम्भावना, सीप एवम् स-साना पुँजीलाई उत्पादन प्रक्रियामा लगेर उपयोगिता सिर्जना गर्दछ।

नेपालको कृषि उत्पादन प्रविधि परम्परागत र निर्वाहमुखी छ। सीमित कृषियोग्य भूमि खण्डीकरण भइरहेको छ, कृषि साधनको पर्याप्तता छैन। उत्पादित कृषि फसलको लागि व्यवस्थित बजार छैन। विचौलियाले उत्पादक र उपभोक्ताको सम्बन्धलाई अवरोध गरी दुवैतर्फ ठगिरहेका छन्। सहकारी प्रणालीले कृषिलाई निर्वाहबाट व्यवसायको स्तरमा लैजानसक्छ। पारिवारिक एवम् खण्डीकृत खेतीलाई सामूहिक, व्यावसायिक र आधुनिक खेतीमा बदल्नसक्छ। केही कृषि सहकारीले यस क्षेत्रमा उल्लेख्य काम गरी प्रदर्शन प्रभाव पनि पारिरहेका छन्। यसर्थ ग्रामीण कृषिभित्रको गरिबी घटाउन सहकारी आफैँमा रणनीतिक अभियान बन्न सक्छ।

सहकारी नागरिक सशक्तीकरणको सशक्त माध्यम हो। विषयगत व्यवसायमा सदस्यहरूलाई सीप, शिक्षा र रोजगारीमार्फत सशक्तीकरण गरी उपभोक्ता बजारमा दरिलो उपस्थिति देखाउन सक्षम हुन्छन्। यूरोप तथा एसियाका केही मुलुकमा खाद्यवस्तु, विजुली, उपभोग्य वस्तु, बीमा एवम् वित्तीय सेवामा सहकारीले बजारको उल्लेख्य हिस्सा लिएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी संघको केहीअधिको प्रतिवेदन अनुसार,

*महालेखा नियन्त्रक, नेपाल सरकार

नेदरल्याण्डमा आलु उत्पादनको १०० प्रतिशत, दक्षिण कोरियामा कृषि उत्पादनको ४० प्रतिशत, फिनल्याण्डमा दैनिक सेवाको ३३ प्रतिशत, अमेरिकामा उर्जा आपूर्तिको १३ प्रतिशत हिस्सा सहकारीको छ । त्यस्तै भारतमा कृषि उत्पादनको ३७ प्रतिशत, माल्टामा माछा आपूर्तिमा ९० प्रतिशत र होण्डुरसमा बीमा सेवाको २७ प्रतिशत हिस्सा सहकारीले ओगटेको छ । नेपालमा वित्तीय सेवाको करिब २० प्रतिशत सहकारीको हिस्सा छ । यसरी विकसित तथा विकासोन्मुख दुवै प्रकृतिका मुलुकहरूमा सहकारीले आफ्नो कार्यक्षेत्र विस्तार गर्दै गएका छन् । सहकारी सामाजिक समावेशीता र नेतृत्व विकासमा पनि सक्रिय हुन्छन् । सहकारीमा संलग्न सदस्यहरू आफ्ना विषयलाई समूह प्रक्रियामा लैजान र अन्ततः विस्तृत कार्यसूची दिन सफल छन् । नेपालमा करिब ६३ लाख सर्वसाधारण सहकारीमा आबद्ध भई दुई लाखभन्दा बढी व्यवस्थापन तहमा पुगेका छन् । सामाजिक मूल्य संस्कृतिका कारण महिलाहरू नेतृत्व विकासमा पछि पर्दै आएका छन् । हाल सहकारी संस्थामा महिला सदस्य ५१.५ प्रतिशत छन् । साथै, महिलाद्वारा सञ्चालित सहकारी ४ हजार २७३ पुगेको छ । यसले नेतृत्व विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको छ । लैंगिक दूरी घटाउन र पुस्तौँदेखि हस्तान्तरण हुँदै आएको मूल्य संस्कृतिलाई समावेशी बनाउँदै लगेको छ । सहकारीमा महिला, पुरूष, धनी, गरीब र अन्य पहिचान नभई केवल सदस्यको पहिचान हुन्छ । यसले सामाजिक मूल्य पुनर्संरचना गरिरहेको छ ।

गरिबमुखी आर्थिक वृद्धिका लागि सहकारी सशक्त अभियान हो । आर्थिक वृद्धिका लागि स्वयम् परिचालन र प्राप्त प्रतिफलको समन्यायिक वितरण सहकारी क्रियाकलापमा देख्न सकिन्छ । उत्पादनका प्रक्रियाहरू शहरकेन्द्रित र बजारमुखी मात्र हुँदा अर्थतन्त्र मानवीकृत हुने सम्भावना रहन्छ । त्यसो हुनु दिगो विकास र आर्थिक वृद्धिका लागि पनि प्रतिकूल हो । त्यसो हुन नदिन सहकारी जस्ता सामुदायिक अभियान सशक्त हुनसक्छन् । साथै विस्तृत र समावेशी आर्थिक वृद्धिका लागि सहकारी परिचालित हुने गर्दछ । नेपालको आर्थिक वृद्धि न समावेशी छ न विस्तृत नै । केही आर्थिक क्षेत्र र सहर बजार मात्र सिङ्गो अर्थतन्त्रको आधार बनिरहेको

सन्दर्भमा गाउँघरमा स्थापित सहकारीले उत्पादन क्षेत्रको विविधीकरण र विस्तार गरिरहेका छन् ।

युवाहरू सहकारीमार्फत परिचालित भई स्वरोजगार बन्न सक्छन् । नेपालमा साँघुरो श्रम बजारका कारण औपचारिक क्षेत्र सीमित रोजगारी सिर्जना गर्दछ । युवाहरू सुरक्षित भविष्यका लागि जोखिमको पर्वाह नगरी विदेशिएका छन् । यस अवस्थामा उपलब्ध आर्थिक तथा सामाजिक विप्रेषणको उपयोग गर्न र स्थानीय तवरमा नै श्रमिक कालीगढहरू संगठित भै स्वरोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न सहकारी उपयुक्त माध्यम हुन् । सहकारी ऐन, २०७४ ले यस्ता सहकारीलाई राज्यस्तरबाट सहूलियत दिने भनेको छ ।

सहकार्य र सहउत्पादन राज्य पुनर्वोधका सन्दर्भमा आएको नवीन अवधारणा हो । राज्यका तर्फबाट वितरण हुँदै आएका नागरिक सेवामा राज्य मात्र एकल प्रदाता नभई विभिन्न सामुदायिक पात्रहरूसँग सहकार्य र सेवावस्तु उत्पादनमा नै सहकार्य हुन थालेको छ । सहकारी यसको सक्रिय पात्र हो । सहकारी संस्थाहरू स्थानीय आवश्यकताको सेवा (शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, विद्युत, सञ्चय तथा भण्डारण, वितरण, सामाजिक सुरक्षा आदि) आफैं उत्पादन गर्दछन्, यस्ता वस्तु वा सेवाको उत्पादन र वितरणमा सहकार्य गर्दछन् । यसबाट सेवा उत्पादन तथा वितरण प्रक्रियामा लागत न्यूनीकरण हुनजान्छ, गुणस्तर बढ्नजान्छ, दिगो सेवा व्यवस्थापन सम्भव हुन्छ र अन्ततः सेवा जवाफदेहिता समेत स्थापित हुन गई सुशासन संस्थागतसमेत हुनजान्छ ।

परम्परागत आर्थिक संगठनमा उत्पादनका साधनहरूको अविवेकशील उपयोग गरी आर्थिक वृद्धिको रेखीय ढाँचा सञ्चालन हुन्छ र चक्रीय उत्पादन प्रणालीलाई उपेक्षा गर्दछ । चक्रीय अर्थतन्त्र त्यस्तो अवधारणा हो, जसले जैविक स्रोत र विविधतालाई क्षति नगरी/कम क्षति गरी मानवीय आवश्यकता पूरा गर्ने दिगो सोच राख्दछ । चक्रीय अर्थतन्त्रले (क) सामग्रीको निरन्तर उपयोग गरी उच्च मूल्य प्राप्त गर्न सकिन्छ, (ख) सबै उर्जा स्रोतहरू पुनःप्रयोज्य छन्, (ग) जैविक विविधताले सबै प्रकारका मानवीय आवश्यकता पूरा

गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ, (घ) मानव समाज र संस्कृतिको सुरक्षा गर्नुपर्दछ, (ङ) मानव र अन्य प्रजातिको स्वास्थ्य रक्षा एकअर्कामा आबद्ध छन्, (च) आर्थिक क्रियाकलापको मापन आर्थिक सूचकभन्दा माथि रहेर गर्नुपर्दछ र (छ) आर्थिक प्रणाली वातावरण (जैविक विविधता) मैत्री बनाउँछ । सहकारी समुदायको लागि समुदायले नै काम गर्ने स्वउत्तरदायी अभियान भएकाले स्रोत साधनको दिगो व्यवस्थापन गर्नमा सघाउ पुऱ्याउँछ ।

सहर अवसरको केन्द्र हो, गाउँ सम्भावनाको स्थल । गाउँले उत्पादन गरेका वस्तुहरू सहरले उपभोग गर्दछ । गाउँलाई उत्पादन गर्न सहरले माग सिर्जना गर्दछ । सहकारीमार्फत गाउँ-सहर अन्तरसम्बन्ध मजबुत बनाउन सकिन्छ । उदाहरणका लागि दुग्ध सहकारीलाई लिन सकिन्छ । गाउँमा उत्पादित दुग्ध पदार्थ सहकारीमार्फत सहर पुग्छ भने सहरको नगद कृषकहरूको हातमा पुग्छ । तरकारी, माछा, मासु, फलफूलका क्षेत्रमा कार्य गर्ने सहकारीहरू गाउँ सहर आबद्धताका बलिया सुत्र हुने गर्दछन् । संघीय संरचनामा क्रियाशील मुलुकलाई आर्थिक संरचनाहरूमार्फत क्रियाशील बनाइ गाउँवस्तीसम्म उत्पादन सम्बन्ध स्थापना, वित्तीय मध्यस्थता सेवा, उत्पादनको सञ्चय तथा बजारीकरण गर्न जनस्तरका आर्थिक संरचना सहकारी नै हुन् । सहकारीले ग्रामीण बस्तीमा स-साना परिमाणमा रहेको बचतलाई पुँजीमा रूपान्तरण गरी उद्यमीको हातमा पुऱ्याउँछ । दोस्रो, उद्यमी व्यवसायी तथा बचतकर्ताको जोखिम घटाउँछ । सहरीस्वरूप भएका र सुविधाका घनावस्तीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति भए पनि गाउँ र विपन्न स्थान वित्तीय पहुँचभन्दा निकै टाढा छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्वभाव बजार संकेतमा दौडिने हो । ग्रामीण क्षेत्र औपचारिक वित्तीय सेवाको श्रृंखलामा आबद्ध हुँदैन । अनौपचारिक रूपमा वित्तीय कारोबार गर्दा विपन्न मानिसहरू भन्ने विपन्न हुने गर्दछन् । त्यसैले स-साना बचत परिचालनमार्फत पुँजी निर्माणको कार्य गर्न सकिन्छ । यसले ग्रामीण समुदायकै हितमा उर्जा, हस्तकला, पर्यटन, आवास व्यवसाय सेवा सञ्चालन गर्नसक्छ ।

सहकारी अर्थतन्त्र विकास भएको मुलुकमा स्वनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणको आधार मजबुत भएको पाइन्छ । स्वनिर्भरको अर्थ सबै कुरा आफैँ उत्पादन गर्ने भन्ने होइन, आफैँमा धानिन सक्ने भन्ने पनि होइन । यसको व्यावहारिक अर्थ उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको विवेकपूर्ण उपयोग र स्थानीय सम्भावनाको अभ्यास तथा वस्तु सेवाको उत्पादनमार्फत जीवनस्तर सुधार हो । आफ्नो स्रोत, साधन र सामर्थ्यप्रतिको विश्वासमा उभिएर तलैदेखि ठडिएको आर्थिक संरचना हो । यस्ता अर्थतन्त्र बाह्य आर्थिक झड्का र तनावबाट धेरै प्रभावित हुँदैनन् । जस्तो कि; नब्बेको वित्तीय संकटले पूर्वी एसियालाई त्यति प्रभाव पारेन ।

नेपालको समग्र विकासमा सहकारीले महत्वपूर्ण योगदान गर्दै आएको छ । सहकारी ऐन, २०४८ जारी भएपछि सहकारीले विस्तारको क्रम सुरु गर्‍यो । तर धेरैजसो सहकारीहरू उत्पादनमा संलग्न नभई मध्यस्त सेवामा छन् । करिब ३४ हजार ७०० प्रारम्भिक सहकारीमध्ये १३ हजार ५१७ बचत तथा ऋण कारोबारमा संलग्न छन् भने बहुउद्देश्यीय लगायत अन्य सहकारीहरू पनि मुख्य कारोबारमा भन्दा बचत ऋण परिचालनमा नै लालयित छन् । कृषि, दुग्ध, उपभोक्ता सहकारीहरूको कारोबार उत्साहजनक छैन । श्रमिक तथा कालिगढ सहकारी क्रियाशील हुन सकेका छैनन् । सहकारी गतिविधिमा संलग्नताको स्तर बचत तथा ऋणमा अति उच्च, वस्तु तथा अन्य सेवामा अति न्यून देखिनु सहकारी अभियानका दृष्टिमा सुधारको सम्भावना प्रशस्त छ भन्ने संकेत हो । त्यस्तै सहकारीको फैलावटका आधारमा पनि उद्योगमा अति न्यून, वित्तीयमा अति उच्च र उर्जा, यातायात, खुद्रा बिक्री, उत्पादनपछिका सेवामा न्यून देखिएको छ ।

सहकारी कार्यको असरका सूचक विश्लेषण गर्दा महिला सशक्तीकरण र समावेशीता जस्ता सामाजिक आयाममा उत्साहपूर्ण भए पनि आर्थिक आयाममा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । सहकारीको फैलावट सहर र सुविधास्थलमा बढी छ, आवश्यकता ग्रामीण र विपन्न क्षेत्रमा छ । सहकारीहरू विशिष्टीकृत सेवा दिन सकिरहेका छैनन् भने १३१ जति सहकारीहरू समस्याग्रस्त भएको

सहकारी छानविन समितिले उल्लेख गरेको छ, जसमध्ये १२ वटा सहकारीलाई समस्याग्रस्त घोषित गरी सरकारले समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समितिलाई जिम्मा लगाएको छ । सहकारीहरू घोषित कार्यक्षेत्र र कार्य विषयभन्दा पर रहेर कारोबार गर्दैछन् । केही ठूला सहकारीहरू कम्पनी जस्ता, केही गैरसरकारी संस्था जस्ता र केही सरकारी आयोजना जस्ता देखिएका छन् । धेरैजसो सहकारीहरू राजनीतिक आस्था र विचारबाट प्रदूषित बन्दैछन् । जसबाट समग्र सहकारी आन्दोलनप्रति नै विश्वासको संकट पैदा होला कि भन्ने सन्देह छ । सहकारी मूल्य र सिद्धान्तप्रति प्रतिबद्ध सहकारीहरू सहकारी आन्दोलनको शुद्धीकरणको आवाज उठाइरहेका छन् ।

संविधान र योजनाहरूमा सहकारीलाई धेरै महत्व दिइएको छ तर उपलब्धि मिश्रित छन् । सहकारीहरू स्वनियमनमा छैनन्, नियमन गर्ने सरकारी संयन्त्रको क्षमता पनि सबल छैन । आन्तरिक सुशासन पनि कमजोर छ भने सहकारीको बुझाइमा एकरूपता

पनि छैन । उल्लिखित पक्षमा सुधार भएमा सहकारी आन्दोलनजस्तो सम्पूर्ण रूपले सामाजिक उद्देश्यको शक्तिशाली औजार अरु कुनै छैन ।

ठूलो आयतनमा वित्तीय सेवा पुऱ्याउने, वित्तीय समावेशीकरण गर्ने सहकारी क्षेत्रले प्रवाह गरेको कर्जाको न सुरक्षा छ न लगानी व्यवसायको जोखिम व्यवस्थापन नै छ । सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ ले कर्जा सूचना केन्द्र र कर्जा सुरक्षण कोष स्थापना गर्ने र विशिष्टीकृत सहकारी ढाँचामा सञ्चालन गर्ने उद्देश्यसहितको प्रावधान राखेको छ तर यी दुवै संयन्त्रको गठन हालसम्म भएको छैन । परिणामतः वित्तीय सहकारीको निक्षेप तथा कर्जा सेवा गम्भीर जोखिममा पर्ने सम्भावना दिनप्रतिदिन बढ्दैछ । नियामक निकायबाट प्रभावकारी सुपरिवेक्षण र नियमन हुन सकेको छैन । सहकारी जस्तो सामाजिक व्यवसाय जोखिममा परे सहकारी क्षेत्रको सामाजिक प्रतिष्ठामा आँच त आउँछ नै, त्यसले एकपटक नेपालको वित्तीय व्यवस्थापनलाई नै शिथिल पार्नेछ ।

विदेशी विनिमय सञ्चिति वृद्धिका उपायहरू

● चिन्तामणि शिवाकोटी*

के हो विदेशी विनिमय सञ्चिति ?

साधारण अर्थमा विदेशी मुद्राको सञ्चयलाई विदेशी विनिमय सञ्चिति भनिन्छ। यतिले मात्रै यसलाई पूर्ण रूपमा अर्थ्याउन सकिँदैन। विदेशी मुद्रामा अंकित सम्पूर्ण सम्पत्ति जस्तै: नगद, बैंक मौज्जात, विदेशी सरकारले जारी गरेका ट्रेजरी बिल्स तथा ऋणपत्रमा गरेको लगानी, विभिन्न बहुपक्षीय संस्थाले जारी गरेका ऋणपत्रमा भएको लगानी, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषबाट रकम भिक्ने विशेष अधिकार (स्पेशल ड्रइङ्ग राइट्स), भौतिक सुन र सुनमा गरिएको लगानीलाई समेत विदेशी विनिमय सञ्चितिमा गणना गरिन्छ। मुलुकको विदेशी विनिमय सञ्चितिलाई वैदेशिक सम्पत्ति पनि भनिन्छ। कुनै पनि देशले विदेशी मुद्रामा कायम गरेको यस्तो सम्पत्तिको अधिकांश परिमाण तरल अर्थात् चल सम्पत्तिको रूपमा रहनु पर्दछ ताकि भविष्यको कुनै पनि दायित्व भुक्तानीका लागि कुनै कठिनाइ नहोस्। हरेक मुलुकले विदेशी विनिमय सञ्चितिको पर्याप्तता र व्यवस्थापन अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले विकास गरेका मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप गर्ने गर्दछन्।

सञ्चिति व्यवस्थापनको अधिकार

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका अनुसार चाहेको बेलामा सहजै उपलब्ध हुनेगरी मौद्रिक अधिकारीद्वारा नियन्त्रण गरिएको सार्वजनिक क्षेत्रसँग रहेको विदेशी सम्पत्तिलाई वैदेशिक सञ्चिति भनिन्छ। तसर्थ यसको नियन्त्रण, व्यवस्थापन र परिचालन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी सम्बन्धित देशको मौद्रिक अधिकारीमा हुन्छ। यसैलाई मध्यनजर

गर्दा सञ्चिति व्यवस्थापनमा केन्द्रीय बैंकको सर्वोपरी र विशेष महत्वको भूमिका रहेको हुन्छ किनकि सञ्चितिको प्रत्यक्ष प्रभाव सम्बन्धित देशको शोधनान्तर स्थितिमा परेको हुन्छ।

नेपालको हकमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को परिच्छेद-७ ले विदेशी विनिमय नीति, नियमन र सञ्चितिका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पूर्ण अधिकार प्रदान गरेको छ। त्यस्तै विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ ले समेत विदेशी विनिमय कारोबारको लागि इजाजत प्रदान गर्ने, विदेशी मुद्रा प्राप्त तथा भुक्तानीको नियमन र विदेशी मुद्रा कारोबारका सम्बन्धमा आवश्यक पर्ने निर्देशन वा विनियम वा आदेश वा सूचना जारी गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही ऐनका आधारमा नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी विनिमयको कारोबारसँग सम्बन्धित आन्तरिक नीति नियमका अलावा इजाजतपत्र तथा निरीक्षण विनियमावली, मनिचेञ्जर विनियमावली, विप्रेषण विनियमावली, विभिन्न समयमा जारी परिपत्र, नीतिगत निर्देशन, विदेशी मुद्रा कारोबार र वैदेशिक लगानी सम्बन्धी सुचनाहरू प्रकाशन र प्रशारण गरेको छ।

सञ्चितिको आवश्यकता

वैदेशिक सञ्चिति कायम गर्नुका विभिन्न उद्देश्यहरू हुन्छन्। मौद्रिक र विनिमय दर सम्बन्धी नीतिप्रतिको आत्मविश्वास बढाउनु, वित्तीय संकटको समयमा बाह्य जोखिमबाट अर्थतन्त्रमा पर्नसक्ने प्रभावलाई न्यून गर्नु, देशको सरकारी, सार्वजनिक तथा स्वीकृत निजी बाह्य

*डेप्युटी गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

दायित्व भुक्तानी गर्नसक्ने क्षमता कायम राख्नु, वैदेशिक लगानीकर्ताको आत्मविश्वास कायम राख्नु, सम्भावित लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्नु, स्वदेशी मुद्रालाई वैदेशिक सम्पत्तिबाट सुरक्षण प्रदान गर्नु, व्यापार भुक्तानीलाई सहजता प्रदान गर्नु, सरकारको विदेशी विनिमय आवश्यकता पूर्ति तथा ऋण दायित्व पूरा गर्नु, राष्ट्रिय संकट तथा दैवी प्रकोपको लागि सम्पत्ति सञ्चय गर्नु र समृद्धिका लागि सम्पत्ति सञ्चय गर्नु आदि विदेशी मुद्रा सञ्चिति कायम गर्नुका मुख्य उद्देश्यहरू हुन् ।

कुनै व्यक्तिले दैनिक आवश्यकता, भविष्यको आवश्यकता र लगानीको लागि विभिन्न स्वरूप (जस्तै: नगद, जिन्सी, शेयर, बैंक मौज्जात आदि) सम्पत्ति आर्जन गर्ने र सोको विविधिकरण गरेजस्तै कुनै पनि देशको वाह्य भुक्तानी दायित्व, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा आफ्नो मुद्राको विनिमय दर स्थिरता र सम्पत्ति सञ्चयको उद्देश्यले वैदेशिक सम्पत्तिको सञ्चिति र व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ । देशले सञ्चय गरेको वैदेशिक सम्पत्तिको आधारमा विदेशी विनिमय नीति कठोर वा खुकुलो हुने निर्धारण गरिन्छ । जसरी आफ्नो भकारी (अन्न भण्डारण गर्न बनाइएको) मा पर्याप्त अन्न हुँदा मन फुकाएर उपभोग गरिन्छ, त्यसैगरी पर्याप्त सञ्चितिको अवस्थामा नीतिहरू पनि खुकुलो हुने र अन्य अवस्थामा केही कठोर बन्नुपर्ने वाध्यता रहेको हुन्छ । यसर्थ, सञ्चितिको आवश्यकता र सोको उपलब्धतामा हुने परिवर्तनलाई सार्वजनिक निजी क्षेत्रले समेत साथ दिनुपर्ने हुन्छ ।

सञ्चितिको पर्याप्तता

के कति सञ्चिति कायम गर्ने भन्ने विषयले मौद्रिक अधिकारीहरूलाई अर्को चुनौती थपेको छ । सञ्चिति वृद्धि भइरहँदा सबै जना दङ्ग हुन्छन् तर घट्ने क्रममा मौद्रिक अधिकारी, सरकार लगायत विदेशी लगानीकर्ता, दातृ निकाय, बहुपक्षीय निकाय र अन्य सरोकारवालाहरू सबैको चासो हुने गर्दछ । पर्याप्तताको सम्बन्धमा देशको अर्थतन्त्रले दिशानिर्देश गरेको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले जारी गरेको मार्गदर्शन अनुसार समेत के कति सञ्चिति कायम गर्ने हो सो सार्वजनिक रूपमा जानकारी गराउनुपर्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि प्रत्येक वर्षको मौद्रिक नीतिमार्फत् आगामी

वर्ष कायम गरिने सञ्चितिको आधार र अनुमानित परिमाण सार्वजनिक गर्दछ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को मौद्रिक नीति अनुसार बाह्य क्षेत्र स्थायित्वका लागि कम्तिमा सात महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न पर्याप्त हुने विदेशी विनिमय सञ्चिति कायम गर्ने लक्ष्य रहेको थियो । उक्त मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षाले ८.४ महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न पर्याप्त सञ्चिति रहेको आँकडा प्रस्तुत गरेको छ ।

बैंक फर इन्टनेशनल सेटलमेन्टको कार्यपत्रको अध्ययनबाट सञ्चितिको निर्धारण दुई प्रमुख उद्देश्यको आधारमा हुने गर्दछन् । पूर्वसावधानी पहिलो उद्देश्य हो जसलाई परम्परागत विधि पनि भनिन्छ । अधिक आयात गर्ने तथा न्यून आय भएका देशहरूले कम्तीमा तीन महिनाको आयात धान्नसक्ने क्षमता कायम हुनेगरी सञ्चिति राख्ने गर्दछन् । त्यस्तै अल्पकालीन बाह्य ऋण/दायित्वको आधारमा कम्तीमा १२ महिनामा आवश्यक पर्ने विदेशी मुद्रालाई सञ्चितिको रूपमा राख्दछन् । त्यस्तै पुँजी खाता खुला र विकसित वित्तीय बजार भएका देशहरूले विस्तृत मुद्रा प्रदाय (एम २) को २० प्रतिशत निर्धारण गरेका हुन्छन् । अर्को आधार अल्पकालीन बाह्य ऋण दायित्व र बासिन्दाबाट हुने पुँजी पलायनलाई पनि लिइएको पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सुझाएको एआरए (एसेसिङ्ग रिजर्भ एडेक्वेसी) मेट्रिक अनुसार अल्पकालीन वाह्य ऋण, विस्तृत मुद्रा प्रदाय, निर्यात आम्दानी र अन्य दायित्वलाई समेतको आधारमा के कति सञ्चितिको स्तर निर्धारण गर्ने भन्ने निक्यौल गरिन्छ ।

सञ्चितिको पर्याप्तता कायम गर्ने दोस्रो उद्देश्य विनिमय दर निर्धारण सम्बन्धी नीति हो । सञ्चिति के कति हुने भन्ने विषय गौण हुने र निर्यात प्रतिस्पर्धा बढाउने गरी विनिमय दर कायम राख्नको निमित्त जे जति विदेशी विनिमय सञ्चिति गर्न आवश्यक हुन्छ, सोही अनुरूप विदेशी विनिमय सञ्चय गरिन्छ । निर्यात प्रतिस्पर्धा वृद्धिका लागि मुद्राको अधिमूल्यनलाई रोक्ने वा अवमूल्यन हुन दिनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले सञ्चितिको स्तर विदेशी विनिमय हस्तक्षेपको परिणाम मात्र हो जुन स्वदेशी मुद्राको मूल्य स्थिरता मार्फत् प्रतिस्पर्धात्मक

क्षमता कायम वा वृद्धि गर्ने प्रक्रियामा स्वतः निर्धारण हुन्छ । यसअन्तर्गत विनिमय दर निर्धारण संयन्त्र बमोजिम सञ्चितिको स्तर कायम हुने देखिन्छ । विनिमय दर निर्धारणका विभिन्न विधिहरू जस्तै: फ्रि फ्लोटिङ्ग र फ्लोटिङ्ग भन्दा म्यानेज्ड एक्सचेन्ज रेट रेजिम हुने देशहरूको सञ्चिति स्तर उच्च रहेको पाइन्छ । बैंक फर इन्टरनेशनल सेटलमेन्टको आँकडा अनुसार ती मुलुकमा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६० देखि ८० प्रतिशतसम्म औसत विदेशी विनिमय सञ्चिति कायम रहेको पाइन्छ ।

सञ्चिति राख्न योग्य मुद्राहरू

विदेशी मुद्रामा अंकित विदेशी विनिमय सञ्चिति कुनकुन मुद्रामा राख्ने भन्ने अर्को प्रश्न रहन्छ । सञ्चितिको परिभाषा अनुसार यो मौद्रिक अधिकारीको नियन्त्रण र आवश्यक परेको बेलामा तुरुन्तै तरल वा परिवर्तन वा एक मुद्राबाट अर्को मुद्रामा परिणत वा भुक्तानी गर्नसक्ने अवस्थामा हुनुपर्दछ । तसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पूर्ण परिवर्त्य मुद्रामा सञ्चिति कायम गर्नु पर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले प्रकाशित गरेको विवरण अनुसार विश्वका अधिकांश मुलुकले अमेरिकी डलर, यूरो, जापानी येन, पाउण्ड स्टर्लिङ्ग, चिनियाँ रेन्मिन्बी, अष्ट्रेलियन डलर, क्यानेडियन डलर, स्वीस फ्र्याङ्क यी आठ मुद्रामा आफ्नो विदेशी विनिमय सञ्चिति राखेका छन् । सन् २०१९ को तेस्रो त्रयमासको तथ्याङ्क अनुसार विदेशी विनिमय सञ्चितिमा उपरोक्त मुद्राहरूको अंश क्रमशः ६२ प्रतिशत, २० प्रतिशत, ६ प्रतिशत, ४ प्रतिशत, २ प्रतिशत, २ प्रतिशत, २ प्रतिशत र ०.१५ प्रतिशत रहेको छ । बाँकी हिस्सा अन्य विदेशी मुद्राको छ । सन् २०१५ देखिको रिजर्व करेन्सीको तथ्याङ्क विप्लेषण गर्दा विश्व सञ्चितिको अवस्था हेर्दा ६० प्रतिशत रकम अमेरिकी डलरमा, २० प्रतिशत रकम यूरोमा रहेको देखिन्छ । जापानी येन र रेन्मिन्बी तेस्रो र चौथो स्थानमा रहेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा

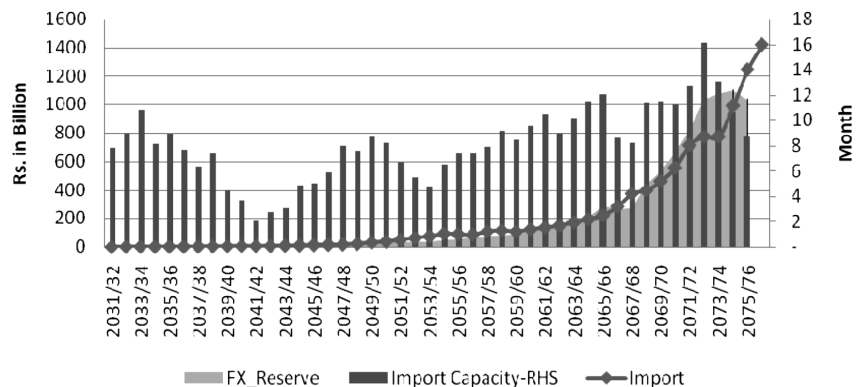
समेत उपरोक्त मुद्राको मिश्रणलाई पछ्याउने गरी सञ्चिति व्यवस्थापन भएको छ । तथापि भारतसँगको अधिक आयात व्यापारको आकारलाई मध्यनजर गर्दै सोही अनुपातमा भारतीय मुद्रामा समेत राखिएको छ ।

सञ्चिति व्यवस्थापनमा नेपालको विगत

विगतदेखि नै नेपालको विदेशी विनिमय सञ्चिति रणनीति मुख्यतः आयात धान्ने उद्देश्यमा केन्द्रित छ किनकि नेपालको निर्यात आयात अनुपात छ प्रतिशत हाराहारीबाट माथि उठ्न सकेको छैन । यसको अर्थ हो, १०० रुपैयाँको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार गर्दा छ रुपैयाँ मात्र निर्यात भइरहेको छ ।

अब यो आयातको भुक्तानीका लागि विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त विदेशी विनिमय सञ्चिति खर्चिनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले नेपालको विदेशी विनिमय सञ्चिति कमिमा आठ महिनाको आयात धान्ने स्तरमा राख्ने गरिएकोमा हालका वर्षहरूमा आर्थिक वृद्धिमा सुधार आउने र यसले पुँजीगत तथा पूर्वाधारसम्बन्धी सामानको आयात बढ्न गई सञ्चितिमा थप चाप पर्ने विश्लेषण अनुरूप आ.व. २०७६/७७ को मौद्रिक नीतिबाट सात महिनामा भारिएको छ ।

यसै सिलसिलामा नेपालको विगत चार दशकको आयात, विदेशी विनिमय सञ्चिति र आयात धान्नसक्ने क्षमताको अवस्थालाई यहाँ चित्रण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

स्रोत: देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को वार्षिक तथ्याङ्कमा आधारित), नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७६ भदौ ।

आ.व. २०३१/३२ देखि आ.व. २०७५/७६ सम्मको आयात, विदेशी विनिमय सञ्चिति र आयात धान्नसक्ने क्षमतालाई विप्लेषण गर्दा आ.व. २०४७/४८ सम्म नेपालको आयात र विदेशी विनिमय सञ्चिति दुई अर्बभन्दा पनि कम रहेको पाइन्छ। तत्पश्चात् आयातको वृद्धि संगसंगै सञ्चिति पनि बढ्दै ४४ वर्षको अन्तरालमा आ.व. २०७२/७३ मा अधिकतम १६ महिना र आ.व. २०४१/४२ मा न्यूनतम दुई महिनाको वस्तु आयात धान्न सक्नेगरी सञ्चिति कायम भएको पाइयो। यी दुई समयमा सञ्चिति अधिक र न्यून देखिनुको कारण तत्कालीन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक अवस्थालाई लिन सकिन्छ। आ.व. २०७२/७३ मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसमेत ०.५९ प्रतिशतमा खुम्चिएको थियो फलस्वरूप उपभोगमा कमी आई सञ्चितिबाट उल्लेख्य भुक्तानी हुन पाएन। सो वर्ष निर्यात करिब रु.१५ अर्बले घटेको भए पनि आयात करिब एक अर्बले र विप्रेषण अधिल्लो वर्षको भन्दा ७.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको कारण शोधनान्तर स्थिति १८८ अर्बले बचतमा रही सञ्चितिमा समेत सकारात्मक योगदान पुगेको थियो।^१ सञ्चितिमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने विप्रेषण आ.व २०७५/७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५ प्रतिशत रहेको थियो।

आर्थिक वर्ष २०३६/३७, २०५१/५२ र २०६७/६८ मा नेपालको वैदेशिक विनिमय सञ्चितिमा दबाव परेको देखिन्छ। उक्त समयमा सञ्चितिको स्तर आठ महिनाको आयातसमेत धान्न नसक्ने स्थितिमा पुगेको थियो। यद्यपि नेपाल राष्ट्र बैंकले लिएका आर्थिक र मौद्रिक नीतिगत उपायको कार्यान्वयनले तत्कालै परिस्थितिमा सुधार आएको थियो। बेलाबेलामा यस्तो अवस्था विद्यमान हुँदासमेत विगत ४० वर्षमा सञ्चितिको पर्याप्तता हेर्दा आठ महिनाभन्दा माथि नै कायम राख्न सकेको अवस्था रहेकोले नेपालको सञ्चिति व्यवस्थापनलाई सन्तोषजनक मान्न सकिन्छ।

आर्थिक वर्ष २०७२/७३ पश्चात् आयात धान्नसक्ने क्षमतामा केही कमी आउँदै गएको छ। विगत तीन

वर्षदेखि भूकम्प पछिको पुनर्निर्माणले तीब्रता पाइरहेको, राजनैतिक स्थिरताका कारण स्वदेशी तथा विदेशी लगानीमा विकास पूर्वाधारका परियोजनाको निर्माण भइरहेको, नेपाल सरकारको बजेट समयमै आउने गरेको, विगतको तुलनामा पुँजीगत र बजेट खर्च वृद्धि हुँदै गएको हुँदा यसले आर्थिक वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव स्वरूप विगत तीन वर्षमा सात प्रतिशतको हाराहारीमा भइरहेको स्थिति छ। यसरी आर्थिक वृद्धि हुँदा आयात-निर्यात अनुपातबमोजिम अधिक आयात हुन गई सञ्चितिमा केही चाप पर्दै गएको अवस्था छ। सरकारले यस वर्षलाई नेपाल भ्रमण वर्षको रूपमा मनाइरहँदा पर्यटनतर्फको आम्दानी बढ्ने अपेक्षा गरिएकोमा पछिल्लो समयमा देखिएको कोरोना भाइरस आतङ्कले यो अपेक्षा सार्थक नहुने संकेत गरेको छ।

अब, वृद्धिका उपायहरू

विनिमय दर निर्धारणका लागि नेपाली मुद्रा भारतीय मुद्रासँग पेग गरिएकोले सञ्चितिको कारण नेपाली मुद्राको मुल्यमा कुनै असर गर्दैन। तर आयात भुक्तानी सहजता, अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा देशको विश्वसनीयता, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आदिका लागि विदेशी विनिमयको सञ्चिति बढाउँदै लैजाने वा वाञ्छित सीमामा राख्नुपर्ने हुन्छ। आगामी दिनमा विदेशी विनिमय सञ्चितिको मौज्दातमा सुधार ल्याई आयात र वैदेशिक कर्जा भुक्तानीको लागि सहज बिन्दुमा रहिरहनुपर्ने आवश्यकता छ।

सञ्चिति वृद्धिको पहिलो उपाय निर्यात वृद्धि गर्दै जानु हो। चालु आ.व.मा विगतको तुलनामा निर्यात वृद्धि हुँदै जानु यसका लागि सकारात्मक सन्देश पनि हो। त्यस्तै आयातलाई प्रतिस्थापन गर्नु अर्को उपाय हो। यसबाट विदेशी मुद्रा बाहिरिनबाट रोकिन्छ र सञ्चितिमा सकारात्मक असर गर्दछ। चालु आ.व.को चार महिनासम्म आयातको वृद्धिदरसमेत घट्नुले आगामी दिनमा सञ्चितिमा चाप पर्ने देखिँदैन। यसो भइरहँदा कतै उपभोगमा नै कमी आएको त होइन ? यसतर्फ पनि ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ। दिगो रूपमा सञ्चितिमा वृद्धि

^१देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को वार्षिक तथ्याङ्कमा अधारित), नेपाल राष्ट्र बैंक, भदौ २०७६।

ल्याउनको लागि आन्तरिक उत्पादन बढेर आयात प्रतिस्थापन भएको हुनुपर्छ। त्यस्तै निर्यातयोग्य वस्तुको उत्पादनसमेत बढेर निर्यातमा वृद्धि भएको हुनुपर्दछ।

दोस्रो उपाय भनेको देशमा यातायातको कनेक्टिभिटी र हस्पिटालिटीका पूर्वाधारको तीव्र विकास हो। हाल निर्माणाधीन रहेको मध्यपहाडी लोकमार्गलाई छिटोभन्दा छिटो पूरा गर्ने र यसलाई उत्तर-दक्षिण कनेक्टिभिटीका लागि पूर्व पश्चिम रेलमार्ग निर्माण गरिहाल्नुपर्ने आवश्यकता छ। यसले गर्दा नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्रमा पर्यटन सेवा र पूर्वाधारको अधिक विकास हुन्छ, सो भन्दा माथि हिमाली क्षेत्रमा हुने साहसिक पर्यटनलाई समेत यसले थप अभिवृद्धि गर्दछ। फलस्वरूप तराईमा बढ्दै गएको बसाइसराईका कारण कृषियोग्य जमिनको उत्पादकत्वमा परेको नकारात्मक असर कम भई उत्पादन वृद्धि हुने र पर्यटन क्षेत्रको दिगो विकास भई देशको आम्दानी बढ्दै जाँदा सञ्चितिको स्रोतसमेत दीर्घकालिन बन्न पुग्दछ।

तेस्रो, नेपालमा हाल वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी र प्राइभेट इक्विटी लगानीसमेत भित्रिँदै गएको छ। हाल कार्यान्वयनमा आउन लागेको हेजिड सुविधाले प्राइभेट इक्विटी लगायत वैदेशिक ऋणलाई आकर्षित गर्न सकेमा यसले देशको उत्पादन वृद्धिमा थप सघाउ पुऱ्याउनेछ। यसरी लगानी भित्रिँदा विदेशी विनिमय सञ्चितिसमेत वृद्धि हुने र त्यस्ता लगानीको कारण वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा बुद्धि भई आम्दानीसमेत थपिँदै जाने हुन्छ। विदेशी लगानी बढाउन कानूनी व्यवस्थामा सुधार गर्दै आएको विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा आइसकेका कारण आकर्षित हुने विदेशी लगानीले सञ्चितिमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन्छ। तर यस्तो लगानी स्वीकृति दिनु पूर्व लगानीको लाभांशवापत भविष्यमा फिर्ता हुने विदेशी मुद्राको दायित्व र त्यसले सञ्चितिमा पार्ने असरका बारेमा समेत ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

चौथो उपायको रूपमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन सञ्चालनमा आएको एकल विन्दु सेवा केन्द्र, हेजिड नियमावली लगायतका संस्थागत र कानूनी पूर्वाधारको विकास र सोमार्फत प्रभावकारी सेवा प्रवाह हुँदै जानु

हो। यसले नेपालमा विदेशी लगानीमा बढोत्तरी ल्याई विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा सकारात्मक पार्नसक्छ।

पाँचौ उपाय अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम जस्ता बहुपक्षीय संस्था र नेपाल पूर्वाधार विकास बैंकले क्रमशः नेपाली मुद्रा लिंकड बोण्ड र भा.रु. लिंकड बोण्ड जारी गरी स्रोत संकलन गर्ने प्रक्रियामा रहेकोले आगामी दिनमा यस्ता स्रोतबाट समेत नेपालमा पुँजी भित्रिने क्रम बढ्दै जाँदा विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा थप सुधार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। त्यस्तै बैंकले विदेशबाट लिने सापटीलाई प्रभावकारी र सहज बनाउन निश्चित शुल्क लिएर विनिमय दर हेजिडको सुविधा दिने हो भने यस्तो सापटी रकम बढ्न जाने निश्चित हुन्छ। यसले पनि सञ्चिति बढाउनमा मद्दत गर्दछ।

छैठौँ उपाय भनेको नेपालमा बैंकिङ माध्यमबाट विप्रेषण भित्रिने संयन्त्रलाई थप मजबुत गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै न्यून बिजकीकरण वापतको फरक रकम भुक्तानी र नेपालमा कमाएको रकम हुण्डी (घुमाउरो बाटो) मार्फत विदेशमा पुऱ्याउने कार्यलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने हुन्छ। यस कार्यमा अप्रत्यक्ष रूपमा आन्तरिक रेमिट्यान्स कम्पनीको संलग्नता हुनसक्ने पाइएकोले ती संस्थाहरूको सुक्ष्म निगरानी गर्दै हुण्डीमार्फत हुने पुँजी पलायनलाई रोक्नुपर्दछ।

अर्को उपायको रूपमा निश्चित रकमसम्म विदेशमा लगानीको निमित्त खुला गर्न पनि सकिन्छ। तर खुला गर्नुअघि यसबाट भविष्यमा के कति विदेशी मुद्रा नेपालमा आप्रवाह हन्छ, सोको पर्याप्त अध्ययन हुन पनि जरुरी छ। यसरी खुला गर्दा यस्तो विदेशी लगानीबाट कमाएको लाभांश वा ब्याज नेपाल भित्र्याउने शर्त र सोको लेखाङ्कन हुनु आवश्यक छ।

अन्तमा, वित्तीय क्षेत्रमा रहेको साधनलाई उत्पादनशील कर्जा, विपन्न वर्ग कर्जा, वित्तीय समावेशीकरण र वित्तीय साक्षरताका कार्यक्रममार्फत उत्पादनशील क्षेत्रमा पुऱ्याउने कार्य नेपाल राष्ट्र बैंकमार्फत भइरहेको छ। नेपाल सरकारले समेत सहूलियतपूर्ण कर्जा स्वरूप कृषि तथा पशुपन्छीपालन, शिक्षित युवा स्वरोजगार, वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका युवा परियोजना, महिला उद्यमशीलता, दलित समुदाय

व्यवसाय विकास, उच्च र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र भुक्तम्प पिडितलाई वित्तीय क्षेत्रबाट सहूलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध गराउने तथा निर्यात पुनर्कर्जावापत सहूलियतपूर्ण दरमा कर्जा उपलब्ध हुने व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा ल्याएको हुँदा देशभित्र आन्तरिक उत्पादन वृद्धि हुने र हस्पिटालिटीका क्षेत्रमा सेवा तथा पूर्वाधारहरू विस्तार हुने क्रम चलिरहेको छ । वित्तीय साधनको पहुँचमा वृद्धिसँगै आगामी दिनमा वस्तु तथा सेवाको आन्तरिक उत्पादन वृद्धि हुन्छ, जसको प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा देशको विदेशी विनिमय सञ्चितिमा सकारात्मक

प्रभाव पर्ने सम्भावना हुन्छ । तथापि यावत वित्तीय सुविधाहरू लक्षित क्षेत्र र व्यवसायसम्म पुग्न सके वा सकेनन् र उत्पादनमा के कस्तो प्रभाव परेको छ आगामी दिनमा यसको समीक्षा र अध्ययनको जरुरी छ । योसँगै सञ्चिति वृद्धिका उपायको रूपमा वित्तीय नीतिका विभिन्न उपायहरू जस्तै; करका दर, आयातका प्रावधानमा परिवर्तन गर्दै आयातमा अलिक कठोर नीति र निर्यातका लागि प्रोत्साहन हुने खालका नीतिहरू लागू गर्नसके विदेशी विनिमयको सञ्चितिमा सुधार आउने सम्भावना देखिन्छ ।

आर्थिक कटनीतिमा जलविद्युतको सम्भावना

● दुनबहादुर बुढाथोकी 'सङ्घर्ष'*

विषय प्रवेश

आकाशे पानी, भूमिगत जल, हिमनदी, सानातिना नदीनाला लगायतको पानीको स्रोतलाई जलसम्पदा वा जलस्रोत भनिन्छ। स्वच्छ जल मानव जीवनको आधार पनि हो। तन्दुरुस्त स्वास्थ्य, निरोगी जनसंख्या देश विकासको खम्बा बन्न सक्छन्। तथापि, जल आफैमा धन होइन तर धन उत्पादन गर्ने दिगो साधन भने पक्कै हो। पानीको समुचित उपयोग गर्न नसक्दा खेर जान्छ। पानीबाट विद्युत निकाल्दा त्यसलाई घरायशी प्रयोग, उद्योग, कलकारखाना, विद्युतीय सवारी साधन, विद्युतीय रेलको लागि उर्जा प्राप्त हुन्छ। उर्जा उत्पादन हुँदा पेट्रोलियम पदार्थ आयातवापत बाहिरिने विदेशी मुद्रा रोकिन सक्छ। पेट्रोलियम पदार्थको आयात खर्च कटौती हुँदा बचत हुने धनराशी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्न सकिन्छ। यसरी जलविद्युत उत्पादनको सकारात्मक असरले सिङ्गो अर्थतन्त्रलाई चलायमान तुल्याउन सक्छ।

विश्वको कुल क्षेत्रफल ५१ करोड ७२ हजार वर्ग किलोमिटर रहेकोमा जलको हिस्सा ३६ करोड १३ लाख वर्ग किलोमिटर छ। जबकि जमीन १४ करोड ८९ लाख वर्ग किलोमिटर मात्र छ। विश्वको कुल क्षेत्रफलको दुईतिहाइ भाग जलको हिस्सा भए तापनि पिउनयोग्य पानी तीन प्रतिशत मात्र छ। नेपालको सन्दर्भमा ९७ प्रतिशत पानी पिउनलायक रहेको देखिन्छ। यसको अर्थ हाम्रो जल सिँचाई, मत्स्यपालन, जलक्रिडाका निमित्त मात्र नभई बोटल वा जारमा प्याकिड गरेर पिउने प्रयोजनका लागि बिक्री गर्न सकिन्छ भन्ने नै

हो।

उल्लेखित परिप्रेक्ष्यमा जलविद्युतको उपादेयता वा महत्व, नेपालमा जलविद्युतको सम्भावना तथा समस्या, जलविद्युतको बजार, जलविद्युत विकासका लागि भएका संस्थागत प्रयास, जलविद्युत प्रवर्द्धनका लागि आगाडि सारिएका कानूनी र नीतिगत व्यवस्था, विद्युत व्यापारका लागि भएका क्षेत्रीय सन्धि सम्झौताहरू, जलविद्युत विकासको परिदृश्य, आवधिक योजनाको लक्ष्य र चाल्नुपर्ने कदमलाई यस आलेखमा केलाउने जमर्को गरिएको छ।

जलविद्युतको उपादेयता

जलविद्युत आयोजना निर्माण हुँदा, पेट्रोलियम पदार्थ आयातमा खर्च भइरहेको रकम उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्ने मौका मिल्छ। उद्योगधन्दाका लागि सहजै उर्जा प्राप्त हुन्छ। उर्जाको समस्या नहुँदा लगानी मैत्री वातावरण निर्माण हुनगर्दै स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरू उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानीका लागि तयार हुन्छन्। उद्योगधन्दा कलकारखाना प्रवर्द्धन हुँदा रोजगारीको अवसर पैदा हुन्छन्।

जलविद्युत परियोजना निर्माणका क्रममा पुलपुलेसा, सडक निर्माणका अवसरहरू जुट्छन्। प्रहरी चौकी, खानेपानी, सञ्चार सेवा, अस्पताल निर्माण हुन्छन्। आयोजना निर्माणको क्रममा विभिन्न किसिमका रोजगारीका अवसरहरू सृजना हुन्छन्। होटल, रेष्टुरेन्ट, खाद्यान्न, लत्ताकपडा, तरकारी पसलहरू खुल्ने वातावरण बन्छ। फलस्वरूप स्थानीयस्तरमा उत्पादित वस्तुले बजार पाउँछन्।

*व्यापार अधिकृत, नेपाल टेलिकम

ठूला जलविद्युत आयोजनाबाट उत्पादित बिजुलीबाट उद्योगधन्दा कलकारखानाको उर्जा आवश्यकता सम्बोधन गर्न सकिन्छ भने स-साना खोलानालाबाट उत्पादित बिजुलीद्वारा स्थानीयस्तरमा लघुउद्योग, कुटानीपिसानी, चिरान, एफएम रेडियो सञ्चालनमा उपयोग गर्न सकिन्छ । घरेलु तथा व्यावसायिक रूपमा प्रयोग हुने एलपी ग्याँस, डिजेल, पेट्रोल आदि स्वच्छ उर्जाबाट प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ । एक अध्ययनका अनुसार एक यूनिट विद्युत आपूर्ति कम हुँदा अर्थतन्त्रमा दैनिक ५० रुपैयाँका दरले नोक्सान हुने देखिएको छ । उक्त तथ्यलाई आधार मान्दा जलविद्युतको उपादेयता के कति रहेको छ भनेर बुझ्न कठिनाई पर्दैन ।

नेपालमा जलविद्युतको सम्भावना

नेपालमा जस्तो कम लागतमा जलविद्युत उत्पादन गर्न सकिने भौगर्भिक बनावट विश्वमै विरलै पाइन्छ । यसो हुनुको मूल कारण ठूला नदीको उत्पत्ति हिमालबाट हुनु हो । जबकि, समथर भूभागमा बग्ने नदी जलविद्युतको दृष्टिकोणबाट उपयोगी हुन सक्दैन वा जलविद्युत निकै महँगो पर्न जान्छ ।

नेपालमा रहेका साना र ठूला गरी करिब छ हजार नदीनालाबाट आर्थिक तथा प्राविधिक रूपमा ४२ हजार १३३ मेगावाट जलविद्युत उत्पादनको सम्भावना अध्ययनले देखाएको छ । तथापि हामीले त्यसको पूर्ण क्षमताको उपयोग गर्न सकेका छैनौं । जलविद्युत उत्पादनको सुरुआत भएको १०८ वर्ष व्यतित भईसक्दा पनि आर्थिक वर्ष २०७५/७६ सम्ममा नेपालको जलविद्युत उत्पादन क्षमता १,४१७ मेगावाट मात्र पुग्नु त्यसैको दृष्टान्त हो ।

जलविद्युतको सम्भाव्य बजार

बजार विना अत्यधिक विद्युत उत्पादनको कुनै अर्थ रहँदैन । बजार भन्नाले भूगोल, जनसंख्या र ऋयशक्तिको समग्र रूप पनि हो । विद्युतको बजार भन्नाले आन्तरिक खपतका साथै विद्युत खरिद गर्ने छिमेकी मुलुकको संख्या, माग, बजार मूल्य, छिमेकीसँग भएका सन्धि सम्झौता, क्षेत्रीय मञ्चमा व्यक्त गरिएका

प्रतिबद्धताको योग पनि हो । नेपालभन्दा ठूलो भौगोलिक क्षेत्र र उच्च जनसंख्या रहेका चीन र भारतसँगै बंगलादेश र पाकिस्तान नै हाम्रा निकटतम विदेशी बजार हुन ।

करिब १ अर्ब ४० करोड जनसंख्या रहेको चीनमा औद्योगिक विकास निकै द्रुत गतिमा भईरहेको छ । अन्तरदेशीय ट्रान्समिसन लाइन निर्माण गर्न सकेमा चीनलाई बिजुली बिक्री गर्न सकिन्छ । यस्तै, भण्डै १ अर्ब २५ करोड जनसंख्या रहेको भारतमा विद्युत निर्यात गर्न क्रसबोर्डर ट्रान्समिसन लाइनको लागत चीनको तुलनामा अझै न्युन पर्ने देखिन्छ । त्यसमाथि भारतसँग सन् २०११ अक्टोबर २१ मा दुईपक्षीय लगानी प्रवर्द्धन तथा संरक्षण सम्झौता (बिप्पा) र नोभेम्बर २७ मा दोहोरो करमुक्त सम्झौता (डीटीटीए) पनि सम्पन्न भएको छ । बंगलादेश र पाकिस्तानमा अझै विद्युतको अभाव छ । त्यसमाथि सार्क सदस्य मुलुकहरूबीच स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता (साफ्टा) र उर्जा खरिद बिक्रीसम्बन्धी क्षेत्रीय सम्झौता भइसकेको छ । यस हिसाबले उत्पादित विद्युत बिक्री गर्न नसकिएला कि भन्ने चिन्ता गर्नुपर्ने अवस्था छैन ।

जलविद्युतसम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था

नेपालको जलविद्युत क्षेत्र संस्थागत संयन्त्रका हिसाबले सबल नै छ । जलविद्युत आयोजना निर्माण, प्रसारण र वितरणका लागि उर्जा मन्त्रालय, विद्युत विकास विभाग, विद्युत विकास बोर्ड, जल तथा उर्जा आयोग, लगानी बोर्ड, जलस्रोत परिषद, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, राष्ट्रिय ग्रीड कम्पनी, विद्युत उत्पादन कम्पनी, जलविद्युत लगानी तथा विकास कम्पनी, इन्जिनियरिङ परामर्श कम्पनी, पावर ट्रेडिङ कम्पनी जस्ता संयन्त्रको विकास गरिएको छ ।

उर्जा क्षेत्रमा आन्तरिक र वाह्य स्रोत परिचालनका लागि जलविद्युत विकास तथा लगानी कम्पनी गठन भएको हो । विद्युत उत्पादन र प्रसारणको लागि राष्ट्रिय विद्युत उत्पादन कम्पनी र राष्ट्रिय प्रसारण ग्रीड कम्पनी स्थापना भएको छ । विद्युत व्यापारका लागि नेपाल विद्युत प्राधिकरणको होल्डिङ कम्पनीको रूपमा विद्युत

व्यापार तथा परामर्श कम्पनी स्थापना भएको छ । बुढीगण्डकी र नलसिङगाढ जलविद्युत आयोजना निर्माणको लागि विकास समिति गठन आदेश जारी भएको छ । १ हजार २ सय मेगावाट क्षमताको बुढीगण्डकी, ७५० मेगावाट क्षमताको पश्चिम सेती, ४५६ मेगावाट क्षमताको माथिल्लो तामाकोशी राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको रूपमा अगाडि बढाइएको छ ।

जलविद्युतसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधान, २०७२ मा जलविद्युत क्षेत्रमा सरकारी, निजी, सामुदायिक र विदेशी लगानी प्रवर्द्धन गरिने व्यवस्था छ । उक्त प्रावधानअनुरूप दुईपक्षीय, क्षेत्रीय र बहुपक्षीय निकायहरूसँग बेलाबखतमा सन्धि सम्झौता तथा समझदारीहरू भएका छन् । संविधानमा उल्लेखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि विद्युत ऐन २०४९, जलस्रोत ऐन २०५०, विद्युत नियमावली २०५०, विद्युत चुहावट नियन्त्रण नीति २०५८, जलविद्युत विकास नीति २०५८, जलस्रोत रणनीति २०५८, जलस्रोत योजना २०६१, लगानी बोर्ड ऐन २०६८, जलविद्युत आयोजना अनुमतिपत्रसम्बन्धी निर्देशिका २०६८, जलविद्युत आयोजना अनुमतिपत्र सर्वेक्षण निर्देशिका २०६८, लोडसेडिङ न्यूनीकरण कार्ययोजना २०६९, जलविद्युत विकास सम्झौता कार्यविधि २०७१, राष्ट्रिय उर्जा संकट निवारण तथा विद्युत विकास दशक सम्बन्धी अवधारणपत्र र कार्ययोजना २०७२ अगाडि सारिएको छ ।

जलविद्युत व्यापारका लागि भएको क्षेत्रीय सन्धि सम्झौता

सार्क मुलुकहरूबीच सार्क फ्रेमवर्क एग्रिमेन्ट फर इनर्जी को-अपरेसनमा २७ नोभेम्बर, २०१४ मा हस्ताक्षर भइसकेको छ । आठ मुलुकका विदेश मन्त्रीहरूले हस्ताक्षर गरेको उक्त सम्झौतामा दुईपक्षीय, त्रिपक्षीय र बहुपक्षीय हित तथा लाभका आधारमा बिजुली खरिद बिक्री, क्रसबोर्डर इन्टरकनेक्सन, उर्जा उत्पादन, प्रसारण, वितरण, चुहावट नियन्त्रण, विज्ञता विकास, व्यावसायिकता विकास, ग्रीड विकास, ग्रीड सुरक्षा, भुक्तानी सुरक्षा,

छुट, सहूलियत, संयुक्त खोज अनुसन्धान, ज्ञान साटासाटको प्रावधान छ ।

सार्क मुलुकहरूबीच बिजुली आयात निर्यात गर्दा कुनै पनि सदस्य मुलुकले कर वा कुनै प्रकारको शुल्क लगाउन पाइदैन । तथापि, एकले अर्को मुलुकको प्रसारण लाइनमार्फत विद्युत आयात निर्यात गर्दा घरेलु कानूनलाई समेत ख्याल गर्नुपर्छ । साभ्ना बजार सम्झौता २५ वर्षका लागि भएको छ भने हरेक १० वर्षमा स्वतः नवीकरण हुने प्रावधान छ । कुनै पक्षले खारेज गर्न चाहेमा तीन महिनाअगावै लिखित सूचना वा जानकारी दिनुपर्छ ।

जलविद्युत क्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐन तथा नीतिहरू

(क) जलविद्युत विकास नीति, २०५८

जलविद्युत विकास नीति, २०५८ मा विद्युत उत्पादन सर्वेक्षण अनुमतिपत्र पाउनका लागि विद्युत विकास विभागमा रितपूर्वक निवेदन दिनुपर्ने, १० मेगावाटसम्मका आयोजनाको अध्ययन सर्वेक्षण अनुमति सम्पूर्ण विवरण पेश गरेको सामान्यतया ६० दिनभित्र र अन्य सबै किसिमको अनुमति सम्पूर्ण विवरण पेश गरेको सामान्यतया १२० दिनभित्र दिनुपर्ने, सर्वेक्षण अनुमतिपत्रको अवधि पाँच वर्षको हुने, उत्पादन अनुमतिपत्रको अवधि आन्तरिक माग आपूर्तिको लागि ३५ वर्ष हुने, निर्यात मुलक आयोजनको लागि ३० वर्ष, जलाशययुक्त आयोजनाको लागि बढीमा थप पाँच वर्ष रहने, विद्युत प्रसारण अनुमतिपत्रको अवधि अनुमतिपत्र प्राप्त भएको मितिले २५ वर्ष हुने, एक मेगावाटसम्मको आयोजनाको विद्युत प्रसारण र वितरण अवधि सो केन्द्र सञ्चालन रहुञ्जेलसम्म रहने प्रावधान छ । त्यस्तै, विद्युत खरिदको हकमा, एक मेगावाट सम्मको आयोजनाको महशुल दर राष्ट्रिय प्रसारण प्रणालीमा नजोडी आफैले निर्धारण गरी बिक्री वितरण गर्नसक्ने, पाँच मेगावाटसम्मको आयोजनाबाट उत्पादित बिजुली सुख्खा मौसममा ४.२५ रुपैयाँ र वर्षामा तीन रुपैयाँ प्रति युनिटका दरले एकमुष्ट रुपमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणले खरिद गर्ने व्यवस्था छ ।

वैदेशिक लगानीको हकमा; लगानीकर्ता, निजको अधिकृत प्रतिनिधि र आयोजनाको निर्माण तथा सञ्चालनसम्मको लागि आवश्यक पर्ने विशेषज्ञ, दक्ष कर्मचारी, निजको परिवारलाई गैरपर्यटकीय भिसा तथा कार्य अनुमति (वर्क परमिट) उपलब्ध गराइने, आयोजनाको उत्पादन अनुमतिपत्रको अवधि समाप्त भएपश्चात् सञ्चालनकै अवस्थामा नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने, लगानीकर्ताले लगानी गरेको पुँजी, ऋणस्वरूप लिएको विदेशी मुद्राको साँवा तथा ब्याज, आयोजनाबाट आर्जित लाभांश, शेयर बिक्रीबाट प्राप्त रकम फिर्ता लैजानसक्ने, आयोजना जारी हुँदाको बखतमा भएको सम्भौताबमोजिम साविकको जलविद्युत उत्पादन आयोजनामाथि कुनै थप कर, शुल्क, महशुल नलिने प्रावधान छ ।

(ख) विद्युत ऐन, २०४९

विद्युत ऐन, २०४९ मा जलविद्युत सर्वेक्षण, उत्पादन, प्रसारण र वितरण गर्न अनुमति लिनुपर्ने तर एक हजार किलोवाट क्षमतासम्मको आयोजनाको लागि अनुमति लिनुपर्ने र जानकारी गराए मात्रै पुग्ने, सर्वेक्षण लाईसेन्स बढीमा पाँच वर्षका लागि दिइने, उक्त अवधिभित्र सर्वेक्षण कार्य पुरा नगरेमा लाईसेन्स खारेज गर्न सकिने, सर्वेक्षण अनुमति ३० दिनभित्र दिनुपर्ने, सर्वेक्षणपश्चात् उत्पादन, प्रसारण र वितरणका लागि अनुमति दिनुपर्ने, उत्पादन, प्रसारण र वितरणको अधिकतम अवधि ५० वर्ष हुने, रोयल्टी दस्तुर व्यापारिक उत्पादन सुरुआत गरेको १५ वर्षसम्म जडित प्रतिकिलोवाटको वार्षिक रु.१०० का दरले तत्पश्चात् जडित प्रतिकिलोवाट वार्षिक रु.१,००० का दरले बुझाउनुपर्ने प्रावधान छ ।

(ग) जलस्रोत ऐन, २०४९

जलस्रोत ऐन, २०४९ मा खानेपानी, सिँचाइ, जलविद्युत, जलयातायात र पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि जलस्रोतको उपयोग गर्न सकिने, जलविद्युत आयोजना निर्माणको लागि निजी तथा सार्वजनिक घर जग्गा प्रयोग गर्न पाइने (मुआब्जा भुक्तान गरी), जलस्रोतको संरक्षण गर्नुपर्ने प्रावधान छ ।

(घ) वैदेशिक लगानी नीति, २०७१

वैदेशिक लगानी नीति, २०७१ मा एकल बिन्दु सेवा प्रदान, लगानीकर्तालाई प्रवेषाज्ञाको प्रबन्ध, लगानीकर्तालाई विदेशी विनिमय सटही सुविधा, औद्योगिक सुरक्षा, स्वदेशी उद्योग सरह व्यवहार, अनुमति अवधिसम्म आयोजना राष्ट्रियकरण नगरिने पुँजी र आर्जित प्रतिफल स्वदेशमा फिर्ता लैजानसक्ने प्रावधान छ । जलविद्युत उत्पादन तथा प्रसारणको सन्दर्भमा जलविद्युत आयोजनामा प्रयोग भएको सामग्रीमा लगानीकर्ताले तिरेको कर, महशुल प्रतिइकाई लागतका आधारमा एकमुष्ट नगद अनुदान दिन सकिने प्रावधान छ ।

(ङ) औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ ले जलविद्युत क्षेत्रलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको उद्योगमा सूचीकृत मात्र गरेको छैन, बरु २०८० सालसम्ममा जलविद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरण गरेमा आयकरमा पहिलो १० वर्षसम्म शतप्रतिशत र तत्पश्चात् अर्को पाँच वर्षसम्म ५० प्रतिशतका दरले छुट दिइने प्रावधान छ ।

चालू आवधिक योजनाको लक्ष्य

पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१) कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । आ.व.२०७५/७६ सम्ममा जडित क्षमता १ हजार ४१७ मेगावाट रहेकोमा चालू आवधिक योजनाको अन्त्यसम्ममा जडित क्षमता पाँच हजार मेगावाट पुऱ्याउने लक्ष्य अगाडि सारिएको छ । त्यस्तै, सबै स्थानीय तहमा ९९ प्रतिशत अर्थात् ५८ लाख ५० हजार घरधुरीमा विद्युत पहुँच पुऱ्याउने महत्वाकांक्षी लक्ष्य पनि योजनाले लिएको छ । साथै, प्रतिव्यक्ति प्रतिघण्टा विद्युत खपत २०७५/७६ मा २०० किलोवाट रहेकोमा ७०० किलोवाटमा उकाल्ने र चुहावट दर १७.९ प्रतिशत रहेकोमा १४ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिइएको छ ।

जलविद्युत विकासको पृष्ठभूमि

५०० किलोवाट क्षमताको फर्पिड जलविद्युत आयोजना १९६८ सालमा निर्माण भएपश्चात् जुन गतिमा जलविद्युत क्षेत्रको विकास हुनुपर्ने थियो

सोअनुरूप भएको पाइँदैन । उल्लेखित समयपश्चात्को ६० वर्षे कालखण्डमा जलविद्युत आयोजना निर्माणमा तत्कालीन शासकको ध्यान पुगेको देखिएन । खासगरी २०२० सालपश्चात् वैदेशिक सहायतामा मझौला खालका आयोजनाको निर्माण सुरु भए । यसै सिलसिलामा २०२७ सालमा भारतको सहयोगमा २४ मेगावाट क्षमताको त्रिशुली, २०२८ सालमा चीन सरकारको सहयोगमा १०.५ मेगावाट क्षमताको सुनकोशी, २०३५ सालमा भारतको सहयोगमा १५ मेगावाट क्षमताको गण्डक, २०३८ सालमा विश्व बैंक, ओपेक, कुवेत फन्ड, यूएनडीपीको सहयोगमा ६० मेगावाट क्षमताको कुलेखानी प्रथम, २०३९ सालमा भारतको सहयोगमा १४.१ मेगावाट क्षमताको देवीघाट, २०४२ सालमा जापानको सहयोगमा ३२ मेगावाट क्षमताको कुलेखानी दोस्रो, २०४५ सालमा आईडीए, साउदी विकास कोष र एसियाली विकास बैंकको सहयोगमा ६९ मेगावाट क्षमताको मर्स्याङ्दी जलविद्युत आयोजना निर्माण भयो ।

२०५८ सालमा एसियाली विकास बैंकको सहयोगमा १४४ मेगावाट क्षमताको कालिगण्डकी 'ए' जलविद्युत आयोजना र २०६४ सालमा जर्मन सरकारको सहयोगमा ७० मेगावाट क्षमताको मध्यमर्स्याङ्दी जलविद्युत आयोजना निर्माण भयो । सार्वजनिक निजी साभेदारी मोडलको हकमा २०५२ सालमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणको सहायक कम्पनी चिलिमे हाईड्रोबाट २२.१ मेगावाट क्षमताको चिलिमे जलविद्युत अयोजना निर्माण भयो । त्यस्तै, अमेरिकी लगानीमा २०५६ सालमा ४५ मेगावाट क्षमताको भोटेकोशी र नर्वे सरकारको लगानीमा ६० मेगावाटको खिम्ती आयोजना निर्माण हुन पुग्यो । पछिल्लो समयमा नेपाली लगानीकर्तासँगको सहलगानीमा २०७२ सालमा ५० मेगावाटको माथिल्लो मर्स्याङ्दी 'ए' निर्माण भएको छ । जसमा ९० प्रतिशत लगानी चिनियाँ कम्पनी सिनो हाईड्रोको रहेको छ ।

जलविद्युत परियोजना प्रवर्द्धनको वर्तमान अवस्था

(क) लागत र निर्माण समयका आधारमा आयोजनाको वर्गीकरण

लागत र निर्माण समयका आधारमा १,२०० मेगावाट क्षमताको बुढीगण्डकी, ९०० मेगावाट क्षमताको अरुण तेस्रो, ९०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो कर्णाली, ७५० मेगावाट क्षमताको पश्चिम सेती, ६०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो मर्स्याङ्दी अल्पकालीन आयोजनाको रूपमा, २१२ मेगावाट क्षमताको लामटाङखोला, २२५ मेगावाट क्षमताको सप्तगण्डकी, ३३५ मेगावाट क्षमताको माथिल्लो अरुण, ४,१८० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो कर्णाली (जलाशययुक्त) मध्यकालीन आयोजनाको रूपमा र ४,७०० मेगावाट क्षमताको सप्तकोशी, १०,८०० मेगावाट क्षमताको कर्णाली-चिसापानी, ६,४८० मेगावाट क्षमताको पञ्चेश्वर दीर्घकालीन आयोजनाको रूपमा वर्गीकृत गरिएको छ ।

(ख) क्षमताका आधारमा पहिचान भएका जलविद्युत आयोजना

जल तथा उर्जा आयोगको अध्ययन अनुसार १० देखि १०० मेगावाट क्षमतासम्मका १५७ वटा आयोजनाबाट ६,२०० मेगावाट, १०० देखि ३०० मेगावाट क्षमतासम्मका ४७ आयोजनाबाट ७,८१५ मेगावाट, ३०० देखि १,००० मेगावाटसम्मका २० आयोजनाबाट ९,४३७ मेगावाट र १,००० मेगावाट भन्दा ठूला पाँच आयोजनाबाट १९,४६३ मेगावाट गरी कुल २२९ वटा आयोजनाबाट ४२,९१५ मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गर्न सकिने सम्भावना देखिएको छ ।

(ग) जलाशययुक्त आयोजना

१२७ मेगावाट क्षमताको माथिल्लो सेती, १४० मेगावाट क्षमताको तनहुँ, १८० मेगावाट क्षमताको आँधीखोला, ३०० मेगावाट क्षमताको दूधकोशी, ३०० मेगावाट क्षमताको उत्तरगङ्गा, ४०० मेगावाट क्षमताको नलसिङ्गाढ, ५५० मेगावाट क्षमताको तमोर, ७५० मेगावाट क्षमताको पश्चिम सेती, १२०० मेगावाट क्षमताको बुढीगण्डकी जलाशययुक्त आयोजनाको रूपमा पहिचान भएका छन् । जसमध्ये तनहुँ जलविद्युत आयोजनाको कार्य अगाडि बढिसकेको छ । बुढीगण्डकीको डीपीआर, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन भई मुआब्जा वितरणको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ । तर

लगानीको मोडल र स्रोत व्यवस्थापन टुङ्गो लाग्न सकेको छैन । पश्चिम सेती जलविद्युत आयोजना चिनियाँ कम्पनी श्री गर्जेजले बनाउने वा नबनाउने अझै टुङ्गो छैन ।

(घ) निर्माणको चरणमा रहेका आयोजना

नेपाल विद्युत प्राधिकरणको मातहतमा १४ मेगावाट क्षमताको कुलेखानी तेस्रो, ४० मेगावाट क्षमताको राहुघाट, ६० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो त्रिशुली ३ ए, ४५६ मेगावाटको माथिल्लो तामाकोशी, १४० मेगावाट क्षमताको तनहुँ आयोजना निर्माणाधीन अवस्थामा छन् । तथापि कुल क्षमता ७१० मेगावाट रहेका यी आयोजनाहरू निर्माण सम्पन्न हुन वि.सं. २०८० कुनुपर्नेछ । त्यस्तै, नेपाल विद्युत प्राधिकरणको सहायक कम्पनी चिलिमे हाईड्रोपावर कम्पनीअन्तर्गत १११ मेगावाट क्षमताको रसुवागढी, १०२ मेगावाट क्षमताको मध्य भोटेकोशी, ४२.५ मेगावाट क्षमताको माथिल्लो स्याञ्जेन, १४.८ मेगावाट क्षमताको तल्लो स्याञ्जेन गरी कुल २८७.३ मेगावाट क्षमताका चार वटा आयोजना निर्माणाधीन अवस्थामा छन् । अपितु, कुल लागत ३२ अर्ब रहेको छ, यी आयोजनाहरू निर्माण सम्पन्न हुन कम्तीमा दुई वर्ष कुनुपर्नेछ ।

(ङ) लगानी बोर्डले अगाडि बढाएका आयोजना

हाल लगानी बोर्डले ठूला १४ वटा परियोजनाहरू अगाडि बढाएको छ । तीमध्ये ९०० मेगावाट क्षमताको अरुण तेस्रो भारतको सतलज निगमसँग, ९०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो कर्णाली भारतीय कम्पनी जिएमआरसँग र ६०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो मर्स्याङ्दी भारतीय कम्पनी हिमताल हाइड्रोसँग, ६५० मेगावाट क्षमताको तामाकोशी तेस्रो नर्वेको एसएन पावरसँग आयोजना विकास सम्झौता (पीडीए) सम्पन्न भएको छ । यी चार ठूला आयोजनाको कुल क्षमता ३,०५० मेगावाट रहेको छ ।

(च) पीडीए सम्पन्न भएका आयोजना

९०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो कर्णाली, ६०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो मर्स्याङ्दी भारतीय

कम्पनी जिएमआर लिमिटेडसँग, ९०० मेगावाट क्षमताको अरुण तेस्रो भारतीय कम्पनी सतलज निगमसँग उर्जा विकास सम्झौता (पीडीए) भएको छ । पीडीए हुनु भनेको वित्तीय व्यवस्थाको लागि बाटो खुल्नु हो । अरुण तेस्रोको वित्तीय व्यवस्था हालसालै जोहो भइसकेको छ ।

जलविद्युत क्षेत्रका समस्याहरू

(क) प्राविधिक क्षमता

जलविद्युत विकासका लागि उच्चस्तरीय प्राविधिक ज्ञानको साथै प्राविधिकको आवश्यकता पर्दछ । तर नेपालमा त्यस्तो ज्ञान भएका दक्ष जनशक्तिको अभाव छ । आन्तरिक बजारमा विज्ञको अभाव हुँदा महँगो शुल्क तिरेर विदेशबाट विज्ञ भिकाउनुपर्ने हुन्छ । त्यसमाथि आयोजना निर्माणमा चिनियाँ कम्पनीको वर्चस्व छ । फलस्वरूप परियोजना पूर्ण प्रतिस्पर्धी लागतमा निर्माण हुन सकेको छैन । अर्कोतिर ठूलो रकम विदेशतर्फ पलायन भइरहेको छ । चिलिमे, माथिल्लो तामाकोशी जस्ता आयोजना स्वदेशी प्राविधि र श्रममा निर्मित भएको भनिए तापनि डीपीआर, सीभिल, हाईड्रो मेकानिकल, इलेक्ट्रो मेकानिकल जस्ता मुख्य कार्य आयातित जनशक्तिकै भरमा भइरहेको कुरा भुल्नुहुँदैन ।

(ख) पुँजी

ठूला जलविद्युत परियोजना कार्यान्वयनको निम्ति ठूलै परिमाणमा पुँजी आवश्यक पर्दछ । जुन हाम्रो जस्तो गरिब देशले आन्तरिक स्रोतबाट जुटाउन असम्भवप्राय छ । यसैले विदेशी अनुदान, विदेशी कर्जा वा विदेशी संयुक्त लगानी कुनुपर्ने हाम्रो बाध्यता रहेको हो । यसको अर्थ कालान्तरमा परिवर्त्य विदेशी मुद्रा कुनै न कुनै रूपमा बाहिरिनु हो ।

(ग) कमजोर बैंक तथा वित्तीय क्षमता

हाल मुलकमा २७ वटा वाणिज्य बैंक लगायत अनेकौं वित्तीय संस्थाहरू छन् । तर ५० मेगावाटको कुनै आयोजनामा लगानी गर्नसक्ने एकल हैसियत सायदै बैंकसँग छ । यहाँ सम्मकि राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिमार्फत

एक निश्चित हिस्सा जलविद्युत क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने प्रावधान समेत यी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लागि टाउको दुखाई जस्तै भएको छ। जबकि यिनै बैंक तथा वित्तीय संस्था अटो, रियलस्टेट जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्न पछि परेका छैनन्।

(घ) बजार

उत्पादित बिजुली बिक्री नभएमा खेर जान सक्छ। अधिकांश नेपाली जनता गरिब मात्र छैनन्, नेपालमा उद्योगधन्दा विकास भइनसकेको अवस्था छ। विद्युत उत्पादन भएता पनि त्यो सबै हामीले खपत गर्न सक्छौं भन्ने अवस्था छैन। साँच्चै भन्नुपर्दा प्रतिव्यक्ति वार्षिक बिजुली खपत २०७५/७६ मा २०० किलोवाट प्रतिघण्टा मात्र पुगेको छ। त्यसैले ठूला आयोजनाबाट उत्पादित बिजुली अहिले आन्तरिक बजारमा खपत हुनसक्ने अवस्था छैन। भारत, बंगलादेश, पाकिस्तान हाम्रा सम्भाव्य बजार भएता पनि नेपालको बिजुली खरिद गर्ने तत्परता देखाएका छैनन्। भारतले बिजुली खरिद गर्न चासो नदेखाउँदा पश्चिम सेती आयोजनामा लगानी गर्न तमिसिएको एसियाली विकास बैंक लगानी नगरी फर्किएको तथ्य भुल्नुहुँदैन। अहिले पनि छिमेकी मुलुकले तत्परता नजनाएसम्म उत्पादित बिजुली बिक्री नहुने वा सस्तो मुल्यमा बिक्री गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ।

(ङ) लाईसेन्स

नेपालको जलविद्युत क्षेत्र कथित विकृतिबाट गुज्रिएको नजिर छ। खासमा, उत्पादन सर्वेक्षण अनुमितपत्रमा म्याद थपाउने, भोलामा खोला हालेर विदेशको मुख ताक्ने, वास्तविक लगानीकर्ता लगानीको अवसरबाट वञ्चित हुने, न्यूनतम रकम (लगानीको ३० प्रतिशत) जोहो गर्न नसक्ने जल माफियाबाट लाईसेन्स ओगटिने गरेको समेत यदाकदा सुनिन्छ। ७५० मेगावाट क्षमताको पश्चिम सेती त्यसैको ज्वलन्त उदाहरण हो। अष्ट्रेलियन कम्पनी स्मेकले लाईसेन्स ओगटेर लगानी जुटाउन नसक्दा लाईसेन्स खोस्न नसकेकै कारण १७ वर्षको अवधि गुमाउनुपरेको थियो।

(च) पीपीए

जलविद्युत उत्पादन गर्न नेपाल विद्युत प्राधिकरणको ढुकुटी बलियो हुनुपर्छ। ढुकुटी बलियो त्यस बखतमा हुन्छ, जुन बखतमा खर्चभन्दा आम्दानी अधिक हुन्छ। यसका निमित्त कम लागतमा विद्युत उत्पादन गरी उचित मुनाफा लिन सक्नुपर्छ। तर विदेशी लगानीमा निर्मित आयोजनासँग विद्युत खरिद सम्झौता गर्दा डलर के कति सम्म बलियो हुनसक्छ भन्ने कुरा यकिन नै नगरी पीपीए गर्ने गरेको पाइन्छ। खिस्ती र भोटोकोशी त्यसैका ज्वलन्त उदाहरण हुन्। स्मरण रहोस्, खिस्ती र भोटोकोशीको पीपीए ३० वर्षका लागि अमेरिकी डलरमा भएको छ। अमेरिकी डलर बलियो भइरहेकोले नेपाल विद्युत प्राधिकरणले अन्य आयोजनाबाट बिजुली बिक्री गरेर प्राप्त केही हिस्सासमेत यी दुई कम्पनीलाई बुझाइरहनु परेको छ।

(छ) चुहावट

उत्पादित जलविद्युत खरिद गरी उपभोक्तालाई वितरण गर्ने एकल अधिकार नेपाल विद्युत प्राधिकरणमा निहित छ। नेपाल विद्युत प्राधिकरण आफैँमा जलविद्युत अयोजनाको प्रवर्द्धन वा लगानी गर्ने निकाय पनि हो। यस हिसाबले लगानीका लागि प्राधिकरणको ढुकुटी कसिलो हुनु आवश्यक हुन्छ। ढुकुटी कसिलो हुन उत्पादित विद्युत चुहावट हुनुहुँदैन। प्रशंसनीय कुरा चाहिँ नेपालमा विद्युतको औसत चुहावट दर आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा १७.९ प्रतिशतमा झरेको छ। जलविद्युत चुहावट शून्यमा झार्न नसकिएता पनि १५ प्रतिशतभन्दा अधिक हुनु राम्रो मानिँदैन।

(ज) समयसीमा

विद्युत प्राधिकरणको वित्तीय स्वास्थ्य सबल हुन निर्माणाधीन आयोजना किटान भएकै समयविन्दुमा निर्माण सम्पन्न हुन सक्नुपर्छ। आयोजना निर्माण विलम्ब हुनु भनेको आयोजनाको लागत वृद्धि हुनु मात्र होइन विलम्ब हुँदाको अवधिको आम्दानी गुम्नु पनि हो। तर अहिले त्यस्ता निर्माणाधीन आयोजना पाउनै सकिँदैन जसको तोकिएको समयमामा निर्माण सम्पन्न भएको होस् वा लागत वृद्धि नभएको होस्। ३०/४०

मेगावाटसम्म क्षमता भएका आयोजनाहरू सामान्यतया ३/४ वर्षमा पुरा हुनुपर्नेमा ८/९ वर्षसम्म पनि पुरा भएका छन्। १४ मेगावाट क्षमताको कुलेखानी तेस्रो, ३२ मेगावाट क्षमताको राहुघाट, ६० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो त्रिशुली ३ 'ए' विलम्बका ताजा नमुना हुन्।

(भ) औद्योगिक घराना

विश्वको अर्बपतिको सूचीमा दर्ज भएकादेखि धनाढ्य गैरआवासीय नेपालीहरू एवम् नाम चलेका ठूला घरानाहरू समेत नेपालको औद्योगिक तथा व्यापारिक क्षेत्रमा स्थापित छन्। तथापि, १० मेगावाटसम्मको कुनै जलविद्युत आयोजनामा हाम्रा औद्योगिक घराना वा पुँजीपतिको एकल लगानी पाउनु दुर्लभ जस्तै छ।

(ज) पूर्वाधार

जलविद्युत परियोजना निर्माणका लागि यातायात सुविधा आवश्यक पर्दछ। उत्पादित विद्युत राष्ट्रिय प्रसारण लाइनसम्म जोड्न प्रसारण लाइन निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै जलविद्युत परियोजना निर्माण गर्नुपूर्व सडक, पुलपुलेसा, पहुँच मार्ग निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ।

(ट) बाधाबिरोध

जलविद्युत आयोजना निर्माणमा अलिनो पनि नखाने र ढिको पनि फोर्न नदिने हर्कत यदाकदा हुने गरेको छ। अर्थात् स्वदेशी स्रोत साधनबाट आयोजना निर्माण गर्ने हिम्मत पनि नगर्ने विदेशी प्रवर्द्धकले निर्माण गर्न खोज्दा अनेकौं बखेडा भिक्ने राजनीतिक प्रवृत्ति छ। विगतमा अरुण तेस्रो बन्न नसक्नु यसकै ज्वलन्त उदाहरण हो। अरुण तेस्रोमा लगानी गर्न विश्व बैंक तयार भएकोमा राजनीतिक अवरोधका कारण फर्कन बाध्य भएको थियो। ९०० मेगावाट क्षमताको माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत आयोजनामा पनि अतिराष्ट्रवादी भन्न रुचाउनेले अवरोध गर्ने गरेका छन्। त्यस्तै, स्थानीयहरूले सडक, स्कूल, खानेपानी निर्माणलगायतका अनेकन माग तेर्स्याउने गरेका छन्।

चाल्नुपर्ने कदम

(क) आन्तरिक लगानी

जलविद्युत उत्पादन गर्न ठूलो लगानी आवश्यक पर्छ। लगानीको लागि आन्तरिक पुँजीको अभाव छ भन्ने विषय तर्कपूर्ण होइन। अहिले वार्षिक करिब ८ खर्ब रुपैयाँ अधिक रकम विप्रेषण स्वरूप भित्रिने गरेकै छ। जसको १० प्रतिशत अर्थात् ८० अर्ब मात्र सदुपयोग गर्न सके माथिल्लो तामाकोशी जस्तै आशालाग्दा दुई वटा आयोजनाहरू निर्माण गर्न सकिन्छ। सर्वसाधारणहरू ५/७ मेगावाटको जलविद्युत आयोजनामा शेयरमा आवेदन दिन उत्साहित भएका देखिन्छन्। यसको अर्थ सर्वसाधारणमा पुँजी छरिएर रहेको छ भन्ने हो। यस्ता पुँजीलाई एकत्रित गरी जलविद्युत क्षेत्रमा लगानी गर्न सकिन्छ, सक्नुपर्छ।

(ख) जलाशयुक्त आयोजना

रन अफ दि रिभर प्रणालीका आयोजना निर्माणका कारण हिउँदमा विद्युत उत्पादन आधाआधी घट्ने गरेको हो। यसर्थ जलप्रवाहमा आधारित आयोजना ४० प्रतिशत, जलाशययुक्त आयोजना ३० प्रतिशत र अर्धजलाशययुक्त आयोजना ३० प्रतिशतको अनुपातमा निर्माण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यस्तै १,२०० मेगावाट क्षमताको बुढीगण्डकी, ७५० मेगावाट क्षमताको पश्चिम सेती, ४०० मेगावाट क्षमताको नलसिङगाढ जस्ता जलाशययुक्त आयोजनालाई विशेष प्राथमिताका साथ अगाडि बढाउनुपर्छ। सरकार एकलैले चाहेर पनि ठूलाठूला आयोजनाहरू निर्माण गर्न नसक्ने हुँदा निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गर्नुपर्छ। निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्न विद्युत खरिददरमा समसामयिक पुनरावलोकन गर्दै सरकारी क्षेत्रबाट छिटो छरितो सेवा प्रदान गर्ने गराउने वातावरण निर्माण गर्न जरुरी छ।

(ग) प्रसारण लाइन

प्रसारण लाइन निर्माण गर्न नसक्नु भनेको उत्पादित विद्युत खेर फाल्नु हो। प्राथमिकता पहिचान गरी अन्तरदेशीय प्रसारण लाइन निर्माण गर्न सरकार चुक्नु हुँदैन। यद्यपि प्रसारण लाइन निर्माणका लागि

यथेष्ट पुँजी आवश्यक पर्छ। वैज्ञानिक विधि तयार गरी निजी क्षेत्रलाई प्रसारण लाइन निर्माणमा साभेदारी गराउन सकिन्छ।

(घ) चुहावट

विद्युत चुहावट नियन्त्रण हुन नसक्नु भनेको विद्युतमा लगानी गर्न मिल्ने रकम नोक्सान गर्नु जस्तै हो। अहिले पनि विद्युत चुहावट अपेक्षाकृत नियन्त्रण गर्न सकिएको छैन। चुहावट नियन्त्रण गर्न प्रशासनिक, प्राविधिक र कानुनी पक्षमा सुधार आवश्यक हुन्छ नै। त्यस्तै, उर्जा उपयोग अडिट, विद्युत उपयोग सम्बन्धी जनचेतना विस्तार, उर्जा दक्षताको मापदण्ड निर्धारण, स्मार्ट मिटर, स्मार्ट ग्रीडको अवधारणा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ।

(ङ) संस्थागत व्यवस्था

जलविद्युत आफैँमा बृहत उद्योग पनि हो। तर

जलविद्युतको आयोजनालाई नजरअन्दाज गरिएको छ। अहिलेसम्म उत्पादन र खरिद बिक्री कार्यमै जलविद्युत क्षेत्र संकुचित छ। यसर्थ जलविद्युत क्षेत्रलाई फराकिलो पार्न विद्युत उत्पादन कम्पनी, विद्युत प्रसारण कम्पनी, विद्युत वितरण कम्पनी र विद्युत व्यापार कम्पनीको विकास गर्नुपर्छ।

(च) बाह्य लगानी

जलविद्युत उत्पादनमा समय, श्रम र लागत अधिक आवश्यक पर्दछ। मुलुकको उक्त लागत जुटाउन अल्पकालमा सम्भव नभएकाले वैदेशिक लगानीकर्तालाई आह्वान गर्न सकिन्छ। त्यसको लागि, छुट, सहूलियत र लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने दायित्व राज्यको हो। यस विषयमा राज्य अझ गम्भीर र चिन्तनशील हुनु जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- <http://www.lawcommission.gov.np>
- <http://mowss.gov.np>
- <https://www.moen.gov.np>
- <http://www.nea.org.np>
- <https://www.npc.gov.np>
- <http://mof.gov.np>
- <http://cbs.gov.np>

वित्तीय संघीयता व्यवस्थापनका चुनौती तथा समाधानका उपायहरू

● दामोदर रेग्मी*

संघीय शासन प्रणालीको वैधानिक आधारशीला

नेपालको पछिल्लो राजनैतिक परिवर्तनले देशमा संघीय शासन प्रणालीको स्थापना गरेको छ । यसै क्रममा नेपालको वर्तमान संविधानले संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय गरी तीन तहको सरकारको परिकल्पना गरेको छ । समग्र राष्ट्र एउटा संघीय सरकारको रूपमा रहेको छ भने सात वटा प्रादेशिक सरकार र ७५३ वटा स्थानीय सरकार अस्तित्वमा रहेका छन् । यसका लागि राजनैतिक, वित्तीय र प्रशासनिक अधिकारको विनियोजन हुने गर्छ । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको हुने र राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा कानून बमोजिम गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्तन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता, राष्ट्रिय हित, सर्वाङ्गीण विकास, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संघीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक कानुनी राज्य, शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन बहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज, समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने दायित्व पाएका छन् ।

सरकारको कार्यक्षेत्रको स्पष्ट विनियोजन

नेपालको संविधानले संघीय संरचनामा तीन तहका सरकारको कार्यक्षेत्रलाई निम्नानुसार विनियोजन गरेको छ ।

१. एकल अधिकार
  - क. संघको अधिकार संविधानको अनुसूची-५
  - ख. प्रदेशको अधिकार संविधानको अनुसूची-६
  - ग. स्थानीय तहको अधिकार संविधानको अनुसूची-८
२. साभा अधिकार
  - क. संघ र प्रदेशको साभा अधिकार संविधानको अनुसूची-७
  - ख. संघ प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार संविधानको अनुसूची-९
३. अवशिष्ट अधिकार
तीन तहको सरकारको अधिकारमा उल्लेख नभएको वा साभा सूचीमा उल्लेख नभएको कार्य संघको अधिकार हुने ।

सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वय

संघीय संरचनाको आदर्श पक्षको रूपमा तीन 'स' (सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वय) मा आधारित संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध सेतु संविधानको धारा २३२ ले व्यवस्था गरेको छ । सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको यी तीन 'स' मा आधारित सिद्धान्तले संविधानको प्रस्तावनाले परिलक्षित गरेको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि प्राप्तिको दिगोपनाको सवल आधार स्तम्भको रूपमा रहेका

*सचिव, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, प्रदेश नं. १

छन् । यसले शासन सञ्चालन प्रक्रियालाई सुसंस्कृत, सहिष्णु र परिणाममुखी बनाउनमा सहयोग गरेको छ । यसका अतिरिक्त स्वशासन र साभा शासनको अवधारणालाई संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्मले व्यवस्था गरेको छ । एकल अधिकारहरू स्वशासनसँग, साभा अधिकारहरू साभा शासनसँग सम्बन्धित छन् भने अवशिष्ट अधिकार केन्द्रको विशेष अधिकारसँग सम्बन्धित छ ।

वित्तीय संघीयता

संघीयता उच्चतम प्रजातान्त्रिक आचरणले युक्त शासन प्रणाली हो । राज्यसत्ताको अधिकारको प्रयोग राज्यका बहुसरकारबीच विनियोजन गरी शासकीय क्रियाकलापमा बढीभन्दा बढी जनतालाई संलग्न गराउने राजनीतिक प्रक्रिया संघीयताको मूल मर्म हो । यसैले पनि संघीय शासन प्रणाली बढी प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा संघीयताले लोकतन्त्र र शासकीय अभ्यासमा सर्वसाधारणको सहभागिता र अवसरको सुनिश्चितता गर्ने संयन्त्र मात्र होइन समाजमा विद्यमान सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विविधतालाई पनि सम्बोधन गरी शासन प्रणालीप्रति जनअपनत्व जुटाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ ।

संघीयताको सफल कार्यान्वयन गर्न वित्तीय संघीयता आवश्यकीय शर्त हो । संघीयता भन्नु नै राज्य सञ्चालन र निर्णय प्रक्रियालाई समाजको तल्लो तह वा जनताको आधारभूत तहसम्म पुऱ्याउनु हो । संघीयताको सफल कार्यान्वयन गर्न सबै तहका सरकारहरूबीच स्वस्थ, पारदर्शी तथा सन्तुलित वित्तीय व्यवस्था आवश्यक छ । अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनअन्तर्गत संघीय इकाइहरूबीच वित्त हस्तान्तरण, खर्च, ऋण, अनुदान, बजेट, राजस्व व्यवस्थापन, वित्तीय सुशासन लगायतका आर्थिक विषयहरू पर्दछन् । अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापनलाई अन्तरसरकारी वित्त हस्तान्तरण पनि भनिन्छ । यस्तो हस्तान्तरण संघीय सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय सरकारमा, प्रदेश सरकारबाट स्थानीय तहमा हुने गर्दछ ।

संविधानको परिधिभित्र रही राजस्वसम्बन्धी

कानूनको निर्माण, करको दर तथा दायरा निर्धारण, राजस्व परिचालन, राजस्व परिचालनसम्बन्धी क्षमता विकास तथा राजस्वको उचित व्यवस्थापन लगायतका विषयहरू र सम्बन्धित सरकारले आफूलाई प्राप्त भएको कार्यहरू सम्पन्न गरी जनताको माझ सुशासनको अनुभूति दिलाउनको लागि आफूलाई वित्त हस्तान्तरणको माध्यमबाट प्राप्त हुने स्रोत साधन, आफ्नै राजस्व परिचालनबाट प्राप्त हुने रकम मात्र नभएर आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋण लिनसक्ने वा परिचालन गर्नसक्ने विषयहरू मुख्य रूपमा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने विषयहरू हुन् । तीनै तहका सरकारको व्यवस्थाले तत्तत् सरकारले आफ्नो योजना बजेट तर्जुमा, गर्ने पारित गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने दायित्व पनि तत्तत् तहको कार्यक्षेत्रभित्र पर्न गएको छ । वित्तीय संघीयताले मूलतः सरकारको स्रोतको हस्तान्तरण गरी प्रादेशिक र स्थानीय तहका सरकारहरूलाई स्रोतको सुनिश्चितता गराउने र सरकारहरूबीच वित्तीय सहकार्यका संस्कृतिको परिकल्पना गरेको हुन्छ । वित्तीय संघीयताले वित्तको हस्तान्तरण, राजस्वको बाँडफाँड र आन्तरिक राजस्व संकलनको अधिकारको सुनिश्चितता गरेको हुन्छ ।

वित्तीय समताको लागि वित्तीय संघीयता

वित्तीय संघीयताले माथिल्लो तहको सरकारसँग रहेको वित्तीय स्रोतलाई वित्त हस्तान्तरण, विभिन्न अनुदानको उपलब्धता, राजस्वको बाँडफाँड र आन्तरिक राजस्व संकलनको अधिकारको सुनिश्चितता गरेको हुन्छ । स्रोतको हस्तान्तरणले मूलतः वित्तीय समानताको अवधारणा लिएको हुन्छ । यस अवधारणा अनुसार सबै तहमा वित्त हस्तान्तरणमा न्यूनतम सीमा निर्धारण गरिएको हुन्छ । संघीयताले समानताभन्दा पनि समतामा जोड दिने हुँदा वित्तीय संघीयताले वित्तीय समतालाई प्रवर्द्धन गर्न स्थान विशेषको आवश्यकताको आधारमा न्यूनतम सीमाभन्दा बढी थप स्रोतको उपलब्ध हुनुपर्ने कुरामा जोड दिने गर्दछ । वित्तीय समानता वा समताको अवधारणाले स्रोतको प्रवाहको पारदर्शी सुनिश्चितताको साथै स्रोतको विवेकपूर्ण उपयोग र उत्पादकत्व अभिवृद्धिको माग गर्दछ । यसको साथै आउने अर्को आयाम सार्वजनिक

वित्तको कुशल प्रयोगका लागि समष्टिगत स्थायित्व कायम गर्न वित्तका नयाँ सम्भावनाको खोजी, सहवित्तीयकरणको प्रभावकारिता, वित्तीय उत्पादकत्व र सुशासन अपरिहार्य विषयहरू हुन् ।

वित्त हस्तान्तरणले निम्न सिद्धान्त अनुरूप वित्त हस्तान्तरण हुनुपर्ने मान्यता राख्दछः

- समतामूलक वितरणको सिद्धान्त (Principle of Equitable Distribution)
- आवश्यकताको सिद्धान्त (Principle of Necessity)
- समान अवसरको सिद्धान्त (Principle of Equal Opportunity)
- निष्पक्षताको सिद्धान्त (Principle of Neutrality)
- स्वच्छताको सिद्धान्त (Principle of Fairness)
- सामर्थ्यताको सिद्धान्त (Principle of Capability)
- पूर्वानुमानको सिद्धान्त (Principle of Predictability)

वित्तीय समतालाई प्रवर्द्धनको लागि सरकारी वित्तको हस्तान्तरण

वित्तीय समानीकरण अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिशमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान दिने गर्दछ । यसैगरी प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र उठेको राजस्वलाई प्रदेशभित्रका स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान दिने गर्दछ ।

सशर्त अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश वा स्थानीय तहलाई कुनै योजना कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक शर्त तोकेर अनुदान दिने गर्दछ । यसै अनुरूप प्रदेशले पनि प्रदेश कानून बमोजिम स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान दिने गर्दछ ।

समपुरक अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश वा स्थानीय तहलाई पूर्वाधार विकास सम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न देहायका आधारमा समपुरक अनुदान दिने गर्दछ ।

- योजनाको सम्भाव्यता
- योजनाको लागत
- योजनाबाट प्राप्त हुने प्रतिफल वा लाभ
- योजना कार्यान्वयन गर्नसक्ने वित्तीय तथा भौतिक क्षमता वा जनशक्ति
- योजनाको आवश्यकता र प्राथमिकता
- प्रदेशले आफ्नो कानून बमोजिम स्थानीय तहलाई समपुरक अनुदान दिन सक्छ ।

विशेष अनुदान

नेपाल सरकारले देहायको उद्देश्य प्राप्तिको लागि प्रदेश वा स्थानीय तहबाट सञ्चालन हुने कुनै खास योजनाको लागि विशेष अनुदान प्रदान गर्न सक्दछ ।

- शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता आधारभूत सेवाको विकास र आपूर्ति गर्ने
- अन्तर प्रदेश वा अन्तर स्थानीय तहको सन्तुलित विकास गर्ने
- आर्थिक सामाजिक वा अन्य कुनै प्रकारले विभेदमा परेको वर्ग वा समुदायको उत्थान वा विकास गर्ने
- प्रदेशले स्थानीय तहलाई प्रदेश कानून बमोजिम विशेष अनुदान प्रदान गर्न सक्दछ ।

राजस्व संकलनको एकल र साभा क्षेत्राधिकार

नेपालको संविधानको धारा ६० ले राजस्व संकलन र परिचालनको अधिकार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको हुने व्यवस्था गरेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतबाट राजस्व उठाउनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तै, साभा सूचीभित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा भने कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण

गरे बमोजिम हुने व्यवस्था छ। नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच राजस्वको बाँडफाँड गर्दा सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा गर्नुपर्ने व्यवस्था संविधानको अर्को राम्रो पक्ष हो। यी प्रावधानले संघीय संरचनाका हरेक तहमा स्रोत प्रवाहको नीतिगत कार्यदिशा सुनिश्चित गरेको छ।

- **नेपाल सरकारले लगाउन सक्ने कर:** भन्सार महशुल, अन्त शुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर
- **नेपाल सरकारले लगाउन सक्ने गैरकर :** राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, जुवा चिढा, क्यासिनो, दण्ड जरिवाना
- **प्रदेशले लगाउन सक्ने कर :** घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, कृषि आयमा कर
- **प्रदेशले लगाउन सक्ने गैरकर :** सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क दण्ड जरिवाना
- **स्थानीय तहले लगाउन सक्ने कर :** सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमिकर (मालपोत), मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर
- **स्थानीय तहले लगाउन सक्ने गैरकर:** सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, दण्ड जरिवाना
- नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले प्रचलित कानून बमोजिम लागेको आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको दण्ड जरिवाना उठाउनसक्ने
- प्रदेश तथा स्थानीय तहले कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुनेगरी लगाउनुपर्नेछ।
- नेपाल सरकारले संघीय कानून बमोजिम प्राकृतिक स्रोतमा रोयल्टी लगाउन र उठाउन सक्नेछ।

- गैरकर निर्धारणका आधार - नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहले वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार मानी गैरकरका दर निर्धारण गर्नुपर्नेछ।

राजस्व र प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टीको बाँडफाँडद्वारा वित्त साभेदारिता

मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तशुल्क संकलन गर्ने जिम्मा संघीय सरकारको अधिकार क्षेत्र परेको भएता पनि यी करहरू र प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी तीनै तहका सरकारहरूबीच बाँडफाँड हुने गर्दछ।

- संघले प्राप्त गर्ने रोयल्टी, मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक अन्तशुल्क संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा हुने।
- शुरुमा सम्बन्धित विभाजन कोषमा जम्मा भएपछि तोकिएको प्रतिशत सम्बन्धित सञ्चित कोषमा जम्मा हुने।
- कुनै पनि तहले एकल अधिकार क्षेत्रभित्रको कर संकलन गर्दा सञ्चित कोषमा जम्मा हुने गर्दछ भने अर्को तहको सरकारसँग बाँडफाँड हुन्छ भने त्यस्ता करहरू संकलन भएपछि सम्बन्धित विभाज्य कोषमा जम्मा भई तत्पश्चात् बाँडफाँड गरिनुपर्ने तहको सञ्चित कोषमा जम्मा हुने गर्दछ।
- संघले संकलन गरेको मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक अन्तशुल्कको ७० प्रतिशत संघीय सञ्चित कोषमा, १५ प्रतिशत प्रदेश सञ्चित कोषहरूमा र बाँकी १५ प्रतिशत स्थानीय सञ्चित कोषमा जम्मा हुने गर्दछ।
- प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टीअन्तर्गत पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोत पर्दछन्। यी प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी शुरुमा संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा हुने र तत्पश्चात् नेपाल सरकारलाई ५० प्रतिशत, सम्बन्धित प्रदेशलाई २५ प्रतिशत र सम्बन्धित स्थानीय तहलाई २५ प्रतिशत बाँडफाँड हुने।

- नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहलाई गरिने प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टीको बाँडफाँड राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले प्रत्येक पाँच वर्षमा पुनरावलोकन गरी नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी हेरफेर गर्न सक्नेछ।

बजेट: वित्तीय संघीयता संघीयताको आधारस्तम्भ

संघीयताको सफल कार्यान्वयनको लागि वित्तीय संघीयता आवश्यक शर्त हो। संघीयता भन्नु नै राज्य सञ्चालन र निर्णय प्रक्रियालाई समाजको तल्लो तह वा आधारभूत तहसम्म पुऱ्याउनु नै हो। त्यसैले वित्तीय संघीयताको विषय नेपालले परिकल्पना गरेको संघीयताको आधारस्तम्भ पनि हो। स्थानीय तहले कर संकलन गर्ने, संघ र प्रदेशबाट विभिन्न अनुदान पाउने, आफ्नो सञ्चित कोषको सञ्चालन आफैले गर्न पाउने, आफ्नो बजेट आफै बनाउन पाउने व्यवस्था यसको अनुपम उदाहरण हो।

वित्तीय स्रोतको न्यायोचित वितरणका आधारहरू

संवैधानिक व्यवस्था अनुरूप नेपालमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा तत्तत् तहका सरकार गठन भइसकेको छ। यी सरकारहरूबीच भएको राज्यशक्तिको बाँडफाँडलाई सार्थक रूपमा प्रयोग गर्न वित्तीय स्रोतको बाँडफाँडले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। राष्ट्रिय वित्तीय स्रोतको न्यायोचित वितरणले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्ना आवश्यकतालाई खर्चको माध्यमद्वारा प्राथमिकतामा रूपान्तरण गर्न सक्छन्। प्रदेश र स्थानीय तहको आवश्यकता, साधन स्रोतको उपलब्धता र क्षमतामा एकरूपता नभएको र निर्दिष्ट जिम्मेवारी पूरा गर्न आफ्नो आन्तरिक स्रोत मात्र पर्याप्त नहुने भएकोले संघीय सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई राजस्व बाँडफाँड र वित्तीय हस्तान्तरणको व्यवस्था मिलाइदिनुपर्ने हुन्छ।

सुत्रगत आधारमा राजस्व बाँडफाँड

नेपालको संविधानको धारा २५० तथा २५१ को मर्मलाई स्पष्ट रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि तर्जुमा भएको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन,

२०७४ ले राजस्व बाँडफाँडमा सुत्रगत व्यवस्थाको लागि मूल आधारहरू र तिनको मापनको लागि विभिन्न सूचकाङ्कको व्यवस्था गरेको छ।

मूल आधार

- जनसंख्या र जनसांख्यिक वितरण
- क्षेत्रफल
- मानव विकास सूचकाङ्क
- खर्चको आवश्यकता
- राजस्व संकलनमा गरेको प्रयास
- पूर्वाधार विकास
- विशेष अवस्था
- गरिबी सूचकाङ्क, पूर्वाधार सूचकाङ्क
- न्यून विकास सूचकाङ्क

पूर्वाधार सूचकाङ्क

क. प्रदेश तह

- सडक घनत्व ८० प्रतिशत
- विद्युतको उपलब्धता १० प्रतिशत
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको पहुँच १० प्रतिशत

स्थानीय तह

- सडक घनत्व ५० प्रतिशत
- विद्युतको उपलब्धता ३० प्रतिशत
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको पहुँच २० प्रतिशत

सामाजिक आर्थिक विभेद सूचकाङ्क

- आर्थिक विभेदको अवस्था ५० प्रतिशत
- सामाजिक विभेद ४५ प्रतिशत
- जलवायु परिवर्तनको जोखिम ५ प्रतिशत

न्यून विकास सूचकाङ्क

- पूर्वाधार विकास ७० प्रतिशत
- सेवा प्रवाहको लागत २० प्रतिशत
- आर्थिक सामाजिक विभेद १० प्रतिशत

आन्तरिक र वाह्य नियन्त्रण प्रणाली

- आम्दानी र खर्चको अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित गर्ने

- वजेट स्वीकृतिपछि मात्रै खर्च गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने
- खर्च गर्दा सम्बन्धित आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी कानून, सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानून बमोजिको प्रक्रिया पुरा गरेर मात्र खर्च वा खरिद गर्ने
- खर्चको व्यवसायिक योजना, खरिद योजना बनाउने अनावश्यक खर्च नियन्त्रणका लागि आवश्यक निर्देशिकाहरू बनाउने
- प्रत्येक चार चार महिनामा आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने
- वार्षिक रूपमा प्रत्येक तहले आ-आफ्नो आर्थिक विवरणसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्ने
- अन्तिम लेखापरीक्षण गर्ने
- बेरुजु फर्छ्यौट गर्ने

आन्तरिक नियन्त्रण र वित्तीय अनुशासन

स्वअनुशासन द्वारा वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने मान्यता सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको मूल आदर्श हो। यसका लागि आवश्यक आन्तरिक र बाह्य नियन्त्रण प्रणालीको व्यवस्था गरिनुपर्दछ। यसमा सबै तहका सरकारले नेपाल सरकारको आर्थिक र वित्तीय नीति अनुशासन गर्नुपर्ने, आफ्नो सबै आय सम्बन्धित सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नुपर्ने, खर्च गर्नुपर्ने रकम वजेटमा व्यवस्था हुनुपर्ने, सम्बन्धित व्यवस्थापिकाबाट वजेट स्वीकृत भएपछि मात्र खर्च गर्नुपर्ने, जुन प्रयोजनको लागि अनुदान प्राप्त भएको हो सोही प्रयोजनमा मात्रै त्यसको उपयोग हुनुपर्ने, पुँजीगत खर्चमा विनियोजन भएको रकम चालू खर्चमा रकमान्तर गर्न नपाइने, वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी काम कारवाही प्रचलित कानून बमोजि पारदर्शी रूपमा गर्नुपर्ने, आय विवरणको लेखापरीक्षण गरी पन्ध्र दिनभित्र विवरण सार्वजनिक गरिनुपर्ने, वजेट कार्यन्वयनको वार्षिक समीक्षा गरी तत्सम्बन्धी विवरण प्रत्येक वर्षको कात्तिक मसान्तभित्र सार्वजनिक गरिनुपर्ने, उपलब्ध साधन स्रोतको वितरण र खर्च गर्ने सामर्थ्यतामा सन्तुलन कायम गर्नुपर्ने, प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण र पारदर्शितामा वृद्धि गर्ने प्रणालीको विकास गरिनुपर्ने, सञ्चित कोषको

यथार्थ अवस्थाको सामयिक पारदर्शिता वृद्धि गर्नुपर्ने, मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने विषयहरू पर्दछन्। यसैगरी आम्दानी र खर्चको व्यवस्थित अभिलेख प्रणाली तयार गर्ने र प्रयोग गर्ने, खर्च गर्दा सम्बन्धित आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी कानून, सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानून बमोजिको प्रक्रिया पुरा गरेर मात्र खर्च वा खरिद गर्ने, खर्चको व्यावसायिक योजना, खरिद योजना बनाउने, अनावश्यक खर्च नियन्त्रणका लागि आवश्यक निर्देशिकाहरू बनाउने, प्रत्येक चार-चार महिनामा आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने र लेखापरीक्षणले औल्याएका त्रुटिहरू सुधार गर्ने, वार्षिक रूपमा प्रत्येक तहले आ-आफ्नो आर्थिक विवरणहरूको प्रतिवेदन तयार गर्ने र पेश गर्ने, अन्तिम लेखापरीक्षण गर्ने, बेरुजु फर्छ्यौट गर्ने जस्ता विषयहरू वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने संयन्त्र हुन्। वित्तीय व्यवस्थापनको यो अनुशासनले वित्तीय साधन स्रोतको परिचालन, उपभोग र परिणाम प्राप्तिमा सहयोग गर्नुको साथसाथै सरकारको प्रभावकारिता र विश्वसनीयतामा वृद्धि गराउँछ। यसले उपलब्ध साधन स्रोतको विवेकपूर्ण उपयोग गर्नमा सहयोग पुऱ्याउँछ।

विकास र सुशासन प्राथमिक आवश्यकता

नेपाल ग्रामीण अर्थतन्त्रमा आधारित मुलुक भएकोले संघीय नेपालको विकासको केन्द्र ग्रामीण विकास र गरिबी निवारणमा केन्द्रित हुन आवश्यक छ। अति कम विकसित देशको हैसियतले नेपालका विकासका आवश्यकता अझै पनि जनता र जनजीविका सम्बन्धी न्यूनतम मानवीय सामाजिक आवश्यकता पूरा गर्ने र पूर्वाधार विकास गर्नेदेखि लिएर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सदस्यको हैसियतले सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता अभिवृद्धि, उदारीकरण सम्मत विकास रणनीति, जलवायु परिवर्तन अन्य उदीयमान विषयहरू विकासको दायरामा आउँछन्। यी सबै विषयको सम्बोधन र अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन प्राथमिकताको निर्धारण र तदनुरूपको स्रोत व्यवस्थापन अर्को महत्वपूर्ण सामयिक मुद्दाको रूपमा रहेको छ। साधन स्रोतको अभाव एउटा प्रमुख समस्याको रूपमा रहेता पनि उपलब्ध साधन स्रोतको प्रभावकारी परिचालन

गर्नसक्ने क्षमतामा वृद्धि र उपयोगिताको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्नुपर्ने विषयलाई संघीय विकास रणनीतिले सम्बोधन गर्न आवश्यक छ। साथै संघीयताको कार्यान्वयनमा आउनसक्ने खर्चले संघीयता महँगो शासन प्रणाली होइन भन्ने कुरा सिद्ध गर्न संघीय शासन प्रणालीले प्रत्याभूति गर्नसक्ने जनअपनत्वयुक्त सामाजिक मूल्यको सवलीकरण गर्दै शासन प्रणालीलाई आर्थिक रूपले संभावनायुक्त बनाउन सक्नुपर्दछ। त्यस्तै व्यापक स्तरमा पूर्वाधार विकास नहुँदासम्म विकास प्रयासले सार्थक रूप लिनसक्ने हुनाले पूर्वाधार विकासको लागि आन्तरिक र बाह्य स्रोत परिचालनको निम्ति उपयुक्त हुने स्रोत परिचालन नीतिको आवश्यकता देखिन्छ। यसको लागि राजनैतिक स्थिरता तथा पारदर्शी र पूर्वानुमानयुक्त नीतिगत व्यवस्थाको अपरिहार्यता रहन्छ।

संस्थागत विकास, नीतिगत, कानूनी र संरचनागत विकासको प्रभावकारिता गतिवान र सिर्जनशील राजनैतिक र प्रशासनिक संयन्त्रको इच्छाशक्ति, कर्तव्यपरायणता, राष्ट्रप्रतिको दायित्व निर्वाह र समर्पणमा निर्भर रहन्छ। राजनैतिक र प्रशासनिक संयन्त्रको सफल परिचालनबाट संस्थागत, नीतिगत, कानूनी र संरचनागत पक्षको प्रभावकारिता वृद्धि गर्नु पनि अपरिहार्य छ।

संघीय शासन प्रणालीले सरकारलाई जनताको निकटतम बिन्दुमा उपस्थिति गराइदिएको मात्र होइन कि विकास र समृद्धिका कार्ययोजना बनाउने र त्यसलाई यथार्थतामा परिणत गर्ने अवसर पनि सिर्जना गरिदिएको छ। संविधानले प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणालीमा निजी क्षेत्रको सहभागिता, प्रतिस्पर्धा र लोककल्याणकारी राज्यको परिकल्पनाले लोकतान्त्रिक परिपाटीभित्र

समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्रको लागि सबल आधार प्रदान गरेको सन्दर्भमा तीन तहका सरकारबीच उन्नत तहको सहकार्य र समन्वयको आवश्यकता छ। नेपालको विद्यमान सानो आकारको अर्थतन्त्रलाई वढी सम्भावनायुक्त बनाउनु पर्ने आवश्यकता संघीयताको सन्दर्भमा संघीय सरकारहरूसँग अवसर र चुनौती दुबै छन्। यसर्थ विद्यमान सानो आकारको अर्थतन्त्रलाई वढी सम्भावनायुक्त बनाउनुपर्ने दायित्व प्राथमिक आवश्यकता हो।

संघीय शासन प्रणालीले सरकारलाई जनताको निकटतम बिन्दुमा उपस्थिति गराइदिएको हुन्छ। यही कारणले राज्यको हरेक संयन्त्रलाई जनमुखी बनाई जनताको आवश्यकता अनुसार सेवा प्रवाह गर्नु तथा राज्य प्रणालीमा सरोकारवालाहरूको सक्रिय एवं सार्थक सहभागिता गराई राज्यले नागरिकलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने सेवाहरू छिटो छरितो सरल एवम् न्यायिक रूपमा उपलब्ध गराई आम नागरिकलाई शासनको सुखद अनुभूति दिलाउने उत्तरदायित्व संघीय शासन प्रणालीको मूल कार्यसूची बन्न पुग्दछ। जनमुखी शासन प्रणाली, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता, कानूनी राज्य, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, नागरिकका न्यूनतम अधिकारको प्रत्याभूति, शान्ति सुव्यवस्था सुशासनका न्यूनतम शर्तहरू हुन्। सुशासनको सही प्रयोगले आर्थिक तथा भौतिक समृद्धि, सामाजिक प्रगतिमार्फत सामाजिक एकीकरणमा योगदान दिने काम गर्दछ। जनसहभागिता पूर्वानुमानयोग्यता, जवाफदेहिता र पारदर्शिता सुशासनका चार आधार स्तम्भ हुन्। संघीय शासकीय प्रणालीले उपरोक्त आयामहरूको अवलम्बनबाट शासन प्रणालीमा जनताको अपनत्व कायम गर्न टेवा दिने काम गर्दछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान २०७२, कानून किताव व्यवस्था समिति
- अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, कानून किताव व्यवस्था समिति
- रेग्मी, दामोदर (२०७५), संघीय शासन प्रणाली, सुशासन र विकास, काठमाडौं: ऐश्वर्य प्रकाशन
- रेग्मी, दामोदर (२०७५), नेपालमा संघीयताका अवसर र चुनौतीहरू, काठमाडौं: ऐश्वर्य प्रकाशन
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको प्रथम वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६

संघीयस्तरमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन र यसका चुनौतीहरू

● दिलिपकुमार श्रीवास्तव*

१. विषय प्रवेश

सरकारका वित्तीय गतिविधिहरूको व्यवस्थापन नै सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन हो। आर्थिक गतिविधिमा स्रोतको प्राप्ति, स्रोतको वितरण, उपयोग आदि पक्षहरू रहेका हुन्छन्। यी सबै पक्षको समुचित व्यवस्थापनले एकातर्फ साधन स्रोतको उपयोगको सुनिश्चितता गर्दछ भने अर्कातर्फ उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, वित्तीय अनुशासन जस्ता पक्षहरूको उपस्थितिले सुशासन अभिवृद्धिमा थप उर्जा प्रदान गर्दछ। नेपालको संविधानद्वारा निर्दिष्ट संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली, प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली र स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीद्वारा विभिन्न तहका सरकारको आर्थिक कार्यविधिको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी, संविधानको अनुसूची-५ देखि अनुसूची-९ सम्म आर्थिक अधिकार सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल अधिकार एवम् साझा अधिकारबारे स्पष्ट गरिएको छ। तीन तहका सरकारको वित्त व्यवस्थापनसम्बन्धी काम, कर्तव्य तथा अधिकारबारे राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायतका ऐनहरूको व्यवस्था गरिएको छ। यस प्रकारको संवैधानिक तथा कानूनी प्रावधानले संघीय नेपालको वित्त व्यवस्थापनलाई जवाफदेही, प्रभावकारी एवम् पारदर्शी तुल्याउने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ। जनताबाट उठाइएको कर, अनुदान तथा ऋणको सही उपयोग गर्न गराउनमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। यस लेखमा संघीयस्तरमा वित्त व्यवस्थापन र चुनौतीसम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. पृष्ठभूमि

देशको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई मार्गनिर्देश गर्न संविधानको भाग १० मा संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली, भाग १६ मा प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली र भाग १९ मा स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीबारे व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। जसले संघीय आर्थिक कार्यप्रणालीअन्तर्गत संघीय कर तथा ऋणसम्बन्धी व्यवस्था, संघीय सञ्चित कोषको संरचना, संघीय सञ्चित कोष वा संघीय सरकारी कोषबाट हुने व्यय, संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार, संघीय सदनमा राजस्व तथा व्यय अनुमानको प्रस्तुति, राजस्व तथा व्यय अनुमानलाई कार्यान्वयन गर्न सरकारले संसदसमक्ष पेश गर्ने अर्थ विधेयक र संघीय आकस्मिक कोषसम्बन्धी प्रावधानबारे उल्लेख गरिएको छ। प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणालीमा प्रदेश सरकारले लगाउने कर एवम् प्राप्त गर्ने ऋणसम्बन्धी प्रावधानहरू, प्रदेश सञ्चित कोषको संरचना, प्रदेश सञ्चित कोष वा प्रदेश सरकारी कोषबाट व्यय, प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार, प्रदेश सरकारले प्रदेशसभा समक्ष पेश गर्नुपर्ने राजस्व तथा व्यय अनुमान बुँदाहरू, राजस्व तथा व्यय अनुमानलाई कार्यान्वयन गर्न प्रदेश सभासमक्ष पेश गर्नुपर्ने अर्थ विधेयकहरू र प्रदेश आकस्मिक कोष सम्बन्धी प्रावधानबारे उल्लेख गरिएको छ। त्यसैगरी स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीअन्तर्गत कर असुली तथा ऋणप्राप्ति सम्बन्धी प्रावधान, स्थानीय सञ्चित कोषको संरचना र गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको राजस्व तथा व्ययको अनुमानलाई गाउँसभा वा नगरसभामा पेश गर्नुपर्ने प्रावधानहरू रहेको पाइन्छ।

*प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान

प्रत्येक तहको सरकारसम्बन्धी आर्थिक कार्यप्रणालीद्वारा आय प्राप्त, कोष व्यवस्थापन, व्ययको प्रयोजन र आय व्ययको अनुमान अनुमोदनका लागि पालना गर्नुपर्ने प्रक्रियागत बुँदाहरूको व्यवस्था रहेको छ । अर्थात् माथि उल्लेख गरिएका संवैधानिक प्रावधानबमोजिम प्रत्येक तहको सरकारले कानूनसम्मत तवरले सार्वजनिक वित्तलाई व्यवस्थित ढङ्गबाट व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । संविधानद्वारा निर्दिष्ट कार्यप्रणालीअन्तर्गतका प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्न संविधानको अनुसूची-५ देखि अनुसूची-९ सम्ममा उल्लिखित संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको सार्वजनिक वित्त सम्बन्धी एकल अधिकार एवम् साभ्मा अधिकारबारे उल्लेख भएको पाइन्छ । जसअनुसार संघको अधिकारको सूचीअन्तर्गत वित्तीय नीति, विदेशी अनुदान, सहयोग र ऋणसम्बन्धी अधिकार र संघले उठाउने विभिन्न कर, भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा दस्तुर, दण्ड जरिवाना जस्ता सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी अधिकारहरूलाई सूचीकृत गरिएको छ । अनुसूची-६ मा प्रदेशले केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग, प्रदेश सरकारले उठाउनसक्ने कर शुल्क तथा दस्तुर घरजग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन दस्तुर, कृषि आयमा कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना आदि सम्बन्धी अधिकार क्षेत्रलाई सूचीकृत गरिएको छ । अनुसूची-८ मा स्थानीय तहको सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी एकल अधिकार अन्तर्गत स्थानीय सरकारले लगाउनसक्ने कर तथा शुल्कहरू सम्पत्ति कर, घरबहाल कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर, दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन करसम्बन्धी अधिकारलाई सूचीकृत गरिएको छ ।

त्यसैगरी, अनुसूची-९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्मा अधिकारअन्तर्गत सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना, पर्यटन शुल्क, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी र सवारी साधन अनुमति दस्तुरलाई समावेश गरिएबमोजिम संघ, प्रदेश र गाउँपालिका/नगरपालिकाले

उठाउन सक्ने गरी एकल वा साभ्मा तवरले दिइएका अधिकारहरू अन्तर्गत विभिन्न प्रकारका कर, दस्तुर र शुल्क उठाउनसक्ने प्रावधानहरूले तीनै तहको सरकारका वित्तीय सामर्थ्यलाई संविधानद्वारा नै सुनिश्चित गरिएको छ ।

३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनको कानूनी व्यवस्था

सबै तहका सरकारको लागि संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारको विस्तृतीकरणलाई कानूनसम्मत तुल्याउन नेपाल सरकारले तीन वटा महत्वपूर्ण ऐनहरू राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यी ऐनहरूको व्यवस्थाले तीनै तहको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा मद्दत पुऱ्याएको छ । सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी प्रावधानहरू यस लेखमा संक्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ ।

(क) अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

संविधानको धारा ६० मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका बीचमा न्यायोचित रूपमा सरकारद्वारा संकलन गरिने राजस्व वितरण तथा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । यस प्रयोजनका लागि नेपाल सरकारले अन्तरसरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन, २०७४ लागू गरेको छ । यस ऐनद्वारा नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्वको अधिकार, राजस्व बाँडफाँट, अनुदान, ऋण, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

(ख) मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्क राजस्वको बाँडफाँड

नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम बाँडफाँड गर्न सरकारले एक संघीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रकम सो कोषमा जम्मा गर्नेछ । यस प्रकार संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकममध्ये ७० प्रतिशत नेपाल सरकारलाई, १५

प्रतिशत प्रदेशलाई र १५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गरिने व्यवस्था छ ।

(ग) प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँड

नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच संघीय कानूनबमोजिम प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँड गर्न नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रोयल्टीबाट प्राप्त रकम सो कोषमा जम्मा गर्नेछ । यस प्रकार संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रोयल्टीको रकम मध्ये ५० प्रतिशत नेपाल सरकारलाई, २५ प्रतिशत प्रदेशलाई र २५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गरिनेछ ।

४. अन्य अनुदानको व्यवस्था

(क) वित्तीय समानीकरण अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ । त्यसैगरी, नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठेको राजस्वलाई प्रदेशले प्रदेशभित्रका स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा प्रदेश कानूनबमोजिम आयोगको सिफारिसमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

(ख) सशर्त अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश वा स्थानीय तह वा नेपाल सरकारको कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले तोकेको आधारबमोजिम प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान प्रदान गर्नेछ । प्रदेशले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश कानूनबमोजिम सशर्त अनुदान प्रदान गर्नसक्नेछ ।

(ग) समपूरक अनुदान

नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई पूर्वाधार विकाससम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न समपूरक अनुदान प्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको

पाइन्छ । त्यसैगरी, प्रदेशले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश कानूनबमोजिम समपूरक अनुदान प्रदान गर्नसक्नेछ । यस्तो अनुदानको रकम प्रदान गर्ने आधार तथा कार्यविधि नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकेबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

(घ) विशेष अनुदान

नेपाल सरकारले कुनै खास उद्देश्य राखी प्रदेश वा स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिने कुनै खास योजनाको लागि विशेष अनुदान प्रदान गर्नसक्नेछ । प्रदेशले पनि स्थानीय तहलाई प्रदेश कानूनबमोजिम विशेष अनुदान प्रदान गर्नसक्नेछ । विशेष अनुदानको रकम प्रदान गर्ने आधार तथा कार्यविधि नेपाल सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकेबमोजिम हुने व्यवस्था रहेको छ ।

५. राजस्वका स्रोतहरू

(क) संघीयस्तरमा राजस्वका स्रोत

संघीयस्तरमा कर राजस्वका स्रोतहरूमा आय, मुनाफा तथा पुँजीगत लाभमा लाग्ने कर, पारिश्रामिकमा आधारित कर, सम्पत्ति कर, वस्तु तथा सेवामा आधारित कर, वैदेशिक व्यापारमा आधारित कर पर्दछन् । गैरकर राजस्वका स्रोतहरूमा सम्पत्तिबाट प्राप्त हुने व्याज, लाभांश, भाडा र रोयल्टी, वस्तु तथा सेवा बिक्रीबाट प्राप्त रकम, प्रशासनिक सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना र जफत, अनुदानबाहेकको हस्तान्तरण र विविध राजस्व पर्दछन् । अर्थात् संघीय कर राजस्वमा भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धिकर, संस्थागत आयकर र पारिश्रामिक कर पर्दछन् भने गैरकर राजस्वमा राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, र दण्ड जरिवाना संघीय राजस्व अर्न्तगत पर्दछन् ।

(ख) प्रदेशस्तरमा राजस्वका स्रोत

प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशले कर राजस्वतर्फ घर जग्गा रजिस्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र कृषिमा आयकर लगाउनसक्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यसैगरी प्रदेश सरकारले गैरकर राजस्वतर्फ सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क र दण्ड जरिवाना लिनसक्नेछ । प्रदेश सरकारले

कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसारपसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुनेगरी लगाउनसक्ने व्यवस्था छ। प्रदेश सरकारले गैरकरको दर निर्धारण गर्दा वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चको आधारमा निर्धारण गर्दछ।

(ग) स्थानीयस्तरमा राजस्वका स्रोत

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भएबमोजिम स्थानीय तहले कर राजस्वतर्फ सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमि कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र व्यवसाय कर लगाउनसक्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी, स्थानीय सरकारले गैरकर राजस्वतर्फ सेवा शुल्क, दस्तुर, पर्यटन शुल्क र दण्ड जरिवाना लिनसक्नेछ। स्थानीय सरकारले कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसारपसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुनेगरी लगाउनुपर्नेछ। स्थानीय सरकारले गैरकरको दर निर्धारण गर्दा वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार लिनुपर्नेछ।

६. बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदनसम्बन्धी प्रक्रिया

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट तर्जुमा गर्दा संविधानले दिशानिर्देश गरेबमोजिमका प्रावधान पालना गर्दै अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा उल्लेख भएका बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदनसम्बन्धी निम्न प्रक्रियालाई पूरा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

- (क) मध्यमकालीन खर्च संरचनाको तयारी।
- (ख) स्रोत अनुमान तथा बजेटको सीमा निर्धारण र समष्टिगत बजेटको निर्माण।
- (ग) खर्च बजेटमाथि व्यापक छलफल।
- (घ) सार्वजनिक खर्चको अनुमानित प्रस्तावको तयारी।
- (ङ) राजस्व प्रस्तावको तयारी।
- (च) संघको हकमा बजेट पेश गर्नुअगावै आर्थिक सर्वेक्षण पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था।

(छ) संघीय संसद र प्रदेश सभामा राजस्व र व्ययको अनुमान पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था।

(ज) बजेट सम्बन्धी विधेयकहरू पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था।

(झ) संघीय संसद र प्रदेश सभाबाट बजेट सम्बन्धी विधेयक वा प्रस्तावको अनुमोदन।

(ञ) पूरक अनुमान पेश गर्नसक्ने।

यसको अलावा स्थानीय सरकारको हकमा बजेटसम्बन्धी विधेयकहरू पेश गर्नुपर्ने प्रावधान उल्लेख नभएकोले गाउँ वा नगरसभाबाट आय-व्यय तथा वार्षिक कार्यक्रम अनुमोदन गरे पुग्ने व्यवस्था रहेको छ।

७. बजेट वक्तव्यको व्यवस्था

नेपालको संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा तीनै तहका सरकारद्वारा अगामी आर्थिक वर्षको बजेट पेश गर्नुपर्ने समय सीमालाई सुनिश्चित गरिएको छ। संविधानको धारा ११९(३) अनुसार नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको १५ गते संघीय संसदमा आगामी आर्थिक वर्षको आय तथा व्ययको अनुमान बजेट पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा २१(२) मा प्रदेशको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १ गतेभित्र आय तथा व्ययको अनुमान (बजेट) प्रदेश सभामा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा २१(३) मा उल्लेख भएअनुसार गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १० गतेभित्र आगामी आर्थिक वर्षको आय तथा व्ययको अनुमान सम्बन्धित गाउँ वा नगरसभामा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। गाउँपालिका र नगरपालिकाको बजेट पेशको समय सीमा सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ७१ (१) मा पनि गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाबाट स्वीकृत गराई प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १० गते आगामी आर्थिक वर्षको आय तथा व्ययको अनुमान (बजेट) सम्बन्धित गाउँ वा नगरसभामा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

८. बजेट अनुमोदन तथा कार्यान्वयन

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट अनुमानलाई संविधानमा उल्लेख भएबमोजिमका कार्यविधि अनुसार अनुमोदन गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अर्थात् संविधानको भाग ९ मा उल्लेखित संघीय व्यवस्थापन कार्यविधि अनुसार संघीय बजेटसम्बन्धी विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, पेशकी खर्च विधेयकलगायत अन्य विधेयकहरू अर्थ विधेयकका रूपमा पेश भई प्रतिनिधिसभा तथा राष्ट्रियसभाबाट पारित भएपश्चात् राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरणपछि संघीय बजेट सम्बद्ध विधेयकहरू ऐन बन्नेछन् । संविधानको भाग १५ मा उल्लेखित प्रदेश व्यवस्थापन कार्यविधि अनुसार प्रदेश बजेटसम्बन्धी विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, पेशकी खर्च विधेयकलगायत अन्य विधेयकहरूलाई अर्थ विधेयकका रूपमा पेश भई प्रदेशसभाबाट पारित भई प्रदेश प्रमुखबाट प्रमाणीकरणपछि प्रदेश बजेटसम्बन्धी विधेयकहरू ऐन बन्ने व्यवस्था रहेको छ । संविधानको भाग १८ मा उल्लिखित स्थानीय व्यवस्थापिका र भाग १९ को स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीमा उल्लेख भएअनुसार गाउँपालिका वा नगरपालिकाको गाउँ वा नगरसभाबाट प्रत्येक आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान पारित गराउनुपर्दछ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले स्वीकृत बजेटअनुसार विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त गर्ने राजस्व तथा अन्य आय रकमहरू आ-आफ्नो सञ्चित कोष वा कानूनद्वारा तोकिएको अन्य कोषमा जम्मा गर्नुपर्दछ ।

९. वित्तीय अनुशासन

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भएअनुसार प्रत्येक तहका सरकारले वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी निम्न बमोजिमका बुँदाहरूलाई पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

- (क) बजेटमा पुँजीगत खर्चको रूपमा विनियोजन भएको रकम चालु खर्चमा रकमान्तर गर्न पाइनेछैन ।
- (ख) नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले बजेटमा व्यवस्था गरेर मात्र खर्च गर्नुपर्ने छ ।

- (ग) कानूनद्वारा अन्य व्यवस्था भएकोमा बाहेक नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्राप्त हुने सबै आय आफ्नो सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नुपर्नेछ ।
- (घ) प्रदेश तथा स्थानीय तहले जुन प्रयोजनका लागि अनुदान प्राप्त गरेको हो सोही प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्नेछ ।
- (ङ) प्रदेश तथा स्थानीय तहले आर्थिक तथा वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा नेपाल सरकारको आर्थिक वित्तीय नीतिलाई अनुसरण गर्नुपर्नेछ ।
- (च) नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले बजेट कार्यान्वयनको वार्षिक समिक्षा गरी तत्सम्बन्धी विवरण प्रत्येक वर्षको कार्तिक महिनाभित्र सार्वजनिक गर्नु पर्दछ । नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तह समेतको आर्थिक विवरणको आधारमा एकीकृत आर्थिक विवरण तयार गरी प्रत्येक वर्षको पौष महिना भित्र सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।
- (छ) नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आय व्ययको लेखा प्रचलित कानूनबमोजिम लेखापरीक्षण गराई सोसम्बन्धी विवरण सार्वजनिक गर्नु पर्नेछ ।
- (ज) नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले वित्तीय व्यवस्थापन सम्बद्ध काम कारवाहीमा पारदर्शिता कायम गर्नुपर्दछ ।

१०. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा सार्वजनिक वित्तसम्बन्धी व्यवस्था

स्थानीय सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित एवम् प्रभावकारी तुल्याउन स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले प्रक्रियागत आधारमा विभिन्न कार्यविधिहरू निर्धारण गरेको छ । जसअनुसार गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको वित्तीय अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत स्थानीय तहमा लगाउन सकिने कर तथा शुल्कहरू, सम्पत्ति कर, मालपोत, घरजग्गा बहाल कर, व्यवसाय कर, बहाल बिरौटी शुल्क, पार्किङ शुल्क, जडीबुटी तथा जीवजन्तु कर, सेवा शुल्क आदि

किटानी साथ उल्लेख गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी, प्रदेश र गाउँपालिका वा नगरपालिकाको दोहोरो अधिकार क्षेत्रभित्रका कर निर्धारण र संकलन कसरी गर्ने भन्नेबारे पनि प्रष्ट पारिएको छ। यस ऐनका कतिपय प्रावधान अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा पनि उल्लेख गरिएका छन्। यस ऐनले गाउँपालिका/नगरपालिकाको वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमाका लागि विभिन्न समितिको संस्थागत व्यवस्था गरेको छ। जसअनुसार गाउँपालिका/नगरपालिकाको प्रमुखको संयोजकत्वमा स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समितिको व्यवस्था गरिएको छ। यस समितिले स्थानीय सरकारलाई प्राप्त हुने आन्तरिक आय, राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकम, अनुदान, ऋण र अन्य आयको प्रक्षेपण तथा बजेटको सीमा निर्धारण गर्ने व्यवस्था छ। राजस्वसम्बन्धी नीति तथा कानूनको सम्बन्धमा परामर्श प्रदान गर्न एवम् आगामी आर्थिक वर्षमा प्राप्त हुनसक्ने राजस्वको प्रक्षेपण गर्न गाउँपालिका/नगरपालिकाको उप-प्रमुखको संयोजकत्वमा स्थानीय राजस्व परामर्श समितिको व्यवस्था गरिएको छ। उपयुक्त बमोजिमको आय अनुमान र निर्धारित बजेट सीमा अन्तर्गत रहेर स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न गाउँपालिका/नगरपालिकाको उप-प्रमुखको संयोजकत्वमा बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समिति रहनेछ। त्यसैगरी, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट चालु आर्थिक वर्षको असार १० गतेभित्र पेश गरिसक्नुपर्ने प्रावधान, स्थानीय सरकारको खर्च गर्ने अख्तियारी र कार्यविधि, आर्थिक कारोवार र लेखापरीक्षणसम्बन्धी प्रावधानसमेत समावेश गरिएको पाइन्छ।

११. संघीयस्तरमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका चुनौतीहरू

नेपालमा वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा विभिन्न तहमा सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई जवाफदेही एवम् प्रभावकारी तुल्याउन संविधानमा विभिन्न प्रावधानहरू समावेश गरी ती प्रावधानको कार्यान्वयनमा सघाउ पुऱ्याउन विभिन्न ऐनको व्यवस्था गरिएको छ। यी प्रावधानले तीनै तहका सरकारको

सार्वजनिक वित्तमा अपेक्षित उद्देश्य हासिल गर्न सकिने अपेक्षा गरिएको छ। तर विभिन्न कारणले तीनै तहको सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा समय समयमा केही चुनौतीहरू देखिएकोले नेपालको संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थाले अपेक्षित गति लिन सकेको देखिँदैन।

(क) संघीय आर्थिक कार्यविधि ऐनको ढिलाइ

संविधानमा व्यवस्था भएअनुसार संघीय स्तरको नयाँ आर्थिक कार्यविधि ऐन लगायत अन्य कार्यविधिले पूर्णता नपाएकोले संघीय सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा समस्या हुन गएको देखिन्छ। विशेष गरेर बजेट कार्यान्वयन, कोष प्रशासन, आन्तरिक नियन्त्रण, आन्तरिक लेखापरीक्षण जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू व्यवस्थित हुन सकेको छैन। २०५५ सालको आर्थिक कार्यविधि ऐनले अहिलेको विस्तारित एवम् जटिल सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनलाई सम्बोधन गर्न सम्भव देखिँदैन।

(ख) वित्तीय जिम्मेवारी निर्वाहको समस्या

संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा आवश्यक प्रशासनिक पुनःसंरचना र कर्मचारी समायोजनमा ढिलाइको कारणले सार्वजनिक वित्तीय जिम्मेवारी निर्वाह गर्नमा समस्या परिरहेको छ। प्रदेश वा स्थानीयस्तरमा रूपान्तरण भएका वा हुने संघीयस्तरमा रहेका साविकका निकायको हरहिसाब फछ्यौट तथा जिम्मेवारी बहन गर्ने कार्यमा अन्योल देखिएको छ।

(ग) बजेट तालिकाको पालनामा कमजोरी

प्रदेश तथा स्थानीयस्तरको बजेट तर्जुमा तथा अनुमोदन कार्य समग्रमा सम्पन्न गरी कार्य सञ्चालन तथा विकास कार्यक्रमहरूका लागि आवश्यक कोषको प्रवाह सुचारू राख्न अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा बजेट पेश गर्नुपर्ने समय सीमा तोकिएको छ। जसअनुसार आगामी आर्थिक वर्षको बजेट प्रदेशको हकमा असार महिनाको १ गतेभित्र र गाउँपालिका/नगरपालिकाको हकमा असार महिनाको १० गतेभित्र क्रमशः प्रदेशसभा र गाउँ/नगरसभामा पेश गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था छ।

(घ) स्थानीय तहमा एकल खाता कोष प्रणालीको अभाव

गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको कोष

सञ्चालनमा एकल खाता कोष प्रणालीको व्यवस्था हुनसकेको छैन । गाउँपालिका वा नगरपालिकाले संघ वा प्रदेशबाट प्राप्त गर्ने रकम चौमासिक आधारमा, कोष तथा लेखा नियन्त्रकको कार्यालयबाट प्राप्त गर्ने रकम र आन्तरिक राजस्व स्थानीय तहको सञ्चित कोषमा जम्मा गरिनेछ । उक्त कोषबाट स्थानीय तहअन्तर्गतका सबै निकायलाई स्वीकृत कार्यक्रम तथा बजेट अनुसार पेशकी वा यथार्थ भुक्तानी गरिनेछ । यसबाट गाउँपालिका/नगरपालिकाको लेखा शाखामा अत्यधिक कार्य बोझ हुनगर्दैन रकम प्राप्त तथा भुक्तानी प्रक्रियामा ढिलासुस्ती हुनाका साथै कार्यालयगत आधारमा धेरै बैंक खाताहरूको सञ्चालनबाट जोखिम बढ्नसक्ने देखिन्छ ।

(ङ) वित्तीय प्रतिवेदनको सम्प्रेषणमा अन्योलता

संघीय सार्वजनिक वित्तको संरचनाअन्तर्गत विभिन्न तहमा तोकिएबमोजिमका वित्तीय प्रतिवेदन तयार गरी तोकिएबमोजिमका निकायमा सम्प्रेषण गर्नुपर्नेछ । तीनै तहका सरकारले आफ्नो यथार्थ आय-व्ययको एकीकृत आर्थिक विवरण आर्थिक वर्ष समाप्त भएपछि तोकिएको अवधिभित्र तयार गरी पेश गर्नुपर्नेछ । स्थानीय तहले प्रदेश र संघलाई र प्रदेशले संघलाई आ-आफ्नो एकीकृत आय विवरण तोकिएको समय सीमाभित्र पेश गर्नुपर्नेछ । यस प्रकारको एकीकृत वित्तीय विवरण तयार गरी पेश हुन नसकेमा स्थानीय तह, प्रदेश र संघको समष्टिगत आय-व्ययको स्थिति थाहा हुनसक्ने छैन ।

(च) आन्तरिक नियन्त्रण एवम् आन्तरिक लेखापरीक्षणमा कमजोरी

सार्वजनिक लेखाको शुद्धता एवम् यथार्थताका लागि सबै तहका सरकारी निकायहरूमा प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रणको व्यवस्था हुनसकेको छैन । सबै तहका सार्वजनिक निकायमा आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति संस्थागत रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेवाट आर्थिक

कारोबारमा चुहावटका समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् । सरकारी निकायहरूमा आ-आफ्नो कार्यप्रकृति अनुसार आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति लागू हुनसकेको देखिँदैन । संगठनमा सम्भाव्य वित्तीय जोखिमहरूको पहिचान गरी न्यूनीकरणका लागि सशक्त आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति अँगालेर विद्यमान कमी कमजोरी हटाउनेतर्फ संस्थागत रूपमा पहल हुन सकेको छैन । संघ र प्रदेशस्तरका निकायमा कोष तथा लेखा नियन्त्रकको कार्यालयबाट हुने आन्तरिक लेखापरीक्षण रित पुऱ्याउनेसम्म मात्र हुने गरेको छ । उल्लेख्य बेरुजु नदेखिएको भन्ने सामान्य व्यहोरा प्रायः आन्तरिक लेखापरीक्षकबाट उल्लेख हुने गरेबाट यसको खासै उपादेयता देखिँदैन । अर्कोतर्फ, गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको हकमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको प्रावधान अनुसार स्थानीय तहले आफ्नो आय-व्ययको आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउनुपर्ने भन्ने उल्लेख भए तापनि कसबाट कसरी गराउने भन्नेबारे अन्योल देखिएको छ ।

१२. उपसंहार

नेपालको वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता हासिल हुनसकेमा मात्र मुलुकको समृद्धि हासिल गर्न सम्भव हुन्छ । यसका लागि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका चरणहरूलाई मितव्ययिता, प्रभावकारिता, नियमितता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, विश्वसनीयता र कार्य दक्षतापूर्वक सम्पादन गर्न सकेमा सम्भवतः आर्थिक समृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्न सकिनेछ । यसका लागि विभिन्न तहका सरकारको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा देखिएका चुनौतीहरूको समाधान गर्दै विद्यमान अवसरहरूलाई उपयोग गरिनु पर्दछ । संघीयता कार्यान्वयनमा देखापरेका चुनौतीहरूलाई क्रमिक रूपमा सम्बोधन एवम् समाधान गर्दै जानु पर्दछ । कार्यान्वयनको चरणमा देखिएका चुनौतीहरू तत्काल समाधान गरिएन भने भविष्यमा थप जटिलता थपिने सम्भावना तर्फ सजग रहनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान २०७२ ।
- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ ।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको जानकारी पुस्तिका, २०७५ ।
- दैनिक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू ।
- सम्बन्धित वेबसाइटहरू ।
- राजस्वका विभिन्न अङ्कहरू (The Nepalese Journal of Public Finance Management) सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन, ललितपुर ।
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ ।
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ ।
- विभिन्न आ.ब.का बजेट बक्तव्य र आय व्यय विवरण ।
- महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४ ।

सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी व्यवस्था: एक समीक्षा

● नारायणप्रसाद पौडेल*

१. हाम्रो मुलुकका लागि गरिबी प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ । नेपाल सरकारले गरिबी घटाउने उद्देश्यलाई सधैं उच्च प्राथमिकता दिँदै आएको छ । पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१) को आधारपत्र अनुसार हाल विद्यमान १८.७ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबीको दरलाई वि.सं. २०८७ सम्ममा ४.९ प्रतिशतमा झारेर वि.सं. २१०० सम्ममा अन्त्य गरिने उल्लेख छ । केही अधिको तथ्याङ्क केलाउने हो भने आठौँ पञ्चवर्षीय योजनाको अन्त्यसम्ममा कुल जनसंख्याको ४२ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि रहेकोमा नवौँ योजनाको अन्त्यसम्ममा यो आँकडा ३८ प्रतिशतमा झरेको अनुमान गरिएको थियो । दशौँ योजनामा यसलाई ३० प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताअनुरूप पनि वि.सं. २०८७ सम्ममा नेपालले दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नुपर्ने हुन्छ भने वर्तमान सरकारले लिएको “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को राष्ट्रिय सोचलाई साकार पार्न पनि गरिबी घटाउन जरुरी छ । आर्थिक विकासको कुरा गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने विपन्न एवम् निमुखा वर्गको आर्थिक उत्थानको लागि उपलब्ध स्थानीय साधन र स्रोत परिचालनको माध्यमबाट उत्पादनशील रोजगारी एवम् आय-आर्जनका अवसरहरू जुटाउनुपर्ने हुन्छ र यसका निम्ति संस्थागत माध्यमबाट

ग्रामीण तथा लघु कर्जाको विस्तार हुनुपर्दछ । उत्पादनशील प्रयोजनार्थ संस्थागत कर्जा विस्तार गर्ने र लक्षित वर्गका जनताको आर्थिक-सामाजिक स्तरमाथि उठाउने उद्देश्यले विगतमा पनि थुप्रै कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका हुन् र अहिले पनि केही सञ्चालनमा नै रहेका छन् । यसमध्ये धेरैजसो कार्यक्रम बैंकिङ क्षेत्रको सहभागितामा नै सञ्चालित छन् ।

२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुने कर्जाको निश्चित अंश तोकिएका प्राथमिक क्षेत्रमा प्रवाह हुनुपर्ने अवधारणा आजभन्दा भण्डै ३५ वर्ष अघि अर्थात् २०३१ सालमा सुरु गरिएको थियो । त्यतिबेला सुरु गरिएको सुपरिवेक्षण कर्जा (Supervised Credit) कार्यक्रम पछि गएर प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमको रूपमा देखापरेको थियो । सुरुमा वाणिज्य बैंकहरूले आफ्नो कुल निक्षेप दायित्वको ५.० प्रतिशत सुपरिवेक्षण कर्जाको रूपमा साना क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएकोमा २०३३ सालमा यो लक्ष्य वृद्धि गरी ७.० प्रतिशत पुऱ्याइयो र कृषि तथा साना व्यवसाय समेत समेटी प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम नामाकरण गरियो । २०३८ सालमा प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा निर्देशिका लागू गरियो । २०४२ सालमा वाणिज्य बैंकहरूले उत्पादनशील क्षेत्र र प्राथमिकता क्षेत्रमा कुल कर्जाको क्रमशः २५ र ८.० प्रतिशत लगानी

*पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो र यो लक्ष्यलाई २०४७ सालमा वृद्धि गरी क्रमशः ४० र १२ प्रतिशत पुऱ्याइयो । तोकिएको अनुपातमा कर्जा लगानी नगर्ने वाणिज्य बैंकहरूलाई मौद्रिक जरिवाना (हर्जाना) लगाउने व्यवस्थाको थालनी २०४७ पुसदेखि मात्र सुरु गरियो । प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा निर्देशित कर्जा कार्यक्रमको रूपमा रहेको, वाणिज्य बैंकहरूले यसलाई वाध्यात्मक रूपमा लिएको, यसबाट वाणिज्य बैंकहरूको उपलब्ध वित्तीय साधनको महत्तम परिचालन हुन नसकेको तथा यो कार्यक्रम उदार आर्थिक नीतिसम्मत पनि नरहेको भन्ने वाणिज्य बैंक तथा दातृ संस्थाहरूसमेतको रायलाई दृष्टिगत गरी पाँच वर्षभित्रमा क्रमशः हटाउँदै लैजाने नीति अनुरूप आर्थिक वर्ष २०५९/६० देखि घटाउँदै लिएको र आर्थिक वर्ष २०६३/६४ देखि अनिवार्य नहुने व्यवस्था गरियो । तर, प्राथमिकता क्षेत्रअन्तर्गत नै पर्नेगरी आ.व. २०४८/४९ सालदेखि सुरु गरिएको विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रमलाई भने निरन्तरता दिइएको छ, र हाल बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो कुल कर्जा सापटको न्यूनतम ५.० प्रतिशत विपन्न वर्गमा अनिवार्य रूपमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । विपन्न वर्ग कर्जाका अतिरिक्त नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा आफ्नो कुल कर्जा सापटको न्यूनतम क्रमशः २५ प्रतिशत, १५ प्रतिशत र १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । “क” वर्गको वाणिज्य बैंकले यसमध्ये कृषिमा १० प्रतिशत र उर्जा तथा पर्यटन क्षेत्रमा १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तोकिएको अनुपातमा कर्जा प्रवाह नगरेमा मौद्रिक जरिवाना हुने व्यवस्था छ । त्यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएअनुसार नेपाल सरकारले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुने सहूलियतपूर्ण कर्जामा ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यी सबै प्रयासहरू भनेको

बैंकिङ सेवामा सहज पहुँच नभएका तर, सीप र जाँगर भएका तथा उद्यमशीलताको सम्भावना बोकेका वर्गका लागि लक्षित गरिएका हुन् र अपेक्षित कर्जा प्रवाह हुन सकेको खण्डमा खासगरी ग्रामीण क्षेत्रमा आय, रोजगारी र उत्पादनका अवसरहरू जुटाउनेतर्फ नै उन्मुख छन् । पछिल्लो समयमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको सहूलियतपूर्ण कर्जामा ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि यसै प्रसङ्गमा एउटा थप आयामको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. नेपाल सरकारले निश्चित वर्ग र समुदायलाई लक्षित गरी ब्याज अनुदानमार्फत सहूलियतपूर्ण कर्जाको माध्यमबाट उद्यमशीलता, आय र रोजगारीमा जोड दिन खोजेको छ । कृषि तथा पशुपन्छीजन्य क्षेत्रको व्यवसाय प्रवर्द्धन गरी उत्पादन एवम् रोजगारी अभिवृद्धि गर्न, शिक्षित बेरोजगार युवालाई मुलुकभित्र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न, विदेशबाट फर्केका युवाको विदेशमा आर्जन गरेको सीप र व्यवसायिक दक्षता उपयोग गर्दै उनीहरूलाई स्वरोजगार बनाउन, महिला उद्यमशील क्षमताको विकास गर्न, दलित समुदायको परम्परागत सीप र पेशालाई आधुनिकीकरण एवम् प्रवर्द्धन गरी उद्यमशीलता विकास गर्न, आर्थिक रूपमा विपन्न, सीमान्तकृत समुदाय तथा लक्षित वर्गका विद्यार्थीलाई उच्च र प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा अध्ययनको लागि शैक्षिक ऋण उपलब्ध गराउन, लघु बीमा प्रिमियममा अनुदान दिन तथा भूकम्प पीडितको निजी आवास निर्माणका लागि समेत सहूलियतपूर्ण कर्जामा ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारले सोसम्बन्धी आवश्यक कार्यविधि बनाई लागू गरेको छ । यसअन्तर्गत व्यवसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा रु.पाँच करोडसम्म, शिक्षित युवा स्वरोजगार कर्जामा रु.सात लाखसम्म, विदेशबाट फर्केका युवा परियोजना कर्जामा रु.१० लाखसम्म, महिला उद्यमशील कर्जामा रु.१५ लाखसम्म, दलित समुदाय व्यवसाय विकास कर्जामा रु.१० लाखसम्म, उच्च र प्राविधिक तथा

व्यवसायिक शिक्षा कर्जामा रु.पाँच लाखसम्म, भूकम्पपीडितहरूको निजी आवास निर्माण कर्जामा रु.तीन लाखसम्म, कपडा उद्योग सञ्चालनका लागि रु.पाँच करोडसम्म र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद्बाट मान्यताप्राप्त संस्थाबाट लिइने तालिम आदिको लागि रु.दुई लाखसम्म गरी जम्मा नौ वटा क्षेत्रहरू किटान गरिएको छ। यस्तो कर्जामा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो आधारदरमा दुई प्रतिशत बिन्दुभन्दा बढी नहुनेगरी ब्याजदर कायम गर्नुपर्ने र यसरी निर्धारण गरिएको ब्याजदरमध्ये पाँच प्रतिशत, महिला उद्यमशीलता कर्जामा छ प्रतिशत र रु.पाँच करोडभन्दा बढीको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा दुई प्रतिशत ब्याज अनुदान नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ। चालू आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेट वक्तव्यमा समेत यो कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाई मापदण्ड पुगेका व्यक्ति वा समूहलाई यस्तो कर्जामा पहुँच सुनिश्चित गरिने उल्लेख छ।

४. यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि केन्द्रीयस्तरमा नेपाल राष्ट्र बैंकका डेपुटी गभर्नरको संयोजकत्वमा एउटा केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समिति रहने व्यवस्था गरिएकोमा कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूसमेत सम्बोधन हुनेगरी कार्यविधिमा गरिएको दोस्रो संशोधनमार्फत अर्थ मन्त्रालयका सचिव संयोजक रहनेगरी एउटा केन्द्रीय निर्देशन समिति रहने थप व्यवस्थासमेत गरिएको छ। नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, बीमा समिति, निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष, नेपाल बैंकर्स संघलगायतका सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधिसमेतको संयुक्त सहभागितामा सहलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि तयार गरी लागू गरिएता पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष भने प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन। २०७६ पुस मसान्तसम्ममा कृषि तथा पशुपन्छी व्यवसाय कर्जा अन्तर्गत २०,७९१ जना ऋणीलाई रु.४५ अर्ब ८ करोड

कर्जा र अन्य शीर्षकअन्तर्गत ३,१८७ जना ऋणीलाई रु.१ अर्ब ९३ करोड कर्जा बक्यौता रहेको छ। बैंक कर्जामा पहुँच नभएका वा नपुगेका वर्ग पहिचान गरी सहलियतपूर्ण ब्याजमा कर्जा उपलब्ध गराउनेगरी ल्याइएको यो सरकारी कार्यक्रम एउटा राम्रो सुरुवात हो तापनि कृषि तथा पशुपन्छी व्यवसायबाहेकका बाँकी आठ क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जाको अवस्था नियाल्दा कार्यान्वयन पक्ष सन्तोषप्रद र प्रभावकारी देखिँदैन। यसो हुनुका थुप्रै कारणहरू छन्। प्रस्तुत सन्दर्भमा यो कार्यक्रम प्रभावकारी हुन नसक्नुका केही प्रमुख कारणका वारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

५. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मूलतः नाफामूलक संस्था हुन्। कर्जा लगानीको ब्याजदर नै आम्दानीको मुख्य स्रोत हो। कर्जा र निक्षेपबीचको ब्याजदरको अन्तरबाट कर्मचारी खर्च एवम् कार्यालय सञ्चालन खर्चलगायतका खर्चहरू व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ। सहलियतपूर्ण कर्जामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो आधारदरमा दुई प्रतिशत बिन्दुभन्दा बढी नहुनेगरी ब्याजदर कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। आधारदर निर्धारण गर्दा कोषको लागत, अनिवार्य मौज्जात, वैधानिक तरलता लागत र सञ्चालन लागत समावेश गरी निर्धारण गर्ने गरिन्छ। अन्य सामान्य प्रकृतिका कर्जामा जस्तो सहलियतपूर्ण कर्जामा मुनाफाको आकर्षण छैन। त्यसैले यो कर्जा शुद्ध सामाजिक उत्तरदायित्वको भावना तथा सरकारी कार्यक्रममा प्राथमिकता पाएका कारणले प्रवाह गर्नुपर्ने अवस्था मात्र विद्यमान छ। अर्को कुरा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आधारदर पनि फरकफरक हुने हुँदा सम्बन्धित ऋणीलाई लगाइने ब्याजदर पनि संस्थापिच्छे फरक हुने नै भयो। उदाहरणको लागि २०७६ पुसमा वाणिज्य बैंकहरूको आधारदर कम्तीमा ६.६०, बढीमा १०.९८ र औसतमा ९.४५ प्रतिशत रहेको छ। यस अनुसार सहलियतपूर्ण कर्जामा वाणिज्य बैंकहरूले लगाउने ब्याजदर ८.६० देखि १२.९८ प्रतिशतसम्म हुनसक्ने देखिन्छ। अतः

- एउटै प्रकृतिको कर्जामा पनि ग्राहकलाई ब्याजदरमा विभेद हुने अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतर्फ आधारदर जुन संस्थाको कम हुन्छ, सोही संस्थामा कर्जा मागको चाप पनि स्वभाविक रूपमा बढी हुने अवस्था रहन्छ। व्यवसायिक कार्यकुशलताका कारण न्यून आधारदर कायम गर्न सक्षम संस्थामा कर्जाको माग बढी हुन जाने र समान प्रकृतिको कर्जामा संस्था अनुसार फरकफरक ब्याजदर हुन आउने देखियो।
६. कर्जा लगानी गर्दा त्यस्तो कर्जा पूर्णरूपले सुरक्षित रहोस् भन्ने लगानी गर्ने संस्थाको चाहना हुन्छ। हाम्रो बैंकिङ कर्जाको अभ्यास पनि भौतिक सम्पत्तिको धितोमा नै बढी केन्द्रीत छ। उदाहरणको लागि २०७६ पुस मसान्तमा लगानीमा रहेको कर्जामध्ये ६४.९ प्रतिशत घरजग्गाको धितोमा र १३.५ प्रतिशत चालू सम्पत्तिको धितोमा प्रवाह भएको छ। सहूलियतपूर्ण कर्जाको सुरक्षण र परियोजना वा व्यवसायको बीमा गर्ने व्यवस्था छ र लाग्ने शुल्क वा प्रिमियमको ७५ प्रतिशत नेपाल सरकारले अनुदानको रूपमा व्यहोर्ने व्यवस्था छ, तापनि यसको कार्यान्वयन पनि त्यति सहज हुने देखिँदैन। त्यस्तो शुल्क वा प्रिमियमको बाँकी २५ प्रतिशत रकम कर्जा सुरक्षणको हकमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले र व्यवसाय बीमाको हकमा सम्बन्धित व्यवसायीले व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ। निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषले पशुधन, लघुवित्त तथा विपन्न वर्ग कर्जा, साना तथा मझौला उद्यम कर्जा, कृषि कर्जा, शैक्षिक कर्जा तथा शैक्षिक बेरोजगार व्यवसाय कर्जा र निर्यात कर्जाको सुरक्षण गर्नसक्ने व्यवस्था भएता पनि यी व्यवस्थाहरू अनिवार्य नभएका कारण अहिले आएर यो कोषको मुख्य कार्य भन्नु नै निक्षेपको सुरक्षण नै रहेको छ, अर्थात् कोषका लागि पनि यस्तो कर्जा सुरक्षण कार्य प्राथमिक र अनिवार्य हुने देखिँदैन। कर्जा सुरक्षणका लागि विशिष्टीकृत निकायको अभाव रहेको, कर्जाको अनिवार्य सुरक्षण गर्नुपर्ने संस्कृतिको पनि विकास भइसकेको र निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषको मुख्य कार्य भन्नु नै निक्षेपको सुरक्षण नै भएकोले सरकारी कार्यक्रममा हातेमालो गर्ने उद्देश्यबाहेक कोषका लागि सहूलियतपूर्ण कर्जाको सुरक्षणमा बढी आकर्षण हुने अवस्था देखिँदैन।
७. प्राथमिकता क्षेत्र र विपन्न वर्गमा अनिवार्य कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था हुँदाहुँदै यो कार्यक्रम लागू गरिनुलाई थप बोझका रूपमा लिइएको अवस्था पनि छ। कार्यक्रम अनिवार्य नहुनु, स्वःस्फूर्त ढङ्गबाट सामाजिक उत्तरदायित्वको भावनाअनुरूप आत्मसात् गर्दै कर्जा प्रवाह गरेको अवस्था नहुनु, यसलाई थप जिम्मेवारीका रूपमा लिइनु, वार्षिक योजनामा नसमेटिनु, लक्ष्य किटानीसहितको शाखागत योजना नहुनु तथा केन्द्र र शाखाबीच यथोचित समन्वय नहुनु जस्ता कारणले गर्दा यसको प्रभावकारितामा आँच आएको अवस्था छ। विपन्न वर्ग र प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रमसम्बन्धी व्यवस्था विद्यमान रहीरहेको अवस्थामा थप क्षेत्रमा समेत यस्तो अनिवार्यता गराउन नियामक निकायका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पनि त्यति सहज नहोला। यस कार्यक्रमको कार्यान्वयनप्रति बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उदासीनता देखिएको कारण नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७६ मंसिरमा एउटा परिपत्र जारी गरी कृषि तथा पशुपन्छीजन्य कर्जाबाहेक अन्य कर्जा शीर्षकमा ग्रामीण इलाकालाई प्राथमिकतामा राखी २०७७ असार मसान्तसम्ममा प्रवाह गर्नुपर्ने कर्जाको न्यूनतम संख्या नै निर्धारण गरिदिएको छ। यस अनुसार “क” वर्गका वाणिज्य बैंकले ५००, “ख” वर्गका विकास बैंकले लागि २०० र “ग” वर्गका वित्तीय संस्थाले १०० कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था राखिएको छ। यस तथ्यबाट पनि सोचेअनुरूप कर्जा विस्तार हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ।
८. कार्यविधिमा सम्बन्धित ऋणीका लागि आवश्यक योग्यता तथा शर्तहरू जस्तै स्थायी लेखा नम्बर, उमेर, शैक्षिक योग्यता र तालिम आदिको व्यवस्था गरिएको छ। कर्जासम्बन्धी निर्णय लिन २१ दिनभित्रको समय, केन्द्रीय निर्देशन समिति एवम्

केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समितिको व्यवस्था, गुनासोसम्बन्धी व्यवस्थालगायत विभिन्न क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने कर्जाका विभिन्न प्रकारलाई पनि समेटिएको छ र यी विभिन्न प्रावधानमा रहेका केही प्रशासनिक जटिलताले गर्दा कार्यान्वयनमा यदाकदा गुनासो आउने गरेको छ । तोकिएको कागजी प्रक्रिया पुऱ्याउनुपर्ने तथा निर्दिष्ट प्रावधानहरू पुरा गर्नुपर्ने र सरोकारवाला निकायहरू धेरै हुँदा प्रक्रिया लामो हुनुका साथै सेवाग्राहीलाई एकद्वार माध्यमबाट सरल र सहज ढङ्गमा सेवा दिन सकिने संयन्त्रको पनि उत्तिकै खाँचो छ । यसका साथै खासगरी कृषि तथा पशुपन्छीजन्य कर्जामा प्रदान गरिने अनुदान वास्तविक कृषकसम्म पुग्न नसकेको गुनासो पनि यदाकदा सुन्ने गरिएको छ । अतः वितरण प्रणालीमा पर्याप्त र प्रभावकारी निगरानी तथा अनुगमनको व्यवस्थामार्फत वास्तविक कृषकले नै अनुदान पाउने वातावरण सुनिश्चित गर्नु पनि त्यतिकै आवश्यक भइसकेको छ ।

९. सहूलियतपूर्ण कर्जाका सम्बन्धमा आम जनमानसमा पर्याप्त बुझाइको पनि कमी रहेको छ । वित्तीय सचेतना र जागरणको अभावमा स्पष्ट व्यावसायिक योजना वा उद्यमको खाका विना नै कर्जा प्राप्तिका लागि आतुर हुने प्रवृत्ति पनि देखिएको छ । यो नीतिबाट गरिएको व्यवस्थालाई जनताको हक वा अधिकारको रूपमा लिने गरिएको पनि छ । कुनै आर्थिक उद्यम वा व्यवसायको माध्यमबाट रोजगारी, उत्पादन र आम्दानी वृद्धिका लागि नेपाल सरकारले ल्याएको नीतिको रूपमा लक्षित वर्गलाई पूर्ण रूपले सुसूचित गराउन सकिएको छैन । कर्जा रकममा कुनै सहूलियत वा अनुदान नभई तोकिएको व्यवसाय गर्दा कर्जामा लाग्ने

ब्याजमा मात्र सरकारी अनुदान रहेको तथ्य बुझाउनु पनि त्यतिकै जरुरी छ । यसका लागि वित्तीय साक्षरतामा जोड दिई उद्यमशीलता प्रवर्द्धनका लागि अघि सारेको नीतिगत व्यवस्थाका रूपमा बुझाउनुपर्ने हुन्छ । सरकारी नीतिगत व्यवस्थामार्फत ऋण मिनाहा गरिएका विगतका अभ्यासहरूसँग जोडेर यसलाई हेर्न नहुनेतर्फ सजग र सचेत हुनु आवश्यक छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा यस कार्यक्रमको अन्तिम गन्तव्य भन्नु नै आयआर्जन, रोजगारी तथा उत्पादनमा बढोत्तरी ल्याउनु हो भनी बुझाउनु आवश्यक छ ।

१०. सहूलियतपूर्ण कर्जालाई विपन्न वर्ग कर्जासँगै आबद्ध गराई अघि बढाउन पनि सकिन्छ । विपन्न वर्गको परिभाषाअन्तर्गत यी कर्जाहरूलाई समेट्ने र निश्चित अंश यसतर्फ अनिवार्य गर्ने हो भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा लगानी बढाउन सकिने अवस्था रहन्छ । यस्तो कर्जा लिन इच्छुक वर्गका जनतालाई पनि वित्तीय रूपले सचेत एवम् उद्यमशीलताका लागि क्रियाशील बनाउँदै कर्जाको दुरुपयोगलाई निरुत्साहित पार्ने प्रभावकारी वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्दछ । हालको निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषको कार्यलाई निक्षेपको सुरक्षणमा नै विशिष्टीकृत गरी लघु, साना तथा मझौला उद्यमका लागि प्रवाह हुने कर्जाको अनिवार्य सुरक्षण व्यवस्था एउटा छुट्टै निकायमार्फत गराउँदा सुरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था थप प्रभावकारी हुन सक्छ । कर्जा प्राप्त गर्न पुरा गर्नुपर्ने औपचारिकतालगायत अन्य प्रशासनिक प्रक्रियालाई पनि थप सरलीकृत गर्न सकिएको खण्डमा राज्यले सोचेअनुरूप कर्जा विस्तार हुनसक्ने सम्भावना रहन्छ ।

नेपालमा आन्तरिक ऋणको संरचना

● डा. नीलम तिमिना*

परिचय

मुलुकको अर्थतन्त्रलाई एक निश्चित दिशा प्रदान गर्नका लागि अवलम्बन गरिने विभिन्न नीतिहरूमध्ये वित्त नीति र मौद्रिक नीति अत्यन्त महत्वपूर्ण नीतिहरू हुन्। सरकारी कर, खर्च, बजेट घाटा, ऋण र सापटीसँग सम्बन्धित नीति वित्त नीति हो भने मुद्रा, ब्याजदर र कर्जासँग सम्बन्धित नीतिलाई मौद्रिक नीति भनिन्छ। सन् १९३० को आर्थिक मन्दीपश्चात् अर्थशास्त्री प्रोफेसर किन्सको अवधारणाबमोजिम वित्त नीतिको महत्वपूर्ण भूमिकाले विश्व अर्थतन्त्रलाई मन्दीको भमरीबाट बाहिर निकाल्न सहयोग पुऱ्याएको थियो। त्यसअघिका अर्थशास्त्रीहरू स्वतन्त्र बजार अर्थव्यवस्थाका पक्षधर थिए र अर्थतन्त्रमा सरकारी हस्तक्षेप हुनुहुँदैन भन्ने कुरामा विश्वास गर्दथे। उनीहरू सरकारले आफूसँग भएको स्रोत र साधनको आधारमा मात्र खर्च गर्नुपर्दछ, भन्ने सन्तुलित बजेट अवधारणाका पक्षपाती थिए। उनीहरूको विचारमा सरकारले ऋण लिएर वित्त परिचालन गर्नाले वित्तीय भार मात्र बढ्छ। किन्सियन क्रान्तिपश्चात् अर्थतन्त्रमा कुल माग वृद्धि गर्नमा सक्रिय वित्त नीतिको भूमिका बढ्न थाल्यो, जसले सरकारी खर्च, घाटा बजेट, न्यून वित्त परिचालन र सरकारी ऋणलाई जोड दियो।

लोककल्याणकारी सरकारले अर्थव्यवस्थामा खर्च गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू असीमित हुने र खर्चको तुलनामा साधन र स्रोतको उपलब्धता सीमित हुनाले बजेट घाटालाई सामान्य मानिन्छ। बजेट घाटाको पूर्ति सरकारले आन्तरिक ऋण र वैदेशिक ऋणका स्रोतबाट

गर्ने गर्दछ। आन्तरिक ऋणका पनि विभिन्न स्रोतहरू हुन्छन्। केन्द्रीय बैंकबाट अधिविकर्ष लिएर, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट ऋण लिएर तथा सर्वसाधारण जनतासँग ऋण लिएर सरकारले आन्तरिक ऋणमार्फत घाटा बजेटको पूर्ति गर्दछ।

नेपाल विकासोन्मुख देश हुनाले यहाँ पनि लोककल्याणकारी सरकारको अवधारणा अनुसार घाटा बजेटलाई सामान्य मानिन्छ। नेपाल सरकारले घाटा बजेट पूर्ति गर्नका लागि आन्तरिक ऋण उठाउने क्रममा विभिन्न प्रकारका ऋणपत्रहरू जारी गर्दछ। ऋणपत्र भन्नाले सरकारले बैंक वित्तीय संस्थाहरू र सर्वसाधारण जनताबाट ऋण लिएको हो भनी प्रमाणित गरिदिने प्रमाणपत्र हो।

नेपालमा आन्तरिक ऋण

नेपालमा सरकारले आर्थिक विकासका लागि न्यून वित्त परिचालनको स्रोतको रूपमा आन्तरिक ऋण लिएर वित्त परिचालन गर्न थालेको करिब छ दशक भयो। सरकारले २०१८ सालमा रु.२ करोड ९० लाखको बजेट घाटा भएको अवस्थामा त्यसलाई पूर्ति गर्न वार्षिक एक प्रतिशत कुपन ब्याजदर भएको ९० दिने ट्रेजरी बिलमार्फत रु.७० लाख आन्तरिक ऋण उठाएको थियो। त्यस बेलादेखि नै आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने परम्पराले निरन्तरता पाउँदै आएको पाइन्छ। हाल नेपालमा आन्तरिक ऋण परिचालनका चार प्रकारका उपकरणहरू प्रचलनमा रहेका छन्। तीमध्ये ट्रेजरी बिल अल्पकालीन उपकरण हो भने विकास ऋणपत्र, नागरिक बचतपत्र, र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र मध्यम

*कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

तथा दीर्घकालीन ऋण उपकरणहरू हुन् । २०७६ पुस मसान्तसम्म नेपाल सरकारको कुल आन्तरिक ऋण रु. ४५० अर्ब ५७ करोड रहेको छ, जुन कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करीब १३ प्रतिशत हुन आउँछ ।

आन्तरिक ऋणको संरचना

आन्तरिक ऋणको संरचना भन्नाले आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने क्रममा सरकारले प्रयोग गर्ने उपकरणका प्रकार हुन् । अहिले सरकारले मुख्यतः चार प्रकारका उपकरणहरूको माध्यमबाट आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने गरेको छ । तिनीहरू ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र, नागरिक बचतपत्र, र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र हुन् । केही वर्षअघिसम्म विशेष ऋणपत्र, राष्ट्रिय बचतपत्र पनि निष्कासन भएको भए तापनि अहिले ती ऋणपत्रहरू निष्कासनमा छैनन् । तर राष्ट्रिय बचतपत्रको केही ऋण भने तिर्न बाँकी नै छ । बैंकिङ क्षेत्रको तरलतालाई ध्यानमा राखेर कहिलेकाहीं नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र समेत निष्कासन गरिने गरेको भएता पनि नियमित रूपमा यो निष्कासन भएको पाइँदैन ।

ट्रेजरी बिल

ट्रेजरी बिल सरकारले अल्पकालीन अवधिका लागि आन्तरिक ऋण उठाउने एउटा पुरानो र मुख्य उपकरण हो । यो प्रायः प्रतिस्पर्धात्मकता र अल्पकालीन कारणले गर्दा वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई जारी गरिन्छ । त्यसैले यसलाई आन्तरिक ऋण उठाउने मुद्रा बजारको उपकरण पनि भनिन्छ । २०४५ सालसम्म ट्रेजरी बिलको निष्कासन प्रशासनिक रूपले तय गरिएको ब्याजदरमै गरिन्थ्यो । यस्तो प्रशासनिक रूपले तय गरिने ब्याजदर प्रणालीअन्तर्गत ट्रेजरी बिलको रकम, ब्याजदर र भुक्तानी अवधि सबै कुराहरू सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम हुने गर्दथ्यो । यस्ता ट्रेजरी बिलमा सरकारले ज्यादै न्यून ब्याजदर (तीन महिने मुद्दती निक्षेपको दरभन्दा पनि न्यून) तय गर्दथ्यो । फलस्वरूप, त्यसबेला ट्रेजरी बिल खरिद गर्नलाई खरिदकर्ताहरूलाई खासै आकर्षण थिएन र सरकारले जारी गरेका उल्लेख्य संख्या र रकमका ट्रेजरी बिलहरू प्राथमिक निष्कासनमा नै बिक्री हुन सकेनन् र ती सबैलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले खरिद गरिदिनुपर्ने अवस्था हुन्थ्यो । तर, २०४५ सालदेखि ट्रेजरी बिलहरू बोलकबोल प्रणालीको माध्यमबाट बट्टादरमा बिक्री गर्ने र ऋणपत्र धारकलाई भुक्तानी अवधिको अन्त्यमा ऋणपत्रमा अंकित मूल्य भुक्तानी

गर्ने प्रथा सुरु भयो ।

बोलकबोल प्रणालीको प्रारम्भमा ट्रेजरी बिल निष्कासन प्रक्रिया पाक्षिक रूपमा सञ्चालन हुने गर्दथ्यो । २०४८ मंसिरदेखि यो साप्ताहिक रूपमा सञ्चालन हुन थालेको हो र अहिलेसम्म पनि साप्ताहिक रूपमा नै सञ्चालन हुनेगरेको छ । बोलकबोल प्रणालीको माध्यमबाट हुने ट्रेजरी बिल निष्कासन प्रक्रिया एउटा अत्यन्त महत्वपूर्ण र उपयोगी उपकरण हो, जसअन्तर्गत बजारले सरकारको आन्तरिक ऋण व्यवहारलाई निजी क्षेत्रको ब्याजदर प्रतिक्रियामार्फत विवेकशील बनाउँछ । यदि निजी क्षेत्रले थोरै स्रोतको माग गर्‍यो भने ब्याजदर पनि न्यून हुन्छ । यो न्यून ब्याजदरमा सरकारलाई धेरै स्रोत ऋण लिएर अर्थतन्त्रलाई गति दिने कार्यमा खर्च गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । त्यस्तै, बजार ब्याजदर बढी भएको अवस्थामा सरकारले आन्तरिक ऋण तिर्ने वा कम लिने जस्ता विवेकशील निर्णयहरू लिनसक्दछ ।

सरकारलाई आवश्यक पर्ने अल्पकालीन अवधिको स्रोत जुटाउनु यो ऋणपत्रको उद्देश्य रहेको छ । ट्रेजरी बिल बोलकबोलको माध्यमबाट निष्कासन हुनेगर्दछ । बोलकबोलमा बहुमूल्यविधि (American Auction system) प्रयोग गरिन्छ । अर्थात् बोलकबोल मूल्यमा गर्नुपर्दछ । एकै व्यक्ति वा संस्थाले अलगअलग वा बहुमूल्यमा पनि बोलकबोल गर्न सकिने व्यवस्था छ । बोलकबोल अनलाइन विडिड प्रणालीको माध्यमबाट गर्नुपर्दछ । ट्रेजरी बिलको बोलकबोलमा न्यूनतम ५० हजार रूपैयाँ र बढीमा कुल आह्वान रकमको सीमामा नबढाई ५० हजार रूपैयाँले भाग गर्दा निःशेष भाग जाने अङ्कमा बोल गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा अहिले ट्रेजरी बिल २८ दिन, ९१ दिन, १८२ दिन र ३६४ दिनका लागि जारी गर्ने प्रचलन छ । ट्रेजरी बिलको प्रकृति प्रमिशरी नोटको जस्तो हुन्छ । दोस्रो बजार कारोबारको लागि यो ऋणपत्रलाई प्रमिशरी नोटसरह खरिदकर्ता र बिक्रीकर्ता मिली एकआपसमा दरपीठ गरी खरिद बिक्री गर्न सकिन्छ । तर, त्यस्तो कारोबारको जानकारी राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभागलाई दिनुपर्दछ । ट्रेजरी बिलमा गरिएको लगानीबाट आर्जित आम्दानीमा आयकर लाग्ने व्यवस्था छ । भुक्तानी मितिअगावै ट्रेजरी बिलको प्रमाणपत्र रिपो, सोभ्रै खरिद, वैधानिक तरलता अनुपात, स्थायी तरलता सुविधा तथा

अन्तरबैंक कारोबारमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। व्यक्तिको हकमा ट्रेजरी बिलको प्रमाणपत्र धितो राखी राष्ट्र बैंकबाहेक अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन सकिन्छ।

ट्रेजरी बिलको बोलकबोल प्रणाली सुरु हुनुभन्दाअघि नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वामित्वमा उल्लेख्य मात्रामा ट्रेजरी बिल हुन्थ्यो भने बोलकबोल प्रणाली सुरु भएपश्चात् अहिलेसम्मको अवधिमा यो घट्दो प्रवृत्तिमा रहेको देखिन्छ। सबै ट्रेजरी बिल बजारयोग्य उपकरण हुन्। २०७६ पुस मसान्तसम्म नेपाल सरकारको तिर्न बाँकी आन्तरिक ऋण रु.४५० अर्ब ५७ करोड रहेको छ, जसमध्ये ट्रेजरी बिल रु.१४६ अर्ब ७९ करोड रहेको छ। यो कुल आन्तरिक ऋणको ३२.५८ प्रतिशत हुनआउँछ।

विकास ऋणपत्र

विकास ऋणपत्र सरकारले देशको आर्थिक विकासका लागि आन्तरिक ऋण उठाउने उद्देश्यले जारी गर्ने दीर्घकालीन अवधिको उपकरण हो र यो विशेषगरी संस्थागत ऋणदाता, वित्तीय संस्थाहरू जस्तै; पेन्सन फण्ड, बीमा कम्पनी, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण उठाउनका लागि प्रयोग गरिन्छ। सर्वसाधारण नेपाली जनताले पनि यो खरिद गर्न सक्छन्। दीर्घकालीन प्रकृतिको हुनाले यसलाई पुँजी बजारको उपकरण पनि भनिन्छ। विकास ऋणपत्रको भुक्तानी अवधि करिब ५ देखि १५ वर्षसम्मको हुन्छ। २०२० सालदेखि निष्कासन गर्न सुरु भएको विकास ऋणपत्रको प्रतिफलदर प्रारम्भमा सरकारद्वारा निर्धारण गरिएको निश्चित कुपनदरको आधारमा निर्धारण गरिएको हुन्थ्यो भने २०६२ सालदेखि विकास ऋणपत्र पनि बोलकबोल प्रणालीबाट निष्कासन गरिँदै आएको छ। पहिले तोकिएको कुपन ब्याजदरभन्दा बजारले निर्धारण गर्ने गरेको ब्याजदर कम नै देखिएको इतिहास छ। तसर्थ, यो प्रक्रियाबाट सरकारलाई न्यून लागतमा आन्तरिक ऋण उठाउन सकिने लाभ नै प्राप्त भएको देखिन्छ। सबै विकास ऋणपत्रहरू बजारयोग्य उपकरण हुन्।

विकास ऋणपत्रको बोलकबोल एकल ब्याजदर विधि (Dutch Auction System) मा गरिन्छ। बोलकबोल ब्याजदरमा गर्नुपर्दछ। एकै व्यक्ति वा

संस्थाले अलगअलग वा बहुब्याजदरमा पनि बोल गर्नसक्छन्। विकास ऋणपत्रको बोलकबोल पनि अनलाइन विडिड प्रणालीमार्फत नै गरिन्छ। यसको बोलकबोलमा न्यूनतम ५० हजार रूपैयाँ र बढीमा कुल आह्वान रकमको सीमामा नबढाई ५० हजार रूपैयाँले निःशेष भाग जाने अङ्कमा बोल गर्न सकिन्छ। बोलकबोलदाताले कबोल गरेको ब्याजदरलाई सानोदेखि ठूलो क्रममा मिलाएर राखी आह्वान रकमसम्म वा खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिले निर्धारण गरेबमोजिम बाँडफाँड हुने रकमसम्मको बिन्दुमा कायम हुने ब्याजदरलाई एकल ब्याजदर वा कुपन दर कायम गरिन्छ। सोही एकल ब्याजदरमा सो दर र सोभन्दा मुनिका सबै बोलवालालाई उक्त ऋणपत्र बाँडफाँड गरिन्छ।

विकास ऋणपत्रमा गरिएको लगानीबाट आर्जित आम्दानीमा आयकर लाग्ने व्यवस्था छ। भुक्तानी मितिअगावै विकास ऋणपत्रको प्रमाणपत्र रिपो, सोभै खरिद, वैधानिक तरलता अनुपात, स्थायी तरलता सुविधा तथा अन्तरबैंक कारोबारमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। व्यक्तिको हकमा विकास ऋणपत्रको प्रमाणपत्र धितो राखी यस बैंकबाहेक अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन सकिन्छ। तिनीहरूको दोस्रो बजार कारोबार भने नेपाल स्टक एक्सचेञ्जमार्फत हुने व्यवस्था छ। सबै विकास ऋणपत्रको प्रकृति स्टक किसिमको हुन्छ। यिनीहरूको प्रतिफल ट्रेजरी बिलकोभन्दा सामान्यतया: बढी हुन्छ। २०७६ पुस मसान्तसम्म नेपाल सरकारको तिर्न बाँकी आन्तरिक ऋणमध्ये विकास ऋणपत्रवापतको रकम रु.२९४ अर्ब ९५ करोड रहेको छ। यो रकम कुल आन्तरिक ऋणको ६५.४६ प्रतिशत हुनआउँछ।

नागरिक बचतपत्र

२०५८ सालदेखि निष्कासन सुरु गरिएको नागरिक बचतपत्र मध्यम तथा दीर्घकालीन अवधिको आन्तरिक ऋण उठाउन प्रयोग गरिने सरकारी ऋणपत्र हो। हाल नेपाल राष्ट्र बैंकबाट निष्कासन गरिएका नागरिक बचतपत्र ५, १० र १२ वर्षे अवधिका रहेका छन्। अर्थतन्त्रमा छरिएर रहेको ससानो बचत रकम परिचालन गर्न सर्वसाधारण नेपाली जनतालाई उचित प्रतिफलसहितको सुरक्षित लगानी गर्ने अवसर प्रदान

गरी देश विकासको निमित्त वित्तीय साधन जुटाउनु यसको उद्देश्य रहेको छ । नागरिक बचतपत्र तोकिएको अवधिभित्र ओटीसी (ओभर द काउण्टर) प्रक्रियाबाट निष्कासन गरिन्छ । यो बचतपत्रको बिक्री खुला, बिक्री बन्द र निष्कासन खुला बजार सञ्चालन समितिले तोकिएको मितिमा गर्ने गरिन्छ । सोसम्बन्धी जानकारी पत्रपत्रिका तथा वेबसाइटमा प्रकाशन गरिन्छ । नागरिक बचतपत्रको अवधि र यसमा पाउने निश्चित ब्याजदर नेपाल सरकारले तोकिएको बमोजिम हुनेगर्दछ । यो बचतपत्र सर्वसाधारण नेपाली नागरिकले मात्र खरिद गर्न सक्दछन् । कम्तीमा १० हजार रूपैयाँ र बढीमा कुल आह्वान रकमको सीमामा नबढाई १० हजार रूपैयाँले भाग गर्दा निःशेष भाग जाने अङ्कमा नागरिक बचतपत्र खरिद गर्नको लागि आवेदन दिन सकिन्छ । प्राथमिक निष्कासनको समयमा उपत्यकाबाहिरका नेपाल राष्ट्र बैंकका कार्यालय र बजार निर्माता बिक्री प्रबन्धक रहने व्यवस्था छ । नागरिक बचतपत्रको दोस्रो बजार कारोबार देशभरका बजार निर्माताका साथै नेपाल राष्ट्र बैंकका उपत्यकाबाहिरका कार्यालयहरूमार्फत गर्न सकिन्छ । यसको ब्याज अर्धवार्षिक रूपमा भुक्तानी गरिन्छ भने तोकिएको मितिमा साँवा भुक्तानी गरिन्छ । यसमा गरिएको लगानीबाट आर्जित ब्याज आम्दानीमा आयकर लाग्दछ । नागरिक बचतपत्रको प्रमाणपत्र भुक्तानी मितिअगावै राष्ट्र बैंकबाहेक अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थामा धितो राखी कर्जा लिन दिनपाइने व्यवस्था छ । २०७६ पुस मसान्तसम्म नेपाल सरकारको तिर्न बाँकी आन्तरिक ऋणमध्ये नागरिक बचतपत्रको रकम रु.८ अर्ब ३८ करोड रहेको छ, जुन कुल आन्तरिक ऋणको १.८६ प्रतिशत हुनआउँछ । २०४० सालदेखि जारी गर्न सुरु गरिएको राष्ट्रिय बचतपत्रको विशेषता नागरिक बचतपत्रको जस्तै हुन्छ । हाल यो बचतपत्र निष्कासन हुने गरेको छैन । विशेष उद्देश्यका लागि जारी गरिएका बजार अयोग्य ऋणपत्र पनि अहिले सबै ट्रेजरी बिलमा परिवर्तन भइसकेका छन् र हाल यिनको निष्कासन हुने गरेको छैन ।

वैदेशिक रोजगार बचतपत्र

नेपाल सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालनका लागि जारी गर्ने छुट्टै महत्वको ऋणपत्र - वैदेशिक रोजगार बचतपत्र हो । नेपालबाट विदेशमा गई

रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक तथा विदेशमा बसोबास गर्ने गैरआवासीय नेपालीले आर्जन गरेको विदेशी मुद्रालाई वैधानिक माध्यमबाट स्वदेशमा भित्र्याउने तथा उनीहरूले आर्जन गरेको रकम विदेशमै बसी वा स्वदेशमा आई सरकारी बचतपत्रमा लगानी गर्ने उपयुक्त अवसर प्राप्त होस् भनी नेपाल सरकारले निश्चित ब्याजदर तोकिएको नेपाली रूपैयाँमा जारी हुने मध्यमकालीन अवधिको सरकारी ऋणपत्रको रूपमा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र निष्कासन गर्ने गरिएको छ । यो बचतपत्र पाँच वर्ष अवधिको लागि निष्कासन गरिन्छ । २०६७ सालदेखि नेपालमा यो ऋणपत्र जारी गर्न सुरु गरिएको हो ।

वैदेशिक रोजगार बचतपत्र निष्कासनको मुख्य उद्देश्य वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक वा गैरआवासीय नेपालीले विदेशमा आर्जन गरेको रकम यथोचित प्रतिफलका साथ लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने, मुलुकमा वैधानिक माध्यमबाट विप्रेषणवापत्को विदेशी मुद्रा भित्र्याउने, स्वदेशी अर्थतन्त्रको विकासमा विप्रेषणको रकमलाई वित्तीय साधनको रूपमा जुटाउने रहेको छ ।

यो बचतपत्र तोकिएको अवधिभित्र ओटीसी प्रक्रियाबाट निष्कासन गरिन्छ । वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री खुल्ला, बिक्री बन्द र निष्कासन नेपाल राष्ट्र बैंकस्थित खुला बजार सञ्चालन समितिले तोकिएको मितिमा गर्ने गरिएको छ । सोसम्बन्धी जानकारी नेपालका राष्ट्रिय स्तरका पत्रपत्रिका तथा वेबसाइटमा प्रकाशन गरिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को मौद्रिक नीतिको बुँदा १३९ मा “विप्रेषण आप्रवाहलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता क्षेत्रमा परिचालन गर्न तथा औपचारिक माध्यमको प्रयोगलाई बढावा दिन वैदेशिक रोजगार बचतपत्र तथा नागरिक बचतपत्रको बिक्री वर्षभरी खुला गर्न आवश्यक समन्वय गरिनेछ” भन्ने उल्लेख भएअनुरूप आगामी समयमा वैदेशिक रोजगारपत्रको बिक्री वर्षभरी खुला हुने भएको छ । वैदेशिक रोजगार बचतपत्र मुलुकबाहिर वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक र विदेशमा बसोबास गर्ने गैरआवासीय नेपालीले आफू वा आफ्नो एकाघर परिवारका सदस्य (बुबा, आमा, श्रीमान्, श्रीमती, छोरा, छोरी) को नाममा खरिद गर्नसक्छन् । वैदेशिक रोजगारीमा

काम गरी विदेशबाट मुलुक फर्किएका नेपाली नागरिकले पनि फर्केको चार महिनाभित्र आफू वा आफ्नो एकाघर परिवारको सदस्यका नाममा यो बचतपत्र खरिद गर्नसक्ने व्यवस्था छ। यो बचतपत्र पाँच हजार रूपैयाँ र बढीमा कुल आह्वान रकमको सीमामा नबढाई पाँच हजार रूपैयाँले निःशेष भाग जाने अङ्कमा खरिद गर्नको लागि आवेदन दिन सकिन्छ। यो बचतपत्रको अवधि र यसमा पाउने निश्चित ब्याजदर नेपाल सरकारले तोकिदिएबमोजिम हुनेगर्दछ। सो बचतपत्र प्राथमिक निष्कासनको समयमा बिक्री एजेण्टमार्फत बिक्री गरिन्छ। साथै नेपाल राष्ट्र बैंकको वेवसाइटबाट यसको आवेदन डाउनलोड गर्न सकिन्छ।

बिक्री एजेण्ट भन्नाले वैदेशिक रोजगार बचतपत्रसम्बन्धी कार्यविधि, २०६९ अनुसार वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको प्राथमिक कारोबार गर्नको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त संस्था भन्ने बुझिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंक, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभागबाट विप्रेषणको कारोबार गर्ने इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था, रेमिट्यान्स कम्पनी तथा मनी ट्रान्स्फर कम्पनीले बिक्री एजेण्टको रूपमा काम गर्नसक्छन्।

यो बचतपत्र निष्कासनको सूचना नेपाल राष्ट्र बैंकको वेवसाइट, राष्ट्रियस्तरका दैनिक पत्रपत्रिकालगायत अनलाइन पत्रिकाहरू र वैदेशिक रोजगारको गन्तव्य मुलुकहरूबाट प्रकाशित हुने नेपाली पत्रिकामार्फत प्रकाशन गरिन्छ। यो बचतपत्र खरिद आवेदन फारम बिक्री एजेण्टका विदेश वा स्वदेशस्थित कार्यालयमा पेश गर्नुपर्दछ। आवेदनको साथमा आवेदनकर्ताको राहदानी, भिसा (भारतबाहेक) को प्रतिलिपि, कार्यरत कम्पनीको म्याद ननाघेको आधिकारिक परिचयपत्रको प्रतिलिपि, पासपोर्ट साइजको दुई प्रति फोटो, नेपालबाट खरिद गर्ने अवस्थामा सो प्रयोजनको लागि प्रयोग भएको नेपाली रूपैयाँबराबरको विदेशी मुद्रा वैधानिक माध्यमबाट नेपाल भित्रिएको हो भन्ने प्रमाण (विदेशी मुद्रा सटही रसिद), विदेशी मुद्रामा खाता रहेको भए बचतपत्र खरिदमा प्रयोग भएको उक्त रकम जम्मा/खर्च भएको बैंक स्टेटमेण्ट, परिवारका सदस्यको नाममा भए तिनको नागरिकता, नाबालकको नाममा भए नाम र जन्म मिति खुलेको जन्मदर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि

पेश भई दस्तखत भएको हुनुपर्दछ।

बिक्री खुला रहेको अवधिभित्र यो ऋणपत्र खरिद गर्नको लागि आवेदन बुझाएको मितिदेखि निष्कासन हुने मितिभन्दा अघिल्लो दिनसम्मको बचतपत्रको लागि तोकिएको ब्याजदरमा खण्डित अवधिको ब्याज प्राप्त हुन्छ। यो बचतपत्र खरिदकर्तालाई तोकिएको ढाँचामा प्रमिशरी नोट वा स्टकको रूपमा बिक्री एजेण्टमार्फत नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउँछ। यसको ब्याज अर्धवार्षिक रूपमा भुक्तानी गरिन्छ भने तोकिएको मितिमा साँवा भुक्तानी गरिन्छ। साँवा तथा ब्याजको भुक्तानी नेपाली रूपैयाँमा हुन्छ। यसबाट आर्जित आयमा आयकर लाग्दछ। यो बचतपत्र धितो राखेर अङ्कित मूल्यको ९० प्रतिशतसम्म कर्जा प्राप्त गर्न सकिन्छ। यस बचतपत्रलाई भुक्तानी अवधि नपुग्दै बिक्री गर्नुपरेको खण्डमा नेपाल राष्ट्र बैंकका उपत्यकाबाहिरका कार्यालय वा बजार निर्माताका कार्यालयहरूमार्फत बिक्री गर्न सकिन्छ। कुल आन्तरिक ऋणमा यो बचतपत्रको रकमको अंश ज्यादै कम रहेको छ। नेपालमा २०७६ पुससमान्तसम्म रु.४५ करोड ३५ लाख बराबरको मात्र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र रहेको छ, जुन कुल आन्तरिक ऋणको ०.१० प्रतिशत हुनआउँछ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र

यो नेपाल सरकारले जारी गर्ने नियमित सरकारी ऋणपत्र होइन। बैंकिङ प्रणालीमा संरचनात्मक प्रकृतिको अधिक तरलताको स्थिति देखिन आएमा बैंकको सञ्चालक समितिको स्वीकृतिमा खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयानुसार तरलता प्रशोचन गर्न प्रयोग हुने उपकरण “नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र” हो। यो ऋणपत्र अधिकतम छ महिना वा एक वर्ष अवधिको लागि निष्कासन गरिन्छ। यसको निष्कासन र ब्याजदर निर्धारण पनि बोलकबोलको आधारमा हुन्छ। बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको यस बैंकमा रहेको खाताबाट रकम फिक्री नेपाल राष्ट्र बैंकले अलग्गै खातामा जम्मा गरी राख्दछ। यसबाट बैंकिङ प्रणालीमा रहेको अधिक तरलता तोकिएको अवधिको लागि प्रशोचन हुन्छ। यो उपकरणको बोलकबोलमा बैंक वित्तीय संस्थाहरू सहभागी हुनसक्छन्। न्यूनतम रु.एक करोड र बढीमा रु.एक करोडले भाग गर्दा निःशेष भाग जाने अङ्कमा

आह्वान रकमसम्म बोल गर्न सकिन्छ । यो ऋणपत्र २०५३ साल र २०७३ सालमा निष्कासन गरिएको थियो ।

त्यस्तै, वन क्षतिपूर्ति बण्ड पनि जारी भएको थियो । यस्ता विशेष ऋणपत्रहरू कम तरल र बजार अयोग्य किसिमका हुन्थे । ट्रेजरी बिल अल्पकालीन अवधिको

तालिका-१
आन्तरिक ऋणको संरचना

रकम रु. १० लाखमा

वर्ष (इस्वी सम्बत्)		ट्रेजरी बिल	विकास ऋणपत्र	राष्ट्रिय/नागरिक बचतपत्र	विशेष ऋणपत्र	वैदेशिक रोजगार बचतपत्र	कुल
१९७५	रकम	५०.०	३२७.५	५.५	२२१.८		६०४.८
	प्रतिशत	८.३	५४.२	०.९	३६.७		१००.०
१९८५	रकम	२८३०.०	१८१०.०	५००.०	१९७.१		५३३७.१
	प्रतिशत	५३.०	३३.९	९.४	३.७		१००.०
१९९५	रकम	६३९३.०	४१२२.०	६०७६.०	१५४६७.०		३२०५८.०
	प्रतिशत	१९.९	१२.९	१९.०	४८.२		१००.०
२००५	रकम	५१३८३.१	१९९९९.२	८००५.७	८१७६.३		८७५६४.३
	प्रतिशत	५८.७	२२.८	९.१	९.४		१००.०
२०१५	रकम	११९८५८.०८	५७०७०.००	१९६४२.७०	०	२१५,९३	१९६७८५.८०
	प्रतिशत	६०.९१	२९.००	९.९८	०	०.११	१००.०
२०१६	रकम	११६०५९.११	१०८९००.००	८७१२.६६	०	४८६.१६	२३४१५७.९२
	प्रतिशत	४९.५६	४६.५१	३.७२	०	०.२१	१००.०
१०१७	रकम	११०४०९.३०	१६३९००.१०	८८७१.७०	०	५२९.७०	२८३७१०.८०
	प्रतिशत	३८.९२	५७.७७	३.१३	०	०.१९	१००.०
२०१८	रकम	१४४८४७.९०	२३५९००.००	९६२२.७०	०	५२८.००	३९०८९८.६०
	प्रतिशत	३७.०६	६०.३५	२.४६	०	०.१४	१००.०
२०१९	रकम	१४६७९३.००	२९७३४७.००	८३७६.२०	०	४५१.५०	४५२९६७.७०
	प्रतिशत	३२.४१	६५.६४	१.८५	०	०.१०	१००.०

विगत ४४ वर्षको इतिहासलाई हेर्ने हो भने नेपालमा आन्तरिक ऋणको संरचनामा उल्लेख्य परिवर्तनको अनुभूति गर्न सकिन्छ । सन् १९७५ मा नेपाल सरकारको कुल आन्तरिक ऋणको संरचनामा विकास ऋणपत्रको अंश ५४.२ प्रतिशत र विशेष ऋणपत्रको अंश ३६.७ प्रतिशत थियो भने ट्रेजरी बिलको अंश ८.३ प्रतिशत मात्र थियो । अर्थात् त्यतिबेला आन्तरिक ऋणमा विकास ऋणपत्र र विशेष ऋणपत्रको अंश निकै उच्च थियो । यसले के देखाउँछ भने सरकारले त्यतिबेला आन्तरिक ऋण कुनै निश्चित विकास निर्माणका कार्यहरू गर्न र खास विशेष उद्देश्यका लागि प्रयोग गर्न लिने गर्दथ्यो । विशेष ऋणपत्र त्यति बेला सरकारले व्यापारीहरूलाई कर फिर्ता गर्नुपर्दा जारी गर्दथ्यो ।

भएको, ब्याजदर पनि सरकार निर्धारित र न्यून भएको कारण त्यति आकर्षण नभएको देखिन्छ । त्यसो भएको कारणले पनि विकास ऋणपत्र र विशेष ऋणपत्रको अंश बढी भएको देखिन्छ । तर यसको दश वर्षपछि अर्थात् सन् १९८५ मा आन्तरिक ऋणको संरचनामा उल्लेख्य परिवर्तन भएको पाइन्छ । विशेष ऋणपत्रहरू बजार अयोग्य भएको र यसका धारकहरूलाई बेचनको लागि दोस्रो बजार उपलब्ध नभएको कारण व्यवसायीहरूको माग र इच्छाबमोजिम सरकारको निर्देशनमा नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी दिँदै यी ऋणपत्रहरूलाई ट्रेजरी बिलको रूपमा परिणत गर्न थाल्यो । यसले गर्दा ट्रेजरी बिलको अंश बढेर ५३.० प्रतिशत पुग्यो भने विशेष ऋणपत्रको अंश ३.७ प्रतिशतमा झर्‍यो । विकास

ऋणपत्रको अंश भने ३३.९ प्रतिशतमा झरेको देखिन्छ। सो अवधिमा राष्ट्रिय बचतपत्रको अंश ९.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ। सन् १९९५ मा आइपुग्दा विशेष ऋणपत्रको अंश सबैभन्दा उच्च (४८.२ प्रतिशत) रहेको पाइन्छ। आइएमएफ प्रमिशरी नोट समावेश भएकोले यसको अंश उच्च रहेको पाइन्छ। ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र र राष्ट्रिय बचतपत्रको अंश क्रमशः १९.९ प्रतिशत, १२.९ प्रतिशत र १९.० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। सन् २००५ मा आइपुग्दा कुल आन्तरिक ऋणमा ट्रेजरी बिलको अंश सबैभन्दा उच्च (५८.७ प्रतिशत) रहेको छ। विकास ऋणपत्र, राष्ट्रिय बचतपत्र र विशेष ऋणपत्रको अंश यस अवधिमा क्रमशः २२.८ प्रतिशत, ९.१ प्रतिशत र ९.४ प्रतिशत रहेको छ। सन् २०१५ मा पनि कुल आन्तरिक ऋणमा ट्रेजरी बिलको अंश सबैभन्दा उच्च (६०.९१ प्रतिशत) रहेको छ। यसको अर्थ, सरकारले यो अवधिमा अल्पकालीन ऋण लिनखोजेको प्रष्ट हुन्छ। विकास ऋणपत्र र राष्ट्रिय बचतपत्रको अंश क्रमशः २९.० प्रतिशत र ९.९८ प्रतिशत रहेको छ। विशेष ऋणपत्र यस अवधिमा शून्य भइसकेको छ। अर्थात् सरकारले सबै विशेष ऋणपत्रको भुक्तानी गरिसकेको देखिन्छ। यी विशेष ऋणपत्रहरू सबै ट्रेजरी बिलमा परिवर्तन भइसकेका छन्। सन् २०१६ देखि भने कुल आन्तरिक ऋणमा ट्रेजरी बिलको अंश घट्न थालेको र विकास ऋणपत्रको अंश बढ्न थालेको देखिन्छ। राष्ट्रिय/नागरिक बचतपत्रको अंश पनि उल्लेख्य रूपमा घटेको देखिन्छ। नेपाल सरकारसँग उल्लेख्य रकम बचत रहन गएको फलस्वरूप अल्पकालीन आन्तरिक ऋण अर्थात् ट्रेजरी बिलको भुक्तानी हुन थालेकोले पनि ट्रेजरी बिलको अंश घटेको अनुमान छ। सन् २०१९ अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा आइपुग्दा ट्रेजरी बिलको अंश ३२.४ प्रतिशत, विकास ऋणपत्रको अंश ६५.४ प्रतिशत रहेको छ। नागरिक बचतपत्रको अंश १.८५ प्रतिशत मात्र छ, जुन नगण्य हो। वाणिज्य बैंकहरूले मुद्दती निक्षेपमा प्रदान गर्ने ब्याजदर र लगानीका अन्य विकल्पको कारण पनि नेपाली नागरिकहरूले नागरिक बचतपत्रमा खास चासो

लिएको देखिँदैन। २०६७ सालदेखि सुरु भएको वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमा पनि खरिदकर्ताको खास रूचि देखिएको छैन। त्यसैले यसको अंश कुल आन्तरिक ऋणमा ०.१० प्रतिशत मात्र छ। यी सम्पूर्ण विवरणहरूको अर्थ, नेपाल सरकारले अहिले ज्यादातर मध्यम तथा दीर्घकालीन अवधिको विकास ऋणपत्रमार्फत आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ।

आन्तरिक ऋणको संरचनाले मुलुकको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको हुन्छ। पहिलो, ब्याजदरमा यसको ठूलो प्रभाव हुन्छ। बोलकबोल प्रणालीको माध्यमबाट ट्रेजरी बिल निष्कासन गरिने प्रक्रियाअन्तर्गत बजारले सरकारको आन्तरिक ऋण व्यवहारलाई निजी क्षेत्रको ब्याजदर प्रतिक्रियामार्फत विवेकशील र अनुशासित बनाउँछ। यदि निजी क्षेत्रले थोरै स्रोतको माग गर्‍यो भने ब्याजदर पनि न्यून हुन्छ। यो न्यून ब्याजदरमा सरकारलाई धेरै स्रोत ऋण लिएर अर्थतन्त्रलाई गति दिने कार्यमा खर्च गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ। त्यस्तै, बजार ब्याजदर बढी भएको अवस्थामा सरकारले आन्तरिक ऋण तिर्ने वा कम लिने जस्ता विवेकशील निर्णयहरू लिनसक्छ। दोस्रो, विकास ऋणपत्रको हकमा पनि सरकारले निर्धारण गर्ने कुपनदरभन्दा बजारले निर्धारण गर्ने ब्याजदर कम हुने हुनाले सरकारले न्यून ब्याजदरमा नै ऋण उठाउन सक्नेहुन्छ। तेस्रो, बैंकिङ क्षेत्रको तरलताको स्तर सरकारी ऋणपत्रको बजारयोग्यतासँग सम्बन्धित हुन्छ। चौथो, आन्तरिक ऋणको संरचना (ऋणपत्रको भुक्तानी अवधि) ले मुद्रास्फीति, कर र मौद्रिक नीतिको सम्बन्ध अध्ययन गर्ने उपयुक्त मार्ग प्रशस्त गर्दछ। पाँचौं, आन्तरिक ऋणको संरचना अर्थात् पोर्टफोलियो मिश्रण र भुक्तानी अवधि जस्ता कुराहरूले सरकारी न्यून वित्त परिचालनको आवश्यकता र भुक्तानी दायित्वको बारेमा सरकारलाई अत्यावश्यक निर्णय गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। अर्को कुरा आन्तरिक ऋणले निजी क्षेत्रको लगानीलाई क्राउड आउट अर्थात् विस्थापन गर्ने हुनाले यसले आर्थिक विकासमा अवरोध पुऱ्याउँछ। त्यसैले, यस्तो क्राउड आउट असरलाई विश्लेषण गर्नको लागि पनि आन्तरिक ऋणको संरचनाको अध्ययन आवश्यक हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- सरकारी ऋणपत्र, मौद्रिक उपकरण तथा अनलाइन बोलकबोलसम्बन्धी संक्षिप्त जानकारी, नेपाल राष्ट्र बैंक, राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभाग
- त्रैमासिक आर्थिक बुलेटिन, जनवरी २०१९
- देशको वर्तमान आर्थिक स्थिति २०७५/७६
- मौद्रिक नीति २०७६/७७

संस्थागत सुशासनमा सञ्चालक समितिको भूमिका: सन्दर्भ सूचीकृत संगठित संस्था

● मुक्तिनाथ सापकोटा*

विषय प्रवेश

कुनै पनि संस्थाको सफल सञ्चालन गरी प्राप्त गर्न खोजिएको लक्ष्य प्राप्तिको निमित्त सो संस्थालाई सुशासित रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ। सुशासनका बारेमा विभिन्न संस्था तथा विज्ञले आफ्ना तर्क र परिभाषा प्रस्तुत गर्ने गरेका छन्। सबैजसो विज्ञले दिने परिभाषाले सुशासन भनेको कुनै पनि संस्थाको सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने प्रणाली र प्रक्रिया हो भन्ने गरेका छन्। समग्रमा संस्थासँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालालाई सन्तुष्ट पार्नेगरी आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गर्नु र त्यसैअनुरूपको निर्देशन तथा नियन्त्रण प्रणाली स्थापित गरी त्यसको अवलम्बन गर्ने प्रक्रियालाई सुशासन भन्ने गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा नेपालको सन्दर्भमा नेपालको धितोपत्र विनिमय बजारमा सूचीकृत संगठित संस्थाका सञ्चालकको लागि जारी गरिएको निर्देशनमा भएका नीतिगत व्यवस्थाको बारेमा सामान्य चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

किन महत्वपूर्ण छ सञ्चालक समितिको भूमिका? संस्थाका शेयरधनीको प्रतिनिधित्व गर्ने आधिकारिक निकाय नै सञ्चालक समिति हो। कुनै पनि संस्थाको सबैभन्दा उच्च व्यवस्थापकीय अङ्ग सञ्चालक समिति हो, जसले संस्थाको दैनिक कार्य सञ्चालनलाई व्यवस्थित बनाउन आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गर्ने, व्यवसायलाई परिभाषित गर्ने र कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति गर्ने लगायतका महत्वपूर्ण कार्य गर्दछ। हुन त सञ्चालक समितिभन्दा माथि साधारणसभा पनि रहने गर्दछ तर व्यवहारिक रूपमा संस्थाको सम्पूर्ण

विषयमा नीतिगत निर्णय गर्ने मुख्य निकाय सञ्चालक समिति नै हो।

विशेषगरी संयुक्त पुँजी कम्पनी प्रकृतिका संस्थामा सम्पूर्ण शेयरहोल्डरको प्रतिनिधित्व गर्ने काम सञ्चालक समितिले नै गरेको हुन्छ। यसैले गर्दा सञ्चालक समितिको संरचना, योग्यता, क्षमतालाई नै संस्था सफलता वा असफलताको आधार मान्ने गरिन्छ। नेपालको धितोपत्र बजारमा विभिन्न प्रकारका संस्थाहरू सूचीकृत हुन पाउने व्यवस्था भएअनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, बीमा कम्पनीहरू, उर्जा उत्पादन तथा वितरणसँग सम्बन्धित कम्पनीहरू, सरकारी तथा सार्वजनिक संस्थानलगायतका संस्थाहरू सूचीकृत भई कारोवारहरू हुने गरेको छ। यसरी सूचीकृत भएका कम्पनीहरू कम्पनी ऐनबमोजिम संस्थापित भएका हुन्छन् र प्रचलित कानूनबमोजिम सञ्चालन हुन्छन्। सूचीकृत संस्थाहरूको सुशासनको लागि नेपाल धितोपत्र बोर्डले नियमन, निर्देशन र अनुगमन गर्दछ। सोका लागि नेपाल धितोपत्र बोर्डले सूचीकृत सङ्गठित संस्थाहरूको संस्थागत सुशासनसम्बन्धी निर्देशिका, २०७४ लागू गरेको छ। यसका साथै सूचीकृत संस्थाहरूको नियामक निकायले पनि आफू मातहतका संस्थाको संस्थागत सुशासनको लागि मार्गनिर्देशन, निर्देशन र आवश्यक व्यवस्था गर्दै आइरहेको पाइन्छ।

यसै सन्दर्भमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको हकमा बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ र नेपाल राष्ट्र बैंकले इजाजतपत्र जारी गरेका बैंक

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

तथा वित्तीय संस्थाको लागि जारी गरेको निर्देशनमा संस्थागत सुशासनसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । सो अनुसार नेपालमा स्थापित हुने बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पाँचदेखि सात जनासम्म रहेको सञ्चालक समिति हुनुपर्ने व्यवस्था छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक समिति अन्य क्षेत्रका संस्थाको सञ्चालक समितिभन्दा बढी जिम्मेवार रहनुपर्नेगरी नीतिगत निर्देशनहरू जारी गरिएको छ । संसारभर नै बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई अन्य संस्थाको तुलनामा कडा नियमन गर्ने गरिन्छ किनकि ती संस्थाका शेयरहोल्डरले थोरै पुँजी लगानी गरेका हुन्छन् भने त्यसको तुलनामा धेरै गुणा बढी सर्वसाधारणबाट वित्तीय स्रोत संकलन गरी सोको प्रयोगमार्फत संस्थाको कारोबार ठूलो बनाई नाफासमेत हासिल गरेका हुन्छन् । यस्तो वित्तीय स्रोतको परिचालनबाट प्राप्त आम्दानीमध्ये ब्याज तथा खर्च भुक्तानीपश्चात् बाँकी रहेको रकमसमेत लाभांशको रूपमा शेयरहोल्डरले नै पाउँछन् । सञ्चालक समितिको सकारात्मक भूमिका तथा निगरानीले संस्थालाई सफल र दिर्घजीवी बनाउँछ भने सानो कमजोरीले पनि पुरै वित्तीय प्रणालीमा नै जोखिम पैदा गर्ने हुँदा बैंक वित्तीय संस्थाका सञ्चालक समिति अझ बढी जिम्मेवार रहनुपर्ने हुन्छ ।

यसैगरी बीमा कम्पनीको लागि बीमा समितिले नियमन, निरीक्षण, सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्ने गर्दछ । यी संस्थाको लागि बीमा समितिले संस्थागत सुशासनसम्बन्धी निर्देशिकासमेत जारी गरेको छ जसले बीमा कम्पनीको सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने मान्यता राखिएको छ । टेलिकम कम्पनीको लागि नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण र हवाई सेवा कम्पनीको लागि नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण नियामक निकायको रूपमा रहेको र उपरोक्त कम्पनीलाई सुशासनमा राख्नको निम्ति आवश्यक पहल यिनै नियामक निकायले गर्दछन् ।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा कुनै पनि संस्थालाई कम्पनीको रूपमा दर्ता गर्ने कार्य कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयले गर्दछ भने व्यावसायिक इजाजत भने सम्बन्धित नियामक निकायले दिने गर्दछन् । संस्थाका शेयर थपघट, बाँडफाँड आदि विषयमा धितोपत्र बोर्ड

र शेयर बेचबिखनको केन्द्र (एउटै बजार) का रूपमा नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज र धितोपत्र दलालहरू रहेका छन् । शेयरको अभौतिकीकरण गरी अभिलेख गर्ने कार्यका लागि केन्द्रीय निक्षेप प्रणाली रहेको छ । यी सबै निकायले सूचीकृत कम्पनीको सञ्चालक समितिको भूमिकालाई कुनै न कुनै रूपमा महत्वपूर्ण मान्ने गरेका छन् ।

सञ्चालक समिति नै संस्थाको सबैभन्दा उच्च व्यवस्थापन हुने गरेको र सोको गठनसमेत शेयरहोल्डरमार्फत हुने हुँदा गठन भइसकेपछि यसले गर्ने कार्य, नियन्त्रण वा निर्देशनको प्रक्रिया, संरचना, आकार, आचारसंहिताका साथै बैठकको बारम्बारता, बोर्डले गर्ने निर्णयको गुणस्तर, सञ्चालक भएवापत पाउने सुविधा, निजहरूले प्रतिनिधित्व गर्ने समिति, उप-समितिको सीमा, छलफल तथा निर्णय प्रक्रिया आदिमा सञ्चालक समितिको भूमिका महत्वपूर्ण रहने गर्दछन् ।

सूचीकृत संगठित संस्थाहरूको संस्थागत सुशासन सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४ मा भएको व्यवस्था

नेपाल धितोपत्र बोर्डले स्टक एक्सचेञ्ज नेपालमा सूचीकृत संस्थाको सुशासनको लागि निर्देशिका जारी गरेको छ । यसको सही कार्यान्वयनबाट संस्थाहरूको सुशासन अभिवृद्धि भई सबै सरोकारवालाले फाइदा लिनसक्ने अपेक्षा गरिएको छ । 'धितोपत्र बजारलाई व्यवस्थित, पारदर्शी तथा जवाफदेही बनाई संस्थागत सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले, धितोपत्र सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ११८ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल धितोपत्र बोर्डले यो निर्देशिका बनाएको छ' भनी यसको प्रस्तावनामा उल्लेख भएको हुँदा यसको पालना भएमा नेपालको धितोपत्र बजारको स्वस्थ विकास र विस्तारमार्फत सबै सरोकारवालाहरूको हित अभिवृद्धि गर्न निर्देशिका कामयावी हुने देखिन्छ ।

सूचीकृत संगठित संस्थाको संस्थागत सुशासन सम्बन्धी निर्देशिका, २०७४ को परिच्छेद १ मा परिभाषा र परिच्छेद २ मा सञ्चालक समितिसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । निर्देशिकाको निर्देशन नं. ५ अनुसार

सूचीकृत संस्थाको सञ्चालक समिति सम्बन्धमा देहायबमोजिम हुनुपर्ने उल्लेख छ ।

- (१) संस्थामा शेयर स्वामित्वको अनुपातको आधारमा सबै समूहका शेयरधनीको उचित प्रतिनिधित्व हुने गरी एक सञ्चालक समितिको गठन गर्नु पर्नेछ ।
- (२) सञ्चालक समितिमा आवश्यक संख्यामा सञ्चालकहरू रहनेछन् ।
- (३) सञ्चालकको नियुक्ति वा मनोनयन कम्पनी सम्बन्धी प्रचलित कानूनको अधीनमा रही संस्थाको साधारणसभाले गर्नेछ ।
- (४) सञ्चालक समितिमा आवश्यक स्वतन्त्र सञ्चालकसमेत नियुक्त गर्नुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (४) बमोजिम स्वतन्त्र सञ्चालकको नियुक्त गर्दा संस्थाको व्यवसायसँग सम्बन्धित विषयमा ज्ञान तथा अनुभव हासिल गरेको व्यक्तिलाई साधारणसभाबाट नियुक्त गर्नु पर्नेछ । तर, प्रचलित कानूनबमोजिम व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।
- (६) संस्थाको सञ्चालकको कार्यकाल बढीमा चार वर्षको हुनेछ ।
- (७) सञ्चालकको पद रिक्त भएमा रिक्त भएको पैतीस दिनभित्र सञ्चालक समितिले बाँकी अवधिका लागि त्यस्तो रिक्त पदमा अर्को सञ्चालक नियुक्त गर्नुपर्नेछ ।
- (८) सञ्चालक नियुक्त वा हेरफेर भएमा वा सञ्चालक पद रिक्त भएमा त्यसरी नियुक्त वा हेरफेर वा रिक्त भएको सम्बन्धी विवरण तयार गरी सोको जानकारी बोर्ड र धितोपत्र बजारलाई समेत दिनुपर्नेछ ।
- (९) सञ्चालक समितिमा एकाघर परिवारमा बसोबास गरी आएका वा छुट्टाभिन्न भएका पति वा पत्नी, छोरा, छोरी, धर्मपुत्र, धर्मपुत्री, बाबु, आमा, सौतेनी आमा र आफूले पालन पोषण गर्नुपर्ने दाजु, भाइ तथा दिदी, बहिनीबाट एकभन्दा बढी सञ्चालक

नियुक्त भएको अवस्थामा सो सम्बन्धमा वार्षिक प्रतिवेदनमा समेत उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।

साथै, उक्त निर्देशिकाको निर्देशन नं. ६ मा देहायको कुनै व्यक्ति सञ्चालकको पदमा नियुक्त वा मनोनित हुन अयोग्य मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

- (क) धितोपत्र व्यवसायी संस्थामा स्वामित्व वा कुनै लाभको पदमा रहेको,
- (ख) कुनै सञ्चालक, महाप्रबन्धक वा सो सरहको पद धारण गरेको कुनै व्यक्तिले ऐनको दफा १०१ बमोजिमको कुनै सजाय पाएमा त्यस्तो सजाय पाएको मितिले दश वर्षको अवधि पूरा नभएको,
- (ग) धितोपत्रको सार्वजनिक निष्काशन गरी ऐन बमोजिम पेश गर्नु पर्ने विवरण वा जानकारी पेश नगरी सञ्चालनको अवस्था अज्ञात रहेको संस्थाको पदाधिकारी रहेको ।

यसैगरी निर्देशिकाको निर्देशन नं. ७ मा सूचीकृत संस्थाको सञ्चालक समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारबारे देहायको व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) सञ्चालकको काम, कर्तव्य र अधिकार संस्थाको प्रबन्धपत्र र नियमावलीमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको हुनुपर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त सञ्चालकको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेगरी तोकिएको छ ।
  - (क) संस्थाको समग्र जोखिम व्यवस्थापन गरी आफ्नो व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
  - (ख) संस्थागत सुशासन कायम गर्ने र दैनिक कामकारबाहीमा हस्तक्षेप नगर्ने कुराको प्रत्याभूति गर्ने,
  - (ग) साना लगानीकर्ताको हित संरक्षण गर्ने गराउने,

स्पष्टीकरण : यस खण्डको प्रयोजनको लागि “साना लगानीकर्ता” भन्नाले चुक्तापूँजीमा पचास हजार रूपैयाँसम्म रकम लगानी गर्ने लगानीकर्ता सम्झनुपर्छ ।

- (घ) संस्थागत व्यवस्थापनको कामकारवाहीको नियमित रूपमा अनुगमन तथा विश्लेषण गरी आवश्यक निर्देशन दिने,
- (ङ) संस्थाका उद्देश्य तथा लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न समूहगत प्रयास गर्ने,

‘असल संस्थागत सुशासनको अभ्यास तथा संस्थाको प्रभावकारिताको लागि नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नसक्ने व्यक्तिलाई सञ्चालक समितिले अध्यक्षको रूपमा नियुक्त गर्नुपर्नेछ’ भनी निर्देशिकाको निर्देशन नं. ८ मा व्यवस्था गरिएको छ । साथै, यसै निर्देशिकाको निर्देशन नं. ९ मा सूचीकृत संस्थाको अध्यक्षको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेगरी व्यवस्था गरिएको छ ।

- (क) सञ्चालक समितिको जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा पूरा गरी संस्थालाई नेतृत्व प्रदान गर्ने,
- (ख) सञ्चालक समितिमा छलफल हुने प्रस्ताव पेश गर्ने तथा सञ्चालक समितिका सदस्यले समयमै पूर्ण तथा सही सूचना प्राप्त गरेको यकिन गर्नुपर्ने,
- (ग) सञ्चालक समितिको बैठक तथा छलफलको अध्यक्षता गर्ने,
- (घ) सञ्चालक समिति तथा व्यवस्थापनबीच समन्वय गर्ने,
- (ङ) सरोकारवालालाई प्रभावकारी सञ्चार प्रदान गर्न आवश्यक कदम चाल्ने तथा चाल्न लगाउने,
- (च) संस्थागत सुशासनको असल अभ्यासको लागि नेतृत्व प्रदान गर्ने ।

निर्देशिकाको निर्देशन नं. १० ले सूचीकृत संस्थाको सञ्चालक समितिको बैठक र सो सम्बन्धमा सञ्चालकले

उपस्थित हुनुपर्ने तथा निर्णय सम्बन्धमा खेल्नुपर्ने भूमिकाको बारेमा देहाय बमोजिम व्यवस्था गरेको छ ।

- (१) सञ्चालक समितिको बैठकमा सञ्चालक वा वैकल्पिक सञ्चालक उपस्थित हुनुपर्नेछ ।
- (२) बैठकमा निर्णयहरू वस्तुगत रूपमा संस्थाको सर्वोत्कृष्ट हित हुनेगरी गरिनुपर्नेछ ।
- (३) सञ्चालक समितिको बैठकमा उपस्थित सञ्चालकहरू, छलफल भएको विषय र तत्सम्बन्धमा भएको निर्णयको विवरण (माइन्ट) को छुट्टै अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम भएको निर्णय विवरणमा बैठकमा उपस्थित सम्पूर्ण सञ्चालकहरूको कम्तीमा एकाउन्न प्रतिशतले हस्ताक्षर गर्नु पर्नेछ ।
- (५) कुनै विषयमा छलफल गर्दा कुनै सदस्यले निर्णयमा सहमति नजनाएमा वा त्यस्तो निर्णयभन्दा भिन्न मत राखेमा त्यस्तो सदस्यले चाहेमा सोही व्यहोरा बैठकको निर्णयको विवरण (माइन्ट) मा अभिलेख गर्न सक्नेछ । तर कुनै सदस्यको हस्ताक्षर नभएको कारणले मात्र सो निर्णयमा कुनै सदस्यको असहमति रहेको तथा सो निर्णय अवैध भएको मानिने छैन ।
- (६) सञ्चालक समितिले कुनै विषयमा विशेषज्ञसँग आवश्यक राय परामर्श लिन सक्नेछ ।

सूचीकृत संस्थाको संस्थागत सुशासनलाई ध्यान दिँदै सञ्चालक समितिमा उपस्थित भएवापत पाउने भत्ता तथा सुविधाबारेमा समेत देहायबमोजिम प्रष्ट व्यवस्था गरेको छ ।

- (१) सञ्चालकले बैठकमा उपस्थित भएवापत पाउने बैठक भत्ता तथा अन्य सुविधा संस्थाको साधारणसभाले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको बैठक भत्ता तथा अन्य सुविधा निर्धारण गर्दा संस्थाको कार्य सञ्चालन, कारोबार, व्यवसायिक योजना, खुद सम्पत्ति

(नेटवर्थ), दाबी भुक्तानीको अवस्था, मुनाफाको स्थिति, व्यवस्थापन खर्च तथा मुद्रास्फीतिदरलगायत अन्य सञ्चालकको आधारमा अध्ययन गरी निर्धारण गर्नुपर्नेछ ।

सूचीकृत संस्थाको व्यावसायिक सञ्चालनलाई निश्चित गर्नको लागि संस्थाको स्वामित्वकर्ताको प्रमुखको रूपमा अध्यक्ष र व्यवस्थापनमा रहने कार्यकारी प्रमुख अलगअलग व्यक्ति हुनुपर्नेगरी निर्देशिकाको निर्देशन नं. १२ मा देहायबमोजिम व्यवस्था गरेको छ ।

- (१) अध्यक्ष र कार्यकारी प्रमुख अलग अलग व्यक्ति हुनुपर्नेछ ।
- (२) सञ्चालक समितिको नेतृत्व गर्ने र यसको निरन्तर सञ्चालनको सुनिश्चिततालगायत नियमित रूपमा सञ्चालक समितिको बैठक सञ्चालन गर्ने कार्य अध्यक्षले गर्नुपर्नेछ ।
- (३) संस्थाको व्यवस्थापकीय, प्रशासनिक र आर्थिक विषयको सम्पूर्ण काम कारबाही तथा जिम्मेवारी कार्यकारी प्रमुखको रहनेछ ।

सूचीकृत संस्थाका सञ्चालकको आचरण सम्बन्धमा निर्देशिकाको परिच्छेद-३ मा व्यवस्था गरिएको छ । यसै परिच्छेदको निर्देशन नं. १३ मा सञ्चालकको आचरणसम्बन्धी व्यवस्थालाई विस्तृत रूपमा देहायबमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

- (१) प्रत्येक सञ्चालकले आफू सञ्चालकको पदमा नियुक्त वा मनोनयन भएको पन्ध्र दिनभित्र देहायका कुराको लिखित जानकारी संस्थालाई गराउनुपर्नेछ ।
  - (क) संस्थासँग निज वा निजको एकाघरको परिवारको कुनै सदस्यले कुनै किसिमको करार गरेको वा गर्न लागेको भए सोको विवरण,
  - (ख) निज वा निजको एकाघरको परिवारको कुनै सदस्यले संस्था वा सो संस्थाको मुख्य वा सहायक कम्पनीमा लिएको शेयर वा डिबेञ्चरको विवरण,

- (ग) निज अन्य कुनै संगठित संस्थाको आधारभूत शेयरधनी वा सञ्चालक रहेको भए त्यसको विवरण,
- (घ) निजको एकाघरको परिवारको कुनै सदस्य संस्थामा पदाधिकारी वा कर्मचारीको हैसियतमा काम गरिरहेको भए त्यसको विवरण,
- (ङ) सञ्चालक समितिलाई जानकारी गराउनुपर्ने भनी बोर्डले समयसमयमा तोकिएको अन्य विवरण ।

- (२) संस्थाले उपदफा (१) बमोजिम सञ्चालकले दिएको जानकारीको अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।
- (३) सञ्चालकले उस्तै प्रकृतिको उद्देश्य भएको सूचीकृत संस्थाको सञ्चालक, तलवी पदाधिकारी, कार्यकारी प्रमुख वा कर्मचारी भई कार्य गर्नु हुँदैन । तर नेपाल सरकारले मनोनयन वा नियुक्त गरेका सञ्चालकको हकमा यो व्यवस्था लागू हुने छैन ।
- (४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै संस्थाको सहायक कम्पनी भएमा त्यस्तो सहायक कम्पनीमा मुख्य संस्थाको प्रतिनिधिको रूपमा सञ्चालक नियुक्त गर्न सकिनेछ ।

सूचीकृत संस्थाका सञ्चालकले आफ्नो संस्थाको हितविपरीत कार्य गर्न नहुनेगरी निर्देशिकाको निर्देशन नं. १४ मा देहायबमोजिम व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) सञ्चालक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले संस्थाको हितविपरीत हुने कुनै पनि गतिविधिमा संलग्न हुनुहुँदैन ।
- (२) सञ्चालक आफूसँग वित्तीय स्वार्थ रहेको कुनै पनि कारोबारमा संलग्न हुनुहुँदैन ।
- (३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सञ्चालक समितिले कुनै कारोबारको सम्बन्धमा कुनै सञ्चालकको वा निजको एकाघरको परिवारको सदस्यको वित्तीय स्वार्थ गाँसिएको छ

भनी प्रमाणित नगरेसम्म सार्वजनिक रूपमा निष्काशन गरिएका शेयर तथा ऋणपत्रहरूको कारोबार गर्नमा कुनै बाधा पुगेको मानिने छैन ।

- (४) सञ्चालकले कुनै पनि प्रयोजनको लागि संस्थाको वित्तीय स्वार्थ रहेका शेयरधनी वा निजको एकाघर परिवारको स्वामित्वमा रहेको वा निजहरूको फर्म तथा कम्पनीसँग घर भाडामा लिई कारोबार गर्न पाउने छैन ।
- (५) कुनै व्यक्ति सञ्चालकको पदमा बहाल रहुञ्जेल उस्तै प्रकृतिको उद्देश्य भएका सूचीकृत संस्थाको लेखापरीक्षक, सल्लाहकार, कार्यकारी प्रमुख, कर्मचारी वा तेस्रो पक्ष सहजकर्ता भई कार्य गर्न पाउने छैन ।
- (६) कुनै व्यक्ति सञ्चालकको पदमा बहाल रहुञ्जेल र सो पदबाट हटेको एक वर्षसम्म सोही संस्थाको कुनै पनि प्रकारको शेयर, डिबेञ्चर खरीद बिक्री गर्न पाउने छैन ।

यसैगरी सूचीकृत संस्थाका सञ्चालकहरूले आफ्नो पदको दुरुपयोग गर्न नहुनेगरी निर्देशन नं. १५ मा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

- (१) सञ्चालकले आफ्नो नाम तथा पदको दुरुपयोग गरी कुनै किसिमको व्यक्तिगत फाइदा हुने क्रियाकलापमा संलग्न हुनुहुँदैन ।
- (२) सञ्चालकले संस्थाको आधिकारिक अभिलेख वा कागजपत्रमा व्यक्तिगत रूपमा कुनै थपघट वा संशोधन गर्न पाउने छैन ।
- (३) सञ्चालकले कम्पनीमार्फत वा कम्पनीको कामको सिलसिलामा व्यक्तिगत फाइदा लिने काम गर्न हुँदैन ।

यसैगरी सूचीकृत संस्थाका सञ्चालकले आफू पदमा रहँदा गरेका र थाहा भएका सूचना तथा जानकारीको बारेमा गोपनीयता कायम राख्नुपर्नेगरी निर्देशन नं. १६ मा देहाय अनुसार व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) सञ्चालकले प्रचलित कानूनबमोजिम सार्वजनिक गर्नुपर्नेबाहेकका संस्थासँग सम्बन्धित सूचना, जानकारी तथा अन्य कागजातहरूको गोपनीयता कायम राख्नुपर्नेछ ।
- (२) कुनै सञ्चालक आफ्नो पदबाट निवृत्त भएपछि वा कुनै प्रकारले हटेपछि संस्थासँग सम्बन्धित सूचना वा जानकारी सार्वजनिक गर्न वा आफ्नो कुनै स्वार्थका लागि प्रयोग गर्न पाउने छैन ।
- (३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि प्रचलित कानूनको अधीनमा रही अदालत वा न्यायिक निकायको आदेशमा कुनै कागजात तथा ग्राहकको सूचना वा जानकारी सार्वजनिक गर्न वा उपलब्ध गराउन वा सञ्चालक समितिको अनुमतिले कुनै लेख, रचना प्रकाशन गर्न बाधा पर्ने छैन ।

अन्तमा,

नेपाल धितोपत्र बोर्डले नेपालको शेयर विनिमय बजारमा सूचीकृत भएका संस्थाको लागि न्यूनतम रूपमा आवश्यक पर्ने संस्थागत सुशासनका मापदण्ड समेटेर निर्देशिका जारी गरेको छ । सो निर्देशिकामा सूचीकृत संस्थाले गर्नुपर्ने सुशासनका मापदण्ड, खुलासा तथा जानकारी गराउनुपर्ने विषय, साधरणसभा र लेखापरीक्षणसम्बन्धी विषयलाई संक्षेपमा समेटिएको पाइन्छ । सूचीकृत संस्थाहरूले उक्त निर्देशिकामा भएका निर्देशनलाई पालना गरेमा संस्थाको कार्यसम्पादन र प्रतिष्ठा बढ्न गई प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतासमेत अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यसको पालनाले शेयर बजारमा संस्थाहरूको शेयर मूल्यमा कम उतारचढाव हुनुका साथै मापनयोग्य र अनुमानयोग्य हुनसक्छ । उपरोक्त निर्देशिकाको साथै नियामक निकायका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आफूले इजाजतपत्र प्रदान गरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालकहरूले संस्थामा पद बहाल गरिसकेपछि पालना गर्नुपर्ने आचरणसम्बन्धी व्यवस्था, कार्यकारी प्रमुखको नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्था, सञ्चालकहरूको कर्तव्य र उत्तरदायित्वसम्बन्धी व्यवस्था तथा कर्जा लिन पाउने,

नपाउनेसम्बन्धी व्यवस्था एकीकृत निर्देशनमा स्पष्ट रूपमा गरेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ ले व्यवस्था गरेअनुसारको भूमिका निर्वाह गर्नका लागि सञ्चालक समितिसक्षम रहनुपर्दछ । बीमा कम्पनीको लागि बीमा समितिले २०६९ सालदेखि विमकको संस्थागत सुशासनसम्बन्धी निर्देशिका लागू गरेको छ । सम्बद्ध विमक कम्पनीहरूले यसमा भएका व्यवस्थाहरू पालना गर्नुपर्दछ । यसका साथै सम्पूर्ण कम्पनीहरूको लागि कम्पनी ऐन, २०६३ मा भएका स्थापना, सञ्चालन, साधारणसभा, खुलासा र जानकारी, लेखापरीक्षणलगायतका व्यवस्थाहरू पालना गर्नेतर्फसमेत संस्थापक तथा सञ्चालकहरू सचेत र इमान्दार रहनुपर्दछ ।

नेपाली वित्तीय संस्थाको हकमा कुरा गर्नुपर्दा कतिपय संस्थामा सञ्चालक समितिको संख्या चाहिनेभन्दा कम हुने गरेको र अधिकांश संस्थाले विशेषज्ञ सञ्चालक नियुक्ति नै नगरेको पाइन्छ । विशेषज्ञ सञ्चालकले स्वतन्त्र सञ्चालकको भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्दछ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सूचीकृत कम्पनीहरूमा एक तिहाईभन्दा बढी स्वतन्त्र सञ्चालक राख्ने प्रचलन स्थापित भैसके तापनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेकका संस्थाले भने एक जना मात्र पनि सो प्रकृतिको सञ्चालक राख्न आनाकानी गरेको देखिन्छ । कम्पनी ऐनमा यससम्बन्धी व्यवस्था राखिसकेपछि पनि सूचीकृत कैयौं कम्पनीले विशेषज्ञ सञ्चालक नियुक्त गरेको पाइँदैन । यसलाई नियामकका रूपमा धितोपत्र बोर्डले अनुगमन गरी दायरामा ल्याउनुपर्ने हुन्छ ।

संस्थाको क्षमताभन्दा बढी सुविधा लिने र मासिक सुविधा लिन नपाउने भनी किटान गरिएकाले समेत विभिन्न बहानामा मासिक सुविधा लिने कार्यसमेत सूचीकृत कम्पनीमा भएको पाइन्छ । साधारणसभा गर्दा वा संस्थापक शेयर नामसारी गर्दा हुनसक्ने अनियमितताका कारण सञ्चालकहरूबीच मनमुटाव हुने, साधारणसभामा कम शेयरहोल्डरको प्रत्यक्ष सहभागिता हुने अवस्था सृजना गर्ने, सञ्चालक समितिका सदस्यहरू संस्थाको दैनिक कार्य सञ्चालनमा सहभागी हुने र कतिपय सञ्चालकले कर्मचारीमाथि अनावश्यक हस्तक्षेप गरेका

उदाहरणसमेत भेटिन्छन् ।

सञ्चालक समितिले प्रमुख कार्यकारी नियुक्त गर्दासमेत स्वार्थबाट प्रभावित हुने गरेको देखिन्छ । लेखापरीक्षण समितिलाई प्रभावकारी बनाउने कार्यसमेत सञ्चालक समितिकै भूमिकामा निर्भर पर्दछ । कतिपय सूचीकृत संस्थामा अध्यक्ष वा एक सञ्चालकले नै अप्रत्यक्ष नियन्त्रणमार्फत सुविधा लिने कार्यकारी प्रमुखलाई निर्वाध रूपमा कार्य गर्न नदिने र दैनिक कार्यमा हस्तक्षेप गर्ने परिपाटी पनि देखिने गरेको छ । सञ्चालकले सुविधा लिने तर यसलाई अपारदर्शी बनाउने प्रवृत्ति पनि उत्तिकै देखिन्छ । वैठकमा आफ्नो राय सुभाष दिई सक्रिय सहभागिता जनाई प्रभावकारी निर्णयमा सहयोग पुऱ्याउनुको सट्टा कतिपय सञ्चालकले कार्यकारीले गरेकै निर्णयलाई सदर गरी हस्ताक्षर मात्र गर्ने र सुविधा मात्र लिने गर्दा संस्थाहरूले निर्धारित उद्देश्यसमेत प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । यसबाट सूचीकृत संस्थाहरूसमेत एकल प्रभावमा परी कुशासित भई अन्ततः धरासायी नै हुन पुगेका छन् । यसो गर्दा सञ्चालकहरू कार्यकारीको गोटी मात्र बनी आफ्नो पदको अवमूल्यन आफैले गरेका उदाहरण पनि उत्तिकै देखिन्छ ।

कतिपय सञ्चालक त विषयवस्तुसमेत नबुझी निर्णयमा हस्ताक्षर गरेकै कारणले कसुरमा परेका र पछुताएका पनि छन् । निर्णयमा हस्ताक्षर गरिसकेपछि पछुताउनुभन्दा आफूले गरेको निर्णय के कारणले गरिएको हो र यसले के प्रभाव पार्छ, भन्ने कुरा निर्णय गर्नु अगावै हेक्का राखेर मात्र गरेमा पछि झन्झटमा पर्नुपर्दैन । सञ्चालक भएपछि संस्थाको स्रोत दुरुपयोग गर्ने र अन्ततः संस्थालाई धरासायी बनाई सम्पूर्ण शेयरहोल्डरलाई डुबाएको समेत पाइएको छ । साथै, सञ्चालकहरूले आन्तरिक र महत्वपूर्ण सूचना चुहाएर अनधिकृत लाभ लिने तथा इनसाइडर ट्रेडिङ गरी फाइदा लिने गरेको आरोपसमेत लाग्दै आएको छ । पछिल्लो समयमा कतिपय सूचीकृत संस्थामा देखा परेका संस्थागत सुशासनको समस्या र यसले संस्थालाई पारेको नकरात्मक प्रभावलाई देखेर अन्य संस्थाका सञ्चालकहरू भने नियामक निकायबाट जारी निर्देशन पूर्णरूपमा पालना गर्नेतर्फ सचेतसमेत हुँदै गएको

पाइएको छ । संस्थालाई साँच्चै नै संस्थागत रूपमा चलाउने र सोबाट दीर्घकालमा मनासिव फाइदा प्राप्त गर्न सकिने कुरा सञ्चालकहरूको बुझ्नुपर्ने हुन्छ । यसो भएमा संस्था र संस्थाका सबै सरोकारवालाले संस्थाबाट उचित लाभ प्राप्त गर्नसक्ने र समग्र पुँजी बजार राम्रो हुनसक्ने देखिन्छ ।

कुनै पनि निर्देशन राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय अभ्यास भएको आधारमा जारी गरिने भएकोले यसको कार्यान्वयनका लागि सूचीकृत संस्थाका सञ्चालकले ध्यान दिनुपर्दछ । साथै कार्यकारी प्रमुख, अन्य पदाधिकारी,

कर्मचारी, ग्राहक र अन्य सरोकारवालाका साथै नियामक निकायले समेत समयमै उचित ध्यान दिई पर्याप्त मात्रामा स्थलगत तथा गैरस्थलगत निरीक्षण, सुपरिवेक्षण र अनुगमन गरेमा सूचीकृत संस्थाको सुशासन राम्रो हुँदै जाने देखिन्छ । शेयर कारोबार गर्ने लगानीकर्ताले समेत सुशासित कम्पनीको शेयर मात्र खरिद गरेमा नियमित आर्जन तथा पुँजीगत लाभ प्राप्त गर्न सक्दछन् । सञ्चालक समितिले आवश्यक नीति बनाई कार्यान्वयनको लागि व्यवस्थापनलाई स्वतन्त्र भई कार्य गर्न दिने र निरन्तर रूपमा समग्र निगरानी गरेमा संस्था सफल बन्ने पक्का छ ।

सेयरबजार र सरोकारवाला

● मुराहरि पराजुली*

बोलिचालीको भाषामा सेयरबजार भनिने पुँजी बजारको फैलावटसँगै यससम्बन्धी चासोहरू पनि बढेका छन् । अपेक्षित गतिमा पुँजी बजार फैलिएको छ कि छैन, यसले अर्थतन्त्रमा अर्थपूर्ण योगदान गरेको छ कि छैन, सरोकारवालाको चासो मूल मुद्दामा केन्द्रित छ कि छैन भन्ने विषयमा यसमा लेखमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै, सरकार, बजार नियामक, सेवाप्रदायक र सेवाग्राहीका चासो के हुन् भन्ने विषयलाई यो लेखमा समेट्न खोजिएको छ ।

बजारको अवस्था

हाल पुँजी बजारमा एक स्टक एक्सचेञ्ज, एक केन्द्रीय निक्षेप कम्पनी, २१२ सूचीकृत कम्पनी, ३० मार्केट बैंक, ५० धितोपत्र दलाल, दुई साख मूल्याङ्कन कम्पनी सक्रिय छन् । दोस्रो बजारलाई हेर्ने हो भने बजार पुँजीकरण, सूचीकृत कम्पनीको संख्या, कारोबार रकमको आकारले यसको आयतन बताउँछ ।

सूचीकृत कम्पनीको संख्या २१२ लाई निरपेक्ष ढङ्गमा ठूलो वा सानो के हो भन्न सकिँदैन । त्यसैले तुलना गर्नुपर्ने हुन्छ । हाम्रो जस्तै अर्थतन्त्र भएका मुलुकमा कति संख्यामा कम्पनी छन् र कति कम्पनी छन् हेर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी हेर्दा दक्षिण एसियामा माल्दिभ्स र भुटानबाहेक हामीसँग थोरै कम्पनी सूचीकृत छन् । बंगलादेशमा ८९६, भारतमा ७,४८१, पाकिस्तानमा ५५९, श्रीलंकामा २९७ सूचीकृत कम्पनी छन् । अर्को छिमेकी मुलुक चीनमा ३,५८४ कम्पनी सूचीकृत छन् ।

सूचीकृत कम्पनीको पुँजीको आकार हेर्ने हो भने हाम्रा कम्पनीहरू साना छन् । चीन, भारत, पाकिस्तान र बंगलादेशमा सानो पुँजीका भनिने कम्पनीहरू नेपालका ठूलामध्येमा पर्छन् । बंगलादेशको उदाहरण हेर्ने हो भने ढाका स्टक एक्सचेञ्जमा अङ्कित मूल्यमा सेयर जारी गर्ने कम्पनीको चुक्ता पुँजी कम्तीमा १५ करोड टाका (भण्डै २६ करोड नेपाली रुपैयाँ) हुनुपर्छ भने बुक बिल्डिङ विधिबाट सेयर जारी गर्ने कम्पनीको चुक्ता पुँजी कम्तीमा ३० करोड टाका र उसले बजारमा कम्तीमा ५० करोड टाका बराबरको सेयर बिक्रीका लागि राखेको हुनुपर्छ । हामीकहाँ रु.दुई करोड जारी पुँजी भएका लघुवित्त कम्पनीले पनि सर्वसाधारणमा सेयर निष्काशन गरेर स्टक एक्सचेञ्जमा सूचीकृत भएका छन् ।

अर्को पुँजी बजारमा आउनसक्ने तर नआएका कम्पनीले पनि हामीकहाँ पुँजी बजारको अवस्थालाई झल्काउँछ । कम्पनी रजिष्ट्रारको तथ्याङ्क अनुसार आ.व.२०७३/७४ सम्म १,४०२ कम्पनी पब्लिक कम्पनीको रूपमा दर्ता भएका छन् । धितोपत्रसम्बन्धी प्रचलित कानून अनुसार उल्लिखित १,४०२ कम्पनीले सर्वसाधारणलाई सेयर जारी गरेर स्टक एक्सचेञ्जमा कारोबार गराउनसक्ने सम्भावना छ । तर यसमध्ये २१२ मात्रै स्टक एक्सचेञ्जमा आएका छन् । बजारमा आएका मध्ये अधिकांश कम्पनी सम्बन्धित व्यवसाय सञ्चालनसम्बन्धी नियमनकारी व्यवस्थाले बाध्य पारिएकाले मात्र आएका छन् । व्यवसाय सञ्चालनका

*प्रवक्ता, नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेड

लागि राष्ट्र बैंकबाट इजाजत लिनुपर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, बीमा समितिबाट इजाजत लिनुपर्ने बीमा कम्पनीहरू सम्बन्धित ऐनमा भएको बाध्यकारी व्यवस्थालाई पछ्याएर पुँजी बजारमा आएका हुन् । यसैगरी पछिल्लो समय जलविद्युत कम्पनीहरू आयोजना प्रभावित स्थानीय बासिन्दालाई सेयर जारी गर्नुपर्ने भएकाले पुँजी बजारमा आएका छन् । व्यवसाय सञ्चालनका लागि आवश्यक पुँजी संकलन गरी बृहत समुदायमा प्रतिफल तथा जोखिम वितरण गर्ने उद्देश्यले स्वतःस्फुर्त रूपमा पुँजी बजार प्रवेश गर्ने कम्पनी हामीकहाँ थोरै छन् ।

कम्पनीहरू स्वतःस्फुर्त रूपमा बजारमा नआउने भएकाले पुँजी बजारमा सूचीकृत कम्पनीको संरचना सन्तुलित छैन । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको भण्डै एक तिहाई हिस्सा ओगट्ने कृषि क्षेत्रबाट एउटा कम्पनी पनि बजारमा आएको छैन । संख्यात्मक रूपमा सूचीकृत २१२ कम्पनीमध्ये १४९ कम्पनी वित्तीय क्षेत्र (बैंक, वित्तीय संस्था र बीमा)का छन् । यसैगरी, बजार पुँजीकरण, चुक्ता पुँजी, कारोबार रकमले पनि यस्तै असन्तुलित चित्र देखाउँछ । सेयरबजारमा वाणिज्य बैंक समूहका २७ कम्पनी सूचीकृत छन् । यो एउटा समूहको मात्रै बजार पुँजीकरणमा ५१.७४ प्रतिशत हिस्सा छ । वित्तीय क्षेत्रका सबै समूह (बीमा, विकास बैंक,

वित्त कम्पनी र लघुवित्त) लाई जोड्ने हो भने चित्र अभ्रै असन्तुलित (७९.३ प्रतिशत) बन्छ । यो विवरणलाई तालिका-१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बजार कति सन्तुलित छ भन्ने एउटा आधार कारोबार रकम र बजार पुँजीकरणमा कति फैलावट छ भन्ने पनि हो । यस आधारमा पनि सन्तोषजनक तथ्य फेला पर्दैन । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा जम्मा १ खर्ब १ करोड रुपैयाँको साधारण सेयरको कारोबार भएकोमा दश वटा कम्पनीको मात्र ३४ अर्ब ८९ करोड रुपैयाँको किनबेच भएको छ । यसले कुल कारोबारको एक तिहाईभन्दा बढी हिस्सा शीर्ष दश कम्पनीमा सीमित छ भन्ने देखाउँछ । यसैगरी, बजार पुँजीकरणमा लगभग तीनै शीर्ष दश कम्पनीको वर्चस्व छ । ती कम्पनीले कुल बजार पुँजीकरणको ३४.८६ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन् । चुक्ता पुँजीमा पहिलो स्थानमा रहेको वाणिज्य बैंक समूहको ५७.२० प्रतिशत हिस्सा छ भने दोस्रो स्थानमा रहेको जलविद्युत समूहको ११.५२ प्रतिशत, तेस्रोमा विकास बैंक समूहको ८.९५ प्रतिशत, अन्य समूहको ६ प्रतिशत र बाँकीको सोभन्दा कम हिस्सा रहेको छ ।

सेयर बजारको आयतन नाप्ने अर्को आधार बजार पुँजीकरण र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात हो ।

तालिका -१, सूचीकृत कम्पनीको संख्या, कारोबार रकम, चुक्ता पुँजी र बजार पुँजीकरण							
समूह	कम्पनी संख्या	कारोबार रकम (दश लाखमा)	चुक्ता पुँजी (दश लाखमा)	बजार पुँजीकरण (दश लाखमा)	कुल बजार पुँजीकरणसँग अनुपात	कुल चुक्ता पुँजीसँग अनुपात	कुल कारोबार रकमसँग अनुपात
वाणिज्य बैंक	२७	५३९३८.५७	२५८८४४.९७	८३३४०६.०२	५१.७४	५७.२०	५३.८८
विकास बैंक	२६	५६५१.६३	४०५०५.०५	८१२३९.३८	५.०४	८.९५	५.६५
वित्त कम्पनी	२४	१०११.६५	१४३३५.०८	२०२०३.२५	१.२५	३.१७	१.०१
होटल	४	१२४३.८८	२९३६.५७	२६३८९.५८	१.६४	०.६५	१.२४
जलविद्युत	३२	६७८७.१५	५२१०१.०२	१००९३९.०७	६.२७	११.५१	६.७८
जीवन बीमा	७	६८३७.४४	१७७०१.११	१२४६३८.४२	७.७४	३.९१	६.८३
उत्पादनमूलक	१९	४३२०.९८	७५२.७९	५९४२५.७२	३.६९	१.५८	४.३२
लघुवित्त	५०	८४६५.०३	१७०२८.९४	१२८९३९.०६	८.०१	३.७६	८.४६
निर्जीवन बीमा	१५	८५१४.०२	१४३२५.१०	८८९७०.२४	५.५२	३.१७	८.५०
अन्य	४	३२६४.७५	२७३९४.००	१४२०२२.८१	८.८२	६.०५	३.२६

समूह	कम्पनी संख्या	कारोबार रकम (दश लाखमा)	चुक्ता पुँजी (दश लाखमा)	बजार पुँजीकरण (दश लाखमा)	कुल बजार पुँजीकरणसँग अनुपात	कुल चुक्ता पुँजीसँग अनुपात	कुल कारोबार रकमसँग अनुपात
व्यापार	४	७६.३५	२०७.२३	४५१५.८६	०.२८	०.०५	०.०८
जम्मा	२१२	१००१११.५	४५२५३१.९	१६१०६८९	१००.००	१००.००	१००.००

स्रोत : नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड, वेबसाईट, २०७६ माघ २० ।

यस आधारमा सन् २०१९ को तथ्याङ्क अनुसार बंगलादेशको अनुपात २८.२, भारतको ७६.६, पाकिस्तानको ३३ र श्रीलंकाको १७.५ प्रतिशत छ। नेपालको पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार यस्तो अनुपात ४७ प्रतिशतको हाराहारीमा छ। यो अनुपात हरेक दिनको कारोबार अनुरूप परिवर्तन भइरहन्छ। मुलुकको समग्र आर्थिक अवस्थाले पनि यसमा ठूलो उतारचढाव ल्याउँछ। यसमा केही अस्वाभाविक उदाहरण पनि हुन्छन्। विश्व बैंकका अनुसार सन् २०१९ को अन्त्यमा हङकङको बजार पुँजीकरण-कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपात १०५३ प्रतिशत थियो भने भेनेजुयलाको ४ प्रतिशत थियो।

तालिका-२ मा नेपालको बजार पुँजीकरण-कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपातमा पछिल्लो पाँच वर्षमा आएको उतारचढावलाई हेर्न सकिन्छ। उक्त तालिकामा यस्तो अनुपात अधिकतम ८४ प्रतिशतसम्म पुगेको देखिन्छ भने घटेर ४५ प्रतिशतसम्म पनि आएको छ। समग्रमा बजार पुँजीकरण-कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपात बजारको आयतन कस्तो छ भन्ने आँकलन गर्ने एउटा आधार मात्र हो। कतिपयले बजार पुँजीकरणलाई यसले मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कति योगदान गर्छ भनेर विश्लेषण गर्ने आधार बनाउने गरेका छन्। यस्तो विश्लेषण गलत हो।

तालिका-२, पुँजी बजारका प्रमुख सूचक					
आर्थिक वर्ष	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६
प्राथमिक बजारबाट पुँजी परिचालन (अर्बमा)	१४.४४	१८.९९	५९.३९	५३.३	४९.७६
प्राथमिक बजारबाट पुँजी परिचालन गर्ने कम्पनी संख्या	४८	५५	१०१	८७	६५
दोस्रो बजारमा कारोबार रकम (अर्बमा)	६५.३३	१६३.९६	२०४.७९	१२१.३०	११०.०७४
बजार पुँजीकरण (अर्बमा)	९८९.४०	१८९०.१३	१८५६.८३	१४३५.१४	१५६७.५०
सूचीकृत कम्पनीको संख्या	२३२	२३०	२०८	१९६	२१५
नेप्से परिसूचक	९६१.२३	१७१८.१५	१५८२.६७	१२१२.३६	१२५९.०२
कारोबार अनुपात	९.७९%	१४.३४%	१३.२४%	८.१६%	९.२१
बजार पुँजीकरण जिडिपी अनुपात	४६.५७%	८४.०४%	७१.४४%	४७.७२%	४५.२५%

स्रोत : नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड र नेपाल धितोपत्र बोर्डको वार्षिक प्रतिवेदनहरू

पछिल्लो पाँच आर्थिक वर्षको पुँजी बजार गतिविधिलाई तालिका-२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा प्रस्तुत आँकडाले एकाध वर्षबाहेक बजार सकारात्मक दिशामा अगाडि बढिरहेको देखाउँछ । बजारको आयतन र फैलावटको चर्चा माथि नै गरिसकिएको छ । बजारमा तरलताको चर्चा गर्दा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ र आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा कारोबार अनुपात (कारोबार भएका सेयर संख्या/सूचीकृत सेयर संख्या) १० प्रतिशतभन्दा माथि पुगेकोमा पछिल्ला दुई आर्थिक वर्षमा यस्तो अनुपात घटेको छ । सन् २०१९ को तथ्याङ्क अनुसार छिमेकी मुलुकहरूमा यस्तो अनुपात भारतमा ५८.१, पाकिस्तान, ३०.०, बंगलादेश ४.७ र श्रीलंकमा ७.० प्रतिशत रहेको छ । चीनमा यस्तो अनुपात २०६.७, अमेरिकाको १०८, जापानको ११९, इटलीको ३५० र विश्वको १०४ प्रतिशत रहेको छ । यसले तरलताका आधारमा हाम्रो बजार अविकसित अवस्थामा रहेको देखाउँछ । हामीकहाँ बजार परिसूचक बढेका बेला कारोबार पनि बढ्ने र घटेका बेला कारोबार घट्ने गरेकोले तरलता अनुपातमा फरक आउने प्रवृत्तिलाई पनि भुल्नुहुँदैन ।

सञ्चालन दक्षता

सेवाग्राहीले कति छिटो र कति सस्तोमा पुँजी बजार सेवा पाउँछन् भन्ने विषयले सञ्चालन दक्षता निर्धारण गर्छ । बजारमार्फत पुँजी संकलन गर्न खोज्ने उद्यमी र बचत रकमलाई लगानीमा रूपान्तरण गर्न खोज्ने लगानीकर्ता र बजार मूल्यको उतारचढावबाट लाभ उठाउनखोज्ने सट्टेबाज पुँजीबजारका सेवाग्राही हुन् । प्रविधिको विकासले विगतको तुलनामा लगानीकर्तालाई प्राथमिक तथा दोस्रो बजारमा सहभागी हुन निकै सजिलो बनाएको छ । प्राथमिक निष्कासनका बेला सेयर आवेदन संकलन केन्द्रहरूमा देखिने लामो लाइन हराएको छ भने अनलाइन कारोबार प्रणाली सञ्चालनमा आएपछि दोस्रो बजारमा सेयर किनबेचका लागि धितोपत्र दलालको कार्यालय धाइरहनुपर्ने बाध्यता पनि हटेको छ ।

कम्पनीहरूले सेयर जारी गर्दा व्यहोर्नुपर्ने खर्च र लगानीकर्ताले कारोबार गर्दा व्यहोर्नुपर्ने सेवा शुल्कका

बारेमा भने विवाद कायमै छ । कम्पनीले सेयरजारी गर्दा नेपाल धितोपत्र बोर्ड, नेपाल स्टक एक्सचेन्ज, सिडिएस एन्ड क्लियरिङ लिमिटेड, विक्री प्रबन्धक, प्रत्याभूतिकर्ता र सेयर रजिष्ट्रारलाई शुल्क तिर्नुपर्छ । यदि कानूनले वाध्य पारिएको छैन भने यस्तो शुल्क महँगो हुँदा उनीहरू पुँजी बजारमा नआएर वैकल्पिक स्रोतबाट पुँजी संकलन गर्नेतर्फ लाग्छन् । कारोबार लागत बढी हुँदा दोस्रो बजारमा पनि लगानीकर्ताको सक्रियता घट्छ ।

सर्वसाधारण र नीति निर्माताको तहमा पनि एउटा गलत बुझाइ के छ भने हामीकहाँ 'रियल टाइम'मा सेटलमेन्ट हुँदैन । यस्तो आवाज उठाउनेहरूले विकसित मुलुकका बजारसँग हाम्रो बजारलाई तुलना गर्छन् । उनीहरू भन्छन्, 'त्यहाँ हुन्छ, यहाँ किन हुँदैन ?' अझ विदेशमा बसेर, त्यहाँ कारोबार गरेर आएकाहरू भन्छन्, 'मैले त त्यहाँ २४ सै घण्टा कारोबार गर्न सक्थँ । मैले अर्डर दिनेबित्तिकै किनेको भए तुरुन्तै सेयर आउँथ्यो, विक्री गरेको भए पैसा आउँथ्यो ।' विकसित मुलुकका बजारसम्बन्धी सतही बुझाइले यो प्रश्न उब्जाएको हो । विकसित बजारको नीति नियम, बजारको संरचना, कारोबारमा संलग्न हुने निकायहरू, उनीहरूले अवलम्बन गरेको प्रविधि र अभ्यासलगायतका कारणले यस्तो अवस्था आएको हो । विकसित बजारबाट आएको हुँ भन्ने प्रश्नकर्ताहरूलाई आफूले कारोबार धितोपत्र दलाल (कमिसन ब्रोकर, फुल फ्लेज ब्रोकर, इन्स्टिच्युसनल ब्रोकर वा ब्रोकरको एजेन्ट), बजार निर्माता, धितोपत्र व्यावसायी वा संगठित स्टक एक्सचेन्जभन्दा बाहिरको 'ब्लक चैन'मा कहाँ गरेको हो भन्ने थाहा हुँदैन । सर्वसाधारणमा यस किसिमका भ्रम हुनुलाई सामान्य मान्न सकिएला तर नीति निर्माणको तहमा हुने अज्ञानलाई स्वीकार्य मान्न सकिँदैन । त्यसकारण यसका बारेमा छुट्टै चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

मूल्य दक्षता

मूल्य दक्षताका बारेमा युजिन फामाको 'एफिसिएन्ट मार्केट हाइपोथेसिस' बहुचर्चित सिद्धान्त हो । यो हाइपोथेसिसले वित्तीय औजारसँग सम्बन्धित सूचनाहरू उक्त औजारको बजार मूल्यमा प्रतिबिम्बित भएको छ

कि छैन भनेर हेर्छ। त्यस्ता सूचनाहरू बजार मूल्यमा जति छिटो प्रतिविम्बित हुन्छन् त्यस्तो बजारलाई दक्ष मानिन्छ। अर्को शब्दमा धितोपत्रको अन्तर्निहित मूल्य र बजार मूल्यमा ठूलो भिन्नता आउनुलाई राम्रो मानिँदैन। हाम्रो बजारका सम्बन्धमा यससम्बन्धी थोरै अध्ययन भएका छन्। ती अध्ययनले मूल्य दक्षताका हिसाबले नेपालको बजार कमजोर रहेको देखाएका छन्। धितोपत्रको कारोबारलाई सूचनाको कारोबार मान्ने हो भने बजारमा सूचना प्रवाह खासगरी पारदर्शिता र खुलासाको अभ्यासलाई व्यापक बनाएर लैजानु पर्छ। बजारका विद्यमान र सम्भावित सहभागी सबैले पूर्ण सूचना, उही समयमा र न्यूनतम लागतमा पाउनु पर्छ। विगतको तुलनामा सूचना प्रवाहमा सुधार आएको छ। तर यो अझै पर्याप्त छैन।

सरकार र नियामक निकाय

परिपक्व पुँजी बजार भएका मुलुकहरूको इतिहासभन्दा भिन्न तरिकाले नेपालमा पुँजी बजारको विकास भएको छ। विकसित मुलुकमा गैरराज्यपक्षको सक्रियतामा पुँजी बजारको विकास भएको हो। नेपालमा पुँजी बजारको स्थापना र विकास सरकारी पहलको उपज हो। नेपाल सरकारले नै आवश्यक ठानेर २०३३ सालमा सेक्युरिटी खरिद बिक्री केन्द्र स्थापना गरेपछि औपचारिक रूपमा नेपालमा पुँजी बजार अस्तित्वमा आएको हो। उक्त केन्द्रले नियामक, बजार सञ्चालक, मध्यस्थकर्ता, बजार सहभागीलगायत पुँजी बजारसम्बन्धी सबैजसो काम गर्थ्यो। २०५० सालमा आएर मात्रै उल्लिखित भूमिकालाई अलग्याउने गरी संस्थाहरू निर्माण भएको देखिन्छ। सोही अनुरूप नेपाल धितोपत्र बोर्ड नियामक निकायका रूपमा स्थापना भई आफ्नो गतिविधि सञ्चालन गर्दै आएको छ। बजारका लागि आवश्यक नीतिनियम तर्जुमा गर्ने, धितोपत्र व्यवसायीलाई अनुमति प्रदान गर्ने तथा तिनका गतिविधिको अनुगमन गर्ने, धितोपत्र निष्कासनलाई नियमन गर्नेलगायतका कार्य बोर्डले गर्दै आएको छ।

कुनै पनि मुलुकमा पुँजी बजारको सुसञ्चालन सरकार र नियामक निकायको दायित्वभित्र पर्छ। हाम्रो बजारका चुनौतीलाई सम्बोधन गर्नेगरी नीतिगत तथा

संस्थागत व्यवस्था गर्ने, असल अभ्यासलाई प्रोत्साहित गर्ने विषय सरकार र नियामक निकायको हो। बजार सन्तुलित छैन, बजारमा सहभागिता तथा कारोबार औजारको विविधता छैन भन्ने मान्ने हो भने त्यसलाई नीतिगत तहबाटै सम्बोधन गरिनुपर्छ। उदाहरणका लागि बजारमा तरलता अभिवृद्धि गर्नका लागि आवश्यक धेरै तत्वमध्ये एउटा कारोबारयोग्य (तत्काल कारोबार गर्न सकिने) धितोपत्र पर्याप्त रूपमा उपलब्ध हुनुपर्छ भन्ने हो। सूचीकृत कम्पनीको संख्या, सूचीकृत धितोपत्र र कारोबार रकमलाई आधार मान्दा हाम्रोमा बैंक वित्तीय संस्थाको वर्चस्व छ। यी कम्पनीका ठूलो हिस्सा (७० प्रतिशत) सेयर संस्थापक समूहमा हुन्छ, जसको कारोबार गर्नका लागि केही प्रक्रियागत औपचारिकता पुरा गर्नु पर्छ। साधारण समूहमा रहेको सेयरको किनबेच गर्ने अवस्थाभन्दा थप केही कागजात र समय संस्थापक सेयरको कारोबार गर्दा लाग्ने हुन्छ। यसले बजारको तरलतामा बाधा पुऱ्याएको छ। तसर्थ बजारको तरलता वृद्धि गर्नका लागि नीतिगत तहबाटै समाधान गरिनुपर्ने धेरै सवालमध्ये यो एउटा हो। समग्र आर्थिक विकास, सर्वसाधारणको आयस्तरमा वृद्धि, वित्तीय साक्षरतामा सुधार लगायतका विषय पनि नीतिगत तहबाटै सम्बोधन गरिनुपर्ने विषय हुन्।

बजार सञ्चालक

हाल बजार सञ्चालकको रूपमा मुख्य दुई निकाय छन्। सरकारी स्वामित्वको नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेड (नेप्से) र उसको सहायक कम्पनी सिडिएस एन्ड क्लियरिङ लिमिटेडले प्रचलित नियमको परिधिमा रही आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गरेका छन्। नेप्सेले अग्रपंक्तिको नियामकका रूपमा कम्पनीहरूको सूचीकरण, कारोबार, सुपरिवेक्षण तथा सूचना प्रवाहमा आफ्नो गतिविधिलाई केन्द्रित गरेको छ भने सिडिएससीले केन्द्रीय निक्षेप प्रणाली, राफसाफ तथा फछ्यौटको काम गरिरहेको छ। यी दुई निकायले पछिल्लो समय प्रयोगमा ल्याएको प्रविधिका कारण प्राथमिक बजार र दोस्रो बजारमा सहभागिता जनाउन लगानीकर्तालाई सहज भएको छ।

भण्डै तीन दर्जनको संख्यामा रहेका मर्चेन्ट बैंकर,

५० वटा धितोपत्र दलाल कम्पनी, दुई वटा क्रेडिट रेडिङ एजेन्सी र केही पोर्टफोलियो म्यानेजरले पनि धितोपत्र निष्काशनकर्ता र लगानीकर्तालाई आफ्नो सेवा उपलब्ध गराइरहेका छन्। यी सबैजसो निकाय आफ्नो भूमिका विस्तारका लागि प्रयासरत छन्।

सूचीकृत कम्पनी

नेप्सेमा सूचीकृत सबै कम्पनीमा संस्थागत सुशासनको अवस्था समान छैन। राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षणीय दायरामा रहेका कम्पनीहरूमा असल संस्थागत सुशासनका अभ्यासलाई केही मात्रामा प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ। तथापि केन्द्रीय बैंकले जारी गरेका नीतिगत व्यवस्थाका छिद्र पहिल्याएर त्यसको दुरुपयोग गरिएका घटना बेलाबेलामा सार्वजनिक हुने गरेका छन्।

पारदर्शिता र खुलासाको सवालमा हाम्रा सूचीकृत कम्पनीहरू कमजोर छन्। विद्यमान र सम्भावित सेयरधनीका लागि सूचना प्रवाह गर्ने सिलसिलामा कम्पनीहरूले अवलम्बन गर्ने गरेको अभ्यासलाई सन्तोषजनक मान्न सकिने अवस्था छैन। त्यस्ता सूचनाहरू सरोकारवालाको सहज पहुँचमा हुँदैनन्, सूचनाहरू अपुरा र अस्पष्ट हुने गरेका छन्। वित्तीय क्षेत्रबाहेकका कतिपय कम्पनीले सूचना नै नदिने गरेको अवस्था छ। सूचीकृत कम्पनीले आफ्नो मुख्य व्यवसायमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ, तर पब्लिक कम्पनी भएकाले विद्यमान र सम्भावित सेयरधनीप्रतिको दायित्वलाई बिर्सनुहुँदैन।

उद्यमी

संसारमा संयुक्त लगानीका कम्पनीको अवधारणा आजभन्दा झण्डै चार सय वर्षअघि ठूलो पुँजी आवश्यक हुने उद्यमको स्थापना तथा त्यसको विस्तारका सन्दर्भमा आएको हो। वर्तमान विश्वमा विकसित भनिएका मुलुकमा सोही अवधारणाअनुरूप नीतिनियम तर्जुमा गरिए, संस्थाहरू अस्तित्वमा आए र तदअनुरूप अभ्यासहरू गरिए। एक हिसाबले ती मुलुकहरूमा पुँजी बजारमार्फत पुँजी संकलन गर्ने, जोखिम तथा प्रतिफलको वितरण गर्ने संस्कृति नै निर्माण भयो। हामीकहाँ यो

संस्कृति भित्रिएको छैन। हामीले बाहिर भएका नीति नियम, संस्थाहरू र अभ्यासको नक्कल गर्नु तर त्यसलाई संस्कृति बनाउन सकेका छैनौं। त्यसैले उद्योग व्यवसाय स्थापना वा विस्तारका लागि पुँजी बजारको उपोग गर्नुपर्छ वा गर्न सकिन्छ भन्ने धारणाको विकास उद्यमीहरूमा भइसकेको छैन।

लगानीकर्ता

सचेत लगानीकर्ता पुँजी बजारका बलिया स्तम्भ हुन्। पुँजी बजारमा सक्रिय र प्रभावकारी सहभागिताका लागि लगानीकर्तामा आधारभूत ज्ञान आवश्यक हुन्छ। यसका लागि लगानीकर्ता सामान्य साक्षर भएर मात्रै पुग्दैन, वित्तीय रूपमा साक्षर हुन पनि उत्तिकै आवश्यक छ। लगानीका अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रणनीति बनाउन सक्ने सीप र क्षमता आवश्यक हुन्छ। यस सन्दर्भमा पछिल्लो समय लगानीसम्बन्धी आधारभूत तथा प्राविधिक विश्लेषण गर्ने, लगानीको व्यावहारिक विज्ञान (बिहेभिअरल साइन्स) लाई पछ्याउने लगानीकर्ताको जमात देखापरेको छ। तर यस्ता लगानीकर्ताको जमात सानो छ।

लगानीकर्ताले गर्ने निर्णयबाट सिर्जित हुने दायित्व र प्रतिफलको भोक्ता स्वयम् हो भन्ने तथ्यलाई बिर्सिने र लाभ आफ्नो पक्षमा र नोक्सानी अर्को पक्षमा सार्न खोज्ने गैरबजारीय अभ्यासहरू पछिल्लो समय देखापरेका छन्। यस्तो अभ्यासले संस्थापन पक्षलाई अल्मल्याउने पनि गरेको छ। 'पोलिटिकल्ली राइट' हुनखोज्ने राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व कहिलेकाँही यस्ता गलत अभ्यासलाई उछाल्ने समूहको दबाव वा प्रभावमा पर्ने गरेको पाइन्छ।

मिडिया

समाजको अरू क्षेत्रमा जस्तै पुँजी बजारमा पनि निष्पक्ष र बृहत समाजप्रतिको दायित्वबोध भएको पत्रकारिता आवश्यक हुन्छ। सञ्चारगृह र त्यसमा कार्यरत जनशक्तिअनुरूप पत्रकारिताको प्रस्तुति फरक छन्। केहीले व्यावसायिक पत्रकारिताको धर्मलाई लिएर हिँडेका छन् भने केहीले यसको अवहेलना गरेका छन्। यी दुई किसिमका पत्रकारिताको भेदलाई बजारका

सरोकारवालाले छुट्याउन सक्नुपर्छ ।

पहिलो थरीलाई सबल बनाउनुपर्छ भने दोस्रो थरीलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ । पहिलो थरीकालाई बजारसम्बन्धी ज्ञानले सुसज्जित बनाउने दायित्व संस्थापन पक्षको हो । पेशागत धर्ममा प्रतिबद्ध सञ्चारकर्मीलाई पुँजी बजारसम्बन्धी अभिमुखीकरणले सहयोग पुऱ्याउनसक्छ ।

निष्कर्ष

माथिको चर्चाबाट के थाहा हुन्छ भने सेयर बजारका सबै सरोकारवालाको चासो समान हुँदैनन् ।

संस्थापन पक्षको स्वार्थ बजारलाई अनुशासित, स्वच्छ, दिगो र पारदर्शी बनाउने हुनसक्छ भने एउटा व्यक्तिगत लगानीकर्ताको चाहना खुकुलो बजार र आफ्नो लाभलाई मात्रै अधिकतम बनाउने हुनसक्छ । तसर्थ, यस्ता स्वार्थहरूको द्वन्द्वलाई न्यूनीकरण गर्दै लैजानुपर्ने चुनौती हाम्रोसामु छ । यस्ता चुनौतीहरू सबै मुलुक र समयमा विद्यमान हुन्छन् । हाम्रो जस्तो उदीयमान बजारमा यस्ता चुनौती अभै तीव्र हुन्छन् । यसैले हाम्रा छलफललाई अभ्र गहन बनाइनुपर्छ । यस्ता छलफलले हाम्रो नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था र अभ्यासलाई सुदृढ बनाउँदै लैजान्छ र समाजको बृहत्तर हित सुनिश्चित गर्छ ।

नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालनको अवस्था र चुनौती

● रमेश अर्याल*

१. परिचय

विदेशी दाताले प्रापक राष्ट्रमा दिने अनुदान, ऋण तथा अन्य प्रकारका सहयोगलाई वैदेशिक सहायता भनिन्छ। वैदेशिक सहायता वित्तीय, मानवीय, प्राविधिक, वस्तुगत आदि रूपमा प्राप्त भई परिचालन भएको हुन्छ। यो गरिब, अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख देशको आर्थिक र प्राविधिक क्षमता विस्तार गर्न, विकासका लागि चाहिने लगानीको आवश्यकता र उपलब्ध स्रोतबीचको अन्तरलाई हटाउन, नयाँ पुँजी र प्रविधि भित्र्याउन, कमजोर अर्थतन्त्रलाई गतिशील तुल्याई विकासको गतिलाई तीब्रता दिन, अर्थतन्त्रको उत्पादन एवम् उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न र रोजगारी सिर्जना गर्न आवश्यक ठानिन्छ। हालका दिनमा वैदेशिक सहायताको दायरा विस्तार भई यसलाई विकास सहायता एवम् विदेशी दातालाई विकास साभेदार भन्न थालिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६ अनुसार 'अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता भन्नाले विभिन्न क्षेत्रको विकास तथा निर्माणका लागि द्विपक्षीय राष्ट्र, बहुपक्षीय तथा क्षेत्रीय संस्था र अन्य विश्वव्यापी कोषबाट प्राप्त हुने वित्तीय, प्राविधिक एवम् वस्तुगत सहायता सम्भन्नुपर्छ' भनी परिभाषित गरिएको छ।

२. वैदेशिक सहायताको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

विश्वमा वैदेशिक सहायताको वास्तविक सुरुआत दोस्रो विश्वयुद्धपछि पश्चिमी युरोपेली मुलुकहरूको पुनर्निर्माण गर्नको लागि भएको पाइन्छ। दोस्रो विश्वयुद्धले

क्षतविक्षत भएका मुलुकको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक पुँजीको व्यवस्था गर्न विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष खडा गरिएको थियो। दोस्रो विश्वयुद्धको अन्त्यसँगै पुँजीवादमा आधारित अमेरिका र समाजवादमा आधारित सोभियत महासंघको खेमामा विश्व विभाजित भयो। यी दुई खेमाका बीच नयाँ र गरिब मुलुकलाई आ-आफ्नो पक्षमा आकर्षित गर्न वैदेशिक सहायता प्रदान गर्ने होडबाजी चल्यो। अमेरिकाले सन् १९४७ मा मार्सल प्लानको घोषणा गरी सहायताको प्याकेज सुरु गर्‍यो भने सोभियत संघले पनि त्यस्ता मुलुकमा सहायताको मात्रा बढाउँदै लग्यो।

सन् १९६० र १९७० को दशकमा वैदेशिक सहायता पश्चिम युरोप र जापानबाट मध्यपूर्व र एसियाका गरिब मुलुकतर्फ विस्तार भयो। मध्यपूर्वमा शान्ति स्थापनाको लागि वैदेशिक सहयोगको उपयोग गर्न थालियो। अमेरिका र सोभियत संघबीचको शीतयुद्ध अन्त्य भएपछि वैदेशिक सहायताको स्वरूपमा पनि परिवर्तन भएको पाइन्छ। वैदेशिक सहायताले सन् १९५० को दशकमा सदासयता र सहयोग, सन् १९६० को दशकमा संस्था निर्माणका लागि पुँजीगत लगानी, सन् १९७० को दशकमा ग्रामीण विकास, सन् १९८० को दशकमा बृहत आर्थिक स्थायित्व, सन् १९९० को दशकमा मानवीय र सामाजिक पक्षको सम्बर्द्धन, सन् २००० को दशकमा मानव अधिकार, सुशासन, लैंगिक मुद्दा तथा सन् २०१० को दशकमा आतङ्कवाद नियन्त्रण, द्वन्द्व नियन्त्रण, वातावरण संरक्षण, समावेशीकरण, शान्ति निर्माण, विपद् व्यवस्थापन आदिमा जोड दिएको पाइन्छ।

*उपसचिव, अर्थ मन्त्रालय

नेपालको सन्दर्भमा वि.सं. १९६८ मा फर्पिङ जलविद्युत आयोजनामा तत्कालीन ब्रिटिश भारतको प्राविधिक सहायता भएपछि वैदेशिक सहायताको सुरुआत भएको मानिए तापनि आधिकारिक रूपमा सन् १९५१ जनवरी २३ मा अमेरिकाको 'प्वाइन्ट फोर कार्यक्रम' अन्तर्गत २२ हजार रूपैयाँको आकारमा नेपालमा सहायता भित्रिएको पाइन्छ । नेपालमा योजनाबद्ध विकासको सुरुआत भएको २०१३ सालदेखि वैदेशिक सहायताले गति लिन थालेको पाइन्छ । नेपालमा विकास खर्चको अधिकांश स्रोत वैदेशिक सहायतामा निर्भर रहेको पाइन्छ ।

३. वैदेशिक सहायताको प्रकार

वैदेशिक सहायताको स्वरूप, संरचना, प्रयोजन आदिका आधारमा वैदेशिक सहायताका प्रकार निम्नानुसार छन् :

(क) स्वरूपको आधारमा

- **वैदेशिक अनुदान** : सहायता प्रदान गर्नेले फिर्ता लैजान नपर्नेगरी तथा प्राप्त गर्ने देशलाई भविष्यमा कुनै पनि वित्तीय दायित्व नपर्नेगरी प्राप्त हुने सहायतालाई वैदेशिक अनुदान भनिन्छ ।
- **वैदेशिक ऋण** : सम्भोगितामा उल्लेखित शर्तको अधीनमा रही ऋणवापतको रकम साँवा तथा ब्याजको रूपमा फिर्ता गर्नुपर्नेगरी विकास साभेदारबाट प्राप्त सहायतालाई वैदेशिक ऋण भनिन्छ ।
- **प्राविधिक सहायता** : व्यक्तिगत तह (ज्ञान, सीप, नवीनता, उद्यमशीलता) र सांगठनिक तह (प्रणाली, कार्यविधि, प्रविधि) मा क्षमता विकासमा सघाउ पुऱ्याउने सहायता प्राविधिक सहायता हो ।

(ख) दाताका आधारमा

- **द्विपक्षीय सहायता** : एउटा मुलुकले अर्को मुलुकलाई उपलब्ध गराउने सहयोगलाई द्विपक्षीय सहायता भनिन्छ ।

- **बहुपक्षीय सहायता** : अन्तर्राष्ट्रिय संगठनको मध्यस्थतामा दिइने सहायतालाई बहुपक्षीय सहायता भनिन्छ । जस्तै; विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, युएनडिपी लगायतका संस्थाले उपलब्ध गराउने सहायता ।

(ग) अन्य आधारमा

- **सशर्त र निशर्त सहायता** : विभिन्न शर्तहरू पुरा गर्नेगरी दिइने सहायतालाई सशर्त सहायता भनिन्छ भने विना कुनै शर्त उपलब्ध गराउने सहायतालाई निशर्त सहायता भनिन्छ ।
- **अफिसियल डेभलपमेन्ट एसिस्ट्यान्स (ODA) र प्राइभेट भोल्युन्टरी एसिस्ट्यान्स (PVA)** : कुनै मुलुक वा निकायले औपचारिक च्यानलमार्फत विकासशील मुलुकको सरकारलाई प्रदान गर्ने सहायता अफिसियल डेभलपमेन्ट एसिस्ट्यान्स हो । त्यस्तै कुनै मुलुकको नागरिक वा संस्थाले स्वेच्छाले अर्को मुलुकको नागरिकको हितमा त्यस मुलुकको सरकारमार्फत वा सोभै प्रदान गर्ने सहायता प्राइभेट भोल्युन्टरी एसिस्ट्यान्स हो ।

४. वैदेशिक सहायता परिचालनका ढाँचा

वैदेशिक सहायता परिचालन गर्दा देहायका ढाँचाको अवलम्बन गरिएको पाइन्छ :

- (क) **बजेट सहायता** : विकासका प्राथमिकता तथा कार्यक्रमहरूमा रकम विनियोजन गर्न सहयोग पुग्नेगरी सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सहायता बजेट सहायता हो ।
- (ख) **क्षेत्रगत सहायता** : कुनै विषयगत क्षेत्रको समग्र नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने उद्देश्यले धेरै विकास साभेदारको संलग्नतामा परिचालन गरिने सहायता क्षेत्रगत अवधारणामा आधारित सहायता हो । शिक्षा, स्वास्थ्य क्षेत्रमा यसको अभ्यास भएको पाइन्छ ।

- (ग) **कार्यक्रममा आधारित सहायता** : सरकारको विस्तृत कार्यक्रम र बजेटको खाकालाई सहयोग गर्ने, सरकारको कार्यान्वयन निकायको नेतृत्वमा कार्यान्वयन हुने, औपचारिक एवम् साभ्मा संयन्त्रमार्फत विकास साभ्भेदारबीचको समन्वय, प्रतिवेदन, बजेट, वित्त व्यवस्थापन तथा खरिद प्रक्रियामा सामञ्जस्य कायम गर्नेगरी प्राप्त हुने सहायता कार्यक्रममा आधारित सहायता हो ।
- (घ) **परियोजनामा आधारित सहायता** : सरकारलाई पूर्वनिर्धारित उद्देश्य, बजेट एवम् प्रतिफल प्राप्त गर्नका लागि छुट्टै आयोजना सञ्चालन गर्न प्राप्त हुने सहायता परियोजनामा आधारित सहायता हो ।
- (ङ) **मानवीय सहायता** : भूकम्प, बाढीपहिरो लगायतका विपद् तथा शरणार्थी व्यवस्थापनलगायतका असामान्य परिस्थितिमा उपलब्ध गराइने सहायता मानवीय सहायता हो ।

५. वैदेशिक सहायता प्रभावकारी बनाउन भएका प्रयास

विश्वमा वैदेशिक सहायता प्रभावकारी बनाउन भएका मुख्य प्रयास निम्नानुसार छन् :

- **सहस्राब्दी विकास लक्ष्य**: सन् २००० को सेप्टेम्बरमा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाले गरेको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा आठौँ लक्ष्यको रूपमा विकासको लागि साभ्भेदारी भन्ने राखिएको थियो । यस अनुसार विकसित मुलुकहरूले आफूले दिने सहायता बढाउँदै लगेर सन् २०१५ सम्ममा कुल राष्ट्रिय आयको ०.७ प्रतिशत पुऱ्याउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए ।
- **मोन्टेरो सहमति २००२**: मेक्सिको सिटीमा सन् २००२ मा भएको Financing for Development सम्मेलनमा सहायता प्रभावकारिताका लागि लिने र दिने पक्षबीच समन्वय, सामञ्जस्यता, सामूहिकता र साभ्भेदारी जस्ता कमभन्दा कम खर्चमा विकासको प्रतिफल प्राप्त गर्न सघाउने व्यवहार अवलम्बन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त भएको थियो ।

- **विकासका लागि प्रतिफल विषयक पहिलो गोलमेच २००२**: अमेरिकाको वासिङ्गटन डीसीमा भएको गोलमेचले स्थानीय स्तरको मागको आधारमा सहयोग परिचालन गर्ने र Result Based Approach बाट विकास लक्ष्य हासिल गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको थियो ।
- **रोम घोषणा, २००३**: इटालीको रोममा सन् २००३ मा सहायता प्रभावकारिताको पहिलो उच्चस्तरीय सम्मेलन भई सहायता प्रभावकारिताका लागि Ownership, Allignment & Harmonization लाई अघि सार्ने उल्लेख भएको थियो ।
- **विकासका लागि प्रतिफल विषयक दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय गोलमेच २००४**: मोरक्कोमा भएको यस सम्मेलनले विकासका प्रतिफलमुखी ढाँचामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई साभ्भमा बनाई व्यवस्थापन खर्च घटाउने र प्रगति प्रतिवेदनलाई सरल बनाउने उल्लेख गरेको थियो ।
- **पेरिस घोषणा, २००५**: फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा भएको सम्मेलनले सहायता प्रभावकारिताका लागि निम्न पाँच वटा सिद्धान्त उल्लेख गरी पेरिस घोषणापत्र जारी गरेको थियो :
- **Ownership (स्वामित्व)**: वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित कार्यक्रमको स्वामित्व सहायता प्राप्त गर्ने मुलुक आफैँले लिनुपर्ने अर्थात् गरिबी घटाउने रणनीति, भ्रष्टाचार घटाउने र संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने कार्य आफैँले गर्नुपर्ने ।
- **Allignment (आबद्धता)**: सहायता प्रदान गर्नेले सहायता लिने मुलुकको नीति, योजना, प्राथमिकता र उद्देश्यसँग आबद्ध भएर सहायताको परिचालन गर्नुपर्ने ।
- **Harmonization (सामञ्जस्यता)**: सहायता परिचालनमा दोहोरोपना हटाउन दाताहरूबीचमै समन्वय हुनुपर्ने, प्रक्रिया सरलीकरण र सूचना आदानप्रदान गर्नुपर्ने ।

- **Managing for results (नतिजाका लागि व्यवस्थापन):** नतिजा परिणामुखी हुनुपर्ने र मापनयोग्य हुनुपर्ने ।
- **Mutual Accountability (पारस्परिक उत्तरदायित्व):** सहायता परिचालनमा दाता र सहायता प्राप्त गर्ने मुलुक दुवै उत्तरदायी हुनुपर्ने ।
- **आक्रा कार्ययोजना, २००८:** पेरिस घोषणापत्रलाई सुदृढ बनाउने र कार्यान्वयनमा लैजान घानाको राजधानी आक्रामा सन् २००८ मा तेस्रो उच्चस्तरीय वैदेशिक सहायता प्रभावकारिता सम्मेलन भएको थियो । यसले कामका लागि क्षमता विकास, स्वामित्व, साभेदारी र नतिजामा ध्यान केन्द्रित गरेको थियो ।
- **बुसान प्रतिबद्धता, २०११:** दक्षिण कोरियाको बुसानमा भएको चौथो वैदेशिक सहायता प्रभावकारिता उच्चस्तरीय सम्मेलनमा चार सिद्धान्तहरूलाई अगाडि ल्याइएको थियो । ती हुन्: विकासोन्मुख राष्ट्रहरूद्वारा विकास प्राथमिकताको स्वामित्व, नतिजामा ध्यान, समावेशी विकास साभेदारी र आपसी पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता ।
- **मेक्सिको बैठक २०१४:** मेक्सिकोमा सन् २०१४ मा भएको First High Level Meeting of the Global Partnership for Effective Development Cooperation बैठकले बुसान प्रतिबद्धताको कार्यान्वयनको प्रतिफलको बारेमा छलफल गरी Inclusive & Sustainable Development मा जोड दिएको थियो ।
- **न्यूयोर्क बैठक, २०१६:** न्यूयोर्कमा भएको पाँचौँ वैदेशिक सहायता प्रभावकारिता उच्चस्तरीय सम्मेलनमा विकास सहायताद्वारा 2030 Agenda को प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, विकास सहयोगमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउने लगायतका सहमति भएको थियो ।
- **नैरोबी बैठक, २०१६:** नैरोबीमा सन् २०१६ मा भएको Second High Level meeting मा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा जोड दिँदै चार

सिद्धान्तहरू सहयोग प्राप्त गर्ने साभेदारी राष्ट्रहरूको विकास प्राथमिकताको स्वामित्वमा जोड, नतिजामा ध्यान, समावेशी विकास साभेदारी र आपसी पारदर्शिता तथा जवाफदेहितामा जोड दिइएको थियो ।

६. नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालनको लागि भएका कानूनी, नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था

(क) कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था

- नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ५१ मा राज्यका नीतिअन्तर्गत अर्थ, उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी नीतिमा वैदेशिक सहायता लिँदा राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई आधार बनाउँदै यसलाई पारदर्शी बनाउने र वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त रकम राष्ट्रिय बजेटमा समाहित गर्ने उल्लेख छ ।
- संविधानको धारा ५९(६) ले देशको आर्थिक विकासका लागि वैदेशिक सहायता लिने र परिचालन गर्ने पूर्ण अधिकार संघीय सरकारलाई दिएको छ । यसैगरी अनुसूची-५ ले संघीय सरकारलाई सबै प्रकारका वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने अधिकार दिएको छ भने अनुसूची-६ ले प्रदेश सरकारलाई संघीय सरकारको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग परिचालन गर्नसक्ने अधिकार दिएको छ ।
- ऋण तथा जमानत ऐन, २०२५ ले वैदेशिक ऋण लिन पाउने सीमा तोकिदिएको छ ।
- पन्ध्रौँ योजनामा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता शीर्षकमा 'अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको प्रभावकारी परिचालनमार्फत विकास र समृद्ध अर्थतन्त्र निर्माण' भन्ने सोच उल्लेख छ । त्यस्तै मुलुकको आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको परिचालन अभिवृद्धि गरी राष्ट्रिय क्षमता अभिवृद्धि गर्दै विकास लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको छनोटपूर्ण

उपयोगमार्फत उत्पादन, उत्पादकत्व तथा रोजगारी बढाउँदै मुलुकलाई विकास वित्तमा क्रमशः आत्मनिर्भरता उन्मुख बनाउने उद्देश्य लिइएको छ ।

- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा वैदेशिक सहायता परिचालनसम्बन्धी मापदण्ड, २०७६
- पेरिस घोषणा २००५, आक्रा कार्ययोजना २००८, बुसान सम्मेलन २०११, मेक्सिको बैठक २०१४, न्यूयोर्क बैठक २०१६ र नैरवी बैठक २०१६ द्वारा स्थापित सिद्धान्तानुरूप साभेदारी गर्ने कुरामा सहमति
- विदेशी लगानी नीति, २०७१
- हरेक वर्ष आउने सरकारको नीति कार्यक्रम र बजेटमा वैदेशिक सहायता परिचालन हुने गरेको । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को संघीय बजेटमा वैदेशिक अनुदान रु.५७ अर्ब ९९ करोड र वैदेशिक ऋण रु.२ खर्ब ९८ अर्ब ८३ करोड परिचालन गर्ने उल्लेख छ ।
- वैदेशिक सहायताको समन्वय तथा परिचालनसम्बन्धी उच्चस्तरीय समितिको कार्यविधि, २०६७
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सहयोग परिचालन निर्देशिका, २०७२

(ख) संस्थागत व्यवस्था

- अर्थमन्त्रीको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति कार्यान्वयन समितिको व्यवस्था भएको,
- अर्थ मन्त्रालय, अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता समन्वयको सम्पर्क बिन्दुको रूपमा रहेको,
- अर्थ मन्त्रालयमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता समन्वय महाशाखाको व्यवस्था भएको,
- क्षेत्रगत मन्त्रालयमा वैदेशिक सहायता हेर्ने महाशाखा/शाखाको व्यवस्था भएको,
- अर्थ मन्त्रालयमा सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Aid Management Information System, AMIS) को व्यवस्था भएको, यसबाट विकास सहायता कहाँ, कसरी परिचालन भएको छ भन्ने अवगत हुन्छ ।
- स्थानीय विकास साभेदार बैठक
- संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा
- आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयको समन्वयमा प्रदेशस्तरको अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताका आयोजनाको अनुगमन र समीक्षा
- जिल्ला समन्वय समितिबाट स्थानीय तहमा कार्यान्वयन भएका अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताका आयोजनाको अनुगमन र समीक्षा

अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६

१. दीर्घकालीन सोच: राष्ट्रिय विकासका प्रयासहरूमा विकास साभेदारहरूको पुँजी र प्रविधिलाई राष्ट्रको आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा परिचालन गर्ने ।
२. उद्देश्य: समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको राष्ट्रिय आकांक्षालाई साकार पार्न अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन गर्ने ।
३. लक्ष्य
  - मुलुकलाई आगामी तीन वर्षभित्र अति कम विकसित राष्ट्रको सूचीबाट स्तरोन्नति गर्न आवश्यक स्रोत परिचालन गर्ने ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६

- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता समेत उपयोग गरी सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै नेपाललाई मध्यम आय भएको राष्ट्रको रूपमा स्तरोन्नति गर्ने ।
- राष्ट्रिय विकास नीतिअनुरूपका आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा बाह्य स्रोत परिचालन गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको पारदर्शी र नतिजामुखी उपयोगमार्फत राष्ट्रिय क्षमता वृद्धि गर्दै सहायताप्रतिको निर्भरता क्रमशः घटाउँदै लैजाने ।

४. रणनीति

- उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने, उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने, रोजगारीका अवसरहरू व्यापक रूपमा सिर्जना गर्ने, निकासीजन्य उत्पादनका क्षेत्रमा सहायता परिचालन गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन गर्दा सबै क्षेत्र, वर्ग र समुदायको सन्तुलित विकासमा ध्यान दिने ।
- राष्ट्रिय उत्पादन वृद्धि गरी निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने, आयात प्रतिस्थापन गर्ने, व्यापार असन्तुलनलाई तीव्र रूपमा सन्तुलनतर्फ लैजाने र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायतालाई मुलुकको विकासका पूर्वशर्त मानिने क्षेत्र र विषयहरूमा केन्द्रित गर्ने ।
- राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा आबद्ध हुनेगरी अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता लिने र सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली सुदृढ गरी पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्ने ।
- नेपालमा सञ्चालन हुने विकास साभेदारहरूको संयुक्त सहायता कोष तथा पूर्वाधार आयोजनामा आधारित सहवित्तीय लगानीका आयोजना वा प्राविधिक सहायता कार्यक्रमबाहेक सामान्यतः कुनै पनि एक विकास साभेदारले अर्को विकास साभेदार वा निकायमार्फत सञ्चालन नगर्ने ।

७. नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालनको अवस्था

(क) आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेटमा विकास सहायताअन्तर्गत अनुदानबाट रु.५७ अर्ब ९९ करोड ५५ लाख (१६.३ प्रतिशत) र ऋणबाट रु.२ खर्ब ९८ अर्ब ८३ करोड ३३ लाख (८३.७ प्रतिशत) गरी जम्मा रु.३ खर्ब ५६ अर्ब ८२ करोड ८८ लाख वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने लक्ष्य रहेको छ । यो कुल बजेटको २३.३ प्रतिशत हो । पछिल्लो पाँच वर्षको बजेटको विश्लेषण गर्दा कुल बजेटमा वैदेशिक सहायताको अंश औसतमा २४ प्रतिशत छ । २०७६ को

असार मसान्तसम्म नेपाल सरकारले तिर्न बाँकी वैदेशिक ऋण रु. ५ खर्ब ९४ अर्ब ६९ करोड छ ।

(ख) अर्थ मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित Development Cooperation Report (2018-2019) अनुसार नेपालमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा वैदेशिक सहायताको अवस्था निम्नानुसार छः

- आ.व. २०७५/७६ मा अफिसियल डेभलपमेन्ट एसिस्ट्यान्स (ODA) १५७८ मिलियन अमेरिकी डलर परिचालन भएको छ ।
- ODA सहायतामा बहुपक्षीय सहयोग ६०

- प्रतिशत (९४० मिलियन अमेरिकी डलर) र द्विपक्षीय सहयोग ४० प्रतिशत (६३८ मिलियन अमेरिकी डलर) रहेको छ ।
- सहायतामा ऋणको अंश ६० प्रतिशत (९४४ मिलियन अमेरिकी डलर), अनुदानको अंश २७ प्रतिशत (४२३ मिलियन अमेरिकी डलर) र प्राविधिक सहायताको अंश १३ प्रतिशत (२११ मिलियन अमेरिकी डलर) रहेको छ ।
  - समग्रमा बढी सहायता परिचालन गर्ने पाँच विकास साभेदार क्रमशः विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, चीन, बेलायत र जापान हुन्, जसले कुल सहायताको ७६ प्रतिशत अंश ओगटेका छन् ।
  - बढी अनुदान उपलब्ध गराउने पाँच विकास साभेदारहरू चीन, बेलायत, संयुक्त राष्ट्र संघका निकाय, जापान र युरोपियन युनियन हुन् ।
  - बढी ऋण उपलब्ध गराउने पाँच विकास साभेदारहरू विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, जापान, भारत र चीन हुन् ।
  - बढी प्राविधिक सहायता बढी उपलब्ध गराउने पाँच विकास साभेदारहरू बेलायत, अमेरिका, संयुक्त राष्ट्र संघका निकाय, जर्मनी र जापान हुन् ।
  - बढी सहयोग गर्ने पाँच बहुपक्षीय दाता क्रमशः विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, संयुक्त राष्ट्र संघका निकाय, युरोपियन युनियन र कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग ।
  - बढी सहयोग गर्ने पाँच द्विपक्षीय दाता क्रमशः चीन, बेलायत, जापान, अमेरिका र भारत ।
  - वैदेशिक सहायता बजेटमार्फत ७८ प्रतिशत र बजेटबाहिरबाट २२ प्रतिशत आउने गरेको छ ।
  - सरकारी लेखाप्रणालीमा आबद्ध वैदेशिक सहायता ४६ प्रतिशत छ ।
  - प्राप्त सहायताको ढाँचातर्फ परियोजनागत सहायता ५५ प्रतिशत, कार्यक्रमगत सहायता १७ प्रतिशत, बजेटरी सहायता १५ प्रतिशत, मानवीय सहायता १० प्रतिशत, क्षेत्रगत सहायता २ प्रतिशत र अन्य सहायता १.० प्रतिशत रहेको छ ।
  - सहायताको खण्डीकरण उच्च छ । एक विकास साभेदार औसतमा ८ देखि २५ वटा सम्म मन्त्रालयमा संलग्न भएको पाइन्छ ।
  - सबैभन्दा बढी सहायता लिने ५ क्षेत्र क्रमशः शिक्षा, उर्जा, पुनर्निर्माण, स्थानीय विकास र आर्थिक ।
  - प्रदेशको आधारमा सहायता बढी परिचालन हुने प्रदेश क्रमशः बाग्मती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश, प्रदेश नं. ५, प्रदेश नं. १, प्रदेश नं. २, कर्णाली प्रदेश र सुदूर पश्चिम प्रदेश ।
- (ग) सहायताको सोधभर्ना स्थिति
- चालु आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को प्रारम्भमा वैदेशिक सहायतातर्फ नेपाल सरकारको स्रोतबाट खर्च भई सोधभर्ना प्राप्त गर्नुपर्ने रकम रू. ४१ अर्ब ४८ करोड ५६ लाख रहेकोमा चालू आर्थिक वर्षको पुस मसान्तसम्ममा सोधभर्ना लिनुपर्ने रकम रू. ६४ अर्ब ४८ करोड ३८ लाख पुगेको छ । यस अवधिमा रू. ३४ अर्ब २१ करोड ५७ लाख प्राप्त भई रू. ३० अर्ब २६ करोड ८१ लाख सोधभर्ना प्राप्त हुन बाँकी छ ।
- (घ) सहायता परिचालनमा प्राप्त भएका मुख्य उपलब्धि
- विकास सहायताको व्यवस्थापनमा केही संरचनात्मक परिवर्तनहरू भएका छन् । बजेटरी सहायताको अंश वृद्धि हुँदै गएको छ ।

- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६ का आधारमा सहायता वार्ता गर्न प्रारम्भ भएको छ ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा वैदेशिक सहायता परिचालनसम्बन्धी मापदण्ड, २०७६ स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको छ ।
- विकास सहायता प्राप्तमा परामर्श खर्च घटाउनुको साथै सम्भव भएसम्म नेपाली परामर्शदातालाई छनोटमा प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरिएको छ ।
- विकास सहायता उत्पादन र रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने तथा ठूला पूर्वाधार आयोजनाहरूमा केन्द्रित भएको छ ।
- सहवित्तीय लगानी वा सम्मिश्रित वित्तबाट विकास सहायता परिचालनमा गर्ने कार्यको सुरुआत भएको छ ।
- Aid Management Platform (AMP) लाई परिमार्जन गरेरसहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Aid Management Information System, AMIS) तयार भई प्रयोगमा आएको छ, र प्रयोगकर्तामैत्री भएको छ ।
- जलवायु वित्त (Climate Finance) को विश्वव्यापी कोषमा पहुँच स्थापित भएको छ ।

द. वैदेशिक सहायता परिचालनका चुनौती

नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालनका चुनौती निम्नानुसार छन् :

- सबै प्रकारका वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा आवद्ध गर्नुपर्नेमा अझै पनि २२ प्रतिशत सहायता राष्ट्रिय बजेटबाहिर रहेकोले सबै सहायतालाई राष्ट्रिय बजेटमा आवद्ध गर्ने चुनौती छ ।
- सहायताका नाममा अनावश्यक शर्तलाई

स्वीकार नगरी राष्ट्रिय प्राथमिकता, माग, आवश्यकता तथा हितको आधारमा विदेशी सहायताको परिचालन गर्नुपर्ने चुनौती छ ।

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वयतात्मक रूपमा सहायता परिचालन गर्नुपर्ने ।
- प्राविधिक सहायतालाई प्रविधि हस्तान्तरणसँग सम्बन्धित तथा पुँजी निर्माणमा उपयोग गर्ने कार्यमा परिचालन गर्नुपर्ने ।
- आयोजना/कार्यक्रमका लागि वैदेशिक सहायता सम्झौता गर्नु अगाडि पूर्वतयारी गर्नुपर्ने ।
- विकास सहायता संलग्न रहेका आयोजनाको पूर्वतयारी परिसूचक (Project Readiness Filter) तयार गरी लागू गर्नुपर्ने ।
- सहायताको प्रतिबद्धता र उपयोगबीचको अन्तर घटाउनुपर्ने ।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनाबाट समयमा सोधभर्ना प्राप्त गर्नुपर्ने ।
- सहयोग रकम खर्च गर्ने क्षमता बढाउन प्रक्रियागत सरलता र संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।
- सबै तहको सहायता व्यवस्थापनमा अपनत्व, आबद्धता, जवाफदेहिता, उत्तरदायित्व र पारदर्शिता जस्ता असल अभ्यास सुनिश्चित गर्नुपर्ने ।
- उत्पादन वृद्धि गर्ने, पुँजी निर्माण र दीगोपनालाई आधार बनाई आवधिक योजनाले निर्दिष्ट गरेका प्राथमिकताका क्षेत्रमा सहायता केन्द्रित गर्नुपर्ने ।
- सहायता सूचना व्यवस्थापन प्रणाली प्रभावकारी बनाउनुपर्ने ।
- वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनाको

अनुगमन र मूल्याङ्कन पक्ष सशक्त बनाउनुपर्ने ।

- सहायता परिचालन गर्ने निकायहरू: अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र क्षेत्रगत मन्त्रालयबीच समन्वय कायम गर्नुपर्ने ।
- गैरसरकारी संस्थामार्फत आउने सहायताको प्रभावकारिताका लागि समाज कल्याण परिषद्लाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने ।
- आयोजना व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, आयोजनाहरूमा सक्षम र अनुभवी नेतृत्वको छनोट गरी कार्यसम्पादन सम्झौता गरी कर्मचारीको कामको आधारमा दण्ड पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- पेरिस घोषणा, आक्रा कार्ययोजना, बुसान सम्मेलन, मेक्सिको बैठक, न्यूयोर्क बैठक र नैरोबी बैठकका प्रतिबद्धतालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।

- सहलगानी, समिश्रित वित्त, दक्षिण दक्षिण एवम् त्रिपक्षीय सहायता, विकासका लागि निजी क्षेत्रसँग साभेदारी जस्ता नयाँ उपकरणहरूको प्रयोग गर्न क्षमता विकास गर्नुपर्ने ।

९. निष्कर्ष :

वि.सं. २०७९ सम्ममा विकासशील मुलुकको रूपमा स्तरोन्नति हुन र वि.सं. २०८७ सम्ममा मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नतिसहित दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न आवश्यक पर्ने सार्वजनिक लगानी जुटाउन नेपालमा वैदेशिक सहायता परिचालन गर्नुपर्ने बाध्यताले गर्दा विद्यमान अवस्थामा वैदेशिक सहायतालाई इन्कार गर्नसक्ने अवस्था छैन । यसैले वैदेशिक सहायताको उचित व्यवस्थापन र परिचालन गरेर बढीभन्दा बढी फाइदा लिनुपर्नेतर्फ ध्यान दिन जरुरी छ । साथै सहलगानी, समिश्रित वित्त, दक्षिण दक्षिण एवम् त्रिपक्षीय सहायता, विकासका लागि निजी क्षेत्रसँग साभेदारी जस्ता नयाँ उपकरणको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताव व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०७५/७६, २०७६, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं ।
- आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेट वक्तव्य, २०७६, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेटको अर्धवार्षिक समीक्षा प्रतिवेदन, २०७६ माघ, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
- महालेखापरीक्षकको ५६ औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, काठमाडौं ।
- देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०७५/७६), नेपाल राष्ट्र बैंक, काठमाडौं ।
- Development Cooperation Report, Fiscal Year 2018/19, Ministry of Finance, Kathmandu.

सार्वजनिक संस्थानका वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण सिद्धान्त र नेपालमा यसको प्रयोग

● रमेशप्रसाद पराजुली*

१. विषय प्रवेश

सार्वजनिक संस्थानहरू कुनै पनि देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड हो। हाम्रो जस्तो अल्पविकसित देश विकासको प्रारम्भिक चरणमा जनताका आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने, औद्योगिक र व्यावसायिक वातावरण निर्माण, रोजगारी सिर्जना, पूर्वाधारको विकास, निजी क्षेत्र नपुगेको स्थानमा आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन, बजारमा निजी क्षेत्रको एकाधिकार समाप्ति, नवीनतम प्रविधिको विकासमा जोड, समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको निर्माण र 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली'को परिकल्पनालाई साकार पार्न सार्वजनिक संस्थानको आवश्यकता पर्छ। जुनसुकै किसिमको शासन प्रणाली रहेका मुलुकमा पनि सार्वजनिक संस्थानहरू अस्तित्वमा रहेका देखिन्छन्। प्रस्तुत लेखले सार्वजनिक संस्थानमा वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारणसम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्षको विश्लेषणसँगै नेपालको सन्दर्भमा व्यावहारिक पक्षको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेको छ।

२. सार्वजनिक संस्थानको अर्थ

सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व र नियन्त्रण रहेको औद्योगिक तथा व्यावसायिक कार्य गर्ने संगठित निकायलाई सार्वजनिक संस्थान भनिन्छ। निजीकरण ऐन, २०५० मा सार्वजनिक संस्थानलाई 'नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व रहेको कम्पनी, संगठित संस्था, उद्योग वा अन्य कुनै निकाय'को रूपमा परिभाषित गर्नुका साथै सो शब्दले 'यस्तो कम्पनी संगठित संस्था, उद्योग वा अन्य कुनै निकायसमेतलाई जनाउने' उल्लेख

गरिएको छ। त्यस्तै, अर्थशास्त्री ए.एच. हान्सनले 'कृषि, उद्योग, वित्तीय तथा व्यापारसम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्ने सरकारी स्वामित्वमा रहेका तथा सञ्चालित उद्यमलाई सार्वजनिक उद्यम'को रूपमा परिभाषित गरेका छन्। यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि; पूर्ण वा आंशिक रूपमा सरकारी स्वामित्व र नियन्त्रणमा रहेको कृषि, उद्योग, वित्तीय तथा व्यापार, सेवा वा अन्य कार्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित तथा सञ्चालित संगठित संस्थालाई सार्वजनिक संस्थानको रूपमा अर्थात्उन सकिन्छ।

३. सार्वजनिक संस्थानका विशेषता

सार्वजनिक संस्थान स्थापनाको उद्देश्य, कार्यप्रकृति र आवश्यकताको आधारमा यसका विशेषतालाई उल्लेख गर्न सकिन्छ। मूलतः सरकारद्वारा स्थापित, सरकारको व्यवस्थापन, अलग्गै कानूनी संयन्त्र, वित्तीय स्वायत्तता, सञ्चालन स्वतन्त्रता, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, सरकारको योजना कार्यान्वयनमा सहयोगी, सार्वजनिक वस्तु वा सेवाको सहज उपलब्धता, सामाजिक उत्तरदायित्व वहन, औद्योगिकरणमा सहयोगी, निजी एकाधिकारीको नियन्त्रण आदि संस्थानका विशेषता हुन्।

४. नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको अवस्था

अर्थ मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित 'सार्वजनिक संस्थानको वार्षिक स्थिति समीक्षा, २०७६' अनुसार आ.व. २०७४/७५ को अन्त्यसम्ममा कुल ३९ संस्थान अस्तित्वमा छन्। तीमध्ये ३७ संस्थान सञ्चालनमा र दुई बन्द अवस्थामा छन्। सञ्चालनमा रहेकामध्ये २६ संस्थान नाफामा र ११ संस्थान घाटामा रहेका छन्।

*सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

अस्तित्वमा रहेका ३९ संस्थानमध्ये नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा १८, अधिकांश सेयर सहितको आंशिक स्वामित्वमा १७ र ५० प्रतिशतभन्दा कम स्वामित्व भएका चार वटा रहेका छन् । यी संस्थानमा नेपाल सरकारको कुल लगानी रु.३ खर्ब ६४ अर्ब ७९ करोड १९ लाख रहेकोमा सेयर लगानी ५५ प्रतिशत र ऋण लगानी ४५ प्रतिशत छ । सार्वजनिक संस्थानले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १३ प्रतिशत, राजस्वमा १२.८३ प्रतिशत योगदान पुऱ्याएका छन् । ती संस्थानमा कुल २८ हजार ५ सय २२ जनाले रोजगारी प्राप्त गरेका छन् । समीक्षा अवधिमा रु.४२ अर्ब २३ करोड सञ्चित नाफा, रु.९ अर्ब ८९ करोड लाभांश, रु.५ खर्ब ९ अर्ब ६२ करोड नेटवर्थ र कोषमा व्यवस्था नगरिएको दायित्व रु.३८ अर्ब ८२ करोड ७४ लाख रहेको छ ।

आ.व.२०७४/७५ को अन्त्यसम्म २४ वटा संस्थानले मात्र लेखापरीक्षण सम्पन्न गरेका छन् । समीक्षा अवधिमा समग्र संस्थानहरूको खुद नाफा रु.४४ अर्ब छ । उच्च नाफा आर्जन गर्ने पाँच संस्थानमा क्रमशः नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड, नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड, नेपाल आयल निगम लिमिटेड र कृषि विकास बैंक लिमिटेड रहेका छन् । समग्र खुद नाफामा ७४ प्रतिशत हिस्सा यी पाँच वटाको रहेको छ ।

उद्यमशीलता र सार्वजनिक हितलाई उपयुक्त ढङ्गले व्यवस्थापन गर्नु, सरकारको हस्तक्षेपकाबीच व्यावसायिक निर्णय गर्नु, वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण, गुणस्तर र मूल्यबाट आम नागरिकलाई सन्तुष्टि प्रदान गर्नु, विनिवेश भएका संस्थानको विवादलाई उपयुक्त ढङ्गले समाधान गर्नु, सुशासन कायम गर्नु, फरकफरक ऐन अनुसार सञ्चालन भएका संस्थानलाई

छाता ऐन बनाई कानूनी रूपमा एकतृत गर्नु नै संस्थानको मुख्य चुनौती रहेका छन् ।

नवीन प्रविधिको उपयोग, एकीकृत कानून निर्माणको क्रममा रहेकोले व्यावसायिक तथा सञ्चालन स्वायत्तता, सार्वजनिक निजी साभेदारीको अधिकतम प्रयोग, सडक सञ्जालको व्यापक विस्तारले सेवा प्रवाहमा सहजता, स्थिर सरकारका कारण नीतिगत स्पष्टता र कार्य प्रकृतिको आधारमा संस्थानहरूको मर्जरको कारणले सञ्चालन लागतमा कमी आउने र सार्वजनिक वस्तु तथा सेवाको गुणस्तरमा आम नागरिकको विश्वास रहेको हुँदा संस्थानहरूले यसको फाइदा लिनसक्ने अवसरसमेत विद्यमान रहेका देखिन्छ ।

५. चालू योजनामा सार्वजनिक संस्थानसम्बन्धी व्यवस्था

चालू पन्ध्रौं योजनामा सार्वजनिक संस्थानको विकास र प्रवर्द्धनको निम्ति देहायका नीतिगत व्यवस्था राखिएका छन् ।

सोच: सबल र प्रतिस्पर्धी सार्वजनिक संस्थानमार्फत आत्मनिर्भर र समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र निर्माण ।

लक्ष्य: सार्वजनिक संस्थानको कुशल र प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी अत्यावश्यक, सार्वजनिक र एकाधिकार रहेका वस्तु तथा सेवाको गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ उपलब्धता कायम गर्ने ।

उद्देश्य: सार्वजनिक संस्थानको स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गरी गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र उपभोगमा नागरिकको पहुँच स्थापित गर्नु ।

रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. आवश्यकता र उपादेयताका आधारमा संघीय प्रणालीबमोजिम उपयुक्त ठहरिएका सार्वजनिक संस्थानको पुनर्संरचना र स्थापना तथा सान्दर्भिक नदेखिएका संस्थानको विनिवेश गर्ने ।	१. हाल सञ्चालनमा रहेका संस्थानहरूको उद्देश्य, कार्यक्षेत्र र कार्यप्रगति अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहनेगरी पुनर्संरचना गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	<ol style="list-style-type: none"> २. रणनीतिक रूपमा संस्थानको आवश्यकता, उद्देश्य र कार्यक्षेत्रको आधारमा एक अर्कोमा गाभ्ने, गाभिने र प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । ३. राज्यले सञ्चालन गर्न आवश्यक नदेखिएको सार्वजनिक संस्थानहरूको उपयुक्त नीति, विधि र प्रक्रियाबाट विनिवेश वा खारेजी गरिनेछ । ४. निजीकरण गरिएका संस्थानका विवादित विषयलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र नियमन गर्न आवश्यक संयन्त्र निर्माण गरिनेछ । ५. खारेजी गरिएका संस्थानको स्वामित्वमा रहेका सम्पत्तिको सुरक्षा, व्यवस्थापन एवम् वैकल्पिक उपयोग गरिनेछ ।
<p>२. कानूनी तथा संस्थागत सुधार र आधुनिकीकरण गरी सार्वजनिक संस्थानको सञ्चालन व्यवस्थापन र नियमनलाई प्रभावकारी बनाउने ।</p>	<ol style="list-style-type: none"> १. संस्थान नियमन, सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धमा एकीकृत ऐन तर्जुमालगायत आवश्यक कानूनी व्यवस्था तथा परिमार्जन गरिनेछ । २. सार्वजनिक संस्थान नियमन, सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धमा आवश्यक संस्थागत एवम् संरचनागत व्यवस्था गरिनेछ । ३. सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन व्यवस्थापनसम्बन्धी अध्ययन गरी प्राप्त सुझाव अनुसार आवश्यक कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । ४. सार्वजनिक संस्थानको व्यावसायिकता अभिवृद्धि गर्न जनशक्ति क्षमता विकासको कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइनेछ । ५. सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइनेछ । ६. सार्वजनिक संस्थानले प्रवाह गर्ने सेवा, उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सूचना प्रविधिलगायतका नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गरी आधुनिकीकरण गरिनेछ ।

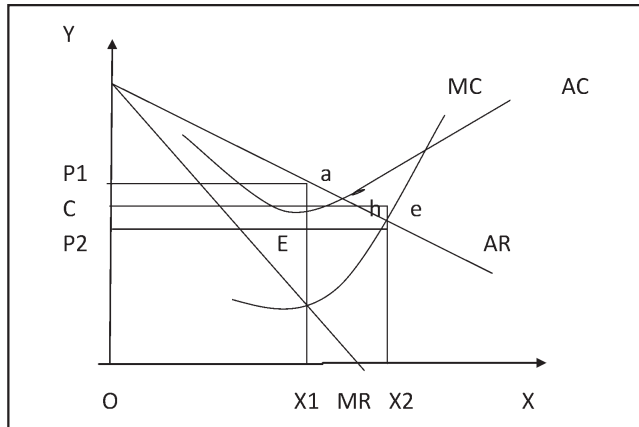
अपेक्षित उपलब्धि: सार्वजनिक संस्थान सुधारका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था तयार भएको हुने, संस्थानको व्यवस्थापन र सञ्चालनमा सुधार भई संस्थानबाट उत्पादित र वितरित वस्तु तथा सेवाको गुणस्तरमा सुधार आउनुका साथै यसको उपभोगमा नागरिकको पहुँच भएको अवस्थाको परिकल्पना गरिएको छ ।

६. सार्वजनिक संस्थानको मूल्य नीति

सार्वजनिक संस्थानबाट उत्पादित वस्तुको प्रकृति निजी उद्यमबाट उत्पादित वस्तुको पूर्तिभन्दा केही भिन्न हुन्छ । निजी उद्यमहरू अल्पकालमा घाटा सहन तयार भए पनि दीर्घकालमा घाटा बहन गर्न तयार हुँदैनन् । निजी उद्यमहरू दीर्घकालमा मुनाफा आर्जन गर्ने प्रयासमा हुन्छन् र लगातार घाटा सहनु परेमा फर्म वा उद्योग बन्द गर्दछन् । तर सार्वजनिक उद्यमबाट उत्पादित वस्तुको प्रकृति योभन्दा फरक हुन्छ । सरकारलाई नाफा आर्जन गर्नुभन्दा सार्वजनिक कल्याण बढाउनमा नै उपयुक्त हुन्छ । तर सार्वजनिक संस्थान सधैं घाटामा जानु चाहिँ उपयुक्त होइन । सार्वजनिक कल्याण राज्यको अल्पकालीन नभएर दीर्घकालीन उद्देश्य भएकाले लामो समयसम्म संस्थानलाई बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाइराख्न पनि सार्वजनिक संस्थानले सीमित नाफा आर्जन गर्नुपर्ने हुन्छ । सार्वजनिक संस्थानका मूल्य नीतिसम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन्, जुन देहायबमोजिम छन् ।

(क) सीमान्त लागत मूल्य सिद्धान्त (Principle of marginal cost pricing)

यस सिद्धान्तले नाफालाई भन्दा साधनको अधिकतम उपयोगलाई जोड दिएको छ ।

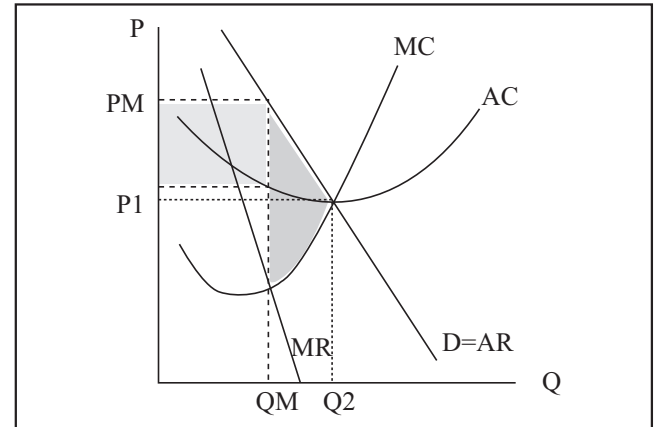

यस सिद्धान्त अनुसार सार्वजनिक उद्यमबाट उत्पादित वस्तुको मूल्य सीमान्त लागत बराबर निर्धारण गरिन्छ । यस्तो अवस्थामा साधनको अधिकतम उपयोग हुन्छ । सार्वजनिक उद्यमले मूल्य बराबर सीमान्त लागत नभएसम्म उत्पादन बढाउनुपर्दछ । यसलाई निम्नानुसार रेखाचित्रद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित रेखाचित्रको X अक्षमा वस्तुको परिमाण र Y अक्षमा मूल्य, लागत र आमदानी प्रस्तुत गरिएको छ । एकाधिकारी फर्महरू $MC=MR$ मा सन्तुलन भई OP_1 मूल्य र OX_1 उत्पादन गरी सन्तुलनको अवस्थामा रहन्छ तर सार्वजनिक उद्यम $MC=AR$ मा सन्तुलन भई OP_2 मूल्यमा OX_2 उत्पादन गर्दछ । यस्तो अवस्थामा सार्वजनिक उद्यमलाई OP_2 हे बराबर घाटा भएता पनि उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम परिचालन भई उपभोक्ताले निजी एकाधिकारी उद्यमभन्दा P_1P_2 कम मूल्यमा वस्तु प्राप्त गर्दछ ।

(ख) औसत लागत मूल्य सिद्धान्त (Principle of average cost pricing)

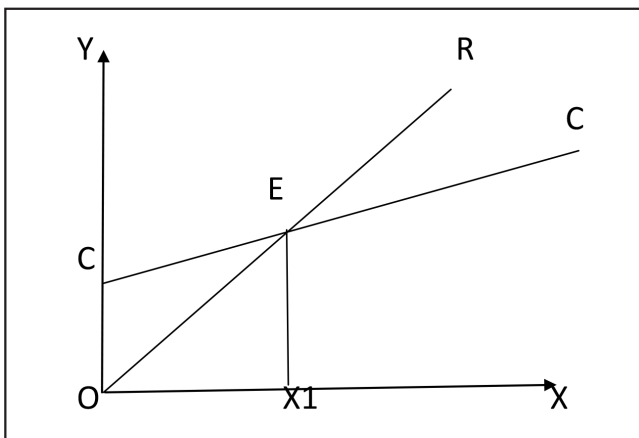
यस सिद्धान्त अनुसार सार्वजनिक उत्पादनको मूल्य निर्धारण गर्दा औसत लागतलाई विचार गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक उद्यमले सार्वजनिक प्रयोजनका वस्तु उत्पादन गर्दा औसत लागत उठाउनुपर्दछ । औसत लागत बराबरको मूल्य निर्धारण गर्दा सार्वजनिक उद्यम दीर्घकालसम्म चलन सजिलो हुन्छ । सरकारबाट थप अनुदानको आवश्यकता पर्दैन । अर्कोतर्फ उपभोक्ताको शोषण कम भई सार्वजनिक कल्याणसमेत अभिवृद्धि हुन्छ । यस किसिमको मूल्य निर्धारणलाई तलको रेखाचित्रमा देखाइएको छ ।

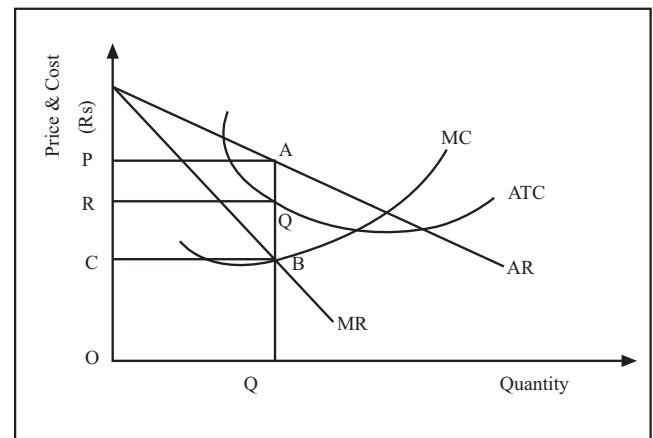
माथि उल्लेखित रेखाचित्रको OQ ले वस्तुको परिमाण र OP मूल्य, लागत र आम्दानीलाई जनाउँदछ । एकाधिकारी फर्महरू $MC=MR$ मा सन्तुलन भई PM मूल्य र QM उत्पादन गरि सन्तुलनको अवस्थामा रहन्छ तर सार्वजनिक उद्यम $MC=AC=AR$ मा सन्तुलन भई P1 मूल्यमा तद् परिमाण उत्पादन गर्दछ । यस्तो अवस्थामा $MC=MR$ र MC ले MR लाई तलबाट माथितर काटेर गएको छ । यस अवस्थामा मूल्य निर्धारण हुँदा सार्वजनिक उद्यमलाई सामान्य नाफा प्राप्त हुनाका साथसाथै उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम परिचालन भई उपभोक्ताले निजी एकाधिकारी उद्यम भन्दा PMP1 कम मूल्यमा वस्तु प्राप्त गर्दछ ।

ग) तटस्थताको सिद्धान्त (Principle of break even or no profit no losses): यस सिद्धान्त अनुसार सार्वजनिक उद्यमबाट उत्पादित वस्तुको मूल्य न नाफा न घाटाको सिद्धान्तअनुसार गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक उद्यमहरू नाफा कमाउनेभन्दा सार्वजनिक कल्याणको भावनाले प्रेरित भई स्थापना गरिने हुँदा उनीहरूले नाफा कमाउने अभिप्रायले मूल्य निर्धारण गर्नुहुँदैन । सार्वजनिक उद्यमले साधनको अधिकतम उपयोगलाई जोड दिनुपर्दछ । तटस्थताको सिद्धान्तले अर्थतन्त्रमा मुद्रास्फीति तथा मुद्राविस्फीतिको अवस्था सृजना हुँदैन । यस सिद्धान्तले उद्यमशीलताको अनावश्यक विस्तार तथा संकुचनलाई रोक्ने कार्य गर्दछ । यस किसिमको मूल्य निर्धारणलाई तलको रेखाचित्रद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित रेखाचित्रको OX अक्षमा वस्तुको परिमाण र OY अक्षमा मूल्य, लागत र आम्दानी प्रस्तुत गरिएको छ । OR रेखाले वस्तुको परिमाण बढाउँदै जाँदा बढ्दै जाने आयलाई देखाएको छ । OR रेखा शून्यबाट सुरु भएको छ जसको अर्थ उत्पादन शून्य हुँदा आय पनि शून्य हुन्छ । CC रेखा लागत रेखा हो र यो C बिन्दुबाट सुरु भएको छ यसले उत्पादन नहुँदा पनि स्थिर लागत रहने तथ्यलाई स्पष्ट गर्दछ । सार्वजनिक उद्यमले OX1 परिमाण उत्पादन गरी X1E मूल्यमा बिक्री गर्दछ । यस्तो अवस्थामा लागत बराबर मूल्य निर्धारण भई न नाफा न घाटाको अवस्थामा रहेको हुन्छ ।

घ) मुनाफायोग्य सिद्धान्त (Principle of making profit): यस सिद्धान्त अनुसार सार्वजनिक संस्थानले मुनाफा आर्जन गर्न नसकेमा यो व्यवसायीक रूपले दीर्घकालसम्म सञ्चालन हुन सक्दैन जसले गर्दा राष्ट्रिय आय तथा आर्थिक र सामाजिक कल्याणको उद्देश्य पुरा हुन कठिन हुन्छ । सार्वजनिक क्षेत्र विस्तार हुँदै गएको सन्दर्भमा पनि सार्वजनिक संस्थानले मुनाफा आर्जन गर्नु आवश्यक छ । सार्वजनिक उद्यमले वस्तु उपलब्ध गराउने कुरामा जोड दिनुभन्दा पनि रोजगारी, अर्थतन्त्रको समग्र उत्पादनको प्रवर्द्धनमा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । सार्वजनिक उद्यमले तटस्थ रहँदा वा शून्य नाफा आर्जन गर्दा समग्र दक्षता अभिवृद्धि र थप रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गर्न कठिनाई हुन्छ । यस किसिमको मूल्य निर्धारणलाई तलको रेखाचित्रद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित रेखाचित्रको OX अक्षमा वस्तुको परिमाण र OY अक्षमा मूल्य, लागत र आम्दानी प्रस्तुत गरिएको छ। सार्वजनिक उद्यम B विन्दुमा सन्तुलन भई OP मूल्यमा OQ परिमाण उत्पादन गर्दछ। यस्तो अवस्थामा MC=MR र MC ले MR लाई तलबाट माथितर काटेर गएको छ। यस अवस्थामा मूल्य निर्धारण हुँदा सार्वजनिक उद्यमलाई PARQ नाफा प्राप्त भएको छ। सार्वजनिक उद्यमको दक्षता नाप्ने प्रमुख आधारहरूमध्ये नाफा पनि एक भएकोले यी उद्यमहरूले नाफा आर्जन गर्नु आवश्यक हुन्छ।

७. नेपालका सार्वजनिक संस्थानमा मूल्य निर्धारण

नेपालमा सञ्चालित ३७ संस्थानमध्ये सामाजिक क्षेत्रमा रहेका सबै संस्थानमा नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्व रहेको छ। औद्योगिक क्षेत्रको दुग्ध विकास संस्थान, उदयपुर सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड, हेटौँडा सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड र जनकपुर चुरोट कारखाना लिमिटेडमा नेपाल सरकारको शतप्रतिशत सेयर लगानी रहेको छ। अधिकांश संस्थानको सञ्चालक समितिमा नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व रहनुका साथै ती संस्थानबाट उत्पादन हुने वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारणमा समेत नेपाल सरकारको प्रत्यक्ष संलग्नता रहँदै आएको छ। सार्वजनिक संस्थानले वस्तु तथा सेवाको माथि उल्लेखित मूल्य निर्धारणका सिद्धान्तहरू प्रत्यक्ष रूपमा अनुसरण नगरेता पनि अप्रत्यक्ष रूपमा भने तिनै सिद्धान्तलाई पछ्याएको पाइन्छ। नेपालका सार्वजनिक संस्थानबाट उपलब्ध हुने वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारणसम्बन्धी व्यवस्था देहायबमोजिम छन्।

क. औद्योगिक क्षेत्र

औद्योगिक क्षेत्रअन्तर्गत दुग्ध विकास संस्थान, जडिबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेड, हेटौँडा सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड, जनकपुर चुरोट कारखाना लिमिटेड, नेपाल औषधि लिमिटेड, उदयपुर सिमेन्ट उद्योग लिमिटेड र नेपाल ओरिन्ट म्याग्नेसाइट प्राइभेट लिमिटेड रहेकोमा जनकपुर चुरोट कारखाना हाल बन्द अवस्थामा छ भने नेपाल ओरिन्ट म्याग्नेसाइटले सामान्य कारोबार पनि गर्न सकेको छैन। बाँकी रहेका संस्थानमध्ये दुग्ध विकास संस्थानले उत्पादन गर्ने दुध,

दही, चीज, घिउ र पनिरको मूल्य निर्धारण अल्पाधिकारी प्रकृतिको रहेको छ। यस क्षेत्रमा दुग्ध विकास संस्थानले उत्पादित वस्तुहरूको मूल्य निर्धारण गर्ने र अन्य डेरीहरूले सो मूल्यको अनुसरण गर्दछन्।

सिमेन्ट उत्पादन र सोको बजार व्यवस्थापन पनि अल्पाधिकार प्रकृतिकै छ। सिमेन्ट उत्पादक संघ, सिमेन्ट तथा क्लिङ्कर उत्पादक संघको उपस्थिति र सिमेन्टको मूल्य निर्धारणमा यस्तो संघको प्रत्यक्ष भूमिका रहेकाले पनि सिमेन्ट उत्पादनलाई अल्पाधिकारी बजार संरचना अनुसार राख्न सकिन्छ। हेटौँडा सिमेन्ट र उदयपुर सिमेन्ट उद्योगको उद्देश्य गुणस्तरीय सिमेन्ट उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्ने भए तापनि पुरानो प्रविधि र उत्पादन प्लान्टका कारण उत्पादन लागत बढी भएकोले अन्य निजी कम्पनीको सिमेन्ट मूल्यको तुलनामा बढी मूल्य र कम बिक्री कमिसन रहेकोले बिक्रेताले बजारमा अन्य कमिसन बढी प्राप्त हुने सिमेन्ट बिक्रीको लागि क्रेतालाई कन्भिन्स गर्ने र सरकारी सिमेन्ट कम बिक्री गर्न खोज्ने हुँदा उत्पादन भएर पनि गोदाममा थन्क्याउनुपरेको अवस्था छ।

जडीबुटी उत्पादन तथा प्रशोधन कम्पनी लिमिटेड र नेपाल औषधि लिमिटेडबाट उत्पादित वस्तुहरूको मूल्य निर्धारण पनि अल्पाधिकार प्रकृतिको छ। नेपाल औषधि लिमिटेडले उत्पादन गर्ने प्यारासिटामोल औषधि व्यवस्था विभागले तोकेको मूल्यमा बिक्री गर्दछ। अन्य उत्पादनको बजार मूल्य निर्धारण गर्दा सामान्य नाफा आर्जनको सिद्धान्तलाई अनुसरण गरेको देखिन्छ।

ख. व्यापारिक क्षेत्र

व्यापारिक क्षेत्रअन्तर्गत कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड, राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनी लिमिटेड, नेपाल खाद्य संस्थान, नेपाल आयल निगम लिमिटेड र दि टिम्बर करपोरेशन नेपाल लिमिटेड रहेकोमा नेपाल खाद्य संस्थान र नेशनल ट्रेडिङ लिमिटेड मर्ज भई खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी लिमिटेड गठन भएको छ। टिम्बर करपोरेशन नेपाल वन निगममा परिणत भएको छ।

दुर्गम क्षेत्रमा खाद्य ढुवानीको लागि नेपाल सरकारले ढुवानी भाडा प्रदान गर्दै आएको छ। यसको

साथै नेपाल सरकारले मुख्य कृषिजन्य उत्पादनको लागि न्यूनतम समर्थन मूल्य निर्धारण गर्दछ। नेपाल आयल निगम र नेपाल वन निगम प्राकृतिक एकाधिकार संस्थान हुन्। नेपाल आयल निगमबाट बिक्री हुने पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य निर्धारण स्वचालित प्रणाली अनुसार हरेक १५ दिनमा अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यमा घटबढ भएबमोजिम परिवर्तन हुने परिपाटी अवलम्बन गरिएको छ। मूल्य निर्धारण गर्दा आयल निगमको नाफाको हिस्सा न्यूनतम पाँचदेखि अधिकतम २० प्रतिशतसम्म राख्ने आन्तरिक नीति भए तापनि नाफाको हिस्सा भने पाँच प्रतिशतभन्दा कममा स्थिर भएको देखिन्छ।

कृषि सामाग्री कम्पनी लिमिटेडले राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार विभिन्न प्रकारका रासायनिक तथा प्राङ्गारिक मल खरिद गरी बिक्री वितरण गर्ने कार्य गर्दछ। कम्पनीले नयाँ मल नीतिअन्तर्गत पाँच आयात बिन्दुको एकल खुद्रा बिक्री मूल्य कृषि विकास मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा रहने अनुदान वितरण व्यवस्थापन समितिले गर्दछ। तर वर्तमान अवस्थामा मलको आयात तीन वटा आयात बिन्दुबाट मात्र भइरहेकोले यी तीन वटै बिन्दु (विराटनगर, वीरगञ्ज र भैरहवा) को खुद्रा मूल्य निर्धारण गर्दा आयात मूल्य, ढुवानी खर्च, परिचालन खर्च र भारतमा तत्काल रहेको खुद्रा मूल्यलाई समेत मध्यनजर राखिन्छ। आयात बिन्दुका तीन जिल्ला र ढुवानी अनुदान लागू भएका २६ पहाडी जिल्लाबाहेक अन्य जिल्लाको खुद्रा मूल्य निर्धारण गर्दा आयात बिन्दुबाट लाग्ने ढुवानी भाडा समावेश गरी कायम गर्ने गरिएको छ। कृषि विकास मन्त्रालयले कृषि सामाग्री कम्पनीलाई अनुदानवापतको रकम तीन किस्तामा भुक्तानी गर्दछ र आर्थिक वर्षको अन्त्यमा उच्चस्तरीय समितिले अनुदान हिसाबको फर्स्यौट गर्दछ।

कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने बीउ बिजन उत्पादन, खरिद, प्रशोधन, सञ्चय एवम् बिक्री वितरण कार्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित राष्ट्रिय बीउ बिजन कम्पनी लिमिटेडले पनि अनुदान मूल्य नीति अवलम्बन गरेको छ।

ग. सेवा क्षेत्र

सेवा क्षेत्रमा औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड,

नेशनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी नेपाल लिमिटेड, नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्थापन कम्पनी लिमिटेड, नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लिमिटेड, नेपाल वायुसेवा निगम, राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक बिक्री केन्द्र लिमिटेड र नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण रहेका छन्। नेशनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी र नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लिमिटेडबाहेक अन्य पाँच संस्थान सञ्चालनमा रहेका छन्।

औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेडले औद्योगिक प्रतिष्ठानको लागि आवश्यक जग्गा तथा भवन लिजमा उपलब्ध गराउँदा प्रतिष्ठानद्वारा निर्धारित मूल्यमा उपलब्ध गराउँछ। सो भाडादर पुनरावलोकन कमिटीबाट प्रत्येक पाँच वर्षमा नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा प्रकाशित मुद्रास्फीति दरलाई आधार मानी सिफारिस गरेबमोजिम सञ्चालक समितिबाट पुनरावलोकन हुन्छ। उद्योगहरूलाई उपलब्ध गराइने बिद्युत र पानीको मूल्य नेपाल बिद्युत प्राधिकरण र नेपाल खानेपानी संस्थानले निर्धारण गरेको दररेटमा प्राप्त हुन्छ।

नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्थापन कम्पनी लिमिटेडले उपलब्ध गराउने सेवाको मूल्य सो कम्पनीको सञ्चालक समितिले निर्धारण गर्दछ। सो कम्पनीले तीन किसिमका सेवाहरू उपलब्ध गराउँदछ; गोदाम, क्लियरिङ फरवार्डिङ र अन्डरटेकिङ। गोदाममा सो कम्पनीको नेपालभित्र एकाधिकार रहेको छ भने बाँकी सेवाका निम्ति अन्य कम्पनीहरू पनि क्रियाशील छन्।

नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण हवाई सेवाको विकास गर्ने, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय हवाई सम्पर्कको लागि हवाई उडान, हवाई पथ प्रदर्शन र हवाई परिवहन सेवाको सञ्चालन सुरक्षित, नियमित र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले स्थापना भएको एयरलाईन्स सेवा प्रदायक कम्पनीको नियामक निकाय हो।

नेपाल वायुसेवा निगमले प्रदान गर्ने सेवाको मूल्य निर्धारण डम्पिङ प्रकृतिको छ। आन्तरिक उड्डयनको भाडा दर नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणले निर्धारण

गर्दछ भने अन्तराष्ट्रिय भाडादर पूर्ण प्रतिस्पर्धात्मक प्रकृतिको रहेको छ ।

घ. सामाजिक क्षेत्र

सामाजिक क्षेत्रमा गोरखापत्र संस्थान, सांस्कृतिक संस्थान, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड, नेपाल टेलिभिजन र राष्ट्रिय आवास कम्पनी लिमिटेड रहेका छन् । पत्रपत्रिका प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले सञ्चालित गोरखापत्र संस्थानबाट प्रकाशन हुने पत्रपत्रिकाको मूल्य र सोमा प्राप्त हुने विज्ञापनको दररेट निर्धारण संस्थानको सञ्चालक समितिबाट हुने गर्दछ । पत्रिकाको मूल्य र विज्ञापनको दररेट निर्धारण गर्दा संस्थानको सञ्चालक समितिले बजारमा रहेका अन्य पत्रिकाको मूल्यलाई पनि सन्दर्भको रूपमा लिएर मूल्य निर्धारण गर्दै आएको छ ।

सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रस्तुत गरी सर्वसाधारणलाई मनोरञ्जन उपलब्ध गराउनु प्रमुख उद्देश्य रहेको सांस्कृतिक संस्थानले संस्थानको हल भाडामा दिने, कलाकार प्रशिक्षण, कलाकार प्रमाणीकरण, लोपोन्मुख नेपाली कलाको खोज तथा अनुसन्धान र विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू उत्पादन गर्ने कार्य गर्दछ । उपलब्ध सेवाको मूल्य तथा हल भाडा निर्धारण संस्थानको सञ्चालक समितिबाट राष्ट्रिय नाचघर र राष्ट्रिय सभागृहबाट निर्धारित मूल्यलाई समेत आधार मानिन्छ ।

विद्यालय तहको पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री र अन्य सरकारी सामग्रीको उत्पादन तथा बिक्री वितरण गर्ने उद्देश्य रहेको जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेडले छपाइ गर्ने पुस्तकको मूल्य शिक्षा मन्त्रालयले निर्धारण गर्दछ ।

नेपाल टेलिभिजनले प्रसारण गर्ने विज्ञापनलगायत विभिन्न सेवाको शुल्क संस्थाको सञ्चालन लागत, सेवाको कभरेज, बजारमा अन्य टेलिभिजनको शुल्क र सार्वजनिक सेवाको सहज उपलब्धता आदिलाई ध्यानमा राखी संस्थाको सञ्चालक समितिबाट निर्धारण हुन्छ । सैद्धान्तिक रूपमा न नाफा न घाटाको मूल्यभन्दा केही बढी र संस्था दीर्घकालसम्म चल्नसक्ने किसिमले

निर्धारण गरिन्छ । यसको साथै मूल्य विभेदीकरणको सैद्धान्तिक आधारलाई टेलिभिजनले समेत प्रयोगमा ल्याएको छ ।

देशको विभिन्न भूभागमा आवासको व्यवस्था र योजनाबद्ध रूपमा बस्ती विकास गर्ने उद्देश्यले स्थापित राष्ट्रिय आवास कम्पनी लिमिटेडले विकास गर्ने घडेरी तथा निर्माण गर्ने बस्तीको मूल्य निर्धारण एकाधिकारात्मक प्रकृतिको रहेको छ । यसरी मूल्य निर्धारण गर्दा सम्बन्धित जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नेतृत्वमा रहेको समितिले मूल्य निर्धारण गरी नेपाल आवास कम्पनीमा पठाउने र कम्पनीको सञ्चालक समितिले त्यसमा औचित्यताको आधारमा आवश्यक हेरफेर गरी अन्तिम मूल्य निर्धारण गर्ने कार्य गर्दछ ।

ङ. जनउपयोगी क्षेत्र

यस क्षेत्रअन्तर्गत नेपाल खानेपानी संस्थान, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड, विद्युत उत्पादन कम्पनी लिमिटेड र राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिड कम्पनी रहेका छन् । नेपाल खानेपानी संस्थान र नेपाल विद्युत प्राधिकरण प्राकृतिक एकाधिकारात्मक संस्थान हुन् । खानेपानी महसुल आयोगले निर्धारण गरेबमोजिम खानेपानीको महसुल सामान्य नाफा आर्जनको सिद्धान्त अनुरूप निर्धारण हुँदै आएको छ भने नेपाल विद्युत प्राधिकरणले खरिद तथा बिक्री गर्ने विजुलीको मूल्य विद्युत नियमन आयोगले निर्धारण गरेबमोजिम हुन्छ । दुवै संस्थानले पनि मूल्य विभेदीकरणको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेका छन् ।

दूरसञ्चार सेवासँग सम्बन्धित अनुमति प्राप्त संस्थाहरू १८७ वटा भएता पनि GSM Cellular Mobile, Basic Telecommunications Services र आधारभूत टेलिफोन सेवा प्रदायक दुई वटा संस्था मात्र रहेकोले नेपाल टेलिकमबाट प्रदान हुने सेवाको मूल्य निर्धारण सिद्धान्ततः द्वयाधिकार (Duopoly) प्रकृतिको छ । एनसेल र नेपाल टेलिकमबीच कडा प्रतिस्पर्धा रहेको छ । नेपाल टेलिकमले इन्टरनेट र इमेल सेवाको हकमा प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यको साथै अन्य सेवाको हकमा मूल्य विभेदीकरण नीति अवलम्बन गर्दै आएको छ । विद्युत उत्पादन कम्पनी हाल अध्ययनको चरणमा रहेको

र आयोजना निर्माण भइनसकेको र राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिडअन्तर्गत प्रसारण लाइन बनाउन सुरु नभएकोले यी संस्थानहरूले प्रदान गर्ने सेवाको मूल्य निर्धारण प्रक्रिया यो लेख तयार गर्दासम्म तय भएको छैन ।

च. वित्तीय क्षेत्र

यस क्षेत्रअन्तर्गत कृषि विकास बैंक लिमिटेड, राष्ट्रिय बीमा संस्थान, राष्ट्रिय बीमा कम्पनी लिमिटेड, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड, निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष, नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड, नागरिक लगानी कोष, जलविद्युत लगानी तथा विकास कम्पनी लिमिटेड र नेपाल बैंक लिमिटेड रहेका छन् ।

सरकारी स्वामित्वमा रहेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा जारी निर्देशनको अधीनमा रही सम्पत्ति तथा दायित्व उप-समितिको सिफारिसमा ती बैंकहरूले उपलब्ध गराउने कर्जा तथा निक्षेपको ब्याज तथा सेवा शुल्क निर्धारण गर्दछन् । यसरी कर्जा, निक्षेप तथा अन्य वित्तीय सेवाको मूल्य निर्धारण गर्दा निक्षेपको लागत, सञ्चालन खर्च, नाफा नोक्सान विश्लेषण र निजी बैंकहरूले निर्धारण गरेको मूल्यलाई पनि आधार लिने गरेको पाइन्छ । नेपालमा हाल सञ्चालनमा रहेका 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकले प्रदान गर्ने सेवा तथा निक्षेपको मूल्य निर्धारण एकाधिकारात्मक प्रतिस्पर्धात्मक प्रकृतिको रहेको छ ।

राष्ट्रिय बीमा संस्थानबाट जीवन बीमा पोलिसीको मूल्य, उमेर, बीमाका शर्तहरू, बीमाङ्क, बीमा अवधि, पेशा र स्वास्थ्यको आधारमा एकचुअरीबाट बीमा पोलिसीको मूल्य निर्धारण हुने गर्दछ भने राष्ट्रिय बीमा कम्पनी लिमिटेडले निर्जिवन बीमा पोलिसीको मूल्य निर्धारण सम्बद्ध जोखिम विश्लेषण र भारतको समान पोलिसीको मूल्यलाई आधार मानी निर्धारण हुने गर्दछ । सवारी साधन र सम्पत्तिको बीमादरको हकमा बीमा समितिबाट जारी निर्देशिकाको आधारमा निर्धारण गरिन्छ । यसरी बीमा पोलिसीको मूल्य निर्धारण गर्दा

बीमा समितिबाट जारी निर्देशन, समान जोखिम रहेको देश (भारत र भुटान) को सन्दर्भ मूल्यका साथै बीमाको प्रकृति अनुसार अन्तर्निहित जोखिमलाई मुख्य आधार मानिन्छ ।

नागरिक लगानी कोषले मासिक रूपमा प्राप्त गर्ने बचत र अन्य बचत तथा लगानीका विभिन्न स्किमहरूको मूल्य ट्रस्टीले आम्दानीको आधारमा निर्धारण गर्दछ । नेप्सेमा सूचीकृत कम्पनीको सेयर मूल्य सम्बन्धित कम्पनीको सेयरको माग र आपूर्तिको अन्तरक्रियाको आधारमा निर्धारण हुन्छ । जलविद्युत लगानी तथा विकास कम्पनीले जलविद्युत परियोजनामा सहवित्तीयकरण अनुरूप लगानी गर्ने हुँदा सहवित्तीयकरणका सदस्यले निर्धारण गरेको ब्याजदरमा लगानी गर्ने गर्दछ ।

द. निष्कर्ष

नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूले प्रत्यक्ष रूपमा सिद्धान्तमा उल्लेख भएबमोजिमको व्यवस्था अनुसरण नगरे तापनि अधिकांश संस्थानको मूल्य निर्धारण प्रक्रियामाथि उल्लेखित सिद्धान्तहरूसँग मेल खान जान्छ । संस्थानले उपलब्ध गराउने वस्तु तथा सेवाको प्रकृति अनुसार अनुदान मूल्य नीति, न नाफा न घाटाको अवस्था, औसत मूल्य निर्धारण, सीमान्त लागत मूल्य निर्धारण, नाफामूलक मूल्य निर्धारण नीति अवलम्बन गरेका छन् । सबैजसो सार्वजनिक संस्थानले उपलब्ध गराउने वस्तु तथा सेवाको मूल्य निर्धारण गर्दा सामान्य नाफा आर्जनको साथसाथै सुलभ रूपमा सर्वसाधारणलाई सेवा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएका छन् । प्रत्येक संस्थानको एकल वा न्यूनतम उद्देश्य निर्धारण, ऐनप्रदत्त स्वायत्तता, सरकारद्वारा हस्तक्षेप नगर्ने नीति र प्रभावकारी नियामक निकायको व्यवस्था गर्न सकेमा सार्वजनिक संस्थानहरू राज्यको निमित्त बोझ नभएर औद्योगिकीकरणको आधार, रोजगारी सृजना, प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण निर्माण र दिगो आर्थिक विकासमा सहयोगी हुनेछन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- चलानी मासिक पत्रिका, वर्ष १०, अंक ५१, चैत्र वैशाख २०७५/७६
- <http://ucil.org.np/>
- <http://www.hetaudacement.org.np/>
- <http://www.dairydev.com.np/>
- <http://hppcl.com.np/>
- <http://noc.org.np/>
- <http://tcn.gov.np/>
- <http://www.nfc.com.np/>
- <http://www.kscl.gov.np/>
- <http://nscl.org.np/>
- <https://nib.gov.np/>
- <http://www.caanepal.gov.np/>
- <https://www.nepalairlines.com.np/>
- <https://www.idm.org.np/>
- <https://nepaltransit.com/>
- <http://sanskritiksansthan.org.np/>
- <https://www.gorkhapatra.org.np/>
- <http://www.janakedu.com.np/>
- <https://ntv.org.np/>
- <http://www.rac.org.np/>
- <http://www.nwsc.gov.np/>
- <https://www.nea.org.np/>
- <https://www.ntc.net.np/>
- <http://www.vucl.org/>
- <http://www.rpgcl.com/>
- <https://www.adbl.gov.np/>
- <https://www.rbb.com.np/>
- www.nrb.org.np/
- <https://www.nepalbank.com.np/>
- <https://www.rbcl.com.np/>
- <https://beema.com.np/>
- <http://dcgf.gov.np/>
- <http://www.nepalstock.com/>
- <https://nlk.org.np/>
- <http://www.hidcl.org.np/>
- <https://www.mof.gov.np/>
- https://mof.gov.np/uploads/document/file/Yellow%20book%20compiled%202076_2nd_20190531081233.pdf
- <https://www.economicshelp.org/>
- https://www.npc.gov.np/images/category/15th_Plan_Approach_Paper2.pdf
- <https://nta.gov.np/>

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता

● रविन्द्र महर्जन*

विषय प्रवेश

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको अर्थ केन्द्रीय बैंकको आफूलाई आउने बाह्य दबाव बेवास्ता गर्नसक्ने क्षमता हो । असीको दशकमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको पक्षमा उल्लेख्य रूपमा चर्चा परिचर्चा भएको देखिन्छ । फलस्वरूप धेरै मुलुकहरूले आफ्नो केन्द्रीय बैंकलाई क्रमिक रूपमा स्वायत्तता दिएर अघि बढ्दै गएको देखिन्छ । यद्यपि, सन् २००८ को वित्तीय संकटपछि भने केन्द्रीय बैंकको भूमिका र स्वायत्तताको सीमालाई लिएर विभिन्न कोणहरूबाट आवाज उठेको देखिन्छ । यस आलेखमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको महत्व, यसलाई मापन गर्ने विभिन्न मानक तथा यससँग सम्बन्धित अन्य विविध पक्षहरूको बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको महत्व

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता धेरै सम्बेदनशील र महत्वपूर्ण विषयवस्तु हो । यसको आवश्यकताको सम्बन्धमा धेरैको एकमत देखिन्छ । केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको पक्षमा केही महत्वपूर्ण तर्कहरू रहेका छन् । पहिलो तथा पारम्परिक तर्क भनेको शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त नै हो । कुनै पनि देशको सरकारसँग पैसा खर्च गर्नसक्ने अधिकार रहेको हुन्छ भने केन्द्रीय बैंकसँग मुद्रा सिर्जना गर्नसक्ने क्षमता । केन्द्रीय बैंक स्वतन्त्र भयो भने यी दुई खाले शक्तिबीच

सन्तुलन कायम गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता विश्वव्यापी रहेको छ ।

दोस्रो, स्वायत्त केन्द्रीय बैंकले मुद्रास्फीतिलाई नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी भूमिका खेल्नसक्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले पनि स्वतन्त्र केन्द्रीय बैंक र दीर्घकालीन मुद्रास्फीतिबीच नकरात्मक सम्बन्ध रहेको निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ । यसैको आधारमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको पक्षमा आवाज उठ्ने गरेको छ ।

तेस्रो, स्वायत्त केन्द्रीय बैंकले सरकारको तर्फबाट सिर्जित अनावश्यक दबाव स्वीकार नगर्ने भएका कारण मुलुकमा दीर्घकालीन बजेट घाटाको स्थिति समेत नआउने विश्वास गरिन्छ । साथै, केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताका कारण मुलुकको उत्पादन, आर्थिक वृद्धि तथा रोजगारमा नकारात्मक असरहरू नपर्ने निष्कर्षसमेत विभिन्न अध्ययनले निकालेका छन् । केन्द्रीय बैंकमा सरकारको नियन्त्रण रहेमा राजनितिज्ञले अल्पकालीन आर्थिक समृद्धिका लागि नीतिगत परिवर्तनहरू गर्न केन्द्रीय बैंकलाई दबाव दिनसक्छन् । साथै, सरकारले केन्द्रीय बैंकको कोषलाई लोकप्रिय नीति तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि बजेट व्यवस्थापन गर्न प्रयोग गर्नसक्ने डर पनि हुन्छ । यी यावत् कारणले गर्दा संसारभरि नै केन्द्रीय बैंक अन्य निकायबाट स्वायत्त रहनुपर्छ भन्ने आवाज उठ्ने गरेको हो ।

*उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको प्रकार

सामान्यतया केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई निम्नानुसार विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरिएको हुन्छ ।

(क) संस्थागत स्वायत्तता

केन्द्रीय बैंकले कसैको निर्देशन मान्न बाध्य नहुने कुराको सुनिश्चतता प्रदान गर्ने कुरा यसअन्तर्गत पर्दछ । केन्द्रीय बैंकको निर्णय प्रक्रियालाई बाहिरी प्रभावबाट मुक्त राख्नको निम्ति यस प्रकारको स्वायत्तता महत्वपूर्ण हुन्छ ।

(ख) व्यक्तिगत स्वायत्तता

यस प्रकारको स्वायत्तताले बैंकको कार्यकारी सदस्यहरूको व्यक्तिगत स्वायत्ततासम्बन्धी सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्दछ । उदाहरणका लागि गभर्नर तथा सञ्चालक समितिका सदस्यहरूको निश्चित कार्यअवधिका लागि नियुक्त हुने, विशेष परिस्थितिमा बाहेक अन्य अवस्थामा ती पदाधिकारीलाई बर्खास्त गर्न नमिल्ने प्रावधानको व्यवस्था यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

(ग) कार्यगत स्वायत्तता

केन्द्रीय बैंकले निर्दिष्ट गरेका लक्ष्यहरू प्राप्तिका निम्ति आवश्यक कार्य वातावरण तयार गर्न यस प्रकारको स्वायत्तताले सहयोग गर्दछ । केन्द्रीय बैंकले आफूले चाहेको निर्णय गर्नसक्ने, निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्न आफूले प्रयोग गर्ने औजारहरूमा आफ्नो पूर्ण नियन्त्रण जस्ता कुराहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

(घ) वित्तीय स्वायत्तता

आफ्नो आम्दानी र खर्चसम्बन्धी अधिकार आफैसँग रहने प्रत्याभूति यसले गर्दछ । आम्दानीको स्रोतहरूको स्पष्ट पहिचान, त्यसमाथि आफ्नो नियन्त्रणलगायत नाफाको बाँडफाँड तथा सम्भावित घाटा पूर्ति गर्ने उपायका बारेमा पनि यस प्रकारको स्वायत्तताले स्पष्ट पार्ने काम गर्दछ ।

(ड) कानूनी स्वायत्तता

ऐन, नियममै केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताबारेमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी केन्द्रीय बैंकको काम कारवाही सञ्चालनमा सहज वातावरण बनाउने कार्यमा यस प्रकारको स्वायत्तताले सहयोग गर्दछ ।

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको मानक

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता मापन गर्नका लागि विभिन्न अर्थशास्त्रीले विभिन्न किसिमका मानकको विकास गरेका छन् । सामान्यतया केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता मापन गर्न अपनाइने आधारहरूमा केन्द्रीय बैंकले लिएको लक्ष्य, नीति निर्माण गर्ने तरिका, केन्द्रीय बैंकको गभर्नरको नियुक्ति प्रक्रिया एवम् कार्यकाल, बैंकको बोर्डको गठन र संरचना, केन्द्रीय बैंकले सरकारलाई दिने ऋणसम्बन्धी प्रक्रिया, केन्द्रीय बैंकको वित्तीय स्वायत्तता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता जस्ता कुराहरू पर्दछन् । केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता मापन गर्नका लागि प्रचलित केही मानकका बारेमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

(क) केन्द्रीय बैंकको लक्ष्य

केन्द्रीय बैंकले निर्धारण गर्ने लक्ष्यको आधारमा बैंकको स्वायत्तता मापन गर्न सकिन्छ । यदि केन्द्रीय बैंकको लक्ष्य मूल्य स्थिरता मात्र हो भने त्यस्ता केन्द्रीय बैंकलाई तुलनात्मक रूपमा बढी स्वतन्त्र मान्ने गरिन्छ । अर्कोतर्फ एकभन्दा बढी लक्ष्यहरू ऐनले तोकेको सन्दर्भमा भने तुलनात्मक रूपमा केन्द्रीय बैंकलाई कम स्वतन्त्र मान्ने गरिन्छ ।

(ख) केन्द्रीय बैंक सम्बद्ध नीतिहरूको निर्माण

केन्द्रीय बैंकले तर्जुमा गर्ने प्रमुख नीतिहरू जस्तै; मौद्रिक नीति, विदेशी विनिमय नीति आदि तर्जुमा गर्दा केन्द्रीय बैंकको मात्र संलग्नता रहने व्यवस्था छ भने केन्द्रीय बैंक तुलनात्मक रूपमा बढी स्वतन्त्र भएको मानिन्छ । अर्कोतर्फ, यदि यस्ता नीतिको निर्माणमा सरकारको संलग्नता र हस्तक्षेप बढी भएको अवस्थामा

केन्द्रीय बैंक तुलनात्मक रूपमा कम स्वतन्त्र भएको मानिन्छ ।

(ग) गभर्नरसँग सम्बद्ध व्यवस्थाहरू

गभर्नरको नियुक्ति प्रक्रिया, कार्यकाल तथा पुनःनियुक्त हुनसक्ने सम्भावना, गभर्नरको बर्खास्ती लगायत गभर्नरलाई अयोग्य घोषणा गर्न तय गरिएका मापदण्डको आधारमा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई मापन गर्ने गरिन्छ ।

(घ) केन्द्रीय बैंकको बोर्ड

केन्द्रीय बैंकको बोर्डमा सदस्यहरूको नियुक्ति प्रक्रिया, बोर्डको संरचना, बोर्ड सदस्यहरूको कार्यअवधि, बोर्ड सदस्यहरू अयोग्य हुने आधारहरू जस्ता मापदण्डको आधारमा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई मापन गर्ने प्रचलन रहेको छ ।

(ङ) केन्द्रीय बैंकले सरकारलाई प्रदान गर्ने कर्जाको आधारमा

केन्द्रीय बैंकले सरकारलाई प्रदान गर्ने कर्जाको किसिम, कर्जाको अवधि तथा कर्जा प्रदान गर्दा राख्ने शर्तहरू, कर्जाको ब्याजदर, केन्द्रीय बैंकबाट कर्जा प्राप्त गर्नसक्ने सम्भावित लाभग्राहीको सूची आदिको आधारमा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई मापन गर्ने गरिन्छ ।

(च) अन्तिम ऋणदातासम्बन्धी सुविधा

केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंकहरूलाई अन्तिम ऋणदाताको रूपमा पनि सेवा प्रदान गरिरहेको हुन्छ । यस्तो सुविधाको प्रकृति, अवधि तथा लागू हुने शर्तहरूको आधारमा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई मापन गर्ने गरिन्छ ।

(छ) वित्तीय स्वायत्तता

केन्द्रीय बैंकको वित्तीय स्वायत्तताको अवस्थाबाट पनि यसले आर्जन गरेको समग्र स्वायत्ततालाई मापन गर्न मद्दत गर्दछ । यसअन्तर्गत केन्द्रीय बैंकको चुक्ता पुँजीमा सो बैंकको स्वामित्व कति छ, केन्द्रीय बैंकको

आन्तरिक बजेटको व्यवस्थापन कसरी भइरहेको छ तथा केन्द्रीय बैंकको सम्भावित घाटाको पूर्ति कसरी गरिन्छ भन्ने कुराहरू पर्दछन् ।

(ज) जवाफदेहिता

केन्द्रीय बैंक कुनकुन निकायप्रति जवाफदेही बन्नुपर्ने बहस पनि छ । केन्द्रीय बैंकको लेखापरीक्षणसम्बन्धी नीति कस्तो छ साथै, केन्द्रीय बैंकले आफ्ना वित्तीय विवरणहरू कसरी सार्वजनिक गर्दछ भन्ने आधारमा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको मापन गर्न सकिन्छ ।

(झ) पारदर्शिता

केन्द्रीय बैंकले आफूसम्बद्ध कार्यहरू कुन हदसम्म सार्वजनिक गर्दछ र यसरी सार्वजनिक गर्न कानूनी व्यवस्था कस्तो छ भन्ने आधारमा पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको मापन गर्ने प्रचलन छ ।

कतिपय अनुसन्धानकर्ताले केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई मापन गर्न समग्रमा दुई प्रकारको मापदण्ड बनाएको देखिन्छ । पहिलो आधारअन्तर्गत केन्द्रीय बैंकको ऐनले प्रत्याभूत गरेको स्वायत्तता पर्दछ भने दोस्रो आधारमा वास्तविक रूपमा केन्द्रीय बैंकहरूले प्राप्त गरिरहेको स्वायत्तता पर्दछ । ऐन, नियमप्रदत्त अधिकार कतिपय अवस्थामा वास्तविक रूपमा प्रयोगमा नआउने कारणले पनि पछिल्लो समयमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता मापन गर्दा दोस्रो आधारलाई पनि लिने प्रचलन बढ्दो छ ।

नेपालको सन्दर्भमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता

नेपाल राष्ट्र बैंक नेपालको केन्द्रीय बैंकको रूपमा रहेको छ । सुरुमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ बाट निर्देशित भए पनि मुलुकको वित्तीय प्रणाली सुधारको क्रममा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ जारी भयो । नयाँ ऐनले पहिलेको अवस्थाभन्दा धेरै हदसम्म बैंकलाई स्वायत्त बनाएको देखिन्छ । सर्वप्रथम त ऐनले बैंकको उद्देश्य र भूमिका बारेमा प्रष्ट पारेको छ । साथै, ऐनले राष्ट्र बैंकले सरकारलाई ऋण दिने सम्बन्धमा पनि

सीमा तोकिदिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनमा बैंकले नेपाल सरकारलाई प्रवाह गरेको अधिविकर्ष कुनै पनि समयमा नेपाल सरकारको अधिल्लो आर्थिक वर्षको राजस्व आयको पाँच प्रतिशतभन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी, बैंकले नेपाल सरकारबाट खरिद गरी आफ्नो स्वामित्वमा लिएको ऋणपत्रको कुल रकम अधिल्लो आर्थिक वर्षको राजस्व आयको दश प्रतिशतभन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था समेत ऐनमा राखिएको छ । गभर्नरको कार्यकाललाई पाँच वर्षसम्म सुनिश्चितता प्रदान गर्ने, मौद्रिक नीति अनुमोदन गर्न सरकारको स्वीकृति नचाहिने जस्ता प्रावधानहरू पनि ऐनमा रहेका छन् । आफ्नो बजेट आफैँ व्यवस्था गर्नसक्ने अधिकार केन्द्रीय बैंकलाई दिइएका कारण वित्तीय रूपमा पनि नेपाल राष्ट्र बैंकले स्वायत्तता पाएको देखिन्छ । नयाँ ऐनले विदेशी विनिमयसम्बन्धी कार्यहरूमा समेत राष्ट्र बैंकलाई थप अधिकारसम्पन्न बनाएको देखिन्छ । यद्यपि, गभर्नरको नियुक्ति सरकारबाट हुने, सञ्चालक समितिमा सरकारको प्रतिनिधि रहने जस्ता प्रावधानसमेत ऐनमा रहेका छन् । यी प्रावधानहरूलाई केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको हिसाबले राम्रो भने मानिँदैन ।

विभिन्न मुलुकहरूमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततासम्बन्धी व्यवस्था

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततासम्बन्धी मुलुक अनुसार फरकफरक व्यवस्थाहरू रहेको देखिन्छ । अमेरिकाको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने त्यहाँको केन्द्रीय बैंक फेडरल रिजर्भलाई द्वैध म्यान्डेट दिइएको पाइन्छ । मूल्य स्थिरताको अलावा फेडरल रिजर्भलाई बेरोजगारीको दरसमेत स्थिर राख्ने जिम्मेवारी दिइएको छ ।

फेडको म्यान्डेट अमेरिकी कांग्रेसले तय गर्ने परम्परा रहेता पनि बैंकलाई आफैँ लक्ष्यहरू निर्धारण गर्ने स्वायत्तता प्रदान गरिएको छ । अमेरिकी राष्ट्रपतिले बैंकको बोर्डको अध्यक्ष, उपाध्यक्ष लगायत सात जना सदस्यहरू मनोनयन गर्ने गर्दछ । बोर्ड सदस्यहरूको पदावधि १४ वर्षको हुन्छ । राष्ट्रपतिलाई आफूले

मनोनयन गरेका सदस्यहरूलाई बर्खास्त गर्नसक्ने समेत अधिकार रहेको हुन्छ ।

बेलायतको केन्द्रीय बैंक, बैंक अफ इंगल्याण्डको हकमा भने सरकारलाई केन्द्रीय बैंकले कर्जा दिने सन्दर्भमा निकै स्वायत्तता दिइएको देखिन्छ । बैंक अफ इंगल्याण्डले त्यहाँको सरकारलाई National Loan fund नामको खाताबाट ऋण दिनेगर्दछ । सरकारले पाउने ऋणमा पनि सीमा तोकिएको हुन्छ । सरकारले बैंक अफ इंगल्याण्डका लागि मुद्रास्फीतिको लक्ष्य निर्धारण गर्नेगर्दछ । निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्न विफल भएमा गभर्नरले चान्सलरलाई खुलापत्र लेख्ने परम्परा समेत रहेको छ ।

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामाथि प्रश्न

केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताका सम्बन्धमा सबैजसोको मतैक्यता भए पनि पछिल्लो समय यसमा केही शिथिलता देखिएको आभास हुन्छ । विभिन्न स्थान र सन्दर्भमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई अंकुश लगाउनुपर्ने आवाजहरू उठिरहेको देखिन्छ । सन् २००८ को वित्तीय संकटपछि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामा थप आक्रमणहरू भएको देखिन्छ ।

केही समयअघि मात्र केन्द्रीय सरकारसँगको असहमतिपछि भारतीय केन्द्रीय बैंक (रिजर्भ बैंक अफ इण्डिया) का गभर्नर उर्जित आर. पटेल र डेपुटी गभर्नर विरल आचार्यको राजीनामा, अमेरिकामा त्यहाँका राष्ट्रपति तथा फेडरल रिजर्भका गभर्नरबीच सावर्जनिक भड्कने विवादले पनि केन्द्रीय बैंक र सरकारबीच केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताका सन्दर्भमा भड्कने विवादलाई चित्रण गर्दछ । पछिल्लो समयमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताका पक्षमा शिथिलता आउनुका पछाडि निम्न कारणहरू प्रमुख रूपमा रहेका छन् ।

पहिलो कारण भनेको सन् २००८ मा विश्वमा देखापरेको वित्तीय संकटका कारण धेरै मुलुकहरू ऋणको भारले थिचिए । जसको फलस्वरूप मौद्रिकभन्दा पनि वित्तीय नीति हावी हुनपुग्यो । यसकारण केन्द्रीय बैंकको भूमिका र स्वायत्तताको सन्दर्भमा विभिन्न टीकाटिप्पणीहरू

सतहमा देखिन थाले ।

दोस्रो, वित्तीय संकटपछि धेरै केन्द्रीय बैंकले परम्परागत मौद्रिक औजारको सट्टा नयाँ औजारहरू जस्तै forward guidance, Quantitative Easing हरू प्रयोगमा ल्याए । सामान्यतया यस्ता नीतिहरू तुलनात्मक रूपमा बढी विस्तारकारी भए, जुन मौद्रिक नीति कम विस्तारकारी हुन्छन् भन्ने परम्परागत मान्यताको विपरीत भइदियो । फलतः यसले पनि केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामा अंकुश लगाउनुपर्ने आवाजलाई थप बल प्रदान गर्न मद्दत गर्‍यो । तेस्रो विभिन्न केन्द्रीय बैंकले लिएका नीतिका कारण उनीहरूको वासलात (Balance sheet) मा असर गर्‍यो जसले गर्दा अन्तत्वगत्वा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामाथि धावा बोल्न मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता प्रवर्द्धनका लागि अबको बाटो

कुनै पनि केन्द्रीय बैंकको लागि आफूलाई प्राप्त म्यान्डेट प्रभावकारी रूपमा पूरा गर्न स्वतन्त्र र स्वायत्त वातावरण महत्वपूर्ण हुन्छ । यद्यपि, केन्द्रीय बैंकले पनि प्राप्त स्वायत्ततालाई जोगाउन पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि देहाय बमोजिमका उपायमार्फत केन्द्रीय बैंकले आफ्नो साख जोगाउन पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । अन्यथा सन् २००८ को आर्थिक मन्दीपछि विश्व अर्थतन्त्रमा देखिएको केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई अंकुश लगाउने सिलसिलाबाट नेपालसमेत अछुतो नरहनसक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्ने

जवाफदेहिताविनाको स्वायत्तताको कुनै अर्थ रहदैन । तसर्थ आफूले प्राप्त गरेको स्वायत्ततालाई जोगाउनका लागि केन्द्रीय बैंकले आफूले गर्ने कार्यमा जवाफदेहिता वहन गर्ने परम्परालाई मजबुत बनाउँदै लग्नुपर्ने देखिन्छ । यो तथ्य नेपालको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै लागू हुन्छ । केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्ना वित्तीय विवरणहरू सार्वजनिक गर्ने,

आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरू प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने जस्ता क्रियाकलापको माध्यमबाट पारदर्शिता कायम गरी आफ्नो जवाफदेहिता वहन गर्ने प्रयासहरू गरेको देखिन्छ । यद्यपि, यस दिशामा अरु थुप्रै कार्यहरू गर्न सकिने देखिन्छ । उदाहरणका लागि गभर्नर तथा सञ्चालक समितिका सदस्यहरूको चयन प्रक्रियालाई थप पारदर्शी बनाउन सकिन्छ । बैंकले आफ्ना प्रशासनिक कार्यलाई अझ व्यवस्थित तथा पारदर्शी बनाउँदै लानेतर्फ पहल गर्न सकिन्छ । आफ्ना नीतिहरू तर्जुमा गर्ने प्रक्रियालाई पारदर्शी बनाउनेतर्फ पहल गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि मौद्रिक नीतिको माइन्सुट सार्वजनिक गर्ने, संसदीय समितिमा बैंकले गरिरहेका कामको बारेमा समयसमयमा प्रस्तुत गर्ने आदि प्रावधानको माध्यमबाट पनि जवाफदेहिताको अभिवृद्धि गर्नेसम्बन्धी अभ्यास गर्न सकिन्छ ।

सांगठनिक सुधार गर्ने

संस्थागत संरचनालाई सुधार गरी ऐन, नियमले प्रदान गरेको विभिन्न स्वायत्ततालाई व्यवहारमा लागू गर्नसक्ने संरचना बनाउन जरुरी छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि पछिल्लो समय देश संघीयतामा प्रवेश गरेको अवस्थामा संघीय प्रणालीअनुरूपको केन्द्रीय बैंकको संरचनालाई चुस्त बनाउनेतर्फ समेत पहल गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

पारदर्शिताको प्रवर्द्धन गर्ने

सर्वसाधारणलाई आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमबारे निरन्तर जानकारी दिने, सरकारसँग नियमित छलफल गर्ने, आफूले अवलम्बन गरेका नीतिहरूको प्रगति विवरण सार्वजनिक गर्ने कार्यमा केन्द्रीय बैंकले थप ध्यान दिन आवश्यक छ । यसबाट अन्ततः केन्द्रीय बैंकको साख अभिवृद्धिमा नै बल पुग्ने देखिन्छ ।

सर्वसाधारणको विश्वास जित्न प्रयत्न गर्ने

आफ्नो म्यान्डेटभित्र रहेर केन्द्रीय बैंकले सर्वसाधारणको जीवनमा सकारात्मक असर पर्ने कार्यहरू गर्नसक्छ । उदाहरणका लागि अर्थतन्त्रमा वित्तीय क्षेत्रको

योगदान बढाउन भूमिका खेल्ने, वित्तीय पहुँच तथा वित्तीय समावेशीकरणमा जोड दिने, मुद्रास्फीति तथा तरलताको उचित व्यवस्थापनमा ध्यान दिने लगायत वित्तीय ग्राहकको सुरक्षाका लागि ठोस कदम चाल्नेतर्फ ध्यान दिन आवश्यक देखिन्छ ।

चुस्त र प्रभावकारी सञ्चार

केन्द्रीय बैंकको म्यानडेट के हो, यसले के कार्य गर्नसक्छ र के गर्न सक्दैन भन्ने कुरामा सर्वसाधारणलाई स्पष्ट जानकारी दिने प्रचलन स्थापित गर्न आवश्यक छ । केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामा सधैं नै चुनौती रहेको हुन्छ । यसमा जुनसुकै समयमा पनि प्रश्न उठ्नसक्छ भन्नेमा सजग हुन जरुरी छ । पारदर्शिता र जवाफदेहिताको विकास गरी बदलिँदो समय अनुसार केन्द्रीय बैंकहरूले आफूलाई सुधार र परिवर्तन गरी जनमानसको विश्वास

आर्जन गर्नेतर्फ अग्रसर हुनसके मात्र ऐन, नियमले दिएको स्वायत्तताको सही अर्थमा सदुपयोग भएको ठहरिन्छ ।

अन्तमा

निश्चय पनि केन्द्रीय बैंकको सहज सञ्चालन र सफलताका लागि यसको स्वायत्तता निकै महत्वपूर्ण हुन्छ । केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता प्रचलित ऐन तथा नीतिनियमले मात्र प्रत्याभूत गरेर हुदैन । केन्द्रीय बैंकले आफ्नो कार्य र कदमको माध्यमबाट आफ्नो स्वायत्तताको वास्तविक अभ्यास गर्न आवश्यक छ । साथै, ऐनले निर्दिष्ट गरेका कार्यहरू कुशलतापूर्वक सम्पादन गरी व्यावहारिक रूपले आफ्नो स्वायत्तताको रक्षा गर्न केन्द्रीय बैंकहरू उद्यत हुनसके केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततामाथि अनावश्यक हस्तक्षेप रोक्नसक्ने देखिन्छ ।

सार्वजनिक क्षेत्रमा सामाजिक लेखापरीक्षण: एक चर्चा

● राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

विश्वका सबैजसो मुलुकले सुशासनको मुद्दालाई प्राथमिकतामा राखेर राज्य सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएका हुन्छन् । खासगरी राज्यप्रणालीमा हुने परिवर्तनले मुलुकमा सुशासनको अवस्था र नागरिकको अपेक्षालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । जब मुलुकहरू प्रजातान्त्रिक एवम् लोकतान्त्रिक पद्धतिमा अभ्यस्त हुनथाल्छन् तब जुनसुकै वर्ग र पृष्ठभूमिका व्यक्ति सत्ता र शक्तिमा पुग्ने सम्भावना रहन्छ । शासकीय शक्ति प्राप्त भएसँगै उनीहरूमा एक प्रकारको मनोबलको विकास हुन्छ । तय गरिने नीति, नियमको तर्जुमा वा निर्णयमा एकाधिकार स्थापित हुने सम्भावना बढ्छ । प्रचलित ऐन, नीति, नियम र विधि विधानमार्फत यन्त्रवत रूपमा सार्वजनिक निकायबाट भएका निर्णय वा क्रियाकलापको सही मापन तथा मुल्याङ्कन गरेर सम्बन्धित पक्षको गुनासो र अपेक्षालाई सम्बोधन गर्नसकिने अवस्था हुँदैन ।

राज्यबाट भएका अव्यावहारिक र तर्कसङ्गत नभएको विषयमाथि प्रश्न उठ्न थाल्छ । अर्कोतर्फ, नागरिक तथा सर्वसाधारणमा आफू पनि परिवर्तनको हिस्सा भएको र राज्य सञ्चालनको कुनै न कुनै तहमा आफ्नो भूमिका रहेको महशुस गर्न थाल्छन् । सर्वसाधारण नागरिक वा जनताले पनि राज्यबाट निश्चित उत्तरदायित्व, जवाफदेहिता र पारदर्शिताको अपेक्षा राखेका हुन्छन् तर राज्यले तर्जुमा गर्ने नीति, नियम र तिनको कार्यान्वयनको सवालमा वास्तविकता र अपेक्षाबीच सधैं एक प्रकारको खाडल सृजना भइराखेको हुन्छ ।

शासन व्यवस्थाको वास्तविक अवस्था र जनताको अपेक्षाबीचको अन्तरलाई कम गर्ने कडीको रूपमा सामाजिक लेखापरीक्षणको अवधारणा विकास भएको देखिन्छ ।

सामाजिक लेखापरीक्षणको आवधारणा निजी क्षेत्र तथा व्यावसायिक जगतमा संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वलगायत विभिन्न स्वरूपमा पहिलेदेखि स्थापित थियो । सन् १९८० को दशकदेखि नै निजी क्षेत्रबाट सार्वजनिक क्षेत्रमा समेत यसको आवश्यकता र महत्व बढेका कारण विस्तार हुँदै आएको देखिन्छ । सार्वजनिक निकायमा सामाजिक लेखापरीक्षणको अवधारणा स्विडेनबाट सुरु भएको देखिन्छ । स्विडेनको कर्मचारीतन्त्रमा मुलुकभरि रहेका विभिन्न तहका करिब एक हजार कर्मचारीलाई प्रश्नावली भराई तीन वर्षसम्म लगाएर गरिएको अनुसन्धानपश्चात् सामाजिक लेखापरीक्षणलाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । सामाजिक लेखापरीक्षण सार्वजनिक जवाफदेहितालाई दर्शाउने त्यस्तो संयन्त्र हो, जहाँ सरकारका निर्णय तथा कार्यसम्पादनको मुल्याङ्कन गर्न नागरिकहरू संगठित तथा परिचालित हुन्छन् । सरकारी अधिकारीलाई प्रदान गरिएको अधिकार वा विशेष शक्तिको दुरुपयोग नहोस् भन्ने उद्देश्यले यस्तो निगरानी तथा अनुगमन गर्ने दवाब सृजना हुने गर्दछ ।

पछिल्लो समयमा सूचना र सञ्चारको क्षेत्रमा भएको विश्वमयकारी परिवर्तनसँगै अधिकारप्राप्त निकायका कामकारवाहीप्रति चासो लिने र स्वतःस्फुर्त रूपमा

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

प्रतिक्रिया दिने प्रचलन बढ्दो छ । नेपालको सन्दर्भमा सविधानले प्रदान गरेको सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था पनि लेखापरीक्षणको आधारभूत स्तम्भ मान्न सकिन्छ । विगतका केही वर्षदेखि सामाजिक सञ्जालको बढ्दो प्रयोग र खोजपत्रकारिताको प्रभाव समेतका कारण नागरिक निर्णयकर्ता एवम् अधिकारप्राप्त व्यक्तिको नियन्त्रणमा रहने अवस्था देखिँदैन । हाम्रो जस्तो अस्थिर राजनैतिक व्यवस्था भएका मुलुकमा नियमित र वित्तीय लेखापरीक्षणसमेत पारदर्शी र नियमित हुन नसकिरहेको अवस्थामा सामाजिक लेखापरीक्षणको आवश्यकता र औचित्य सावित गर्न अझ कठिन हुन्छ । तापनि सैद्धान्तिक रूपमा मुलुकमा संघीयताको कार्यान्वयनपश्चात् तल्लो तहहरूमा भएका अधिकार प्रत्यायोजन, उत्तरदायित्व र जवाफदेहितासँगै सामाजिक लेखापरीक्षणको आवश्यकता र प्रभावकारिताका विषयमा बहस हुन सान्दर्भिक देखिएकाले यस लेखमा सामाजिक लेखापरीक्षणका आधारभूत पक्षहरूमाथि चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

सामाजिक लेखापरीक्षण के हो ?

सामाजिक लेखापरीक्षण कुनै पनि संगठनको सामाजिक तथा नैतिक कार्यसम्पादनको अवस्थालाई बुझ्ने, मापन गर्ने, सुधार गर्ने तथा सरोकारवालासमक्ष सार्वजनिक गर्ने उपयुक्त संयन्त्र हो । यसले मुलुकको सुशासनलाई दर्शाउँछ । यसका अतिरिक्त सरोकारवाला, अझै समुदायमा पछाडि पारिएका र अल्पसंख्यकको आवाजलाई समेत प्रतिविम्बित गर्दछ । सामाजिक लेखापरीक्षणले कुनै पनि सार्वजनिक निकायले निर्दिष्ट गरेको मूल उद्देश्य र वास्तविक उपलब्धि, दक्षता र प्रभावकारिताको अन्तरलाई समेत उजगार गर्न मद्दत गर्दछ । वित्तीय लेखापरीक्षणमा खर्चको लेखाङ्कन र वित्तीय स्रोतको सदुपयोगको परीक्षण गरिन्छ, भने सामाजिक लेखापरीक्षणमा तोकिएका कार्यक्रम तथा सेवाहरू सामाजिक, वातावरणीय तथा सामुदायिक उद्देश्यअनुरूप प्रभावकारी भए नभएको परीक्षण गरिन्छ । यस्तो लेखापरीक्षणको मुख्य ध्येय भन्नु नै सार्वजनिक अभिलेख तथा पृष्ठपोषणको आधारमा सार्वजनिक निकायबाट कार्यान्वयनमा ल्याइएका कार्यक्रम

सामाजिक लेखापरीक्षणका सिद्धान्त

पारदर्शिता (Transparency): प्रशासनिक काम तथा निर्णय प्रक्रियामा पूर्ण पारदर्शिता कायम गर्नका लागि सरकारले सर्वसाधारणलाई सम्बन्धित सूचनाको पूर्ण पहुँच उपलब्ध गराएको हुनु पर्दछ ।

सहभागिता (Participative): प्रभावित पक्षलाई मताधिकार मात्र होइन, निर्णय प्रक्रिया र प्रमाणीकरणमा सीधै अधिकार प्रदान गर्नु पर्दछ ।

प्रतिनिधित्व (Representation): पूर्वनिर्धारित विकल्प उपलब्ध भएको अवस्थामा प्रभावित पक्षको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न व्यक्ति वा समूहको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्दछ ।

जवाफदेहिता (Accountability): अधिकार प्राप्त पक्ष वा सरकारी निकायले कुनै पनि काम भएको वा नभएको विषयमा सरोकारवालालाई तत्काल जवाफ दिनुपर्दछ ।

र सेवाहरूको प्रभावकारितालाई बैज्ञानिक र व्यवस्थित पद्धतिद्वारा मुल्याङ्कन गर्नु हो । यूएनडिपीद्वारा प्रकाशित A Practical Guide on Social Audit मा सामाजिक लेखापरीक्षणलाई सार्वजनिक स्रोतको उपयोग र व्यवस्थापनका लागि पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गराउने प्रक्रिया र अवधारणाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । अधिकारप्राप्त निकायले सार्वजनिक सरोकारका विषयमा आवश्यक नीति नियम आफैं बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने, मुल्याङ्कन र सुधारका प्रक्रियामा पनि आफैं संलग्न हुने भएकाले प्रत्यक्ष सरोकार हुने वर्गको पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने अवस्था रहँदैन । जसको अभावमा सम्पादित कामको गुणस्तर र प्रभावकारिताका सम्बन्धमा वास्तविक तथ्य सार्वजनिक गर्ने सवालमा पनि नैतिक जटिलता देखिनसक्छ । जुन वर्ग वा समुदायका लागि नीतिनियम बनाइएको वा निर्णय गरिएका हुन् त्यसको फेदसम्म प्रभाव विश्लेषण गर्ने र त्यसको पारदर्शिता र जवाफदेहिताको परीक्षण सामाजिक लेखापरीक्षणबाट मात्र सम्भव हुन्छ ।

Step to conduct Social Audit

- 1: Holding a Mass Meeting and Establishing a Mandate
- 2: Preparing and Organising the Participant Group
- 3: Training the Participant Group
- 4: Developing and Testing Social Audit Questionnaires
- 5: Gathering Evidence in the Community
- 6: Capturing Community Experiences and Testimony
- 7: Agreeing on the Main Findings and Evidence
- 8: Preparing for the Public Hearing
- 9: Holding the Public Hearing
- 10: Reflecting and Following Up

Source : A guide to conduct S.A. in south Africa

सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यका केही आधारभूत पक्षहरू हुन्छन् जुन बिना यसको कार्यान्वयन गर्न सहज हुँदैन। लेखापरीक्षणका लागि प्रथमतः सम्बन्धित निकायले गर्नुपर्ने वा सम्पन्न गरेका सबै प्रकारका कामकारवाहीको विवरण तथा सूचना आधिकारिक माध्यमबाट सरोकारवालामा पुग्नु आवश्यक मानिन्छ। अतः यसको सुरुआतको लागि प्रशासनिक तथा निर्णय प्रक्रियामा पूर्ण पारदर्शिता कायम गर्न सरकारले सर्वसाधारणलाई सम्बन्धित सूचनाको पूर्ण पहुँच उपलब्ध गराएको हुनुपर्दछ। निर्णय कार्यान्वयनबाट प्रत्यक्ष प्रभावित पक्षलाई मताधिकार मात्र होइन निर्णय प्रक्रिया र प्रमाणीकरणमा सीधै अधिकार प्रदान गर्ने संयन्त्रको विकास हुनुपर्दछ। सबै क्षेत्रमा पूर्ण सहभागिता उपयुक्त नहुने अवस्थामा वा पूर्वनिर्धारित विकल्प उपलब्ध भएको अवस्थामा प्रभावित पक्षको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न व्यक्ति वा समूहको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्दछ। संवैधानिक वा कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी अधिकारप्राप्त

पक्ष वा सरकारी निकायले कुनै पनि काम भएको वा नभएको विषयमा उपयुक्त र आधिकारिक माध्यमबाट सरोकारवालालाई तत्काल जवाफ दिनुपर्दछ। सामाजिक लेखापरीक्षणका माध्यमबाट सार्वजनिक निकायमा रहने अधिकारप्राप्त व्यक्तिहरूले गरेका प्रशासनिक तथा कानूनी निर्णयको कार्यान्वयन वा अनियमिततालाई केलाउने गरिन्छ। सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने विधि तथा प्रक्रिया सबै मुलुकमा एकै प्रकारको हुँदैन। कुन क्षेत्रमा यसको आवश्यकता र औचित्य छ सो कार्य यकिन भइसकेको अवस्थामा विधिको टुङ्गो लगाउने गरिन्छ। यसमा नागरिकहरूमध्येबाट विषयवस्तुमा दक्ष र अनुभवी पक्षलाई छनोट गर्ने काम गरिन्छ। सामाजिक लेखापरीक्षणको प्रमुख चरणमा आवश्यकता अनुसारको संरचना वा खाका तयार गर्ने, सरोकारवालाको पहिचान र लेखापरीक्षण प्रक्रियाका बारेमा संवाद गर्ने, सम्पन्न गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण क्रियाकलापमा केन्द्रित हुने, अपेक्षित परिणामको परीक्षण गर्ने र अन्तमा अन्तिम परीक्षण तथा निष्कर्षमा पुग्ने पर्दछन्। माथि बक्समा दक्षिण अफ्रिकाले लागू गरेको निर्देशिकाबाट सामाजिक लेखापरीक्षणका चरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ। सामाजिक लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने सवाललाई हेर्दा सार्वजनिक निकायबाट भएका निर्णय तथा कामकारवाहीलाई सही तवरबाट अनुगमन गर्ने, जाँच गर्नसक्ने क्षमता र दक्षता नागरिकसँग हुन्छ कि हुँदैन भन्ने विषय भने जहिले पनि प्रश्नचिन्हको रूपमा खडा भइरहन्छ।

सामाजिक लेखापरीक्षणमा समेटिने प्रमुख पक्ष र क्षेत्रहरू

सामाजिक लेखापरीक्षण कसले गर्ने भन्ने विषय सरल भने हैन। मुख्यतः कुनै पनि निर्णय वा नीति, नियम वा विशेष कार्यक्रममा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने पक्ष, समुदाय तथा नागरिकले नै सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने हो। लेखापरीक्षण गर्ने संस्था वा पक्षको विश्वासनीयता, क्षमता र आधिकारिताको कितान गर्ने कार्य जहिले पनि चुनौतीपूर्ण नै हुन्छ। सार्वजनिक निकायमा सबै प्रकृतिका लेखापरीक्षणका लागि एक संस्था वा निश्चित पक्ष कितान गर्ने वा कानूनी रूपमा नै तोक्ने भन्ने विषय

व्यावहारिक देखिंदैन । संस्थाको संरचना, उद्देश्य, आकार, प्रभाव क्षेत्र, स्वामित्व, व्यवस्थापनको मिश्रण लगायतका विषयगत आधारमा समुदाय वा नागरिक समाजले नै लेखापरीक्षण गर्ने निकायको छनोट वा निक्क्यौल गर्नु उपयुक्त हुन्छ । लेखापरीक्षणको प्रक्रियामा हुने छलफल, भेला, अन्तरक्रिया, तालिम अनुशिक्षण, लगायतका प्रक्रियामा पनि कुनकुन पक्षको संलग्नता आवश्यक हुन्छ ? सो निक्क्यौल हुनुपर्दछ । सैद्धान्तिक रूपमा संगठनको हकमा सल्लाहकार समिति, संगठनका प्रमुख व्यक्ति, व्यवस्थापन पक्ष आदि संलग्न हुनसक्छन् । लाभग्राही तथा अधिकार धारण गर्नेहरूका पक्षबाट सामुदायिक संगठन, गैरसरकारी संस्थाहरू हुन सक्छन् । अन्य सरोकारवालाको सन्दर्भमा सरकारले तोकेका निश्चित कार्यक्रमको हकमा अनुगमन अधिकारीहरू, राजनैतिक दल र तिनका प्रतिनिधि, निश्चित भूगोलमा खटिने गैरसरकारी संस्थाहरू, दातृ निकाय, सञ्चार क्षेत्र, सामाजिक सञ्जाल, धार्मिक तथा जातीय समुदाय, स्थानीय समुदाय आदि लेखापरीक्षणमा समेट्न सकिने पक्षहरू हुन । सार्वजनिक नीति तथा राज्यका गतिविधिहरूको मुल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी नागरिकको हितका लागि नीतिगत पृष्ठपोषण प्रदान गर्न गरिने सामाजिक लेखापरीक्षणमा देहायका विषयहरू समावेश हुनसक्छन् ।

- सार्वजनिक नीति तर्जुमा एवम् कार्यान्वयनका लागि आवश्यक भौतिक तथा वित्तीय स्रोतको आवश्यकता र उपलब्धताबीचको अन्तर पहिचान गर्ने
- सामाजिक तथा जनउपयोगी सेवाका सम्बन्धमा सेवा प्रदायक तथा लाभग्राहीबीच आवश्यक उत्सुकता पैदा गर्ने वा ज्ञान सञ्चार गर्ने
- सार्वजनिक नीति तथा कार्यक्रमको दक्षता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने
- राज्यबाट गरिएका विभिन्न नीतिगत निर्णयलाई अल्पसंख्यक तथा ऐतिहासिक रूपमा नै पिछडिएका वर्गको पक्षबाट आवश्यकता र प्राथमिकताको आधारमा विश्लेषण गर्ने

- प्राप्त गर्नुपर्ने सार्वजनिक सेवा उचित समयमा प्राप्त गर्न नसक्दाको क्षति तथा अवसर लागतको अनुमान गर्ने
- एकीकृत व्यवस्थापकीय प्रणाली र रणनीतिलाई सुदृढीकरण गर्ने
- सार्वजनिक सेवालाई कसरी चुस्त र पारदर्शी बनाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा सांगठनिक रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने ।
- सांगठनिक तथा कर्मचारीतन्त्रमा पुनर्संरचना गर्नुपर्ने क्षेत्रको पहिचान गर्ने
- निजी र सार्वजनिक साभेदारीका विषयलाई प्रोत्साहित गर्न आवश्यक संवाद र सहकार्य गर्ने
- कार्यान्वयनमा ल्याइएका नीति नियम र कार्यक्रमहरू पारदर्शी र प्रभावकारी छन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने र सम्पन्न भएका कामको बारेमा सबैलाई समयमै जानकारी गराउने ।
- सरकारले तय गर्ने हरेक सार्वजनिक नीति कार्यक्रम तथा बजेटको तर्जुमा वा कार्यान्वयनका सबै चरणहरूमा नागरिकको अधिक सहभागिता गराउने
- सार्वजनिक पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउने
- स्रोत साधन तथा अधिकारको दुरुपयोग तथा अनियमितता हुनसक्ने क्षेत्रको पहिचान, नियन्त्रण तथा सार्वजनिकरण गर्ने
- नीति तथा कार्यक्रमको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने
- नागरिकलाई आफ्नो हक अधिकारको सही अभ्यास गर्न सक्षम तुल्याउने ।

नेपालमा सामाजिक लेखापरीक्षणको अवस्था

नेपालको सन्दर्भमा सरकारी निकायको आर्थिक तथा कार्यसम्पादनको लेखापरीक्षण गर्नको लागि नेपालको संविधान २०७२ को धारा २४० मा महालेखापरीक्षकको

व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको धारा २४१ (१) मा महालेखापरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्याख्या गर्ने क्रममा “राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत, संघीय संसद, प्रदेशसभा, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, संवैधानिक निकाय वा सोको कार्यालय, अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल लगायतका सबै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यसमेतको विचार गरी महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुनेछ।” भन्ने व्यवस्था गरिएबमोजिम यस्ता निकायले वार्षिक रूपमा लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्ने गरेका छन्।

माथि विश्लेषण गरिएको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि बमोजिमको सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने स्पष्ट कानूनी आधार र निकाय संविधानमा किटान भएको भने देखिँदैन। तर नेपालको संविधानको भाग ३ अन्तर्गत व्यवस्था गरिएका अधिकांश मौलिक हकसम्बन्धी व्यवस्थाले कुनै न कुनै रूपमा सार्वजनिक निकायका कामकारवाहीहरू नागरिकप्रति उत्तरदायी हुनेपनि कुरालाई जोड दिएको छ। संविधानले अन्तिम सार्वभौम अधिकार जनतालाई नै दिएको परिप्रेक्ष्यमा संघीय कानूनी व्यवस्थामा सामाजिक लेखापरीक्षण अपरिहार्य विषय मान्न सकिन्छ। संविधानको धारा २७ मा मौलिक हकअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ। तर कानून बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन। भन्ने व्यवस्था भएबमोजिम नै अधिकार सम्पन्न राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना भई यसले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दै आएको छ। नागरिकलाई जिम्मेवार बनाइएका यस्ता व्यवस्थासमेतका आधारमा हेर्दा प्रत्येक नेपाली नागरिक सामाजिक लेखापरीक्षणको हिस्सा भएको मान्न सकिन्छ।

स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ को नियम २०१ (१) बमोजिम स्थानीय निकायको योजना, नीति, कार्यक्रम, आयोजना कार्यान्वयन र सेवा

प्रवाहले आर्थिक सामाजिक विकासमा गरेको समग्र योगदानको लेखाजोखा, विश्लेषण र मूल्याङ्कन कार्यलाई सामाजिक लेखापरीक्षणको रूपमा लिएको देखिन्छ। यस्तो लेखापरीक्षण कार्य आर्थिक वर्ष समाप्त भएको चार महिनाभित्र सक्नुपर्ने प्रावधान समेत राखिएको छ। जसअनुरूप कतिपय स्थानीय निकायले प्रतिवेदन वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक गर्ने गरेको देखिन्छ। नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले जारी गरेको सामाजिक लेखापरीक्षण निर्देशिकामा सामाजिक लेखापरीक्षणको अन्य शब्दावली र स्वरूपमा सार्वजनिक लेखापरीक्षण (Public Audit) र सार्वजनिक सुनुवाई (Public Hearing) लाई पनि समावेश गरिएको छ। शब्दावली जसरी प्रयोग भए पनि आशय उस्तै नै रहेको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा सामुदायिक रेडियोसंगको सहकार्यमा स्थानीय निकायले गरेका काम वा परियोजनाको प्रगति विवरणका बारेमा कार्यक्रम तयार गरी प्रसारण गर्दै आएको देखिन्छ। सामुदायिक रेडियो प्रसारक संघमा आबद्ध ७७ जिल्लाका करिब ३४० सामुदायिक रेडियोमार्फत नागरिकको हक, अधिकार, काम, कर्तव्यको जानकारी प्रदान गर्नुका साथै विभिन्न विषयमा सार्वजनिक सुनवाईसमेत गर्दै आएको देखिन्छ। यसका लागि विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत गैरनाफामूलक र गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि आफ्नै किसिमबाट विभिन्न माध्यमहरूबाट सार्वजनिक सुनवाई गर्ने र त्यसलाई सरोकारवालासमक्ष पुऱ्याउने काम गर्दै आएको पाइन्छ। निजी क्षेत्रका टेलिभिजनमार्फत प्रसारित साभा सवाल वा पछिल्लो समयमा व्यक्तिगत पहलमा समेत नागरिक खबरदारीको प्रचलन बढ्दो देखिन्छ। नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रमा सामाजिक लेखापरीक्षणको प्रत्यक्ष भूमिका नदेखिए पनि पछिल्लो समयमा जनतामा बढ्दै गएको राज्यप्रतिको चासो र आफ्नो हक अधिकारप्रतिको सचेतनाको असर देखिन थालेको छ। सार्वजनिक सम्पत्तिको प्रयोग तथा राज्यको दायित्वको विषयमा सत्तामा पुग्ने राजनैतिक दल वा प्रतिपक्षको मात्र सरोकार रहने गरेको विगतको अभ्यासमा विस्तारै परिवर्तन देखिन थालेको छ।

सामाजिक सञ्जाल र सञ्चार क्षेत्रको भूमिका

नेपालको सन्दर्भमा केही दशकसम्म राजनैतिक अस्थिरताका कारण निकै छोटो समय अन्तरालमा सत्ता परिवर्तन हुने गर्दथ्यो । स्थानीय निकाय निष्क्रिय अवस्थामा रहेको थियो । राजनैतिक क्षेत्रमा सधैं एउटै अनुहारको वर्चस्व रहने गरेको थियो । राज्यको भूमिकाप्रति जनता उदासीन भई खासै चासो दिने गरेको देखिँदैन थियो । युवाहरूमा विदेश पलायनको लहर चलेकोले उनीहरूको भूमिका खासै थिएन । अतः हक अधिकारको विषयमा बोल्ने र राज्यको कुनै नीति र कार्यक्रमको कुनै विरोध हुने वा सोको सुनुवाई भई ठोस परिणाम हासिल हुनसक्ने अवस्था पनि थिएन । विरोध नै गरिएको अवस्थामा पनि मूल आशय सत्ता परिवर्तनमा केन्द्रित हुने गर्दथ्यो । तर यताका वर्षहरूमा संविधानको निर्माण भई तीन तहको सरकार बनेर मुलुक राजनैतिक स्थायित्वतर्फ अघि बढ्दै जाँदा सार्वजनिक सरोकारका विषयहरू बढी चर्चामा आउने गरेका छन् । राज्यका विभिन्न निकायबाट हुने गरेका अधिकार दुरुपयोग तथा घुसखोरीका समाचारहरू पत्रपत्रिका र अन्य सञ्चार माध्यममा बाक्लै गएको देखिन्छ । समाजमा हुने अन्याय, अत्याचारका घटनाहरूको सार्वजनिक तहमा नै उठान हुने र त्यसको निराकरण नहुञ्जेलसम्म पछ्याउने प्रचलन बढेका छन् । एनसेलको पुँजीगत लाभ प्रकरण होस् वा महेन्द्रनगरमा भएको निर्मला हत्याकाण्ड होस्; सबैमा नागरिकको चासो बढेकै छ । सार्वजनिक सरोकारका सवालमा अदालतसम्म पुगी न्यायका लागि अपिल गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । भलै कतिपय मुद्दाहरूलाई राजनैतिक रङ्ग दिने प्रयास हुनु अलग्गै पाटो हुनसक्छ । सर्वसाधारणलाई सूचना प्रवाह गर्ने र आवश्यक विषयको तथ्य प्रमाण उपलब्ध गराउने सन्दर्भमा नेपालको सबैखाले सञ्चार माध्यम सक्रिय नै देखिन्छन् । अझ पछिल्लो समयमा फेसबुक, यूट्यूब, ट्विटर जस्ता सामाजिक सञ्जालको प्रयोग बढ्दै गएकोले सार्वजनिक सरोकारका विषयमा चासो पनि उत्तिकै बढ्दो क्रममा छ । सार्वजनिक चासोको सानो विषयवस्तु पनि मिनेटभरमै भाइरल हुने गरेका छन् ।

पछिल्लो समयमा देशका निकै प्रभावशाली व्यक्तित्वहरूबाट भएका व्यक्तिगत गल्ती र

कमीकमजोरीका घटनाहरू यस्तै माध्यमबाट सार्वजनिक हुँदा आसिन पदबाटै हात धुनुपरेको तीतो यथार्थ पनि छ । यी घटनाक्रमलाई सीधै सार्वजनिक लेखापरीक्षणको अङ्ग मान्न नसकिएता पनि अधिकार ग्रहण गर्ने पक्षहरूमाथि एक किसिमको दबाव सृजना गर्न भने निर्णायक भूमिका निर्वाह हुने गरेको छ । सामाजिक सञ्जाल विशेषतः व्यक्तिको स्वतन्त्र विचार र मनोरञ्जनका लागि प्रयोग हुने भए पनि सूचना प्रवाहमा यसको भूमिका निकै प्रभावकारी र महत्वपूर्ण देखिएको छ । यसका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै पाटो रहने भएता पनि सार्वजनिक निकायबाट हुनसक्ने अख्तियार दुरुपयोग, सामाजिक भेदभाव, गैरकानूनी र दण्डनीय अपराधलगायतका विषयलाई सही समयमा जिम्मेवार निकायसम्म पुऱ्याउने भूमिकामा सामाजिक सञ्जालको महत्वपूर्ण योगदान छ । यसको विश्वासनीयता र आधिकारिकता कायम गर्नका लागि राज्यका तर्फबाट निश्चित नीतिगत व्यवस्था एवम् आचारसंहिता जारी गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

अन्तमा

सामाजिक लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा स्थापित गर्न राज्य र नागरिक दुवैको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । राज्यले संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम नागरिकसँग सरोकार राख्ने सबै प्रकारका सूचना तथा जानकारीहरू उपयुक्त माध्यमबाट सही समयमा सम्प्रेषण गर्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ । नागरिकले पनि प्रत्यक्ष सार्वजनिक सरोकारका विषयमा विशेष ख्याल गर्नुपर्दछ । खासगरी दलीय व्यवस्थामा नागरिकले आस्थागत आधारमा आफ्नो सोच निर्माण गर्नसक्ने जोखिम भएकाले त्यसले सामाजिक लेखापरीक्षणको विषयलाई पेचिलो बनाउने गरेको छ । आफ्ना पक्षले गरेका गल्ती कमजोरीलाई नजरअन्दाज गर्ने र विपरीत पक्षले गरेका राम्रा र असल कामको पनि विरोध गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार नभएसम्म सामाजिक लेखापरीक्षणको मुद्दाले गति लिन सक्दैन ।

सुशासन र सामाजिक लेखापरीक्षणको विषय एकअर्काका परिपूरकसमेत भएकाले लेखापरीक्षण कार्य स्थापित भए सुशासनमा सुधार हुने वा सुशासन कायम

गर्नसके सामाजिक लेखापरीक्षण कार्य प्रभावकारी हुनसक्छ । यो काम कुनै एक पक्ष वा समुदायको लागि मात्र लक्षित हुँदैन । प्रत्येक तह र तप्कामा रहेका नागरिकले जिम्मेवारी बहन गर्ने विषय हो । उदाहरणका लागि सेवा प्रदान गर्ने निकायमा नागरिक वडापत्र राखे नराखेकोदेखि सोमा उल्लेखित सेवा तोकिए बमोजिम प्राप्त नभएमा के गर्ने र त्यसको अन्तिम बिन्दुसम्म कसरी पुग्ने भन्नेसम्मको ज्ञान नागरिकले प्राप्त गर्नु आवश्यक छ ।

त्यसैगरी, सार्वजनिक निकायबाट भएका कमीकमजोरीलाई समयमै उजागरको लागि उजुरी गर्ने र सोको उचित समयमा सुनुवाई हुने संयन्त्र पनि अति अपरिहार्य तत्व हो । सामाजिक लेखापरीक्षणको

संवदेनशीलतालाई नागरिकले बुझ्न नसक्दा आफैँले चुनेर पठाएका व्यक्ति वा संस्थाको मनोमानी र अत्याचारबाट आफैँ पीडित हुनुपर्ने अवस्था सृजना भइरहेको छ । अर्कोतर्फ, मुलुक छाडेर जाने युवाशक्तिले मुलुकमा सुशासन नभएको दोष लगाई देश छाड्ने गरेता पनि असल नागरिकको रूपमा खेल्नुपर्ने भूमिका भने खेल्न सकेको देखिँदैन । कुनै पनि राज्य सफल हुन सक्ता र अधिकार ग्रहण गर्नेको प्रमुख जति दायित्व त हुन्छ, नै देशमा बस्ने प्रत्येक नागरिकको पनि उत्तिकै भूमिका रहन्छ । अतः संविधानले सार्वभौम अधिकार प्रदान गरेको नागरिकको हैसियतले सार्वजनिक सरोकारको विषयमा सबैले उत्तिकै चासो लिई सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यमा सहयोगी बन्नु सबै नागरिकको कर्तव्य हो ।

स्थिरीकरण कोष : नेपाली सहकारी अभियानमा नयाँ आयाम

● रामकाजी खाइजू*

विषय प्रवेश

नेपाली सहकारी अभियानले पछिल्लो समयमा ठूलो फड्को मारेको छ । विशेषगरी बचत तथा ऋणसम्बन्धी कारोबार गर्न स्थापना भएका सहकारी संस्थाहरूको आर्थिक कारोबार बढ्दै गएको छ । तीमध्ये थुप्रै बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको वित्तीय कारोबार नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वित्तीय कारोबारसँग तुलना गर्न योग्य देखिएका छन् । तर ती बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा देखापर्नसक्ने वित्तीय संकट समाधानका लागि संस्थाको आफ्नो आन्तरिक कोष र संस्थासम्बद्ध संघहरूले नियमानुसार प्रदान गर्नसक्ने सीमित सापटी सहयोगबाहेक सरकारी तथा केन्द्रीयस्तरमा कुनै आर्थिक सुविधाको व्यवस्था छैन । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कारोबार बढ्दै गएको र केही संस्थाहरू आर्थिक कारोबारमा असफल भई सहकारी क्षेत्रप्रति जनविश्वास घट्दै गएको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै सहकारी संस्थाहरू वित्तीय संकटमा पर्दा वित्तीय सहयोग प्रदान गर्न र जनमानसमा सहकारी संस्थाहरू जोखिममुक्त, दिगो र भरपर्दो छन् भन्ने सन्देश पुऱ्याउन नेपालमा पनि सहकारी स्थिरीकरण कोषको अवधारणा लागू गरिएको छ । विशेषतः बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमा कुनै वित्तीय संकट देखिए त्यसको समाधानका लागि वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउन स्थापना गरिएको उक्त कोषलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय संकटको बेला केन्द्रीय बैंकबाट अन्तिम ऋणदाता सुविधा

(Lender of the Last Resort) प्राप्त भए जस्तै बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई वित्तीय संकटको समयमा अन्तिम ऋणदाताको जस्तै सुविधा प्रदान गर्ने निकायको रूपमा हेरिएको छ । स्थिरीकरण कोषलाई बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको स्थायित्व र विश्वासिलो सुरक्षा कवच एवम् संस्थाको वित्तीय स्वास्थ्य र साख सिर्जनाको लागि भरपर्दो आधार मानिएको छ । नेपालमा स्थिरीकरण कोष स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धमा सहकारी ऐन, २०७४, सहकारी नियमावली, २०७५ र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थासम्बन्धी स्थिरीकरण कोष स्थापना तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७६ मा विभिन्न व्यवस्था गरिएका छन् । यिनै व्यवस्थाका आधारमा नेपालमा स्थिरीकरण कोष कसरी स्थापना हुन्छ, यसको स्रोत केके हुन्छन्, यसको सुविधा कसले कसरी प्राप्त गर्नसक्छ र यसको सञ्चालन सीमा सम्बन्धमा छोटो जानकारी यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्थिरीकरण कोषको कानूनी व्यवस्था

सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३ मा स्थिरीकरण कोष सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफाको उपदफा (१) मा बचत तथा ऋण विषयगत संस्थाको सञ्चालनमा सम्भावित जोखिमबाट संरक्षण गर्न त्यस्ता संस्थाहरू मिली एक स्थिरीकरण कोष खडा गर्नसक्ने उल्लेख छ । उपदफा (२) मा उक्त कोषमा इच्छुक सहकारी संस्था, बचत तथा ऋण विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघमा सदस्य रहेका सहकारी संस्था, राष्ट्रिय

*उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

सहकारी महासंघ, राष्ट्रिय सहकारी बैंक, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, नेपाल राष्ट्र बैंक, सहकारी मन्त्रालय, नेपाल सरकारका अन्य निकाय र अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी संघहरूको योगदान रहनसक्ने उल्लेख छ । साथै, स्थिरीकरण कोष बचत तथा ऋण विषयगत केन्द्रीय संघमा रहने उपदफा (३) मा उल्लेख छ । यस्तै, सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७४ मा स्थिरीकरण कोषसम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै, सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३ को उपदफा (८) मा भएको स्थिरीकरण कोष सञ्चालनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुने र सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७४ को उपनियम (१०) मा भएको स्थिरीकरण कोषको स्थापना, सहभागी संस्थाहरूको योग्यता, सहभागिताको शर्त बन्देज, कोषको उपयोग र कोष सञ्चालनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था मन्त्रालयले स्वीकृत गरेको कार्यविधिबमोजिम हुने भन्ने व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकार, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको मिति २०७६।८।५ को निर्णयबाट बचत तथा ऋण सहकारी संस्थासम्बन्धी स्थिरीकरण कोष स्थापना तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७६ स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

स्थिरीकरण कोषको स्थापना

स्थिरीकरण कोष खडा गर्न केन्द्रीय विषयगत संघको संयोजकत्वमा योग्यता पुगेका कम्तीमा ३० वटा संस्थाहरूको प्रारम्भिक भेलाले निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सोही व्यवस्थाबमोजिम स्थिरीकरण कोष स्थापनाका लागि बचत तथा ऋण केन्द्रीय सहकारी संघ, नेफ्स्कुनले २०७६ माघ २७ गते देशभरका ३०० बढी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको प्रारम्भिक भेला आयोजना गरी सर्वसम्मतिले स्थिरीकरण कोष स्थापना गर्ने निर्णय भएको थियो । सोही निर्णयबमोजिम स्थिरीकरण कोष स्थापना भएको हो । यसरी गरिएको निर्णयबाट मात्र स्थिरीकरण कोष खडा नहुने व्यवस्था छ । प्रारम्भिक भेलाले गरेको निर्णयको प्रतिलिपि खडा गरिएको स्थिरीकरण कोषमा आवश्यक न्यूनतम रु.१० करोड यस प्रयोजनको लागि खोलिएको बैंक खातामा जम्मा भएको बैंक विवरणसहित सहकारी विभागमा

पेश गरेपछि विभागले प्राप्त जानकारी र सोसँग सम्बन्धित कागजपत्रहरू ऐन, नियमावली र कार्यविधिअनुरूप भए नभएको जाँच गरी आफ्नो राय सिफारिससहित सहकारी मन्त्रालयमा पठाउनुपर्ने हुन्छ । सहकारी विभागबाट राय सिफारिससहित जानकारी प्राप्त भएपछि सहकारी मन्त्रालयले तत्सम्बन्धमा जो बुझ्नुपर्ने बुझी ऐन, नियमावली र कार्यविधिमा भएको व्यवस्थाअनुरूप भए अर्थ मन्त्रालयको सहमतिका लागि लेखी पठाउनुपर्ने हुन्छ । यसरी अर्थ मन्त्रालयको सहमति प्राप्त भएपछि त्यस्तो सहमतिमा प्राप्त राय सुभावासमेतलाई दृष्टिगत गरी सहकारी मन्त्रालयले स्थिरीकरण कोष खडा गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक निर्णय गरेपछि मात्र आधिकारिक स्थिरीकरण कोषको स्थापना हुने व्यवस्था छ । त्यस्तो निर्णयको जानकारी सहकारी मन्त्रालयले सहकारी विभाग र बचत तथा ऋण केन्द्रीय सहकारी संघलाई दिनुपर्ने हुन्छ । हाल कोषमा सहभागी हुन चाहने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले उक्त कोषमा रकम जम्मा गर्ने कार्य धमाधम भइरहेको छ ।

स्थिरीकरण कोषको सञ्चालन समिति

स्थिरीकरण कोषको सञ्चालनको लागि एक सञ्चालन समिति रहने व्यवस्था छ । उक्त सञ्चालन समितिको अध्यक्ष नेपाल बचत तथा ऋण केन्द्रीय सहकारी संघ (नेफ्स्कुलन) को अध्यक्ष रहने व्यवस्था छ । समितिमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड र राष्ट्रिय सहकारी महासंघबाट एक-एक जना प्रतिनिधि, राष्ट्रिय सहकारी बैंकका अध्यक्ष वा निजले तोकेको प्रतिनिधि, स्थिरीकरण कोषमा सहभागी सहकारी संस्थाका अध्यक्षमध्येबाट कोष सञ्चालन समितिले मनोनयन गरेका कम्तीमा एक जना महिलासहित दुई जना सदस्य रहने व्यवस्था छ । समितिको सदस्य-सचिव नेफ्स्कुनका कार्यकारी प्रमुख रहने व्यवस्था छ ।

स्थिरीकरण कोषको स्रोत

स्थिरीकरण कोषमा इच्छुक सहकारी संस्था, बचत तथा ऋण विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघमा सदस्य

रहेका सहकारी संस्था, राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, राष्ट्रिय सहकारी बैंक, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, नेपाल राष्ट्र बैंक, सहकारी मन्त्रालय, नेपाल सरकारका अन्य निकाय र अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी संघहरूको योगदान रहनसक्ने व्यवस्था छ । कोषमा सहभागी सहकारी संस्थाले प्रत्येक वर्ष आफ्नो खुद बचतबाट कम्तीमा २५ प्रतिशत जगेडा कोषमा जम्मा गरी बाँकी रहेको रकमलाई शतप्रतिशत मानी सो रकमबाट कम्तीमा २५ प्रतिशत संरक्षित पुँजी फिर्ता कोष र ०.५ प्रतिशत सहकारी प्रबर्द्धन कोषवापत छुट्याएर बाँकी रहेको रकमलाई शतप्रतिशत मानी सो रकमको कम्तीमा पाँच प्रतिशत रकम स्थिरीकरण कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

स्थिरीकरण कोष खडा गर्दा न्यूनतम रु.१० करोडको प्रारम्भिक योगदान आवश्यक हुने र कोष खडा गर्दा वा कोषको रकम उपयोग भएका कारण सहभागी सहकारी संस्थाको योगदानका साथै अन्य निकायको योगदानवापतको रकमले मात्र न्यूनतम रु.१० करोड मौज्जात रकम नपुग्ने भएमा नेपाल सरकारले नपुग भए जति रकम सहकारी मन्त्रालयको तर्फबाट थप योगदानवापत दिनसक्ने व्यवस्था छ । तर यसरी नेपाल सरकारले दिएको रकम कोषमा सहभागी सहकारी संस्थाका साथै अन्य निकायको योगदानवापतको रकम परिपूर्ति हुँदै जाँदा नेपाल सरकारलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

स्थिरीकरण कोषको उपयोग

स्थिरीकरण कोषमा न्यूनतम रु.१० करोड मौज्जात कायम राख्नेगरी छ महिनाभित्र थप योगदान जुटाएर मात्र कोषको रकम उपयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी स्थिरीकरण कोषको रकम देहायका चार वटा क्षेत्रमा मात्र उपयोग गर्न पाइनेछ ।

- (क) सहभागी संस्थाको तरलता कायम राख्न र समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाको बचाउको लागि सापटी दिन,
- (ख) सहभागी संस्था समस्याग्रस्त घोषणा भएको अवस्थामा त्यस्तो संस्थाको सम्पत्ति व्यवस्थापन

तथा दायित्व भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न गठन भएको व्यवस्थापन समितिको खर्च व्यहोर्न,

- (ग) सहभागी संस्था समस्याग्रस्त घोषणा भई सम्बन्धित संस्था सदस्य रहेको केन्द्रीय विषयगत सहकारी संघ वा राष्ट्रिय सहकारी महासंघले समस्याग्रस्त संस्था पुनःसञ्चालनको विश्वसनीय कार्ययोजना पेश गरी पुनःसञ्चालनको जिम्मेवारी लिएमा त्यस्तो संस्थाको दायित्व भुक्तानीलगायत पुनःसञ्चालनमा उपयोग गर्न,
- (घ) स्थिरीकरण कोष सञ्चालन समितिको खर्च व्यहोर्न र तोकिएबमोजिम अन्य कार्यमा उपयोग गर्न ।

स्थिरीकरण कोषमा सहभागी हुने संस्थाको योग्यता

स्थिरीकरण कोषमा बचत तथा ऋणका विषयगत सहकारी संस्थाहरू मात्र सहभागी हुनसक्ने व्यवस्था छ । तर कोषमा सहभागी हुन देहायको योग्यता पुगेको सहकारी संस्था हुनुपर्नेछ ।

- (क) कम्तीमा पाँच आर्थिक वर्ष कार्य सञ्चालन गरी वार्षिक लेखापरीक्षण सम्पन्न गराएको,
- (ख) तोकिएको समयभित्रै अधिल्ला दुई वर्षको वार्षिक साधारण सभाका बैठक सम्पन्न गरेको,
- (ग) कर्जा वर्गीकरण गरी आवश्यक कर्जा नोक्सानी व्यवस्था गरेको,
- (घ) कूल सम्पत्तिको न्यूनतम पाँच प्रतिशत संस्थागत पुँजी रहेको,
- (ङ) अधिल्ला दुई आर्थिक वर्षमा घाटामा नगएको,
- (च) सहकारी मन्त्रालयबाट स्वीकृत एकीकृत मापदण्ड अनुसार उच्च जोखिममा नरहेको,
- (छ) निवेदन दिँदाको बखत नियामक निकायको निगरानी सूचीमा नपरेको वा शीघ्र सुधार कारवाहीमा सूचीकृत नभएको, र
- (ज) सहकारी विभागले स्वीकृत गरेको एकीकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा आबद्ध भएको ।

यद्यपि माथि उल्लिखित संस्थागत पुँजीबाहेक सबै विषयमा योग्य संस्थालाई कोष सञ्चालन समितिले

२.५ प्रतिशत भन्दाबढी संस्थागत पुँजी भएको अवस्थामा तीन वर्षभित्र पाँच प्रतिशत संस्थागत पुँजी पुऱ्याउने शर्तमा सदस्यता दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सहभागिताका लागि निवेदन दिनुपर्ने

स्थिरीकरण कोषमा सहभागी हुन इच्छुक योग्य संस्थाले कोष सञ्चालन समितिले तोकेको ढाँचामा निवेदन दिनुपर्नेछ । निवेदन साथ संस्थाले उपरोक्तबमोजिमको योग्यता पुगेको कागजपत्रसमेत संलग्न गर्नुपर्नेछ । यसरी प्राप्त निवेदनउपर कोष सञ्चालन समितिले छानविन गरी कोषमा उक्त संस्थाको सहभागिता स्वीकृत गर्नसक्नेछ । यसरी कोषमा सहभागिता स्वीकृत गरिएको संस्थालाई कोष सञ्चालन समितिले तोकेको ढाँचामा अध्यक्षले प्रमाणपत्र दिनुपर्नेछ ।

कोषबाट उपलब्ध हुने सापटी सुविधा

स्थिरीकरण कोषबाट सहभागी सहकारी संस्थाहरूलाई देहायबमोजिमका तीन प्रकारका सापटी सुविधा उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

(१) तरलता सापटी

सहभागी संस्थाको तरलता कायम राख्न थप रकम आवश्यक भई संस्थाले माग गरेको अवस्थामा स्थिरीकरण कोषले तरलता सापटी प्रदान गर्नसक्छ । सापटी माग गर्ने संस्थाको योगदानको १० गुणा वा कोषको जम्मा स्रोतको १० प्रतिशत वा कोषको तत्काल मौज्दात रहेको अप्रतिबद्ध रकमको २० प्रतिशत वा संस्थाको सापटी आवश्यकताको १०० प्रतिशतमध्ये जुन कम हुन्छ सो रकमसम्म यस्तो तरलता सापटी प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था छ । यस्तो सापटी छ महिनासम्मको लागि मात्र हुनेछ । तर उक्त अवधिमा संस्थाको तरलता समस्या समाधान नभई थप समय आवश्यक भएको खण्डमा कोष सञ्चालन समितिले तरलता सापटीको अवधि अर्को छ महिनासम्म थप गर्नसक्नेछ ।

(२) दायित्व भुक्तानी सापटी

सहकारी ऐनबमोजिम कुनै सहभागी सहकारी संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्त घोषणा गरिएकोमा

उक्त संस्था वा संघ पुनःसञ्चालन हुनसक्छ भन्ने पर्याप्त आधार र कारण देखिई ऐनबमोजिम उक्त सहभागी संस्था वा संघलाई पुनःसञ्चालनको लागि केन्द्रीय विषयगत संघ वा महासंघले जिम्मेवारी लिएको अवस्थामा त्यस्तो सहभागी संस्था वा संघको दायित्व भुक्तानी गरी पुनःसञ्चालनमा ल्याउने प्रयोजनको लागि कोषले दायित्व भुक्तानी सापटी प्रदान गर्नसक्छ । यस्तो सापटी सापटी माग गर्ने संस्थाको योगदानको २० गुणा वा कोषको जम्मा स्रोतको २० प्रतिशत वा कोषको तत्काल मौज्दात रहेको अप्रतिबद्ध रकमको ४० प्रतिशत वा संस्थाको सापटी आवश्यकताको १०० प्रतिशतमध्ये जुन कम हुन्छ सो रकमसम्म मात्र प्रदान गर्नसकिने व्यवस्था छ । यस्तो सापटीको अवधि चार वर्षसम्मको हुने र उक्त अवधिसम्ममा पनि संस्था सामान्य अवस्थामा सञ्चालनमा आउन नसकी थप समय आवश्यक भएको खण्डमा कोष सञ्चालन समितिले यस्तो सापटीको अवधि अर्को दुई वर्षसम्म थप गर्नसक्नेछ ।

(३) पुनःसञ्चालन सापटी

सहभागी सहकारी संस्था तथा संघ समस्याग्रस्त घोषणा भई सोको सञ्चालनको लागि ऐनबमोजिम व्यवस्थापन समितिलाई खटाइएकोमा उक्त व्यवस्थापन समितिको खर्च व्यहोर्न रकम आवश्यक परेमा उक्त व्यवस्थापन समितिलाई वा आफ्नो जिम्मेवारीमा लिई समस्याग्रस्त सहकारी संस्था वा संघको दायित्व भुक्तानी गरी पुनःसञ्चालनमा ल्याउने सिलसिलामा लाग्ने प्रशासनिक खर्चको लागि विषयगत केन्द्रीय संघ वा महासंघलाई रकम आवश्यक परेमा पुनःसञ्चालन सापटी प्रदान गर्नसकिने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो सापटी सम्बन्धित संस्थाको योगदानको दुई गुणा वा कोषको जम्मा स्रोतको दुई प्रतिशत वा कोषमा तत्काल मौज्दात रहेको अप्रतिबद्ध रकमको चार प्रतिशत वा संस्थाको सापटी आवश्यकताको ६० प्रतिशतमध्ये जुन कम हुन्छ सो रकमसम्म मात्र प्रदान गर्नसकिने व्यवस्था छ । यस्तो सापटीको अवधि कोष सञ्चालन समितिले स्वीकृत गरेबमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

सापटीको भुक्तानी र सेवा शुल्क

स्थिरीकरण कोषबाट सापटी उपयोग गर्ने सहकारी

संस्था वा संघले ब्याज तिर्नुपर्दैन । तर सेवा शुल्क भने तिर्नुपर्छ । कोषबाट प्रदान गरिने तरलता सापटीमा वार्षिक एक प्रतिशत ननाघनेगरी र दायित्व भुक्तानी सापटीमा वार्षिक ०.५ प्रतिशत ननाघनेगरी सेवा शुल्क लाग्नेछ । तर पुनःसञ्चालन खर्च सापटीमा कुनै सेवा शुल्क लाग्दैन । यस्तो सेवा शुल्कको गणना स्वीकृत सापटी सीमाबाट उपयोग गरिएको रकम र अवधिको आधारमा मात्र गर्ने व्यवस्था छ । कोषबाट प्रदान गरिएको सापटी सम्झौताको शर्तबमोजिम सेवा शुल्क लाग्नेमा सेवा शुल्कसहित फिर्ता गर्नुपर्नेछ । निर्धारित अवधिभित्र सापटी र सेवा शुल्क फिर्ता भुक्तानी नभएको अवस्थामा कोष सञ्चालन समितिको निर्णय अनुसार समय दिई कोष प्रमुखले त्यस्तो रकम बुझाउन निश्चित अवधि तोकी ताकेता गर्नुपर्नेछ । तरलता सापटी अनिवार्य फिर्ता भुक्तानी गर्नुपर्नेछ । दायित्व भुक्तानी सापटी र पुनःसञ्चालन खर्च सापटीको हकमा सहभागी संस्थाको जायजातको अवस्था हेरी दायित्व भुक्तानी गरेपछि बचेको रकमले भ्याएसम्मको सापटी फिर्ता गर्नुपर्नेछ । सापटी उपयोग गर्ने संस्थाको सम्पत्तिबाट दायित्व भुक्तानी गरेपछि बचत बाँकी नभएमा र त्यस्तो संस्था पुनःसञ्चालनमा आउननसक्ने अवस्थामा उक्त सापटी कोष सञ्चालन समितिले मिन्हा गर्नसक्ने व्यवस्था छ ।

सापटी प्रक्रिया

स्थिरीकरण कोषबाट प्रवाह हुने तरलता सापटीका लागि सहभागी संस्थाले, दायित्व भुक्तानी सापटीका लागि महासंघले र पुनःसञ्चालन सापटीका लागि महासंघ वा व्यवस्थापन समितिले कोष सञ्चालन समितिसमक्ष तोकेको ढाँचामा मागपत्र पेश गर्नुपर्दछ । मागपत्रका साथ सहभागी संस्था वा महासंघको समिति वा व्यवस्थापन समितिको हकमा व्यवस्थापन समितिको सापटीको रकम, अवधि र माग गर्नुपर्नाको औचित्यसमेत खुलेको निर्णयको प्रतिलिपि, समस्याग्रस्त सहभागी संस्थाको दायित्व भुक्तानी तथा पुनःसञ्चालन कार्ययोजनासहितको प्रस्ताव, सहभागी संस्थाको पछिल्लो वार्षिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको प्रतिलिपि, सहभागी संस्थाको अद्यावधिक हिसाब परीक्षा सूची (ट्रायल ब्यालेन्स) र कोष सञ्चालन समितिले तोकेको अन्य

विवरण वा कागजात संलग्न गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी प्राप्त सापटी मागपत्रउपर कोष सञ्चालन समितिले आवश्यक छानविन गरी प्रचलित ऐन, नियमावली र कार्यविधिबमोजिम उपयुक्त देखिएमा तोकिएको सीमासम्म सापटी स्वीकृत गर्नसक्नेछ । स्वीकृत सापटीको अधिकतम सीमासम्मको रकम आवश्यकता अनुसार उपयोग गर्नसक्ने व्यवस्था कोषले मिलाउनुपर्नेछ । साथै, कोष सञ्चालन समितिले स्वीकृत सापटीको प्राप्ति, उपयोग, फिर्ता वा शोधभर्ना, सहभागी संस्था वा महासंघले पालना गर्नुपर्ने मानक एवम् प्रतिवेदनका सम्बन्धमा मनासिब शर्त बन्देज तोक्न सक्नेछ । कोषबाट सापटी प्रदान गर्दा तोकेको ढाँचामा सम्झौता गर्नुपर्ने हुन्छ ।

स्थिरीकरण कोषमा आबद्धताको सीमा

सहकारी क्षेत्रमा नयाँ अवधारणाको रूपमा देखापरेको स्थिरीकरण कोष सबै किसिमका सहकारी संस्थालाई अत्यावश्यक रहेकोमा दुई मत छैन । तर नेपालमा गरिएको स्थिरीकरण कोषसम्बन्धी व्यवस्थाले यसलाई नकारिदिएको छ । चाहेर पनि सबै सहकारी संस्थाहरू कोषमा आबद्ध हुननसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसलाई परिमार्जन गरी सबै सहकारी संस्थाहरू कोषको दायरामा आउने व्यवस्था गर्नुको विकल्प छैन । हाल स्थिरीकरण कोषमा आबद्धताका सीमाहरू देहायबमोजिम छन् ।

(१) बाध्यकारी व्यवस्था पालना गर्नुपर्ने

स्थिरीकरण कोषमा सहभागी हुन र कोषबाट सापटी सुविधा प्राप्त गर्न सहकारी संस्थाहरूले केही बाध्यकारी व्यवस्था पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तिनीहरूमध्ये पहिलो हो, सहभागी संस्था कोषमा सहभागी भएको एक वर्षभित्र सहकारी विभागले तयार गरेको वा मान्यता दिएको प्रमाणीकरण प्रणालीमा आबद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था । दोस्रो, सहकारी संस्था कम्तीमा पाँच आर्थिक वर्ष कार्य सञ्चालन गरी वार्षिक लेखापरीक्षण सम्पन्न गराएको हुनुपर्ने व्यवस्था । तेस्रो, सहकारी संस्थाको कुल सम्पत्तिको न्यूनतम पाँच प्रतिशत संस्थागत पुँजी हुनैपर्ने व्यवस्था र चौथो सहकारी विभागले स्वीकृत गरेको एकीकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा आबद्ध भएको हुनुपर्ने व्यवस्था ।

(२) नाफा कमाउने सहकारी संस्था मात्र सहभागी हुन पाउने

सहकारी संस्थाहरूले स्थिरीकरण कोषमा गरिने योगदान नाफामा आधारित रहेको छ । तसर्थ नाफा कमाएका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू मात्र स्थिरीकरण कोषमा सहभागी हुन पाउनेछन् । जुन सहकारी संस्था योगदानसहित कोषमा सहभागी हुन्छन्, पछि आवश्यक परेको बेलामा सोही योगदानको आधारमा मात्र वित्तीय सापटी सुविधा पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

(३) निश्चित रकम कोषमा जम्मा नभई सापटी सुविधा नपाइने

स्थिरीकरण कोषमा न्यूनतम रु.१० करोड मौज्जात कायम राखेर मात्र सहभागी संस्थालाई सापटी सुविधा दिन मिल्ने व्यवस्था छ । यसरी रु.१० करोडको मौज्जात कायम गरी छ महिनाभित्र थप योगदान जुटाएर मात्र कोषको रकम उपयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

(४) अपर्याप्त सापटी सुविधा

स्थिरीकरण कोषमा सहभागी सहकारी संस्थाले कोषमा योगदान गरेको रकमको आधारमा मात्र आवश्यक परेको बेला वित्तीय सापटी सुविधा प्राप्त गर्नसक्ने छन् । कोषमा योगदान कम मात्र रहेका सहकारी संस्थाहरूले आवश्यक परेको बेलामा पर्याप्त सापटी सुविधा पाउननसक्ने अवस्था रहेको छ ।

(५) बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई मात्र समेटिएको

नेपालमा स्थापना गरिएको स्थिरीकरण कोषले बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई मात्र समेटेको छ । यसले बचत तथा कर्जाको कारोबार गर्ने बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूलाई समेट्दैन ।

(६) नमिल्दो योगदानको आधार

वित्तीय कारोबार गर्ने संस्थाहरूमा समस्या जोखिमयुक्त सम्पत्तिको सृजनाबाट हुन्छ । जति बढी जोखिमयुक्त सम्पत्ति सृजना गरिन्छ, संस्थामा वित्तीय संकट आउनसक्ने सम्भावना पनि उति नै बढी हुन्छ र संकट समाधानमा सोही अनुसार बढी स्रोत खर्च हुन्छ । त्यसैले स्थिरीकरण कोषमा सहभागी संस्थाहरूको

योगदान नाफाको आधारमा नभई जोखिमयुक्त सम्पत्तिको आधारमा हुनुपर्छ । यसो भएमा हालका लागि सम्पूर्ण बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू कोषमा सहभागी हुने वातावरण तयार हुन्छ । नत्र नाफा नगर्ने सहकारी संस्थाहरू जसको वित्तीय संकटमा फस्ने सम्भावना बढी हुन्छ तिनीहरूका लागि स्थिरीकरण कोष कागलाई बेल पाक्यो हर्ष न विस्मात् भने भैं हुन्छ ।

(७) ऐच्छिक सहभागिता

हाललाई स्थिरीकरण कोषमा सहकारी संस्थाहरूको सहभागितालाई ऐच्छिक बनाइएको छ । कोषमा सहभागी हुन योग्यता पुगेका सहकारी संस्थाको वार्षिक साधारण सभाले निर्णय गरेर मात्र कोषमा सहभागी हुनसक्ने व्यवस्था छ । यस व्यवस्थाले कोषमा सहभागी हुन नचाहने सहकारी संस्थाहरूलाई राहत दिएको छ भने सहभागी हुन चाहने सहकारी संस्थालाई पनि बन्देजको अवस्था सिर्जना गरेको छ । सबै योग्यता पुगेर पनि साधारणसभाले सहभागी नहुने निर्णय गरेको खण्डमा कोषमा सहकारी संस्था सहभागी हुननसक्ने अवस्था रहन्छ भने साधारणसभाले सहभागी हुने निर्णय गरेको अवस्थामा पनि विभिन्न योग्यतामध्ये कुनै एकमा असफल भएमा यस्तो सहकारी संस्था कोषमा सहभागी हुन नपाउने अवस्था छ । स्थिरीकरण कोषको आवश्यकता र उपादेयता नाफा गरेका वा नगरेका सबै सहकारी संस्थालाई उत्तिकै हुने भएकोले कोषमा सहभागिताको विषय ऐच्छिक होइन अनिवार्य गरिनुपर्दछ ।

(८) कोषसम्बन्धी नकारात्मक अवधारणा

निश्चय पनि सहकारी संस्था समुदायमा आधारित सामूहिक संस्था हो । यसको आम्दानी तथा बचत सोही समुदायको भलाईको लागि उपयोग गर्नुपर्छ । कोषमा सहभागी हुने सहकारी संस्थाले आफ्नो बचत अर्थात् नाफाको निश्चित रकम कोषमा योगदान गर्ने हो । यो कुनै बचत वा फिर्ता हुने रकम होइन । त्यसैले यसमा कुनै ब्याज प्राप्त हुने वा आफूलाई आवश्यक पर्दा भिक्न पाउने भन्ने कुरै भएन । त्यसो हो भने सहभागी संस्थालाई कोषबाट हुने लाभ के त भन्ने प्रश्न उठ्ने गरेको छ । स्थिरीकरण कोष कुनै एक सहभागी सहकारी संस्थाको लागि मात्र होइन, यसले समग्र सहकारी

अभियानको जनविश्वास कायम गर्ने र सहकारी क्षेत्र जोखिममूक्त तथा दिगो छ, त्यसैले सहकारी संस्थाहरूसँग गरिएको कारोबार भरपर्दो छ भन्ने सन्देश जनमानसमा पुऱ्याउने काम गर्छ । कुनै सहभागी सहकारी संस्था वित्तीय संकटमा पर्दा आफ्नो आन्तरिक कोष तथा स्रोतले धान्न नसक्ने अवस्थामा कोषबाट सापटीको रुपमा वित्तीय सहयोग प्राप्त हुन्छ र वित्तीय संकट समाधान गर्न सहयोग पुग्दछ । स्थिरीकरण कोषको यो वास्तविक उपयोग सम्बन्धमा नेपाली सहकारी क्षेत्रमा आवश्यक जानकारी तथा प्रचारप्रसार नहुँदा नाफा कमाएका सहकारी संस्थाको नाफाबाट योगदान गरी स्थापना गरिएको स्थिरीकरण कोषबाट कुनै योगदान नै नगरेका तर समस्याग्रस्त भएका सहकारी संस्थाहरूलाई रकम बाँड्ने भन्ने बुझाइ सहकारीकर्मीहरूमा रहेका कारण कोषमा सहभागी हुन सहकारी संस्थाहरू हिचकिचाइरहेको अवस्था छ । यस्तो असत्य र नकारात्मक बुझाइलाई चिदै स्थिरीकरण कोषको महत्व र उपादेयताका बारेमा सरोकारवालाहरूलाई जानकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा सहकारी संस्थाहरूको स्थापना क्रमशः बढ्दै गएको छ । यही कारण नेपाल सरकारले सहकारी क्षेत्रलाई देश विकासको तीन खम्बामध्ये एक मानेको छ । यसको फलस्वरूप सहकारी संस्थाहरूको संख्या ३४,५१२ पुगिसकेको छ । तीमध्ये १३,५७८ बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू छन् भने ४,३७१ बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरू छन् । यी सबैले बचत तथा ऋणको कारोबार गर्दछन् । पछिल्लो समयमा नेपालमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू समस्यामा पर्ने, सदस्यहरूको बचत फिर्ता गर्न नसकी सञ्चालकहरू फरार हुने र कारोबार सञ्चालन गर्न नसकी बन्द नै गर्नुपर्ने अवस्था बढ्दै गएको छ । यसले गर्दा सहकारी क्षेत्रप्रति सर्वसाधारणको जनविश्वास घट्दै गएको र बचत तथा ऋणको कारोबार गर्न हिचकिचाउने प्रवृत्ति बढ्दो छ । यस्तो स्थितिलाई मत्थर गर्ने उपायको रुपमा स्थिरीकरण कोष स्थापना भएको छ । यस्तो स्थिरीकरण कोषको व्यवस्था पोल्याण्ड, क्यानाडा, बहमास, जमैका, ट्रिनिडाड

एण्ड टोबागो, अमेरिका, लिथुवानिया, फिलिपिन्स, दक्षिण कोरिया र आयरल्याण्डमा धेरै पहिलेदेखि नै लागू गरिएको थियो । त्यसैले ती देशको सहकारी अभियान जनताबीच लोकप्रिय छ ।

नेपालमा स्थापना भएको स्थिरीकरण कोषको सञ्चालनको जिम्मेवारी बचत तथा ऋण केन्द्रीय सहकारी संघ (नेफ्स्कून) लाई तोकिएको छ । कोषको रकम नेफ्स्कून मातहत रहने, नेफ्स्कूनका अध्यक्ष कोष सञ्चालन समितिको पदेन अध्यक्ष र प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पदेन सदस्य-सचिव हुने व्यवस्थाले यसलाई पुष्टि गर्दछ । २०७६ पुस मसान्तसम्ममा नेफ्स्कूनमा ६३ वटा जिल्ला बचत तथा ऋण सहकारी संघ र साना ठूला गरी ३,७१० वटा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था सदस्य रहेका छन् । ती सहकारी संस्थाअन्तर्गत ३० लाख ८३ हजार व्यक्तिगत सदस्य रहेका छन् । यस कारण पनि स्थिरीकरण कोष नेफ्स्कूनअन्तर्गत रहने व्यवस्था गरिएको हुनुपर्छ ।

स्थिरीकरण कोष सम्बन्धमा सहकारी ऐन, २०७४, सहकारी नियमावली, २०७५ र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थासम्बन्धी स्थिरीकरण कोष स्थापना तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७६ मा गरिएको हालको व्यवस्था पर्याप्त र पूर्ण छैनन् । यद्यपि कोषको प्रभावकारी सञ्चालन तथा कार्यान्वयनका लागि यसलाई थप प्रभावकारी बनाउँदै लैजानुको विकल्प छैन । कोषमा सहभागिताको विषय ऐच्छिक नभई अनिवार्य गर्नुपर्छ भने कोषमा योगदान नाफाको आधारमा नभई जोखिम भारित सम्पत्तिको आधारमा तोकनुपर्छ । कोषमा सहभागिताका लागि केही योग्यता तोक्नु उपयुक्त हो तर अपठ्यारो योग्यता राखेर सहभागी हुन बन्देज लगाउनु उपयुक्त हुँदैन । सुरुसुरुमा सुविधाको रुपमा कोषबाट प्रदान गरिने सापटी रकममा सीमा कायम गर्नु उपयुक्त भए पनि सयम अनुसार यसमा परिमार्जन गर्दै लैजानु पर्नेहुन्छ ।

अन्त्यमा, ढिलै भए पनि नेपाली सहकारी क्षेत्रमा स्थिरीकरण कोषको अवधारणाले मूर्त रुप लिएको छ । यसको माध्यमबाट सहकारी अभियानलाई जोखिममूक्त, दिगो र भरपर्दो बनाउँदै लैजाने जिम्मेवारी

सहकारी अगुवाहरूकै हो । कोष स्थापनाले मात्र सहकारी क्षेत्र जोखिममुक्त, दिगो र भरपर्दो हुने होइन, सहकारी क्षेत्रमा अग्रसर सबैले आ-आफ्नो सहकारी संस्थाहरू सहकारी सिद्धान्त र मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गरी स्वनियमनमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । कोषको उपादेयता र उपयोग वित्तीय संकट पर्दा मात्र गर्ने हो, त्यसैले

कुनै पनि प्रकारको संकट नआउनेगरी सहकारी संस्था सञ्चालन गर्नुसक्नु नै सबै सहकारीकर्मीको दक्षता र क्षमता हो । सबैले आ-आफ्नो दक्षता र क्षमता देखाऔं र नेपाली सहकारी क्षेत्रलाई जोखिममुक्त, दिगो र भरपर्दो बनाऔं । यो नै आजको नेपाली सहकारी अभियानको आवश्यकता र माग हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- सहकारी ऐन, २०७४ तथा सहकारी नियमावली, २०७५, नेपाल सरकार, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, सहकारी विभाग, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं ।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थासम्बन्धी स्थिरीकरण कोष स्थापना तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७६
- सहकारी दर्पण २०७६, सहकारी विभाग, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं ।
- Technical Note: Stabilisation, ILCU Foundation, February 2017

विस्तारकारी वित्त नीति र मुद्रास्फीति

● रामेश्वरी पन्त*

१. विषय प्रवेश

अर्थव्यवस्थाको समष्टिगत माग (समष्टिगत खर्च) र समष्टिगत आपूर्तिमा सन्तुलन गरी आर्थिक वृद्धि दर बढाउने, रोजगारीका अवसर उपलब्ध गराउने, आर्थिक स्थिरता वा स्थायित्व कायम राख्ने र समानता कायम राख्ने उद्देश्यले सरकारले अवलम्बन गर्ने सरकारी खर्च र राजस्वसम्बन्धी नीतिलाई वित्त नीति भनिन्छ। समष्टिगत माग भन्नाले अर्थव्यवस्थाका समष्टिगत क्षेत्रले वस्तु तथा सेवामा गर्ने माग भन्ने बुझिन्छ। यसअन्तर्गत, घरायसी क्षेत्रले जीवन निर्वाह गर्न आवश्यक पर्ने खाद्यान्न, कपडा, इन्धन, भाडाकुँडा र जीवनस्तर बढाउन आवश्यक पर्ने सामाजिक र भौतिक पूर्वाधारहरू जस्तो स्वच्छ पिउने पानी, शिक्षा, सुविधायुक्त स्वास्थ्य सेवा, यातायात, सञ्चार सुविधा, विद्युत आदिलाई लिन सकिन्छ।

जनसंख्या वृद्धिको साथै जनताको जीवनस्तर बढ्दै जाने र जनताको आयमा भएको वृद्धिका कारण वस्तु र सेवाको माग बढ्दै जान्छ। यसै क्रमसँगै व्यावसायिक क्षेत्रले पनि सोही अनुरूप उत्पादन गर्नु पर्दछ। यसैले जमीन, श्रमिकहरू, दक्ष कर्मचारीहरू, कच्चा पदार्थ, यातायात सञ्चार र विद्युतको माग बढ्दै जान्छ। सरकारी क्षेत्रले पनि अर्थव्यवस्थाको माग अनुसार साधारण खर्च र विकास खर्च बढाउँदै लैजानुपर्छ। प्रत्येक वर्ष थपिने कर्मचारीको लागि तलब भत्ता, पेन्सन, उपदानको लागि थप रकम उपलब्ध गराउनुका साथै विकास खर्चअन्तर्गत सामाजिक

पूर्वाधारको रूपमा शिक्षा, स्वास्थ्य र पिउने पानीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। आर्थिक पूर्वाधारको रूपमा थप सडक सञ्जाल, सञ्चारको सुविधा र थप विद्युत उत्पादन गर्नुपर्दछ। साथै यी सबैको लागि खर्चको मात्रा बढाउनुपर्ने हुन्छ। यसैगरी बाहिरी विश्वबाट पनि स्वदेशी वस्तु र सेवाको माग हुन्छ भने देशले पनि बाहिरी विश्वबाट वस्तु र सेवाको माग गर्दछ। यसरी समष्टिगत माग पूरा गर्न सरकारले खर्चको व्यवस्था गर्नुपर्दछ र यसलाई राजस्व वा आन्तरिक ऋणबाट, वाह्य अनुदान वा ऋणबाट पूरा गर्दछ।

आर्थिक वृद्धि भन्नाले वास्तविक वस्तु र सेवाको उत्पादनमा भएको वृद्धिलाई बुझाउँछ। यसलाई वार्षिक रूपमा प्रतिशत परिवर्तनमा हेर्ने गरिन्छ। सरकारी क्षेत्रबाट गरिएको खर्चले समष्टिगत माग बढाउने हुनाले यसले लगानी र उत्पादनलाई प्रोत्साहन दिई आर्थिक वृद्धिदर बढाउँछ। अर्थव्यवस्थाको प्रमुख आर्थिक परिसूचकहरू सन्तुलनमा रहनुलाई समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व भनिन्छ। यस्तो स्थायित्वमा आन्तरिक माग र उत्पादन, सरकारको राजस्व र खर्च, बचत र लगानी र शोधनान्तर स्थिति सन्तुलनमा रहनुलाई बुझिन्छ। आन्तरिक माग र उत्पादनमा असन्तुलन देखापरेमा अर्थात् उत्पादनभन्दा माग बढी भएमा वस्तुको मूल्य बढ्ने हुनाले मुद्रास्फीति देखापर्दछ। यसैगरी मागभन्दा उत्पादन बढी भएमा पनि मन्दीको अवस्था देखापर्दछ। आर्थिक वृद्धिदर बढाउने, स्थायित्व कायम राख्ने उद्देश्यका साथै समानता कायम राख्नु पनि वित्त

*पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

नीतिको उद्देश्य हुन्छ। जतिसुकै उच्च आर्थिक वृद्धिदर भए तापनि त्यसको लाभ समाजका न्यून आय भएका वर्गले उपभोग गर्नसक्ने वितरण प्रणाली, सामाजिक सुरक्षाको विधि र श्रमिकको ज्याला सम्बन्धमा सुधार भएन भने यसले सम्पत्तिको वितरणमा असमानता निम्त्याउँछ। वस्तु र सेवाको न्यायोचित वितरणलाई समानता भनी परिभाषित गर्न सकिन्छ। तर यसबाट वस्तु र सेवाको बराबर वितरण भन्ने बुझिँदैन। समान वितरण भन्नाले आर्थिक वृद्धिको प्रभाव देशका सम्पूर्ण वर्गका जनसंख्याले समान रूपमा उपभोग गर्न पाउनु हो। खासगरी समाजका न्यून आय भएका तल्लो वर्गका जनसंख्याले भोग्नुपरेका अशिक्षा, अपर्याप्त स्वास्थ्य सुविधा, बेरोजगारी, खानेपानी इत्यादिको कमी हटाउन लगानी बढाउनु हो र आर्थिक वृद्धिको प्रभाव यी क्षेत्रमा पर्नु हो।

वित्त नीतिअन्तर्गत सरकारले कति रकम खर्च गर्ने, कुन-कुन क्षेत्रमा खर्च गर्ने र कुन माध्यमबाट खर्चको आवश्यक परिमाण जुटाउने भन्ने निर्णय गर्दछ। सरकारको वित्त नीति प्रत्येक वर्षको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख गरिएको हुन्छ, यसैले सरकारको बजेट र वित्त नीतिलाई एकै रूपमा हेरिन्छ। सरकारले कति खर्च गर्दछ र त्यसलाई पुरा गर्न कसरी साधनको परिमाण जुटाउँछ भन्ने आधारमा सरकारको वित्तीय स्थितिको अवस्थालाई चित्रण गर्न सकिन्छ। सरकारको आम्दानी अर्थात् राजस्वभन्दा खर्च बढी भएमा बजेट घाटा हुन्छ भने कम भएमा बजेट बचतमा हुन्छ, र बराबर भएमा बजेट सन्तुलनमा रहन्छ। सरकारी बजेट बचत वा घाटामा रहने भन्ने सामान्य अवस्था हो भने बजेट सन्तुलनमा रहने विषय भने नियोजित हुन्छ। सरकारको खर्चभन्दा आय कम भएमा अर्थात् बजेट घाटामा रहेमा त्यस्तो वित्त नीतिलाई विस्तारकारी वित्त नीति भनिन्छ। विस्तारकारी वित्त नीतिले मुद्रा प्रदायमा विस्तार गर्ने हुनाले यसलाई विस्तारकारी भनिएको हो। विस्तारकारी वित्त नीतिले वित्त घाटा बढाउँछ र जसलाई पुरा गर्न सरकारले वाह्य क्षेत्र, केन्द्रीय बैंकलगायत अन्य बैंक र वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिनुपर्दछ। यसले गर्दा खुद वैदेशिक सम्पत्ति र आन्तरिक कर्जा बढ्ने र यी दुवै मुद्रा प्रदायका विस्तारकारी कारक

हुन्। सरकारले बजेट सार्वजनिक गरी यसको कार्यान्वयनको लागि कर उठाउने, खर्च गर्ने, आन्तरिक र बाह्य ऋण उठाउने इत्यादि कार्यक्रम लागू गर्न थालेपछि सरकारको वित्त नीतिको व्याख्या गर्न थालिन्छ। यसपछि मात्रै सरकारको वित्त नीति विस्तारकारी वा संकुचनकारी कस्तो छ भन्न थालिन्छ। यसैले सरकारको बजेट नीतिलाई नै वित्त नीति भन्ने गरिन्छ।

प्रायजसो सरकारले मन्दीको समयमा समष्टिगत माग बढाउन र रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न विस्तारकारी वित्त नीति अपनाउने सैद्धान्तिक अवधारणा भए तापनि यताका वर्षहरूमा विस्तारकारी वित्त नीति विकासशील देशहरूको लागि नियमित प्रक्रिया नै भएको छ। बजेट घाटाको स्तरभन्दा पनि अघिल्लो वर्षको तुलनामा कति रकमले वा कति प्रतिशतले बजेट घाटा घटेको वा बढेको तथ्याङ्कबाट कुन देशको वित्त नीति विस्तारकारी वा संकुचनकारी भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। जस्तो अघिल्लो वर्ष रु.२०० करोड बजेट घाटा थियो र चालू वर्षमा रु.३०० करोडले घाटा भयो भने त्यस्तो बजेटलाई विस्तारकारी बजेट भनिन्छ। यसैगरी चालू वर्ष रु.१०० करोडले बजेट घाटा भयो भने त्यस्तो बजेटलाई संकुचनकारी बजेट भनिन्छ। यद्यपि, यस्तो अवस्थामा पनि बजेट भने घाटामा नै हुन्छ। संकुचनकारी वित्त नीति प्रायजसो मुद्रास्फीतिको दर अत्यधिक भएको अवस्थामा सरकारले समष्टिगत माग घटाई अर्थव्यवस्था सन्तुलनमा ल्याउन कार्यान्वयन गर्दछ।

सरकारले आफ्नो आम्दानीभन्दा बढी खर्च गरेर अर्थात् विस्तारकारी वित्त नीतिको माध्यमबाट अर्थव्यवस्थामा समष्टिगत माग बढाउनसक्छ र यसले मन्दीको समस्या समाधान गर्ने, रोजगारी बढाउने र अर्थव्यवस्थालाई गति दिने भएकोले सरकारले घाटा बजेट भए तापनि बढी खर्च गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणाको सुरुआत सन् १९३० को दशकको आर्थिक मन्दीपछि सुरु भएको हो। त्यसबेलाका प्रसिद्ध वेलायती अर्थशास्त्री जे.एम. किन्सलाई यस अवधारणाको सुत्रधार मानिन्छ।

२. मुद्रास्फीति

कुनै निर्धारित अवधिमा वस्तु र सेवाको मूल्यमा हुने परिवर्तनलाई मुद्रास्फीति भनिन्छ। निर्धारित अवधि भन्नाले अधिल्लो अवधिको तुलनामा पछिल्लो सोही अवधिमा हुने परिवर्तन वा अधिल्लो वर्षको तुलनामा पछिल्लो वर्षमा भएको परिवर्तन भन्ने बुझिन्छ। मुद्रास्फीतिलाई जहिले पनि प्रतिशत परिवर्तनमा हेर्ने गरिन्छ। वस्तु र सेवाको मूल्य भन्नाले अर्थव्यवस्थामा उपभोगको लागि उपलब्ध सम्पूर्ण वस्तु र सेवाको मूल्यमा नभई सर्वेक्षणको माध्यमबाट छानिएका घर परिवारले उपभोग गर्न छानिएका वस्तु र सेवालाई मात्र लिइन्छ। यी घर परिवार, वस्तु र सेवाको देशका सम्पूर्ण घर परिवार, वस्तु र सेवाको प्रतिनिधित्व गर्दछन्। केही प्रतिशतको मुद्रास्फीति आर्थिक विकासको लागि आवश्यक मानिए तापनि मुद्रास्फीतिको दर बढ्नाले घर परिवारको वस्तु र सेवा उपभोग गर्ने क्षमतामा परिवर्तन ल्याउँछ, अर्थात् घटाउँछ। यसले स्थिर आय हुने र न्यून आय हुने परिवारलाई धेरै नराम्रो असर पार्ने भएता पनि उच्च मुद्रास्फीतिले समाजका सबै वर्गका जनतालाई जीवनयापन गर्न कठिन हुन्छ। सरल व्यापारलाई निरुत्साहित गरी यसले सट्टावाजीलाई बढावा दिन्छ। उच्च मुद्रास्फीतिले सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक क्षेत्रमा प्रतिकूल असर पुऱ्याउँछ। मुद्रास्फीतिलाई नियन्त्रण गर्न नसकेको कारणले गर्दा सरकारसमेत पतन हुनसक्ने हुनाले यसलाई नियन्त्रण गर्नु सरकार र केन्द्रीय बैंकको प्रमुख कर्तव्य हुन्छ। मुद्रास्फीतिको सबैभन्दा नराम्रो असर त्यतिबेला देखिन्छ जब त्यस देशका जनतालाई आफ्नो देशको मुद्राप्रति नै विश्वास नभई विदेशी मुद्रा सञ्चय गर्न थाल्दछन्।

३. विस्तारकारी वित्त नीति र मुद्रास्फीति

३.१ विस्तारकारी वित्त नीतिले अर्थव्यवस्थामा पार्ने सबैभन्दा प्रमुख प्रभाव भनेको वस्तु र सेवाको समष्टिगत मागमा पार्ने प्रभाव नै हो। समष्टिगत माग भन्नाले अर्थव्यवस्थामा उपलब्ध सम्पूर्ण वस्तु र सेवाको कुल मागलाई बुझिन्छ, अर्थात् वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको समष्टिगत मागलाई बुझिन्छ। समष्टिगत

मागअन्तर्गत उपभोग माग, लगानी माग, सरकारी क्षेत्रको माग र बाहिरी विश्वसँगको माग पर्दछन्। उपभोग मागअन्तर्गत घरायसी क्षेत्रले आफ्नो आवश्यकता पूर्तिको निम्ति गरिने वस्तु र सेवाको मागलाई बुझिन्छ। यस्तो मागमा उनीहरूले उपभोग गर्ने वस्तुहरू, टिकाउ वस्तुहरू, सेवा (शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, वित्तीय सेवा इत्यादि) मा गरिने खर्चलाई बुझिन्छ। लगानी मागअन्तर्गत व्यवसायिक क्षेत्रले स्थिर पुँजी र नयाँ पुँजीगत वस्तुमा गरिने खर्च पर्दछन्। सरकारी क्षेत्रको मागअन्तर्गत सरकारले रक्षा, पूर्वाधार लगायत अन्य वस्तु र सेवामा गरिने खर्च बुझिन्छ। यसैगरी देशबाट गरिने आयात र निर्यात पनि कुनै देशको अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसँगको माग हो। यसैले सरकारी क्षेत्रको मात्र माग बढेमा पनि समष्टिगत माग बढ्दछ। समष्टिगत माग बढेको कारणले गर्दा मागप्रेरित मुद्रास्फीति देखापर्दछ।

३.२ वित्त नीतिको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको यसले अर्थव्यवस्थामा वस्तु र सेवाको उत्पादन बढाएर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि गर्दछ। सरकारले गरेको वित्तीय विस्तारले वस्तु र सेवाको माग बढाउँछ। यसरी बढेको मागले उत्पादन र मूल्य दुवैमा वृद्धि ल्याउँछ। उत्पादन र मूल्यमा कति वृद्धि गर्दछ वा कसको वृद्धि बढी हुन्छ भन्ने कुरा भने व्यावसायिक चक्रमा भर पर्दछ। यदि अर्थव्यवस्था मन्दीको अवस्थामा छ भने उत्पादनका साधनको प्रभावकारी उपयोग भएको हुँदैन र श्रमिकहरू बेरोजगारी हुन्छन् भने सरकारले गरेको खर्चको कारणले गर्दा मागमा भएको वृद्धिले उत्पादन र रोजगारीमा वृद्धि हुन्छ र केही समयपछि मात्र मूल्यमा वृद्धि हुन्छ। तर यदि अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगारीको अवस्थामा छ अर्थात् उत्पादनका साधनहरूको पूर्ण उपयोग भएको हुन्छ भने वित्त विस्तारले उत्पादनमा कम वृद्धि भई मूल्यमा धेरै वृद्धि हुन्छ। यस्तो अवस्थामा बेरोजगारी वृद्धिभन्दा मूल्यस्तरमा भएको वृद्धि नियन्त्रण गर्नु सरकारको लागि बढी चुनौतीपूर्ण हुन्छ र सरकारले वित्त घाटा घटाउने कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ।

३.३ वित्त नीतिले समष्टिगत मागको संरचनामा नै परिवर्तन ल्याउँछ। बजेट घाटा भएको समयमा सरकारले

विकास ऋणपत्र, वचतपत्र जस्ता वण्ड जारी गरेर सर्वसाधारण र वैकिक क्षेत्रबाट समेत ऋण लिएर बजेट घाटा पूरा गर्दछ। सरकारले नै ऋण लिँदा एकातिर ब्याजदर बढ्छ भने अर्कोतिर निजी क्षेत्रलाई लगानी बढाउनको निम्ति साधनको कमी हुनजान्छ। निजी क्षेत्रले लगानी बढाउनको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन सक्दैन र निजी क्षेत्र लगानीबाट विस्थापित हुन्छ। निजी क्षेत्रले ऋण लिएर तापनि उच्च ब्याजदरको कारणले गर्दा उत्पादित वस्तु र सेवाको मूल्य बढ्छ र सर्वसाधारणले बढी मूल्य तिरेर मात्र उपभोग गर्न पाउँछन्। यसरी विस्तारकारी वित्त नीतिले कहिलेकाहीं निजी क्षेत्रको लगानी पनि घटाउँछ र आर्थिक विकासको लागि निजी क्षेत्रको लगानी अत्यन्त आवश्यक हुन्छ। निजी क्षेत्रकै लगानीमा कमी आएपछि पनि वस्तु र सेवाको उत्पादन कम हुन्छ। फलतः आपूर्तिको कमीको कारणले मूल्यस्तरमा वृद्धि हुन्छ।

४. उपसंहार

समष्टिगत मागमा प्रभाव पारेर उत्पादन वृद्धिमा प्रभाव पार्नसक्ने क्षमता भएकाले नै वित्त नीतिलाई अर्थव्यवस्थामा स्थिरीकरणको प्रमुख औजारको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। मन्दीको समयमा सरकारले विस्तारकारी वित्त नीतिको माध्यमबाट बेरोजगार श्रमिकहरूलाई रोजगारी दिएर उत्पादन बढाउँछ र अर्थव्यवस्थालाई सामान्य अवस्थामा ल्याउँछ। तेजीको समयमा मुद्रास्फीतिलाई नियन्त्रण गर्नको लागि संकुचनकारी वित्त नीति अपनाउँछ। वित्त नीतिले अर्थव्यवस्थाको बचतदरलाई प्रभाव पार्ने हुनाले दीर्घकालमा उत्पादनलाई प्रभाव पार्दछ। अर्थव्यवस्थाको कुल बचत, निजी बचत (घरायसी क्षेत्र र व्यावसायिक क्षेत्र) र सरकारी क्षेत्रको बचत (जसलाई बचत बजेट पनि भनिन्छ) मा विभाजन गर्न सकिन्छ। वित्तीय विस्तारले सरकारको बचत घट्छ। बचत कम हुने कारणले गर्दा लगानी बढाउन सरकारले आन्तरिक र बाह्य क्षेत्रबाट ऋण लिनुपर्दछ।

तर पनि वित्त नीतिका कतिपय कमजोरी देखिएका छन्। एउटा उद्देश्य पूरा गर्न लिइएको नीतिले अर्कोतर्फ

प्रतिकूल असर पार्दछ। उदाहरणको लागि समष्टिगत मागमा वृद्धि गरेर रोजगारी बढाउने उद्देश्यले मुद्रास्फीति बढाउन सक्छ। आपूर्ति पक्षधर अर्थशास्त्रीका अनुसार सरकारी खर्च बढाउन आयकर नीतिमा गरिएको परिवर्तनले श्रमिकहरूको आपूर्ति घटाउन सक्छ। यसैगरी, नाफाकरमा गरिएको वृद्धिले फर्महरूलाई लगानी गर्न निरुत्साहित तुल्याउँछ। सामाजिक सुरक्षामा गरिएको वृद्धिले त्यस्तो सुविधा उपभोग गर्ने वर्गले सजिलैसँग जीवनयापन गर्न पाउने हुनाले उनीहरू उत्पादनशील काम गर्न निरुत्साहित हुन्छन वा यसले निरुत्साहित गर्दछ।

वित्त नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न लामो समय लाग्छ भन्ने गरिन्छ। सबैभन्दा पहिलो त अर्थव्यवस्थामा देखापरेको समस्या थाहा पाउन नै समय लाग्छ। नीति निर्माताले समस्या देखापरेको केही महिनापछि मात्र समस्या थाहा पाउँछन्। खासगरी तथ्याङ्क संकलन गर्न र त्यसको नतिजा प्राप्त गर्न हुने ढिलाइका कारण यस्तो समस्या देखापर्दछ। यसपछि पनि समस्यालाई कसरी समाधान गर्ने भन्ने विषयमा निर्णय गर्न समय लाग्छ किनकि सरकारी बजेट घोषणा हुनुभन्दा पहिलो लामो र जटिल प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्दछ। विभिन्न चरणको छलफल र विरोधपछि मात्र संसदले बजेट घोषणा गर्न स्वीकृति दिने र त्यसमा परिवर्तन गर्न पनि उत्तिकै धेरै प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न पनि लामो समय लाग्छ। नीति लागू भइसकेपछि कानूनमा सुधार गर्न र ठेक्कापट्टालगायत सरकारी प्रक्रिया पूरा गर्न लामो समय लाग्छ। यसको साथै जनदबाव र जनताको विरोधको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। जनताको आचरणमा तुरुन्त परिवर्तन आउँदैन। त्यसैले अर्थव्यवस्थामा प्रभाव पर्न लामो समय लाग्दछ।

यस कारण आधुनिक अर्थशास्त्रीहरू व्यापारिक चक्रको कुप्रभाव हटाउन र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व प्राप्त गर्नको लागि वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको समन्वय हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छन्। वित्त नीति र मौद्रिक नीति दुई बेगलाबेगलै निकायद्वारा कार्यान्वयन गरिने भए तापनि यी दुई नीति एक आपसमा

अन्तरसम्बन्धित छन् । एउटा नीतिमा भएको परिवर्तनले अर्काको प्रभावकारितामा असर पार्दछ र नीतिगत परिवर्तन ल्याउनुपर्ने हुन्छ । मौद्रिक नीतिको तुलनामा वित्त नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न लामो समय लाग्छ भन्ने गरिन्छ । वित्त नीतिको तुलनामा मौद्रिक नीतिलाई केन्द्रीय बैंकले तुरुन्त प्रयोगमा ल्याउनसक्छ । अर्थव्यवस्थामा तरलता अधिक भएको वा कम भएको समयमा केन्द्रीय बैंकले केही समयको छलफलपछि खुला बजार कारोबारको माध्यमबाट तरलता प्रशोचन गर्न वा तरलता प्रवाह गर्न सक्छ । यसको लागि केन्द्रीय बैंकले अल्पकालीन र दीर्घकालीन विभिन्न उपकरणहरू

प्रयोगमा ल्याएको छ । समष्टिगत मागमा भएको वृद्धिका कारण मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा बढ्ने र यसले मुद्रास्फीतिमा थप चाप पर्ने हुनाले नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि प्रत्येक वर्ष घोषणा गर्ने मौद्रिक नीतिमा मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षालाई कम गर्ने तथ्य उल्लेख गरेको हुन्छ । यसै सन्दर्भमा आ.व.२०७६/७७ को मौद्रिक नीतिमा पनि सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट लगानीमा हुने वृद्धिका कारण समष्टिगत मागमा विस्तार हुने देखिन्छ । समष्टिगत माग पक्षबाट मुद्रास्फीतिमा चाप पर्न नदिन मौद्रिक योगाङ्कहरूलाई वाञ्छित सीमामा राख्ने मौद्रिक नीतिको जोड रहने उल्लेख गरेको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ का मुख्य व्यवस्थाहरू

● रेशमराज रेग्मी*

परिचय

नेपालको बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने प्रयोजनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ जारी गरिएको छ। तत्कालीन बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ लाई प्रतिस्थापन गर्दै लागू भएको यस ऐनमा केही व्यवस्थाहरू यसअघिका व्यवस्थाको परिष्कृत रूपमा समेटिएको छ भने केही नयाँ व्यवस्थाहरूसमेत थप गरिएका छन्। बैंकिङ क्षेत्रलाई नियमित र व्यवस्थित गर्नुका विभिन्न उद्देश्यमध्ये आर्थिक उन्नतिका लागि जनतालाई बैंकिङ सेवा प्रदान गर्ने विषय नेपालको पहिलो बैंक सम्बन्धी कानून नेपाल बैंक कानून, १९९४ सालदेखि हालै जारी भएको बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को प्रस्तावनामा उल्लेख भएको पाइन्छ। तर प्रस्तावनाले समेटेका विषयवस्तुमा भने स्वभावैले समय अनुरूप परिवर्तन भइरहेको पाइन्छ। जस्तो कि; १९९४ को नेपाल बैंक कानूनको प्रस्तावनामा नेपालमा आजसम्म बैंक नभएको हुनाले मुलुकको आर्थिक उन्नतिलाई बाधा र जनतालाई वेसुविस्ता भई रहेको हुँदा सो अभाव पूर्ति हुन गई दुनियालाई सुविस्ता र मुलुकको बढीया हुन जावस् भन्ने उद्देश्यले बैंक स्थापना गरी चालु गर्ना निमित्त.. भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने हाल जारी बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ को प्रस्तावनामा देहाय बमोजिमका उद्देश्यलाई समेटिएको देखिन्छ।

मुलुकको समग्र बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति

सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न, निक्षेपकर्ताको हकहितको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धाद्वारा गुणस्तरीय तथा भरपर्दो बैंकिङ तथा वित्तीय सेवा उपलब्ध गराई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सवल एवं सुदृढ बनाउन तथा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संस्थापना, सञ्चालन, व्यवस्थापन, नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणसम्बन्धी प्रचलित कानूनमा संशोधन र एकीकरण गरी समयानुकूल बनाउन....।

नेपालमा स्थापित बैंक वा वित्तीय संस्थाले नेपालबाहिर खोलिएका शाखा वा सम्पर्क कार्यालयसमेतमा लागू हुने व्यवस्था गरी नेपाली बैंकहरूले आफ्नो सेवालाई विदेशमा पनि विस्तार गर्न पाउने तर ती शाखा वा सम्पर्क कार्यालयमा पनि यही कानूनको व्यवस्था लागू हुनेगरी केही हदसम्म यस कानूनको प्रयोग हुने व्यवस्था पनि ऐनले गरेको छ।

नेपालको बैंकिङ व्यवसायलाई व्यवस्थित, मर्यादित, पारदर्शी र विश्वासिलो बनाउने एवम् यस क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धासमेतलाई सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको नियमन गर्ने निकायको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई आवश्यक अधिकार प्रदान गर्दै बैंकिङ व्यवसाय गर्ने कम्पनीका लागि यस ऐनले केही आधारभूत व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ। ऐनको विभिन्न परिच्छेद र दफामा समावेश भएका ती व्यवस्थालाई छोटकरीमा देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ।

वित्तीय संस्थाहरू पब्लिक लिमिटेड कम्पनी

*अधिवक्ता

हुनुपर्नेगरी सम्वत् २०६० सालमा अध्यादेशको रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी कानून निर्माण भई लागू गरिएको यस व्यवस्थालाई बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ र विद्यमान ऐनले समेत निरन्तरता प्रदान गरेको छ। हेर्दा सामान्य जस्तो लाग्ने यस व्यवस्थाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कम्पनी ऐन, २०६३ ले पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको लागि गरेका पारदर्शिता, जवाफदेहितालगायतका संस्थागत सुशासनसम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरेको छ। त्यसबाहेक पब्लिक लिमिटेड कम्पनीले आफ्नो चुक्ता पुँजीको निश्चित प्रतिशत शेयर सर्वसाधारण जनताका लागि समेत छुट्याउनुपर्नेगरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी बैंक/वित्तीय संस्था संस्थापना तथा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्रसम्बन्धी नीतिगत तथा प्रक्रियागत व्यवस्था, २०६३ बमोजिम बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शेयरधनीको रूपमा सर्वसाधारण लगानीकर्तालाई स्थापित गर्ने र उनीहरूको समेत सहभागितामा साधारणसभा सम्पन्न हुने र सञ्चालक समितिमा समेत सर्वसाधारण शेयरधनीका प्रतिनिधिले कार्य गर्ने भएकाले आम जनताको अपनत्वसमेत बढ्न गई यस क्षेत्रप्रतिको विश्वसनीयता कायम गर्न सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ।

बैंकिङ व्यवसाय गर्न पाउने बैंकिङ व्यवसाय गर्न चाहने कुनै पनि व्यक्तिले त्यस्तो कम्पनी स्थापना गर्नुपूर्व नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुमति लिनुपर्ने, विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थासँग ज्वाइन्टभेञ्चरको रूपमा स्थापना गर्न वा विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थाले नेपालमा शाखा खोल्न र कम्पनी स्थापना गरेपश्चात् पनि कारोबारको लागि इजाजतपत्र प्राप्त गरेपछि मात्र कारोबार गर्न पाइने व्यवस्था यस ऐनले गरेको छ। ऐनको दफा ४ ले पूर्वस्वीकृतिको लागि निवेदन दिँदा पेश गर्नुपर्ने कागजातको बारेमा व्यवस्था गरेको छ। राष्ट्र बैंकले तोकेका शर्त पूरा नगर्ने निवेदक कम्पनीका हकमा इजाजतपत्र वा आशयपत्र प्रदान नगर्न पनि सक्ने व्यवस्था कानूनले गरेको पाइन्छ। यस अधिका व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा रहेको उक्त प्रावधानले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापनादेखि नै नियमनकारी निकायको भूमिकालाई व्यवस्थित गर्दै मुलुकको

आवश्यकताअनुरूप बैंक वा वित्तीय संस्थाको स्थापना र कारोबारसमेतलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। कानूनले प्रदान गरेको अख्तियारीभित्र रही नियमन गर्ने निकायले आवश्यकता अनुसार इजाजतपत्र प्रदान गर्ने वा यसमा नियन्त्रण गर्नसक्ने देखिन्छ। बैंक वा वित्तीय संस्थाको न्यूनतम चुक्ता पुँजी र त्यस्तो बैंक वा वित्तीय संस्थाले सञ्चालन गर्ने कारोबार तथा कार्यक्षेत्रको आधारमा राष्ट्र बैंकले विभिन्न प्रकारका इजाजतपत्र जारी गर्नसक्ने व्यवस्था दफा ३७ मा गरिएको छ। 'घ' वर्गको बाहेक अन्य बैंक वा वित्तीय संस्थाहरू माथिल्लो वर्गमा परिणत हुनसक्ने व्यवस्था दफा ३८ ले गरेको देखिन्छ।

नेपालमा शाखा खोल्न चाहने विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्था अन्तर्राष्ट्रिय श्रेणीकृत हुनेपर्ने, सम्बन्धित देशको नियमनकारी निकायबाट शाखा खोल्नका लागि स्वीकृति प्राप्त गरेको हुनुपर्ने लगायतका व्यवस्था ऐनको दफा ६ ले गरेको छ। त्यस्ता बैंक वा वित्तीय संस्थाले विदेशी बैंकहरूले नेपालमा शाखा कार्यालय सञ्चालन गर्न न्यूनतम अमेरिकी डलर दुई करोड पुँजी निर्धारित पुँजी (Assigned Capital) हुनुपर्नेगरी तोकिएको छ। राष्ट्र बैंकबाट पूर्वस्वीकृति प्राप्त गरिसकेपछि कम्पनी ऐनबमोजिम शाखा स्थापनाको स्वीकृति लिनुपर्ने लगायतका विषयहरू पनि समेटिएको छ।

धितोपत्र कारोबारसम्बन्धी व्यवस्था

पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको रूपमा स्थापना हुने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो जारी पुँजीको ३० प्रतिशत शेयर सर्वसाधारणको लागि छुट्याउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। नेपाल सरकारको स्वामित्व भएका, विदेशी लगानीमा संस्थापना भएका बैंक तथा वित्तीय संस्था र पूर्वाधार विकास बैंकको हकमा भने यस्तो प्रतिशत निर्धारण गर्ने अधिकार राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरिएको छ। धितोपत्र सार्वजनिक रूपमा निष्कासन गर्नुपूर्व अनिवार्य रूपमा विवरणपत्र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तो विवरणपत्र नेपाल धितोपत्र बोर्ड र नेपाल राष्ट्र बैंकमा दर्ता नगरी प्रकाशन गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ।

विशेष परिस्थितिमा बाहेक बैंक तथा वित्तीय

संस्थाको संस्थापक शेयरधनीले त्यस्तो संस्था स्थापना भई कारोबार सञ्चालन गरेको पाँच वर्ष नपुगी तथा सर्वसाधारणको लागि जारी गर्नुपर्ने शेयर जारी नगरेसम्म बिक्री गर्न वा धितो बन्धक राख्न नपाउने गरी सीमा लगाइएको छ। तत्पश्चात् पनि राष्ट्र बैंकले तोकेको प्रक्रिया पूरा गरेर मात्र बिक्री गर्न वा धितो बन्धक राख्नपाउने व्यवस्था गरिएको छ। यससम्बन्धी थप व्यवस्था राष्ट्र बैंकबाट जारी एकीकृत निर्देशन, २०७६ को निर्देशन नं १० मा गरिएको छ। शेयर सम्बन्धित धनीको सम्पत्ति भएको र शेयरधनीको सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारको प्रयोगमा अवरोध पुऱ्याउने व्यवस्थालाई G20/OECD को संस्थागत सुशासनसम्बन्धी सिद्धान्तले निषेध गरेको भएता पनि बैकिङ क्षेत्रको आफ्नै विशेष चरित्र रहेका कारण यस्ता प्रकारका सीमाहरूलाई पनि वैधानिकता प्रदान गर्ने अभ्यास नेपालमा मात्र नभई विश्वका अन्य मुलुकहरूमा पनि रहेको पाइन्छ।

धितोपत्रको भित्री कारोबारलाई निस्तेज तुल्याउने उद्देश्यले बैंक वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक, कार्यकारी प्रमुख, लेखापरीक्षक, कम्पनी सचिव वा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको व्यवस्थापन तथा लेखासम्बन्धी कार्यमा प्रत्यक्ष रूपले संलग्न व्यक्तिले त्यस्तो पदमा बहाल रहँदाका बखत वा त्यस्तो पदबाट अवकाश प्राप्त गरेको मितिले एक वर्षसम्म सम्बन्धित बैंक वा वित्तीय संस्था वा त्यसको सहायक कम्पनीको धितोपत्र आफ्नो वा आफ्नो परिवारको सदस्य वा अन्य कुनै पनि व्यक्ति वा त्यस्ता व्यक्तिको नियन्त्रणमा रहेको फर्म, कम्पनी वा संस्थाको नाममा वा अन्य व्यक्तिलाई खरिद बिक्री गर्न गराउन, गर्न दिन, धितोबन्धक राख्न, राख्न लगाउन वा दान बकस लिन, दिन, हस्तान्तरण गर्न वा लेनदेन गर्न नपाउने व्यवस्था ऐनको दफा १२ मा रहेको छ भने कसैले त्यस्तो प्रकारको कारोबार गरेमा कारोबार भएका शेयरहरू सम्बन्धित बैंक वा वित्तीय संस्थाले जफत गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि सोही दफामा रहेको छ। विगतमा यस्तो कारोबार भएको पाइएका घटना सार्वजनिक हुँदा राष्ट्र बैंकले जफतको कारबाही गर्न सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई निर्देशन दिने गरेको भएता पनि यसरी जफत गर्ने कारबाहीको प्रक्रियालाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनुपर्ने

देखिन्छ। त्यस्ता पदाधिकारीले सम्बन्धित संस्थाको धितोपत्र खरिद वा प्राप्त गर्ने कार्य गरेको अवस्थामा शेयर जफत गर्न सजिलो हुने भएता पनि त्यस्ता व्यक्तिहरूले बिक्री गरेको अवस्थामा जफत गर्दा तेस्रो पक्षको अधिकार सृजना भइसकेको हुन्छ। अझ धितोपत्र बजारमार्फत हुने यस्ता कारोबारमा निर्दोष व्यक्तिहरूसमेत पर्नजाने देखिन्छ। त्यसैले यस सम्बन्धमा कार्यविधि निर्माण गर्दा खरिद वा प्राप्त गरेको अवस्थामा शेयर जफत गर्ने र बिक्री वा अन्य कुनै तरिकाले हक हस्तान्तरण गरेमा त्यस्तो कारोबारको मूल्य बराबरको रकम जफत गर्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

कम्पनी ऐन २०६३ को दफा ६१ मा भएको व्यवस्था जस्तै; सामान्यतया बैंक वा वित्तीय संस्थाले आफ्नो शेयर आफैं खरिद गर्न नपाउने व्यवस्था यस ऐनमा पनि गरिएको छ। तर तोकिएको शर्त पूरा गरेको अवस्थामा आफ्नो सञ्चित मुनाफाबाट राष्ट्र बैंकसमेतको स्वीकृति लिई कुनै बैंक वा वित्तीय संस्थाले साधारणसभाबाट विशेष प्रस्ताव पारित गरी आफ्नो शेयर आफैं खरिद गर्न पाउने व्यवस्था समेत गरेको पाइन्छ। यस्तो व्यवस्थाले कुनै पनि कारणले आफ्नो व्यवसायको क्षेत्र साँघुरिन जाँदा सम्बन्धित संस्थाले सोही अनुरूप पुँजी समायोजन गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ।

सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था

बैंक तथा वित्तीय संस्था सञ्चालनको प्रमुख जिम्मेवारी सञ्चालक समिति र प्रमुख कार्यकारी अधिकृतलाई सामुहिक रूपमा प्रदान गर्ने प्रकारको व्यवस्था बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐनले गरेको छ। जसमा नीति निर्धारणको जिम्मेवारी सञ्चालक समितिलाई प्रदान गरिएको छ भने दैनिक प्रशासनसँग सम्बन्धित जिम्मेवारी प्रमुख कार्यकारी अधिकृतलाई प्रदान गरेको पाइन्छ। यसरी नीति निर्धारणको जिम्मेवारीमा रहेको सञ्चालक समितिले दैनिक प्रशासनसँग सम्बन्धित कुनै प्रस्तावित ऋणीको कर्जा स्वीकृत गर्ने वा नगर्ने सम्बन्धमा समेत निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ। यस प्रकारको अभ्यासले सञ्चालक

समितिले आफ्नो विभिन्न स्वार्थ रहेका व्यक्ति वा कम्पनीलाई कर्जा प्रदान गर्न व्यवस्थापनलाई बाध्य पार्ने गरेका घटनाहरू पनि प्रशस्तै भेटिन्छन् भने कुनै कर्जा रकम दुरुपयोग भएको वा मूल्याङ्कनकर्ता तथा कर्मचारीको मिलोमतोमा तयार पारिएका गलत कागजातका आधारमा कर्जा स्वीकृत गर्दा कतिपय निर्दोष सञ्चालकहरू पनि बैंकिङ कसूरसम्बन्धी कारबाहीमा पर्ने गरेको देखिन्छ। त्यसैले ऐनको दफा २३ को व्यवस्थासँग अनुकूल हुनेगरी व्यवस्थापन र सञ्चालक समितिको जिम्मेवारीको बारेमा राष्ट्र बैंकले आफ्ना नीतिगत व्यवस्थामार्फत थप प्रष्ट गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

यस ऐनको दफा १४ ले एक जना स्वतन्त्र सञ्चालकसहित घटीमा पाँच र वढीमा सात जना रहेको सञ्चालक समिति गठनको व्यवस्था गरेको छ भने सञ्चालकको योग्यता र अयोग्यता सम्बन्धी व्यवस्था पनि प्रष्ट गरेको छ। सञ्चालकले बैठकमा उपस्थित भएवापत पाउने बैठक भत्ता तथा अन्य सुविधा मात्र पाउने र त्यस्तो भत्ता, सुविधाको सम्बन्धमा नियमावलीमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा २८ ले गरेको छ। दफा २० ले सवैधानिक पद धारण गरेको व्यक्ति त्यस्तो पदमा बहाल रहुञ्जेल कुनै पनि बैंक वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक समितिमा र कार्यकारी प्रमुखको पदमा बस्न सक्नेछैन भन्ने व्यवस्था गर्दै बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त गर्न खोजेको देखिन्छ।

सुशासनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुरूप स्वतन्त्र सञ्चालकको व्यवस्था बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ देखि नै कार्यान्वयनमा आएको भएता पनि यस्ता सञ्चालकले संस्थाको संस्थागत सुशासन कायम गर्न गरेको योगदानको बारेमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने समय आइसकेको छ। त्यसैगरी सञ्चालकले पाउने पारिश्रमिकको सम्बन्धमा समेत विद्यमान व्यवस्थामा परिमार्जन गरी उनीहरूलाई थप जिम्मेवारपूर्वक काम गर्नसक्नेगरी पर्याप्त पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

दफा २९ ले सञ्चालक समितिले वढीमा चार

वर्षको लागि कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति गर्ने र त्यस्तो कार्यकारी प्रमुख एक पटक पुनः नियुक्त हुनसक्ने व्यवस्था गरेको छ। यसरी नियुक्त गर्दा तोकिएको शैक्षिक योग्यता तथा कार्य अनुभवसमेत भएको व्यक्तिलाई नियुक्त गर्नुपर्ने र यस सम्बन्धमा राष्ट्र बैंकले तोकिएको मापदण्डका समेत पालना हुनुपर्ने व्यवस्था छ। प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका विभिन्न काम, कर्तव्य र अधिकार दफा ३० मा उल्लेख गरिएको छ भने निज आफ्नो काम कारबाहीको लागि सञ्चालक समितिप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने व्यवस्था समेत ऐनमा छ। दैनिक प्रशासनको जिम्मेवारी सम्हाल्ने प्रमुख कार्यकारी अधिकृतलाई स्वतन्त्र तरिकाले व्यवसाय चलाउन दिने वातावरणको सृजना गरी जवाफदेहिता र पारदर्शितालाई अभै प्रभावकारी बनाउन ऐनको यो व्यवस्था सहयोगी हुने देखिन्छ।

आर्थिक व्यवस्थापनसम्बन्धी व्यवस्था

ऐनको परिच्छेद ६ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कायम गर्नुपर्ने पुँजी तथा विभिन्न कोषको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। दफा ४१ ले राष्ट्र बैंकले तोकेबमोजिमको चुक्ता पुँजी कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी कुनै व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाले कुनै एक बैंक वा वित्तीय संस्थाको चुक्ता पुँजीको बढीमा पन्ध्र प्रतिशतसम्म मात्र लगानी गर्न सक्नेगरी तोक्न पाउने व्यवस्था सोही दफाको उपदफा (३) मा रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी विदेशी लगानीमा खुल्ने बैंक, लघुवित्त वित्तीय संस्था र पूर्वाधार विकास बैंकमा कुनै व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाले गर्नसक्ने लगानीको सीमा तोक्ने अधिकार पनि राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरिएको पाइन्छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो कुल सम्पत्ति वा कुल जोखिम भारित सम्पत्तिको आधारमा राष्ट्र बैंकले तोकिएको अनुपातमा पुँजीकोष कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ४२ ले गरेको छ। कायम गर्नुपर्ने पुँजीकोषको प्रतिशत र सोको गणना कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा राष्ट्र बैंकबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि जारी गरिएको एकीकृत निर्देशनले तोकेको छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो कर्जा लगायतका

सम्पत्ति र वासलातबाहिरको कारोबारको दायित्वसम्बन्धी सम्भावित जोखिमलाई खाम्नसक्नेगरी नोक्सानी व्यवस्था कायम गर्नुपर्ने प्रावधान दफा ४३ मा राखिएको छ । कायम गर्नुपर्ने जोखिम व्यवस्था निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्र बैंकलाई अधिकार प्रदान गरिएको छ । यस व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि राष्ट्र बैंकबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि जारी गरिएको एकीकृत निर्देशनको इप्रा निर्देशन नं २ ले कर्जालाई सक्रिय र निष्क्रिय कर्जाको रूपमा वर्गीकरण गरी त्यसमध्ये पनि सक्रियभित्र असल र सुक्ष्म निगरानीभित्र रहेका कर्जा र निष्क्रिय भित्र कमसल, शङ्कास्पद, खराब र पुनर्तालिकीकरण गरी विभिन्न वर्गमा वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही वर्गीकरणको आधारमा कर्जामा निहित जोखिमको व्यवस्था गर्नुपर्नेगरी तोकिएको छ । यसरी कायम गर्नुपर्ने जोखिम व्यवस्था एक प्रतिशतदेखि शत प्रतिशतसम्म तोकिएको पाइन्छ ।

यसबाहेक दफा ४४ ले साधारण जगेडाकोष कायम गर्नुपर्ने र आफ्नो चुक्ता पुँजीको दोब्बर कायम नभएसम्म हरेक वर्ष आफ्नो नाफाको २० प्रतिशत र त्यसपछि १० प्रतिशतका दरले रकम साधारण जगेडाकोषमा थप गर्दै जानुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा ४५ ले सटही समीकरण कोष कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था कायम गरेको छ । त्यसैगरी तोकिएको अनुपातमा तरल सम्पत्ति कायम राख्नुपर्ने व्यवस्था दफा ४६ ले गरेको छ भने दफा ४७ ले लाभांश वितरण गर्दा राष्ट्र बैंकको स्वीकृति प्राप्त गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरेको छ ।

दफा ४६ मा उल्लेख भएको अनुपात निर्धारण गर्ने कार्य राष्ट्र बैंकले हरेक वर्ष जारी गर्ने मौद्रिक नीतिमार्फत निर्धारण गर्ने गर्दछ । हाल बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कायम गर्नुपर्ने तरलता यस प्रकार रहेको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कायम गर्नुपर्ने ४ प्रतिशतको अनिवार्य नगद अनुपातलाई यथावत् कायम गरिएको छ ।

वाणिज्य बैंकले कायम गर्नुपर्ने वैधानिक तरलता अनुपात १० प्रतिशत, विकास बैंकले ८ प्रतिशत र

वित्त कम्पनीले ७ प्रतिशतलाई यथावत् राखिएको छ ।

बैंकिङ तथा वित्तीय कारोबारसम्बन्धी व्यवस्था

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो प्रबन्धपत्र तथा नियमावलीको व्यवस्था र राष्ट्र बैंकबाट प्रदान गरिएको इजाजतपत्रमा तोकिएका शर्तको अधीनमा रही ब्याज वा विना ब्याजमा निक्षेप संकलन गर्ने, विभिन्न प्रकारका कर्जा प्रवाह गर्ने लगायतका विभिन्न कार्य गर्नपाउने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । दफा ४९ को विभिन्न उपदफामा संस्थाले प्राप्त गरेको इजाजतपत्रको आधारमा गर्नपाउने कार्य तोकिएको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सहायक कम्पनी खोली सोमार्फत पनि विभिन्न कारोबार गर्नसक्ने व्यवस्था दफा ५१ ले गरेको छ भने बैंक वित्तीय संस्थालाई कारोबार गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा राष्ट्र बैंकले निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था दफा ५४ ले गरेको छ भने दफा ५३ ले शंकास्पद कारोबारको पहिचान र सोको जानकारी गराउनुपर्ने दायित्व तोकेको पाइन्छ । यी विषयलाई व्यवस्थित गर्न राष्ट्र बैंकले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धीव्यवस्थाका सम्बन्धमा बैंक वित्तीय संस्थाले पालना गर्नुपर्ने विभिन्न विषयहरू समेटेई निर्देशन जारी गरेको छ ।

त्यसैगरी दफा ५० ले केही काम कारबाहीलाई कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्न नपाउनेगरी तोकिएको पाइन्छ । सबै प्रकारको इजाजतपत्रप्राप्त बैंक वा वित्तीय संस्थाले गर्न नहुने भनी देहायका कार्यहरूलाई निषेध गरिएको पाइन्छ ।

- व्यापार गर्ने उद्देश्यले मालसामान खरिद बिक्री गर्न वा आफ्नो प्रयोजनको निमित्त आवश्यक पर्नेबाहेक भवन निर्माण गर्न वा अचल सम्पत्ति खरिद गर्न,
- आफ्नो शेयरको सुरक्षणमा कर्जा दिन,
- सञ्चालक, चुक्ता पुँजीको एक प्रतिशत वा सोभन्दा बढी शेयर लिएको व्यक्ति, कार्यकारी प्रमुख वा त्यस्ता व्यक्तिको

परिवारका सदस्य वा म्यानेजिङ एजेण्ट वा सञ्चालक मनोनित गर्ने अधिकार पाएको व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाको उल्लेख्य स्वामित्व वा वित्तीय स्वार्थ भएको कुनै फर्म, कम्पनी वा संस्थालाई कुनै किसिमको कर्जा वा सुविधा प्रदान गर्न,

- एउटै ग्राहक, कम्पनी, एकै समूहको कम्पनी वा साभेदारी फर्म, सम्बद्ध व्यक्तिलाई आफ्नो पुँजीकोषको राष्ट्र बैंकले तोकेको प्रतिग्राहक सीमा नाघेगरी कर्जा वा सुविधा प्रदान गर्न,
- संस्थापक, सञ्चालक वा कार्यकारी प्रमुख जमानत बसी कुनै व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थालाई कुनै किसिमको कर्जा दिन,
- राष्ट्र बैंकबाट “क”, “ख” र “ग” वर्गमा वर्गीकृत बैंक वा वित्तीय संस्थाको धितोपत्रमा लगानी गर्न,
- राष्ट्र बैंकले तोकिएको सीमाभन्दा बढी रकम अन्य संस्थाको शेयर पुँजीमा लगानी गर्न,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक आपसमा मिली वित्तीय कारोबारमा कुनै किसिमको एकाधिकार वा अन्य कुनै किसिमको नियन्त्रित अभ्यास कायम गर्न,
- आफूले नाजायज लाभ लिने नियतले वित्तीय क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा कृत्रिम अवरोध खडा हुने कुनै पनि किसिमको कार्य गर्न,
- बैंक वा वित्तीय संस्थाले गर्नहुने भनी राष्ट्र बैंकले समय समयमा तोकेका अन्य कार्य गर्न ।

उपरोक्त बमोजिम निषेध गरिएका कार्यमध्ये केहीलाई अपवादको रूपमा गर्न पाउनेगरी सोही दफाको उपदफा (२) ले खुला गरेको छ । जस्तो कि; आफ्ना कर्मचारीलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रचलित कर्मचारी विनियमावलीबमोजिम आवास वा अन्य सुविधा

उपलब्ध गराउन, नेपाल सरकार वा राष्ट्र बैंकले जारी गरेको ऋणपत्र, कुनै पनि निक्षेप खातामा रहेको रकम वा मुद्दती रसिदको धितोमा कर्जा दिन र संस्थापक, सञ्चालक, कार्यकारी प्रमुख वा एक प्रतिशतभन्दा बढी शेयर लिएको शेयरधनीलाई आफ्नै मुद्दती निक्षेप, नेपाल सरकार वा राष्ट्र बैंकले जारी गरेको ऋणपत्रको धितोमा कर्जा, तथा तोकिएको सीमासम्मको क्रेडिट कार्ड सुविधा प्रदान गर्न भने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई छुट दिइएको छ ।

त्यसैगरी दफा ५२ ले सम्बद्ध व्यक्तिसंग कारोबार गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ भने दफा २ को खण्ड (कन) ले “सम्बद्ध व्यक्ति” भन्नाले बैंक वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक, पदाधिकारी वा निजको परिवारको उल्लेख्य स्वामित्व रहेको कुनै फर्म, कम्पनी वा संस्था वा त्यस्तो फर्म, कम्पनी वा संस्थामा उल्लेख्य स्वामित्व रहेको कुनै व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्था वा सोमा उल्लेख्य स्वामित्व राख्ने सोको हिताधिकारी सम्भन्तुपर्छ, भनी परिभाषित गरेको छ ।

कर्जा प्रवाह तथा असुलीसम्बन्धी व्यवस्था राष्ट्र बैंकको निर्देशन तथा सञ्चालक समितिले निर्धारण गरेको कर्जा नीतिको अधीनमा रही बैंक वा वित्तीय संस्थाले प्रयोजन खुलाएर मात्र कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने र त्यसरी कर्जा प्रवाह गर्दा आफूलाई मान्य हुने चलअचल सम्पत्ति सुरक्षण लिई वा अन्य उचित जमानी लिई आफ्नो र निक्षेपकर्ताको हितको सुरक्षा हुनेगरी कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा ५५ ले गरेको छ । प्राथमिकता दिइएको वर्ग तथा क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न राष्ट्र बैंकले निर्देशन दिएमा सोहीबमोजिम बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई अनिवार्य गरिएको छ भने उपभोक्ता हितका केही विषयलाई पनि दफा ५५ ले संरक्षित गरेको छ ।

बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन २०६४ को दफा ८ ले कर्जा दुरूपयोगलाई समेत अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको अवस्थामा बाफियाको दफा ५६ ले बैंक वा वित्तीय संस्थाले जुन प्रयोजनको लागि ऋणीलाई कर्जा दिएको हो, सो प्रयोजनमा ऋणीले कर्जा रकम सदुपयोग गरेको छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा नियमित

अनुगमन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी कर्जा असुलीका विभिन्न प्रक्रिया र सो क्रममा बैंक वा वित्तीय संस्थाको अधिकार तथा पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा दफा ५७ ले विस्तृत व्यवस्था गरेको छ । ऋणीसँग भएको सम्भौतामा जुनसुकै विषय उल्लेख भएको भएता पनि दफा ५७ को अवस्था सृजना भएमा कर्जा असुलीको प्रक्रिया शुरु गर्नसकिने यस व्यवस्थाले बैंकहरूलाई दुई पक्षबीच सम्पन्न भएको करारको विषयभन्दा पनि थप अधिकार प्रदान गरेको छ ।

हिसाब तथा वित्तीय विवरण एवम् लेखापरीक्षणसम्बन्धी व्यवस्था

दोहोरो लेखाप्रणालीमा आधारित मान्य सिद्धान्तानुरूप कारोबारको यथार्थ स्थिति स्पष्ट रूपमा प्रतिविम्बित हुनेगरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो हिसाबकिताब, खाता, बही, श्रेस्ता र लेखाको अभिलेख यथार्थ र दुरुस्त राख्नुपर्ने व्यवस्था दफा ५८ ले गरेको छ । त्यसैगरी वासलात र नाफा-नोक्सान हिसाब तथा नगद प्रवाह लगायतका अन्य वित्तीय विवरण राष्ट्र बैंकले तोकिएको ढाँचा र तरिकाअनुसार राख्नुपर्ने तथा नियमितरूपमा प्रकाशित गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा ५९ ले गरेको छ ।

दफा ६० मा बैंक वा वित्तीय संस्थाले गैरकार्यकारी सञ्चालकको संयोजकत्वमा तीन सदस्य भएको एक लेखापरीक्षण समिति अनिवार्य रूपमा गठन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । लेखापरीक्षण समितिलाई देहायका काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

- बैंक वा वित्तीय संस्थाको लेखा, बजेट तथा आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यविधि, आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था उपयुक्त भए नभएको र भएमा सोको पालना भए नभएको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने,
- बैंक वा वित्तीय संस्थाको लेखा र बहीखाताको आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउने र त्यस्ता कागजात प्रचलित कानून, राष्ट्र बैंकको नियमन तथा निर्देशनबमोजिम ठीकसँग तयार भए नभएकोबारे यकिन गर्ने,

- बैंक वा वित्तीय संस्थामा लागू भएको प्रचलित कानून पूर्ण रूपमा पालना भएको छ भनी विश्वस्त हुन बैंक तथा वित्तीय संस्थाको व्यवस्थापन र सञ्चालनको नियमित व्यवस्थापकीय तथा कार्यसम्पादनको परीक्षण गर्ने, गराउने,
- बैंक वा वित्तीय संस्थामा यो ऐन वा यस ऐनअन्तर्गत बनेको नियम, विनियम, नीति वा दिइएको निर्देशनबमोजिम काम कारबाही भए नभएको अनुगमन गर्ने र सोको प्रतिवेदन सञ्चालक समितिसमक्ष पेश गर्ने,
- बाह्य लेखापरीक्षकको नियुक्तिको लागि तीन जना लेखापरीक्षकको नाम सिफारिस गर्ने,
- सञ्चालक समितिबाट माग गरिएको विषयमा राय दिने ।

लेखापरीक्षण समितिका अन्य कार्यहरूको बारेमा कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा १६५ र राष्ट्र बैंकबाट जारी एकीकृत निर्देशनको निर्देशन नं. ६ मा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी नियमित रूपमा लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने, लेखापरीक्षकको नियुक्ति, योग्यता र अयोग्यतालगायतका विषयमा पनि ऐनको परिच्छेद ९ मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

मर्जर तथा प्राप्तिसम्बन्धी व्यवस्था

एउटा बैंक तथा वित्तीय संस्था अर्को संस्थामा गाभ्न वा गाभिन वा एउटा बैंक वा वित्तीय संस्थाले अर्को बैंक वा वित्तीय संस्था प्राप्ति गर्नसक्ने व्यवस्था दफा ६९ मा उल्लेख गरिएको छ । सोही दफाले पुँजीकोष अपर्याप्त रहेको वा विगत तीन वर्षदेखि वित्तीय स्थिति खस्कदै गएको, निक्षेपकर्ताको हित तथा निक्षेपकर्ताप्रतिको दायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने कार्य गरेको वा त्यस्तो अवस्था विद्यमान रहेको, वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व, विकास र सम्बर्द्धनको लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक भएको अवस्थामा बैंक तथा वित्तीय

संस्थालाई गाभन वा गाभिन वा प्राप्तिको लागि निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

कुनै बैंक तथा वित्तीय संस्था अर्को संस्थामा गाभन वा गाभिन चाहेमा गाभन वा गाभिन चाहने दुई वा सोभन्दा बढी बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आ-आफ्नो सञ्चालक समितिबाट निर्णय गरी सैद्धान्तिक सहमतिका लागि राष्ट्र बैंकसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्था गाभ्दा वा गाभिँदा वा बैंक तथा वित्तीय संस्था प्राप्त गर्दा राष्ट्रको बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीको विकास, स्वच्छ प्रतिस्पर्धा तथा प्रचलित कानूनको पालनामा कुनै पनि किसिमको नकारात्मक असर पर्नेछैन भन्ने कुरामा राष्ट्र बैंक सन्तुष्ट भएमा त्यस्तो बैंक वा वित्तीय संस्थालाई गाभ्ने वा गाभिने वा बैंक तथा वित्तीय संस्था प्राप्त गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाउन सैद्धान्तिक सहमति दिनसक्ने अधिकार दफा ७० ले राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरेको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था गाभ्ने वा गाभिने सैद्धान्तिक सहमति प्राप्त गरेपछि त्यस्ता बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आ-आफ्नो सम्पत्ति, दायित्व तथा कारोबारको मूल्याङ्कन गर्न कम्तीमा बैंकको लेखापरीक्षण गर्न योग्य रहेको व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थामार्फत मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा ७१ ले गरेको छ भने मर्जर वा प्राप्त गर्ने क्रममा गरिने सम्झौतामा समेटिने प्रमुख व्यवस्थाका बारेमा दफा ७२ मा व्यवस्था गरिएको छ । यसबाहेक मर्जर र प्राप्तिसम्बन्धी प्रक्रियालाई थप पारदर्शी बनाउन राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्था एक आपसमा गाभ्ने गाभिने (मर्जर) तथा प्राप्त (एक्विजिशन) सम्बन्धी विनियमावली, २०७३ बनाई लागू गरेको छ । ऐनमा नसमेटिएका विभिन्न विषयवस्तुलाई यस विनियमावलीले व्यवस्था गर्दै मर्जरको प्रक्रियालाई थप व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउने प्रयास गरेको छ ।

स्वेच्छिक र बाध्यात्मक खारेजीसम्बन्धी व्यवस्था बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ ले कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्था स्वेच्छिक रूपमा खारेजीमा जानसक्ने व्यवस्था दफा ७५ मा गरेको छ । तर स्वेच्छिक खारेजीको लागि पनि त्यस्तो बैंक तथा वित्तीय संस्थाले राष्ट्र बैंकको स्वीकृति अनिवार्य रूपमा लिनुपर्ने

व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी दफा ७८ ले राष्ट्र बैंकले कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको बाध्यात्मक खारेजीको कारवाही सुरु गर्न अदालतमा निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो प्रक्रिया सुरु गर्नका लागि कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थामा देहाय बमोजिमको कुनै अवस्थाको विद्यमानता हुन भने जरुरी छ ।

- भुक्तानी अवधि पूरा भएको वा तत्काल भुक्तानी दिनुपर्ने निक्षेप वा अन्य आर्थिक दायित्व निर्धारित समयमा भुक्तानी गर्न नसकी बाँकी रहेमा,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पुँजीकोष ऋणात्मक भएमा,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निरीक्षण प्रतिवेदनको आधारमा राष्ट्र बैंकले त्यस्तो बैंक वा वित्तीय संस्था खारेजीको लागि सिफारिस गरेमा,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उल्लेख्य स्वामित्व भएका शेयरधनी वा पदाधिकारीबाट निक्षेपकर्ताको हकहित तथा वित्तीय प्रणालीको विकासमा बारम्बार अवरोध पुग्ने काम कारवाही गरेको पाइएमा,
- ऐन तथा राष्ट्र बैंकले दिएको निर्देशनको बारम्बार उल्लंघन गरेको पाइएमा,
- बैंक वा वित्तीय संस्थाको बाध्यात्मक खारेजी हुने भनी राष्ट्र बैंकले निर्धारण गरेका अन्य अवस्था पाइएमा ।

बाध्यात्मक खारेजीको प्रक्रिया प्रारम्भ भएपश्चात् त्यस्तो संस्थाको कारोबार स्थगन हुने र अदालतबाट नियुक्त हुने लिक्विडेटरले गर्नसक्ने काम कारवाही र भुक्तानीको प्राथमिकतासमेतका बारेमा ऐनको परिच्छेद १२ मा विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ ।

नियमनकारी कारवाही एवम् कसुर तथा सजायसम्बन्धी व्यवस्था

यो ऐन वा राष्ट्र बैंक ऐन वा सोअन्तर्गत जारी गरिएको नियम, विनियम, निर्देशन वा आदेशको उल्लंघन

गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था वा त्यसको पदाधिकारीलाई उल्लंघनको प्रकृति र गाम्भीर्य हेरी राष्ट्र बैंकले नियमनकारी कारवाही गर्नसक्ने व्यवस्था दफा ९९ ले गरेको छ भने जरिवाना गर्नसक्ने व्यवस्था दफा १०० ले गरेको छ ।

यो ऐन वा राष्ट्र बैंक ऐन वा सोअन्तर्गत बनेको नियम वा विनियम वा सोअन्तर्गत जारी भएको आदेश वा निर्देशनको उल्लंघन गरेको वा राष्ट्र बैंकको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण प्रतिवेदनबाट इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व पूरा गर्न नसकेको वा नसक्ने सम्भावना भएको वा बैंक तथा वित्तीय संस्था सुचारु रूपले सञ्चालन नभएको वा शेयरधनी वा निक्षेपकर्ताको अहित हुने कार्य गरेको कुरामा राष्ट्र बैंक विश्वस्त भएमा राष्ट्र बैंकले त्यस्तो बैंक वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक समितिलाई बढीमा तीन वर्षसम्म निलम्बन गरी त्यस्तो इजाजतपत्रप्राप्त संस्थालाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिनसक्ने अधिकार दफा १०२ ले प्रदान गरेको छ । दफा १०३ ले देहाय बमोजिमका कार्यहरूलाई कसुरको रूपमा परिभाषित गरेको छ भने दफा १०४ ले विभिन्न कसुरका लागि अधिकतम विगोको तीन गुणा जरिवाना र पाँच वर्षसम्म कैद सजाय हुनसक्नेगरी तोकेको छ ।

- इजाजतपत्र नलिई बैंकिङ तथा वित्तीय कारोबार गरेमा,
- गलत वा भ्रष्टा विवरण दिई बैंकिङ तथा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र लिएमा,
- बैंकिङ तथा वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्रको शर्त सीमा विपरीत हुनेगरी बैंकिङ तथा वित्तीय कारोबार गरेमा,
- इजाजत विना विदेशी विनियमसम्बन्धी कारोबार गरेमा,
- यस ऐनविपरीत कर्जा प्रवाह वा अन्य लगानी गरेमा,
- कर्जा प्रवाह गर्दा, धितो मूल्याङ्कन गर्दा, कर्जा असुली गर्दा वा सोसँग सम्बन्धित कुनै पनि कार्यमा अनियमितता गरेमा,

धितोमा लिएको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्दा वा गैरबैंकिङ सम्पत्तिको रूपमा सकार गर्नुपर्दा वा गैरबैंकिङ सम्पत्ति सकार गरी बिक्री गर्दा धितो लिँदा गरिएको मूल्याङ्कन बनावटी मूल्यमा गरेमा,

- गाभ्दा गाभिँदा, प्राप्त गर्दा, खारेजी गर्दा वा लेखापरीक्षण गर्दा कुनै सञ्चालक, पदाधिकारी, कर्मचारी तथा अन्य व्यक्तिले अनियमितता गरेमा,

अन्य महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू

ऐनको दफा १०७ ले देशको विकासका लागि आर्थिक स्रोत परिचालनमा सहयोग पुग्नेगरी पूर्वाधार विकास बैंकको प्रकृति, परिमाण तथा लगानीलाई आधार मानी छुट्टै विशेष नीतिगत व्यवस्था गर्नसक्ने अधिकार राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरेको छ ।

दफा १०८ ले निक्षेप सुरक्षणका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गर्नसक्ने अधिकार राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरेको छ भने दफा १०९ ले संसारभर स्वीकार गरिएको गोपनियताको अवधारणालाई नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा ११० मा देहायको अवस्थामा कुनै व्यक्तिको खाता राष्ट्र बैंकले रोक्का गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

- कुनै कसुरको अनुसन्धानको सिलसिलामा अधिकारप्राप्त अधिकारीले राष्ट्र बैंक समक्ष अनुरोध गरेमा,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुरलाई निवारण गर्न, भ्रष्टाचार, संगठित अपराध तथा बैंकिङ तथा वित्तीय संस्थाको कारोबारमा हुनसक्ने कसुरजन्य कार्यको नियन्त्रण गरी राष्ट्रिय हित कायम राख्न ।

त्यसैगरी दफा ११७ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पारदर्शिता कायम गर्न हरेक तीन महिनामा आवधिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ भने दफा

११८ मा उपभोक्ता हित कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा ११४ मा व्यक्तिगत लाभ प्राप्त गर्ने सञ्चालकको दायित्वको बारेमा उल्लेख गरिएको छ भने दफा १२१ ले सञ्चालक लगायतका पदाधिकारीले सम्पत्ति विवरण प्रत्येक आर्थिक वर्षमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी दफा १२७ ले सञ्चालकलगायतका पदाधिकारी र कर्मचारीले पद बहाली गर्नुपूर्व शपथग्रहण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउने प्रयास गरेको छ ।

अन्तमा

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रलाई व्यवस्थित, पारदर्शी, सक्षम, प्रतिस्पर्धी र विश्वासिलो बनाउने उद्देश्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐनले विभिन्न प्रकारका व्यवस्थाहरू गरेको छ । यी व्यवस्थाहरूमा रहेका केही कमी कमजोरीहरूलाई प्रस्तावित प्रथम संशोधनमा थप परिमार्जन गर्न खोजिएको छ । कानूनमा रहेका व्यवस्थाले त्यतिवेला मात्र परिणाम दिनसक्छन्, जतिवेला यी

व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गरिन्छ । त्यसैले बैंकिङ क्षेत्रको विश्वसनीयता कायम गर्दै जनताको वित्तीय पहुँच सुनिश्चित गर्न नियमन गर्ने निकायको रूपमा स्थापित नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो जिम्मेवारीलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्ने र बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालक तथा पदाधिकारीले पनि ती संस्थाहरूलाई आफ्ना शेयरधनीको आर्थिक हित गर्ने औजारको रूपमा मात्र नलिई निक्षेपकर्ता तथा समग्र वित्तीय प्रणालीको हितमा आफ्ना क्रियाकलापलाई केन्द्रित गर्दै कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसबाहेक अन्य सरोकारवाला निकायले पनि बैंकिङ क्षेत्रको संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राखी उक्त क्षेत्रमा आफ्ना राजनीतिक वा अन्य स्वार्थहरू लादने भन्दा पनि प्रचलित कानून र अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्थापित मान्यताका आधारमा यस क्षेत्रलाई अगाडि बढ्न सहयोग गर्नसकेमा मात्र मुलुकले लिएको आर्थिक समृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न सम्भव हुने देखिन्छ ।

गरिबी निवारण : एक चर्चा

● विनोद नेपाल*

नेपाल विश्वका अतिकम विकसित मुलुकमध्येको एक हो । हाम्रो पछौटेपनको कारकमा कठिन भू-बनोट र भूपरिवेष्ठित अवस्थितिलाई लिने गरिएको छ । तर भूमण्डलीकरण, आर्थिक उदारीकरण र सूचना प्रविधिको विकासले पछिल्लो समय भने नेपाल विकासका सबै पक्ष, सम्भावना र अवसरसँग जोडिएको छ । विश्व नै सानो गाउँमा परिणत भएको परिणामस्वरूप श्रम आप्रवासनको बढ्दो गतिशीलताले अवसरहरू उपलब्ध गराएको छ । यसैको परिणाम वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त हुने विप्रेषण राष्ट्रिय आयको एक प्रमुख स्रोत बन्न पुगेको छ । यसले गरिबी घटाउन र अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन पनि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको महत्वपूर्ण योगदान रहँदै आएको हो । नेपालको आर्थिक विकासको लागि कृषि क्षेत्र अझै पनि प्रमुख आधारशीलाको रूपमा रहेको छ । निश्चय नै कृषिको व्यावसायिकरण तथा विविधीकरणको लागि प्रयास नभएका होइनन् तर अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । उपभोग्य वस्तुहरूको आयात बढ्दै गएको, स्वदेशमा रोजगारीका पर्याप्त अवसरहरू सृजना हुन नसकेको, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान अपेक्षित रूपमा वृद्धि हुन नसकेको, मुद्रास्फीति बढ्दै गएको, खाद्यवस्तु र आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति महँगो बन्दै गएको जस्ता सन्दर्भमा विपन्न वर्गको दैनिकी कठिन र कष्टकर बनेको छ ।

नेपालको संविधानले नागरिकलाई मर्यादित जीवन

बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । यसमा मानव विकास, सामाजिक न्याय र सुरक्षा, समावेशी संरक्षण, नागरिकको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति जस्ता विषयमा राज्यलाई मार्गदर्शन गरी सुशासन, मानव अधिकार, सामाजिक र आर्थिक समृद्धि, सामाजिक रूपान्तरण र समावेशीकरणलाई राज्य सञ्चालनको आधारका रूपमा लिइएको छ । यस सन्दर्भमा विपन्नताको अन्त्य र समृद्धिको लागि एकातिर कृषिको आधुनिकीकरण, विविधीकरण तथा व्यावसायीकरण र अर्कोतिर औद्योगिक विकास गरिनु उत्तिकै आवश्यक छ । पूर्वाधारको क्रमिक रूपमा विकास भइरहेको छ । तिनलाई दिगो, भरपर्दो र गुणस्तरीय बनाउनु जरुरी छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघले 'कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने' अर्थात् विश्वभरको मानव समुदायलाई एउटा निश्चित स्तरमा लैजाने अठोटसहित सन् २०१५ मा घोषणा गरेको 'दिगो विकास लक्ष्य' हासिल गर्ने क्रममा हामीले पनि प्रयासहरू गरिरहेका छौं । यिनै प्रयासको परिणाम आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को अन्त्यमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १८.७ प्रतिशत, बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क २८.६ प्रतिशत र मानव विकास सूचकाङ्क ०.५७४ रहेको थियो । संघीयताको कार्यान्वयनसँगै सरकारी नीति, कार्यक्रम र प्रयासहरू सबै प्रकारको गरिबीमुक्त समाज निर्माणमा केन्द्रित गर्दै लिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा गरिबी तथा बहुआयामिक सूचकाङ्क घट्दै गएको र मानव विकास सूचकाङ्क सुधारको क्रम जारी रहेको बताइन्छ ।

*पूर्व वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

गरिबीसम्बन्धी विश्लेषण

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा नेपालको कुल जनसंख्याको करिब १८.७ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको थियो। सोही आर्थिक वर्षमा नेपालीहरूको कुल प्रतिव्यक्ति आय प्रचलित मूल्यमा १,०१२ अमेरिकी डलर रहने अनुमान गरिएको थियो। त्यसैगरी प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ्य उत्पादन प्रचलित मूल्यमा रु.१,०३,३३५ रहने अनुमान गरिएको थियो। सोही आर्थिक वर्षमा धनी र गरिबबीचको खाडल (गिनी गुणक) ०.३१ रहेको थियो। मुलुकमा गरिबीको विश्लेषण गर्दा यहाँको गरिबी पृथक प्रकृतिको देखिन आउँछ। भौगोलिक क्षेत्र, जाति, लिङ्ग, अपाङ्गता भएका नागरिकहरू, सीमान्तकृत वर्ग समेतका आधारमा मात्र नेपालको गरिबीको फैलावट, गरिबीको सघनता, विषमता र गहनतालाई मनन गर्न सकिन्छ। समाजको परिवर्तित संरचना, बदलिँदो जीवनशैली, प्रविधिमा भएको विकास तथा सोको उपयोग समेतले गरिबीको आयाम र बुझाईमा सापेक्ष चिन्तन भित्रिएको छ। शहरी क्षेत्रमा अव्यवस्थित बसाइँसराईको तीव्रता र विप्रेषणको प्रभावबाट ग्रामीण गरिबी केही घटेको छ भने ग्रामीण गरिबी शहरी गरिबीको रूपमा रूपान्तरण हुने क्रम बढ्दै गएको छ। तेन्नाँ योजनासम्म आइपुग्दा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको ठूलो हिस्सा गरिबीको दुष्चक्रमा परिरहेको आकलन गरिएको थियो। चौधौँ योजनाको अन्त्यमा पुग्दासम्म पनि गरिबी निवारण र आर्थिक असमानताको क्षेत्रमा अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल हुन सकेन।

बजेटमा गरिबी निवारण

हाम्रा हरेक बजेटले गरिबी निवारणलाई प्राथमिकता दिँदै आएका छन्। चालु आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेटका उद्देश्य र प्राथमिकताअन्तर्गत नागरिकका मौलिक हक र अधिकारका रूपमा रहेका आवश्यकताहरू शीघ्र परिपूर्ति गर्दै जीवनस्तरमा गुणात्मक सुधार गर्ने, उपलब्ध स्रोत साधन, अवसर र क्षमताको उच्चतम उपयोग तथा न्यायिक वितरण गर्दै सामाजिक न्यायसहितको द्रुत आर्थिक विकास गर्ने र आर्थिक, भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार विकास गरी सन् २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको मुलुकमा रूपान्तरित

हुँदै समुन्नत र समृद्ध समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको आधारशीला निर्माण गर्ने रहेको छ भने बजेटका उद्देश्य हासिल गर्नका लागि नीतिगत, कार्यक्रमगत र प्रक्रियागत प्राथमिकताअन्तर्गत चरम गरिबीको अन्त्य र पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग र समुदायको शीघ्र उत्थान गर्दै सामाजिक सुरक्षाको विस्तारसहित लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्था निर्माण गर्ने, विकासमा पछि परेका वर्ग, क्षेत्र र समुदायको उत्थान गर्ने, उच्च र दिगो विकासमा सहयोगी हुने र उत्पादक शक्तिको दिगो विकासमार्फत राष्ट्रिय पुँजी निर्माणमा ध्यान दिने उल्लेख छ।

गरिबी निवारण नीति, २०७६

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हकको व्यवस्था सुनिश्चित गरिएको छ। साथै, संविधानमा मानव विकास, सामाजिक न्याय र सुरक्षा, समावेशी संरक्षण, नागरिकको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति जस्ता विषयमा मार्गदर्शन गरी सुशासन, मानव अधिकार, सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण र समावेशीकरणलाई राज्य सञ्चालनको आधारका रूपमा स्थापित गरिएको छ। नेपालले राष्ट्रिय रूपमा तय गरेका शासकीय पद्धति, स्वरूप र ढाँचा एवम् आर्थिक सामाजिक विकासका वृहत् नीतिहरू मूलतः मिश्रित अर्थ व्यवस्थाको अनुशरण गरी अभ्यासमा ल्याइएका छन्। लोकतन्त्र, मानवअधिकार, सामाजिक न्याय, समानता, आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति, रोजगारीको प्रत्याभूति, कमजोर, पछाडि परेका वर्ग तथा समुदायको लागि समता, संरक्षण र आरक्षण समेतको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरू मुलुकले अङ्गीकार गरिसकेको छ। यद्यपि कमजोर र विपन्न वर्गको उत्थान गर्न, गरिबी घटाउन र अन्ततः गरिबीलाई वर्तमान पुस्ताबाटै हटाउन राज्यका प्रयासहरू सार्थक बनाउन र 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली'को राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्न गरिबी निवारण नीतिको आवश्यकता परेको गरिबी निवारण नीति, २०७६ मा उल्लेख छ।

यस नीति अनुसार विगतमा सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित गरिब लक्षित कार्यक्रमहरू लक्षित वर्ग र समुदायसम्म प्रभावकारी रूपमा पुग्न नसकेको

विश्लेषण गर्दै दशौं योजनाले गरिबी निवारणका कार्यक्रमबाट गरिब नै बञ्चित रहेको चित्र अधि सारेको थियो । यसका लागि गरिब पहिचानसहित एकीकृत गरिबी निवारणको समग्र नीतिको आवश्यकता तेह्रौं योजना तर्जुमा अवधिमा महसुस भएको थियो । यसै विषयलाई मध्यनजर गरी गरिबी निवारणका लागि संलग्न सबै सरोकारवालाहरू बीच समन्वय गर्न र गरिबी निवारण सम्बन्धी योजना कार्यक्रम तथा परियोजनाहरू तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा मार्गनिर्देश गर्न गरिबी निवारण नीतिको आवश्यकता देखिएको हो ।

गरिबी निवारण नीतिको दीर्घकालीन सोच गरिबीमुक्त र समानतायुक्त समाज रहेको छ । लक्ष्यमा आर्थिक असमानता न्यूनीकरण गर्ने एवम् गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या २०८७ सालसम्म पाँच प्रतिशत र २१०० सालसम्ममा शून्यमा झार्ने रहेको छ । यसको उद्देश्य सरोकारवाला मन्त्रालय, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको साथसाथै निजी, सहकारी र गैरसरकारी क्षेत्रको समन्वय र सहकार्यबाट गरिबी निवारणको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्ने रहेको छ ।

नीतिहरू

प्रस्तुत नीतिको दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न देहायका नीतिहरू लिइएको छ ।

- गरिब व्यक्ति तथा परिवारका लागि मुलुकमा उत्पादनशील रोजगारी एवम् स्वरोजगारी सृजना गर्ने,
- उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतसाधनको उपयोगमा गरिब तथा विपन्न वर्गको न्यायपूर्ण पहुँच तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने,
- गरिबी निवारणका प्रयासमा गरिब एवम् विपन्न वर्गको सहभागिता स्थापित गर्ने,
- गरिब तथा विपन्न वर्गको मर्यादित जीवनयापनका लागि न्यूनतम मानवीय आवश्यकतामा सहज र न्यायपूर्ण रूपमा पहुँच स्थापित गर्ने,
- गरिब र विपन्न वर्गप्रति विभिन्न स्वरूपमा हुने सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गर्ने,

- गरिब व्यक्ति, परिवार तथा विपन्न वर्ग पहिचान गर्ने ।

यसका लागि सोही बमोजिम आवश्यक रणनीति र कार्यनीतिहरू तय गरिएका छन् ।

गरिबी निवारणका चुनौती

गरिबी निवारण नीति, २०७६ मा औल्याइएका गरिबी निवारणका चुनौती देहाय बमोजिम छन् ।

- गरिबी र पछौटेपनलाई समाजबाट समाप्त नपारेसम्म समृद्धिको लक्ष्य हासिल नहुने हुँदा गरिबीको बुझाईमा एकरूपता कायम गरी गरिबी निवारणको प्रयासलाई एकीकृत, सार्थक र प्रभावकारी बनाउनु,
- दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१६/३०) अनुरूप सबै स्वरूपको गरिबी निर्मूल गर्नु,
- धनी र गरिबबीचको असमानता, शहर र गाउँबीचको असमानता र विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरूबीचको असमानता घटाउनु,
- विभिन्न कारणले बढिरहेको आन्तरिक आप्रवासीहरू शहरमा सुरक्षित वास, स्वच्छ खानेपानी लगायतका आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित रहेको अवस्थाले शहरी क्षेत्रको गरिबी निवारण गर्नु,
- प्रत्येक वर्ष श्रम बजारमा थपिने श्रमिकलाई मुलुकभित्रै रोजगारीको सृजना गरी वैदेशिक रोजगारको बहाव र प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्नु,
- मुलुकभित्र भित्रिने विप्रेषणलाई पुँजी निर्माणमा उपयोग गर्नु,
- कृषि पेशालाई मर्यादित बनाई व्यवसायीकरण तथा आधुनिकीकरण गरी आकर्षक बनाउने र कृषिमा आश्रित अधिक जनसंख्यालाई व्यावसायिक कृषि, कृषिजन्य उद्योग र गैर कृषि उत्पादनशील क्षेत्रमा स्थानान्तरण गराउनु,
- गरिब परिवारका बालबालिकाले जीवनोपयोगी शिक्षा पाउन सकेका छैनन् । उनीहरूले जीवनभर न्यून ज्यालामा अधिक जोखिमपूर्ण श्रम गर्नुपर्ने अवस्था रहेको हुँदा गरिब पुनः गरिबीको दुष्चक्र

- भिन्न पर्न जाने अवस्थाबाट पार लगाउनु,
- प्राकृतिक प्रकोप एवम् जलवायु परिवर्तनले सृजना गरेको प्रतिकूल अवस्थासँग जुध्ने क्षमता वृद्धि गर्नु र यस्तो प्रतिकूल अवस्थामा प्रभावित व्यक्ति तथा परिवारलाई त्यसबाट माथि निस्कने अवस्था बनाउनु,
  - पुँजी र प्रविधिमा गरिब व्यक्ति तथा परिवारको पहुँच नगण्य छ। मुख्य वृद्धिको कारणले गरिब व्यक्ति तथा परिवारले मर्यादित जीवनयापनको लागि अत्यावश्यक वस्तुहरू किन्न नसक्ने अवस्था छ। यस्तो स्थितिमा गरिब व्यक्ति तथा परिवारलाई गरिबीको दुष्चक्रबाट बाहिर ल्याउनु,
  - मुलुकमा रहेका वास्तविक गरिब व्यक्ति, परिवार तथा समुदाय पहिचान गरी उनीहरूको जीवनस्तर उठाउने गरी लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आदि चुनौतीपूर्ण छन्।

पन्ध्रौं योजनामा गरिबी निवारण

नेपालको संविधानले सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक न्याय प्रदान गर्दै सबै लिङ्ग, क्षेत्र र समुदायभित्रका आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने नीति अङ्गीकार गरेको छ। नेपालमा विगत दुई दशकदेखि गरिबी निवारणलाई विकास प्रयासको प्राथमिकतामा राखी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ। दशौं योजना अवधिदेखि गरिबीलाई आय गरिबी, मानवीय गरिबी तथा सामाजिक वञ्चितीकरण गरी मूलतः तीन आयाममा विभाजन गरिएको छ। हाल पचास वटाभन्दा बढी गरिब लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन्। गरिब लक्षित कार्यक्रमहरू लक्षित वर्गमा केन्द्रित गर्न गरिब घर परिवार पहिचान तथा परिचयपत्र वितरण कार्यक्रम अगाडि बढेको छ। यी प्रयासहरूको फलस्वरूप नेपालीको समग्र गरिबी र मानव विकास सूचकहरूमा उल्लेखनीय सुधार आएको छ। गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १८.७ प्रतिशत र बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क २८.६ प्रतिशत रहेको छ। यद्यपि गरिबी निवारण र आर्थिक असमानता न्यूनीकरणको क्षेत्रमा अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन।

हाम्रो अपेक्षा दिगो विकास लक्ष्यमा उल्लेख गरिए अनुसार सबै ठाउँबाट सबै प्रकारको गरिबी अन्त्य गर्नु हो। यो लक्ष्य हासिल गर्नका लागि गरिबीका बहुआयामहरूलाई सम्बोधन गर्दै गरिबहरूको प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि गर्नुका साथै भौगोलिक क्षेत्र, लिङ्ग र सामाजिक समूहहरूबीच विद्यमान रहेको आर्थिक असमानता न्यूनीकरण गर्न रूपान्तरणीय प्रयास आवश्यक देखिएको छ। त्यसैगरी, गरिबी न्यूनीकरण अन्तरसम्बन्धित विषय भएकोले यसका लागि सरकारी, सहकारी, सामुदायिक, निजी र गैरसरकारी क्षेत्र एवम् विकास साभेदारको एकीकृत र समन्वयात्मक भूमिका अपरिहार्य रहेको छ।

पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा गरिबी निवारणका प्रमुख समस्याअन्तर्गत गरिब लक्षित कार्यक्रम क्षमता विकास भन्दा वितरणमुखी हुनु, वास्तविक गरिबलाई लक्षित गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसक्नु, विभिन्न निकायबाट सञ्चालित छरिएर रहेका गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमबीच समन्वयको अभाव रहनु, कृषिक्षेत्र निर्वाहमुखी हुनु, राज्यको स्रोत साधनमा गरिबहरूको सहज पहुँच पुऱ्याउन नसक्नु, वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त आर्थिक सामाजिक विप्रेषणको उत्पादनमूलक क्षेत्रमा उपयोग नहुनु, बौद्धिक पलायन रोक्न नसक्नु र दक्षता तथा क्षमता अनुरूप रोजगारीको अवसर सिर्जना गरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने जनशक्तिको क्षमताको मुलुकभित्रै उपयोग गर्न नसक्नु गरिबी निवारणका प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको उल्लेख गरिएको छ।

चुनौतीतर्फ गरिबी न्यूनीकरणको प्रयासलाई तीव्रता दिँदै भौगोलिक, लैङ्गिक, जातीय र आय वर्गबीच रहेको गरिबीको गहनता र असमानता कम गर्नु, सीप, पुँजी र प्रविधिमा गरिबीको रेखामुनि रहेका नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गरी स्वरोजगार प्रवर्द्धन गर्नु, कृषिमा आश्रित आवश्यकताभन्दा बढी जनसंख्यालाई क्रमिक रूपले गैर कृषि क्षेत्रमा स्थानान्तरण गराउनु, कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्नु, लगानीमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्दै कृषि, उद्योग र पर्यटन क्षेत्रको विकास गरी नयाँ रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नु र वास्तविक गरिब पहिचान गरी गरिब लक्षित कार्यक्रम

सञ्चालन गर्नु यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको योजनाको आधारपत्रमा उल्लेख छ ।

यसैगरी, संघीय शासन प्रणालीको अभ्यास शुरुआतसँगै राजनीतिक स्थायित्व, शान्ति सुव्यवस्था तथा सुशासन कायम भई विकासको अभियानमा नागरिकको सक्रिय सहभागिता वृद्धि हुनु, गरिबी निवारणको विषय तीन तहका सरकारको जिम्मेवारीभित्र रहेको हुँदा तीन तहका सरकारबाट गरिबी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयन हुने बलियो आधार तयार हुनु, गरिब घर परिवार पहिचान गरेर सामाजिक सुरक्षा लगायत अन्य गरिबी निवारणका कार्यक्रम वास्तविक गरिबलाई लक्षित गरी अघि बढाउने प्रयास हुनु, आवधिक योजना र कृषि, पर्यटन, विकास निर्माण लगायत सबै क्षेत्रगत योजना गरिबी निवारणमुखी हुनेगरी तर्जुमा तथा कार्यान्वयन हुनु र दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्न एवम् सार्क गरिबी निवारण र विमस्टेक गरिबी निवारण कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले प्रतिबद्धता जनाउनुलाई यस क्षेत्रको अवसरको रूपमा लिइएको छ ।

योजनाको गरिबी निवारण सम्बन्धित सोच सबै प्रकारको गरिबीमुक्त समाज निर्माण रहेको छ भने गरिब र धनीबीचको आर्थिक असमानता न्यूनीकरण गर्दै गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या ११ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य छ । यसैगरी गरिब पहिचान गर्नु एवम् गरिब लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, गरिबवर्ग लक्षित सीप विकास तथा रोजगारी सिर्जना गर्ने, राज्यको स्रोत साधनमा गरिबको सहज पहुँच स्थापित गर्ने आदि उद्देश्य लिएको योजनामा सोही अनुरूप रणनीति र कार्यनीतिहरू तय गरिएका छन् ।

अपेक्षित उपलब्धिको हकमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या १८.७ प्रतिशतबाट ११ प्रतिशत र बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसंख्या २८.६ प्रतिशत (सन् २०१४) बाट १३ प्रतिशतमा घटेको हुने, आम्दानीको माथिल्लो १० र तल्लो ४० प्रतिशत जनसंख्याको अनुपात १.३ बाट १.२५ र सम्पत्तिमा आधारित गिनी गुणक ०.३१ बाट ०.२९ मा घटेको हुने, गरिब पहिचानसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रणालीको विकास

भई ७७ वटै जिल्लाका गरिब व्यक्ति तथा परिवारको पहिचान गरी परिचयपत्र वितरण गरिएको हुने योजनाको आधारपत्रमा उल्लेख छ ।

स्मरणीय छ, 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली'को राष्ट्रिय सोच रहेको पन्ध्रौं योजनामा तीव्र आर्थिक विकास तथा समृद्धि र नागरिकको परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन सहित उच्च आयस्तर भएको मुलुकमा रूपान्तरण हुने दूरगामी सोच लिइएको छ । साथै सुशासन, आर्थिक विकास, समृद्धि र समतामूलक समाज निर्माणको आधार तयार गर्ने लक्ष्य समेत रहेको छ ।

अन्त्यमा

नेपालमा गरिबी निवारणका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् । गरिबी निवारण कोष, ग्रामीण स्वावलम्बन कोष, युवा तथा साना उद्यमी स्वरोजगार कोष र सहकारी विकास कोषलगायत पनि गरिबी निवारणकै प्रमुख उद्देश्यका साथ स्थापना गरिएका हुन् । यस अतिरिक्त विभिन्न सरकारी निकाय, सहकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट समेत गरिबी निवारणको क्षेत्रमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालित छन् । तर एकातिर यी निकायबीच समन्वय छैन भने अर्कोतिर यस्ता कार्यक्रमहरूको अभिलेख नै नरहेको अवस्था पनि विद्यमान छ । यसले गर्दा कतै दोहोरोपन र कतै कार्यक्रम नै नपुगेको अवस्था छ ।

सरकारको निरन्तरको प्रयास, सहश्राब्दी विकास लक्ष्यहरू पूरा गर्न गरिएको प्रयास, वैदेशिक रोजगारमा भएको वृद्धिबाट प्राप्त उपलब्धिले गरिबीमा कमी आएको भए तापनि गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्यालाई माथि उकास्दै गरिबीविरुद्धको अभियान सफल बनाउन तथा समृद्धिको दिशातर्फ उन्मुख हुने लक्ष्य हासिल गर्न सरकारी, गैरसरकारी, सहकारी र निजी क्षेत्रको एकीकृत प्रयत्न जरुरी छ ।

निश्चय नै गरिबी निवारण चुनौतीपूर्ण छ, तर यो असम्भव छैन । यसका लागि एकातिर सम्बन्धित निकायहरूबीच समन्वयको खाँचो छ भने अर्कोतिर राजनीतिक प्रतिबद्धता, अठोट एवम् स्थायित्वको पनि उत्तिकै आवश्यकता छ । रोजगारीको उपलब्धता, पेशा,

व्यवसाय गर्ने अवसर र वातावरण, उत्पादनशील क्षेत्रमा संलग्नता वृद्धि, शिक्षाको अवसर, स्वास्थ्य सेवाको सुविधा, खाद्यान्नको उपलब्धताका साथै आधारभूत सुविधाहरू उपलब्ध गराउने तथा हरेक क्षेत्रमा नागरिक पहुँच अभिवृद्धि गर्दै जान सकेमा जनताको जीवनस्तर उकास्दै मानवोचित जीवनयापन गर्ने अवसर समेत उपलब्ध हुन सम्भव हुन्छ। यसबाट मात्रै समतामूलक समाज निर्माण तथा सामाजिक न्याय समेत सुनिश्चित हुने भएकाले गरिबी निवारणका लागि गरिने प्रयासहरू र सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरू सोही बमोजिम तय गरिनु र तिनको परिणाममुखी कार्यान्वयन गरिनु अपरिहार्य हुन्छ।

नेपालको संविधानले सबै किसिमका विभेदको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने अठोट गरेको छ। त्यसो त यस्तो उद्देश्य विगतमा पनि नलिइएको होइन तर युगान्तकारी राजनीतिक परिवर्तनपछि स्थापित लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्थाप्रतिको आम जनताको अपेक्षा र भरोसा विशेष खालको छ। यसर्थ संविधानको भावना र मर्म अनुरूपको उद्देश्य हासिल गर्न सम्बन्धित पक्षहरूको अठोट र प्रतिवद्धता वाञ्छनीय छ।

छ दशकदेखिको योजनाबद्ध विकासको अभ्यास एवम् नवौं योजनादेखि गरिबी निवारणलाई एकमात्र मूल उद्देश्यको रूपमा विकास योजनाको केन्द्रमा राखी गरिएका विभिन्न प्रयासहरूबाट गरिबी न्यूनीकरणको दिशामा केही प्रगति भए पनि उल्लेख्य र आशातीत प्रगति हुन सकेको छैन। पछिल्लो दुई दशकको अवधिमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या घटेको देखिएता पनि सहरी तथा ग्रामीण एवम् विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र सामाजिक समूहबीचको खाडल अभै पनि उच्च रहेको देखिन्छ। संख्यात्मक रूपले गरिबीको तथ्याङ्कमा सुधार आएको देखिए तापनि आर्थिक असमानता कायम नै रहेकोले गरिबी निवारणको कार्य थप जटिल देखिन्छ। विशेषगरी महिला, आदिवासी, अल्पसंख्यक तथा दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने आमनागरिकहरूमा गरिबीको गहनता बढी भएको हुँदा गरिबी निवारणका प्रयासमा यिनको अर्थपूर्ण सहभागिता आजको टड्कारो आवश्यकता छ।

गरिबीको वितरण भौगोलिक तथा क्षेत्रीय रूपमा मात्र नभई जातीय रूपमा समेत असमान रहेको देखिन्छ। यससँगै गरिबी निवारणका लागि गरिब घर परिवारको पहिचान कार्य हुन नसक्नु, लक्षित घरपरिवारमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू केन्द्रित गर्न नसकिनु, विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित गरिबी निवारण कार्यक्रमहरूबीच समन्वयको अभाव रहनु, क्षमता विकासका कार्यहरू पर्याप्त नहुनु एवम् नीति, योजना र बजेट तथा कार्यक्रमबीच सामञ्जस्य नहुनुजस्ता समस्याहरू विद्यमान छन्। यसका लागि गरिबी न्यूनीकरण प्रयासलाई निरन्तरता दिँदै गरिब र धनीबीचको असमानता घटाउनु र आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्नु आजको आवश्यकता हो।

मुलुकभित्र पर्याप्त सम्भावना र आवश्यकता हुँदाहुँदै पनि हामीले युवा निर्यात गरेर विप्रेषणले अर्थतन्त्रलाई धान्नु परेको अवस्था विद्यमान छ। लामो समय देखिको यो क्रमले हामीलाई झन् झन् परनिर्भर र कमजोर बनाउँदै लगेको छ। निश्चय नै विश्वमा कुनै पनि मुलुक त्यस्तो छैन जुन हरेक दृष्टिले आत्मनिर्भर होस्, कुनै न कुनै कुराको लागि कसैसँग निर्भर हुनु नै परेको अवस्था छ। तर हाम्रो सन्दर्भमा सकृय उमेरका युवाशक्तिलाई स्वदेशमै सदुपयोग गर्ने, बाँझिँदै गएको भूमिमा कृषि उत्पादन प्रोत्साहन गरी कृषिजन्य सामग्रीको बढ्दो आयात प्रतिस्थापन गर्ने, पर्यटन क्षेत्रलाई सुव्यवस्थित गर्ने तथा जलस्रोतको अधिकाधिक उपयोग गरी लाभ लिने प्रयास गर्ने हो र सँगसँगै औद्योगिक विकासका लागि समेत आवश्यक र उचित ध्यान दिन सक्ने हो भने मुलुकबाट गरिबीको अन्त्य र समृद्ध नेपालको निर्माण गर्ने लक्ष्य हासिल हुन असम्भव छैन।

हामी विकास र समृद्धिका कुरा गरिरहेका छौं। यसका लागि गरिबी निवारणका प्रभावकारी तथा ठोस योजना र कार्यक्रम अनि प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता छ। हामीले सन् २०२२ सम्म विकासशील मुलुकको स्तरमा उक्लने तथा सन् २०३० सम्म मध्यम स्तरको आय भएका मुलुकको स्तरमा पुग्ने लक्ष्य लिएका छौं। राजनीतिक स्थिरतासँगै यसको सम्भावना भए पनि इच्छाशक्ति र अठोटको अभावमा यो सम्भव हुने

छैन । योजना राम्रा बनेर मात्र हुँदैन, तिनको कार्यान्वयनमा कुराको हेक्का सम्बन्धित पक्षहरूले राख्नुपर्छ ।
इमानदारिता र प्रतिबद्धताको अपरिहार्यता रहन्छ । यस

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान, २०७२
- पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र (२०७६/७७-२०८०/८१) राष्ट्रिय योजना आयोग
- गरिबी निवारण नीति, २०७६
- बजेट ,आर्थिक वर्ष २०७६/७७
- आर्थिक सर्वेक्षण, २०७५/७६
- नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार, वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क, २०७४

विदेशी लगानीका केही पक्ष

● शिवप्रसाद घिमिरे*

विषय प्रवेश

खुला तथा प्रभावकारी अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक पद्धतिअन्तर्गत विदेशी लगानी एक महत्वपूर्ण अवयव एवम् विकासको उत्प्रेरकको रूपमा रहिआएको छ । तथापि, विदेशी लगानीको प्रतिफल स्वतस्फूर्तरूपमा देशका विभिन्न क्षेत्र तथा समुदायमा समान तवरले वितरित हुने भने होइन । विदेशी लगानीका माध्यमबाट उत्पादनमा वृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहजता, वित्तीय स्थायित्व, सामाजिको भलाइ एवम् देशको समग्र विकासमा टेवा पुग्नसकछ भन्ने विषयमा नीति निर्माताको तहमा रहेको विश्वासको आयतन, विदेशी लगानी आकर्षित गर्ने तथा सोको भरपुर फाइदा लिने सन्दर्भमा विदेशी लगानीसम्बन्धी स्वदेशी ऐन, कानून, नीति, नियमका साथै विश्वमा चलेको विदेशी लगानीको वहावले विदेशी लगानीको महत्व तथा उपादेयताको उचाइ मापन गर्दछ । विदेशी लगानी आकर्षित गर्ने सन्दर्भमा अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख मुलुकमा बृहत्, पारदर्शी एवम् प्रभावकारी नीति तथा वातावरणको अभावका साथै सक्षम जनशक्ति तथा संस्थागत संरचनाको समेत कमी रहेको देखिने गरेको छ । विदेशी लगानीका विभिन्न आयाममध्ये प्रस्तुत लेखमा विदेशी लगानीको नेपालमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था तथा सोको समयसापेक्ष सुधार, बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा विदेशी लगानीको महत्व एवम् विदेशी लगानीमा देखिएका समस्या तथा समाधानका केही उपायका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

परिभाषा

कस्तो लगानीलाई विदेशी लगानी भन्ने सन्दर्भमा Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) को अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त Benchmark Definition of Foreign Direct Investment, 4th edition, 2008 तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषद्वारा जारी Balance of payments and international investment position manual, 6th edition, 2009 ले देहायबमोजिम परिभाषित गरेको पाइन्छ:

Direct investment is a category of cross-border investment associated with a resident in one economy having control or a significant degree of influence on the management of an enterprise that is resident in another economy.

एउटा देशको बासिन्दाले अर्को देशको कुनै उद्योग/कम्पनी/संस्थामा दश प्रतिशत वा सोभन्दा माथिको मताधिकारसहित सेयरमा गरेको लगानीको अवस्थालाई उपरोक्त परिभाषाले नियन्त्रण तथा शासनाधिकारसहितको प्रभावकारी लगानी भनी परिभाषित गरेको छ । यसको सोभो अर्थ प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको न्यूनतम लगानी सीमा दश प्रतिशत रहेको देखिन्छ । सोभन्दा कम प्रतिशतको लगानी नियन्त्रण तथा शासनाधिकारसहितको लगानी हुननसक्ने तथा यस्तो प्रकारको लगानीलाई पोर्टफोलियो लगानीको कोटीमा परिभाषित गरेको छ । साथै, गैरबासिन्दाबाट सेयरमा

*उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

भएको लगानी एवम् ऋण वापतको लगानीलाई विदेशी लगानीअन्तर्गत लेखाङ्कन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था

विदेशी विनिमय व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धमा नेपालको मुख्य कानूनको रूपमा विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ रहिआएको छ । यो ऐनले फर्म, कम्पनी वा संस्थामा विदेशी लगानीकर्ताले देहायबमोजिम गरेको लगानीलाई विदेशी लगानी भनी परिभाषित गरेको छ ।

- १) सेयरमा गरेको लगानी,
- २) निक्षेपमा गरेको लगानी,
- ३) सेयर र निक्षेप लगानीबाट प्राप्त आयको पुनर्लगानी र
- ३) ऋण वा ऋण सुविधाको रूपमा गरेको लगानी

यसै ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी लगानी (सेयर लगानी, ऋण लगानी, लाभांश भुक्तानी आदि) का सन्दर्भमा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रिया तथा कागजातका बारेमा सार्वजनिक सूचना जारी गरेको छ ।

अर्कातर्फ, विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरणका सम्बन्धमा विशिष्टकृत पछिल्लो ऐनका रूपमा विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ रहेको र सो ऐनबमोजिम विदेशी लगानीकर्ताले उद्योग वा कम्पनीमा गरेको देहायबमोजिमको लगानीलाई विदेशी लगानी भनी परिभाषित गरेको छ ।

- १) विदेशी मुद्रामा गरिने सेयर लगानी,
- २) उद्योगमा विदेशी मुद्रा वा सेयरबाट प्राप्त लाभांश रकमको पुनः लगानी,
- ३) लिज लगानी (लिज फाइनान्स),
- ४) पुँजी लगानी कोषमा गरेको लगानी,
- ५) धितोपत्रको दोश्रो बजार मार्फत् सूचीकृत धितोपत्रमा गरेको लगानी,

- ६) नेपालमा संस्थापना भएको कम्पनीको सेयर वा सम्पत्ति खरिद गरी भएको लगानी,
- ७) नेपालमा संस्थापित उद्योग वा कम्पनीले विदेशी पुँजी बजारमा धितोपत्र जारी गरी बैकिङ प्रणालीमार्फत प्राप्त भएको लगानी,
- ८) प्रविधि हस्तान्तरणद्वारा भएको लगानी वा
- ९) नेपालमा उद्योग स्थापना र विस्तार गरी कायम भएको लगानी ।

उल्लिखित विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ सोअघिको विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ को समयानुकूल परिमार्जित रूप हो । मुलुकको आर्थिक समृद्धिका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी, सुदृढ तथा रोजगारउन्मुख बनाउन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्द्धन र पूर्वाधार विकास तथा वस्तु वा सेवाको उत्पादनको क्षेत्रमा विदेशी पुँजी, प्रविधि र लगानीलाई आकर्षित गर्न लगानीमैत्री वातावरण सृजना गर्दै औद्योगिकीकरणमार्फत दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरणसम्बन्धी प्रचलित नेपाल कानूनलाई संशोधित र एकीकरण गर्न वाञ्छनीय भएको महसुस गरी संघीय संसदले ऐन परिमार्जन गरेको हो ।

हाम्रो जस्तो मुलुकले देश विकासको निम्ति विदेशी लगानी भित्र्याउनुपर्ने र सोका लागि अनुकूल वातावरण सृजनासमेत गर्नुपर्ने भएकाले विस्तृत स्वरूपको ऐन जारी भएको देखिन्छ ।

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ ले विदेशी लगानी भन्नाले देहायबमोजिमको लगानी बुझिने गरी परिभाषित गरेको थियो ।

- १) सेयरमा गरेको लगानी,
- २) लगानीबाट प्राप्त आयको पुनर्लगानी र
- ३) ऋण वा ऋण सुविधाको रूपमा गरेको लगानी त्यसैगरी, उक्त ऐनले प्रविधि हस्तान्तरणलाई

अलग्गै परिभाषित गर्दै प्रविधिका विदेशी हस्तान्तरणकर्तालाई विदेशी लगानीकर्ताको रूपमा परिभाषित गरेको थियो । यस ऐनमा विदेशी लगानी भित्र्याउने गैरआवासीय नेपाली तथा संस्थागत विदेशी लगानीकर्ताको हकमा अन्तिम हिताधिकारीको हैसियतका बारेमा स्पष्ट उल्लेख नभएको कारणबाट मुलुकभित्र सञ्चालित कुनै उद्योगमा स्वामित्व हस्तान्तरणका समयमा खास विदेशी लगानीकर्ता को हो र निजको दायित्व के हो भन्ने विषयमा विवादसमेत उठेको पाइएको छ ।

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ ले थप स्पष्ट पारेका विषयहरू

विदेशी लगानीकर्ताले कुनै उद्योगको सेयरमा गर्ने लगानी र सो बाट आर्जित लाभको पुनर्लगानी जस्तो मुख्य अवयवका अतिरिक्त संशोधित नयाँ ऐनले देहायका विषय समेट्दै विदेशी लगानीको दायरा फराकिलो पार्नुका साथै थप स्पष्ट समेत पार्ने जमर्को गरेको देखिन्छ ।

- १) विदेशी लगानीकर्ताले हवाईजहाज, पानीजहाज, मेशिन औजार, निर्माण उपकरण वा अन्य यस्तै उपकरणमा तोकिएबमोजिम लिज लगानी गर्न सक्नेछन । साथै, यस प्रकारको लगानीवापत प्राप्त हुने लिज भाडाको रकम विदेशी लगानीकर्ताले सहज रूपमा भुक्तानी लैजान पाउने प्रत्याभूति भएको छ ।
- २) संस्थागत विदेशी लगानीकर्ताले कुनै उद्योगको सेयरमा तोकिएबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी लगानी गर्ने प्रयोजनका लागि धितोपत्र बोर्डको स्वीकृति लिई पूँजी लगानी कोष खडा गर्नसक्ने प्रावधान समावेश भएको छ ।
- ३) कुनै विदेशी उद्योगले प्रचलित कानूनबमोजिम नेपालमा शाखा स्थापना वा विस्तार गरी विदेशी लगानी गर्न सक्नेछ ।

- ४) नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरेको मितिबाट लागू हुनेगरी नेपालमा पूँजी लगानी कोष खडा गर्ने विदेशी लगानीकर्ताले धितोपत्र कारोबारको लागि धितोपत्र बोर्डमा दर्ता भई विदेशी लगानीका लागि खुला उद्योगको धितोपत्रको दोस्रो बजार कारोबारमा तोकिएबमोजिम सहभागी हुन सक्नेछन ।
- ५) नेपालमै लगानी गर्ने प्रयोजनका लागि नेपालमा संस्थापना भएको पब्लिक कम्पनीले नेपाल राष्ट्र बैंक र धितोपत्र बोर्डको स्वीकृति लिई विदेशी मुलुकको पूँजी बजारमा ऋणपत्र, डिवेञ्चर वा अन्य धितोपत्र जारी गरी विदेशी मुद्राको ऋण लिन सक्नेछ । त्यसैगरी, उल्लिखित प्रयोजनकै लागि विदेशी लगानीमा संस्थापना भएको कम्पनीले पनि प्रचलित कानून बमोजिम नेपालभित्र धितोपत्र जारी गरी ऋण लिन सक्नेछ । तर, यो व्यवस्था समेत नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरेको मितिबाट मात्र लागू हुनेछ ।
- ६) विदेशी लगानी भएको कुनै उद्योगले प्रचलित कानूनबमोजिम उद्योग, बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय र नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृतिमा विदेशी वित्तीय संस्थासँग सम्भौता गरी परियोजना ऋण वा लगानी ल्याउन सक्नेछ । यद्यपि, उद्योग विभाग र नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृतिमा विदेशी ऋण भित्र्याउन पाउने यस अघि पनि व्यवस्था रहेको थियो ।
- ७) तोकिएबमोजिमका उद्योगमा विदेशी मुद्रामा लगानी गर्ने गैरआवासीय नेपालीलाई विदेशी लगानीकर्ताको रूपमा पहिचान गर्ने व्यवस्था गरेको छ । गैरआवासीय नेपालीले “गैर आवासीय नेपालीसम्बन्धी ऐन, २०६४” बमोजिम विदेशी मुद्रामा लगानी गर्नसक्ने प्रावधान रहेता पनि

लगानीको स्वीकृति लिनुपर्ने विषय स्पष्ट नरहेको एवम् उक्त ऐन अनुसारको “गैर आवासीय नेपालीसम्बन्धी नियमावली, २०६६” ले लगानी वा लगानीको मुनाफा फिर्ता लैजाने स्वीकृति सम्बन्धमा परराष्ट्र मन्त्रालयका सचिवले स्वीकृति दिने भन्ने जस्तो व्यवस्थाले यस्ता लगानीकर्तामा अन्योल देखिएकोमा सोसमेत व्यवस्थित हुने देखिएको। त्यसैगरी, संस्थागत विदेशी लगानीकर्ताको हकमा अन्तिम हिताधिकारीको हैसियत समेत विदेशी लगानीकर्ताको हुने विषय स्पष्ट रहेको पाइन्छ।

साथै, उल्लिखित ऐनले विदेशी लगानी स्वीकृतिमा हुने गरेको अन्तर निकाय विरोधाभास, समस्या, ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचार आदी न्यूनिकरण गरी विदेशी लगानीको प्रक्रिया तथा स्वीकृतिको समय न्यून गर्ने र विदेशी लगानीकर्तालाई एउटै छानाबाट सुविधा उपलब्ध गराउने उद्देश्यकासाथ एकल विन्दु सेवा केन्द्र मार्फत सेवा उपलब्ध गराइने विषय स्थापित गरेको छ। साथै, ऐनको व्यवस्था बमोजिम एकल विन्दु सेवा केन्द्रको स्थापना भई सञ्चालनमा आइसकेको छ।

विदेशी लगानी स्वीकृत गर्ने निकाय

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ ले छ, अर्ब रूपैयाँसम्मको विदेशी लगानीको स्वीकृति उद्योग विभागले र सोभन्दा बढीको विदेशी लगानी लगानी बोर्डले स्वीकृत गर्नेछ, भनी किटानी गरेको छ। उल्लिखित व्यवस्थाले विदेशी लगानी हुने क्षेत्रको प्रकृतिभन्दा पनि विदेशी लगानीवापतको रकमका आधारमा मात्र स्वीकृत गर्ने निकाय छुट्याइदिएको देखिन्छ। तर, लगानी बोर्ड ऐन, २०६८ ले ५९ प्रतिशतभन्दा बढी विदेशी लगानीमा स्थापना गरिने बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुने लगानीलाई परियोजना लगानीको रूपमा व्याख्या गरेको र यस प्रकारको लगानीको कार्यान्वयन लगानी बोर्डमार्फत हुने उल्लेख गरेको छ भने अर्कोतर्फ, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ ले विदेशी लगानीमा बैंक तथा वित्तीय संस्था संस्थापना गर्न पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने विषयमा

देहायको व्यवस्था गरेको छ;

कुनै विदेशी बैंक वा वित्तीय संस्थाले नेपालमा संस्थापना भएको संगठित संस्था वा नेपाली नागरिकसँग मिली संयुक्त लगानीमा वा राष्ट्र बैंकले तोकेबमोजिमको सेयर स्वामित्व कायम हुनेगरी सहायक कम्पनीको रूपमा यस ऐन बमोजिम बैंक वा वित्तीय संस्था संस्थापना गर्न पूर्वस्वीकृति लिने प्रयोजनको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकमा तोकिएको दस्तुरसहित कागजात तथा विवरण पेश गर्नुपर्ने।

उपरोक्त दुवै ऐनको अध्ययन गर्दा बैंक वा वित्तीय संस्थामा हुने विदेशी लगानी कुन निकायबाट स्वीकृत हुनुपर्ने हो, द्विविधा देखिन्छ, तथापि, व्यवहारमा भने बैंक तथा वित्तीय संस्थामा हुने विदेशी लगानीको स्वीकृति नेपाल राष्ट्र बैंकबाट नै हुने गरेको छ।

त्यसैगरी, बीमा तथा क्रेडिट रेटिङ गर्ने जस्ता उद्योगहरूका नियामक निकाय क्रमशः बीमा समिति र नेपाल धितोपत्र बोर्ड रहेको अवस्थामा यस्ता उद्योगमा हुने विदेशी लगानी स्वीकृति सम्बन्धित नियामकले दिने वा पुँजी अनुसार उद्योग विभाग/लगानी बोर्डले दिने स्पष्ट हुनु जरुरी छ। विगतमा, बीमा तथा क्रेडिट रेटिङ गर्ने कम्पनीहरू प्रचलित औद्योगिक व्यवसाय ऐन अनुसार कुनै पनि औद्योगिक वर्गीकरणमा परेको नदेखिएको साथै विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ ले विदेशी लगानी औद्योगिक व्यवसाय ऐनले परिभाषित गरेका उद्योगमा हुनेगरी मात्र परिभाषित गरेको परिप्रेक्ष्यमा यस्ता उद्योगमा हुने विदेशी लगानी सम्बन्धित नियामकबाट हुने गरेको देखिन्छ। अतः स्पष्ट रूपमा सवल नियामक निकाय भएका बैंक तथा वित्तीय संस्था, बीमा, क्रेडिट रेटिङ जस्ता विशिष्टकृत सेवा उद्योगहरूमा विदेशी लगानीको आवश्यकता, औचित्यता, सीमा आदिका विषयमा सम्बन्धित नियामक नै स्वभाविक रूपमा बढी जानकार हुने हुँदा यस्ता उद्योगमा हुने विदेशी लगानीको स्वीकृति सम्बन्धित नियामकबाट हुनु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

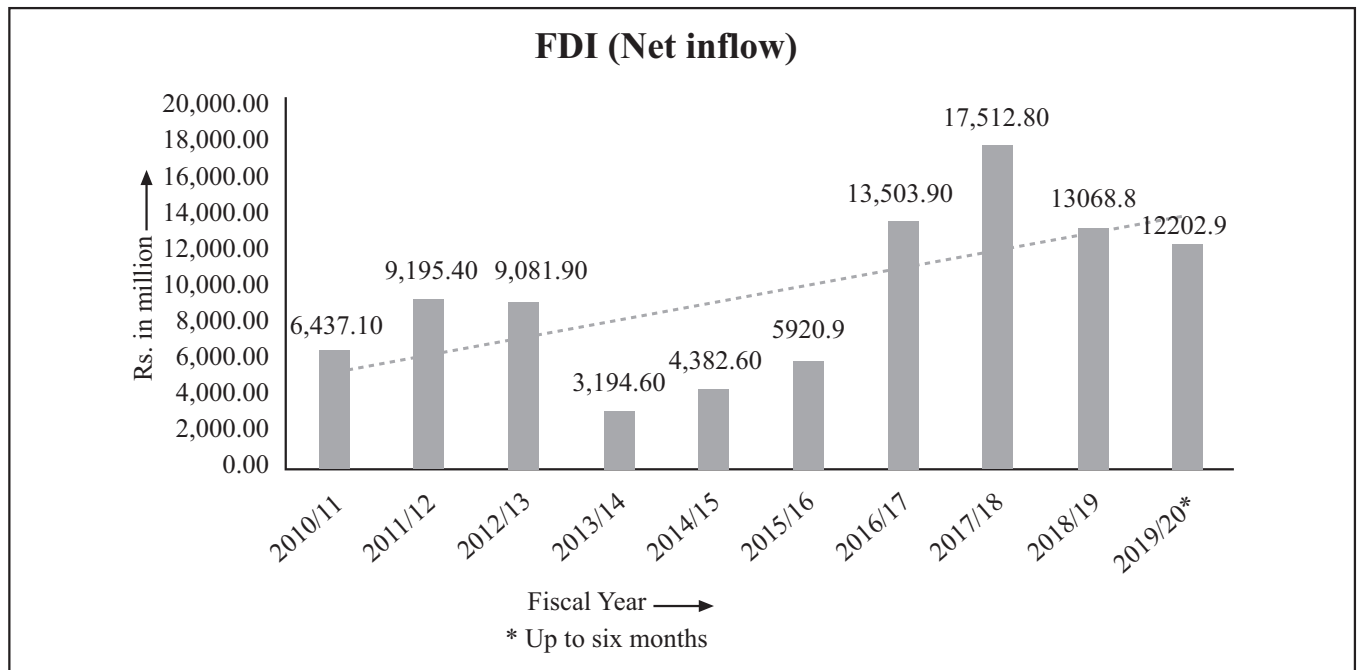
वाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा विदेशी लगानीको महत्व

देशको वाह्य क्षेत्रको अवस्था के छ, वाह्य क्षेत्र

स्थायित्व छ, छैन भन्ने विषय मुख्य रूपमा मुलुकमा विदेशी विनिमयको सञ्चिति, विनिमय दर र भुक्तानी सन्तुलनको अवस्थाबाट जानकारी हुने गर्दछ। अर्थात् यी तीनैवटा सूचक सकारात्मक वा वाञ्छित सीमाभित्र छन् भने मौद्रिक नीतिले निर्धारण गरेको बाह्य क्षेत्र सम्बद्ध आर्थिक तथा मौद्रिक लक्ष्य प्राप्तिको अवस्था छ भन्न सकिन्छ। यी तीनैवटा तथ्याङ्कलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा विदेशी लगानीको आप्रवाहले प्रभाव पारेको हुन्छ। विदेशी लगानीवापत विदेशी मुद्रा भित्रिँदा दीर्घकालीन दायित्व बढे पनि विदेशी विनिमयको सञ्चिति बढ्छ। त्यसैगरी, भुक्तानी सन्तुलन अन्तर्गतको वित्तीय खातामा सकारात्मक असर पर्ने हुँदा स्वतः त्यसको प्रभाव कुल शोधनान्तर अवस्थामा पनि सकारात्मक देखिन्छ। विदेशी लगानी आप्रवाहबाट विदेशी विनिमयको सञ्चिति बढ्ने भएकोले अन्य कार्यका लागि विदेशी मुद्राको आपूर्ति गर्न सहज भई विनिमय दर स्थिर बनाइराख्न समेत भूमिका खेलेको देखिन्छ।

विदेशी लगानी आप्रवाहको अवस्था

निर्यात प्रवर्द्धन र पूर्वाधारको विकास गर्न वस्तु तथा सेवाको उत्पादनको क्षेत्रमा विदेशी पुँजी, प्रविधि र लगानीलाई आकर्षित गर्नु अपरिहार्य छ। यसका लागि मुलुकमा राजनीतिक स्थायित्वका साथै लगानी मैत्री वातावरण सृजना गर्नु उत्तिकै महत्वपूर्ण विषय हो। विगत दश वर्षको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा नयाँ संविधान जारी भएपश्चात् मुलुकमा शान्ति कायम भई राजनीतिक स्थायित्व समेत भएको सन्दर्भमा लगानीमैत्री वातावरण सृजना भएकोले आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि विदेशी लगानीको आप्रवाहमा उल्लेख्य बृद्धि भएको देखिन्छ। त्यसपश्चात् पनि विदेशी लगानीसम्बन्धी कतिपय कानून तथा प्रक्रियाहरू भन्फटिला रहिरहेकोले अपेक्षित रूपमा विदेशी लगानी आकर्षित गर्न नसकिएको बहस चलिरहेकै थियो। सो विषयलाई मनन गरी नेपाल सरकारको पहलमा विदेशी लगानीसम्बन्धी मूल कानून समयानुकूल परिमार्जन भई विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ को रूपमा लागू भएको अवस्था छ। नयाँ ऐनले विदेशी लगानीसम्बन्धी प्रक्रियाहरू एकैद्वारबाट सम्पन्न गर्नेगरी व्यवस्था गरेको र सोका

Source: Nepal Rastra Bank

हाम्रो जस्तो मुलुकको आर्थिक समृद्धिका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गरी रोजगारी र उत्पादकत्व वृद्धि एवम् आयात प्रतिस्थापन,

कार्यान्वयन भएको परिप्रेक्ष्यमा चालु आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को छ महिनाको विदेशी लगानीको तथ्याङ्कमै उच्च वृद्धि भई १२ अर्ब पुगेको देखिन्छ। अतः विदेशी

लगानीको लागि मुलुकमा राजनीतिक स्थायित्व र लगानीमैत्री कानून एवम् वातावरणको अहम् भूमिका रहन्छ भन्ने पुष्टि भएको छ। यद्यपि, घरेलु कानून तथा वातावरणका अतिरिक्त विश्वका विभिन्न मुलुकको राजनीतिक, कूटनीतिक, आर्थिक, सामाजिकलगायतका अवस्थाले पनि विदेशी लगानीको आप्रवाहमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ। हालै मात्र छिमेकी मुलुक चीनबाट सुरु भई विश्वका विभिन्न मुलुकमा फैलिएको कोरोना भाइरस (COVID-19) को संक्रमणले पनि निकट भविष्यमा विदेशी लगानी आप्रवाहमा नकारात्मक प्रभाव पार्नसक्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय लगानी स्थिति (International Investment Position, IIP) र विदेशी लगानी तथ्याङ्क

कुनै समय (Point of Time) मा देशको अन्तर्राष्ट्रिय लगानीको अवस्था के छ, भन्ने दर्शाउन IIP तथ्याङ्कको संयोजन गर्ने गरिन्छ। नेपालले यस्तो तथ्याङ्कको संयोजन तथा सार्वजनिकीकरण गर्न थालेको एक दशक पनि पुगेको छैन। वास्तवमा IIP देशको बाह्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित अत्यन्त महत्वपूर्ण तथ्याङ्क हो भन्ने उजागर नहुँदासम्म नेपालले यसको संयोजन (Compilation) र प्रकाशनमा ध्यान दिएको थिएन। तर, पछिल्लो समयमा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले BOP र IIP तथ्याङ्कलाई उत्तिकै महत्वकासाथ हेरेको तथा आफ्ना सदस्य राष्ट्रलाई उक्त देशको वित्तीय क्षमता जानकारीका लागि IIP समेतको संयोजन तथा रिपोर्टिङमा जोड दिएको अवस्था छ। IIP के हो त भन्ने सन्दर्भमा IMF ले देहायबमोजिम परिभाषित गरेको छ;

The international investment position (IIP) is a statistical statement that shows at a point in time the value and composition of

- Financial assets of residents of an economy that are claimson nonresidents and gold bullionheld as reserve assets, and
- Liabilities of residents of an economy to nonresidents.

The difference between an economy's external

financial assets and liabilities is the economy's net IIP, which may be positive or negative.

IIP कुनै पनि देशको समग्र राष्ट्रिय वासलात (Balance sheet) को एक अभिन्न अङ्ग (Sub set) हो, बाह्य क्षेत्र सम्बद्ध वित्तीय विवरणको सारांश नै IIP हो। नेपालको पछिल्लो तीन वर्षको IIP को सारांश स्थिति देहायबमोजिम रहेको छ।

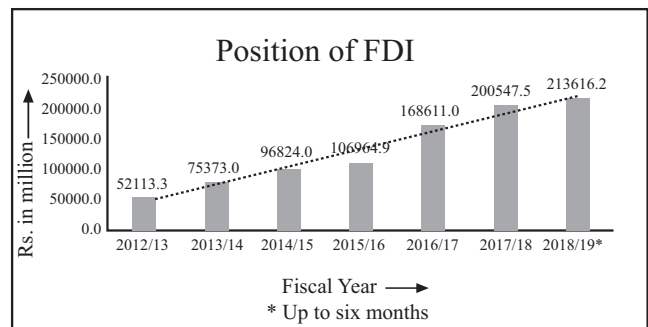
IIP of Nepal

Rs. in Million

Iteams/Year	2017	2018	2019
Assets	1107787.5	1138241.3	1080102.9
Liabilites	677024.6	856117.4	921943.1
Net IIP	430762.9	282123.9	158159.8

Source: CMEs, Nepal Rastra Bank

माथिको तथ्याङ्कको आधारमा नेपालको बाह्य क्षेत्र सम्बद्ध वासलातमा दायित्वभन्दा सम्पत्तिको रकम अधिक रहेको छ। तथापि, उल्लिखित तीन वर्षको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा खुद IIP, २०१७ भन्दा २०१८ मा न्यून र २०१८ भन्दा २०१९ मा अझ न्यून हुँदै गएको देखिन्छ। त्यसैले पनि बाह्य क्षेत्रको स्थायित्वका लागि विदेशी विनिमय नियमित गर्ने अधिकार प्राप्त निकायको रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंक सजग रहनु अपरिहार्य छ। यसप्रकार बाह्य क्षेत्रसम्बन्धी महत्वपूर्ण रहेको IIP तथ्याङ्क संयोजनको एक महत्वपूर्ण अवयवको रूपमा विदेशी लगानीको तथ्याङ्क रहेको हुन्छ। नेपालको केही वर्षयताको विदेशी लगानीको दायित्व (FDI Position) देहायबमोजिम रहेको छ।

Source: IIP, Nepal Rastra Bank

माथिको ग्राफमा उल्लिखित विदेशी लगानीको तथ्याङ्क नेपाल राष्ट्र बैंकले सर्वेक्षणको आधारमा तयार गरेको हो। उक्त तथ्याङ्क संकलन तथा संयोजन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय

मुद्रा कोषले तोकेको मापदण्ड अनुरूप विदेशी लगानीस्वरूप भित्रिई उद्योग वा कम्पनीको सेयरमा भएको लगानी, सञ्चिति, पुनर्लगानीको निम्ति छुट्याइएको रकमका साथै विदेशी लगानीस्वरूप भित्रिएको ऋणसमेत एकीकृत गरिएको हुन्छ। भित्रिएर प्रत्यक्ष रूपमा सेयरमा लगानी भएको रकमभन्दा सञ्चितिको हिस्सा अधिक रहने गरेको सर्वेक्षणले देखाएको छ, जस अनुसार कुल रकमको करिब दुई तिहाई हिस्सा सञ्चितिको रहेको देखिन्छ।

विदेशी लगानीमा देखिने गरेका समस्या तथा चाल्नुपर्ने कदम

१. विदेशी लगानी स्वीकृत नै नगराई विदेशी मुद्रा भित्र्याउनु र सोको लेखाङ्कनमा तदारुकता नदेखाउनु, तोकिएबमोजिमका कागजात पेश गर्न नसक्नु (नेपाल राष्ट्र बैंकले पटकपटक र उद्योग विभागले समेत २०७६/८/२३ मा पछिल्लो पटक सूचना जारी गरेको),
२. विदेशी लगानी स्वीकृत गराई विदेशी मुद्रा नभित्र्याउनु,
३. विदेशी लगानी स्वीकृत भएबमोजिमको रकम नभित्र्याउनु,
४. जुन उद्देश्यका लागि विदेशी लगानी स्वीकृत भएको हो, सोभन्दा फरक कार्यका लागि रकम प्रयोग हुनु,
५. विदेशी लगानीकर्ताले नेपालबाहिर नै सेयर खरिद बिक्री गर्नु,
६. लगानीको स्रोत विश्वसनीय नहुनु,
७. धितोपत्र बजारमा सूचीकृत नभएको उद्योगको सेयर खरिद बिक्री गर्दा मूल्याङ्कन

पारदर्शी नहुनु, नगराउनु,

८. सानो रकम लगानी गरी विदेशी लगानीकर्ता सम्पर्कविहीन हुनु,
९. विदेशी लगानीकर्ताको रूपमा भिसा लिई अन्य व्यवसाय सञ्चालन गर्नु,
१०. जसको नाममा लगानी स्वीकृति भएको हो सोभन्दा फरक व्यक्ति वा संस्थाबाट रकम भित्र्याउनु वा भित्र्याउन खोज्नु आदि।

विदेशी लगानी स्वीकृति प्रदान गर्ने सन्दर्भमा एकद्वार प्रणालीको कानूनी व्यवस्था तथा सोको कार्यान्वयनपश्चात् धेरै समस्या न्यूनीकरण भएर गएता पनि यदाकदा उपरोक्तबमोजिमका समस्या अहिलेसम्म विद्यमान रहेको पाइन्छ। विदेशी लगानीलाई संख्यामा मात्र हिसाब नगरी गुणस्तरीय समेत बनाउनुपर्ने भएकोले राज्यका सम्बन्धित निकायले आवश्यकतानुसार समन्वय, सहजिकरण, नियन्त्रण जस्ता कदम समेत चाल्नु आवश्यक देखिन्छ।

अन्त्यमा

मुलुकको बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम गर्दै आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गर्न लगानी मैत्री वातावरण सृजना गर्दै गुणस्तरीय विदेशी लगानी आकर्षित गर्ने र यस्तो लगानीलाई उत्पादन, सेवा तथा पूर्वाधारका क्षेत्रमा अचुक वित्तीय औजारका रूपमा प्रयोग गर्ने। यसरी, विदेशी लगानीको रकम खासगरी पूर्वाधार विकास, वस्तु तथा सेवाको आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा उपयोग गर्न सकियो भने देशले हासिल गर्न चाहेको विकासको लक्ष्य प्राप्तिका साथै 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली' को अभिलाषा समेत प्राप्त हुनसक्ने देखिन्छ।

भुक्तानी प्रणालीको विकासमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका

● शुभाषचन्द्र घिमिरे*

पृष्ठभूमि

भुक्तानी प्रणालीको सञ्चालन, अनुगमन, निगरानी, विकास र व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यमा केन्द्रीय बैंकले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन्। पछिल्लो समयमा संसारभर नै भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी कार्य केन्द्रीय बैंकको एउटा महत्वपूर्ण कार्यको रूपमा स्थापित हुँदै आएको छ। केन्द्रीय बैंक मुलुकको एक मात्र मौद्रिक अधिकारीको रूपमा रहनु, भुक्तानी प्रणाली कुशल, सुरक्षित र सक्षम रूपमा सञ्चालन हुँदा वित्तीय स्थायित्व हासिल गर्न सहज हुने, भुक्तानी प्रणालीको विकासले समावेशी वित्तीय प्रणालीको प्रवर्द्धनमा सघाउ पुग्ने तथा भुक्तानी प्रणालीले बजारमा राम्ररी सेवा प्रवाह गर्न नसक्दा सिर्जित हुने अवस्था केन्द्रीय बैंकले सच्याउन आवश्यक हुने कारणले केन्द्रीय बैंकले भुक्तानी प्रणालीको नेतृत्वदायी भूमिका निभाउन आवश्यक छ। राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको कुशलता अभिवृद्धिका लागि भुक्तानी तथा फछ्यौट प्रणाली एक आधारभूत पूर्वाधार एवम् मौद्रिक र वित्तीय प्रणालीको एक महत्वपूर्ण अङ्ग भएको र आर्थिक विकासका लागि समेत यो महत्वपूर्ण हुने भएकोले भुक्तानी प्रणालीको विकासमा केन्द्रीय बैंकले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न आवश्यक ठानिएको हो।

नेपालको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा बैंकको उद्देश्यअन्तर्गत सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने र वित्तीय सेवाको पहुँच अभिवृद्धि र बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गरी बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको

विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने उल्लेख भएअनुरूप उक्त उद्देश्यहरू हासिल गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणालीको विकासमा भूमिका खेल्न अपरिहार्य हुन आउँछ। साथै, सोही ऐनमा बैंकको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत उल्लेख भएको भुक्तानी, फछ्यौट तथा हिसाबमिलान पद्धतिको स्थापना र प्रवर्द्धन गरी सो कार्यलाई नियमित गर्ने जिम्मेवारीले समेत भुक्तानी प्रणाली विकासको जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई प्रदान गरेको छ।

भुक्तानी तथा फछ्यौटसम्बन्धी मुख्य कानूनको रूपमा रहेको भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७५ मा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई भुक्तानी तथा फछ्यौटसम्बन्धी कार्यको नियामक र निगरानी गर्ने निकायको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। साथै, बैंकबाट अनुमतिपत्र नलिई भुक्तानी प्रणाली सञ्चालन गर्न वा भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा कार्य गर्न वा सेवा सञ्चालन गर्न नपाइने उल्लेख छ। सो ऐनले भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाको स्थापना, सञ्चालन सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ भने नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने, निर्देशन जारी गर्नसक्ने, निगरानी गर्ने, अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाको खारेजी गर्नसक्ने लगायतका अधिकारहरू प्रदान गरेको छ।

भुक्तानी प्रणालीमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका

अन्य केन्द्रीय बैंकले जस्तै नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७५ ले प्रदान गरेको अधिकार एवम्

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

जिम्मेवारीका आधारमा भुक्तानी प्रणालीका सम्बन्धमा मुख्यतः देहाय

अनुरूपको भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ ।

- क) भुक्तानी प्रणालीको सञ्चालकसम्बन्धी भूमिका (Operator Role)
- ख) भुक्तानी प्रणालीको निगरानीसम्बन्धी भूमिका (Overseer Role)
- ग) भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि उत्प्रेरकको भूमिका (Catalyst Role)

भुक्तानी प्रणालीको सञ्चालकसम्बन्धी भूमिका

ठूलो मूल्य र उच्च प्राथमिकताका भुक्तानी समावेश हुने भुक्तानी प्रणाली केन्द्रीय बैंकको प्राथमिकतामा परेको पाइन्छ र आजभोलि विश्वमा सबैजसो केन्द्रीय बैंकले यो प्रणाली कार्यान्वयन गरेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२ मा उल्लेख भएअनुरूप ठूलो मूल्य र उच्च प्राथमिकताको भुक्तानीका लागि Real Time Gross Settlement (RTGS) सिस्टम स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याएको छ । हाल नेपाल राष्ट्र बैंक र सबै वाणिज्य बैंकहरू यस प्रणालीमा आबद्ध भइसकेका छन् भने अन्य वित्तीय संस्थाहरू आबद्ध हुने क्रममा छन् । साथै, नेपाल क्लियरीङ हाउस लिमिटेडसमेत यस प्रणालीमा आबद्ध भई उसले सञ्चालन गरिरहेका सानो मूल्यको भुक्तानीका उपकरणबाट हुने कारोबारसमेत केन्द्रीय बैंकको मुद्रामा फछ्यौट गरिरहेको अवस्था छ । वास्तविक समयमै भुक्तानी कारोबार सम्पन्न भई वास्तविक समयमै कारोबारैपिच्छे फछ्यौट हुने यो प्रणाली सहजतापूर्वक सञ्चालन होस् भन्ने उद्देश्यले सहभागी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि Intraday Liquidity Facility को समेत व्यवस्था गरिएको छ । यस प्रणालीको कार्यान्वयनसँगै ठूलो मूल्यको भुक्तानी कम समयमै फछ्यौट गर्नसक्ने अवस्था सिर्जना भई अर्थतन्त्रमा मुद्राको वेग बढ्न जाने हुन्छ भने अर्थतन्त्रलाई थप चलायमान बनाउनसमेत भूमिका खेल्दछ । त्यसैगरी चेक छपाई, वितरण र व्यवस्थापनमा भएको बैंक तथा वित्तीय संस्थाको खर्च कटौतीमा

सहयोग पुऱ्याउँछ भने बजारको तरलता अनुगमन, व्यवस्थापनमा मद्दत पुगी केन्द्रीय बैंकले प्रयोग गर्ने मौद्रिक नीतिका उपकरणहरूको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ । यसका साथै भुक्तानी प्रणालीमा विद्यमान रहने Credit / Liquidity Risk लाई हटाई भुक्तानी प्रणालीको समग्र जोखिम न्यूनीकरणमा समेत सघाउ पुऱ्याउँछ ।

सानो मूल्यका भुक्तानी प्रणाली सामान्यतया निजी क्षेत्र वा सार्वजनिक क्षेत्रबाट सञ्चालन गर्ने प्रचलन रहेको भए तापनि भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरू तयार गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नोसमेत स्वामित्व कायम गरी बैंक तथा वित्तीय संस्था र निजी क्षेत्रलाई संलग्न गरेर नेपाल क्लियरीङ हाउस लिमिटेड स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याएको छ । स्थापनाकालमा राष्ट्र बैंकले सञ्चालन गरिरहेको म्यानुअल चेक क्लियरीङसम्बन्धी कार्यलाई विद्युतीय चेक क्लियरीङसम्बन्धी कार्यबाट प्रतिस्थापन गरेको नेपाल क्लियरीङ हाउसले हाल विभिन्न राष्ट्रियस्तरका भुक्तानी र फछ्यौट प्रणालीहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । नेपाल क्लियरीङ हाउसले हालसम्म विद्युतीय चेक क्लियरीङअन्तर्गत NCHL-ECC, अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणालीअन्तर्गत NCHL-IPS, फास्ट पेमेन्टअन्तर्गत ConnectIPS र विभिन्न भुक्तानी प्रणालीलाई स्वचालित रूपमा कारोबार गर्न प्रणालीमा रहेका इन्टरफेसहरूलाई एकीकृत रूपमा राखी National Payment Interface (NPI) सञ्चालनमा ल्याएको छ । NPI मार्फत वास्तविक समयमा सम्पन्न गरिने कारोबारहरू ConnectIPS र वास्तविक समयमा सम्पन्न नगरिने तथा ठूलो रकमको कारोबार NCHL-IPS मा पठाउन सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

यसैगरी खुद्रा भुक्तानीको महत्वपूर्ण पूर्वाधारको रूपमा रहेको राष्ट्रिय भुक्तानी स्विचको स्थापना तथा सञ्चालनसम्बन्धी प्रारम्भिक कार्यसमेत नेपाल राष्ट्र बैंकले अगाडि बढाएको छ ।

भुक्तानी प्रणालीको निगरानीसम्बन्धी भूमिका

भुक्तानी प्रणालीको निगरानीले यसको अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सोका आधारमा सुधारका लागि गरिने

कार्यहरूलाई समेट्दछ। यो भुक्तानी प्रणालीको सुरक्षा र कुशलता अभिवृद्धिको उद्देश्य राखेर गरिने सुपरिवेक्षणको एउटा स्वरूप हो। यसले प्रणालीगत जोखिम र सम्बन्धित भुक्तानी तथा फछ्यौट प्रणालीबाट उत्पन्न हुनसक्ने सामाजिक असन्तोषको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न सघाउ पुऱ्याउने विश्वास गरिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७५ र भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२ ले प्रदान गरेको अधिकारअन्तर्गत रही अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाहरूको निगरानी, नियमन, सुपरिवेक्षण, अनुगमनसम्बन्धी कार्य गर्दै आइरहेको छ। भुक्तानी प्रणालीको निगरानीको लागि Payment Systems Oversight Framework समेत तयार गरी लागू गरिएको छ। प्रारम्भिक अवस्थामै रहेको यस भूमिकालाई निर्वाह गर्न बैंकले अन्तर्राष्ट्रियस्तरका असल अभ्यासहरूलाई समेत आत्मसात् गर्नुका साथै Bank for International Settlement अन्तर्गत CPMI/IOSCO ले प्रतिपादन गरेका Principles for Financial Market Infrastructure लाई मुख्य आधार बनाएको छ। यसका साथै CPMI/IOSCO ले समयसमयमा जारी गर्ने मार्गदर्शक सिद्धान्त तथा प्रतिवेदनहरूलाई समेत आधार मान्ने गरिएको छ।

वित्तीय बजारमा भइरहेका भुक्तानीसम्बन्धी गतिविधिको सुक्ष्म निगरानी, अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाबाट विवरण मागी गरिने गैरस्थलगत सुपरिवेक्षण तथा वार्षिक रूपमा कार्ययोजनाअन्तर्गत रहेर गरिने स्थलगत निरीक्षणबाट प्राप्त तथ्यहरूका आधारमा समग्र भुक्तानी प्रणालीको निगरानी गर्ने कार्य भइरहेको छ भने भुक्तानी प्रणालीलाई सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम तुल्याउन आवश्यकताअनुरूप निर्देशनहरू जारी गर्ने कार्य भइरहेको छ। साथै, भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावलीको व्यवस्था अनुसार वार्षिक रूपमा गरिएका सम्पूर्ण कार्यहरू समेटेर Payment Systems Oversight Report तयार गरी प्रकाशन गर्ने गरिएको छ।

भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि उत्प्रेरकको भूमिका

सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको

विकास गरी वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका माध्यमबाट समावेशी वित्तीय प्रणालीको विकास गर्ने उद्देश्य हासिल गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकबाट भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूलाई अनुमतिपत्र प्रदान गरिँदै आइएको छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्था एवम् भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूलाई सानो मूल्यअन्तर्गतको भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि उत्प्रेरित गर्ने कार्य भइरहेको छ। साथै, प्रविधिमा आधारित भएर ल्याइने भुक्तानीका उपकरणहरू सञ्चालनका लागि स्वीकृत प्रदान गर्ने कार्यसमेत भइरहेको छ। भुक्तानी प्रणालीको पूर्वाधार विकास गर्ने उद्देश्यका साथ भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक (Payment System Operator) को रूपमा अनुमतिपत्र प्रदान गरिँदै आइएको छ भने भुक्तानी सेवालालाई विस्तार गर्ने उद्देश्यले भुक्तानी सेवा प्रदायक (Payment Service Provider) को रूपमा अनुमतिपत्र प्रदान गरिँदै आइएको छ। भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकअन्तर्गत भुक्तानीसम्बन्धी कार्यको सञ्चालन, नियन्त्रण र फछ्यौट गर्ने उद्देश्यले स्थापना हुने संस्थाहरू पर्दछन् र यस्ता संस्थाले अन्य संस्थाहरूलाई सहभागी गराई प्रणालीको सञ्चालन गर्दछन्। त्यसैगरी भुक्तानी सेवा प्रदायकअन्तर्गत दूरसञ्चार सञ्जाल तथा विद्युतीय कार्ड सञ्जालको प्रयोग गरी उपभोक्तासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राखेर भुक्तानी सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरू पर्दछन् र यस्ता संस्थाले विद्युतीय मुद्रा जारी गर्नुका साथै भुक्तानी एवम् रकमान्तर गर्ने सेवाहरू उपलब्ध गराउने कार्य गर्दछन्।

यसका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सफल रूपमा सञ्चालन भएका प्रविधिको प्रयोग गरी भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न चाहने अनुमतिपत्रप्राप्त भुक्तानी प्रदायक संस्थाहरूलाई त्यस्तो सेवा सञ्चालन गर्नसमेत प्रोत्साहन गरिएको छ। यसबाट नेपालको भुक्तानी प्रणालीलाई समेत आधुनिक तुल्याउन मद्दत पुगेको देखिन्छ।

विद्युतीय भुक्तानीलाई प्रोत्साहन गर्ने नीतिअन्तर्गत नेपाल सरकारसँगको समन्वयमा राजस्व संकलन तथा सरकारी भुक्तानीसम्बन्धी कार्यलाई विद्युतीय माध्यमबाट गर्न आवश्यक पूर्वाधारहरू निर्माण गर्नुका साथै विद्युतीय भुक्तानीलाई प्रोत्साहन गर्न नीतिगत व्यवस्थाहरूसमेत गरिएको छ। भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरू

बीचमा अन्तरआबद्धता कायम गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

भुक्तानी प्रणालीको सुदृढीकरण तथा विकास गर्न विभिन्न निकायबीचको समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐनमा गभर्नरको अध्यक्षतामा विभिन्न निकायका प्रतिनिधि तथा विज्ञ सदस्य रहनेगरी भुक्तानीको सर्वोच्च निकायको रूपमा राष्ट्रिय भुक्तानी बोर्डको व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यसैगरी सानो मूल्यको भुक्तानीमा विद्युतीय माध्यमको प्रयोगलाई वृद्धि गर्दै लैजाने नीतिअन्तर्गत सानो मूल्यको भुक्तानीसम्बन्धी रणनीति "Retail Payments Strategy" तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । उक्त रणनीतिले मुख्यतः भुक्तानी प्रणालीको सुरक्षा र सक्षमतालाई थप मजबुत बनाउने, सानो मूल्यको विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीलाई थप विस्तार गर्न कानूनी र नियामकीय व्यवस्थालाई थप सुदृढ बनाउने, वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने, राष्ट्रिय भुक्तानी प्रणालीको निगरानीसम्बन्धी व्यवस्थालाई थप सुदृढ गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीको विकास र विस्तारबाट वित्तीय समावेशीता हासिल गर्ने उद्देश्यले उक्त रणनीतिमा Transaction Account वृद्धि गर्ने, विद्युतीय मुद्राको प्रयोगको क्षेत्रलाई विस्तार गर्ने, भुक्तानी प्रणालीका पूर्वाधारमा अन्तरआबद्धता कायम गरी कारोबारको लागत घटाउने, QR मार्फत हुने भुक्तानीलाई व्यवस्थित गर्न QR Standardization गर्ने, भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरूले प्रयोगमा ल्याएका मोबाइल एप्सहरूलाई नेपाली भाषामा समेत प्रयोग गर्नसक्ने व्यवस्था मिलाउने, भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न अनुमतिपत्र प्राप्त संस्थाहरूलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भुक्तानीद्वारा सञ्चालकहरूसँग आबद्ध भई अनलाईन भुक्तानीको व्यवस्था मिलाई ई-कमर्सलाई प्रवर्द्धन गर्न प्रोत्साहित गर्ने, सरकारी भुक्तानी तथा विप्रेषण भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट खातामै उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने, विद्युतीय भुक्तानी गर्दा लाग्ने सेवा शुल्कलाई कम गर्ने, विद्युतीय

भुक्तानीमा ग्राहकको हित संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थालाई सुदृढ पार्नेलगायतका कार्यहरू गर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

भुक्तानी प्रणालीमा गरिएका सुधारका कार्यहरूबाट हासिल उपलब्धिहरू

सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय भुक्तानी प्रणाली विकास रणनीति तर्जुमा गरी भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरणसम्बन्धी कार्य अगाडि बढाइएकोमा यसमा उल्लेख्य उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् । जुन देहायबमोजिम छन् ।

- भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी कानूनी तथा नियामकीय संरचनामा व्यापक सुधार भई भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि अनुकूल वातावरण बनेको,
- भुक्तानी प्रणालीको नियमन, निगरानी, अनुगमन, निरीक्षणका लागि आवश्यक संरचना तयार भएको,
- भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी पूर्वाधारअन्तर्गत ठूलो मूल्यको भुक्तानीको लागि Real Time Gross Settlement (RTGS) सिस्टम स्थापना भई सञ्चालनमा रहेको, विद्युतीय चेक क्लियरीङ र अन्तरबैंक विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली सञ्चालनमा आउनुका साथै Instant Payment System समेत सुरु भएको,
- भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको रूपमा कार्य गर्ने संस्थाहरूको स्थापनासँगै विद्युतीय भुक्तानीको लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकासमा सघाउ पुगेको तथा भुक्तानी सेवा प्रदायकसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाले सानो मूल्यको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट सम्पन्न गर्न उल्लेखनीय योगदान गरेको,
- अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापना भई नेपालमा समेत भुक्तानीसम्बन्धी कारोबार गर्ने संस्थाहरू राष्ट्र बैंकको नियामकीय दायरामा

आएको,

- अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा जारी भएका विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणहरू नेपालमा स्वीकार गर्न सकिने पूर्वाधार तयार भएको,
- विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणमा आम सर्वसाधारणको पहुँचमा वृद्धि भएको र विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने प्रचलन बढेको,
- विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी स्वीकार गर्ने मर्चेन्टहरूको संख्यामा वृद्धि भएको,
- सरकारी भुक्तानी तथा राजस्व संकलन समेत विद्युतीय माध्यमबाट सम्पन्न गर्न आवश्यक पूर्वाधार तयार भई कारोबारमा समेत वृद्धि भएको,
- मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ताहरू उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएको अवस्थाले कम लागतको पूर्वाधारबाट सहज रूपमा भुक्तानी गर्न सकिने QR Code मा आधारित भुक्तानीको विकास गर्न सकिने आधार सिर्जना गरेको,
- भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी कार्यमा सम्बन्धित निकायबीचको समन्वय प्रभावकारी हुँदै गएको ।

भुक्तानी प्रणालीमा विद्यमान समस्याहरू

छोटो समयमै भुक्तानी प्रणालीको विकासमा उल्लेखनीय उपलब्धिहरू हासिल भए तापनि यस सम्बन्धमा विद्यमान रहेका मुख्य समस्यालाई देहायअनुरूप उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- सानो मूल्यको भुक्तानीको महत्वपूर्ण पूर्वाधारको रूपमा रहने राष्ट्रिय भुक्तानी स्विकको अभावमा मुख्यतः देहाय बमोजिमका समस्याहरू विद्यमान छन् :
- सम्पूर्ण Off-us Transaction हरू सम्बन्धित कार्ड नेटवर्कबाट Route हुनुपर्ने आवश्यकताले अतिरिक्त खर्च लाग्ने गरेको

र International Card Switch को कारणले गर्दा नेपाली मुद्रामा हुने आन्तरिक कारोबारको लागि समेत विदेशी मुद्रामा भुक्तानी गर्नुपर्ने अवस्था रहेको,

- विद्यमान पूर्वाधारबाट अन्तरआबद्धता कायम हुन नसक्दा ATM, POS Machine लगायतका पूर्वाधार एकै स्थानमा थुप्रिएको अवस्था रहेको र यस्ता पूर्वाधारको स्थापनामा ठूलो खर्च हुने गरेको,
- Merchant Fee कार्ड स्किममा निर्भर रहने भएकोले Merchant Discount Rate घटाएर Merchant लाई विद्युतीय भुक्तानीका लागि प्रोत्साहन गर्न सकिने अवस्था नरहेको,
- स्वदेशी कार्ड स्किमको अभावमा नेपालभित्र मात्र कारोबार गर्न समेत अन्तर्राष्ट्रिय कार्डहरू उपलब्ध गराउनुपर्ने अवस्था रहेको ।

- नेपाल क्लियरीङ हाउस जस्ता संस्था प्रणालीगत रूपमा महत्वपूर्ण रहेको अनुभव गरिएको भए तापनि यस्ता संस्थाहरूको निगरानी गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म विशेष व्यवस्था नरहेको,
- केही समय अगाडि नेपाल इलेक्ट्रोनिक पेमेन्ट सिस्टम (नेप्स) तथा अन्य संस्थामा भएका घटनालाई मध्यनजर गर्दा प्रणालीगत रूपमै हमला हुने जोखिम बढ्दै गएकोले साइबर सुरक्षाको चुनौती बढ्दै गएको,
- भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूले सिस्टम सुरक्षा सम्बन्धमा पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन नसकेको,
- भुक्तानी प्रणालीको सञ्चालन, अनुगमन, निगरानी, नियमन तथा सुपरिवेक्षणसम्बन्धी कार्यका लागि उपयुक्त किसिमको पर्याप्त जनशक्ति तयार भइनसकेको,
- भुक्तानी प्रणालीको विकासलाई अनुगमन गर्न तथा उपयुक्त किसिमका नीति नियमहरू तर्जुमा

गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरू सहज रूपमा उपलब्ध हुनसक्ने अवस्था नरहेको,

- भुक्तानी प्रणाली विकासकै क्रममा रहेकाले भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूलाई अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने कार्य जारी नै रहेको अवस्थामा एकै प्रकृतिको कारोबार गर्ने संस्थाहरू स्थापना हुने क्रम बढेको र यस्ता प्रकृतिका संस्थामा Network Effect का कारणले Winner-take-all को स्थितिसमेत आउनसक्ने हुनाले भविष्यमा सबै संस्थाहरू सञ्चालनमा रहनसक्नेमा आशङ्का रहेको ।

भुक्तानी प्रणालीको विकासमा राष्ट्र बैंकले गर्नुपर्ने कार्यहरू

भुक्तानी प्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भएका विकास तथा राष्ट्रिय आवश्यकतासमेतलाई आधार मान्दा यस क्षेत्रमा मुख्यतः देहायका कार्यहरू नेपाल राष्ट्र बैंकले प्राथमिकतामा राखी सम्पन्न गर्न आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

- अन्तर्राष्ट्रिय एवम् सार्क केन्द्रीय बैंकहरूको अभ्याससमेतका आधारमा उपयुक्त ढाँचा निर्धारण गरी राष्ट्रिय भुक्तानी स्वीचको स्थापनासम्बन्धी कार्य अगाडि बढाउनुपर्ने,
- राष्ट्रिय भुक्तानी प्रणालीको अनुगमनसम्बन्धी कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन ओभरसाइट विनियमावली तथा ओभरसाइट म्यानुअल तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने,
- प्रणालीगत रूपमा महत्वपूर्ण रहेका भुक्तानी प्रणालीको पहिचान गरी सोका लागि विशेष निगरानी गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने,
- साइबर सुरक्षासम्बन्धी बढ्दो जोखिमलाई मध्यनजर राखी राष्ट्रिय भुक्तानी प्रणालीको Cyber Resilience क्षमता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्नुपर्ने,
- भुक्तानी प्रणालीको सञ्चालन, अनुगमन, निगरानी,

नियमन तथा सुपरिवेक्षणमा विशिष्टकृत जनशक्तिको आवश्यकता रहेकाले सोहीअनुरूपको जनशक्ति विकास गर्दै लैजानुपर्ने,

- विद्युतीय भुक्तानीलाई प्रोत्साहन गर्न भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐनको व्यवस्थाबमोजिम गठन हुने राष्ट्रिय भुक्तानी बोर्डको माध्यमबाट विभिन्न निकायबीच समन्वय कायम गरी आवश्यक नीति तर्जुमा गरी लागू गर्नुपर्ने,
- वित्तीय साक्षरताका माध्यमबाट आम सर्वसाधारणमा विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीका सम्बन्धमा जानकारी प्रदान गर्नुपर्ने,
- भुक्तानी प्रणालीको विकासलाई अनुगमन गरी थप सुदृढ तुल्याउन भुक्तानी प्रणालीको विकाससम्बन्धी तथ्याङ्कहरूको संकलन, प्रशोधन र प्रकाशनसम्बन्धी कार्यलाई सुदृढ गर्नुपर्ने,
- भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा भएका विकासलाई सुक्ष्म ढङ्गले विश्लेषण गरी प्रयोगमा ल्याउने सम्बन्धमा आवश्यक संरचना तयार गर्नुपर्ने,
- विद्युतीय भुक्तानीको बढ्दो प्रयोगसँगै ग्राहकको हित संरक्षणका लागि आवश्यक व्यवस्था तथा संरचनालाई थप सुदृढ गर्नुपर्ने,
- कारोबारको लागत घटाउनुका साथै मर्चेन्ट स्वीकार्यता अभिवृद्धि गर्न Merchant Discount Rate (MDR) कम गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्नुपर्ने,
- भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्न संस्था स्थापनाका लागि अनुमतिपत्र प्रदान गर्दा संस्थाको आवश्यकता, सेवाको प्रकृति, भविष्यमा सञ्चालनमा रहिरहनसक्ने आधारसमेतलाई दृष्टिगत गरी छनौटपूर्ण नीति अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिएकाले सो सम्बन्धमा आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको

विकास गरी वित्तीय स्थायित्वमा सघाउ पुऱ्याउन तथा अर्थतन्त्रको स्थायित्वका लागि उपयोग गरिने मौद्रिक नीतिका उपकरणको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले उपलब्ध स्रोत साधनको उच्चतम परिचालन गरी निजी क्षेत्रसमेतको सहभागितामा भुक्तानी प्रणालीको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ । यस क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूको सहयोग तथा भुक्तानी प्रणालीका सम्बन्धमा अन्य केन्द्रीय बैंकहरूको अनुभवसमेतलाई आत्मसात् गरिएको छ । भुक्तानी प्रणालीका सन्दर्भमा कार्यान्वयनमा ल्याइएका कानूनी, नीतिगत तथा नियामकीय व्यवस्था एवम् भुक्तानीका पूर्वाधारहरूमा गरिएको सुधारबाट नेपालको

भुक्तानी प्रणाली आधुनिक बन्दै गइरहेको र विद्युतीय भुक्तानीमा सर्वसाधारणको स्वीकार्यतासमेत बढ्दै गइरहेको अवस्था छ । भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवलाई समेत आत्मसात् गर्दै कानूनी, नीतिगत तथा नियामकीय व्यवस्थामा समयानुकूल परिमार्जन गर्दै लैजानुका साथै भुक्तानीका पूर्वाधारहरूमा अन्तरआबद्धता कायम गरी कारोबारको लागत एवम् सेवा शुल्क घटाउँदै आम सर्वसाधारण तथा साना व्यवसायीहरूको समेत विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणमा पहुँच वृद्धि गर्दै यसको स्वीकार्यता बढाउन नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका अझ महत्वपूर्ण रहने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८
- भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७५
- Retail Payments Strategy, 2019, Nepal Rastra Bank
- Nepal Payment Systems Development Strategy

नेपालको वर्तमान भुक्तानी सेवामा देखिएका केही उल्लेख

● सत्येन्द्र तिमिल्सिना*

विषय प्रवेश

नेपाल राष्ट्र बैंकमा विशिष्टकृत विभागको रूपमा २०७२ सालमा भुक्तानी तथा फछ्यौट विभाग (हालको भुक्तानी प्रणाली विभाग) गठन भएपछि नेपालको भुक्तानी प्रणालीमा धेरै नीतिगत र कार्यगत स्पष्टता आएको छ। बैंकले तत्कालीन समयमा जारी गरेको भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२ र भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३ ले भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रबाहिरका संस्थाहरूलाई बैंकको नियामकीय दायराभित्र ल्याउन सफल भयो। भुक्तानी प्रणाली विभागबाट समयसमयमा जारी भएका परिपत्रहरूले विद्युतीय भुक्तानीसम्बन्धी कामकारवाहीलाई व्यवस्थित गर्दै स्तरीकरण (Standardization) गर्नसमेत भूमिका खेलेका छन्। पछिल्लो समयमा बैंकमा भुक्तानी प्रणाली विभाग गठन भएपछि देशको समग्र भुक्तानी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्ने सम्बन्धमा केन्द्रीय बैंकको तर्फबाट ठोस पहल भएको भए तापनि देशको भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरणको आरम्भ निजी क्षेत्रबाट नै भएको र अहिले पनि निजी क्षेत्र अघि नै रहेको छ।

सन् २००० अघि नै नेपालमा कार्ड बैंकिङ सुरु भइसकेको भए तापनि कार्ड बैंकिङको विकास आशातीत रूपमा नभएको सन्दर्भमा सन् २००९ मा नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडको स्थापना भएदेखि नेपालको भुक्तानी प्रणाली आधुनिकतातर्फ अघि बढेको मान्न

सकिन्छ। नेपाल क्लियरिङ हाउसबाट विद्युतीय चेक राफसाफ प्रणालीको सुरुआतले चेकको राफसाफ गर्दा लाग्ने श्रम, समय र साधनको बचतमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। यसको स्थापनाले चेकको प्रयोग मात्र बढेको छैन कि खिचिएका चेकको राफसाफसमेत उत्तिकै चुस्त गतिमा भइरहेको छ। नेपाल क्लियरिङ हाउसले विद्युतीय चेक राफसाफपछि अन्तरबैंक भुक्तानी नामक नगदरहित विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीसमेत सुरु गरिसकेको छ। अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणालीले देशमा नगदरहित कारोबार गर्ने प्रवृत्तिमा उल्लेख्य सुधार आएको देख्न सकिन्छ। नेपालको वर्तमान भुक्तानी प्रणालीलाई आजको स्तरमा पुऱ्याउनमा भुक्तानी वालेट सुरु गर्ने ई-सेवाको समेत उत्तिकै योगदान छ। आजको दिनमा ई-सेवाप्रति देखिएको आकर्षण र देशकै अग्रणी बाणिज्य बैंकहरूले प्रवर्द्धन गरेका दुई भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूले गरेको आक्रमक सेवा विस्तारले नेपाली भुक्तानी प्रणालीको विकास राम्रै गतिमा अघि बढिरहेको आभास हुन्छ।

तर, विगत केही समयदेखि नेपालमा भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूले देखाएका केही गतिविधिले भने भुक्तानी प्रणालीको बुझाइमै सैद्धान्तिक बहस गर्नु पर्ने महसुस हुँदैछ। यसले भुक्तानी प्रणालीको विकासमा बाधा पुऱ्याई अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा प्रोत्साहित मात्र गर्ने होइन कि समग्र वित्तीय प्रणालीलाई नै संरचनात्मक जोखिममा पार्नसक्छ। यसतर्फ सचेत रहँदै नेपाल राष्ट्र बैंकको भुक्तानी प्रणाली विभागले

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

भुक्तानी सेवा सम्बन्धमा विशिष्टीकृत भूमिका खेल्नुपर्ने अवस्था देखिँदैछ । अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने काम निकै महत्वपूर्ण भए तापनि अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाहरूको कार्यलाई राम्ररी निगरानी गर्न र सम्पूर्ण भुक्तानी प्रणालीमा निहित जोखिम कम गर्नेतर्फसमेत विभागको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसै सन्दर्भमा यो आलेखमा नेपालको वर्तमान भुक्तानी प्रणालीमा देखिएको चार वटा प्रमुख समस्याहरूलाई उल्लेख गर्दै सोको समाधानका लागि चाल्नुपर्ने कदमका सम्बन्धमा केही विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. भुक्तानी सेवा प्रदायकको कार्यक्षेत्र सम्बन्धमा

भुक्तानी सेवालाई निरपेक्ष रूपमा हेर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेक भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा कारोबार गर्न अनुमतिपत्र प्रदान गरेका संस्था र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको रूपमा भुक्तानी कारोबार गर्न इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र एउटै देखिन्छ । यो दृष्टिकोणले भुक्तानीसम्बन्धी जुन काम बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अहिले गरिरहेका छन् सोही काम अन्य भुक्तानी सेवा प्रदायकले पनि गर्न पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता रहनसक्छ । उदाहरणको लागि भुक्तानी सेवा चालू र पुँजीगत दुवै प्रकृतिका भुक्तानीमा उपयोग हुनसक्छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई भुक्तानीसम्बन्धी यस्ता सबै काम गर्ने अनुमति हुन्छ र उनीहरू यस्तो सामर्थ्यसमेत राख्छन् । तर के अन्य भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूलाई यस्तो सबै कार्य गर्ने अनुमति अहिले नै दिन सकिन्छ ? उनीहरू बैंक तथा वित्तीय संस्था जत्तिकै अनुभव र सामर्थ्य भएका संस्थाहरू हुन् ?

बैंकको भुक्तानी प्रणाली विभागले सुरुमा जारी गरेको विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबार सीमासम्बन्धी परिपत्र हेर्दा विभागको यससम्बन्धी बुझाइ नै फरक रहेको देख्न सकिन्छ । उक्त परिपत्रले बैंक तथा वित्तीय संस्थाले मोबाइल बैंकिङबाट भुक्तानी कारोबार गर्न पाउने सीमा र विद्युतीय वालेटमा रकमान्तर गर्न पाउने कारोबारको सीमा रकम समान कायम गरेको थियो । जसका कारण विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विद्युतीय माध्यमबाट प्रदान गरिरहेका विभिन्न भुक्तानी

सेवा नै रोकिने अवस्था आएको थियो । विद्युतीय कारोबारको सीमा सम्बन्धमा जारी भएको उक्त परिपत्र हाल संशोधन भई केही सुधार गरिएको भए तापनि उक्त परिपत्रले वालेट सञ्चालक र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कार्यक्षेत्र (भुक्तानीसम्बन्धी) सम्बन्धमा केही उल्लेख गरेको छैन । हालको व्यवस्थाले वालेटमा जम्मा गर्ने रकममा पटक सीमा भए तापनि पटकपटक रकमान्तर गरी जुनसुकै मूल्य र प्रकारको सेवा वालेटमार्फत खरिद गर्न सकिन्छ । यसले के देखाउँछ भने नेपालमा बैंक र वालेट सञ्चालकको कार्यक्षेत्रमा खासै फरक छैन ।

छिमेकी मुलुक भारतमा पे-टीएमको विकासले सूक्ष्म मूल्यका वित्तीय कारोबारलाई नगदरहित बनाउन ठूलो भूमिका खेलेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कुल्फीवालालाई तिर्नुपर्ने बीस रुपैयाँ वा कपाल काट्ने सेवा प्रदायक (सैलुन) लाई तिर्नुपर्ने एक सय रुपैयाँ जस्ता सानासाना कारोबारलाई आफ्नो दायरामा ल्याउन सम्भव थिएन । त्यसकारण पे-टीएमले बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको बजारमा प्रवेश नै नगरी आफ्नो छुट्टै बजार विकास र विस्तार गर्‍यो । नेपालको भुक्तानी सेवाको वर्तमान प्रवृत्ति हेर्ने हो भने भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूले अहिले पनि बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रकै बजारमा खेल्नसकेका छन् । यसले उपभोक्तालाई भुक्तानी उपकरणमा छनोट त दियो तर जुन समूह यस्तो बजारभन्दा बाहिर थियो त्यो अझै पनि नगद कारोबारमै रमाइरहेको छ । बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रभन्दा बाहिरका भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कार्यक्षेत्रमा केही समानता भए पनि मुलभूत रूपमा भने फरक हुन्छ भन्ने यथार्थलाई कसैले पनि बुझ्ने कोसिस गरेनन् ।

यस्तो अतिव्याप्ति (Overlap) लाई हटाएर नेपालमा विद्युतीय भुक्तानीको विकासको दायरा बढाउन भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूलाई प्रमुख रूपमा सूक्ष्म मूल्यका कारोबार गर्न आकर्षित गर्ने र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कारोबार क्षेत्रसँग नजुध्नेगरी नीति बनाउन आवश्यक छ । अहिलेकै अवस्था थप केही समयसम्म चलेमा सबै भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू सहरकेन्द्रित हुने र बैंकसँग प्रतिस्पर्धी बन्ने जोखिम रहन्छ । यसले

नेपालको समग्र वित्तीय क्षेत्रमा नै समस्या आउनसक्छ। भुक्तानीको दायरा बढाएर सर्वसाधारणको विद्युतीय भुक्तानीमा हुने पहुँच अभिवृद्धि गर्नुपर्ने अहिलेको अवस्थामा उच्च निगरानीमा रहने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कार्यक्षेत्रमा अनुभव र सामर्थ्य कम भएका संस्थाहरूलाई निर्वाध प्रवेश तथा कारोबारको छुट दिनु पक्कै राम्रो कुरा होइन। अतः केन्द्रीय बैंकले उल्लिखित विषय मनन गरी भुक्तानी सेवा प्रदायकको कार्यक्षेत्रका बारेमा स्पष्ट पार्नु जरुरी देखिन्छ।

२. भुक्तानी खातामा रहने रकमको सम्बन्धमा

भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूले सञ्चालन गरेको वालेटमा रहने रकमको प्रयोजन र बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खातावालाले राख्ने रकमको प्रयोजन भिन्नभिन्न हुन्छ। वालेटमा राखिने सर्वसाधारणको रकम विशुद्ध भुक्तानी प्रयोजनको लागि हो भने बैंकमा रहेको सर्वसाधारणको रकम बचतको लागि हो। बैंकमा रहने सर्वसाधारणको रकमले पुँजी निर्माणमा उल्लेख्य भूमिका खेलेको हुन्छ। वालेटमा राखेको रकममा ब्याज प्रदान हुनुपर्छ भनेर जिकिर गर्नु भनेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाले परिचालन गर्ने सर्वसाधारणको रकमलाई बैंकिङ क्षेत्रभन्दा बाहिर लगेर भुक्तानी सेवा प्रदायकमार्फत बैंकिङ क्षेत्रमा आउनेगरी एक तह थप गर्नु हो।

वालेटमा रकम राख्नु भनेको आफूसँग नगदै राखेसरह हो। नगद सञ्चय गर्नुको अवसर लागत (Opportunity Cost) बैंकबाट आर्जन हुनसक्ने ब्याज हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि आफ्नो पैसालाई नगद वा नगद कै रूपमा सञ्चित गरेर राख्नुको अर्थ तत्काल गर्नुपर्ने कारोबारलाई सहज रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि मात्र हो। वालेटमा रकम राख्ने भनेको पनि कारोबारको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यले मात्र हुनुपर्छ। त्यसैले गर्नुपर्ने के हो भने सर्वसाधारणलाई वालेटमा रकम राख्न प्रेरित गर्नुको सट्टा भुक्तानीको लागि अत्यावश्यक रकम मात्र वालेटमा ट्रान्सफर गर्न अभिप्रेरित गरी वालेटमा सकेसम्म कम रकम मात्र सञ्चित हुनेगरी नीति बनाउनुपर्छ।

तर, हालै केही भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरूले वालेटमा रहेको रकममा ब्याज दिनेगरी विज्ञापन

गरिरहेका छन्। भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाले भुक्तानी सेवाको लागि राखिएको रकममा ब्याज दिने अवस्था आउनु भनेको उसले आफ्नो सेटलमेन्ट बैंकमा राखेको रकममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ब्याज प्राप्त गर्नु हो। चालू प्रयोजनको लागि राखिने यस्ता रकममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ब्याज प्रदान गर्ने अवस्था आयो भने भुक्तानी सेवा प्रदायकले बैंकसँग ब्याजका लागि गर्ने मोलमोलाईका कारण बैंकहरूबीचमा रकमका लागि अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा सुरु हुन्छ। पाँच लाख सदस्य भएको भुक्तानी सेवा प्रदायकले प्रति सदस्य न्यूनतम एक हजारका दरले रकम राख्दा मात्र पनि रु.५० करोड सञ्चित गरेको हुन्छ। यो रकम पक्कै पनि सानो रकम होइन।

भारतमा सञ्चालनमा रहेका भुक्तानी बैंकहरूलाई हेरेर नेपालका भुक्तानी सेवा प्रदायकहरूले यस्तो स्किम ल्याएका हुनसक्छन्। नेपालका भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू भुक्तानी बैंक होइनन्। भुक्तानी बैंकहरूले बचत परिचालन गर्ने स्वीकृति प्राप्त गरेका हुन्छन् र उनीहरूले वित्तीय संस्थाको रूपमा कारोबार गरिरहेका हुन्छन्। नेपालका भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू बचत बैंक नभएको र यस्ता संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र लाइसेन्सिङ नीतिमा स्पष्ट रूपमा किटान गरिएको अवस्थामा वालेटमा रहेको रकममा ब्याज दिने अवस्था आउनु भनेको सैद्धान्तिक विचलन मात्र हो। वालेटमा रहेको रकममा ब्याज प्रदान गर्दा व्यक्तिलाई केही फाइदा होला तर समग्र वित्तीय प्रणालीमा भने त्यसको दुरगामी नकारात्मक प्रभाव पर्छ। तसर्थ यस्तो गम्भीर विषयमा केन्द्रीय बैंकले छिमेकी मुलुकहरूको अभ्याससमेत अध्ययन गरी सही नीतिगत निर्णयमा पुग्नुपर्ने देखिन्छ।

३. प्रविधि प्रदायकको नियमन सम्बन्धमा

भुक्तानी प्रणालीको विकासमा भुक्तानी सेवा प्रदायकका साथसाथै प्रविधि प्रदान गर्ने संस्थाहरूको समेत ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ। दूरसञ्चार सेवा प्रदायकले गुणस्तरीय सेवा दिन सकेनन् भने भुक्तानी सेवा सञ्चालन हुन सक्दैन। कार्ड प्रयोग गर्दा कनेक्सन नै भएन वा नेटवर्कमा समस्या आयो भन्ने हामीले प्रशस्त सुनेका छौं। दूरसञ्चार सेवा प्रदान गर्ने यस्ता

संस्थाहरू बैंकको नियमनको दायरमा हुँदैनन् तर यस्ता संस्थाको कमजोरीले सम्पूर्ण भुक्तानी प्रणाली नै प्रभावित भइरहेको हुन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकमा भुक्तानी प्रणाली विभाग गठन हुँदाका वखत यस्ता समस्या हल गर्न नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणसँग समन्वय गरी प्रविधि प्रदायक संस्थाहरूलाई नियमनको दायरामा ल्याउने विषयमा छलफल भएअनुसार नेपाल राष्ट्र बैंक र नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणबीच एक समझदारीपत्रमा हस्ताक्षरसमेत भएको छ । तर, हालसम्म पनि यस्ता दूरसञ्चारसम्बन्धी प्रविधि प्रदायक संस्थाहरू कसैको विशिष्टीकृत नियमनको दायरामा छैनन् । यस्ता संस्थाहरू कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा दर्ता भई नेपाल टेलिकम वा एनसेलको थोक कारोबारीका रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन् । हालैको यो प्रतिनिधि घटना हेरौं, द काठमाडौं प्रेस नामक अनलाइन पत्रिकाको समाचार विवादमा साइट डेभलपर सिरान टेक्नोलोजी परेपछि उक्त कम्पनीको माउ कम्पनी एफवान सफ्टमाथि अहिले अविश्वास बढिरहेको छ । धेरै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको मोबाईल बैंकिङ सफ्टवेयर बनाई मोबाईल बैंकिङ प्लेटफर्म प्रदान गर्ने एफवान सफ्टले बैंकिङ क्षेत्रको डाटा कसरी सुरक्षित गर्नसक्छ भन्ने एउटा पाटो छ भने सोही संस्थाको भगिनी संस्थाको रूपमा रहेको ई-सेवाको विश्वसनीयतामा समेत प्रश्न उठिरहेको छ ।

ई-सेवाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा अनुमतिपत्र प्राप्त गरेकोले कुनै कारणले उक्त संस्थामा रहेको सर्वसाधारणको रकम जोखिममा आउने अवस्था आएमा नेपाल राष्ट्र बैंकले छानविन गरी कारवाही गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ तर अप्रत्यक्ष रूपमा करिब ८० लाख व्यक्तिलाई सेवा दिइरहेको एफवान सफ्टबाट हुनसक्ने गडबडीको सुपरिवेक्षण कसले गर्ने ? यस्ता संस्थाहरूलाई नियमनको दायरामा नल्याउने हो भने सम्पूर्ण वित्तीय प्रणाली नै जोखिममा पर्नसक्छ । यो विषयको गाम्भीर्यतालाई मध्यनजर गरी बैलैमा बैंकको भुक्तानी प्रणाली विभागले नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणसँग समन्वय गर्नुपर्ने हो, तर हालसम्म त्यस्तो केही भएको नदेखिएकोले तत्काल त्यसतर्फ कदम चाल्नुपर्ने अपरिहार्यता छ ।

४. ओभरसाइट प्रणाली सम्बन्धमा

समयसमयमा जारी गरिएका निर्देशनबमोजिम अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाहरू सञ्चालित रहे/नरहेको वा संस्थाको उद्देश्य अनुसार कार्य गरे/नगरेको हेर्ने कार्यलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हकमा सुपरिवेक्षण भनिने भएँ भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूको हकमा ओभरसाइट वा निगरानी भन्ने प्रचलन छ । सीधा हिसाबले हेर्दा सुपरिवेक्षण र ओभरसाइट उस्तैउस्तै देखिए पनि ओभरसाइट भन्ने शब्द अझ गहन हो । भुक्तानीसम्बन्धी कार्य सातै दिन र चौबिसै घण्टा सञ्चालन गर्नुपर्ने भएकोले सोसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूको निगरानी समेत चौबिसै घण्टा हुनुपर्छ भन्ने मान्यतामा आधारित भएर भुक्तानी सेवामा सुपरिवेक्षणको सट्टा ओभरसाइट भन्ने शब्द प्रचलनमा आएको हो । ओभरसाइट प्रणालीको उद्देश्य भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाको काममा कैफियत खोज्नेभन्दा पनि भुक्तानी सेवालाई सुरक्षित र भरपर्दो बनाई आमजनमानसको विश्वास जित्ने र सेवा अवरुद्ध नहोस् भनेर आवश्यक निगरानी गर्ने हो ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानीसम्बन्धी कार्यहरूको ओभरसाइट गर्ने र अनुमतिपत्र प्रदान गरिएका संस्थाहरूको नियमित निगरानी गर्ने उद्देश्यले 'भुक्तानी प्रणाली ओभरसाइट रूपरेखा २०१८' तयार गरेको छ । बैंकले जारी गरेको 'भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३' र बैंकले समयसमयमा जारी गरेका निर्देशनको पूर्ण परिपालन भए नभएको हेर्ने कार्यसमेत ओभरसाइट अन्तर्गत नै पर्छन् ।

बैंकले प्रकाशन गरेको आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को ओभरसाइट रिपोर्टले स्थलगत अनुगमनको क्रममा अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन पालन नगरेको देखिएको उल्लेख गरेको छ । बैंकले जारी गरेको कार्ड सञ्चालन सम्बन्धी परिपत्रमा सबै कार्ड कारोबार २०७५ पुस मसान्तसम्ममा चिप एण्ड पिनमा आधारित हुनुपर्ने भनी उल्लेख गरेकोमा त्यसको एक वर्षपछिसम्म पनि देशका ठूला डिपार्टमेन्टल स्टोरहरूले पिन नम्बरको प्रयोग नगरी भुक्तानी स्वीकार गरिरहेकै थिए । अनुमति नीतिमा उल्लेख भएअनुसार

भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्न अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाले ग्राहकसँग लिन सेवा शुल्कका सम्बन्धमा प्रत्येक छ महिनामा सार्वजनिक गर्नुपर्नेमा त्यस्तो सूचनासमेत सार्वजनिक गरेको देखिँदैन। पछिल्लो समय बजारमा देखिएको एटीएम ह्याकिडले देशको भुक्तानी प्रणाली सुरक्षाको दृष्टिकोणले जोखिममा रहेको देखिएको छ।

माथि उल्लेख गरिएका प्रतिनिधि घटनाहरू हेर्दा बैंकको ओभरसाइट प्रणालीमै समस्या रहेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन। राष्ट्र बैंकको निर्देशन नमान्ने अवस्था आउनु भनेको पक्कै पनि राम्रो लक्षण होइन। यस्तो परिस्थितिमा बैंकको भुक्तानी प्रणाली विभागलाई अझ सुदृढीकरण गरी ओभरसाइट प्रणालीलाई चुस्त दुरुस्त नराखी यस्ता समस्याको समाधान हुने अवस्था छैन। विशिष्ट प्रकृतिका विभागहरूमा सोहीबमोजिमका दक्ष जनशक्तिको आपूर्ति तथा विकास गरी वित्तीय क्षेत्रमा हुनसक्ने सम्भावित दुर्घटनातर्फ केन्द्रीय बैंक एक कदम अगाडि नै सचेत रहनुपर्ने देखिन्छ।

अन्त्यमा,

नेपालको भुक्तानी प्रणाली आधुनिकीकरणतर्फ उच्च रफ्तारमा अघि बढिरहेको भए तापनि भुक्तानी सेवाको पछिल्ला प्रवृत्तिहरू हेर्दा भुक्तानी सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरू आफ्नो मुलभूत उद्देश्यबाट विमुख हुन थालेको देखिँदछ। भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरू बैंककै कार्यक्षेत्रमा सीमित हुनु, भुक्तानीको लागि वालेटमा राखिएको रकममा ब्याज प्रदान हुन थाल्नु, भुक्तानी सेवाको लागि आवश्यक प्रविधि प्रदायक संस्थाहरूको नियमन नहुनु तथा भुक्तानी प्रणालीको निगरानी कमजोर हुनु जस्ता कारणले भुक्तानी सेवा मात्र नभई सम्पूर्ण वित्तीय सेवामै जोखिम उत्पन्न हुनसक्ने अवस्था आउनसक्छ। भुक्तानी सेवा भनेको एक प्राविधिक विषयसमेत भएकाले योसँग सम्बन्धित कुनै पनि नीतिगत निर्णय लिँदा केन्द्रीय बैंकले सरोकारवालाबीच बृहत छलफल तथा छिमेकी देशहरूको अनुभवसमेतका

आधारमा सैद्धान्तिक विश्लेषण एवम् व्यावहारिक पक्षसमेतलाई मनन गर्नु आवश्यक हुन्छ।

यस सम्बन्धमा माथि उल्लेख भएअनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेकका भुक्तानी सेवा प्रदायकलाई साना मूल्यका भुक्तानी सेवातर्फको बजार विस्तार गर्न अभिप्रेरित गर्ने नीति लिनुपर्छ। त्यसैगरी भुक्तानी कारोबार गर्न भुक्तानी सेवा प्रदायकलाई तोकिएको भुक्तानीको सीमा अझ कम गर्ने र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत् हुने विद्युतीय भुक्तानीको सीमा अझ बढाउनुपर्छ। भुक्तानी सेवा प्रदायकले आफ्नो अनुकूल हुनेगरी माग गरेको भुक्तानी खातामा ब्याज दिने जस्ता दीर्घकालीन असर पर्ने व्यवस्थाहरू खारेज गरी त्यस्ता संस्थाहरूलाई विशुद्ध भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा विकास गरिनुपर्छ।

भुक्तानी सेवा सम्बन्धित प्रविधि प्रदान गर्ने, भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूलाई सिस्टम होस्ट वा डाटा म्यानेजमेन्ट जस्ता सेवा प्रदायक संस्थाहरूलगायतका अन्य प्रकारका वाह्य सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूको नियमन नेपाल राष्ट्र बैंकको दायराबाहिरको कार्य भए तापनि यस्ता संस्थाको न्यूनतम मापदण्ड (Standard) तोक्ने र नियमित रूपमा नियमन गराउन नेपाल राष्ट्र बैंकले पहल गर्नुपर्छ। यसका लागि नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण, नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि विभाग वा अन्य निकायसँग आवश्यक सम्वाद/समन्वय थाल्न सकिन्छ।

माथि जे जस्ता कुराहरू गरिए पनि अन्तमा सबै कार्य गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्र बैंकको भुक्तानी प्रणाली विभागमा अन्तरनिहित रहेकोले उक्त विभागलाई थप सुदृढ बनाउने, विभागको समग्र क्षमतामा अभिवृद्धि गरी निगरानी प्रणालीलाई अझ विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउने तथा अबको बैंकिङ भनेकै विद्युतीय बैंकिङ हो भन्ने दूरदर्शी सोचसहितको मान्यता स्थापित गरिनु आवश्यक छ।

सहलियतपूर्ण कर्जा: हाम्रो प्राथमिकता

● सुमनकुमार नेपाल*

नेपालको संविधान, २०७२ को कार्यान्वयनपछि राज्यको शासकीय स्वरूपमा पुनर्संरचना भयो। राज्यको शासकीय स्वरूपमा भएको यस परिवर्तनले मुलुकको विकास, निर्माण तथा लगानीका क्षेत्रहरूमा नयाँ अवसर र चुनौतीको सिर्जना गर्‍यो। फलतः मुलुकको आर्थिक विकासका साथै भयावह बन्दै गएको व्यापार घाटालाई न्यून गर्दै वैदेशिक व्यापारलाई हाम्रो पक्षमा ल्याउने कार्य नै हाम्रो लागि एक महत्वपूर्ण चुनौतीको रूपमा देखापर्‍यो।

मुलुकको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिँदै आएको कृषि (यद्यपि हालका दिनमा मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको योगदान बढ्दै गएको र कृषि क्षेत्रको योगदान क्रमशः घट्दै गइरहेको अवस्था देखिएको छ) लाई आत्मनिर्भर र उत्पादनको आधार बनाउँदै विकास निर्माणका कार्यलाई दिगो बनाउनु, बाँझिँदै गएको जग्गाबाट अधिकभन्दा अधिक उत्पादन लिन, बढ्दो बेरोजगारी न्यून गर्न, उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न कृषिमा लगानीका साथै उत्पादन बढाउन र आधुनिक प्रविधि भित्र्याउन अत्यावश्यक देखिएको छ। मुलुकको समग्र विकासलाई गति दिन 'समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली' भन्ने अभियानलाई यथार्थमा परिणत गर्न हामीले पूर्वाधारलगायत विविध क्षेत्रमा प्रशस्त लगानी गरी दीर्घकालीन लक्ष्यहरू पूरा गर्न अत्यावश्यक छ।

लगानी र पुँजी निर्माणको लागि मुलुकमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको भूमिका तथा कार्य महत्वपूर्ण हुनजान्छ। यसको लागि अर्थतन्त्रको बचत क्षेत्र र पुँजी

माग्ने पक्ष (क्षेत्र) बीचको सम्बन्ध महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ। यस क्रममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेको बचत संकलन गरी पुँजीको निर्माण गर्ने र पुँजीको माग गर्ने उद्योगी व्यापारीलाई लगानीको लागि आवश्यक पुँजी उपलब्ध गराइदिने कार्य गर्दछ। जसलाई अन्य कुराको अलावा आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणले समेत महत्वपूर्ण प्रभाव पार्दछ। यस्तो वातावरणको लागि मुलुकमा विद्यमान ऐन, नियम र कार्यको प्राथमिकताले समेत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। यही अवस्थामा कृषि तथा पशुपन्छीजन्य क्षेत्रमा व्यवसाय प्रवर्द्धन गरी उत्पादन एवम् रोजगारी अभिवृद्धि गर्न, शिक्षित बेरोजगार युवालाई मुलुकभित्र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न, विदेशबाट फर्केका युवाले विदेशमा आर्जन गरेको सीप र व्यावसायिक दक्षता उपयोग गर्दै उनीहरूलाई स्वरोजगार बनाउन, महिला उद्यमशीलता क्षमताको विकास गर्न, विभिन्न समुदायको परम्परागत सीप र पेशालाई आधुनिकीकरण एवम् प्रवर्द्धन गरी उद्यमशीलता विकास गर्न, आर्थिक रूपमा विपन्न, सीमान्तकृत समुदाय तथा लक्षित वर्गका विद्यार्थीलाई उच्च र प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा अध्ययनका लागि शैक्षिक ऋण उपलब्ध गराउन वाञ्छनीय देखिएकोले नेपाल सरकारले "सहलियतपूर्ण कर्जाका लागि व्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५" तयार गरेको छ। जुन कार्यविधिको सफल कार्यान्वयनले कर्जाको माग तथा लगानीमा पार्ने सकारात्मक प्रभावलाई यस लेखमार्फत उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

*उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

सहूलियतपूर्ण कर्जासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाको सही र प्रभावकारी कार्यान्वयनले मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणमा योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । दश परिच्छेदमा विभाजन गरिएको कार्यविधिमा सामान्यतया कर्जाको प्रकार, सीमा, भुक्तानी, अवधि, ब्याजदर तथा शर्त, धितो, कर्जा सुरक्षण तथा व्यवसायको बीमासम्बन्धी व्यवस्था, कर्जाका लागि योग्यता एवम् शर्तसम्बन्धी व्यवस्था, कर्जाका लागि आवश्यक कागजात, स्वःघोषणा तथा कर्जा निर्णयसम्बन्धी व्यवस्था, ब्याज बीमा प्रिमियम र सुरक्षण शुल्क अनुदान, शर्त तथा वितरण प्रक्रियासम्बन्धी व्यवस्था, सहूलियतपूर्ण कर्जा प्रवाह तथा ब्याज अनुदान वितरणसँग सम्बन्धित निकायका काम, कर्तव्य र अधिकार, केन्द्रीय निर्देशन समिति, समन्वय तथा अनुगमन समिति, कारबाहीसम्बन्धी व्यवस्था र विविध विषयहरूलाई समावेश गरिएको छ । कार्यविधिमा समावेश भएको कर्जाको प्रकार, लगानीका आधार, आवश्यक कागजात, कर्जाको लागि योग्यता जस्ता नीतिगत व्यवस्थाले कर्जाको लगानीमा सरलता, निश्चितता, एकरूपता र पारदर्शिता जस्ता कुराहरूलाई वढावा दिने देखिन्छ ।

१. सहूलियतपूर्ण कर्जाका प्रकार र सोको सीमा

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विभिन्न कर्जा शीर्षकमा आफ्नो कर्जा नीति अनुसार ऋणीले मागे जति कर्जा रकम लगानी गर्ने गरेको भए तापनि कार्यविधिमा तोकिएका कर्जा शीर्षक र सीमाभित्र रही प्रतिऋणी ब्याज तथा अन्य शुल्क अनुदान उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसबाट के बुन सकिन्छ भने कार्यविधिमा उल्लिखित कर्जा शीर्षकमा गरिएको सम्पूर्ण कर्जामा सहूलियत उपलब्ध हुँदैन । जस अनुसार कार्यविधिको अनुसूची-१ मा तोकिएको कर्जा शीर्षकभित्र रही गरिएको लगानी र सीमासम्मको कर्जामा मात्र ब्याज तथा अन्य शुल्क अनुदान दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

२. कर्जा भुक्तानी अवधि

कार्यविधिको व्यवस्था अनुसार ब्याज अनुदान प्राप्त गर्ने अवधि बढीमा पाँच वर्ष हुनेछ, भने कर्जाको अवधि वित्तीय संस्थाले कर्जाको प्रकार, रकम, उद्देश्य, व्यवसायको प्रकृति, प्रतिफलको अवधि र जोखिमको स्तरलगायतका कुरालाई आधार मानी किस्ता भुक्तानी अवधि निर्धारण गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्थाले कर्जाको रकम तथा व्यवसायको प्रकृति अनुसार भुक्तानी अवधि फरकफरक हुने देखिन्छ ।

३. ब्याजदर एवम् शर्त

नेपाल सरकारले ब्याज अनुदान उपलब्ध गराउने कर्जामा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो आधार ब्याजदरमा २.० प्रतिशत बिन्दुभन्दा बढी नहुनेगरी ब्याजदर कायम गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ । त्यस्तै यस्तो कर्जाको ब्याज, कर्जा सूचना शुल्क, ऋणीले व्यहोर्नुपर्ने बीमा प्रिमियम र कर्जा सुरक्षण शुल्कभन्दाबाहेक अन्य कुनै पनि प्रकारको थप सेवा शुल्क लिन पाइने छैन भन्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ ।

क्र.सं.	कर्जा शीर्षक	सीमा रकम (रु.)
१	व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जा	५ करोड
२	शिक्षित युवा स्वरोजगार कर्जा	७ लाख
३	विदेशबाट फर्केका युवा परियोजना कर्जा	१० लाख
४	महिला उद्यमशील कर्जा	१५ लाख
५	दलित समुदाय व्यवसाय विकास कर्जा	१० लाख
६	उच्च र प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा कर्जा	५ लाख
७	भूकम्पपीडितहरूको निजी आवास निर्माण कर्जा ।	३ लाख
८	कपडा उद्योग सञ्चालन कर्जा	५ करोड
९	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद्बाट मान्यता प्राप्त संस्थाबाट लिइने तालिम आदिको लागि	२ लाख

यस प्रकारको व्यवस्थाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अप्रत्यक्ष रूपमा लगाउने शुल्कलाई ऋणीबाट उठाउन नपाउनेगरी बन्देज लगाएको देखिन्छ। जसले ऋणीको संरक्षण एकातिर गरेको देखिन्छ, भने अर्कोतिर विभिन्न नियम कानूनभित्र बाँधिनुपर्ने हुनाले वित्तीय संस्थाहरू लगानीको लागि उत्प्रेरित नहुने पनि देखिन्छ।

४. धितो कर्जा सुरक्षण तथा व्यवसायको बीमासम्बन्धी व्यवस्था

कर्जा लगानी र सोको संरक्षण लगानीकर्ताको लागि एक महत्वपूर्ण कार्य मानिन्छ। सामान्यतया हामीकहाँ घर जग्गा जस्ता सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गरी सोही सम्पत्तिलाई धितोको रूपमा सुरक्षण राखी बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा लगानी गर्ने प्रमुख आधारको रूपमा लिन सकिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले यही कुरालाई प्रमुख आधारको रूपमा अपनाउँदै आएको पनि पाइन्छ। यसो भन्दैमा अन्यलाई सुरक्षणको रूपमा लिने गरिँदैन भन्न खोजिएको भने होइन। यस कार्यविधिमा धितो कर्जा सुरक्षण र व्यवसायको बीमासम्बन्धी व्यवस्थामा कृषि तथा पशुपन्छीसम्बन्धी कर्जा प्रवाह गर्दा रु.१० लाखसम्म एकाघर परिवारका सदस्यहरूको व्यक्तिगत जमानीका आधारमा र सोभन्दा बढी व्यावसायिक परियोजना धितोमा कर्जा प्रवाह गर्न सक्नेछन्। यस्तो कर्जा प्रवाह गर्दा परियोजनाको सम्भाव्यतालाई मुख्य आधारको रूपमा लिनुपर्नेछ, उच्च शिक्षा हासिल गरेका युवालाई प्रदान गरिने शिक्षित युवा स्वरोजगार कर्जाको लागि सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले निवेदकको सक्कल शैक्षिक प्रमाणपत्र धितोस्वरूप राख्नेछ, विदेशबाट फर्केका युवालाई उनीहरूमा रहेको तथा सीपसँग सम्बन्धित व्यवसाय सञ्चालन गर्न परियोजना धितोमा लिई सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवा परियोजना कर्जा प्रवाह गर्नेछ, महिला उद्यमशीलताको लागि प्रदान गरिने कर्जा एकल वा सामुहिक जमानीमा उपलब्ध हुनेछ, बैंक तथा वित्तीय संस्थाले दलित समुदायको परम्परागत सीप र पेशालाई आधुनिकीकरण एवम् प्रवर्द्धन गर्नका लागि प्रदान गरिने दलित समुदाय व्यवसाय विकास कर्जा सामुहिक जमानीमा उपलब्ध हुनेछ।

त्यस्तै, महिला उद्यमशीलता विकासका लागि प्रदान गरिने कर्जा रु.१० लाखसम्मको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जा र दलित समुदायलाई प्रदान गरिने कर्जाको संरक्षण ऋणीले सञ्चालन गरेको उद्यम, ऋणीको कर्जासम्बन्धी कागजात, सामूहिक जमानीको हकमा सोसम्बन्धी कागजात, बैंक तथा वित्तीय संस्थाले भूकम्प पीडितहरूको निजी आवास निर्माण कर्जा सामूहिक वा धितो जमानीमा प्रदान गर्नेछन् भने सामूहिक जमानीमा प्रवाह भएको कर्जासँग सम्बन्धित समूहको कुनै सदस्यको काबुबाहिरको परिस्थिति उत्पन्न भई उक्त समूहमा आबद्ध रहिरहन नसक्ने भएमा निजले आफ्नो किस्ता बराबरको साँवा तथा ब्याज स्वयम् चुक्ता गर्ने वा समूहका बाँकी सदस्यको बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट लिएको कर्जा नियमानुसार चुक्ता गर्ने थप प्रतिबद्धताको कागजात गरी पेश गर्नुपर्नेछ।

कार्यविधि अनुसार कपडा उद्योगको कर्जा सीमा रु.५ करोड भनिएको र यस उद्योगलाई प्रदान गरिने कर्जाको सुरक्षण पनि स्पष्ट रूपमा धितो आवश्यक हुने भनिएको छ। प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्बाट मान्यताप्राप्त संस्थाबाट लिने तालिम आदिको लागि एकाघर परिवारका सदस्यहरूको व्यक्तिगत जमानीमा कर्जा उपलब्ध हुनेछ। यसरी कर्जाको सुरक्षण सम्बन्धमा धितो, परियोजना धितो, व्यक्तिगत जमानी र सामूहिक जमानी जस्ता कुराहरूबाट सहूलियतपूर्ण कर्जाको सुरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ भने यसको लागि सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रचलित कानून, नेपाल राष्ट्र बैंक र निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषको नियमन र निर्देशनको परिधिभित्र रहेर स्पष्ट नीति र प्रक्रिया बनाई लागू गर्नसक्नेछ।

५. कर्जाका लागि योग्यता एवम् शर्तसम्बन्धी व्यवस्था

यस कार्यविधि अनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रवाह गर्ने कर्जा प्राप्त गर्न स्थायी लेखा नं. (PAN) प्रमाणपत्र लिएको र कर्जा सूचना केन्द्रको कालोसूची एवम् कार्यविधिको परिच्छेद ९ अनुसार ऋणीले कर्जा चुक्ता नगरी कालो सूचीमा राखेको, राहदानी रोक्का राखेको, ऋणीको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति विक्री

गर्न बन्देज लगाएको, ऋणीको बैंक खाता रोक्का गरिएको जस्ता कारबाही नगरिएको व्यक्ति वा संस्था यस कार्यविधि अनुसार कर्जा उपयोगको लागि योग्य मानिन्छ। अर्थात् उपरोक्तबमोजिम कारबाहीमा नपरेको नेपाली नागरिक सुलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि अनुसार कर्जाको लागि योग्य मानिन्छ।

६. अनुदान सुविधा तथा शर्तसम्बन्धी व्यवस्था

ऋणीको लागि कर्जाको ब्याजदर सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा मानिन्छ। सामान्यतया ब्याजदर सस्तो हुँदा कर्जाको माग बढ्ने र ब्याजदर महँगो हुँदा कर्जाको मागमा न्यून हुने गर्दछ। यसर्थ अनुदान यस कार्यविधिको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ, किनभने ब्याज अनुदानले कर्जाको लागत न्यून पर्न जान्छ, जसको प्रत्यक्ष प्रभाव वस्तु वा सेवाको मूल्यमा समेत पर्ने हुन्छ। जसबाट गुणस्तरीय वस्तुको लागत न्यून पर्न जाने हुँदा यस्ता वस्तुको माग बढी हुने, प्रतिस्पर्धा गर्न सकिने र प्रतिफलसमेत आकर्षक हुने हुँदा सहलियतपूर्ण कर्जाको माग बढी हुनुपर्ने देखिन्छ। यद्यपि हालका दिनसम्म यस्तो नदेखिए तापनि यस्तो कर्जाको माग दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको देखिन्छ। कार्यविधि अनुसार विभिन्न प्रकारका कर्जाहरूमा देहायअनुसार नेपाल सरकारबाट अनुदान सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सहलियतपूर्ण कर्जामा निर्धारण गरेको ब्याजदरमा पाँच प्रतिशत ब्याजदर अनुदान सुविधा उपलब्ध हुनेछ भने पाँच करोड रूपैयाँभन्दा बढीको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा दुई प्रतिशत मात्र ब्याजदर अनुदान उपलब्ध गराइनेछ, तर महिला उद्यमशीलता कर्जाको हकमा भने यस्तो अनुदान छ प्रतिशतका दरले उपलब्ध गराइने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै, दश लाख रूपैयाँभन्दा बढीको व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जाबाहेक अन्य कर्जाहरूको निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषमार्फत सुरक्षण गराउँदा लाग्ने शुल्कमा ७५ प्रतिशत अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै यस कार्यविधि अनुसार दश लाख रूपैयाँभन्दा बढीको

व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जाबाहेक अन्य कर्जाको व्यवसायमा गरिने बीमा प्रिमियमको ७५ प्रतिशत खर्च अनुदानको रूपमा उपलब्ध हुनेछ। यस्तो अनुदान सुविधा कार्यविधि लागू भएपछि कर्जा लिने ऋणीहरूलाई मात्र उपलब्ध गराइने व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ।

७. एकीकृत निर्देशनको व्यवस्था

सहलियतपूर्ण कर्जाका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट “क”, “ख” र “ग” वर्गका इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन (२०७६ कात्तिक) मा ‘सहलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि, २०७५’ बमोजिम प्रवाहित कर्जामा नेपाल सरकारबाट प्रदान गरिएको अनुदान रकम यस बैंकले उपलब्ध गराउनेछ। उक्त कार्यविधिबमोजिम कर्जा प्रवाह गरी नेपाल सरकारबाट पाउनुपर्ने ब्याज अनुदानवापतको रकमलाई पुँजीकोष अनुपात गणना प्रयोजनका लागि सरकारमाथिको दाबी सरह शून्य प्रतिशत जोखिम भार प्रदान गर्न सकिनेछ, भन्ने व्यवस्थाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अनुदान रकम प्राप्त गर्न निश्चित आधार तयार भएको देखिन्छ। जसबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई कर्जा लगानी गर्न उत्प्रेरित गराउनसक्छ।

८. सहलियतपूर्ण कर्जाको वर्तमान लगानी तथा बक्यौता

२०७६ पुस मसान्तसम्ममा कृषि तथा पशुपन्छी व्यवसाय कर्जाअन्तर्गत २०,७९१ ऋणीको रु.४५ अर्ब ८ करोड कर्जा बक्यौता रहेको छ। त्यसैगरी, सहलियतपूर्ण कर्जाका अन्य शीर्षकअन्तर्गत ३,१८७ ऋणीको रु.१ अर्ब ९३ करोड कर्जा बक्यौता रहेको छ। यसबाट ४७ अर्ब २ करोड कर्जा लगानीमा रहेको छ भने २३,९७८ ऋणी लाभान्वित भएको देखिन्छ।

रोजगारीको अभावमा मुलुकबाट प्रतिदिन झण्डै १,५०० युवा वैदेशिक रोजगारीका लागि मुलुक छाडेको तथ्याङ्क एकातिर देखिन्छ भने अर्कोतिर तिनै युवाहरूको लागि तयार गरिएको कार्यक्रम प्रभावकारी हुन नसकेको देखिन्छ। यसो हुनुको प्रमुख कारण पहिचान गरी

देखिएका कमीकमजोरी र असजिला पक्षहरूलाई परिमार्जन गर्न आवश्यक देखिन्छ। जसबाट राज्यले चाहेको प्रतिफल प्राप्त गर्न सकियोस्।

९. कारबाही

सामान्यतया ऋणीले उपयोग गरेको कुनै पनि ऋण समयमै चुक्ता गर्नुपर्ने हुन्छ। समयमै कर्जा चुक्ता नगरेमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ऋणीलाई विभिन्न प्रकारका कारबाही गर्नसक्छ। त्यस्तै, यस कार्यविधि अनुसार पनि ऋणीले समयमै आफूले उपयोग गरेको कर्जा भुक्तानी नगरेमा कर्जा सूचना केन्द्रको कालो सूचीमा राख्न, ऋणीको राहदानी रोक्का राख्न, ऋणीको नाममा रहेको चलअचल सम्पत्ति विक्री गर्न बन्देज लगाउन, ऋणीको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको खाता रोक्का गर्न, नेपाल सरकारबाट उपलब्ध गराउने सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायत अन्य नागरिक सुविधाबाट वञ्चित गर्नका लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न सक्नेछ र सम्बन्धित निकायले ऋणीको यस्तो सुविधा रोक्का राख्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ। जुन व्यवस्थाको कारण ऋणीहरूलाई कर्जा नियमित गर्न दबाव सिर्जना हुन्छ भन्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कर्जा असुल गर्न सहज हुने हुँदा लगानी गर्न प्रेरित गर्दछ।

१०. अनुगमन तथा कारबाही

कार्यविधि कार्यान्वयनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग हेर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकका डेप्युटी गभर्नरको संयोजकत्वमा केन्द्रीयस्तरमा समन्वय तथा अनुगमन गर्न केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समितिको व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ। जसमा नेपाल राष्ट्र बैंकका कार्यकारी निर्देशक (बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग), अर्थ मन्त्रालयका सहसचिव, निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषका प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, बीमा समितिका कार्यकारी निर्देशक, नेपाल बैंकर्स एसोसिएसनका अध्यक्ष सदस्यको रूपमा रहनेछन् भन्ने नेपाल राष्ट्र बैंकका निर्देशक (बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग) सदस्य-सचिव रहने व्यवस्था कार्यविधिमा गरिएको छ। कार्यविधिमा केन्द्रीय समन्वय तथा अनुगमन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारको समेत

स्पष्ट रूपमा किटान गरिएको छ। कार्यविधिको कार्यान्वयन गर्नका लागि समन्वय तथा अनुगमन गर्ने, कर्जा प्रवाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निरीक्षण गर्ने गराउने, कार्यविधिको कार्यान्वयनमा कुनै बाधा अड्काउ उत्पन्न भएमा सो फुकाउन सिफारिस गर्ने, कार्यविधि तथा अनुसूचीको व्याख्या गर्ने, कार्यविधिमा भएका व्यवस्थाहरूमा हेरफेर गर्नुपरेमा अर्थ मन्त्रालयसमक्ष सिफारिस गर्ने जस्ता प्रावधानको व्यवस्था गरिएको छ। जसका माध्यमबाट कार्यविधिमा पर्न गएको असजिला पक्षहरूलाई समयमै समाधान गर्न सकिने हुन्छ।

११. वित्तीय सेवाको पहुँच

कार्यविधि तयार हुँदासो कार्यविधि सहजै कार्यान्वयनमा आउन सक्दैन यसको लागि अन्य विविध कुराहरूले प्रभाव पारेको हुन्छ। त्यस्तै हामीले तयार गरेको सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधिलाई कार्यान्वयनमा आउन अन्य कुराको अतिरिक्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति हुन अत्यावश्यक छ। जति सहज र सरल तरिकाबाट यस्ता संस्थाहरूको पहुँच हुन्छ त्यति नै बढी व्यक्तिहरूले यसबाट सेवा लिनसक्ने कुरामा एकमत हुन सकिन्छ। संघीय राज्यको स्थापनापछि स्थानीय तहमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति शतप्रतिशत नभए तापनि २०७६ पुस मसान्तसम्ममा ७५३ स्थानीय तहमध्ये ७४५ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकहरू शाखा विस्तार भइसकेको छ। यस्तो उपस्थितिले कर्जा कारोवारमा सहज हुने देखिन्छ।

प्रदेश	स्थानीय तहको संख्या	शाखा पुगेको स्थानीय तह
प्रदेश १	१३७	१३६
प्रदेश २	१३६	१३५
बागमती	११९	११७
गण्डकी	८५	८४
प्रदेश ५	१०९	१०९
कर्णाली	७९	७८
सुदूर पश्चिम	८८	८६
जम्मा	७५३	७४५

स्रोत: देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को पहिलो छ महिनाको तथ्याङ्कमा आधारित)

१२. अन्तमा

मुलुकको आर्थिक विकास मुलुकको राजनीतिक स्थायित्वसँग जोडिएको पनि मानिन्छ । राजनीतिक स्थायित्वसँगै मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्ने जिम्मेवारी हामी सबैको काँधमा रहिआएको कुरा नकार्न सकिँदैन । वित्तीय सेवाको विकास, विस्तार, वित्तीय साक्षरता र राज्यले उपलब्ध गराउने विभिन्न प्रकारका सुविधामार्फत मुलुकमै उद्योग, व्यापार र व्यवसाय गरी आत्मनिर्भर हुने क्रम क्रमशः बढ्दै जाने अनुमान गर्न सकिन्छ । वैदेशिक रोजगारीका लागि विदेशिने नेपालीहरूको संख्या बढ्दो वा घट्दो जे जस्तो अवस्थामा रहे तापनि सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याउँदा र विदेशबाट फर्केका युवा

परियोजनामा कर्जाको व्यवस्था गर्दासमेत यसमा पहुँच र जानकारी सरोकारवालाहरूसँग अपेक्षा अनुसार पुग्न नसकेको मानिन्छ । जसको कारण यस प्रकारको कर्जाको माग न्यून संख्यामा रहेको देखिन्छ । यद्यपि कार्यविधिको प्रस्तावनामा उल्लेख गरे अनुसार सहूलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमलाई व्यापकताकासाथ लागू गर्नसके हामीकहाँ स्वरोजगारका अवसरहरू सिर्जना हुने, मुलुकमा उपलब्ध स्रोत साधनको उपयोग हुन गई समग्र आर्थिक क्रियाकलाप वृद्धि हुने देखिन्छ । यसर्थ सहूलियतपूर्ण कर्जा कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूले आ-आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै गए 'समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली'को अभियान सफल हुने देखिन्छ । यसका लागि सहूलियतपूर्ण कर्जालाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने पनि देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानसम्बन्धी एकिकृत कार्यविधि, २०७५(दोस्रो संशोधन): नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय ।
- नेपाल राष्ट्र बैंकबाट क, ख, ग वर्गका इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन २०७६: नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, २०७६ कात्तिक ।
- मुलुक आर्थिक समृद्धिको यात्रामा : चिन्तामणि शिवाकोटी, पैरवी बुक हाउस प्रा.लि.।
- किन प्रभावकारी हुन सकेन सहूलियतपूर्ण कर्जा: विशाल प्रशान्त पौडेल ।
- देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति: नेपाल राष्ट्र बैंक ।
- आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षा: नेपाल राष्ट्र बैंक ।

मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा खुला बजार कारोबार उपकरणको भूमिका

● सुषमा रेग्मी (रिजाल)*

केन्द्रीय बैंकबाट अपनाइएको साख नियन्त्रणका उपायहरूसँग मौद्रिक नीति सम्बन्धित हुन्छ। सामान्य आर्थिक नीतिका उद्देश्यहरूलाई प्राप्त गर्नका लागि केन्द्रीय बैंकद्वारा मुद्राको पूर्तिलाई नियमित गर्न प्रयोग गरिने उपकरणहरूसँग मौद्रिक नीति सम्बन्धित हुन्छ। केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दछ। मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनको लागि मौद्रिक उपकरणको प्रयोग गरिन्छ। यसरी प्रयोग गरिने मौद्रिक उपकरणको प्रयोगले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको साखमा प्रभाव (विस्तार/संकुचन) पार्दछ। यसलाई केन्द्रीय बैंकको साख नियन्त्रण नीति पनि भन्ने गरिन्छ। सामान्य आर्थिक नीतिका उद्देश्यलाई प्राप्त गर्नका लागि केन्द्रीय बैंकद्वारा मुद्राको पूर्तिलाई नियन्त्रित गर्न प्रयोग गरिने उपकरणको व्यवस्थित किसिमको प्रयोग नै मौद्रिक नीति हो। केन्द्रीय बैंकले अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको साख नियन्त्रणको निम्ति विभिन्न मौद्रिक उपकरणको प्रयोग गर्दछ। जसलाई देहायबमोजिम दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ,

१. परिमाणात्मक उपाय (बैंक दर नीति, खुला बजार नीति, साखको राशनिड)
२. गुणात्मक उपाय (प्रचार प्रसार, निर्देशनद्वारा नियन्त्रण, आदि)

परिमाणात्मक उपायअन्तर्गत प्रस्तुत लेखमा खुला बजार कारोबारको बारेमा चर्चा गरिएको छ।

खुला बजार सञ्चालन (Open Market Operations)

परिमाणात्मक साख नियन्त्रणका लागि केन्द्रीय बैंकले

खुला बजार सञ्चालन जस्तो मौद्रिक उपकरणको प्रयोग गर्दै आएको देखिन्छ। यसअन्तर्गत केन्द्रीय बैंकबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ऋणपत्र, सरकारी ऋणपत्रको क्रयविक्रय सञ्चालन हुने गर्दछ। खुला बजार सञ्चालन (Open Market Operations) का मुख्य दुई उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- क. वाणिज्य बैंकको रिजर्भलाई प्रभावित गरेर तिनको साख सिर्जना गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्नु।
- ख. यस उपकरणको प्रयोगद्वारा ब्याजको बजारदरलाई प्रभावित पार्नु जसले गर्दा वाणिज्य बैंकको साख नियन्त्रण गर्न सकियोस्।

खुला बजार कारोबार भनेको मुद्रा एवम् पुँजी बजारमा सरकारी प्रतिभूतिहरूको क्रयविक्रयको माध्यमबाट साख नियन्त्रण गर्नको लागि केन्द्रीय बैंकले अपनाउने एक विधि हो। जसअन्तर्गत केन्द्रीय बैंकले अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन सरकारी प्रतिभूतिहरू खरिद र बिक्री गर्ने गर्दछ। केन्द्रीय बैंकको यस कार्यले वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नगदकोष तथा ब्याजदरमा प्रभाव पार्ने गर्दछ। नगदकोषको प्रभावलाई परिमाण प्रभाव (Quantity Effect) तथा ब्याजदरको प्रभावलाई Rate of Interest Effect भनिन्छ। साख नियन्त्रणको संख्यात्मक विधिको रूपमा रहेको खुला बजार कारोबारअन्तर्गत सस्तो मुद्रा नीति, मुद्रा बजारमा सरकारी ऋणपत्रको परिमाणमा वृद्धि हुनेलगायतका प्रभावहरू रहने गर्दछन्। मुद्रा बजारमा भएको मुद्राको परिमाणमा घटबढ गर्नको निमित्त खुला बजार कारोबार केन्द्रीय बैंकले अपनाउने गरेको देखिन्छ। देशको केन्द्रीय

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

बैंकले सरकारी प्रतिभूतिहरूको क्रयविक्रय गरेर मुद्राको परिमाणमा परिवर्तन गरी संस्थाको नगद कोषको परिमाणमा परिवर्तन गरी तिनको साख सिर्जना गर्ने क्षमतामा नियन्त्रण राख्नु नै खुला बजार कारोबारको सिद्धान्त हो । यसले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको साख सिर्जना गर्नसक्ने क्षमतामा नियन्त्रण कायम राखी अत्यधिक कर्जा विस्तारमा अंकुश लगाउँदै मुद्रास्फीति जस्ता अवस्थालाई नियन्त्रणमा राख्ने गर्दछ ।

देशको मुद्रा तथा साखको अवस्था हेरी खुला बजार कारोबार सञ्चालन गर्ने गर्दछ । देशमा मुद्रा तथा साखको प्रसार कम भएको अवस्थामा अर्थात् आर्थिक संकट तथा मन्दीको अवस्थामा केन्द्रीय बैंक आफैले बैंक तथा वित्तीय संस्था तथा सर्वसाधारणबाट प्रतिभूतिहरू खरिद गर्दछ । यसले केन्द्रीय बैंकको साथमा रहेको नगदकोष बजारमा पुग्दछ । सर्वसाधारण, बैंक तथा वित्तीय संस्थामा मुद्रा जम्मा हुने र यसले तिनको साख सिर्जना हुने क्षमतामा विस्तार हुनपुग्छ । यसले मुद्रा बजारमा मुद्राको प्रसार गर्दछ, र आर्थिक गतिविधिलाई चलायमान बनाउँछ । अर्कोतर्फ अत्यधिक साख प्रसार तथा मुद्रास्फीतिको अवस्थामा भने केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको नगदकोषलाई घटाउनका लागि मुद्रा बजारमा प्रतिभूतिहरू बिक्री गर्दछ । केन्द्रीय बैंकको खुला बजार कारोबारले बजारको ब्याजदरमा प्रभाव पारेर पनि साख नियन्त्रण गर्नसक्छ । केन्द्रीय बैंकले खुला बजार कारोबारअन्तर्गत प्रतिभूतिहरू बिक्री गर्दा देशको नगदकोषको ठूलो भाग केन्द्रीय बैंकमा जम्मा हुनपुग्छ । यसले बजारमा नगदको आपूर्तिमा कमी ल्याउँछ । नगद रकमको आपूर्तिमा आएको कमीले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको साखको ब्याजदरमा वृद्धि गराउँछ । ब्याजदरमा वृद्धिको कारणले साखको माग घट्नपुग्छ, र साख संकुचन हुन्छ । अर्कोतर्फ केन्द्रीय बैंकले खुला बजारबाट प्रतिभूतिहरू खरिद गर्दा बैंकको नगदकोष बजारमा पुग्दछ । नगदको आपूर्तिले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको साखको ब्याजदर घट्न पुग्छ । ब्याजदरमा आएको कमीका कारण साखको माग बढेर जान्छ । यसरी ब्याजदरमा आएको कमीले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको साख विस्तार हुनपुग्छ, भने ब्याजदरमा आएको वृद्धिले साख संकुचन हुनपुग्छ । यसरी खुला बजार कारोबारको माध्यमबाट ब्याजदरमा प्रभाव पारेर

पनि केन्द्रीय बैंकले साखमा नियन्त्रण कायम राख्छ ।

बैंकदरका जस्तै खुला बजार कारोबारका पनि आफ्नै सीमाहरू रहेका छन् । खुला बजार कारोबारको सफल कार्यान्वयनका सम्बन्धमा J.M. Keynes का अनुसार खुला बजारलाई बृहत र सावधानीपूर्वक प्रयोग गरियो र यसको पूरकको रूपमा सार्वजनिक लगानी नीति र सार्वजनिक निर्माणको योजनामा प्रयोग गरियो भने यसले सफलता पाउन सक्छ । त्यस्तै, प्रो.हाट्रेका अनुसार खुला बजार कारोबारलाई बैंकदर नीतिको साथमा कार्यान्वयन गरिएमा यसले गैरमौद्रिक कारणहरूलाई प्रभावहीन बनाउन सक्छ । खुला बजार कारोबारका पनि आफ्नै सीमाहरू रहेका छन् :

- क. खुला बजार कारोबारको सिद्धान्तले मुद्रा तथा साखको चलनचल्तीको वेगमा स्थिरता हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता बोकेको हुन्छ । तर यो वेगलाई अन्य कुराहरू जस्तै; मानिसको प्रवृत्ति, चलनचल्तीमा मुद्राको मात्रा आदिले प्रभावित हुनाले तुरून्तै नियन्त्रणमा ल्याउन सकिँदैन ।
- ख. केन्द्रीय बैंकले बजारमा बढी प्रतिभूतिहरूको क्रयविक्रय गर्दा प्रतिभूतिहरूको क्रय मूल्य र विक्रय मूल्य भिन्नाभिन्नै किसिमको हुने कारणले नोक्सान हुनसक्ने सम्भावना रहन्छ । यस्तो अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले नोक्सान सहेर पनि खुला बजार कारोबार सञ्चालन गर्नुपर्ने हुनसक्छ ।
- ग. खुला बजार कारोबारले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नगदकोषको अनुपात स्थिर रहनुपर्ने अनुमान गरेको हुन्छ । तर व्यवहारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो नगदकोषको अनुपातमा समय/समयमा परिवर्तन गरिरहेका हुन्छन् । नगदकोषको अनुपातमा वृद्धि भएमा खुला बजार कारोबार प्रभावहीन हुने सम्भावना रहन्छ ।
- घ. खुला बजार सिद्धान्तले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू आफ्नो नगदकोषमा भएको परिवर्तन अनुसार ऋण तथा लगानीमा परिवर्तन हुन तयार हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता राख्छ । तर व्यवहारमा आर्थिक गतिविधि चलायमान छैन भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नगदकोषमा वृद्धि गरेता पनि ऋण तथा

लगानीमा भने वृद्धि गर्न सक्दैनन् ।

- ड. खुला बजार कारोबारको सफलताका लागि केन्द्रीय बैंकसँग बजारमा बिक्रीको लागि राखिएका सम्पूर्ण प्रतिभूतिहरू किन्नका लागि आवश्यक नगद कोष र बजारबाट माग भएबराबरको प्रतिभूतिको संख्या हुनुपर्दछ ।
- च. केन्द्रीय बैंकले आफूसँग भएका सबै प्रतिभूतिहरू बजारमा बिक्री गर्न सक्दैनन् । तर बजारमा भएका प्रतिभूतिहरू भने सजिलै किन्नसक्छ । यसले खुला बजार कारोबारबाट साख नियन्त्रणभन्दा साख विस्तार गर्न सजिलो हुन्छ ।
- छ. अर्थशास्त्री प्रो. एसचीम (Prof. Aschheim) का अनुसार खुला बजार परिचालनको सफलताका लागि बैंकको दण्डदर Penal Rate हुनु आवश्यक हुन्छ । यदि केन्द्रीय बैंकले यस प्रकारको दण्ड दर नतोकेको अवस्थामा वाणिज्य बैंकको साखको मागमा वृद्धिले कर्जा विस्तार हुनपुग्छ । यस्तो अवस्थामा साख विस्तार रोक्न केन्द्रीय बैंकबाट जारी प्रतिभूतिहरूको बिक्री नहुने सम्भावना रहन्छ । तर यदि बट्टाको पेनालदर भएमा ब्याज बजारदरभन्दा बढी भएमा बैंकहरू अतिरिक्त वित्तीय सहायताको लागि केन्द्रीय बैंकमा आउन सजिलै तयार हुँदैनन् ।
- ज. खुला बजार कारोबारको सफल परिचालनका लागि केन्द्रीय बैंकले साख नियन्त्रणका लागि निष्कासन गरेका प्रतिभूतिहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाले खरिद गर्दछन् । तर, यी संस्थाले मुद्राको संग्रह गर्न थालेमा भने केन्द्रीय बैंकको साख नियन्त्रणको यस उपायले भने काम गर्न सक्दैन ।

मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा खुला बजार उपकरणको प्रयोग : नेपालको सन्दर्भ

देशको केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना २०१३ वैशाख १४ गते भएको हो । त्यसबेला सर्वसाधारणबीच नेपाली नोटको बानी बसाउनुपर्ने, नेपाली बजारमा नेपाली नोट चलनचल्तीमा ल्याउनुपर्ने, वाणिज्य बैंकलाई नियमन, निर्देशन गर्नुपर्ने, सरकारको

बैंकको रूपमा कार्य गर्ने लगायतका अवस्थाले केन्द्रीय बैंकको आवश्यकता देशलाई थियो । त्यसैले केन्द्रीय बैंकको स्थापनाको उद्देश्य पनि त्यतिबेला समयसापेक्ष नै थियो । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०१२ ले नेपाल राष्ट्र बैंकको काम, कर्तव्य तथा अधिकारलाई व्यवस्थित गरेको थियो । देशमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति, प्रविधिको प्रयोग, आर्थिक तथा व्यापारिक क्रियाकलापमा विस्तार, वित्तीय प्रणालीमा प्रयोग हुने प्रविधि तथा वित्तीय उपकरण आदिको प्रयोगले सिर्जना भएको चुनौतीलाई समेट्दै केन्द्रीय बैंकको भूमिकालाई विस्तृत बनाउने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ तर्जुमा गरिएको थियो । उक्त ऐनको दफा ४ मा बैंकका उद्देश्यहरूअन्तर्गत अर्थतन्त्रको दिगो विकासको निमित्त मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता कायम गर्नको लागि आवश्यक मौद्रिक तथा विदेशी विनिमय नीति निर्माण गरी सोको व्यवस्थापन गर्ने तथा बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व र आवश्यक तरलतालाई प्रवर्द्धन गर्ने व्यवस्था छ । यस्तै दफा ५ मा बैंकको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्थाअन्तर्गत मूल्य स्थिरता कायम गर्न आवश्यक मौद्रिक नीति तर्जुमा गर्ने र सो नीति कार्यान्वयन गर्ने/गराउने, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको अन्तिम ऋणदाताको रूपमा कार्य गर्ने व्यवस्था राखिएको छ । यसरी नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिको तर्जुमा गर्दै आएको छ । ऐनमा तोकिएका उद्देश्य पुरा गर्न मौद्रिक नीति तर्जुमा गरिने तथा मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्य, रणनीति र अन्तिम लक्ष्य हासिल गर्न आवश्यक पर्ने विभिन्न उपायमध्ये अन्य उपकरणका अलावा खुला बजार कारोबार पनि महत्वपूर्ण मौद्रिक उपकरणको रूपमा रहेको छ ।

खुला बजार कारोबार

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ५ को उपदफा (१) (भू१) मा तरलता व्यवस्थापनको निमित्त आवश्यक उपकरणको माध्यमद्वारा खुला बजार कारोबार सञ्चालन गर्ने उल्लेख भएअनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले खुला बजार कारोबारअन्तर्गत विभिन्न उपकरणको प्रयोग गर्दै आएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक, खुला बजार कारोबार विनियमावली, २०७१ ले नेपाल राष्ट्र बैंकले

सञ्चालन गर्ने खुला बजार कारोबारलाई निर्देशित गरेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले खुला अर्थतन्त्रमा अप्रत्यक्ष रूपमा बजारमा मुद्राको प्रवाह बढाउने वा घटाउने अप्रत्यक्ष उपायको रूपमा यसलाई प्रयोग गर्दै आएको छ। यस उपकरणको माध्यमबाट वित्तीय प्रणालीमा थप रकम पठाउने वा तरलता प्रवाह गर्ने र वित्तीय प्रणालीबाट तरलता खिच्ने हुन्छ। खुला बजार कारोबारअन्तर्गत तरलता व्यवस्थापनका लागि प्रयोग हुने मौद्रिक उपकरणमा भने रिपो, ओभरनाईट रिपो, रिभर्स रिपो, निक्षेप संकलन, सोभै बिक्री, सोभै खरिद, स्थायी तरलता सुविधा प्रमुख रूपमा रहेका छन्। बैंकले मुद्रा बजारमा तरलताको अवस्था हेरी सञ्चालन गर्ने खुला बजार कारोबार अल्प, मध्यम तथा दीर्घकालीन गरी गरी तीन किसिमका छन्।

खुला बजार कारोबारका उपकरणहरू

खुला बजार कारोबार तरलता व्यवस्थापन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रयोग गर्ने अप्रत्यक्ष मौद्रिक उपकरण हो। यस्ता उपकरणलाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ;

१. तरलता प्रवाहमा प्रयोग हुने उपकरण: रिपो, ओभरनाईट रिपो, स्थायी तरलता सुविधा तथा सोभै खरिद (आउटराईट पर्चेज)।
  २. तरलता प्रशोचन गर्न प्रयोग हुने उपकरण : रिभर्स रिपो, निक्षेप संकलन, सोभै बिक्री (आउटराईट सेल)
  १. तरलता प्रवाहमा प्रयोग हुने उपकरणहरू
- क. रिपो

अन्तरबैंकदर एवम् बैंक तथा वित्तीय प्रणालीमा रहेको नगद मौज्जातलाई मुख्य आधार मान्ने गरिन्छ। यसबाहेक बैंक तथा वित्तीय संस्थाले तरलताको अभाव भएमा अन्य उपकरण जस्तै ओभरनाईट रिपो, वैधानिक तरलताको मागलाई समेत आधारको रूपमा लिने गरिएको छ। वित्तीय बजारमा कति तरलता प्रवाह गरिने हो ? सो सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंक, खुला बजार कारोबार विनियमावली, २०७१ को विनियम ३ बमोजिम गठन भएको खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिले निर्णय गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस प्रकार तरलता प्रवाह गर्दा धितोको रूपमा सरकारी ऋणपत्रको प्रयोग हुने गर्दछ। सामान्यतया वित्तीय बजारमा पठाउने तरलता रकमको बोलपत्रको सूचना बैंकको वेबसाईट (www.nrb.org.np) बाट प्रदान गरिन्छ। बोलकबोल भने Online Bidding System (OBSS) मार्फत हुने गर्दछ। बोलकबोलमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफूले लिन चाहेको रकम तथा सोको ब्याज उल्लेख गरी बोल गर्ने गर्दछन्। संस्थाले लिन चाहेको बहुमूल्य तथा बहुब्याजदरका आधारमा Weighted Average Ratio निकाली बोल रकमको बाँडफाँड Online Bidding System मार्फत देहायको सुत्रका आधारमा हुने गर्दछ।

बैंकले जारी गर्ने नियमित प्रकारको रिपोको अवधि सात दिनको रहेको छ। बैंकबाट जारी हुने यस प्रकारको रिपोमा नीतिगत दर (४.५ प्रतिशत) वा सो दरभन्दा कम दरमा बोल गर्न नपाइने व्यवस्था छ। स्वीकार गरिएको रकम बाँडफाँडको परिमाण भने Online Bidding System (OBSS) बाट निष्कासन हुने र

$$\text{Weighted Average Rate} = \frac{\sum (\text{Product of Accepted Amount} * \text{Interest Rate})}{\text{Accepted Amount}}$$

वित्तीय प्रणालीमा न्यून तरलताको अवस्था देखिएमा तरलता प्रवाह गर्नका लागि केन्द्रीय बैंकले रिपो उपकरणको प्रयोग गर्ने गरेको छ। यसको लागि बैंकिङ प्रणालीमा तरलताको अवस्थामा उल्लेखित

सोही परिणामको आधारमा खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयबाट रकम बाँडफाँड गरिने व्यवस्था छ। रिपो निष्कासनका दिन बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको (क, ख र ग वर्गका बैंक तथा

वित्तीय संस्थाको) यस बैंकमा रहेको खातामा नेपाल राष्ट्र बैंकले बाँडफाँड अनुसारको रकम जम्मा गरिदिने भएकोले तोकिएको समयवधिको लागि तरलता प्रवाह हुन जान्छ। यो उपकरणको प्रयोग नेपाल राष्ट्र बैंक, खुला बजार कारोबार विनियमावली, २०७१ बमोजिम गरिने व्यवस्था रहेको छ। यो उपकरणको बोलकबोलमा न्यूनतम रु.५० हजार र बढीमा रु.५० हजारले भाग गर्दा निःशेष भाग जाने अङ्कमा आह्वान रकमसम्म बोल गर्न सकिने व्यवस्था राखिएको छ।

रिपो उपकरणको निष्कासनमा बोलकबोल गर्दा बहुब्याजदर विधिको प्रयोग गरिन्छ। बोल गर्ने विधिको रूपमा उपकरणको बोलकबोल ब्याजदरमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। एकै संस्थाले अलग/अलग वा बहुब्याजदरमा पनि बोल गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ। बोलकबोलमा सहभागी बैंक तथा वित्तीय संस्थामध्ये सबैभन्दा बढी ब्याजदर बोल गर्ने संस्थालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी क्रमसँग आह्वान रकमसम्म बाँडफाँड गरिन्छ। खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयानुसार जारी हुने रिपो सम्बन्धमा बैंकको वेबसाईट www.nrb.org.np तथा obss.nrb.org.np मा सूचना प्रकाशन गर्ने व्यवस्था छ। रिपो उपकरणको बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको यस बैंकमा रहेको खातामा रकम जम्मा गर्नुअघि ती बोलकर्ताले बाँडफाँड अनुसारको रकमको ११० प्रतिशत रकम बराबरको सुरक्षणपत्र (आफ्नो स्वामित्वमा रहेको ट्रेजरी बिल वा विकास ऋणपत्र) धितोस्वरूप नेपाल राष्ट्र बैंकमा बुझाउनुपर्ने र भुक्तानी मितिका दिन रिपो रकम फिर्ता भुक्तानी भइसकेपश्चात् धितो स्वरूप राखेको सुरक्षणपत्र सम्बन्धित बोलकर्तालाई फिर्ता गरिने व्यवस्था छ। रिपो उपकरणको बोलकबोलमा सहभागी हुनु अगाडि बैंक तथा वित्तीय संस्था तथा नेपाल राष्ट्र बैंकबीच धितो रहने ऋणपत्र एवम् अन्य विषयका सम्बन्धमा अनिवार्य रूपमा मास्टर रिपचेज एग्रीमेण्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

ख. ओभरनाइट रिपो (Overnight Repo)

अल्पकालीन ब्याजदरमा आउने उतारचढावलाई न्यूनीकरण गर्दै ब्याजदरमा स्थायित्व कायम गर्ने र

मौद्रिक व्यवस्थापनलाई आधुनिकीकरण गर्ने उद्देश्यले आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमा ब्याजदर करिडोरको व्यवस्था गरिएको थियो। यसमा २०७६ मा संशोधन गरी ब्याजदर करिडोरअन्तर्गत Overnight रिपोको व्यवस्था गरिएको र यसको दर नीतिगत दरको रूपमा ४.५ प्रतिशत कायम गरिएको छ। ब्याजदर करिडोरअन्तर्गत तरलता प्रवाह गर्नका लागि Overnight रिपो उपकरणमा इजाजतपत्रप्राप्त क, ख र ग वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अघिल्लो दिनको आफ्नो स्वदेशी निक्षेप दायित्वको ०.२५ प्रतिशतसम्म हप्तामा एकपटक Overnight रिपो सुविधा वार्षिक ४.५० प्रतिशत ब्याजदरमा उपयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ। यो सुविधा प्राप्त गर्नका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले निवेदन दिँदा निवेदन दिनुभन्दा अघिल्लो दिन वा सो दिन बिदा भएमा सोभन्दा अघिल्लो दिनको उपलब्ध अन्तर बैंक ब्याजदर ४.५ प्रतिशतभन्दा माथि रहेको अवस्थामा मात्र विभागीय स्तरबाट यो सुविधा प्राप्त गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ।

ग. सोभै खरिद (Outright Purchase)

वित्तीय प्रणालीमा संरचनात्मक प्रकृतिको न्यून तरलताको अवस्था देखिएमा खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयानुसार वित्तीय प्रणालीमा तरलता प्रवाह (Inject) गर्न सोभै खरिद उपकरण प्रयोग गरिने व्यवस्था रहेको छ। यो उपकरणको निष्कासनमा नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकिएको दिनभित्र भुक्तानी मिति भएका ट्रेजरी बिल इच्छुक बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट “नेपाल राष्ट्र बैंक, खुला बजार कारोबार विनियमावली, २०७१” बमोजिम खरिद गर्दछ। यस उपकरणको बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको ट्रेजरी बिल नेपाल राष्ट्र बैंकले खरिद गरी सोवापत हुने रकम ती बोलकर्तालाई भुक्तानी गर्ने भएकोले वित्तीय प्रणालीमा तरलता प्रवाह हुन्छ। सोभै खरिद उपकरण बोलकबोल प्रक्रियाबाट निष्कासन हुन्छ। यो उपकरणको बोलकबोलमा बोल गर्दा मूल्यमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। यो उपकरणको निष्कासनमा बहुमूल्य विधिको प्रयोग हुने र बोलकबोलमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृतिप्राप्त क, ख र ग वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मात्र सहभागी हुनसक्ने व्यवस्था

रहेको छ । बोलवालाले आह्वान रकमको सीमासम्म एउटा सिरिजको ट्रेजरी बिलको लागि एउटा मात्र बोल गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यो उपकरणको बोलकबोल मूल्यमा गर्नुपर्ने भए तापनि बोल गरिएको मूल्यको आधारमा वार्षिक Yield Rate निर्धारण गरिन्छ र बोलकबोलमा सहभागी बैंक तथा वित्तीय संस्थामध्ये निर्धारित सबैभन्दा बढी वार्षिक Yield Rate बोल गर्नेलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी क्रमसँग आह्वान रकमसम्म बाँडफाँड गरिने व्यवस्था रहेको छ । सोभै खरिद उपकरणको बोलकबोलबाट खरिद गरिएको ट्रेजरी बिल अनुसार भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम नेपाल राष्ट्र बैंकले बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको यस बैंकमा रहेको खातामा जम्मा (Credit) गर्ने र बिक्री गरिएका ट्रेजरी बिलको स्वामित्व नेपाल राष्ट्र बैंकमा हस्तान्तरण हुने व्यवस्था रहेको छ जुन भुक्तानी मितिका दिन यस बैंकले खरिद गरेका ट्रेजरी बिलको भुक्तानी प्राप्त भएपश्चात् ती ट्रेजरी बिलमा यस बैंकको स्वामित्व स्वतः समाप्त हुनेछ । यो उपकरणको बिक्रीबाट आर्जित रकममा बिक्रीकर्ता बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई आयकर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ ।

घ. स्थायी तरलता सुविधा

बैंक तथा वित्तीय प्रणालीमा देखापर्ने तरलता समस्यालाई तत्काल सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले स्थायी तरलता सुविधा नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको अनुरोधमा प्रदान गर्दै आएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक अन्तिम ऋणदाताको रूपमा रहेर कार्य गर्दै आएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले यो सुविधा प्राप्त गर्नको लागि कारण खुलाउनुपर्ने व्यवस्था छ । स्थायी तरलता सुविधाको अवधि सात दिन रहेको छ भने यो सुविधा उपयोग गरेवापत बैंकदर (६ प्रतिशत) अनुसारको ब्याज तिर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै, यो सुविधा लिनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सरकारी ऋणपत्र (ट्रेजरी बिल्स, विकास ऋणपत्र) नेपाल राष्ट्र बैंकमा धितो राख्नुपर्नेछ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले स्वामित्वमा रहेका सुरक्षणपत्र/ऋणपत्र को ९० प्रतिशतसम्म मात्र स्थायी तरलता सुविधा प्राप्त गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । यो सुविधा राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभाग, विभागीय निर्णयबाट नै प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

आर्थिक वर्ष	रिपो दर (ब्याजदर कोरिडोर)	निक्षेप संकलन दर (ब्याजदर कोरिडोर)	स्थायी तरलता सुविधा
२०५८/५९	-	-	-
२०५९/६०	-	-	-
२०६०/६१	-	-	-
२०६१/६२	-	-	१.५
२०६२/६३	-	-	१.५
२०६३/६४	-	-	१.५
२०६४/६५	-	-	२
२०६५/६६	-	-	३
२०६६/६७	-	-	३
२०६७/६८	-	-	३
२०६८/६९	-	-	३
२०६९/७०	-	-	५
२०७०/७१	-	-	५
२०७१/७२	-	-	५

आर्थिक वर्ष	रिपो दर (ब्याजदर कोरिडोर)	निक्षेप संकलन दर (ब्याजदर कोरिडोर)	स्थायी तरलता सुविधा
२०७२/७३	५	३	७
२०७३/७४	५	३	७
२०७४/७५	५	३.५	७
२०७५/७६	४.५	३	६.५
२०७६/७७	५	३	६

२. तरलता प्रशोचन गर्न प्रयोग हुने उपकरण (रिभर्स रिपो, निक्षेप संकलन, आउटराईट पर्चेज)

क. रिभर्स रिपो

वित्तीय प्रणालीमा साधारण प्रकृतिको न्यून तरलताको स्थिति देखिएमा खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयानुसार अल्पकालीन अवधिको तरलता प्रशोचन गर्न रिभर्स रिपो प्रयोग गर्ने व्यवस्था छ। यस उपकरणको निष्कासनका दिन बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको यस बैंकमा रहेको खाताबाट रकम भिकिने भएकोले तोकिएको समयाका लागि तरलता प्रशोचन हुन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंक, अनुसन्धान विभागबाट प्रत्येक दिन प्राप्त बैकिङ प्रणालीमा विद्यमान तरलताको स्थितिबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग रहेको नगद मौज्जात तथा वाणिज्य बैंकहरुबीचको अन्तरबैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर तथा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरुबीच कारोबारको औसत ब्याजदर अनुसार वित्तीय प्रणालीमा तरलताको अवस्था निक्यौल गरिन्छ। मौद्रिक उपकरणको प्रयोग मुख्यतया सोही आधारलाई लिएर वित्तीय प्रणालीमा अधिक तरलता भए प्रशोचन गर्ने र न्यून तरलता भए प्रवाह गर्ने कार्य खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयानुसार नेपाल राष्ट्र बैंक, खुला बजार कारोबार विनियमावली, २०७१ बमोजिम गरिने व्यवस्था छ। यस उपकरणको निष्कासन बोलकबोल प्रक्रियाबाट रिपो उपकरणमा गरिने प्रक्रिया बमोजिम हुने व्यवस्था रहेको छ।

ख. सोभै बिक्री (Outright Sale)

वित्तीय प्रणालीमा संरचनात्मक प्रकृतिको अधिक तरलताको स्थिति देखिएमा खुला बजार कारोबार सञ्चालन समितिको निर्णयानुसार वित्तीय प्रणालीबाट दीर्घकालीन अवधिको तरलता प्रशोचन (Mop-up) गर्न प्रयोग हुने यो उपकरणको निष्कासनका दिन बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको खाताबाट बाँडफाँड अनुसारको रकम भिकिने भएकोले तोकिएको समयावधिको लागि तरलता प्रशोचन हुन्छ। त्यस्तै, उपकरणको निष्कासन बोलकबोल प्रक्रियाबाट हुने र बोलकबोल मूल्यमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने एकै संस्थाले अलग/अलग वा बहु-मूल्यमा पनि बोल गर्न सकिने व्यवस्था छ। बोलकबोल Online Bidding System को माध्यमबाट हुने र बोलकबोलमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृतिप्राप्त “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सहभागी हुन सक्दछन्। बोलकबोलमा न्यूनतम रु.५० हजार र बढीमा रु.५० हजारले भाग गर्दा निःशेष भाग जाने अङ्कमा आह्वान रकमसम्म बोल गर्न सकिन्छ। यो उपकरणको मूल्य बोलकबोलबाट निर्धारण हुने र बोलकबोलमा सहभागी बैंक तथा वित्तीय संस्थामध्ये सबैभन्दा बढी मूल्य (Price) बोल गर्ने संस्थालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी क्रमैसँग आह्वान रकमसम्म बाँडफाँड गरिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वामित्वमा ट्रेजरी बिल नरहेको अवस्थामा सोभै बिक्री उपकरणको बोलकबोल आह्वान गर्न अथवा निष्कासन गर्न नमिल्ने व्यवस्था छ। सोभै बिक्री उपकरणमा गरिएको लगानीको डिस्काउण्ट रकममा आयकर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ।

ग. निक्षेप संकलन (Deposit Collection)

वित्तीय प्रणालीमा असाधारण प्रकृतिको अधिक तरलताको स्थिति देखिएमा वित्तीय प्रणालीबाट तरलता प्रशोचन (Mop-up) गर्न यस निक्षेप संकलन उपकरण प्रयोगमा ल्याउने गरिएको छ। यो उपकरण अधिकतम ९० दिनको लागि निष्कासन गर्ने व्यवस्था छ। यस उपकरणको बोलकबोलमा सफल बोलकर्ताको यस बैंकमा रहेको खाताबाट रकम भिक्री नेपाल राष्ट्र बैंकले निक्षेपको रूपमा राख्ने हुनाले वित्तीय प्रणालीमा रहेको अधिक तरलता तोकिएको समयावधिको लागि प्रशोचन हुने गर्दछ। निक्षेप संकलन उपकरणको निष्कासन बोलकबोल प्रक्रियाबाट गरिने र बोलकबोल ब्याजदरमा (Interest Rate) गर्नुपर्ने व्यवस्था छ, भने उपकरणको निष्कासनमा बहुब्याजदर विधिको प्रयोग गरिने व्यवस्था छ। एकै संस्थाले अलगअलग वा बहुब्याजदरमा पनि बोल गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ। बोलकबोल Online Bidding System को माध्यमबाट गर्नुपर्ने र उपकरणको बोलकबोलमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृतिप्राप्त “क”, “ख” र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मात्र सहभागी हुनसक्ने व्यवस्था छ। बोलकबोलमा न्यूनतम रु.५ करोड र बढीमा रु.५ करोडले भाग गर्दा निःशेष भाग जाने अङ्कमा आह्वान रकमसम्म बोल गर्न सकिने र ब्याजदर बोलकबोलबाट निर्धारण हुने व्यवस्था छ। यो उपकरणको बोलकबोलमा सहभागी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमध्ये सबैभन्दा कम ब्याजदर बोल गर्ने संस्थालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी क्रमैसँग आह्वान रकमसम्म बाँडफाँड गरिन्छ। यो उपकरणको बोलकबोलबाट संकलन गरिएको निक्षेप रकम सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लगानी पोर्टफोलियो भएकोले सो रकमलाई अनिवार्य नगद मौज्जात (CRR) मा गणना गर्न नपाइने तर बैंकको निर्देशनबमोजिम कायम राख्नुपर्ने SLR

तथा Liquidity Ratio मा भने गणना गर्न पाइने व्यवस्था छ।

निष्कर्ष

मौद्रिक नीति कार्यान्वयनको लागि गरिने मौद्रिक व्यवस्थापनको कार्यअन्तर्गत प्रमुख रूपमा वित्तीय क्षेत्रको तरलतालाई अधिक वा न्यून हुन नदिने रहेको हुन्छ। वित्तीय प्रणालीमा देखिएको नियमित, आकस्मिक तथा संरचनात्मक खुला बजार कारोबारअन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न मौद्रिक उपकरणको प्रयोग गरी वित्तीय प्रणालीको तरलतालाई कुशलतापूर्वक व्यवस्थापन गर्दै आएको छ। खुला बजार कारोबारअन्तर्गतका क्रियाकलापले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नगद कोषलाई प्रभावित गर्दछ। खुला बजार कारोबारमार्फत बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नगद कोषमा तुरुन्तै प्रभाव पार्ने हुनाले तिनको साख सिर्जना गर्ने क्षमतामा समेत प्रभाव पार्दछ। खुला बजार कारोबार, समय एवम् परिमाणको सम्बन्धमा लचिलो हुने भएकाले वित्तीय प्रणालीमा यसले सकारात्मक प्रभाव पार्दछ। तरलता न्यून भएको वा तरलताको अभाव रहेको अवस्थामा ब्याजदर बढ्ने, लगानीको लागि यथेष्ट रकमको अभाव हुने, कर्जाको ब्याजदर उच्च हुँदा उत्पादन लागत बढ्ने, यसले मुद्रास्फीति बढाउने र लगानी निरूत्साहित हुने अवस्था आउँछ। अर्कोतर्फ बजारमा अधिक तरलताको अवस्था हुँदा ब्याजदरहरू न्यूनस्तरमा झर्ने, यसबाट बचत प्रोत्साहित नहुने, उपभोग बढ्ने, माग बढ्न जाँदा त्यसले मुद्रास्फीति बढ्नसक्ने, न्यून ब्याजदरको कारण कमसल परियोजनामा कर्जा प्रवाह हुनसक्ने, पुँजी पलायन हुने जस्ता समस्या देखा पर्नसक्छन्। यस कुरालाई ध्यानमा राखी मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनको नेपाल राष्ट्र बैंकले खुला बजार कारोबारअन्तर्गतका मौद्रिक उपकरणको प्रयोगद्वारा कुशलतापूर्वक तरलता व्यवस्थापन गर्दै आएको छ।

नेपालमा कृषि कर्जा : सुनौलो इतिहास, निराशाजनक विगत, सुधारिएको वर्तमान र ...भविष्य

● हिमप्रसाद न्यौपाने*

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कृषि कर्म जस्तै बाली लगाउन बीउबिजन, मलखाद, किटनाशक औषधि खरिद गर्न, खनजोत गर्न, बाली भित्र्याउन ज्याला, सिँचाइको लागि ट्युबवेल वा वोरिड गाड्न, पशुपन्छीपालन, माछापालन, यस्ता कामको लागि आवश्यक यन्त्र-उपकरण खरिद तथा भण्डारण गृह, शीतघर निर्माण, ढुवानी, वजारीकरण आदिमा प्रवाह गर्ने कर्जालाई कृषि कर्जा भनेर बुझ्न सकिन्छ। किस्ताबन्दीमा प्रवाह भएको कर्जा लगानी प्रयोजनको लागि र उत्पादनको लागि छोटो अवधिको कर्जा प्रवाह गरिन्छ। राष्ट्रिय प्राथमिकता तोकिएका क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नु बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्तव्यको रूपमा लिइन्छ। वित्तीय क्षेत्रको विकासले आर्थिक विकासलाई सघाउँछ। कृषि क्षेत्रमा प्रवाह हुने कर्जाले कुल गार्हस्थ्य उत्पादन बढाएको पाइन्छ। साथै यसले कृषकको आम्दानी बढाइ गरिवी घटाउन र सामाजिक अवस्थामा सुधार ल्याएको पाइन्छ। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरेर निर्देशित कर्जा होस् वा अनुदान दिएर यस क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहको लागि जोड दिएको पाइन्छ। नेपालमा कृषि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नकै लागि वि.सं. २०२४ मा नेपाल राष्ट्र बैंकसमेतको लगानीमा सरकारबाट कृषि विकास बैंक स्थापना गरिएको हो।

नेपालमा अपेक्षित रूपमा कृषि क्षेत्रको विकास हुन नसक्नुमा पर्याप्त र धान्न सकिने स्तरको ब्याजदरमा कृषि कर्जाको उपलब्धता नहुनु हो भन्ने गरिन्छ। तर कृषि विकासको लागि कृषि कर्जाभन्दा कृषि पूर्वाधार

अझ महत्वपूर्ण हुन आउँछ। सबैजसो विकासशील मुलुकहरूमा यस्तै समस्या रहने गरेको छ। तथापि केही मुलुकले विशेष सहूलियतसहित बाध्यकारी व्यवस्था गरेका हुन्छन्। प्रस्तुत लेखमा नेपालमा कृषि कर्जाको महत्व, अवस्था, विगतमा भएका प्रयास, नेपालका तीन छिमेकी देशहरूले गरेका केही प्रबन्धहरू, कृषि कर्जालाई दिगो बनाउन सरकारी स्तरबाट जोड दिनुपर्ने विषयमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ।

कृषि अर्थतन्त्र र खाद्य सुरक्षाको अवस्था

नेपाल परम्परादेखि नै कृषिप्रधान देशको रूपमा परिचित छ। २०७६ सालमा आइपुग्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २६.५ प्रतिशत योगदान (अर्थतन्त्रको सबैभन्दा ठूलो क्षेत्र) दिनुका साथै कृषिमा निर्भर जनसंख्या ६०.४ प्रतिशत रहेको आधारमा नेपाललाई कृषि प्रधान देश भनिएको हो।

नेपालको संविधान, २०७२ को मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुने र खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक रहेको छ। यसको लागि देशमा पर्याप्त खाद्यान्न उत्पादन हुन जरुरी छ। नेपाल भोकमरीसम्बन्धी सूचकाङ्क, सन् २०१९ मा २०.८ स्कोरका साथ गम्भीर वर्ग (९.९ भन्दा कम स्कोर भएमा कम जोखिम, १० देखि १९.९ मध्यम, २० देखि ३४.९ गम्भीर, ३५ देखि ४९.९ डरलाग्दो, ५० भन्दाबढी अत्यन्तै डरलाग्दो) मा परेको छ। ११७ देशमध्ये नेपाल

*निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

भोकमरीसम्बन्धी सूचकाङ्कमा ७३औं स्थानमा रहेको छ। पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र अनुसार नेपालमा खाद्य सुरक्षामा रहेको परिवार ४८.२ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसको अर्थ बहुसंख्यक परिवार कुनै न कुनै रूपमा जोखिममा रहेको बुझ्न सकिन्छ।

दिगो विकास लक्ष्य र कृषि क्षेत्र

संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले पारित गरी लागू गरिएको सन् २०३० सम्म हासिल गरिने दिगो विकासका लक्ष्य अनुसार चरम गरिबी (दैनिक १.२५ अमेरिकी डलरभन्दा कममा बाँच्नुपर्ने अवस्था) अन्त्य गर्ने, भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षाको लागि दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने, जीवनस्तर उकास्न अतिकम विकसित देशहरूको आर्थिक वृद्धि तीव्र बनाउने अर्थात् कम्तीमा सात प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न नेपालले कृषि क्षेत्रमा व्यापक लगानी बढाउनु आवश्यक छ।

किन कृषि क्षेत्र कर्जाको लागि असीमित सम्भावना भएको क्षेत्र हो ?

बैंक तथा वित्तीय संस्था सञ्चालनका केही विश्वव्यापी सिद्धान्तहरू जस्तै; सुरक्षा, तरलता, लगानी विविधता, मुनाफा र राष्ट्रिय प्राथमिकता आदिको आधारमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ। नेपालमा नेपाली अर्थतन्त्रको आधारको रूपमा रहेको कृषिमा तोकिएको न्यूनतम सीमासम्म लगानी गर्नु उनीहरूको कर्तव्य हो। अर्थतन्त्र वलियो भए मात्र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्चालन सम्भाव्यता पनि दिगो हुनसक्छ।

नेपाली अर्थतन्त्रको मुल आधार कृषि नै हो। कुल गार्हस्थ उत्पादनमा करिब २७ प्रतिशत योगदान हुनु, करिब ६० प्रतिशत जनता जीविकोपार्जनको लागि कृषिमा आश्रित हुनु, नेपालले गर्ने निर्यातमा कृषि उपज अलैंची, अदुवा, जडिबुटी, चियाको उल्लेख्य हिस्सा हुनुले कृषिमा लगानी बढाउनु आवश्यक छ। कृषिप्रधान मुलुक नेपालले वर्षेनी करिब रु.२०० अर्बको कृषिजन्य वस्तु आयात गर्दछ। विदेशी मुद्राको भरपर्दो स्रोत नभएको अवस्थामा त्यस्ता वस्तु यहीं उत्पादन गर्नसके आयात प्रतिस्थापन गरी अर्थतन्त्रलाई केही मात्र भए पनि आत्मनिर्भर बनाउन टेवा मिल्दछ।

भूपरिवेष्ठित देश भएकोले मलेसिया, सिङ्गापुर, चीनको कोष्टल भागमा जस्तै नेपालमा औद्योगिक विस्तार गर्न सकिँदैन, न त यहाँको शिक्षाको स्तर र बहुसंख्यक जनसंख्याको सीपको अवस्था, बजारको अवस्था (स्केलको फाइदा नभएको), कच्चा पदार्थको उपलब्धता आदि कारणले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता नै हासिल गर्न सकिन्छ। त्यसैले नेपालले औद्योगिक क्षेत्रमा भन्दा कृषिमा लाभ हासिल गर्नसक्छ।

खाद्य सम्प्रभुता र दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न कृषि उत्पादन बढाउन जरुरी छ। मान्छेले हवाइजहाज, कम्प्युटर, रकेट जे जे बनाए पनि खान त खेतबारीमा उब्जने अन्न तरकारी फलफूल नै पर्दछ। नेपालमा खेतीयोग्य जमिन प्रशस्त भएको र जनसंख्या पनि काम गर्नसक्ने उमेरका भएको कारण कृषि क्षेत्रले भरपुर फाइदा लिनसक्छ। अतः यसमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले लगानी बढाउन सक्ने ठाउँ छ।

औपचारिक क्षेत्रबाट प्रवाह हुने कृषि कर्जाको उत्पादकत्वसँगको सम्बन्ध

विभिन्न अनुभवसिद्ध अध्ययनले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह भएका कृषि कर्जा र उत्पादकत्वको बीच सकारात्मक सम्बन्ध रहेको पाइएको छ। स्वपूँजी वा अनौपचारिक क्षेत्रबाट हुने लगानीको तुलनामा बैंक कर्जा लगानी भएका परियोजनामा उत्पादकत्व बढी भएको पाइएको छ। औपचारिक क्षेत्रबाट प्रवाह हुने कर्जामा परियोजना तयार गर्न, उन्नत प्रविधिको प्रयोग, लगानीको अनुगमन, सुरक्षा कवच (बीमा) जस्ता कारणले प्रकोपबाट जोगाउन उल्लेख्य मद्दत गरेको हुन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंक, धनगढीले कैलाली जिल्लामा गरेको अध्ययनमा औपचारिक माध्यमबाट कर्जा लिएका कृषकहरूको प्राविधिक कार्यकुशलता कर्जा नलिएका कृषकको तुलनामा बढी रहेको पाइएको थियो। आयाज र हसन (२०११), दुबे (२०१२) ले पाकिस्तानमा, देवी (२०१२) ले भारतमा गरेको अध्ययनको निष्कर्ष पनि कृषि कर्जाले उत्पादकत्व बढाउँछ भन्ने नै रहेको थियो।

नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था

२०१० सालमा सहकारी विभागको गठन भएपछि संगठित कृषि कर्जाको सुरुआत भएको हो । सहकारी ऐन, २०१९, को कार्यान्वयन र कृषि विकास बैंकको स्थापना २०२४ सालमा भएपछि कृषि कर्जामा उल्लेख्य सुधार भएको पाइन्छ । २०७६ पुस मसान्तमा कृषि क्षेत्रका विभिन्न शीर्षकमा रु.२९८ अर्ब कर्जा प्रवाह भएको छ, जुन बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल कर्जाको १०.१ प्रतिशत हो । २०७६ माघ मसान्तसम्ममा ब्याज अनुदान प्रदान हुने कृषि तथा पशुपन्छी कर्जा २२,३२४ जनानामा प्रवाह भएकोमा रु.४७ अर्ब १६ करोड बक्यौता रहेको छ ।

कृषि कर्जाको आवश्यकता र पहुँच

कृषि कर्मको प्रकृति हेरी खनजोत, बीउ, मल, ज्याला, किटनाशक औषधि, बाली भित्र्याउने आदि कामको लागि चालू पुँजी र जग्गा लिजमा लिनुपर्ने लिज रकम, मेसिनरी जस्तै ट्र्याक्टर, थ्रेसर, सिँचाइको लागि डिप बोरिङ, पम्प, वेयरहाउस र अन्य मेसिनहरू आदिको लागि दीर्घकालिन पुँजी आवश्यक पर्दछ । यसरी हेर्दा कुल कर्जामा ६० देखि ७० प्रतिशत चालू पुँजी र बाँकी दीर्घकालीन पुँजी आवश्यक पर्ने देखिन्छ । कर्जा पनि अन्न बाली, पशुपालन, कुखुरापालन, मत्स्यपालन, फलफूल खेती आदिको लागि उत्पादन हुन लाग्ने समय फरकफरक हुने भएकोले कर्जाको साँवा ब्याज भुक्तानी गर्ने समय पनि फरक पर्न

कृषि कर्जाको प्रदेशगत वितरण (२०७६)

प्रदेश	कृषि कर्जा कृषि क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धि (agri-GDP) प्रतिशत	GDP मा कृषि क्षेत्रको योगदान प्रदेशगत (प्रतिशत) #	GDP मा प्रदेशको कृषि उत्पादनको योगदान (प्रतिशत)
१	१८.१	३६.७६	२१.७
२	१७.३	३९.९४	१९.०
बागमती	४९.०	१३.०६	१७.९
गण्डकी	१८.७	२९.९४	१०.५
५	२२.४	३०.९३	१६.०
कर्णाली	६.४	३२.८७	४.८
सुदूरपश्चिम	१०.१	३८.१४	१०.१
राष्ट्रिय स्तर	२२.८	२६.९८	१००

कृषि, वन र मत्स्यपालनसमेत ।

माथि तालिकामा कृषि कर्जा कृषि जीडीपीको अनुपात, जीडीपीमा कृषि क्षेत्रको योगदान प्रदेशगत र समग्र जीडीपीमा कृषि क्षेत्रको योगदान देखाइएको छ । यस अनुसार कृषि कर्जा कृषि जीडीपी अनुपात बागमती प्रदेशमा सबैभन्दा बढी ४९ प्रतिशत र कर्णाली प्रदेशमा सबैभन्दा कम ६.४ प्रतिशत रहेको छ । औसतमा २२.८ प्रतिशत रहेकोमा प्रदेश नं ५ र बागमतीबाहेक अन्य सबै प्रदेशमा औसतभन्दा कम रहेको छ ।

सकछ । त्यसैले लगानी र उत्पादन प्रयोजनको लागि कर्जा प्रकार फरक हुनुपर्दछ ।

विभिन्न अध्ययनले समग्र कृषि क्षेत्रको समस्या उल्लेख गर्दा चौथो, पाँचौ (खेती गर्ने किसानसँग पर्याप्त जग्गा नहुनु, समयमा उन्नत बीउ, मलखाद, किटनाशक औषधिको आपूर्ति नहुनु, उत्पादनपछि बिक्रीको समस्या, सिँचाइ जस्ता मुख्य कारण छन्) कारणमा पर्याप्त कृषि कर्जाको अभाव भन्ने औँल्याएको पाइन्छ । देशका सबैजसो स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा स्थापना

भएको, सबै जिल्लामा लघुवित्त वित्तीय संस्थाको शाखाहरू स्थापना भएका, विकास बैंकका शाखा विस्तार भएका कारण उल्लेख्य मात्रामा कर्जा विस्तार भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले पछिल्लो पटक आ.व. २०४८/४९ मा तेस्रो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण गर्दा ३९ प्रतिशत उत्तरदाताले कर्जा लिएको, ८६.८२ प्रतिशतले अनौपचारिक क्षेत्रबाट, २०.२९ प्रतिशतले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट र दुवैबाट ७.११ प्रतिशतले कर्जा लिएको जनाएका थिए। त्यसपछि २०७० मा चौथो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण गर्ने तयारी गरे पनि सर्वेक्षण कार्य हुन सकेन। नेपाल राष्ट्र बैंकले कुल कर्जाको १० प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नेपनि व्यवस्था गरेकोमा उक्त लक्ष्य लगभग पूरा भएको छ। कृषि क्षेत्रमा १० प्रतिशत कर्जा पर्याप्त हो त? अवश्य होइन। कृषि कर्जा कृषि जीडीपीको न्यून अनुपातले यो पर्याप्त नरहेको प्रष्ट पार्दछ। अतः ग्रामीण कृषि कर्जा सम्बन्धमा विस्तृत सर्भे तत्काल आवश्यक छ। यसबाट सरकार, नियामक निकाय र बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई प्रत्यक्ष फाइदा छ। सरकारलाई वित्त नीतिमार्फत सहूलियत दिन आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न, नियामक निकायलाई कर्जाको आवश्यकता कति हो आकलन गर्न र नीतिगत व्यवस्था गर्न तथा बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई कृषकको आवश्यकता अनुसारको कर्जा प्रडक्ट तयार गर्न उपयोगी हुन्छ।

नेपालमा कृषि कर्जाको व्यवस्था

१. सहकारी विभागदेखि कृषि विकास बैंकको स्थापना

२०१० सालमा सहकारी विभाग गठन, सहकारी ऐन, २०१९ तर्जुमा र सहकारी विकास बैंकको स्थापना, कृषि विकास बैंकको स्थापना नेपालमा कृषि कर्जा विस्तारको लागि पहिलो चरणमा भएका संगठित प्रयास मान्न सकिन्छ (हे. बक्स १)।

२. प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जादेखि उत्पादनशील कर्जा (कृषि कर्जाको पुनरागमन)

आर्थिक वर्ष २०६६/६७ न्यून आर्थिक वृद्धि, दोहोरो अङ्कको मूल्य वृद्धि (खाद्य), शोधनान्तर घाटाको वर्ष रह्यो। वि.सं. २०३१ देखि सुरु गरिएको, आ.व. २०६०/६१ मा सात प्रतिशत अनिवार्य रहेको

बक्स १: इतिहासमा कृषि कर्जा

२०१० सालमा तत्कालीन सरकारले सहकारी विभाग खडा गरी सहकारी संस्थामार्फत कर्जा दिने व्यवस्था गर्‍यो। संस्थागत माध्यमबाट कर्जा प्रदान गर्न स्थापित सहकारी संस्थाहरूलाई वित्तीय

सहायता उपलब्ध गराउन २०१९ सालमा सहकारी ऐन, २०१९ अन्तर्गत सहकारी बैंक स्थापना गरियो। २०२४ सालमा कृषि विकास बैंक स्थापना गर्दा सहकारी बैंक कृषि विकास बैंकमा परिणत गरी सहकारी ऐन खारेज गरियो। नेपाल राष्ट्र बैंकको रु. २५ लाखसमेत शेयर पुँजी राखेर सरकारी बैंकको रूपमा कृषि विकास बैंकस्थापना गरियो। पछि आ.व. २०३३/३४ मा उक्त पुँजी वृद्धि गरी रु.३ करोड पुऱ्याइयो जुन कुल पुँजीको २३ प्रतिशत रहेको थियो।

कृषि कर्जाको अवस्था र क्षेत्रगत माग सम्बन्धमा अध्ययन गर्न आ.व.२०२६/२७ मा पहिलो पटक मोटर बाटो पुगेका २२ जिल्लाका ५२ पञ्चायतमा कृषि कर्जा सर्वेक्षण गरियो। संस्थागत क्षेत्रबाट २१ प्रतिशत र अनौपचारिक क्षेत्रबाट ७९ प्रतिशत कर्जा प्रवाह भएको परिणाम आयो। कृषि कर्जालाई थप व्यवस्थित गर्न २०२९ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकमा कृषि कर्जा विभाग गठन गरियो। विभागले कृषि विकास बैंकले आर्थिक वर्ष सुरु हुनुअघि तयार गर्ने कार्य योजना, सरकारको कृषि विकास नीति, योजना आयोगको लक्ष्य अनुसार कृषि कर्जा प्रवाह गर्न पुनर्कर्जा योजना तयार गर्ने कार्य गर्दथ्यो। आ.व.२०३३/३४ मा पहिलो कृषि कर्जा सर्वेक्षण गरेको सात वर्षपछि कृषि कर्जा पुनरावलोकन सर्वेक्षण गरियो जसअनुसार संस्थागत क्षेत्रबाट ४२ प्रतिशत कर्जा प्रवाह भएको पाइएको थियो। तेस्रो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण आ.व.२०४८/४९ मा आइपुग्दा औपचारिक क्षेत्रबाट २०.२९ प्रतिशत कर्जा प्रवाह भएको निचोड आएको थियो। यसको अर्थ हामी यसै बीचमा उल्टो बाटो हिँड्न सुरु गरेका रहेछौं।

समय	व्यवस्था
२०३१	साना क्षेत्रमा निक्षेपको पाँच प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
२०३३	निक्षेपको सात प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
२०४२	कुल कर्जाको १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
२०४८	कुल कर्जाको १२ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
२०६०/६१	सात प्रतिशत रहेको कर्जालाई क्रमशः घटाउँदै आ.व.२०६४/६५ देखि अनिवार्य नहुने व्यवस्था ।
२०६७/६८	उत्पादनशील क्षेत्रमा औसतमा रहेको १० प्रतिशत कर्जालाई तीन वर्षमा दोब्बर बनाउने कार्ययोजना पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था (कृषिमा तीन प्रतिशत मात्र रहेको) ।
२०६९/७०	कृषि र जलविद्युतमा पुनरकर्जा छ प्रतिशत कायम ।
२०७०/७१	कृषि र जलविद्युतमा पुनरकर्जा पाँच प्रतिशत कायम, कृषि, उर्जा र उत्पादनशील क्षेत्रमा कुल कर्जाको २० प्रतिशत २०७२ असारमा पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था (कृषि र उर्जामा १२ प्रतिशत) ।
२०७१/७२	कृषि र जल विद्युतमा पुनरकर्जा चार प्रतिशत कायम, 'ख' र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्थाले २०७३ असार मसान्तमा उत्पादनशील क्षेत्रमा क्रमशः १५ र १० प्रतिशत प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था ।
२०७२/७३	गरिबी बढी रहेका मध्य तराईका जिल्लाहरू र कर्णाली र सूदुर पश्चिमका ११४ गाविस र चार नगरपालिकामा कृषि र साना व्यवसायलाई प्रोत्साहन गर्न एक प्रतिशतमा पुनरकर्जा दिने व्यवस्था ।
२०७३/७४	उत्पादनशील कर्जाको न्यूनतम सीमा २० प्रतिशत राखी कृषि र उर्जामा रहेको १२ प्रतिशतलाई १५ प्रतिशत बनाइएको । २०७४ असार मसान्तमा तोकिए बमोजिमको कर्जा प्रवाह नगर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई बैंकदरमा हर्जाना लगाउने व्यवस्था ।
२०७४/७५	उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाह भएका कर्जाको ५० प्रतिशत CCD ratio गणनामा छुट गर्ने । कृषिमा १० प्रतिशत, उर्जामा पाँच प्रतिशत, पर्यटन पाँच प्रतिशत र अन्य पाँच प्रतिशत गरी २०७५ असार मसान्तमा २५ प्रतिशत पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था ।

प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा आ.व. २०६४/६५ बाट पूर्णतः हटेपछि (आ.व.२०६३/६४ मा दुई प्रतिशत कायम थियो) २०६६ असारमा कृषि क्षेत्रमा कर्जा जम्मा तीन प्रतिशत र कृषि विकास बैंक बाहेकका बैंकको जम्मा १.१ प्रतिशत मात्र कर्जा रहेको थियो । यस परिस्थितिलाई ध्यान दिई आ.व २०६७/६८ को मौद्रिक नीतिमा उत्पादनशील क्षेत्रहरू कृषि, उर्जा, पर्यटन, घरेलु तथा साना उद्योग क्षेत्रमा तत्कालमा रहेको औसत १० प्रतिशतबाट ३ वर्षभित्र २० प्रतिशत पुऱ्याउने (कम भएकाले) योजना पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

३. सहूलियतपूर्ण कर्जासम्बन्धी व्यवस्था

व्यवसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा ब्याज अनुदान कार्यविधि, २०७३ अनुसार अनुदान दिने व्यवस्थालाई २०७५ मा दायरा बढाई सहूलियतपूर्ण कर्जामा ब्याज अनुदानसम्बन्धी कार्यविधि तयार गरिएको र यस अनुसार ती क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्दा सरकारले ब्याज अनुदान दिने र बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आधारदरमा दुई प्रतिशत थप गरेर कर्जा प्रवाह गर्नसक्ने व्यवस्था गरियो । बीमाको ७५ प्रतिशतसम्म प्रिमियम सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था गरियो । कर्जा सुरक्षण

निगमबाट यस्ता कर्जा सुरक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइयो ।

नीतिगत व्यवस्थाले के फरक पर्दछ ?

आ.व.२०६०/६१ मा सात प्रतिशत रहेको २०६४ बाट प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा अनिवार्य नहुने व्यवस्था गरिएपश्चात् कृषि क्षेत्रमा कर्जा घट्दै गएर २०६४ असारमा छ प्रतिशत रहेकोमा २०६५ मा ४.५ प्रतिशत र २०६७ जेठमा तीन प्रतिशतमा आइपुग्यो । कृषि विकास बैंकबाहेकका बैंकको कर्जा एक प्रतिशतमा सीमित भयो । यसको साटो कर्जा रियलस्टेटतर्फ बढ्यो, घर जग्गाको मूल्य अकासियो र समग्रमा वित्तीय स्थायित्वमा खलल् पुग्नजाने भएकोले यस क्षेत्रमा कर्जा सीमा तोक्ने र धितोमा सीमा लगाउनुपरेको थियो । २०६७ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार कृषि, उर्जा, पर्यटन क्षेत्रमा लगानी बढेकोले हाल कृषिका केही क्षेत्र जस्तै माछापालन, पशुपालन, वेमौसमी तरकारी खेती जस्ता केही क्षेत्रका गतिविधि उत्साहित बनाउने खालको छ । २०६७ जेठमा कृषिमा रु.२२ अर्ब कर्जा रहेकोमा २०७६ पुसमा रु.२९८ अर्ब (कुल कर्जाको १०.१ प्रतिशत) कर्जा रहेको छ । यसले समग्र उत्पादन, मूल्य र आयातमा सकारात्मक प्रभाव पारेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

कृषि कर्जा सम्बन्धमा केही छिमेकी देशहरूको अनुभव

भारत

भारतीय रिजर्भ बैंकमा प्राथमिकताप्राप्त कर्जा र ग्रामीण कर्जासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्ने, अनुगमन गर्ने, सरकारले प्रायोजन गर्ने कर्जासँग जोडिएका रोजगारी कार्यक्रम जस्तै; प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम कार्यान्वयनको ढाँचा तयार गर्ने कार्य रुरल प्लानिङ क्रेडिट विभागले गर्दछ । सेड्युल कमर्सियल बैंकहरूले कुल कर्जाको १८ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा र यसभित्र आठ प्रतिशत साना र सीमान्तकृत कृषकमा सात प्रतिशत ब्याजदरमा लगानी गर्नुपर्दछ । कृषि कर्जाको साथसाथै किसानहरूको चालू प्रकृतिको गर्जो टार्न किसान क्रेडिट

कार्ड (करिब ६ करोड ६२ लाख सक्रिय कार्ड प्रचलनमा रहेको) को चलन सन् १९९८ देखि नै चलेको छ । तीन वर्षमा नवीकरण गरे पुग्ने, बाली चक्र अनुसार साँवा व्याज तिर्नमिल्ने र दीर्घकालीन तथा अल्पकालीन कर्जा प्रवाह गरिने भएकोले अल्पकालीन कर्जा पनि बाली चक्रलाई ध्यान दिई कर्जा तिर्ने अवधि निर्धारण र कर्जा वर्गीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । बाली बीमा, न्यूनतम समर्थन मूल्य, अनुदानमा मल बीउ उपलब्ध हुने भएकोले किसानलाई उत्पादनमा लागत कम पर्न गई प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढेको छ । विश्व खाद्य कार्यक्रमले सन् २०१८ मा प्रकाशन गरेको एग्रिकल्चर ओरियन्टेसन इन्डेक्समा भारतको स्कोर ०.८३ रहेको छ, जुन राम्रो मानिन्छ । नेशनल बैंक फर एग्रिकल्चर एण्ड रुरल डेभलपमेण्ट (नावार्ड) ले २०१६ मा कृषि कर्जाको आवश्यकता सम्बन्धमा गरेको सर्वेक्षण अनुसार मागको ७२ प्रतिशत आपूर्ति संस्थागत स्रोतबाट भएको पाइएको थियो । आर्थिक वर्ष २०१५/१६ मा कृषि कर्जा कृषि जीडीपीको अनुपात ५१.५६ प्रतिशत रहेको छ । भारतमा बैंकहरूले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा ४० प्रतिशत कर्जा (जसमध्ये कृषि क्षेत्रमा १८ प्रतिशत), रुरल डेभलपमेण्ट बैंकले ७५ प्रतिशत कर्जा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्दछ । भारतमा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा प्रमाणपत्र उपकरणको रूपमा सन् २०१६ देखि प्रचलनमा रहेको छ । भारतीय रिजर्भ बैंकले उक्त प्रमाणपत्र खरिद बिक्री गर्ने प्लेटफर्म आफ्नो कोर बैंकिङ सिस्टम (e-Kuber) मा उपलब्ध गराउँछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा प्रवाह गरेको कर्जाको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्दछन् र आफ्नो बढी भएको प्रमाणपत्र प्रिमियमसहित बिक्री गर्न पाउँछन् (अप्रत्यक्ष लगानीलाई पनि मान्यता दिइएको छ र बैंक तथा वित्तीय संस्था तोकिएको प्रतिशतभन्दा बढी लगानी गर्न तत्पर हुन्छन्) । यस्तो प्रमाणपत्रको आ.व. २०१७/१८ मा भा.रु.३,२७४ अर्बको कारोवार भएको थियो । त्यस्तै, भारतमा आ.व. १९८८/८९ देखि कम्प्युटराईज्ड ल्याण्ड रेकर्ड सिस्टम सुरु गरिएको र हाल धेरैजसो प्रदेशका ९० प्रतिशतसम्म जग्गा अनलाइनबाट हेर्न वा रोक्का राख्न सकिने प्रणाली

विकास गरिएको छ । यसबाट कारोबारमा शीघ्रता आउनुका साथै दोहोरो पर्न जाने समस्याबाट छुटकारा मिलेको छ ।

चीन

कम्युनिष्ट पार्टी अफ चाइना नेसनल कांग्रेसले निर्देश गरेबमोजिम प्राथमिकताको आधारमा पिपुल्स बैंक अफ चाइना र चाइना बैंकिङ रेगुलेटोरी कमिसनले मातहतका निकायमा कर्जासम्बन्धी व्यवस्थाको सर्कुलर जारी गर्दछ । चीनले खाद्य सुरक्षा र औद्योगिकीकरणको आधारको लागि कृषि उत्पादनलाई उत्तिकै जोड दिएको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान करिब आठ प्रतिशत र रोजगारीका हिसाबले ३५ प्रतिशत योगदान कृषि क्षेत्रले दिन्छ । कृषि कर्जा कृषि जीडीपी अनुपात सन् २०१८ मा ४६.८ प्रतिशत रहेको थियो । गरिबी निवारण र कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरणको लागि विभिन्न मोडल अपनाइएको छ । कृषिमा विशिष्टीकृत संस्थाको रूपमा स्थापना गरिएको एग्रिकल्चर बैंक अफ चाइना र एग्रिकल्चर डेभलपमेण्ट बैंक अफ चाइना (ग्लोबल प्रणालीगत जोखिम भएका संस्थामा पर्ने) कृषि कर्जा प्रवाहको लागि मुख्य बैंकको रूपमा रहेका छन् । त्यसबाहेक रुरल बैंक हजारौंको संख्यामा कार्यरत छन् । फलस्वरूप सन् १९७८ देखि २०१२ सम्म आइपुग्दा अन्नबाली ९० प्रतिशत, कटन दोब्बर, तेलहन पाँच गुणा, फलफूल ३० गुणा, मासु आठ गुणा उत्पादन बढाएको छ भने उक्त अवधिमा किसानको वास्तविक आय वार्षिक रूपमा सात प्रतिशतले बढेको छ । त्यस्तै घरपरिवारको जीवनस्तर मापन गर्ने Engel's coefficient उक्त अवधिमा वार्षिक १०.५ प्रतिशतले सुधार आएको थियो । यो सबैको प्रयासको फलस्वरूप कोरोना प्रकोपअघि गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या शून्यमा रहेको घोषणा गर्ने तयारी गरिएको थियो । चीनमा जग्गा जमिन व्यक्तिको नभई समुदाय र सरकार मातहत रहन्छ । सन् २००७ को सुधारपछि ग्रामीण जमिन बिक्री गर्न पाइने अधिकारसमेत नभएको, बिक्री गर्न नपाइने तर कन्ट्याक्टच्युएल अधिकार भएको र बिक्री गर्न पाइने अधिकार भएको तीन प्रकारको स्वामित्व रहेको हुन्छ । धितोको रूपमा कर्जा परियोजना,

ऋणीको ग्यारेन्टी र रुरल प्रोपर्टी राइट्स (जुनसुकै स्वामित्व भए पनि) राख्न सकिन्छ । कर्जा नीतिलाई वित्तीय नीति र मौद्रिक नीतिले सुविधा प्रदान गरेको हुन्छ । गरिबी निवारणको लागि घर परिवारलाई पाँच प्रतिशत र परियोजनाको लागि तीन प्रतिशत ब्याज अनुदान, विभिन्न कृषि कर्जामा ७५ देखि ८० प्रतिशतसम्म बीमा प्रिमियम सरकारले व्यहोर्छ । लघु कर्जामा प्राप्त ब्याजमा कर छुट, लघुवित्तीय संस्थाहरूले ग्रामीण क्षेत्रमा कर्जा विस्तार गरेको आधारमा बोनस पाउने व्यवस्था रहेको छ । मौद्रिक नीतिबाट ग्रामीण वित्तीय संस्थाहरूलाई कम अनिवार्य मौज्जात कायम गरे हुने व्यवस्था, त्यस्ता संस्थाहरूलाई पुनरकर्जाको व्यवस्था आदि छन् । ३० वर्षसम्म जमिन लिजमा दिने व्यवस्था, कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था, गरिब परिवारको डाटावेस भएकोले गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरू एकसाथ सञ्चालन गर्न सकिने, बजार मूल्यलाई प्रभाव पार्नेगरी न्यूनतम समर्थन मूल्य तय र खरिद गर्ने व्यवस्थाले कृषकको आय र जीवनस्तर बढाउनको साथै कर्जाको प्रभावकारिता पनि बढाएको छ ।

पाकिस्तान

स्टेट बैंक अफ पाकिस्तानमा एग्रिकल्चरल क्रेडिट एण्ड माइक्रोफाइनान्स डिपार्टमेण्टले कृषि र लघुवित्तीय कर्जाको नीतिगत व्यवस्था र प्रुडेन्सियल रेगुलेसन जारी गर्दछ । विश्व खाद्य कार्यक्रमले सन् २०१८ मा प्रकाशन गरेको एग्रिकल्चर ओरियन्टेसन इन्डेक्स (AOI) अनुसार सन् २०१६ मा पाकिस्तानको स्कोर ०.३५ रहेको छ भने कृषि कर्जा कृषि जीडीपी अनुपात ५०.२ प्रतिशत रहेको छ । एग्रिकल्चर क्रेडिट एडभाईजरी कमिटीले आगामी वर्षको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने कर्जाको लक्ष्य तोकिदिन्छ र वर्षको अन्त्यमा त्यो लक्ष्य पूरा गरेको हुनुपर्दछ । बैंकले आफ्नो संरचनामा कृषि कर्जाको लागि अलग्गै विभाग वा इकाई गठन गर्ने, कृषि कर्जाको लागि अलग्गै शाखा तोक्ने, भौगोलिक क्षेत्र र कृषिका विभिन्न क्षेत्रगत कर्जा योजना तयार गरी सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत गराई लागू गर्नुपर्ने, बाली बीमा व्यवस्थाको मेकानिजम तयार गर्नुपर्ने लगायतका व्यवस्था रहेको छ । कृषि ऋणको

लागि निवेदन दिएको १० दिनभित्र स्वीकृत वा अस्वीकृत गरिएको कारणसहित लिखित जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था छ । १० लाख रुपैयाँसम्मको कर्जा विना धितो प्रवाह गर्नसक्ने व्यवस्था छ । कर्जाको प्रकृति अनुसार बाली नभित्र्याएसम्मको लागि अल्पअवधिको कर्जा र एक वर्षभन्दा बढी अवधिको कर्जा प्रदान गर्न सकिने र वर्ष सकिएपछि स्वतः नवीकरण हुने व्यवस्था छ । साथै, मेसिन उपकरण, फार्म विकास, नर्सरी आदिको लागि एक वर्षदेखि १० वर्ष अवधिको कर्जा प्रवाह गर्न सकिने, पशुपालनको लागि ग्रेस अवधिसमेत १० वर्षको लागि कर्जा प्रवाह गर्न सकिने र बाली र पशु बीमा अनिवार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । पाकिस्तानमा सन् १९८४ मा स्थापना भएको कृषि विकास बैंक (Zarai Taraquati Bank Ltd-ZTNL) ले कुल कृषि कर्जाको भण्डै ५० प्रतिशत कर्जा विस्तार गर्दछ ।

के नेपालमा कृषि कर्जा पर्याप्त छ ?

विश्व खाद्य संगठनले सन् २०१८ मा प्रतिवेदनका साथ Agriculture Orientation Index (AOI) प्रकाशित गरेको छ । यसले देशका बैंकले कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गरेको कर्जाको सापेक्षिक महत्व देखाउँछ । देशको कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ्य उत्पादनलाई कृषि क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जा र व्यापार क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जाबाट index गणना गरेर प्राप्त हुने परिसूचक अनुसार नेपालको यस क्षेत्रमा कर्जा आवश्यक भन्दा कम भएको

देखिन्छ । AOI एकभन्दा कम भएमा कृषि क्षेत्रमा योगदानको तुलनामा कृषि कर्जा कम रहेको र एकभन्दा बढी भएमा कृषि क्षेत्रको योगदानभन्दा कृषि कर्जा पर्याप्त रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

माथिको तालिकाबाट नेपालमा कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा कृषि क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा कम रहेको अवगत गर्न सकिन्छ । AOI एकको वरिपरि भएको राम्रो अथवा बढी भएको राम्रो मानिन्छ । श्रीलंका, माल्दिभ्स र भारतको अवस्था राम्रो रहेको तर नेपालका अवस्था कमजोर रहेको देखिन्छ । (हे. तालिका)

प्रतिवेदनले कृषि कर्जामा बढी व्याजदर र धितोको व्यवस्था जस्ता समस्या औल्याएको छ । विकासशील देशमा कृषि क्षेत्र व्यवसायिक भइनसकेको र जीवन निर्वाह गर्ने प्रकारको भएकोले औपचारिक कर्जाको पहुँच कम भएको निष्कर्ष उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालमा कृषि कर्जाका समस्या

कृषि कर्जा प्रायजसो साना हुने भएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्राथमिकतामा पर्दैन । त्यसमाथि उच्च व्याजदर, व्यापारिक कर्जा जस्तै कर्जा दिएको अर्को महिनाबाट किस्ता सुरु गर्ने जस्तो अव्यावहारिक कर्जा प्रडक्ट, धितो अभाव जस्ता कारणले कर्जामा

देशको नाम	Agriculture Orientation Index (AOI) २००५	Agriculture Orientation Index (AOI) २०१६
बंगलादेश	०.४९	०.३९
भुटान	०.१०	०.३१
भारत	०.६०	०.८३
पाकिस्तान	०.४४	०.३५ (१९९४ मा ०.७१ रहेकोमा पछिल्ला वर्षमा घट्टदै गएको)
माल्दिभ्स	०.९७	०.९३ (२००७ मा १.९७ उच्च बिन्दुमा पुगेको)
श्रीलंका	०.५५	१.१३ (२०१२ मा १.८३ सम्म पुगेको)
नेपाल	०.०८	०.१६३

पहुँच सहज छैन ।

कृषि विकास रणनीति २०१५-३५ अनुसार नेपालमा प्रति परिवार खेती गर्ने जमिनको क्षेत्रफल औसतमा ०.६ हेक्टर रहेको छ ।

देशमा ०.५ हेक्टरभन्दा कम क्षेत्रफल जमिनको स्वामित्व भएका किसान ५१.१ प्रतिशत छन् । प्रतिकिसान जमिन अत्यन्त कम रहेकोले कृषि जीवन निर्वाहको लागि मात्र रहेको छ अर्थात् व्यावसायिक बन्न नसक्ने देखिन्छ । सहूलियतपूर्ण कर्जा र कृषि कर्जा मिनाहा हुने र सित्तैमा सरकारले वितरण गरेको हो भन्ने धारणा सर्वसाधारणमा रहेका कारण कुनै योजनाविना कर्जा लिन बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पुग्ने गरेको पाइन्छ । कृषकहरूमा पनि व्यावसायिकताको कमी देखिन्छ । यसका अलावा कर्जा स्वीकृत गराइदिने आशा देखाई ऋणीहरूबाट रकम असुल गर्ने दलालहरू पनि पाइन्छ । जसले गर्दा वास्तविक ऋणी औपचारिक च्यानलसम्म पुग्न पाउँदैन । कतिपय अवस्थामा बैंकका कर्मचारीले पनि अलग्गै लाभको माग गर्ने गरेको गुनासाहरू आउने गर्दछन् ।

कृषि कर्म मौसममा निर्भर गर्ने र प्राकृतिक प्रकोप, रोगव्याधिले बढी असर गर्दछ । कृषकहरूमा यस्तो प्रकोप सहनसक्ने क्षमता अत्यन्त कमजोर हुन्छ । अतः कृषि कर्मलाई जोखिमबाट बचाउन बीमा गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । तथापि प्रचलनमा रहेको कृषि बीमा व्यवस्था किसानमैत्री र व्यवहारिक नभएको गुनासो रहेको छ । नेपालमा कृषि कर्जाको लागि अलग्गै कर्जा वर्गीकरण र नोक्सानी व्यवस्था गरिएको छैन । अर्थात् व्यावसायिक कर्जा र कृषि कर्जामा समान व्यवहार छ । कृषि कर्ममा खेतबारी खनजोत, बाली लगाउन, बाली भित्र्याउन र उत्पादन बिक्री गर्ने समयसम्मको चक्रलाई समेट्नेगरी कर्जा प्रडक्ट तयार गर्न नियमनकारी निकायले व्यवस्था गरिदिनुपर्दछ । त्यस्तै पशुपालन, फलफूल खेती, माछा पालन आदिको लागि पर्याप्त अवधि (moratorium period) कायम गर्नसक्नेगरी कर्जा प्रडक्ट बनाउन निर्देशन दिन आवश्यक छ ।

कहाँ गल्ती गरियो ?

विश्वका अन्य देशहरू कृषिमा लगानी बढाउन

कृषि बैंक स्थापना गरिरहेको समयमा नेपालमा कृषि क्षेत्रमा लगानी बढाउन स्थापना गरिएको कृषि विकास बैंकलाई स्थापनाको ४० वर्षपछि पुनर्संरचना गर्ने नाममा वाणिज्य बैंकमा रुपान्तरण गरियो । कृषि कर्जाको लागि तयार गरेको संरचना अरु क्षेत्रमा प्रभावकारी हुन सकेन, न हाँसको चाल न बकुल्लाको चालमा पुग्यो । चीनमा कृषि विकास र कृषि बैंकको काम गर्ने दुई बैंक छन् । पाकिस्तानमा सन् १९८४ मा स्थापना भएको कृषि विकास बैंक (Zarai Taraquiat Bank Ltd-ZTNL) ले कुल कृषि कर्जाको भण्डै ५० प्रतिशत कर्जा विस्तार गर्दछ । भारतमा ग्रामीण कर्जाको नियमन र सुपरिवेक्षणको लागि अलग्गै संरचना नावार्ड स्थापना गरेको छ । त्यस्तै उदारीकरणको मर्म विपरीत भनी राष्ट्रिय प्राथमिकतालाई नै विर्सेर प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जा अनिवार्य नगरी हटाइनु पनि अर्को गल्तीको रूपमा लिन सकिन्छ ।

हामी के गर्न सक्छौं ?

कृषि पेशामा आकर्षण कम भएका कारण बाध्यकारी कर्जा व्यवस्थाले मात्र कर्जा विस्तार हुन सक्दैन र भयो भने पनि दिगो हुँदैन । यस तथ्यलाई मनन गर्दै जीविकोपार्जनको लागि नभएर व्यावसायिक कृषि कर्ममा युवा जनशक्तिको आकर्षण बढाउन सरकारले वित्त नीतिमार्फत सहूलियत दिन आवश्यक छ । कृषि कर्जा प्रवाह गरेको आधारमा त्यसबाट प्राप्त हुने व्याज आयमा कर्पोरेट करमा छुट दिने हो भने बैंकहरू पनि आकर्षित हुन्छन् ।

कृषि कर्मलाई इज्जतिलो पेशाको रूपमा हेरिने गरिँदैन । किसान नै आफ्नो सन्तान किसान नबनोस्, सरकारी जागिर खाओस् बरु खाडी मुलुकतिर पुगेर मजदुरी गरौस् भन्ने सोच धेरै अभिभावकमा त्यत्तिकै आएको होइन । श्रमको सम्मान गर्ने परम्पराको विकास नभइसकेको अवस्थामा आर्थिक हैसियत उकास्न सकिएमा मात्र कृषि पेशामा आकर्षण बढाउन सकिन्छ । यसलाई इज्जतिलो पेशा बनाउन सरकारले केही हस्तक्षेप र प्रवर्द्धनकारी भूमिका निर्वाह गर्नसक्छ । सरकारले कृषि कर्म मात्र गर्नेलाई परिचयपत्र दिने, त्यसको आधारमा विभिन्न सुविधा दिने र पेशामा युवालाई आकर्षित गर्ने,

कृषिको लागि भौतिक पूर्वाधार (सिँचाइ, कृषि सडक, बजार) मा व्यापक लगानी गर्ने, जमिनको परीक्षण गरी प्रमाणपत्र दिने र उपयुक्त बाली सिफारिस गर्ने, कृषियोग्य जमिन खण्डिकरण भएकोले कृषिबाहेक अन्य प्रयोजनमा लगाउने नपाउने कानूनी व्यवस्था गर्ने, त्यस्ता जमिन मध्यमकाल र दिर्घकालको लागि लिजमा दिन कानूनी र संरचनागत व्यवस्था गर्ने (यसको लागि स्थानीय तहलाई जिम्मा दिन सकिन्छ), कृषि अनुदानलाई पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने, कृषि कर्जा, अनुदान दुरुपयोगलाई जघन्य अपराधमा वर्गीकरण गरी कडा कारवाहीको व्यवस्था गर्ने, कृषि बीमालाई (सबै प्रकारका) कृषि मैत्री र प्रभावकारी बनाउने, उत्पादनको न्यूनतम समर्थन मूल्य तोक्न र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सरकारको तदारुकता चाहिन्छ । कृषि पेशाबाट मात्र भएको आम्दानीबाट खरिद गर्ने कृषि उपकरणका साथै उनीहरूले प्रयोग गर्ने सवारी साधन खरिदलाई भन्सार छुट दिने, त्यस्ता सवारी साधनलाई अलग पहिचान दिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । कृषि उपज ओसारपसार गर्ने संकलन र बजार पुऱ्याउने सवारी साधनको अलग पहिचान हुने र त्यस्ता साधनले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था गर्न सकिएमा कृषकको अलग पहिचान बनाउन सकिन्छ । जसरी बंगलादेशमा गार्मेन्ट उद्योगलाई हरप्रकारले संरक्षण र प्राथमिकता दिइन्छ त्यसैगरी नेपालमा कृषिलाई विशेष व्यवस्था गरी युवालाई आकर्षित गर्न किन कन्जुस्याई गर्ने ?

नेपाल राष्ट्र बैंकमा कृषि कर्जा हेर्ने संरचना बनाउने, कृषि कर्जाको वर्गीकरण र नोक्सानी व्यवस्था पुनरावलोकन गर्ने, आगामी आर्थिक वर्षमा कृषि कर्जा र ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण गर्ने, कृषि विकास बैंकलाई नावार्ड जस्तो संस्था बनाउने, प्रादेशिक स्तरमा कृषि कर्जा बढाउन प्रादेशिक लक्ष्य तोक्ने, आगामी पाँच वर्षमा AOI लाई दोब्बर बनाउने, भारतमा जस्तै

प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा प्रमाणपत्रको कारोबार गर्ने व्यवस्था, किसान क्रेडिट कार्ड, लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको कन्सोलिडेसन र प्रादेशिक स्तरमा रहन प्रोत्साहन गर्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने कार्य राष्ट्र बैंकले गर्न आवश्यक छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने १० प्रतिशत कर्जा प्रवाह गरिसकेको र यसमा व्यापक सम्भावना रहँदारहँदै पनि हालकै जस्तो जमिनको उपयोग अवस्थामा सुधार नगरी, प्रकोपबाट जोगाउन किसानमैत्री प्रभावकारी बीमा व्यवस्था नगरी, बजार व्यवस्थामा सुधार नगरी (भर्खरै लकडाउनको समयमा देखियो पाँच किमि टाढा उत्पादन भएको तरकारी, दुध बजार पुऱ्याउन नसकी खेर गयो), उन्नत बीउ र मलखाद आपूर्तिको भरपर्दो व्यवस्था नगरी, सरकारबाट प्रदान हुने सहूलियत, अनुदान व्यवस्थित र पारदर्शी नबनाई र समग्रमा कृषि पेशामा आकर्षण नगरी नेपाल राष्ट्र बैंकले थप कर्जा प्रवाह गर्न लगाउनु वित्तीय स्थायित्वका हिसाबले जोखिमयुक्त हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जोखिम व्यवस्थापन यतिसम्म ठीकै हो, कृषि क्षेत्रमा थप कर्जा प्रवाह गराउन कृषि क्षेत्रको जानकार वा विज्ञहरूको सेवा आवश्यक पर्दछ । सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई त्यो व्यवस्था गर्न लगाउनु व्यावहारिक र व्यावसायिक हुँदैन । अतः यसको लागि कर्जा र मौद्रिक नीति होइन वित्त नीतिको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ । कृषि कर्जा प्रवाह गरेको आधारमा कर्पोरेट कर छुट दिने व्यवस्था र अहिले सञ्चालनमा रहेका संस्थाहरू कृषि विकासको लागि विशिष्टिकृत संस्थामा रुपान्तरण हुन चाहेमा २० वर्षसम्म करमा छुट दिने हो भने केही संस्थाहरू रुपान्तरण हुन्छन् । शीर्षकमा भविष्यको अघि खाली राखिएको छ त्यसमा आशालाग्दो वा अनिश्चित के भर्न उपयुक्त हुन्छ सम्बन्धित निकायको क्रियाकलापमा निर्भर गर्ने भएकोले अहिलेलाई खाली नै राख्नु उपयुक्त होला ।

English Section

NFRS implementation in Banks and Financial Institutions in Nepal

● Abhiyan Upadhyay*

Introduction

International Financial Reporting Standards (IFRS) are a set of accounting standards developed by the International Accounting Standards Board (IASB). These sets of accounting standards are also developed by respective countries, which basically include localizing the IFRS as per the needs of the nation. In Nepal, Accounting Standards are developed by the Accounting Standards Board (ASB). The ASB came into existence on 10 March 2003 as per the provisions of Nepal Chartered Accountants Act, 1997.

Earlier, International Accounting Standards Committee (IASC), formed in 1973, used to issue International Accounting Standards (IAS). Later, in 2001, International Accounting Standards Board (IASB) replaced the functions of IASC and began issuing International Financial Reporting Standards (IFRS). So, terms IAS and IFRS are used interchangeably and have the difference of a cutoff date only. IAS is thus being replaced by IFRS in the days to come, because IASB only issues IFRS. For example, IAS 11- construction contracts is now superseded by IFRS 15- Revenue from Contracts with Customers, IAS 17- Leases is now superseded by IFRS 16- Leases, IAS 18- Revenue is now superseded by IFRS 15- Revenue from Contracts with Customers. Both IAS and IFRS serve the same purpose of setting out the accounting norms and standards.

In Nepal however, there has only been ASB.

While adopting IFRS in Nepal, it took the standards of IAS as Nepal Accounting Standard and that of IFRS as Nepal Financial Reporting Standard (NFRS). Slowly and gradually, as and when IASB issues IFRS and replaces IAS, Nepal will also issue NFRS by replacing the NAS.

The Council meeting of ICAN (Institute of Chartered Accountants of Nepal) on 13 September 2013 decided to pronounce 27 NAS and 13 NFRS including interpretations by IFRICs (IFRS Interpretations Committee) and SICs (Standard Interpretations Committee) for implementation upon the recommendation from ASB. These standards are prepared in line with IAS, IFRS, IASB framework and all interpretations and are being phased in for implementation for different class of entities. Commercial Banks were required to publish NFRS complied Financial Statements from FY 2015/16 (FY 2072-73) and other financial institutions were required to comply with the same from 2016/17 (FY 2073-74).

The above deadline for compliance of NFRS in Commercial Banks and other financial institutions was not met on time. Financial statements of commercial Banks were in line with NFRS since FY 2074-75 (two years late) and that of other financial institutions were in line with NFRS since FY 2075-76 (two years late).

Reason for delay in implementation

Previous directive number 4 issued by Nepal Rastra Bank was not in line with NFRS. Directives

---

*Assistant Director, Nepal Rastra Bank

were necessary to be issued in line with NFRS. This took time because of inadequate time and practice of adoption of NFRS. Our neighboring country, India, from whom we learn various matters, is following IndAS, which is on the path of convergence with IFRS and is not compliant fully with it. This also took time because compliance with NFRS would result in distributable profits of commercial banks and other financial institutions to skyrocket, without any prudential measures. For example,

1. There would be accrual basis of income rather than cash basis- meaning that even in cases of interest on bad loans, banks and financial institutions could declare dividends on non prudent incomes.
2. Impairment computation by NFRS model would be far less than the ones mentioned by directive number 2, resulting in non prudent higher profits (with less provisioning on loans).
3. No any requirement of provision on Non Banking Assets by NFRS would result in add back of impairment on bad loans while booking NBAs, resulting in non prudent higher profits.

4. Due to adoption of NFRS, actuarial losses would only impact Statement of Other Comprehensive Income and would not reduce the retained earnings directly, resulting in inflated profits without measuring and recognizing losses.
5. As per NFRS 3, gain from bargain purchase from business combination is to be routed through Profit and Loss. Such provision would impact dividend distributable capacity by recognizing unrealized profit on non monetary assets. Similar is the case of goodwill which does not generate cash flow independently while performing business combination.
6. NAS 12 would mandate deferred tax assets to be recognized in Statement of Comprehensive Income. This would lead to distribution of assets that are being carried forward due to unused tax credits.

Only after resolving above issues, it was possible for Banks and Financial Institutions to comply with NFRS, and necessary directives could be issued. These numerous factors led to creation

Statement of distributable profit or loss
For the year ended . . . . . Asar 20 . . . . .
(As per NRB Regulation)

Bank
Current
Previous
Year
Year

Net profit or (loss) as per statement of profit or loss

Appropriations:

- a. General reserve
- b. Foreign exchange fluctuation fund
- c. Capital redemption reserve
- d. Corporate social responsibility fund

e.	Employees' training fund
f.	Other
Profit or (loss) before regulatory adjustment	
Regulatory Adjustment :	
a.	Interest receivable(-)/ previous accrued interest received (+)
b.	Short loan loss provision in accounts (-)/ reversal (+)
c.	Short provision for possible losses on investment (-)/ reversal (+)
d.	Short loan loss provision on Non Banking Assets (-)/ reversal (+)
e.	Deferred tax assets recognized (-)/ reversal (+)
f.	Goodwill recognized (-)/ impairment of Goodwill (+)
g.	Bargain purchase gain recognized (-)/ reversal (+)
h.	Actuarial loss recognized (-)/ reversal (+)
i.	Other (+/-)
Distributable profit (or) loss	

of Regulatory Reserve, by which all the non prudent escalation in incomes of Banks and Financial Institutions could be made non distributable, but effectively help in implementation of NFRS. Following format was prescribed by directive number 4, so that there would be compliance of NFRS, with prudent measures taken while adopting it. Though lately issued, Guideline on Recognition of Interest Income, 2019 also helped in creating consistency and prudent norms of income recognition by Banks and Financial Institutions.

Regulatory adjustment mentioned above would help effectively comply NFRS without escalating distributable profits of banks and financial institutions merely by adoption of NFRS.

Carve outs

Even though banks could now comply NFRS with greater degree, there were still few gaps that needed to be addressed. These gaps were addressed through carve outs. Carve outs are issued by ASB,

wherein the compliance of certain portions of given NFRS could be changed and made optional or mandatory. So that Banks and Financial Institutions could have enough time to prepare for the full adoption of NFRS, seven carve outs were issued by ASB. The 117th Meeting of the Accounting Standards Board, Nepal held on September 13, 2018 (Bhadra 28, 2075) resolved the following seven Carve-outs in NFRS with the alternative treatment and effective period of carve-outs. The carve-outs proceeding was initiated by Accounting Standards Board, Nepal following the request of the Commercial Banks of Nepal through Nepal Bankers Association which was endorsed by the meeting of NFRS Implementation Committee of Nepal Rastra Bank held on Bhadra 7, 2075 and was recommended to Accounting Standards Board, Nepal for its consideration and necessary action. The following seven carve-outs have been considered based on the specific request of the Banks and Financial Institutions regulated by Nepal Rastra Bank.

Carve -Out Number	NFRS/ NAS	Period of Carve-out	Nature	Reason
1	Para 19 of NFRS 10 : Consolidated Financial Statements	FY 2017-18 to FY 2019-20	Optional, but disclosure is required.	Subsidiaries of Banks and Financial Institutions may not necessarily have implemented NFRS. Thus, to resolve this issue while consolidating the books of accounts, alternative treatment of consolidation was allowed.
2	Para 33 of NAS 17 : Lease	FY 2017-18	Optional, but disclosure is required.	Lease computation of future expenses on the basis of agreement was difficult to compute. Thus, one year was given to commercial banks to compute operating lease payments under Straight Line Method.
3	Para 28 of NAS 28 : Investments in Associates and Joint Ventures	FY 2017-18 to FY 2019-20	Optional, but disclosure is required.	Associates and Joint Ventures of Banks and Financial Institutions may not necessarily have implemented NFRS. Thus, to resolve this issue while consolidating the books of accounts, alternative treatment of consolidation was allowed.
4	Para 2 of NAS 34 : Interim Financial Reporting	FY 2017-18 and FY 2018-19	Optional, but disclosure is required.	Since corresponding previous figure were not in compliant with NFRS, their figures were allowed to be voluntarily restated for the time being.
5	Para 58 of NAS 39 : Financial Instruments: Recognition and Measurement	FY 2017-18 to FY 2019-20	Not Optional	Impairment loss on loan and advances computed from NFRS perspective would be very low in comparison to that from NRB directives. So, for the time being, this carve out was made mandatory.
6	Para 9 of NAS 39 : Financial Instruments: Recognition and Measurement	FY 2017-18 and FY 2018-19	Optional, but disclosure is required.	Implementation of Effective Interest Rate on Deposits as well as Loans (by considering transaction costs, premiums or discounts, prepayments or similar options) was new to banking industry. Also, the software used by the banks and financial institutions did not support such computation.
7	Para AG 93 of NAS 39 : Financial Instruments: Recognition and Measurement	FY 2017-18 to FY 2019-20	Optional, but disclosure is required.	Due to impracticability to determine interest income on amortized cost, this carve out was introduced.

Effectively carve outs will end at some point of time. These are only temporary measures. Carve out number 2 has already expired and Banks and Financial Institutions shall now comply Leases as per NFRS without any relief.

Days ahead

Though delayed and with the help of carve outs, implementation of NFRS in banks and financial institutions have finally been made possible. However, once the carve outs get expired, effective mechanism for implementation of NFRS needs to be facilitated by Nepal Rastra Bank. Co-ordination with Institute of Chartered Accountants of Nepal and Nepal Bankers' Association has led

to where we are today. This co-ordination and co-operation needs to strengthen so that Nepal could be one of the countries which fully comply with international reporting standard. There are still two major hindrances to fully comply with NFRS: 1. Implementation of Effective Interest Rate Method and 2. Impairment computation of Loans and Advances by Incurred Loss Model by NAS 39 (currently applicable) or Expected Loss Model by NFRS 9 (which is soon to replace NAS 39 but has not been implemented yet). Competent authorities need to come up with the solution to these two hindrances that will challenge banking industry in Nepal while fully implementing NFRS.

Aspects of Cryptocurrency

● Anubhooti Regmi*

Background

Cryptocurrency is a digital medium of exchange that uses cryptography to secure financial transactions. Although the idea of cryptocurrency is deemed to be new it dates back to as early as 1980's. In 1983, the American cryptographer, David Chaum, introduced the idea of untraceable money.¹ Consequently several other prominent studies were done in the field of cryptocurrency. However, it was not until 2009 that the idea of cryptocurrency was found to be viable. Although Bitcoin is known to be the first fully operational cryptocurrency, two significant online currencies – B-Money and Bit Gold were formulated prior to Bitcoin but very not developed completely.² Following the birth of Bitcoin several other rival cryptocurrencies also known as altcoins (Ethereum, XRP, Litecoin, etc) were developed.

Cryptocurrency is a decentralized currency which works through technology called blockchain.³ Blockchain is resistant to any manipulation which makes it secure. Fundamentally, Cryptocurrency allows a system with following properties:⁴

- i. Inability of third parties to determine payee, time or amount of payments made by an individual.
- ii. Ability of individuals to provide proof of payment, or to determine the identity of the payee under exceptional circumstances.

- iii. Ability to stop use of payment media reported stolen.

Such properties were identified by the pioneer of cryptocurrency, David Chum.

In order to better understand cryptocurrency, it is equally vital to know how cryptocurrency is acquired. One of the most popular methods of obtaining cryptocurrency is by mining. Although there is multilayered process involved in mining, in short, miners verify the transactions and keep the infrastructure intact and receive block's coin in return.⁵ There are several other alternatives in acquiring cryptocurrency. It can be purchased with fiat currency or one can acquire it in exchange for their services or goods.

Legality of Cryptocurrency around the World

It is evident that almost all of the governments across the world have realized the pitfall of cryptocurrency. Most of the countries have restricted the use and investment of cryptocurrency so as to educate their citizens about the high volatility associated with cryptocurrency and most significantly the difference between fiat currencies, which are issued and assured by the state, and the cryptocurrencies which are in contrast unregulated. While most also realize that citizens who are willing to invest in cryptocurrency market do so at their own risk and make sure that they realize that no resource is accessible to them in case of any loss.

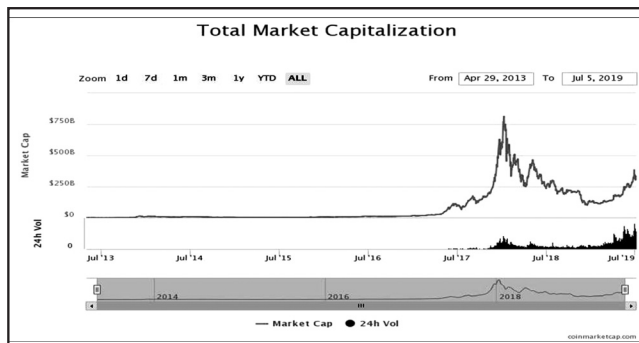
*Undergraduate Student, Economics and Mathematics

Current Uses of Cryptocurrency

As seen from the legal status of Cryptocurrencies, the number of countries that legalize cryptocurrency outweighs the number of countries that impose some form of restrictions. This readily infers that such digital currency is widely used in the global market. Although cryptocurrency is known to be less liquid as limited utility has adversely affected its intrinsic value, some of the companies ranging from fast food chain to travel company accept payment in terms of cryptocurrency. As of July 2, 2019 around 15078 venues accept bitcoin as a payment option.⁶ Expedia, Subway, Paypal, Microsoft Office, Overstock are among such companies. Apart from that there are several bitcoin ATM which allows both the purchase of Bitcoin as well as the sale of Bitcoin in exchange for cash. Currently, there are 1456 Bitcoin ATM in North America and around 320 in Europe and several Bitcoin tellers in South America, Africa, India and Australia.⁷

The Global Cryptocurrency Market

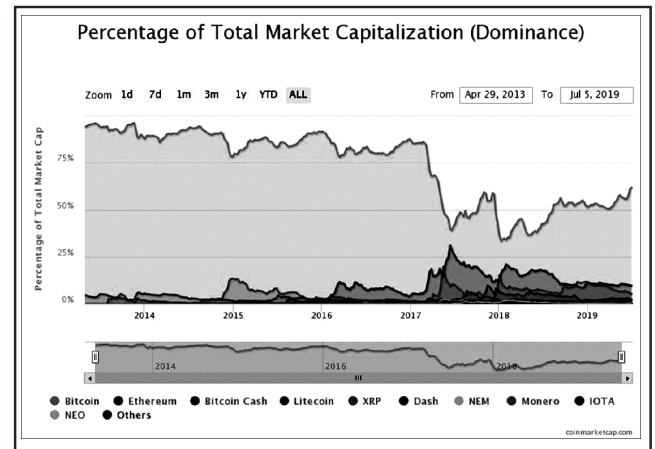
As of July 5, 2019, there are approximately 2318 cryptocurrencies and total market capitalization of \$318,733,317,541 and 24 hour volume was \$75,180,404,351.⁸

Source: <https://coinmarketcap.com/charts/>

Bitcoin has the highest dominance in the cryptocurrency market with about 61.87% of market capitalization. It is then followed by Ethereum (9.77%) and XRP (5.3%).

Bitcoin has the highest dominance in the cryptocurrency market with about 61.87% of market capitalization. It is then followed by Ethereum (9.77%) and XRP (5.3%).

Source: <https://coinmarketcap.com/charts/>

Benefits of Cryptocurrency in Existing Financial Environment

The use of cryptocurrency is said to bring about various vital reformations in current financial system primarily by targeting corruption, corporate red tape and lack of financial identity in developing country like Nepal.⁹

One of the biggest problems faced by developing countries is corruption, as they lack proper infrastructure to be able to track fund transfers. Bribes in the public sector have been estimated annually by the International Monetary Fund to be worth between \$1.5 and \$2trillion, or 2% of the global GDP.¹⁰ With use of blockchain such transactions can be easily identified as the data encompassed in the blockchain software is stored in many computers, which minimizes the risk of data loss. The encryption in cryptocurrency allows for greater security of data, while the tractability of transactions makes all transactions publicly available and searchable. There is no ambiguous or anonymous user, and since every transaction is traced, corruption can be prevented while transparency is enriched.¹¹

According to the 2017 World Bank Global Financial Index, financial inclusion in Nepal increased from 25 percent in 2011 to 45 percent in 2017.¹² However, this also implies that number of unbanked population in Nepal outweighs the number of banked population. Banks and Financial institutions in Nepal have not been able to reach

areas with higher number of unbanked population primarily because of high operational cost and lack of security. Unlike fiat money cryptocurrencies are not dependent on physical infrastructure and can be easily accessed with the use of internet. Thus, with rise in use of cryptocurrency developing country like Nepal can benefit from greater financial inclusion if internet services were to be expanded in such areas. Similarly, Nepal being a country heavily dependent in remittance, Nepal loses great amount money to remittance fees. Thus, with the use of cryptocurrency such loses can be abbreviated.

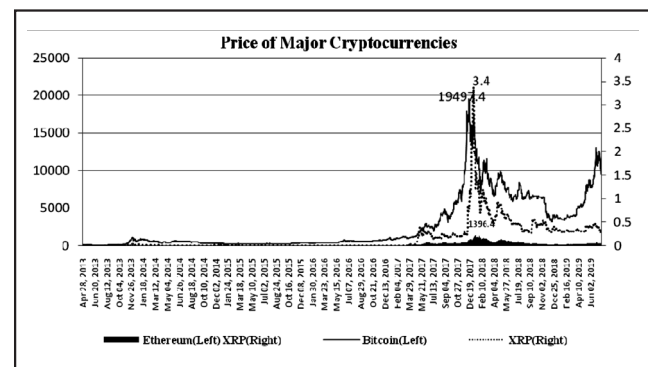
However, the use of cryptocurrency poses great threat to financial system primarily due to security concerns and lack of regulation. Thus, it is of great significance to identify and evaluate the costs of cryptocurrencies.

Concerns

Even though the rise of cryptocurrency was fueled by the need to address problems concerning personal privacy and security, cryptocurrency still poses security concerns. There have been multiple instances of theft which were irreversible unlike the theft of fiat currencies in regulated banking sector. Security is one of the urgent issues that need to be addressed. According to Coin Desk, each day, \$2.7 million is stolen from exchanges in 2018.¹³ However, there are other alternatives of storing cryptocurrency in order to protect it from such theft. Storing it offline in a local drive or external drive can be one of the potential solutions, however, it also prone to damage and theft. Thus, at the current technological state of cryptocurrencies the problem of security is of utmost urgency.

Similarly, excessive volatility also plagues the cryptocurrency market. The price of cryptocurrency on exchange changes drastically over a short period of time. Individuals with large cryptocurrency holding can easily influence the price of cryptocurrency. They do so by means of “buy wall” which means that “buy position” worth a lot of money is opened on a crypto trading platform. Regular investors who trade in small amounts upon noticing this big buy position that

has been opened interpret it to mean an imminent price increase.¹⁴ It is then further supported by the absence of regulation and limits thus, making the process of price manipulation unchallenging. The intangible and illiquid nature of cryptocurrencies creates an imbalanced financial environment and further worsens price volatility. This is because selling any assets in crypto market without affecting the value of the currency is not possible for the investors. Along with the price of digital currencies, the transaction fee changes drastically over the short period of time. This in turn undermines its function of storing wealth in order to transfer purchasing power from the present to the future and also the unit of account.

Source: <https://coinmarketcap.com/currencies>

Furthermore, decentralized and anonymous properties of cryptocurrency promote the rise of black market. Many illegal markets such as drug market are made more efficient by the use of cryptocurrency. To add numbers to this context, the total market for illegal drugs in the US and Europe is estimated to be around \$100 billion and €24 billion annually. The scale of illegal activity suggests that cryptocurrencies are transforming the way black markets operate by enabling 'black market e-commerce'. In effect, cryptocurrencies are facilitating a transformation of the black market. For instance, approximately one-quarter of all users (25%) and close to one-half of bitcoin transactions (44%) are associated with illegal activity.¹⁵

Money laundering, the process of concealing illegal money by passing it through a multilayered banking transfers to make it legitimate, is one of

the other major problem invited by the use of cryptocurrency. Money Laundering has become more prevalent with the rise of digital currency as it can be easily transferred between countries with little or no regulation. Digital currency as such can be easily bought by anyone with cash or other forms of untraceable means which results in inexplicable changes in money demand and increased volatility of international capital flows, interest, exchange rates and as a whole promotes monetary instability.¹⁶

One of the many concerns that arise from allowing investments in and the use of cryptocurrencies is the issue of taxation and tax evasion as such currency cannot be tracked. In this regard the challenge appears to be how to categorize cryptocurrencies and the specific activities involving them for purposes of taxation. This matters primarily because whether gains made from mining or selling cryptocurrencies are categorized as income or capital gains invariably determines the applicable tax bracket.¹⁷ The governments all around the globe heavily rely on the generated revenue; however, with these issues the process of attaining fair amount of revenue becomes difficult. However, some of the countries have imposed some sorts of regulation on use of such digital currencies. Even though some of the nations have imposed financial regulations on the use of cryptocurrency, developing nations face great deal of problem in doing so.

Likewise, Cryptocurrency may be used as a medium of exchange but is less frequently used than traditional money for varied reasons. Firstly, unlike government-backed fiat currencies, cryptocurrencies are not legal tender. Consumers and businesses are likely to be hesitant to place their trust in a decentralized computer network of pseudonymous participants that they may not completely understand.¹⁸ Secondly, the high and ever changing transactions cost also serves as one of the hindrance for cryptocurrency to achieving the property of money. Likewise, Bitcoin mining is found to be unsustainable mostly because of its high ecological footprint. A research done to evaluate the monetary cost of the energy to the

reward for calculating a Bitcoin block shows that the energy cost of Bitcoin mining operation is comparable to Ireland's average electricity consumption.¹⁹ Thus, unsustainable amount of energy is required to keep the system of digital currency intact.

Implications for Central Bank and Monetary Policy

Central banks all around the world play a significant role in stabilizing the financial environment of an economy. Central Banks all around the world work towards achieving macroeconomic objectives thus are one of the important institutions of an economy. One of the foreseeable problems arising from widespread such cryptocurrency is that it will undermine the central bank's ability in achieving those objectives. However, in developed countries bring cryptocurrency into the folds of financial regulation and like they do any other financial system, developing countries are likely to have a harder time.

Central bank is responsible for controlling money supply, interest rates and credit availability in order to achieve the macroeconomic goals. If an economy begins to rely heavily on cryptocurrency, economic downturns are likely to be invited. Many countries carry out monetary policy and use it as a tool in times of crisis to stimulate the economy. If a large portion of the country's economy is operating outside of the fiat currency in this case digital currency then the impacts of these policies would be much smaller.²⁰

One of the theories that can be used to better understand such problems is the money supply theory. The quantity theory of money states that $MV = PY$, with M being the monetary supply, V being the velocity of money, P being the price of goods, and Y being output. This identity property states that when M increases, and given a constant velocity and output, prices must rise.²¹ While targeting price level in an economy the central bank controls or manipulates the money supply, M, so as to maintain price stability. However, if an

economy operates heavily on decentralized and unregulated digital currency, the central bank will have lesser control over the money supply in an economy. This further gives rise to financial instability as lesser control over the money supply also abbreviates control over the interest rates. Thus, extensive substitution of fiat currency would translate to reduced control over monetary conditions.

Similarly, because of decentralized and anonymous property of digital currencies, capital outflows from an economy can neither be tracked nor be controlled. Such property of digital currency encourages illicit financial flows (IFF). IFFs pose a huge challenge to political and economic security around the world, particularly to developing countries. Corruption, organized crime, illegal exploitation of natural resources, fraud in international trade, distorted exchange rate and tax evasion are the harmful effects that is often invited by illicit financial flows.²² Unlike with fiat currency, the government as well the central bank cannot restrict capital flight. Thus, use of such digital currency is likely to create imbalance in the financial environment of an economy.

Similarly, central banks act as lenders of last resort to satisfy the liquidity needs of the economy, to make the financial system more resilient.²³ The central bank is the liquidity re-insurer to the private sector. In times of an economic downturn credit would dry up and it would be hard for the central bank to be the lender of last resort to an economy that operates largely in digital currency.²⁴

Potential Solutions

Use of Central Bank's Regulated Digital Currency

One of the solutions that can be used in adopting digital currency with minimal cost is by establishing Central Bank's own digital currency. Many researchers have found that Central Bank's digital currency can bring about positive changes. Firstly, as mentioned earlier in this paper use of cryptocurrency allows for greater financial inclusion as it does not require any physical infrastructure. Thus, with expansion of internet services, financial

services can reach remote areas. Likewise, central banks could use digital cryptocurrency to deploy a faster, less costly government-supported payment system.²⁵ Greater financial inclusion translates to more effective monetary policy, since it would be easier to reach parts of economic ecosystems more directly and central banks would have access to much more granular data, of where money is going and where debt is accumulating, in real-time.²⁶ Likewise, with the use of regulated central bank's cryptocurrency is likely to eliminate the problem of tax evasion can be eliminated.

Risks and Concerns of Central Bank Managed Digital Currency

One of the major discussions that arise about central bank managed currency is whether or not need for such digital currency is urgent. The answer depends on the current electronic payment system of an economy. With the rise and widespread of secure, inexpensive and efficient electronic payment system, such digital currency is not as significant as it is thought it can be. Similarly, such central bank regulated digital currency will allow for individual direct accounts at the central bank which would reduce bank lending or inappropriately expand central banks' role in lending. A good number of populations are likely to shift their deposits away from private banks toward central bank digital money, which would be a safe, government backed liquid asset. This deprives private banks of the funding and thus deteriorates the ability of private banks to support lending markets as such practice reduces credit availability.²⁷

Conclusion

The birth of decentralized digital currencies has brought some revolutionary changes ranging from efficiency of payment systems to increasing financial inclusion without the need of physical infrastructure. Despite the advantages that it offers it does not properly serve the role of the money. This is primarily because of high volatility which readily distorts its ability to serve as a unit of account and store of value. Furthermore, because

of the high instances of theft consumers are not confident enough to use it as an alternative of fiat currencies. Likewise, use of digital currency encourages formation of black markets, tax evasion, money laundering and illicit capital flight which adversely affects the financial environment of an economy.

Although some countries are able to bring cryptocurrency into the folds of financial regulation, it still poses great threat to an economy. It not only affects multilayered financial system but also deteriorates the efficiency of Central Bank and the monetary policy. This in turn hinders an economy in achieving varied macroeconomic objectives. However, in order to reap the benefit from the cryptocurrency several economics are exploring

the initiation of sovereign digital currencies. Use of such Central Bank regulated digital currency can eliminate the problem of tax evasion, illicit capital flights and formation of black markets. Furthermore, with the widespread of cryptocurrency economy can increase financial inclusion which in turn makes monetary policy more effective. Nonetheless, this type of regulated currency also inherits some limitations.

Thus, cryptocurrencies could potentially evolve into legitimate private means of payment if regulated properly. However, at the current state of cryptocurrencies both the unregulated and regulated ones cannot challenge the power of fiat currency and are nowhere close in serving as a substitute to fiat currency.

References

- 1 Chum, D., Fiat, A., & Naor, M. (1990). Untraceable Electronic Cash. Retrieved from https://web.archive.org/web/20110903023027/http://blog.koehntopp.de/uploads/chaum_fit_naor_ecash.pdf
- 2 Marr, B. (2017, December 06). A Short History Of Bitcoin And Crypto Currency Everyone Should Read. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2017/12/06/a-short-history-of-bitcoin-and-crypto-currency-everyone-should-read/#26b3f48d3f27>
- 3 Blockchain does way more than power Bitcoin. Here's how it works. (2019, February 11). Retrieved from <https://www.digitaltrends.com/computing/what-is-a-blockchain/>
- 4 Chaum, D. (n.d.). Blind Signature for Untraceable Payments. Retrieved from <http://www.hit.bme.hu/~buttyan/courses/BMEVIHIM219/2009/Chaum.BlindSigForPayment.1982.PDF>
- 5 Evangelho, J. (2018, March 13). Mining 101: An Introduction To Cryptocurrency Mining. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/jasonevangelho/2018/03/13/mining-101-what-exactly-is-cryptocurrency-mining/#1b84472fa83a>
- 6 Bitcoin accepting shops, ATM's & venues. (n.d.). Retrieved from <https://coinmap.org/#/world/36.45663601/11.95312500/2>
- 7 Bitcoin ATM. (n.d.). Retrieved from <https://www.bitcoin.com/bitcoin-atm/>
- 8 Cryptocurrency Market Capitalizations. (n.d.). Retrieved from <https://coinmarketcap.com/>
- 9 cassiopeiaservicesltd. (2019, February 28). Challenges and issues in cryptocurrency trading: Beyond the controversies. Retrieved from <https://medium.com/@cassiopeiaservicesltd/challenges-and-issues-in-cryptocurrency-trading-beyond-the-controversies-12bebb7c3849>
- 10 Cryptocurrency in Developing Countries - How It Can Make Life Better: Crypto Thoughts. (n.d.). Retrieved from <https://help.bybit.com/hc/en-us/articles/360025529793-Cryptocurrency-in-Developing-Countries-How-It-Can-Make-Life-Better-Crypto-Thoughts>
- 11 How Cryptocurrency Improves Developing Countries. (2018, August 26). Retrieved from <https://www.borgenmagazine.com/cryptocurrency-improves-developing-countries/>

- 12 Neupane, S. (n.d.). Banking the unbanked. Retrieved from <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/banking-the-unbanked/>
- 13 Larcheveque, E., & Larcheveque, E. (2018, December 29). 2018: A Record-Breaking Year for Crypto Exchange Hacks. Retrieved from <https://www.coindesk.com/2018-a-record-breaking-year-for-crypto-exchange-hacks>
- 14 Katalyse. (2018, January 26). Major Problems in the Cryptocurrency Market. Retrieved from
- 15 Sex, drugs, and bitcoin: How much illegal activity is financed through cryptocurrencies? (2019, April 08). Retrieved from <https://www.law.ox.ac.uk/business-law-blog/blog/2018/02/sex-drugs-and-bitcoin-how-much-illegal-activity-financed-through>
- 16 McDowell, J., & Novis, G. (n.d.). Focus The Consequences Of Money Laundering and Financial Crime. Retrieved from <https://www.hsdl.org/?view&did=3549>
- 17 Regulation of Cryptocurrency Around the World. (2018). Retrieved from <http://www.loc.gov/law/help/cryptocurrency/cryptocurrency-world-survey.pdf>
- 18 Perkins, D. W. (2018). Cryptocurrency: The Economics of Money and Selected Policy Issues. Congressional Research Service. Retrieved from <https://fas.org/sgp/crs/misc/R45427.pdf>.
- 19 Odwyer, K., & Malone, D. (2014). Bitcoin Mining and its Energy Footprint. 25th IET Irish Signals & Systems Conference 2014 and 2014 China-Ireland International Conference on Information and Communities Technologies (ISSC 2014/CICT 2014). doi:10.1049/cp.2014.0699
- 20 Krause, Makari (2016). "Bitcoin: Implications for the Developing World". CMC Senior Theses. Paper 1261. http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1261
- 21 Darlington, James K. III, "The Future of Bitcoin: Mapping the Global Adoption of World's Largest Cryptocurrency Through Benefit Analysis" (2014). University of Tennessee Honors Thesis Projects. https://trace.tennessee.edu/utk_chanhonoproj/1770
- 22 Illicit Financial Flows (IFFs). (n.d.). Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/topic/financialsector/brief/illicit-financial-flows-iffs>
- 23 Monetary policy in a world of cryptocurrencies. (n.d.). Retrieved from <https://voxeu.org/article/monetary-policy-world-cryptocurrencies>
- 24 Krause, Makari, "Bitcoin: Implications for the Developing World" (2016). CMC Senior Theses. Paper 1261. http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/1261
- 25 Perkins, D. W. (december 7, 2018). Cryptocurrency: The Economics of Money and Selected Policy Issues. Congressional Research Service. Retrieved from <https://fas.org/sgp/crs/misc/R45427.pdf>.
- 26 Franks, J. (2019, January 22). CRYPTO CURRENCIES AND MONETARY POLICY. Retrieved from <https://www.imf.org/~media/Files/Countries/ResRep/EUO/cryptocurrencies-and-monetary-policy-kingscollege-2019.ashx>
- 27 Perkins, D. W. (december 7, 2018). Cryptocurrency: The Economics of Money and Selected Policy Issues. Congressional Research Service. Retrieved from <https://fas.org/sgp/crs/misc/R45427.pdf>.

Enhancing Financial Inclusion: Key Role of NRB

● Durgesh G. Shrestha*

Background

Financial inclusion can be defined as a process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by all sections of the society in general and vulnerable groups such as poor, deprived, marginalized and low income segments of society in particular, at an affordable cost in a fair and transparent manner. The World Bank broadly defines 'financial inclusion' as that individuals and business have access to useful and affordable financial products and services that meet their needs – transactions, payments, savings, credit and insurance – delivered in a responsible and sustainable way.

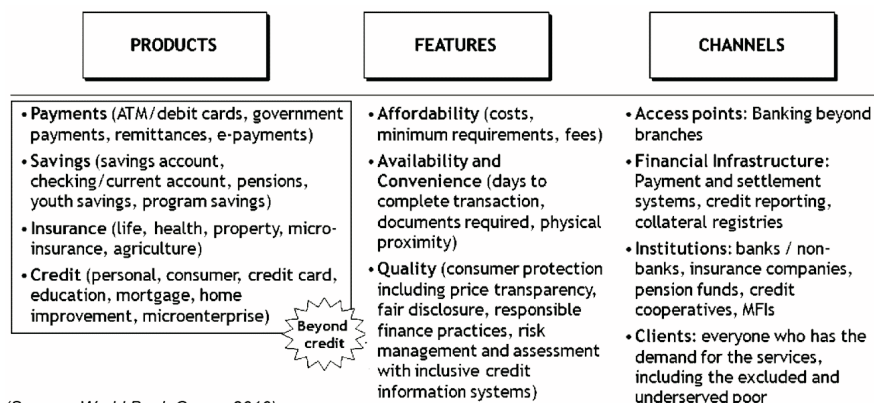
Financial inclusion is a significant issue in the case of developing countries where the large number of people is far from the access of formal financial services. It is a major aspect of finance that covers various financial services such as saving, credit, insurance, payments, and remittance facilities

to those who have been excluded by formal financial system.

In our country also most of the people living in rural and remote areas are poor, disadvantaged and economically backward having no access to sustainable financial services like saving, credit or insurance. Access to finance is limited to rural and remote populations due to difficult topography, poor infrastructure facilities and reluctance of financial institutions to reach to their door steps on the ground of geographical distance and dispersion, high cost and risks of lending, less opportunity of economic activities cum less monetization due to low population density, among others.

Financial access and inclusion has been the global agenda and emphasized as one of the best tool for inclusive economic development through socio-economic transformation. The Key Dimensions and Goals of the financial inclusion are shown as followings:

Key Dimensions of Financial Inclusion:

(Source : World Bank Group, 2010)

*Deputy Director, Nepal Rastra Bank

Goals of Financial Inclusion:

The United Nations has identified the Goals of financial inclusion as -

- Access at a reasonable cost for all households to a full range of financial services, including savings or deposit services, payment and transfer services, credit and insurance etc;
- Sound and safe institutions governed by clear regulation and industry performance standards;
- Financial and institutional sustainability, to ensure continuity and certainty of investment; and
- Competition to ensure choice and affordability for clients.

Financial Inclusion in Nepal: Progress Achievement

NRB has been emphasizing promotion of access to finance in rural and remote areas since its inception through introduction of various project oriented and targeted programs and establishment of five regional level Grameen Bikas Banks operated each one in the five development regions of Nepal (Now, it has been named as Grameen Bikas Laghubitta Bittiya Sanstha Limited after their successful merger in 2014 August 15).

With the aim of enhancing financial access and inclusion to every corner of the nation with high priority especially in the remote and high poverty areas, NRB has been playing a key role in introducing and implementing various policies and programs through its Monetary Policy and Directives towards enhancing financial inclusion. Some of the progress that has been achieved till date can be summarized in the following points:

- The study recently conducted by NRB on "Status of Financial Access in Nepal" has found that about 60.9 percent of Nepalese people are banked having access to wide range of financial services through formal channels and

the rest are served either through semi-formal channels or unbanked. The exclusion from full participation in the financial service network may be due to geographical difficulties and physical infrastructure constraints.

- The provision of compulsory establishment of one branch of commercial bank in each local level in the process of implementing federalism have been achieved to presence in 745 local levels as of mid-January 2020 out of the total 753 local levels. As of mid-July 2019, the number of deposit accounts stood at 27.9 million and the loan accounts reached to 1.44 million in "A", "B" and "C" category financial institutions.
- The number of branches of Banks and Financial Institutions (BFIs) stood at 9,394 in mid-January 2020. This includes 4,011 branches of commercial bank, 1,293 of development bank, 229 of finance company and 3,861 of microfinance financial institutions. On an average, each branch of BFIs has been serving to 3,110 populations (Based on the total population of 29.2 million).
- As of mid-December 2019, the number of branchless banking reached to 1,533, ATMs reached to 3,818, mobile banking users reached to 9.5 million and the internet banking users to 954 thousand. The number of issued debit card stood at 7.2 million while credit card at 143 thousand. Despite the decline in the number of BFIs due to merger and acquisition, financial access has been widened due to branch expansion as well as an expansion in the technological innovative products such as mobile banking, internet banking and branchless banking.

- The campaign of opening ‘at least one bank account for each household’ announced in the government’s budget for current fiscal year 2076/77 that has been prioritized by NRB in its monetary policy too for promoting access to finance and inclusion to almost all the citizens of Nepal.
- NRB has licensed different non-banking financial service providers like IME Pay, eSewa, Khalti, etc. for Payment Service Providers (PSP). They are encouraged to expand financial access in remote areas by providing payment services through mobile phones and internet in order to gain momentum in financial access along with fair competition in the market.
- As per the commitment made by NRB in affiliation with the AFI (Alliance for Financial Inclusion), it has been playing a key role in promoting financial literacy campaign at national level. Likewise, National Financial Literacy Policy has already been prepared however it is in offing for approval from GON. Similarly, Financial Sector Development Strategy (2073/74 – 2077/78) for five years of period has been in implementing phase.
- NRB has prioritized Microfinance Financial Institutions (MFIs) to achieve its policy commitment on financial inclusion and therefore policies on microfinance have been devised as an important tool in connecting the unbanked population into a formal financial system through financial inclusion. MFIs have been playing an important role in fostering broader financial access and inclusion to the remote corners of the nation. In addition, thousand of saving and credit cooperatives (SACCOS) are also operating in different parts of the

country established under Department of Co-operatives promoting towards financial inclusion.

Key role of NRB in enhancing Financial Inclusion:

Sustainable and reliable access to financial products and services at affordable cost to every corner of the households, families, individuals is the main objective of financial inclusion. It is a key to improve the livelihood of poor, disadvantaged and marginalized sections of the society. Increasing access to financial services, such as saving, credit, payment, insurance and remittance help them to manage their financial obligations as well as encourage them in economic activities towards generating economic opportunities thereby supporting broad based inclusive economic growth and development. It also plays crucial role in social development of the country towards transforming the socio-economic conditions thereby helping in achieving the ultimate long term goal of reducing poverty and boosting prosperity as envisioned in the Vision 2100 of the current Fifteenth Plan.

In respect to enhancing financial access and inclusion in the nation, the monetary policies of NRB have prioritized various policies, plans and programs in different years which can be summarized in the following points:

- Provision was made for the establishment of provincial office of all commercial banks in each province with the expectation of making banking services simplified and effective in all the provinces and contributes to the expansion of financial access and inclusion.
- Provision was made for financial institutions, except operating at the national level, to adjust their area of operations in line with provincial structure for supporting the implementation of federalism through expanding financial access and inclusion.

- Utmost priority was given to expand bank network in all local levels addressing the increasing need of widening financial access in the current federal structure of a country. The compulsory provision for opening bank branches was made in the districts with low access to finance in order to enhance the financial access and inclusion of common people.
- In order to ensure easy access of all citizens to financial services, priority was given to financial literacy and education at national level and encouraged the use of modern banking technology.
- The use of Financial Technology (FinTech) has been encouraged to expand financial access and make payment system safer and effective with the initiation of establishing Regulatory Technology (RegTech) mechanism for monitoring FinTech transactions.
- Licensing new Microfinance Financial Institutions (MFIs) has been deferred. However, MFIs was encouraged to expand their branches in districts of mountain and hilly regions where there is low financial access and comparatively high poverty, especially in the districts namely Manang, Jumla, Dolpa, Kalikot, Mugu, Jajarkot, Bajhang, Bajura and Darchula.
- The bank has introduced e-mapping portal incorporating various indicators of financial inclusion and upgraded in the form of Financial Inclusion Portal making accessible to the general public through internet.

Initiatives taken by NRB for promoting financial inclusion:

NRB has been promoting financial inclusion

through various policies and programs. Some of the major initiatives include:

- Priority of licensing to 'D' class financial institutions in 22 least banked districts
- Provision on priority sector and deprived sector lending requirement
- Emphasizing on financial consumer protection and financial education
- Financial literacy campaigns targeted to students and rural low-income people
- Policy provisions for promoting branchless banking, mobile banking and E-banking
- Policy of opening 'at least one bank account for each household' for all citizens of Nepal
- Microfinance has been emphasized as a tool of financial inclusion and therefore, has been facilitated by various incentives for operating micro credit activities in un-banked regions.
- Steps are being taken with high priority to extend credit on collateral free to small farmers, SME business and the people for self-employment having indigenous skills.

Further Movement:

Despite the huge efforts made by NRB in enhancing financial inclusion, there exist a numbers of issues and challenges. Number of financial institutions has been limited mostly to urban and sub-urban areas. Inadequate infrastructure, geographical diverse terrain, scattered and undeveloped markets have been major impediments for BFIs to branch out in rural and remote areas. In addition to these barriers there are numbers of other factors contributing to a large number of people being deprived of access to formal financial services like high interest rate even for a small size of loan, unaware of available banking facilities, low and poor financial literacy, lack of trust and public confidence on financial institutions, lack of

eligible collateral and cumbersome process for credit facilities.

Areas to be focused

- Tailored and Target programs
- Digital innovation
- Promoting financial literacy
- Adopting Credit Plus Approach
- Strengthening and motivating financial institutions
- Partnership Approach
- Joint co-operation among development partners
- Formulation and implementation of National Financial Inclusion Strategy

Financial inclusion cannot be addressed by a single financial product or single technological innovation, and therefore should be focus on developing a set of solutions best fitting in pursuit of increasing financial access to rural and remote areas. A new model of financial inclusion is essential to reach the needy not only at a lower cost but also through a less cumbersome process by expanding the coverage of financial services reaching the vast unbanked and under banked population of the country.

Realizing that the financial inclusion can bring dramatic socio-economic transformation on poor households by enhancing their capacity to generate income, create assets and protect from the economic shocks; the following points should be taken into consideration for further expanding and strengthening the financial services to the rural households.

- Formulation and implementation of National Financial Inclusion Strategy in order to encourage diversity as well as allow market mechanism to take part in the delivery channels.
- Promotion of digital innovation based on the modern technology in the

delivery of financial products and services to the target segments of the society.

- Differentiation in the financial products and service should be made as the kind of services that are popular in urban areas may not work in remote areas due to several limiting factors. Thus, the policy and practice has to be initiated in line to serve appropriate financial products and services suitable to these areas.
- Opening and maintaining bank account of excluded population can be complex and time consuming due to geographical outreach difficulty, lack of awareness, remoteness and low availability of viable products and therefore, promoting to the branchless banking/mobile banking and other technological based products can support on gradual access of people in the financial services and that would further reduce dependency on informal sources of finance.
- Financial consumer protection along with financial literacy and education as an integral part of financial inclusion should be prioritized needed to create awareness about the accessibility of financial products and services offered by the financial institutions to almost all the citizens of the nation.
- Proper and effective coordination between various regulatory bodies, financial service providers and stakeholders are required to move forward with all efforts together for expanding outreach of appropriate best fitted financial products and services in each and every remote corner where there is poor penetration of formal financial services.
- Promotional initiatives should be

carried out for strengthening the capacity of MFIs through technical support, subsidy and grant towards achieving the objective of increasing the reach of financial services to the mass unbanked population.

Conclusion:

Broad based and Inclusive economic development has been one of the priority agenda of Nepal envisaged in the development plans. It is widely acknowledged that inclusive economic development cannot be accomplished without achieving financial inclusion.

Financial inclusion, therefore, has moved up the global reform agenda and has become a major subject for policy makers, regulators, researchers, market practitioners and other financial stakeholders. It is essential for reaching to the needy not only at a lower cost but also through a less cumbersome process that serves the interest of both society and the financial system by expanding the coverage of financial products and services reaching the mass unbanked population of the country.

Financial inclusion is not just the policy choice but more of a policy imperative for the construction of the equitable society and alleviating the poverty. It is a strong mechanism for ensuring financial stability and sustainability of the financial system in the country. Thus, Nepal Rastra Bank has been playing a key role in extending its support in every possible ways to expand access to finance and financial inclusion in the whole nation by implementing various policies and programs through its Monetary Policy and Directives. In order to support its effort on key role of enhancing financial access and inclusion, there is an urgent need of the formulation of National Financial Inclusion Strategy incorporating the guiding principles of developing a sound leadership, diversity in the areas of financial products and services and delivery channels, creative ideas and innovative use of digital technologies in the delivery of services, consumer protection and empowerment of the rural and remote people, co-operation among the national and international agencies and the development partners, consumer financial literacy and education, among others.

References

- Current Macroeconomic and Financial Situation of Nepal (Based on Six Months' Data of 2019/20), NRB.
- Macroeconomic Indicators of Nepal, November 2019, NRB.
- Monetary Policy, Various issues, NRB.
- NRB (2076). Status of Financial Access in Nepal : A Study. Research Department, Fagun 2076, NRB.
- World Bank Group (2010). Towards Universal Access: Addressing the Global Challenge of Financial Inclusion. Volume I, May 21, 2010.

An Assessment of Risk and Return in Investment in Shares of Manufacturing Industries of Nepal

(A Case of BNTL, HDL, NLO, UNL & STC)

● Ganesh Prasad Acharya & Dr. Pawan Kumar Verma*

Abstract

In this research study paper, an attempt has been made whether the financial institutions (like; BNTL, HDL, NLO, UNL & STC) in Nepal are correctly priced/or valued and to assess their future price fluctuations struggling towards equilibrium. Some theoretical models have been discussed for this essentially to analyze return and risk characteristics of those Bank's shares. The correlation coefficients between the returns on individual shares and the return on market portfolio have also been analyzed with the purpose of decaying the total risk into systematic and unsystematic components. The analysis of the individual stock's beta coefficient helps add to resolve the minimum rate of return required by the investor to recompense for systematic risk.

The secondary data which was collected from NEPSE website (www.nepalstock.com), previous studies, NRB publications and publication of selected commercial banks, website of Security Board of Nepal (SEBON), Journals and internet. After the analysis of risk and return of sampled bank and based on the past data of their last five fiscal years period i.e. (Yr. 2013 to Yr. 2017), it is concluded that most of the manufacturing industries are very much risky with fluctuated rate of return. From the findings of beta coefficient of each sample industries, the C.S. of HDL & NLO are riskier than BNTL, UNL & STC are very much unstable and unpredictable stock. It was also found that both selected bank have a high proportion of unsystematic risk.

This research study found that there is a positive relationship between risk and return. Most of the investors are risk averter and hence suggested to create appropriate portfolio instead of investment in a single security which would be able to reduce unsystematic or diversifiable risk.

Key Words: Stock Price, Expected Rate of Return, Required Rate of Return, Standard Deviation, Beta-Coefficient, Risks, Common stock, securities market, investors, financial system, bank, etc.

I. Introduction

An investment is an or item acquired with the goal of generating income or appreciation. In an economic sense, an investment is the purchase

of goods that are not consumed today but are used in the future to create wealth. In , an investment is a monetary asset purchased with the idea that the asset will provide income in the future or will .

---

*Ganesh Prasad Acharya, Research Scholar of OPJS University, Churu, Rajasthan, India

*Dr. Pawan Kumar Verma, Faculty of Management, OPJS University, Churu, Rajasthan, India

It always concerns the outlay of some asset today (time, money, effort, etc.) in hopes of a greater payoff in the future than what was originally put in.

An investment is commitment of funds made in expectation of some positive rate of return (Fisher & Johnson, 200). Investors sacrifice current consumption in the hope of attaining increased future consumption. They invest their savings in one form or other to get higher return in future.

The rate of return varies from one form of investment to the other depending on the degree of risk involved in it. This is with high degree of risk the investor's expected return is more and vice-versa. However the choice of investment depends on the investor's risk preference. The investment objective is to select assets which have the maximum expected return in their risk class, otherwise stated, the objective is to maximize the investor's expected wealth at some preferred level of risk (Francis, 1986).

The security market, providing fair prices and free and active market to diverse securities to suit the varying notion and whims of a vast mass of savers about liquidity, profitability and risk element in their investment play a vital role in channelizing savings into most productive channel of investment (Srivastava, 1985). Efficient security pricing therefore tantamount to efficient allocation of economic resources which is good for everybody economic development and for everybody for that matter. If the securities are efficiently priced investors would obtain just return to their investment, cost of funds would be just and no one make abnormal profit (Yalaguresh, 1989).

For mobilizing funds, the security, plays a vital role. On the contrary, these markets in the developing countries play comparatively lesser important role mainly due to heavy reliance of business enterprise on debt financing through the banking system owing to such behavioral trend of the corporate sector, the developing countries generally suffer from inadequate and illiquid securities markets. Generally, economists believe that for the development of security markets,

sustained growth of private business enterprises need to be profit making. So that they may actively participate in the security markets. It may be stated that growth occurs when profit makes business enterprises accumulate retained earnings for their anticipated expansion and increase assets to serve as collateral security for debt financing. The availability of retained earnings usually increases the access of the business enterprises to equity financing.

In Nepal, for equity financing the most important sources of funds is household savings. The performance and size of the security markets can only be improved if the household savers are provided with a wide variety of securities suited to their performance, customs and habits. Stock market provides a place or mechanism for active trading securities among investors themselves. Nepal Stock Exchange (NEPSE) is an example of stock market in Nepal. It opened its floor for the trading of corporate securities on the 1st of January 1994 prior to the establishment of NEPSE in 1994. Secondary market was opened over the counter facility, which is provided and managed by Security Exchange Center (SEC). The number of listed companies, which stood as 15 in 1993/1994, increased to 230 by the end of the fiscal year 2013/2014.

II. Objective of the Study

The objective of the study is to evaluate the stocks of Manufacturing Companies on the basis of risk and return. It also aims to determine whether the shares of Manufacturing Companies in Nepal are overpriced, under priced and correctly priced.

III. Conceptual Framework

The Efficient Markets and Share Price Theory

The Efficient Market and Share Price Theory are not properly understood by a large semantics of financial community. This theory holds that market prices fully and instantaneously reflect all available information. In this sense, share prices are said to be correct and provide accurate signals for resource allocation (Firth M., 1986). In other words, in an efficient market, all relevant

information is fully reflected in stock prices. So that no investor is able to make excess profits based on any existing information. As such informed competition establishes stock prices and these offer investors a fair combination of risk and return. By virtue of this even in major market professional investors "cannot beat the market by pricing the winning stocks consistently". This fact has been well supported by empirical studies carried out by the financial experts during the last decades in the developed countries such as USA, UK and Australia etc. But smaller and less developed stock markets may not be efficient to the extent. In these movements the individual investors may be able to earn above normal return by pricing stocks that can outperform the market.

Capital efficiency has been divisionalised into three levels: the weak form, the semi-strong form and the strong form. The above classification is attributable (Roberts, 1967) and (Fama, 1970). Under the weak form of shares prices fully reflect the information implied by all previous price movements. This means that there is no relationship between the past and future prices movements. This means that there is no relationship between the past and future prices movements. This in turn implies that the best linear predictor of tomorrow's price is today's price. So that future price changes cannot be predicted from historical price changes. Consequently investors are unable to profit from studying charts of past price changes. The weak form of efficiency has also been designed in literature as 'random walk hypothesis'. The semi strong form of efficiency market theory holds that stock prices adjust rapidly to all publicly available information. This implies that all information affecting stock prices, both public and private, is reflected in stock prices. If the market is not the efficient in this form, individual might have an edge in acquiring new information and might be able to earn above normal returns.

The Investment Returns

Investment returns is the difference between the terminal value of wealth and initial value of

wealth. If the terminal value of wealth is greater than initial value of wealth, there is positive return and if the terminal value of wealth is less than the initial value of wealth, there is negative return. The investment return is the sum of capital gain and dividend.

Single-Period Return

Holding period return is generally determined for only the single year is known as single period return. It can be computed as follows:

$$\frac{\text{Ending Price} - \text{Beginning Price} + \text{Dividends}}{\text{Beginning Price}}$$

or,

$$\text{HPR} = (\text{P}_i - \text{P}_o + \text{D}_i) / \text{P}_o$$

Where, P_o = Beginning Price of Stock
 P_i = Ending Price of Stock
 D_i = Dividend at the End of One Year

Several Period Returns

Several Period Return is the annualized rate of return over the several periods. It can be computed as follows:

$$\text{HPR} = \sum_{t=1}^n \text{HPR}_t / n$$

The Expected Rate of Returns

The expected rate of return for any assets is the weighted average rate of return using probability of each rate of return on the weights. The expected rate of return can be computed as follows;

$$\text{Expected Rate of Returns, } \sum (\text{R}_j) = \text{EP}_j \text{R}_j$$

Where, P_j = The Probability of the jth outcome
 R_j = The Possible rate of return

The Average Rate of Return

The average rate of return is also known as the arithmetic mean for a single investment. An investor

may hold his/her investment for the number of periods and may be invested to know the average return return of his/her investment. This can be computed as follows:

$$R = \sum R/N$$

Where,

R = Average Rate of Return

$\sum R$ = The Sum of the Annual Rate of Return

N = Total Number of the Periods.

Required Rate of Return

The rate of return a firm must earn to compensate its stakeholders for their risk exposure. The required rate of return can be computed as follows:

$$E(R_j) = R_i + (R_m - R_i) \beta_j$$

Where,

E(R) = Required Rate of Return

R_i = Risk Free Rate of Return

R_m = Market Rate of Return

β_j = beta Co-efficient of Security j

Investment Risk

Risk in holding securities is generally associated with the possibility that realized return will be less than the return that was expected.

Standard Deviation

The Standard Deviation (σ) is the statistical tool for measuring risk. It measures the total risk of the investment. The higher the standard deviation the higher will be the degree of risk of the stock. The formula standard deviation can be as follows:

$$\text{Standard Deviation } (\sigma) = \sqrt{\frac{\sum (R - R_{\text{Avg}})^2}{N}} \quad \text{or,}$$

$$\text{Standard deviation } (\sigma) = \sqrt{\sum (K - K_{\text{Avg}})^2 / N}$$

In this equation, R is the possible return and R is the average return and N is the number of observations. The variance can also be used to measure risk, which is the square of the standard

deviation. Total risk of an investment consists of two components: diversifiable and non-diversifiable risk. Diversifiable or unsystematic risk represents the position of an investment's risk that can be eliminated by holding enough stocks. Non-diversifiable or systematic risk is external to an industry and or business and it's attributed to broad forces, such as war, inflation and political as well as the sociological events. The relationship between total risk, diversifiable risk and non-diversifiable risk is given equation.

$$\text{Total Risk } (\sigma) = \text{Systematic Risk} + \text{Unsystematic Risk}$$

Where,

$$\text{Systematic Risk} = P_{jM} \times \sigma_j$$

$$\text{Unsystematic Risk} = \sigma - \text{Systematic Risk}$$

The Coefficient of Variation

The coefficient of variation is a measure of relative dispersion that is useful in comparing the risk of assets with differing expected returns. It can be computed as follows:

$$\text{Co-efficient of Variation, CV} = \sigma/R$$

The Beta Coefficient

The beta coefficient (β) is a measure of systematic risk. It can be computed as follows.

$$\text{Beta coefficient } (\beta) = \text{Cov } iM / \sigma M^2 \text{ or } P_{jM} - \sigma_j / \sigma_m$$

Cov_{iM} is the covariance between the return of an individual asset and the returns of the market and σM^2 is the variance of the market returns. Stocks can be classified as aggressive or defensive or average depending on the value of beta coefficients.

On the basis of beta coefficient, stocks can be classified as follows.

$\beta_j = 1$, Average stock or equality risky as the market.

$\beta_j > 1$, Aggressive stock or more risky than the market

$\beta_j < 1$, Defensive stock or less risky than the market.

The Capital Assets Pricing Model

The capital Assets Pricing Model (CAPM) is a model that relates the required rate of return for a security to its risk as measure by beta. CAPM predicts the relationship between the risk and equilibrium expected returns and risky assets. The capital assets pricing model almost always referred to as CAPM. Under CAPM concept the required rate of return can be computed as follows:

$$E(R_j) = R_f + (R_m - R_f) \beta$$

IV. Review of Literature

This chapter deals with the discussion on the earlier studies for the present topic of research.

(Poudel, 2002) studied investing in shares of commercial banks and suggests that the analyzed shares are not in equilibrium with most of the shares being less risky than market.

(Coonter, 1962) studied weekly price data on 45 stocks from New York, stock exchange testing the randomness by means a mean square successive random.

(Bourno, 1973) tested whether European stock price follow random walk. A sample of 234 securities from eight major European markets where used in this study. He tested the data using serial correlation test and found that departure from the randomness of rate of return gets less significant with increasing time interval.

(Sharma & Robert, 1977) tested randomness in the shares in the stock market of India in comparison to stock market in US and London. It was observed that Bombay stock exchange obey a random walk and is equivalent in this sense to the behavior of stock prices in the market of advanced industrialized countries.

(Gupta, 1984) in his doctoral thesis analyzed the random behavior of stock prices by using serial correlation and run test. He conducted share prices follow randomness.

(Fama E, 1965) conducted strong and voluminous evidence in favor of randomness in the share price behavior.

(Kendal, 1953) analyzed the behavior of weekly

price changes of British Industrial share prices. The study found the stock price changes behaves as if they had been generated by a suitably designed roulette wheel.

(Robert, 1959) conducted a simulation test with a series of number created by cumulating random numbers. He found that later series produces patterns to the pattern of share price series.

(Rao & Mukherjee, 1971) used spectral analysis on weekly prices of just one company during 1950 - 1970 and found evidence contrary to random walk hypothesis.

(Yalguresh, 1988) examined 122 common stock listed in Bombay Stock Exchange for the period of 1963 to 1982 based on monthly closing prices. He adopted two non parametric test namely Spearman's rank correlation and run test for the purpose of analysis and come out with significant result in favor of random walk hypothesis.

(Dixit, 1988) study covered 42 companies drawn from 14 different industries. He found out dividends EPS and size have powerful influence on share prices.

(Deo, 1996) in her doctoral thesis return and risk on share price in India. She found expected yield higher rate of return in comparison to other form of investment. At the same time the market price of securities is subjected to high degree of fluctuation. High return can only be earned by assuming high risk. The interlink between risk, return and price of securities lend rationally to the security markets.

Research Methodology

With the help of random sample, five Manufacturing Companies are taken into research study. The sample period is covered from 2013 to 2017.

Research Techniques

For the purpose of this study, the secondary data is collected. To analyze the collected data the descriptive statistics is used.

Name of Manufacturing Companies	Exp. Return (%)	Req. Return (%)	Price	Decision
BNTL	18	5.94	Under Priced	Sell
HDL	-0.58	3.36	Over Priced	"
NLOL	-2.87	2,41	.....".....	"
UNL	2.37	-375.54	Under Priced	"
STC	16	4.75	Under Priced	Sell
Market Port Folio	16.01			

Research Tools

The required data is collected from the published documents from Nepal Stock Exchange Limited, Security Board of Nepal and Nepal Rastra Bank.

Nature of Study: The approach followed to analyze the data empirical. The analysis is made on the basis of data collected.

From the above computed expected rate of return, only the stocks of Botlers Nepal (Terai) Ltd., Unilever Nepal Ltd. have the positive expected rate of return. Out of the stock of five Manufacturing Companies, three companies like, Bottlers Nepal, Unilever & Surya Tobacco has the highest expected rate of return. The highest rate of return is 18 of Bottlers Nepal. Remaining the share of two Manufacturing Himalayan Distillery and Nepal Lube Oil has the have negative expected rate of return.

With the comparison of expected rate of return and required rate of return, the stock of

Bottlers Nepal and Unilever Nepal Ltd. have the higher expected rate of return than required rate of return, So the stocks of the companies are underpriced and potential investor should buy the stocks. The stock of Himalayan Distillers Ltd. and Nepal Lube Oil Ltd. have lower expected rate of return than the required rate of return and the stocks are overpriced, so the investors should sell the stocks.

On the basis of risk, measured by standard deviation, Unilever Nepal Ltd. has the higher standard deviation than the market portfolio. So, the stock of Unilever Nepal Ltd. is more risky than the market. The stocks of Bottlers Nepal Ltd., Himalayan Distillery Ltd. and Nepal Oil Ltd. are less risky than market. The stocks of Himalayan Distillery Ltd. are less risky than the stocks of the other companies.

The stocks of Bottlers Nepal Ltd. have only the higher systematic risk than the unsystematic risk out of total risk. The stocks of other companies have negative systematic risk.

Name of Manufacturing Companies	S.D. (%)	Systematic Risk (%)	Unsystematic Risk (%)	CV (%)	β
BNT	15.36	10.71	4.66	0.85	0.2
HDL	1.3	-0.23	1.53	-2.24	-0.04
NLO	4.78	-4.53	9.31	-1.67	-0.08
UNL	462.87	-30.09	34.71	195.3	-30.1
SCT	23.84	3.62	-1.77	0.44	1.03
Market Port Folio	54.2	54.2		3.38	1

These shows the internal factors have the greater impact on total risk. The Unilever Nepal Ltd. has the higher co-efficient of variation than the market portfolio. Out of the five manufacturing companies, the stock of two companies have positive beta co-efficient which is less than the market portfolio. So, it is less risky than the market. The stocks of other companies have the negative beta-co-efficient and considered as defensive stock.

On the basis of the analysis of the risk and return, the stock of Bottlers Nepal and Unilever Nepal Ltd. are under prices and beneficial to buy. The stocks of Himalayan Lube Oil Ltd. are overpriced and beneficial to sell.

V. Conclusion

According to the basis of major findings it is appropriate to recommend the concerned institutions to individual authorities as well as others in order to consider the following suggestions.

The proper analysis of the individual stock the industry and whole market is essential to take investment decision. The general knowledge about general economic condition, government tax policy, peace and political situation of nation etc. is necessary which affect the price of share.

At present individual potentials investors due to lack of their education, awareness and confidence, are hesitated to invest in common stock, so their education, awareness and confidence should be uplifted by providing related information.

Government needs to amend the rules and regulation regarding stock market in time to time and to make the policy that protects individual investor's right. And it also needs to follow up the implementation of rules and regulation and to make sure the objective is achieved. On that regard Government of Nepal needs to monitor and to make market properly.

References:-

- Bournou, H. (1973). Notes on Validity of Random Walk of European Stock Market. Journal of Finance, 1553-1168

The financial institutions and companies should provide the real financial statements. The data provided by NEPSE and the company itself are different in some cases. It creates confusion to the possible investors about the actual financial condition of the company. The value of assets and liabilities should not be manipulated by the company to show the under profitability or over profitability.

Basis of the expected rate of return, the stocks of Bottlers Nepal Ltd. have higher expected rate of return than the expected rate of return of the market portfolio. It has the highest expected rate of return than the than the expected rate of return. The expected rate of return of the stocks of Himalayan Distillery Ltd. and Nepal Lube Oil Ltd. has the negative expected returns. The stocks of two companies have higher expected returns and two companies have lower expected returns required rate of returns.

Based on the total risk Unilever Nepal Ltd. is more risky than market, since it has higher standard deviation than the standard deviation of market portfolio. The standard deviation of other three companies have less than the market portfolio risk. The stocks only Bottlers Nepal Ltd. has the higher systematic risk than unsystematic risk out of total risk. It shows the external factors have the greater impact on total risk. The stocks Unilever Nepal Ltd. have higher co-efficient of variation than the market portfolio. The stock of only two manufacturing company have beta co-efficient but less than market portfolio. The stock of all other companies have negative beta co-efficient.

Based on the analysis of the risk and return of the five manufacturing and processing companies stocks, Himalayan Distilleries and Nepal Lube Oil Ltd. whose stocks are overpriced is beneficial to sell and companies like BNTL, UNNL & SCT stocks are underpriced is to buy the stocks.

- Coonter, P. (1962). Stock Prices: Random vs Systematic Changes, *Industrial Management Review*, Volo3, no.2, 24-25
- Deo, M. (1996). Return and Risk on Share Prices in India: A Behavioral Study. 294-296
- Dixit, R. (1998). Behavioral of Share Prices and Investments in India. Deep and Deep Publication, 20-28
- Fama, E.F. (1970). Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *Journal of Finance*.
- Fama, E. (1965). The Behavioral of Stock Prices. *The Journal of Business*, 34-104.
- Firth, M. (1986). *The Efficient Market Theory in Issue in Finance*. New Delhi: Heritage Publishers.
- Fisher, D. & Jordon, R. (2002). *Security Analysis and Portfolio Management*. New Delhi" Prentice Hall of India.
- Francis, J. (1986). *Investment Analysis and Management*. New York: Mc Graw Hill Int.
- Gupt, O.P. (1984). Behavior of Stock Prices in India: A Test of Market Efficiency. *National Publishing Case*, 36-44.
- Kendal, M. (1953). The Analysis of Economic Time Series Past Prices. *Journal of Royal Statical Society Series*, Vol 116, mno. 1, 11-25
- Pike, Richard and Bill Neale. (1996). *Corporate Finance and Investments Decision and Strategies*, 2nd ed. Prentice Hall.
- Poudel, N. (2002). Investment in Shares of commercial Banks in Nepal: An Assessment of Return and Risk Elements. *Economic Review*, 14-16.
- Rao, N., & Mukherjee, K. (1971), Random Walk Hypothesis: An Empirical Study. *Arthaniu*, vol 14, 53-59.
- Robert, H. (1959). Stock Market Patterns and Financial Analysis: *Journal of Finance*, 1-10 Mahapatra, R.R. Decision, Cikago.
- Sharma, J. & Robert E. (1977). A Comparative analysis of Stock Price Behaviour of Bombay, London and New York Stock Exchanges, *Journal of Financial Quantitative Analysis*, 391-411.
- Srivastava, R. M. (1985). *Essentials of Business Finance*. Bombay: Himalayan Publishing House, India.
- Yalaguresh, B. Y. (1989). Rate of Return and Efficiency of Bombay Stock Exchange in Stock Market Efficiency and Price Behavior. Bombay: Anmol Publication (India).
- Yalguresh, B. (1988). Bombay Stock Exchange Rate of Return and Efficiency. *Indian Economic Journal*, 69
- Security Board Nepal. Annual Report. Various issues.
Nepal Stock Exchange Limited Kathmandu. Trading Report. Various issues.

Ethics in Modern Day Research

● Jugal Kishor Kushwaha*

Introduction

Ethics are the moral principles that govern a person's behavior. Research ethics may be referred to as doing what is morally and legally right in research. They are actually norms for conduct that distinguish between right and wrong, and acceptable and unacceptable behavior.

Research ethics is the integrated sum of philosophy, theory and practice based on which scientific research can be conducted. Freedom is thesis, morality is antithesis and ethics is synthesis. It includes moral codes about research subject to be highlighted, way of collecting information about topic, confidentiality to be maintained during research, whether or not information can be made public what is good or bad in research, and above all, what is ethical in research. It is taken as 'A set of moral principle and value and theory. Here, emphasis is given to how much study is needed in certain research topic.

According to The Research Excellence Framework, 2014, research is "a process of investigation leading to new insights, effectively shared." Research is a multi-stage process. Ethics are central to the research process. Researchers need to take care of various ethical issues at different levels of this process. The reality is there can be ethical concerns at every step of the research process (Bickman & Rog, 2009).

Even though few aspects of research ethics

have been set out in legislation, moral values mostly govern the conduct of research. Ethical considerations have been gaining paramount importance across the research community. With an increase in the public concern about the limits of the inquiry and legislative changes in human rights and data protection, the ethical considerations have come to the forefront in social research. With the advent of technology, more and more ethical issues have been arising in the field of communication research.

The studies dealing with personal data are considered most sensitive in nature. According to Resnik (1998) research ethics are the common denominator for researchers' relations with respondents and colleagues. Researchers are themselves responsible for the ethical conduct of their research. They have to take care of all the ethical issues at every stage of the research process.

The material available on the internet also gives rise to a number of ethical issues. According to Jensen (2002), "This is, in part, because the status of computer-mediated communication as a social context – on a scale from the public to private – is unresolved." Depth, the strength of qualitative research, also "poses serious issues for the ethics of research."

Ethical value in research refers to the beliefs, customs and activities while conducting research. These values cannot be publicized during research. During research the moral responsibility of a

---

*Assistant Director, Nepal Rastra Bank

researcher regarding which questions need to be asked, what type of answer need to be publicized, what type of behaviors and beliefs noticed during research must to publicized etc. are called as ethical values.

Hence, researcher is not given unlimited rights during research. So that the researcher is constrained to ask whatever questions he likes or make research ideas and values associated to given society. The preservation of social, cultural, personal and community privacy during research is called ethical values. Researcher has to follow certain code of conduct. All members of a society, all responsible persons, people of each occupation, work following certain norms, values and code of conduct. The researcher also has to follow certain norms while conducting research. He has to follow certain norms, responsibilities, values, custom and maintaining privacy during research. A researcher cannot behave or act in a way that affects society negatively. He cannot do or behave whatever he likes. All the community must be preserve and follow the principle of privacy. Different research organizations prepare code of ethics about to what extent a researcher can do research independently irrespective of the interest of the given society. However, many institutions lack such provision or this is rarely applied in Nepal. But in abroad, a researcher has to submit the detail of the planned work including the subject, research questions and method to the concern research organization prior to the research.

Ethical Ethos

Researchers have to take the sole responsibility for the ethical conduct of their own research. In simple terms, we can say ethics are researcher's responsibility. First and the foremost responsibility of a researcher are to take care of the safety, dignity, rights and well-being of the participants. Researchers have to take care of various other issues at different stages of the research process. Both the researcher and participants have an important role to play. Ones' rights are the others' obligations. Researchers have to take care of the participants' right and must consider their research from participants' perspective.

According to the University of Sheffield, the principle concern to take care of in "research involving human participants, personal data and human tissue is respect for the participants' dignity, rights, safety and well-being." Further, as per the university, all the ethical issues encountered at various stages of the research process may be taken care of at two major levels.

Different types of research methods need a different set of ethical guidelines. To make it easy to understand, let's divide the research ethics simply into two groups; Research-Participant Ethics and General Ethics. We will enlist different ethical issues arising at various stages of the research process. The researcher has a primary responsibility towards the participants and other researchers.

Research-Participant Ethics

1. Informed consent is the prime responsibility of the researcher. A standard procedure in professional codes of ethics is 'informed consent' (Resnik 1998: 133). Seek consent for the participation from people. In the case of children and few other exceptional cases, the informed consent of participants, as well as their guardians must be obtained.
2. The researcher must reveal all the risks associated with the research to the participants. He/She should highlight all the negative and positive aspects of the research during the consent process. Aim, objectives and nature of the research, duration of the study, sponsors and other important information must be revealed to the participants.
3. The knowledge gap between the researcher and the participants must be considered.
4. The privacy, anonymity and confidentiality of the participants and data must be given due consideration (Jensen, 2002). As professional guidelines and some form of a cultural consensus are still being negotiated, research projects need to consider carefully issues of anonymity, confidentiality, and 'informed consent.'

5. Participants must be given an option of rejecting data-gathering devices like camcorders, audio recorders etc.
  6. To make them convenient and easily understandable, the questionnaire and other forms of rating scales must be designed in the native language of the participants.
  7. Participants' safety is the prime concern. They should not be exposed to risks greater than they encounter in their normal lifestyle.
  8. In case, it's the responsibility of the researcher to protect participants from the risks arising from their research.
  9. The researcher should protect and promote the rights and interests of the participants.
  10. The researcher must take care of their own safety.
  11. He/She must take care of cultural, religious, economic, psychological, spiritual, physiological, biological, political, social and other issues of the participants.
  12. Researchers are expected to consider ethical implications of their research.
  13. To uphold the ethical standards in the research process, the researcher must accept and respect the principles of integrity, honesty, objectivity and openness.
3. Researchers conducting studies involving human subjects should clearly describe and justify the research protocol in the research design.
  4. Authorship: Each author must be credited in the manuscript. In the same way, all the persons listed as authors in the article should have contributed significantly to both the research and writing.
  5. Data management: The data must be collected in a way that doesn't harm anyone. In order to address and sort out all the issues of conflict, a clear and ethically sound plan for data management must be carried out. Besides that, the ethical and truthful collection of reliable data, ownership and responsibility of collected data, and retaining data and sharing access to collected data with colleagues and the public are the three most important ethical issues must be taken care of in data management process. Data manipulation must be avoided.
  6. Avoid plagiarism: Researchers must properly cite the original source. She has to act responsibly and take care of copyrights, intellectual property, patents and other forms of rights. Self-plagiarism - copying one's own work must be avoided at any cost.
  7. Unlike duplication, breaking up or segmenting or slicing a large study into various different papers is called "salami publication" or "salami slicing". This is unethical as the study is based on same hypothesis, method and population. Don't slice the study and publish more than one paper based on the same findings.
  8. Avoid any fabrication, falsification and misrepresentation of data or result. Don't indulge in the manipulation of images or videos or other forms of illustrated work. The researcher should report the data honestly.

General Ethics

Apart from the above-listed guidelines, a researcher needs to take care of various other ethical issues at different stages of the research process as follows:

1. As some topics are controversial in their nature, so it becomes the prime duty of the researcher to check whether the topic to be studied has innate ethical ramifications. Thus, before finalizing the topic, the ethical implications of the topic must be given a thought.
2. Ethics play a paramount role in the studies involving direct human contacts. So, the

Research misconduct is a sin.

9. The author should retain the raw data as they may be asked for the data at the time of editorial review.
10. The researcher should also unveil her personal or financial interests and must avoid bias.
11. The researchers shouldn't launch personal attacks against any individual, culture, religion etc.
12. They should uphold the moral values of the society.
13. Act sincerely and don't break promises. Avoid discrimination on the basis of demography or on any other condition.
14. Carelessness and negligence must be avoided. The researcher should be critical of her own work and must keep a record of things. Be open to criticism.
15. The researcher must maintain the confidentiality of records and other sensitive information.
16. The research must contribute to the body of knowledge. Duplication must be avoided.
17. The researcher must abide by the rules and regulations of the land.
18. Both humans and animals must be handled carefully.
19. Both negative, as well as positive findings, revealed during the course of research should be reported.
20. Ensure transparency and accountability in all the research activities.
21. Besides researcher and editor, sponsor, publisher and reviewer of the research also have ethical obligations to the publication and dissemination of the findings of the study.
22. People who anyhow helped the researcher in conducting the research must be properly acknowledged.
23. Most of the young researchers send the same manuscript to different reviewers or publications at the same time. It's unethical.

Avoid such practices.

24. Resubmitting an already published research paper or article with minor changes or under a different title to a journal violates, "international copyright laws, ethical conduct, and cost-effective use of resources."
25. The final report must clearly declare the sponsor of the study, institutional affiliations and conflicts of interest.
26. The findings of the research must be disseminated in an easily understandable report.

Ethics in Research

1. Informed consent
2. Confidentiality
3. Anonymity
4. Aware to harm
5. Responsible to institutional rules and regulations
6. Right concern to sponsorship
7. Aware to plagiarism
8. Appropriate acknowledging
9. Concern to community interpretation
10. Quality research.

Ethics issues in Research

1. Issues about the trusting, honoring and representing

Researcher may be of any society, culture, caste or ethnicity but a researcher cannot make any prejudice based on his identity. It means that researcher needs not to be biased.

2. Issues on impact of research

Researcher may find any type of fact may be expected or unexpected. But, it should not hamper the prestige and status of society. A researcher is always expected to be conscious on whether the society has to confront with social and cultural unrest, mistrust and conflict caused by research findings. It means that such possibility must be discouraged. The

researcher finding seldom hamper social solidarity.

3. **Issues on reliability of information**

Whether the collected information is true or not must be tested. Some of the information collected from secondary sources may not be relevant or were collected for different purpose at a certain time. Hence a researcher must always identify true and factual information. Even while collecting primary information from the respondent, validity must be measured. Information should not be misinterpreted.

4. **Issues regarding consent while publishing information**

While a publishing a report, some of the information collected from a community must be given pseudo name or the name of anonymity must be followed. So that the information would be able to provide information.

5. **Issues of confidentiality**

Researcher must protect the privacy of informant, community and culture. Private matters must be collected after consent and must not be disclosed. Or it is only after taking consent from the respondent; a researcher can make the information public. In many situations, a researcher has to provide real information of the community to the concern community. The preservation and protection of privacy must be ensured.

6. **Issues of transparency and responsibility to community**

Researcher must clearly inform the community about the objectives of research, its impact and relevancy. None of the informant and researcher can provide fake information and false promises to each other.

7. **Issues of neutrality**

Research cannot be biased to any caste, sex, religion, culture and particular society or organizations. It cannot be closer to one and

distant to other. Reliability and validity of a research is measured in terms of whether it is biased or unbiased.

8. **Issues about the behavior of researcher**

Researcher always must be soft, cooperative and positive to the community and maintain a good morale. He cannot follow a path that is forbidden by the community. Researcher has to follow academic and moral ethics.

9. **Issues about the timing of respondent**

Researcher must collect the information from client only after taking time with them or they must be informed previously that they are going to be researched. Time is important for all and the respondents may also have difficulty in managing their time because of their own occupation. Hence, impotence must be given to the time of respondent.

10. **Issues regarding exaggerating somebody**

It is generally that the researcher acknowledges unnecessary persons in the preface or acknowledgement section of the report. This is wrong practice. Researcher must discourage the culture of sycophancy. Some reports consist of name of unnecessary persons. It implies that the researcher is taking unnecessary advantage from those figures. Hence, only the contributors, who had helped during research, must be acknowledging.

11. **Citation and references**

The researcher has to review multiple ideas of scholars from different sources, which must be cited and mentioned clearly in the reference section. It is also one of the ethical issues.

Research Integrity

Mainly, reliability and validity of a research depends on the honesty of researcher. Such researches can benefit the society more. Honesty can be maintained in research at a time when a researcher completely maintains the code of ethics. It means that the researcher must be aware of what

to do and what not to do and apply the ethics totally. Research and honesty have some bases, which are:

1. Research must be in certain format, which can maintain honesty and quality of research.
2. The topic can be studied after perfect understanding between researcher and respondent.
3. Respondent must be respected and privacy or a respondent must be

protected.

4. Research must lack use of force.
5. Research must come out of harm. It must have focused on human subject.
6. Emphasis must be given to unbiased and responsible research.

Researcher would be honest if focus can be made on required issues, areas and methods and that focus is applied accordingly. Researcher must have expected contributing positively.

References

- Abraham P (2000). Duplicate and salami publications. *Journal of Postgraduate Medicine*, 46: 67.
- Bickman, L., & Rog, D. (2009). Applied research design: A practical approach. In L. Bickman & D. Rog (Eds.), *Handbook of applied social research methods* (2nd ed., pp. 3–43). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Canterbury Christ Church University. (2014). An Introduction to Ethics Issues and Principles in Research Involving Human Participants. Retrieved from <https://www.canterbury.ac.uk/research-and-consultancy/documents/introduction-to-ethics.pdf>.
- Dantzker, M. L., & Hunter, R. D. (200). *Research Methods for Criminology and Criminal Justice: A Primer*. Butterworth-Heinemann, pp 21-30.
- International Committee of Medical Journal Editors website. Retrieved from <http://www.icmje.org/icmje-recommendations.pdf>.
- Jensen, K. B. (Eds.). (2002). Contexts, cultures and computers: the cultural contexts of mediated communication, pp 171-190. *A handbook of media and communication research: Qualitative and quantitative methodologies*. London and New York: Routledge.
- Jensen, K. B. (Eds.). (2002). the qualitative research process, pp 242. *A handbook of media and communication research: Qualitative and quantitative methodologies*. London and New York: Routledge.
- Kamat, P. V. (n.d.). Research Ethics. Retrieved from <https://www3.nd.edu/~pkamat/pdf/ethics.pdf>.
- Resnik, D. B. (1998) *The Ethics of Science: An Introduction*, London: Routledge.
- Resnik, D.B. (2015). What is Ethics in Research & Why is it Important?. National Institute of Environmental Health Sciences. <https://www.niehs.nih.gov/research/resources/bioethics/whatis>.

Adopting Green Banking for Sustainability

● Lekhanath Bhusal*

Introduction:

We are born and brought up by nature and always getting care by nature. But in response to such blessings of nature we the people are causing different harm to the nature like deforestation/cutting plants, polluting air and water and testing atomic energy as the symbol of technological advancement and the industrial revolution. Subsequently nature also takes the malicious revenge in the form of numerous calamities like storms, floods, droughts, erratic weather, health hazard/outbreak/pandemics, excessive heat and melting ice. Facing the experiences of such tragic natural retribution, countries around the world have increasing awareness to think earnestly about global warming, its impact and find out the probable solution and adopt eco-friendly policy to make livable world. In this context, adopting the Green Development Practice respecting the environment shall be the top concern to ensure a new and brighter path for Nepal's economic and social transformation and development.

Banks are the major stakeholders influencing overall industrial/developmental activity and economic growth. Sustainable development and preservation of environment are now recognized globally as overriding imperatives to protect our planet from the ravages inflicted on it by mankind. Various global initiatives are underway to counter the ill-effects of development that we encounter today, while still there is no consensus among the

countries on sharing the burden of ecological footprint, most of the countries have been taking aggressive measures to tackle global warming and climate change.

Although banks are regarded as environment friendly and do not impact environment greatly through their own 'internal' operations, the 'external' impact on environment through their customers activities is substantial. The substantial use of energy, ignoring in-house greenness on one hand and financing in projects/industries without having proper environmental impact assessment considerably contributes to increased carbon footprint by banks. Consequently, to minimize carbon footprints and ensure sustainable environment banks are required to use eco-friendly technology, green products/services, new process and strategies. In this backdrop, green banking is gaining importance as it is all about meeting needs and seeking a balance between the people, the environment and the economy.

Green banking is also regarded as ethical bank or sustainable bank. It is relatively a new phenomenon in the financial world and this has an important role in promoting overall sustainable development. Green banking is a smart and proactive way of thinking with a vision of future sustainability. According to Indian Banks' Association (IBA) "Green Bank is like a normal bank, which considers all the social and

---

*Chief Manager, Nepal Bank Limited

environmental factors with an aim to protect the environment and conserve natural resources". They are controlled by the same authorities but with an additional agenda toward taking care of the earth's environment/ habitats/resources. According to the Indian Institute for Development and Research in Banking Technology (IDRBT), established by the Reserve Bank of India, "Green banking as an umbrella term referring to practices and guidelines that make banks sustainable in economic, environmental and social dimensions". State Bank of Pakistan has defined green banking as "promoting environmentally friendly practices that aid banks and customers in reducing their carbon footprints". Environmental Program (UNEP-FI) defines green economy as "One that results in improved human well-being and social equity, while significantly reducing environmental risks and ecological scarcities." The essence of these definitions can be traced as green banking is banking in all its business aspects (deposit collection, credit disbursement, trade finance, leasing operations, mutual funds and custodian services, etc.) which is oriented towards preservation of environment.

Green banking involves technological improvements, operational improvements and changing client habits in the banking sector. It means to reduce internal and external carbon footprint from banking operations and to promote environmentally friendly practices. This comes in many forms such as: using online banking/mobile banking/internet banking instead of branch banking, paying bills online instead of physical cash deposit, opening up fixed deposit and other bank accounts online instead of physical presence in the branch, cash deposit/withdrawal through ATM instead of large multi-branch banks, loans in green projects etc. Any combination of the above personal banking practices can help the environment. Therefore, the need for the management of banks to affirm their sincerity of purpose toward environmental concern is an important strategy for stimulating bank trust along with sustainable growth in the long run.

Global Practice:

In response to the global awareness over

environmental pollution and subsequent climate change, banks are increasingly adopting green banking practices all over the world. To mitigate the negative impacts, central banks, supervisors and policymakers started undertaking various green banking initiatives, although the approach taken so far is slightly different between developed and developing countries.

The concept of Green Banking was originated in 1990 once the Triodos Bank (leading world expert in sustainable banking, having origin of Dutch at Netherlands) introduced a new product called Green Funds under the banner of Green Banking. Since then, particularly in recent years, more and more banks have started introducing green banking practices in a bid to contribute towards protecting the environment and conserve natural resources.

The banking program, established by the UNEP-Finance Initiative (FI), (concept launched in 1991) aims to help banks understand environmental, social and governance (ESG) challenges for their operations and is probably the largest green banking initiative with over 130 member banks (about 300 financial institutions) across the world. As a means of ensuring sustainable development, green banking as a concept gained prominence in 2008 leading to the establishment of green banks in various countries (such as Australia, Japan, Malaysia, United Kingdom, United States of America). Banks started issuing green bonds, the first being issued by the European Investment Bank (EIB) in 2007 allocating EUR 600 million to renewable energy and energy efficiency projects, this was followed by World Bank issuing green bond in 2008. Since then, the green bond market has grown substantially, particularly in the past 5 years, with 2019 international issuances reaching a record of US\$ 270 billion and this is expected to reach to US\$300 billion by 2020. Green bonds are on a rise and with an increase of sensitivity towards the impact of economic growth on environment across the globe.

Some policies such as Equator Principal, UNEP Finance Initiatives (UNEP-FI), UN principal

of Responsible Investment, Climate Principals etc. are some common policies internationally. Equator Principles (EPs) (a risk management framework, adopted by financial institutions, for determining, assessing and managing environmental and social risk in projects developed by the IFC and a group of commercial banks like Citigroup Inc, Bank of Scotland) were introduced by IFC in 2003. Currently in 38 countries have officially adopted the EPs. Green Bank Act was launched by USA in 2009 to begin the establishment of green bank.

Many developing countries have received support from multilateral development agencies such as IFC in developing their green banking policy framework. According to IFC, developing countries are at different stages of sustainable finance development. Bangladesh, Brazil, China, Colombia, Indonesia, Mongolia, Nigeria and Vietnam are most advanced as they have started reporting on results of their implementation actions. Bangladesh Bank is the world's first central bank, which has in-depth and apparent knowledge on green banking. France makes the disclosure of climate-related financial information. Japan is another case of a developed country, as the Bank of Japan provides concessional loans to banks that lend to environment and energy businesses.

IFC estimated the total green loans and credits of banks in developing countries to the private sector in 2016 to be approximately US\$ 1.5 trillion, or about 7% of total claims on the private sector in emerging markets. Since the beginning of 2016, China has been carrying out multilateral cooperation on green investment and financing on multiple platforms. HSBC, for example, has pledged to commit \$100bn to sustainable financing and investments by 2025, while China's Industrial Bank issued US\$9.6 billion of green bonds in 2018 alone.

As sustainability rises up through the financial agenda, banks across the globe are making environmental, social and governance (ESG) issues a priority and are diversifying their offerings to include socially responsible investment products. Bank Asia Limited, Bangladesh has decided not to finance any Tobacco related business,

and all offices of the bank have been declared as "smoking free zone. Using alternative delivery channel such as Video Conferencing, Mutual Trust Bank (Bangladesh) has environmentally sensitive green banking with the availability of motion sensor rest room, sensor/intelligent lighting, solar panel of rooftop, solar system powered branches. BRAC Bank (Bangladesh) being the supporter of 3P (People, Planet and Profit), gives away free plant among customers and guests to motivate people for expanding the greeneries in the country. ICBC Bank (China) has well set standards for green finance and is regarded as best green national commercial bank in China. Likewise, Industrial Bank of China is known as the bank of green finance in its homeland because it was the first to begin operating by the Equator Principles (EPs).

ICICI Bank's Green initiatives range from green offerings/incentives, green engagement to Green communication to their customers. These reflect that green banking is getting international priority in the present context.

Nepalese Practice:

With respect to Nepal, climate change is a real, rapidly and widely evolving hazard. Nepal is ground zero for the impacts of climate change, country with one of the most fragile ecosystems and an economy that is heavily reliant on favorable climate conditions.

The country is just in formative stage with regard to the progress towards green movement. Nepal Rastra Bank (NRB), for the first time, incorporated the subject in its Monetary Policy of 2017/18, stating that environmental and social risk management manual would be developed for managing risks of BFIs. The provision of financing requirement towards productive sector (such as hydro and renewal energy), even though minimal, can be regarded as an initiative towards green movement. Development of a competitive financial system with social and environmental responsibility aspects are spelled-out in Nepal's Financial Sector Development Strategy (2016/17-2020/21) as well.

NRB started its journey towards a sustainable banking system when it joined the IFC-supported Sustainable Banking Network (SBN) in 2013. Nepal was inspired to build environmental and economic resilience after a major earthquake in April 2015. With a view to integrating sustainability into credit risk management in the financial sector NRB released the “Guideline on Environmental and Social Risk Management (ESRM) for BFIs” on May, 2018. The ESRM guidelines (incorporating IFC’s Performance Standards and Equator Principles) launched by NRB set down standards for the identification, assessment, and management of E&S risks, E&S due diligence and monitoring reports. The guideline also incorporates acceptable thresholds of environmental and social performance, social and climatic risks of projects/industries, E&S risk management tools and templates, along with requirements for EIA, IEE to oversee and facilitate the management of E&S risk, monitoring and reporting requirements. The implementation of ESRM needs to be made more effective. Many banks still lack structural capacity and proper understanding of the safeguards for implementing the guidelines in the right spirit. The terms and condition in Credit Facility Offer Letter are not monitored properly so as to assess whether they are complied with during the course of project operation.

Nepalese banks have adopted digital banking practice and this can be considered an important step towards green movement. Particularly, the introduction of mobile banking, online banking/internet banking, connect-IPS, IPS, ECC, ATM, POS, QR, Digital Wallets etc. have been important modes of digital banking. Few banks have also started e-tendering/procurement and e-recruitment as well. But still many banks don’t have full fledged digital banking system (such as online account opening) in place and they need to go ahead more promisingly in the days to come. On the other hand, the large segment of customers being unaware of the system, concerns on the level

of trust towards digital system and reach of digital connectivity have been some of the factors hindering the digital move of banks.

Some banks have started launching green products (such as Green Double Fixed Deposit of Nepal Investment Bank Limited, Green Saving Deposit of Nepal Bank Limited etc.), featuring (along with other various features) the funds collected would be deployed in green investment (including climate smart agriculture, green buildings, clean transportation and hydro, pollution control and other renewal energy and environmentally friendly projects) aiming to provide the depositors with a sense of satisfaction of being a part of a global movement.

The approach paper of the Fifteenth Plan (2076/77-2080/81) has laid out the following goals and strategies for the environmental sector; • Healthy and balanced ecological system, pollution-less and clean environment • Bio diversity protection • Climate change adaptation • Disaster resilient society and economy. Achieving these important aspects/goals of the new plan is possible through expediting green movement in the economy for which banks can lead the role being effective green banks for the consumer, for the society and for the whole.

Scope of Green Banking:

A new emerging mantra within the banking sector is going green for the long run sustainability of banks. Financial institutions, especially banks, have a unique market position as they have deep market knowledge and experience across all economic sectors. They arguably have one of the widest networks, outreaches and client bases and can shift consumer behavior by scaling up and redirecting financing flow towards low-carbon and climate-resilient investments.

Since banks are one of the important professional institutions that interact with the masses, they are able to adopt green activities within their organizations and influence their customers

to come about the environment. Green Banking is a multi-stakeholder endeavor where banks have to work closely with government, NGOs, IFIs/IGOs, central bank, consumers and business communities to reach the goal. Green initiatives by banks include internal environment management, environmental financing/product ecology, environmental disclosure and reporting, formulating and adopting principles and promoting other stakeholders.

Nepal has a good fortune for solar energy along with good potentiality of hydro power and tourism and the proper financing in which can produce long lasting benefit to the country. The initiative of green banking is mutually beneficial to banks, industries, economy, environment and society as a whole. Banks should promote those products, process and technology which substantially reduce the carbon footprint from the environment.

Nepal's longstanding development objectives are to graduate from less developed countries (LDC) status by 2022 and achieve middle income countries (MIC) status by 2030. This requires sustained strong broad-based growth and will need to be supported by sustainable financial sector development including sound credit provision. This reflects that green banking practice shall be expedited without further delay.

The role of banks in financing the transition to a green economy is to unlock private investments, to bridge supply and demand while considering the entire spectrum of risks and to evaluate projects from both an economic and environmental perspective.

Benefits from Green Banking:

Green banking aids to develop the impactful solutions for various ecological imbalances. Studies have indicated that there is a positive effect of green approach on customers trust and loyalty and building brand image of banks. Banks that are committed to protecting the environment through their operational and other related activities build a strong image for their brand, and customers in return are more likely to be loyal to banks with green practices and image.

Major benefits from green banking include the following:

Better Quality Service to Customers: As the bank enters into fully digital orientation and staffs with social and environmental consideration, the customer will get better quality service from the bank and customer satisfaction as well as loyalty will increase.

Ensuring Sustainable Profitability: This will help not only in generating better return/profit for the bank but also ensure sound risk management, enhance resilience and satisfies all the stakeholders.

Helps to Curb Global Warming: Green banking can help a lot to curb the issue of global warming by conserving energy, following the green approach for internal operations and green financing. Green Banking generate clean and hygienic environment, changes the mentality and persistence of the officials and customers, in line with green sensibilities, helps greater society and mass people to live as a responsible member with dignity, creates a congenial atmosphere inside and outside the bank.

Helps in Maintaining Better Climate: This is the greater benefit to the society as a whole. Once the bank adopts green financing and green internal environment, it greatly helps to reduce carbon emission/environment pollution.

Cost Reduction: The operational cost reduces once the banks proceed towards internal greening. (such as paperless office correspondence, reduced staffs on digital banking etc.).

Other Benefits: Improving the service standards, automation of manual tasks, attracting and retention of staffs, drive customer loyalty, contributes in transition to 'ecological economics' from 'monetary economics' helps in enhancing awareness to business people about environmental and social responsibility enabling them to do environmentally friendly practice. Green Banking concept is not only related to greening but also will improve the asset quality of the banks. According to a survey conducted by IFC, it is found that the non-performing loan ratio of their green portfolios is

lower compared to that of other non-green portfolios.

Methods of Green Banking Initiatives:

In broader terms, green banking practices can be performed in two ways: **Internal Green Banking Approach:** It includes the green buildings, e-banking, e-statement, e-mails, solar enabled ATMs, avoiding physical meetings and considering the usage of webcams for e-HRM, video conferencing, conservative uses of air-conditioning, etc. **External Green Banking Approach:** This involves particularly through lending/financing activities of banks. Under this approach banks can adopt green projects financing, prioritizing loans for green car, green buildings and other ventures that poses sustainability. Banks can adopt green banking initiatives through different modern banking products and channels. Various alternative methods and delivery channels are pointed as under:

Green Lending/Green Finance: Any financial initiative, process, product or service that is either designed to protect the natural environment or to manage how the environment impacts finance and investment. Green finance involves loans to project/businesses that are considered environmentally sustainable with various green project loans based on renewable energy (including solar, wind, geo-thermal, bio-gas, and fuel cell etc.). Loans to building that are energy efficient. Specialized lending can be done by establishing a separate department dealing with green financing.

Issuing Green Bonds: Green bonds are instruments which tie the proceeds of a bond issue to environmentally friendly investments. The investor base comprises large institutional investors and some high-net-worth individuals.

Going Online/Online Banking: This is the most prominent method, which can contribute a lot in conserving environment. It is an e-payment arrangement by which banking customers can perform a number of transactions (paying bills, making deposit/withdrawals, fund transfer, A/C opening, e-statement etc.) related to banking. It is the nearby replacement of the branch banking; utmost benefit is the reduction in footfalls in the bank.

Green Credit Cards: Be it in the form of environmentally friendly rewards or using biodegradable credit card materials or promoting paperless banking, credit cards are going green.

Green Saving Accounts: In case of green saving accounts, banks make investment of the collected funds in environmentally friendly projects/ventures/industries. The more they save, the more the environment benefits in form of green investment through banks.

Mobile Banking: These new age banking forms include less paperwork, less mail and less travel to branch offices by bank customers, all of which have a positive impact on the environment. By using it customer can check balances, transfer funds or pay bills from the phone.

Internet Banking/Online Banking: Internet banking is an electronic payment system that enables customers of a financial institution to conduct financial transactions through a website operated by the institution. Customers can perform most of their banking related functions without visiting the banks personally.

Green Checking of Accounts: Customers can check their account statement online through ATM or special touch screen. This process is called green checking of accounting. Green checking of account also helps in environment sustainability and reduction of global warming effects.

Green Building: Green building shall be an important focus for green environment. As per various reports, buildings (including offices, homes and stores) accounts for about 40% of our energy consumptions and greenhouse gas emission and about 70% of electricity consumptions worldwide. A 'green' building is a building that, in its design, construction or operation, reduces or eliminates negative impacts and can create positive impacts on our climate and natural environment. Green buildings are designed, built and used/operated in a way that has efficient use of energy, water and other resources (such as solar energy efficient lighting, uses green materials-such as non-toxic, ethical and sustainable), sustainable

architecture, onsite waste management solution, good indoor environmental air quality, encourages biodiversity and provides a healthy indoor environment.

Energy Conscious/Power Saving Equipment:

Banks have to install energy efficient equipment in their office. Banks have to transform this green banking in hardware, waste management, energy efficient technology products. Bank should use less power consumption equipment in place of other equipment.

Solar Enabled ATM: It is again a product of green initiatives saving the footfalls, papers and alternative of branch banking for deposits and withdrawals of cash at any point of time.

Green IT Infrastructure: Banks can establish green IT infrastructure which consists of the hardware, software, facilities, service parts, network parts etc. can be aligned with the strategy of green banking.

Creating Awareness: Many NGOs and environmentalists are propagating environment consciousness among the public in general by arranging awareness programs and organizing seminars etc. Banks may associate and tie-up themselves by sponsoring such programs.

Social Responsibility Services: Nepalese banks can initiate various social responsibility services like tree plantation camps, maintenance of parks and pollution checkup camps as a part of their green deal for green banking.

Issues and Challenges:

Going green and fully adopting green banking is not free of issues and challenges with Nepalese Banks. As a low-income country with lower technological advancement and minimum social and environmental awareness of the general people, there are many issues and challenges with Nepalese Banks to be green and environment-friendly as follows:

- The regulatory provisions are inadequate. Even though ESRM as a guideline for green

financing is issued, the implementation of the same by banks is highly lacking.

- There is lack of needed focus from banks board and top management along with lack of clear strategic roadmap for green movement.
- Lack of understanding of digital products by customer could hinder the pace towards paperless economy and fully digital movement. Despite the speedy digital drive by banks, it still takes time to establish a complete green banking system.
- In general, there is a tendency of business/investors and projects seeking early return rather than sustainable return in the long run.
- Banks lack structural capacity to look after green financing. In most cases for example in project lending, banks generally perform their responsibilities simply by taking environmental clearance certificate which is not an effective measure in E&S risk assessment.
- The incentives provided by government policies are limited, and the penalties imposed on investments that causes pollution do not create enough risks to deter banks from lending to such projects. In terms of “Technical Capabilities”, commercial banks typically lack staffs who understand green technologies and are familiar with the business models underlying green projects. As such, banks have difficulty evaluating green projects and managing such loans/ customers.
- As per UNEP survey report, the issues in adoption of green banking are policy uncertainty and externalities, retaining competitiveness, capacity, skill and culture, availability and quality of E&S information and financial sector regulatory alignment.
- In general Nepalese banks are not much inclined towards the field of financing eco-friendly projects assuming them to be costly,

less profitable and lengthy. Moreover, there is high “perceived risk” of financing climate projects. This reflects the lack of broad understanding of environmental and social dimensions in the economy.

- Many banks have not still developed their own policy and guideline on green banking and climate related risk management.
- Lack of comprehensive regulatory framework on green banking, lack of e-database in Nepal and lack of enabling environment often leads to disincentivizing banks to undertake green banking activities. The poor quality and unavailability of public environmental data severely affects the soundness and credibility of environmental risk analysis.
- Banks lack internal approach of greening their offices, internal green policy and practices, work culture etc. towards green movement.
- None of the Nepalese banks have fully adopted Equator Principle. Also, none of the Nepalese banks are signatory to the UNEP-FI

Recommendation:

With a view to its growing importance in global, regional and national level the government and central bank should provide due priority to green economy in its policies and plans. Ultimately the individual banks, as the key player on the agenda of green economy, shall develop effective framework guiding structural and operational aspects with due consideration of regulatory guidance. Some recommendations under various aspects have been put forth as follows:

Clear and detail provisions in central banks guidelines, despite the current guideline that focus on lending aspect only, is needed.

Recommendation on Policy Front:

- Government need to focus on prioritizing green banking and sustainability, encouraging banks and financial institutions to align

accordingly such as interest subsidies for green loans.

- NRB should develop/update comprehensive policy framework for green banking (as the existing ESRM only focus on lending aspects/ green financing) in line with global norms and local situation.
- NRB should develop mechanisms for supervising/monitoring the green banking practices of banks so as to ensure sustainable banking practices. Moreover, the policy on comprehensive disclosure requirement on green banking need to be developed.
- In order to enhance quality of banks’ assets NRB should introduce some level of mandatory green financing for green projects/industries/infrastructure to be made by banks.
- Banks shall set up such strategic plan which considers the 3P approach i.e. the planet, the people and the profit. There is an immediate need for a shift from ‘profit, profit and profit’ motive to ‘planet, people and profit’ orientation for sustainable growth in the long run.
- Banks should develop green strategic planning with determined green targets (such as green financing, green buildings/green branches/green equipment etc.) to be attained and disclose these in their annual reports and websites.
- Need to introduce Green Office Guide for reducing the information gap/reducing hazards/increasing efficiency/reducing pollution so as to ensure green and sustainable bank.
- Government and NRB should introduce stimulus package such as discount on interest rate on green loans, fiscal subsidies for environmental protection projects and tax exemptions for green bonds etc.
- Individual banks to implement ‘Go Green’ ‘Think Green’ and ‘Planet First’ themes in

their practices. Banks need to integrate sustainability into their corporate strategy. Green deal should be the new strategy. Need to put sustainability in all the senses.

- Green banking system has to be included as in the curriculum of the school and college level studies.
- Study needs to be undertaken for establishing an exclusively Green Bank or Green Funds (that exclusively focus on green bonds, loans and investment for green projects/industries of certain level) in public private partnership.
- Practice of judging banks on the basis of green movement and sustainability shall be established. Green banking audit system shall be adopted.

Recommendation on Operational Front:

- Banks need to introduce standardized practice in order to greening their operations.
- Banks need to introduce various dedicated green financial products (such as eco-car loans, green buildings, digital banking, solar energy plants, loan products on climate smart agriculture and energy renewal projects to finance green projects to expand their business horizons etc.).
- Banks shall focus on capacity building along with rigorous training program for top/mid/lower level management for the professional knowledge on green banking and green industries.
- Banks are required to allocate sufficient budget for green banking activities.
- NRB must monitor the adherence of green banking guidelines by the banks and enable banks to make better use of its guideline. Government, regulator and banks shall focus on creating awareness among general people about green banking.
- Board/competent authority should be aware and updated of the current green banking

activities and development.

- Need to introduce National Payment Switch in the financial system and adopt robust digital technology which is a key enabler for the bank's Green Deal.
- Need to adopt best international practice such as Equator Principle and UNEP-FI
- Banks shall focus on greening the internal operation/environment and for this purpose banks shall adopt the following: Focusing on greening the IT infrastructure. Practicing virtual meeting, video conferencing, reducing travel, e-mail networking, e-recruitment and e-training and development, web-based communication, electronic data transfer etc. establish green channel counters and automated cash deposit terminals. Introducing document management systems. Efficient use of printer cartridges, photocopy toner, office stationery, etc. Sharing electronic files, voice mail and e-mail instead of paper memos. Using more daylight to reduce electricity consumptions and ensure proper air circulation instead of using air conditioning. Using energy saving bulbs. Setting up solar power ATM, green building/branches and green counters. Installing energy efficient equipment in their office and avoiding mis-utilization of these equipment.

Recommendation on Green Lending:

- Programs on institutional capacity building activities need to be conducted and robust E&S risk management practice needs to be adopted. Lending practice shall be made more prudent thereby addressing environmental criteria in order to avoid/minimize credit risk, legal risk and reputational risk.
- Separate department/structure shall be established to look after the green financing. Moreover, focus shall be given in developing professional skill/expertise of employees to assess green projects proposals.
- As a significant part of green movement,

banks shall prioritize green financing practice (specially by adopting NRB's ESRM guideline). Banks shall prioritize green projects/industries with some offerings such as discounted interest rate for green loans.

Recommendations on Other Initiatives:

- Motivating employees, customers, and mass people through green banking slogans like-Save paper, save trees. Conserve energy, conserve natural resources. Pay your bills online. Turn off the tap when not needed. Unplug electronic devices while not in use.
- Emphasize/initiate the issue of green bonds: Develop the green bonds market by issuing industry guidelines, permitting and encouraging banks to issue green bonds with incentives and tax exemptions. This will avail the long-term funds for green projects.
- Mass education programs on green banking needs to be conducted. Programs on environmental literacy-conducting awareness program/training programs on saving energy, minimizing wastages, developing eco-friendly habits, availing/enjoying green banking products/services should be conducted by banks.

References:

- without harming environment (Gupta 2015).
- UNEP (2016). "Green Finance for Developing Countries, Needs, Concerns and Innovations", May 2016, Geneva 1219, Switzerland
- BB (2012). "Annual Report on Green Banking (2012)", Bangladesh Bank, Central bank of Bangladesh
- WB & UNEP (2017). "Roadmap for a Sustainable Financial System", Report on Session of the Conference of the Parties (COP 23) to the UN Convention on Climate Change (UNFCCC), Nov 2017
- IBA (2014). "GreenBanking Innovations", Indian Bank Association
- Lalon R.M. (2015). "Green Banking: Going Green", International Journal of Economics, Finance and Management Sciences. Vol. 3, No. 1, 2015, Science Publishing Group, New York, NY 10020 U.S.A.
- IFC (2018). "Sustainable Banking Network- Global Progress Report", Feb 2018
- PBC (2015). "Establishing China's Green Financial System", People's Bank of China, Beijing, China
- CGC (2016). "A Green Bank White Paper", Coalition for Green Capital, Washington, DC, USA, June 2016.
- IMF(2019). "IMF Country Report (No.19/61) on Selected Issues on Nepal", Jan. 2019, International Monetary Fund, Washington DC

Conclusion:

A conventional bank becomes a green bank by directing its core operations towards the betterment of the environment. The real green banking is not only about introducing various green products and green financing, it's the totality of strategies/policies/plans, products/services and practices too. Proper incorporation of environmental aspects in the overall business operation and decision making is gradually getting prominence worldwide. Along with increasing social awareness, customers would do business with a bank that is more "Green". Banking sector of Nepal need to realize their responsibilities towards environment as well as the society in order to compete and survive in the competitive market in the long run. As the Nepalese banks are far behind in comparison to global practice, the development towards green banking shall be expedited without further delay. In this regard, banks should be provided with clear policy guidance and incentives from the part of government and regulator along with support from other stakeholders including business organizations and consumers as well. Once the green movement is expediated, at least from the banking sector, the economic transformation of Nepal will no longer be a matter of imagination.

- ADB (2019). “Why is Green Finance Important?” Asian Development Bank ADBI Working Paper Series Jan. 2019
- WB (2017). “Results-Based Climate Finance in Practice: Delivering Climate Finance for Low-Carbon Development”, World Bank Group, Washington DC
- Malik S, Qasim M, Saeed H (2018). “Green Finance in Pakistan: Barriers and Solutions”, ADBI Working Paper Series, No. 880, Asian Development Bank Institute, Tokyo
- Park H, Kim JD (2020). “Transition Towards Green Banking: Role of Financial Regulators and Financial Institutions”. Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility, March 2020
- EBF (2017). “Towards a Green Finance Framework”, European Banking Federation, 56 Avenue B-1000 Brussels
- BIS (2020). “The Green Swan: Central Banking and Financial Stability in the Age of Climate Change” Bank for International Settlement, Jan 2020, Centralbahnplatz 2, 4051 Basel, Switzerland
- Arezki R, Bolton P, Peters S, Samama F, Stiglitz J (2016). “From Global Savings Glut to Financing Infrastructure” IMF working paper WP/16/18. International Monetary Fund, Washington DC, USA
- Dikau S, Ryan J (2017), “Green Central Banking in Emerging Market and Developing Country Economies”, New Economics Foundation, 10 Salamanca Place, London

Other Sources:

- Annual Reports of Nepal Rastra Bank for various years
- Monetary Policies of Nepal Rastra Bank for various years
- Financial Stability Reports of Nepal Rastra Bank
- Human Development Report 2018
- Budget Speech of Nepal Government 2076/77, Ministry of Finance
- Monetary Policies of Nepal Rastra Bank
- Financial Sector Development Strategy (2073/74-2077/78), Ministry of Finance
- Fifteenth Plan Approach Paper (2076/77-2080/81), National Planning Commission
- Banking and Financial Statistics, Nepal Rastra Bank
- Mid-Term Review of Monetary Policy 2019/20, Nepal Rastra Bank

Various Websites:

- www.google.com
- www.nrb.org.np
- www.iba.org.in
- www.mof.gov.np
- www.npc.gov.np
- www.adb.org
- www.wikipedia.org
- www.investopedia.com
- www.bis.org
- www.worldbank.org
- www.un.org
- www.researchgate.net
- www.irena.org/newsroom/articles/2020/Feb/Financing-the-Global-Energy-Transformation-Green-Bonds
- www.unepinquiry.org/wp-content/uploads/2016/08/Green_Finance_for_Developing_Countries.pdf
- www.sc.com/np/sustainability/Contributing_to_sustainable_economic_growth.html
- www.euromoney.com/article/b18srk3nk002h2/asiamoney-china-green-finance-awards-2018
- www.euromoney.com/article/b1fnn2yljqs0v2/world39s-best-bank-for-sustainable-finance-2019-hsbc
- www.researchgate.net/publication/228378177_Green_Banking_in_India

Trade between Nepal and India

● Mukti Bahadur Khatri*

1. Introduction

Nepal and India were founded on the ancient connection of history, culture, tradition and religion. These relations are close, comprehensive as well as multidimensional and have economic engagements with each other from historic time period to enhance our bilateral relations. India is Nepal's largest trade partner along with the largest source of foreign investments. Besides this, it is providing transit for almost entire third country trade of Nepal with the exception of China. India accounts for over two-third of Nepal's merchandise trade, about one-third of trade in services, one-third of foreign direct investments and almost 100% of petroleum supplies. So, the Nepal government seeks to use at an optimum scale to attract Indian investments that are crucial for addressing Nepal's increasing trade deficit.

Both Nepal and India have common approach to regional and multilateral institutions and hence, work in series of the United Nations, Non-alignment movement and other international forum on most of the important international issues. Furthermore, both the countries have been deeply engaged in the regional and sub-regional frameworks of SAARC, BIMSTEC and BBIN for enhancing cooperation for greater economic integration by linking collectively the potentials and complementarities available in the region.

The speed of external sector development of any country has been increasing along with globalization

and liberalization. So, its management is getting more complex due to ever-increasing economic integration with other countries. One of the most important objectives of macroeconomic policy is to maintain external sector stability. For this government should maintain balance of Current Account and Balance of Payment (BoP). Current Account sustainability cannot be maintained without export promotion and import substitution of goods and services. Therefore every country is seeking for either BoP surplus or balance.

In order to increase trade, there is a need for structural reform to improve productivity, reduce factor costs, favorable trade negotiation and create the right business, legal and political environment to attract efficient economic activity which ultimately increases employment and capital inflows in domestic economy that leads to improvement of quality of life. Due to large scale of production, specialization of product, globalization, civilization and dynamic change of world as well as human attitude one side market is expanding and other side trade competitiveness increases. In this condition both Nepal and India should enjoy by developing excellent bilateral ties in trade and commerce.

2. Nepal – India Trade Treaty

Nepal and India have had a bilateral trade since ancient time period and modern trade with agreement since the last seven decades. So, the government of Nepal and India being conscious of

---

*Lecturer of Economics, Trichandra Multiple Campus, TU

the need to make the traditional connection between the markets of the two countries stronger to strengthen economic cooperation and development between them for their several mutual benefits by sharing of scientific and technical knowledge and experience to promote mutual trade by a trade treaty in order to expand trade between their respective territories and encourage collaboration for economic prosperity. In this regard the treaty of trade accomplished between the government of Nepal and India on 6th December 1991, as amend or modified from time to time after political changes in 1990.

After that both government renewed their bilateral trade treaty on 1996 and followed by 2002; March 6, 2007; 27th October, 2009 for the period of next seven years upon the expiry of trade treaty. So, last time it was renewed in October 2016 without any changes to the 2009 treaty. With the renewal of trade and transit Nepal has been permitted to the facility to continue in enjoying duty- free access to India.

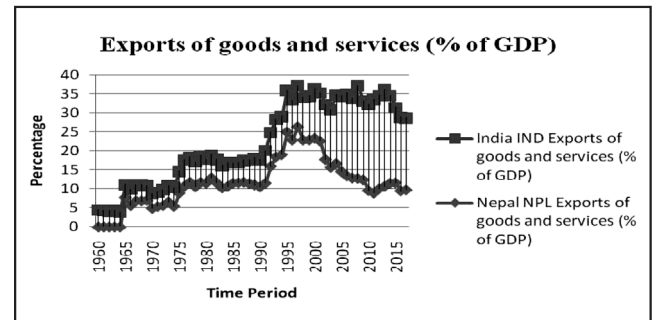
3. Export and Import Trade of Nepal and India

In 2017 merchandise exports of India on an F.O.B.(Free on Board) basis was \$304.1 billion and export partners were US 15.6%, UAE 10.2%, Hong Kong 4.9% and China 4.3% respectively. On the other hand merchandise imports of India on a C.I.F. (Cost Insurance and Freight) or F.O.B.(Free on Board) basis was \$452.2 billion and import partners were China 16.3%, US 5.5%, UAE 5.2%, Saudi Arabia 4.8% and Switzerland 4.7% respectively. Likewise, major export commodities of India were petroleum products, precious stones, vehicles, machinery, iron and steel, chemicals, pharmaceutical products, cereals, apparel by the highest valued while major imported commodities of India were crude oil, precious stones, machinery, chemicals, fertilizer, plastics, iron and steel by the highest valued (CIA, 2019).

Similarly, in 2017 merchandise exports of Nepal on an F.O.B.(Free on Board) basis was \$818.7 million and export partners were India 53.1%, US

11.8% and Turkey 7.2% respectively. On the other hand merchandise imports of Nepal on a C.I.F. (Cost Insurance and Freight) or F.O.B. (Free on Board) basis was \$10 billion and import partners were India 70.2%, China 7.5% respectively. Likewise, major export commodities of Nepal were clothing, pulses, carpets, textiles, juice and jute goods by the highest valued while major imported commodities of Nepal were petroleum products, machinery and equipment, gold, electrical goods and medicine by the highest valued (CIA, 2019).

According to observation of 34 years, 6 major items, exports to other countries are pulses, herbs, readymade garments, hides and skins, handicrafts and carpets. In the same time 5 major items, exports to India are mustard and linseeds, herbs, ghee, dried ginger and jute goods. Since 34 years these items are continuously taking place as a major export items to India and other countries. That's why they have comparatively more advantages than others in the international market (Khatri, 2012).

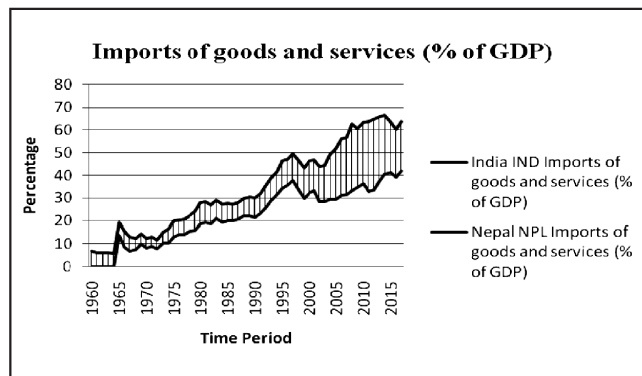
Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

According to above figure, growth path of exports in percent of GDP of India is linear since 1990 to 1995 and almost constant upto 2014 and decreases after that. On the contrary growth path of exports in percent of GDP of Nepal became linear after 1990 upto 1996 and it is steeper, implies that more growth in exports in that time. Similarly Nepalese growth path of exports is gradually decreasing since 1996 upto 2010 and remains almost low. This implies that Nepal is far behind from economic achievement.

The co-integrating relationship on Export trade shows that GDP has no significant influence

over the Export trade. One reason for such existence may be because Nepalese Export trade is driven by Indian trade rather than other domestic factors such as real economic activity or trade policy (Khatri, 2012). Karmacharya was also found in his Study Nepal's Informal Trade with India (Karmacharya, 2002).

Total export has positive and significant relationship with GDP of India. It means total export increases along with increase in GDP of India. Increase in GDP of India increases domestic investment which increases domestic production and that increases Export trade. Similarly, the open boarder and high dependency upon India has predominant role in the Nepalese export (Khatri, 2012).

Source: World Development Indicators, World Bank, 2018.

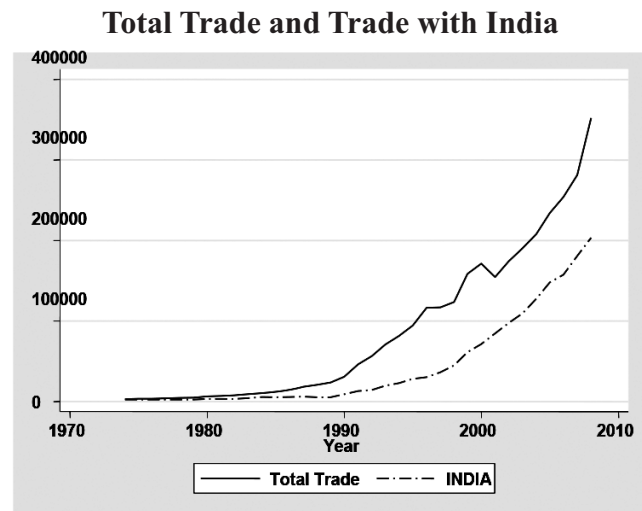
The above figure shows that growth path of imports as a percent of GDP of both Nepal and India has been increased continuously from 1960 upto now

but increasing ratio of India is relatively higher than Nepal.

4. Nepal's Trade with India

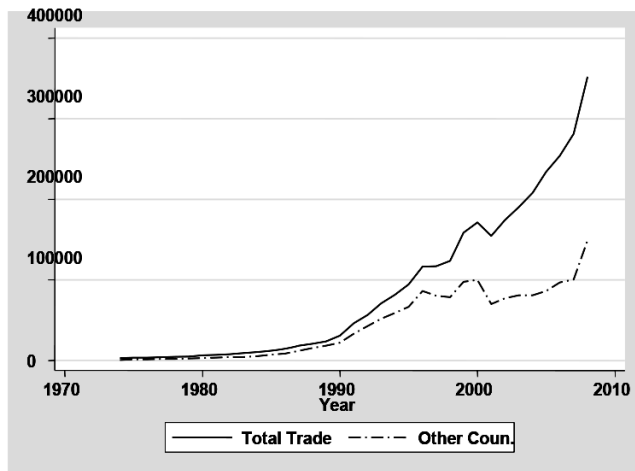
Nepal's foreign trade has remained dynamic since last three decades. Until the 1970s more than 90% of foreign trade was directed towards India. Due to trade diversification, the share of India in Nepal's foreign trade declined from 82.2% in 1974/75 to 28% in 1994/95. During 2005/06 the export to India was 68.3%. This data shows that again our trade directed towards India.

This Table shows that Nepalese foreign trade was aimed towards India. So, Nepal needs to be plugged into Indian value chain in order to reduce the huge trade deficit to create employment along with sustainable growth.

Year	Export to India	Import from India	Export to Other Countries	Import from Other Countries
1974	746.70	1475.7	142.90	338.9
1980	992.40	2179.2	616.30	2249
1985	1241.10	3970.9	1836.90	5370.3
1990	1552.20	7323.1	5835.30	15903.4
1995	3682.60	24398.6	16198.50	50055.9
2000	26030.20	45211	29623.90	70476.2
2005	40714.70	107143.1	19519.40	66637.2
2010	43360.00	261926	20979.00	134250
2015	39494.00	477213	30624.00	296386
2017	46605.00	809814	35028.00	433012

Source: Various Economic Survey, MOF, 2019.

Source: Authors Constructions based on the Data of Economic Survey (Various Issues)

This figure shows that both curve of total trade and trade to India moving in same direction and in the same time gap between total trades with other countries is more than trade to India and total trade. It implies that most of the trade was moved or centralized towards India.

5. Country Composition of Nepalese Trade

Trade includes measures of costs, prices, exchanges rates and wages as well as their impact on the ability of the country to export enough goods and services to pay for its import requirements and maintain full employment. It also contributes to better business performance through innovation and productivity such as business environment, governance and physical as well as human capital. These components have nexus relationship.

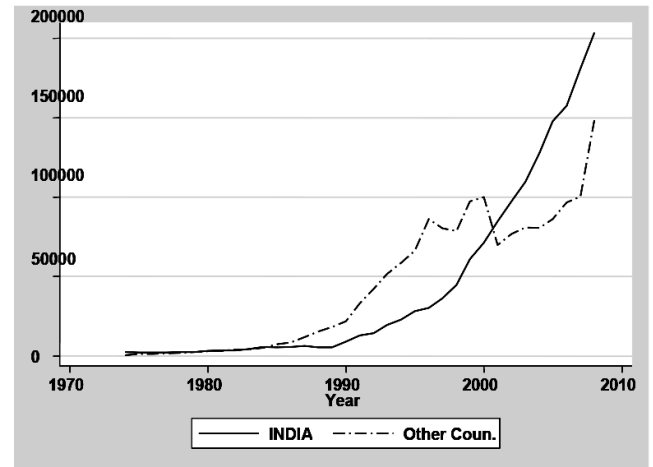
Share of Total Trade (In %)

Description	India	Other Countries	China
2001/02	54.8	45.2	NA
2005/06	63.18	36.82	NA
2010/11	66.29	33.71	NA
2015/16	61.2	24.8	13.9
2016/17	63.5	24.4	12.1
2017/18	64.7	23.1	12.3

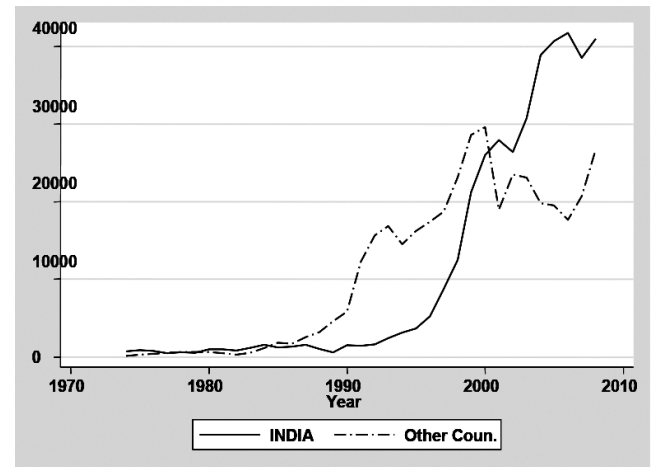
Source: Authors Constructions based on the Data of Economic Survey (Various Issues)

This Table shows that Nepal’s foreign trade is heading towards India. The share of India in Nepal’s foreign trade was 54.8% in 2001 and increased from 54.8% to 66.29% in 2010. During 2017/18 the share of total trade to India was 64.7%. This data shows that again our trade directed towards India. China is Nepal’s another traditional trading partner constituting about 12.3% of the trade.

Total Trade with India and other Count.

Export with India and other Countries

Source: Authors Constructions based on the Data of Economic Survey (Various Issues)

According to above figure, in the beginning share of total trade to India as well as total export to India was more than other countries. Later on this structure of trade was changed and it became diversified to other countries. But it does not appear for a long time period. Nowadays, both total export as well as total trade to India is greater than other countries.

Therefore in conclusion our growth and structure of export as well as total trade moving towards India rather than other countries. Similarly, Nepal's trade deficit has surged with the increase in trade openness subsequent to the adoption of trade liberalization. The total trade to GDP ratio, which is considered as an indicator of trade openness, that had remained at 25.4 percent in FY 1991/92 has reached 37.5 percent in FY 2015/16.

6. Gross Domestic Product (GDP)

GDP provides an economic picture of any country, used to estimate the size of an economy and growth rate. So, it impacts personal finance, investments and job growth. Investors look at a GDP growth rate to decide if a nation should adjust their asset allocation, as well as compare country growth rates to find their finest international opportunities. They purchase shares of companies that are in rapidly growing countries.

7. Main Agriculture and Industrial Products

Main agriculture products of India are rice, wheat, oilseed, cotton, jute, tea, sugarcane, lentils, onions, potatoes; dairy products, sheep, goats, poultry and fish while Nepal's are pulses, rice, corn, wheat, sugarcane, jute, root crops; milk and water buffalo meat.

Similarly, main industrial products of India are textiles, chemicals, food processing, steel, transportation equipment, cement, mining, petroleum, machinery, software and pharmaceuticals with the largest by value of annual output while Nepal's are tourism, carpets, textiles; small rice, jute, sugar, oilseed mills; cigarettes, cement and brick production with the largest by value of annual output (CIA, 2019).

8. Conclusions

The partnership with India in the areas of trade and

GDP of Nepal and India with Annual Growth in Percent

Year/Indicator Name	GDP (constant 2010 US\$) of Nepal	GDP (constant 2010 US\$) of India	GDP growth (annual %) of Nepal	GDP growth (annual %) of India
1961	2738850526	141837050034.56	1.91	3.72
1970	3434200062	202087923013.78	2.58	5.16
1980	4218091976	271694207810.62	-2.32	6.74
1990	6697408396	466533190787.30	4.64	5.53
2000	10899840167	802754758765.92	6.20	3.84
2005	12877563075	1111202106006.44	3.48	9.28
2010	16002656434	1656617073124.71	4.82	10.26
2015	19774984747	2302413591823.42	3.32	8.15
2017	21345762921	2629542211700.51	7.50	6.62

Source: World Bank, 2018.

As the above mentioned table, GDP has been increasing continuously from 1960 to 2017, but increasing ratio of India is more than Nepal. Similarly, annual percent of GDP growth rate of India is significantly higher than Nepal. In 1961 it was 3.72 % and after 2005 it has been almost more than 6.5 %.

transit is a matter of maximum importance to Nepal. India is Nepal's largest trading partner, which provides transit facility to Nepal for third country trade. Both public and private sectors of India have invested in Nepal. The trade statistics reveals phenomenal increase in the volume of bilateral trade over the years between the two countries.

However, Nepal has increasing trade deficit with India. Nepal and India have completed bilateral treaty of transit, trade and the agreement of cooperation to manage unauthorized trade and transactions. So, this paper analyzed the comparison of bilateral trade of Nepal and India since 1960 AD

and to achieve the trade potential after that. So, it is focused in the context of Nepal's trade relations with India. This is because India has accounted for 65 percent of Nepal's total trade, although we note the trade diversification with other countries.

References

- Dahal, M. K. (2008). Scientific Approach to Research [Lecture]. Retrieved from CEDECON, Tribhuvan University.
- <http://www.worldbank.org/en/about/annual-report/world-bank-group-downloads>
- <https://www.census.gov/foreign-trade/statistics/highlights/index.html>
- <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/NPL>
- <https://www.customs.gov.np/upload/documents/Final.pdf>.
- Karmacharya, B. (2002). Nepal's Informal Trade between Nepal and India. A Collaborative Study under South Asia Network of Economic Institutes (SANEI), a Regional Initiative of the World Bank.
- Khatri, M. B. (2009). Trade competitiveness with reference to Nepal. Nepal Rastra Bank Samachar, 54th Annual Publication, Nepal Rastra Bank.
- Khatri, M. B. (2075). Export trade of Nepal. Aarthik Mimansa, Year 13, Reg. No. 215/056-057, Nepal Rastra Bank.
- Khatri, M. B. (2012). A study on export competitiveness: A case study of Nepal. Unpublished M. Phil. Thesis, CEDECON, TU Nepal.
- Krugman, P. & Obstfeld, M. (2009). International economics: theory and policy. Dorling Kindersley India Pvt. Ltd., Eighth Edition, New Delhi, India.
- Ministry of Finance (2015). Economic survey, FY 2014/15. FY 2017/18 and FY 2018/19 Government of Nepal, Ministry of Finance. Kathmandu.
- Ministry of Industry, Commerce & Supplies (2009). Trade policy, 2009. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Kathmandu.
- NRB (2018). Quarterly Economic Bulletin Vol. 52 No. 2. Research Department, Publication Division, Nepal Rastra Bank, Kathmandu.
- Pyakuryal, B. (2007). Comparative & competitive advantages of Nepal, issues in the integration of industrial activities & regional cooperation. Paper Prepared for Nepal Economic Association.
- www.worldbank.org
- www.cia.gov

Building Sustainable MSME Finance Ecosystem: Learning from Malaysia[#]

● Prakash Kumar Shrestha, PhD*

1. MSMEs are the backbone of the economy by contributing to output and employment. In emerging countries, SMEs contribute to 60 percent of employment and 40 percent of GDP. Big industries can emerge passing through MSME stages. In Nepal, as per the Industrial Statistics 2074/75 and Industrial Promotion Statistics 2074/75, 94 percent of industries (291,984) are MSMEs in Nepal. They are contributing to more than 22 percent of GDP and providing employment to more than 1.7 million people (FSDS, 2017). Many of them are complaining not getting enough finance and support from the government and its agencies. MSMEs in Nepal have been classified mainly based on the fixed assets.

Policy Provisions and Institutions for MSMEs in Malaysia

2. Malaysia has made the great strides for the development of MSMEs. As of now, 907,065 business establishments in Malaysia are MSMEs cutting across all sizes & sectors. Of them, 89.2 percent are in service sector. SMEs contributed to 38.3 percent of GDP.

Malaysia has consistently scored as one of the region's top performers in ASEAN SME Policy Index 2018, with its score for all eight dimensions¹ exceeding the median score for ASEAN. Many things can be learned from Malaysian experience which has advanced SME finance ecosystem. MSMEs can get holistic supports for converting ideas into reality by providing trainings, finance and market access in Malaysia.

3. Until 2004, there were no standard definition of SMEs, fragmented SME development efforts and lack of capacity development in Malaysia. Since then, Malaysia has done a lot of things to promote SMEs along with providing easy access to finance. National SME Development Council (NSDC) was established in 2004 under the Chairmanship of Prime Minister to formulate broad policies and strategies for comprehensive development of SMEs across all sectors, and oversee coordination of and ensure effectiveness in policy implementation. BNM was secretariat for the council for the period of 2004-2008 before handing over to SME Corp.

---

*Executive Director, Nepal Rastra Bank

¹(a) Productivity, Technology and Innovation (b) Environmental Policies and SMEs, (c) Access to Finance, (d) Access to Market and Internationalization, (e) Institutional Framework, (f) Legislation, Regulation and Tax, (g) Entrepreneurship Education and Skills, (h) Social Enterprise and Inclusive SMEs

[#]This article is based on the materials received in Seminar on *Building Sustainable SME Finance Ecosystem in a Digital Age: A Peer-Learning* organized jointly by Alliance for Financial Inclusion (AFI), Bank Negara Malaysia (BNM) and World Bank Group in Kuala Lumpur, February 24-27, 2020.

4. In 2005, NSDC first time defined the definition of SMEs as per the sales turnover or number of employment which varies according to the categories like manufacturing, and service and other sector, which was further revised in January 2014. As per the new definition, SMEs are classified as shown in Table 1. Defining this way would be more useful in Nepalese case also.
5. Malaysia has a comprehensive financing support for enterprises at all stages of the business life-cycle. Various measures have been implemented for developing the SME Financing Ecosystem. Some of them are elaborated below.
6. First, rebranding the earlier Small and Medium Industries Development Corporation (SMIDEC) which was operating since 1996 into SME Corp in 2009², which is fully dedicated to the development of SMEs. This institution has been now also working as a secretariat to NSDC since 2008. SME Corp. Malaysia is the central coordinating agency (CCA) under the Ministry of Entrepreneur Development and Cooperatives (MEDAC) that coordinates the implementation of development programmes for SMEs across all related Ministries and agencies. It acts as the central point of reference for research and data dissemination on SMEs and entrepreneurs, as well as provides business advisory services for SMEs and entrepreneurs throughout the country. SME Corp. has formulated and implemented SME Master Plan (2012-2020) with the theme of innovation-led and productivity-driven growth. It has been providing targeted assistance to SMEs across six critical areas such as funding, market, technology, capacity building, infrastructure and regulatory. It has also developed National Entrepreneurship Policy 2030 in July 2019 for the development of an inclusive and competitive entrepreneurial community, particularly the SME sector.
7. Second, establishment of Development Financial Institutions (DFIs) dedicated to provide credit to SMEs. Malaysia has a separate SME bank³ for providing loans to SMEs only, which was established in 2005, wholly-owned by the Ministry of Finance and regulated by Bank Negara Malaysia (BNM). It is fully committed in driving the nation's economic growth by providing not only financing assistance, but also development expertise to SMEs, facilitating these businesses to prosper and grow. It does not collect retail deposits, but mobilizes fund from the market. It was provided government grant in the beginning.
8. Third, online platform for loan application. imSME – Online SME Financing Referral Platform (<https://imsme.com.my/portal/en/>) is Malaysia's first online SME financing/loan referral platform launched in February 2018, through which SMEs submit loan documents digitally. Through this online platform, SMEs can make simultaneous applications to multiple banks. In case of failure to get loans, applicants receive further assistance via Financial Advisory team there by making them access to capacity building programmes and alternative financing facilities. The imSME is wholly owned and managed by Credit Guarantee Corporation Malaysia (CGC), and is supported by BNM as well as other participating banks. Collateral-free financing up to RM50,000 is available for SMEs.
9. Fourth, establishment of Credit Bureau Malaysia (CBM). CBM provides digital platform for aggregation and dissemination of SMEs' credit information. Public Credit

²<http://www.smeCorp.gov.my/index.php/en/>

³<https://www.smebank.com.my/en/>

Registry (PCR) in Malaysia was established under the Central Bank of Malaysia Act 2009 and has been operating since 1982 as the first credit reporting institution. The PCR is well supported by an online system known as Central Credit Reference Information System (CCRIS) – the key enabler for efficient data collection and dissemination of credit information. Credit scores – derived from a statistical regression based on score model of a subject’s credit files, to represent the creditworthiness of the subject. There are rating agencies also who are responsible for providing investors with information about an organization’s creditworthiness. Personal Data Protection Act 2010 and Credit Reporting Agency (CRA) Act 2010 came into force in November 2013 and January 2014 respectively in Malaysia to provide legal support to develop financial infrastructure for enhancing access to finance through effective and secure credit information.

10. SME Credit Bureau was established in June 2008 to widen financial inclusion for SMEs. To reflect transformation and to widen scope to include helping individuals, SMECB is renamed as Credit Bureau Malaysia. With enactment of CRA 2010, CBM have started to supply credit score for individuals. 72 % of holding of Credit Bureau Malaysia is owned by Credit Guarantee Corporation whose 78.6% share is owned by BNM.
11. Fifth, BNM’s Fund for SMEs which is managed by Development Finance and Inclusion Department of BNM. SMEs fund is available to financial institutions at interest rate of 0.525 percent, which should be provided at 2.7 percent. The funds are channeled through participating financial

institutions (PFI), comprising all licensed banks, prescribed development financial institutions and the Corporate Guarantee Corporation. Further, Malaysia has National Sustainable Microfinance framework where micro businesses can access to financing at a lower rate from Micro Enterprise Fund that is established by BNM.

12. Sixth, effective credits guarantee by Credit Guarantee Corporation (CGC), which was established on 5 July 1972. It has 16 branches across Malaysia. CGC is also directed towards financial inclusion agenda in recent decades. CGC partners with relevant MSMEs agencies to improve outreach. CGC enhances MSMEs access to financing mainly through guarantees and direct financing. For marginal firms which are viable and partially bankable, CGC shares risks with financial institutions by providing guarantees. Guarantee fee ranges from 0.5 percent to 5.75 percent depending on the risk profile of MSMEs. For sub-marginal MSMEs which are viable but not bankable, CGC provides direct financing in which CGC provides financing up to RM 5.0 million at interest rate up to 8 percent. CGC also conducts developmental programmes to increase both market and finance access to MSMEs through advisory services and mentoring workshops.
13. Seventh, availability of financial advisory service by MyKNP (Financial Advisory Service)⁴ which complements banks in managing unsuccessful financing applicants. MyKNP offers positive customer experience for unsuccessful financing applicants by understanding reasons for rejection and providing tips to improve future eligibility and by helping to access alternative financing or options to enhance financial standing.

⁴MyKNP is a collaborative effort by BNM, CGC and AKPK to provide advisory assistance to unsuccessful applicants for SME and home financing. The objective is to nurture and advise applicants to better understand the factors affecting their financing application and improve their eligibility for future financing from the formal financial system. <https://myknp.com.my/>

- SME finance related advisory is done by CGC, and home related financing by AKPK⁵. The AKPK is the Credit Counseling and Debt Management Agency, set up by BNM in April 2006 to help individuals take control of their financial situation and make them wise use of credit. The AKPK offers financial education, financial counseling and debt management programme to individuals.
14. Eighth, establishment of Small Debt Resolution Scheme (SDRS) in 2003 by BNM to restructure and reschedule (R&R) SMEs' financing when faced with repayment issues. R&R applications can be submitted to financial institutions or the SDRS Secretariat. Independent assessment is done by Small Debt Resolution Committee (SDRC) to determine whether SME is eligible for R&R or new financing.
  15. Ninth, extensive outreach & awareness programmes through financial education, train-the-trainers, nationwide SME events, media promotions and distribution of promotional materials through local authorities. SMEs able to make better informed financial management decisions via free advisory services provided by BNM. Dedicated counters are set up at BNM offices nationwide to support SMEs in obtaining information and advisory on financial matters, which is also supported by experienced officers from other related agencies (e.g. CGC and SME Corp).
  16. Tenth, Security Commission (SC) Malaysia has made the provisions for getting alternative financing sources such as equity crowd funding and P2P lending for startup SMEs which are not able to get the fund from the traditional sources like banks at affordable rate. Guidelines for equity crowd funding (ECF) and P2P Financing was issued in 2015. There are 10 registered equity crowd funding (ECF) operators and 11 registered peer-to-peer financing (P2P) operators. There are 105 registered venture capital corporations (VCC) and venture capital management corporations (VCMC) and 12 registered private equity corporations (PEC) and private equity management corporations (PEMC). In this way, Malaysia has well developed Fintech ecosystem having e-money issuers to alternative financing platforms. SC has registration framework for VC/PE firms and is acting as a Chairmanship of the Malaysian Venture Capital & Private Equity Development Council (MVCDC).
  17. Eleventh, setting up a Malaysia Co-Investment Fund (MyCIF) by the government in 2019 to co-invest alongside with private investors in ECF and P2P. Co-invest on 1:4 ratio basis (RM1 for every RM4 raised from private investors). Maximum co-investment amount is RM 500K for each campaign. Co-investment is open to all MSMEs, with no sectoral bias.
  18. Twelfth, Malaysian Global Innovation and Creativity Centre (Magic)⁶, officially opened on 27 April 2014 to enable and support the sustainable growth of entrepreneurship in Malaysia. MaGIC is an agency under the Ministry of Entrepreneur Development and Cooperatives (MEDAC) with a mandate that realizes the aspirations of the National Entrepreneurship Policy 2030 and contributes to the evolution of Malaysia into an entrepreneurial nation. Magic provides National Open Innovation Platform (NOIP) to connect Problem Owners (corporate, government and NGOs) with a network of Problem Solvers (startups, researchers) to solve complex problems through open challenges. Problem Owner awards the best solution by the Problem Solver with prizes. Magic also conducts the programmes for developing women entrepreneurship.

⁵<https://www.akpk.org.my/>

⁶<https://mymagic.my/>

19. Thirteenth, Companies commission of Malaysia has developed the secured transaction legal framework to ease getting credit by SMEs using movable assets as collateral. Further, new Company Act 2016 came into effect in 2017, which has the provisions of online transaction, introduction of single member company, reduce the cost of incorporation (No issuance of certificate of incorporation - Notice of incorporation is conclusive evidence), simplify the incorporation procedure and make easier to comply the rules (e.g. Dispensation of mandatory AGM for Private Companies – coupled with mandatory circulation of audited financial statements and option to call AGM, dispenses authorized capital concept and flat rate incorporation fee). After online registration in Companies Commission, information is shared with other relevant agencies directly such as Inland Revenue Board, Employee Provident Fund, Human Resource Corporation, SME Corp and Social Security organization.
20. Fourteenth, Malaysia has developed and applied the psychometric test to examine the character of borrowers. It is alternative credit scoring method highly useful for MSMEs who cannot provide adequate collateral and do not have credit history with banks. Psychometrics data have been found to have the highest predictive power for credit worthiness. By applying analytics from behavioural science, psychometrics, artificial intelligence and machine learning, one can measure the risk that a borrower will default on a loan. Global Financial Insight, a private company in Malaysia, has been working in developing and applying psychometric test in collaboration with financial institutions. Psychometric test measures integrity and tendency to comply consistently with rules,

predicts success in business and predicts whether an individual will make sound financial-related decisions. It can be integrated with lender's system. Psychometric test can broaden the base of borrowers with a population that has been invisible and unserved until now, while keeping risk under control.

Conclusion

21. In this way, this article has highlighted 14 different measures that have been adopted to enhance SME finance ecosystem in Malaysia. Compared to Malaysia, Nepal is far behind on developing such a holistic ecosystem for development of MSMEs. Although some fragmented efforts are done by the Government of Nepal and Nepal Rastra Bank, these are not enough and are not integrated into each other, and also not targeted. By using Fintech, one can develop alternative financing platform for those who are not getting credit from traditional banking system. Nepal is far behind on this area also.
22. In Nepal, we need to define MSME in more practical ways and collect necessary information. There should be a dedicated institution to coordinate work done for MSMEs and identify the problems they are facing. Problems should be sorted out, if needed from high level body such as NSDC in Malaysia. We should have master plan for the development of MSMEs and need coordinated efforts from different bodies to develop entrepreneurial ideas and translate into realities by providing trainings, finance, technology and market access. Many MSMEs are in informal sector without registration in Nepal, which need to be gradually converted into formal sector by providing incentives and technical helps for registration.

Embracing Disruptive Technologies: Now or Never

● Pralhad Giri*

Background

Technological advancement is rapidly growing these days. A mobile phone is obsolete in each year. Software update on mobile or computer systems is inevitable in required intervals. Human life is pervasively being affected by technology. Doing transaction is much easier these days. FinTech - use of technology in financial services is revolution to disrupt the conventional banking. Automation in financial sector has transformed the economic activities, so has improved the delivery of financial services on more easy and convenient way. Using technologies in financial services, all stakeholders including licensed Banks and Financial Institutions are known as FinTech firms.

Technology is the enabler of business ecosystem. Customer-oriented data analysis and understanding of their taste is important. Digital data ecosystem allows the FinTech firms to do business more significantly. FinTech is now widely adopted by formal financial service providers such as banks, financial institutions, microfinance institutions, insurance companies etc. Core banking functions have now been integrated and being executed with FinTech. From payments to lending, all core banking functions are now digitalized.

Digital transformation has ever been expected to increase the base of financial inclusion is now a chance of upgrading with disruptive technology. Data analytics and artificial intelligence is emerging technologies that will shape the inclusion thirsts.

Informal banking is targeted with the exponential growth of FinTech which stands as a critical catalyst for prosperous Nepal and happy Nepali with underlying accountabilities. Apart from the environment implications, there is the question of technological obsolescence.

People in Nepal mostly in the rural areas are lack of using banking facilities. Although, as high as 200 formal financial services provider are on the ground, hardly half of the population is under financial inclusion. That doesn't mean people have not their presence on financial products. They have, but in disguised or informal sector. Unbanked communities and households therefore have created an ideal scenario for the massive use of FinTech in large scale.

Regulatory scrutiny – a mandatory step

Regulatory frameworks need to be tightened and supportive to a digitalized financial system. It should work to facilitate innovators for digital solutions. Digital transformation is expected, because it is expected to transform the social lives in to sustainability and prosperity.

Safeguard and supervision is obviously the concern of end user. Even if the user is not tech-savvy, the literacy and awareness through the digital banking allows every user to alert on safe transaction, market confidence and financial stability. Wide expectation is inevitable for customers on cyber security and a robust regulatory scrutiny. This includes transparency, increased

---

*Deputy Director, Nepal Rastra Bank

organizational effectiveness, end-point security measures and other viable defensive measures to combat cyber-attacks, breaching of customer data, fraud, money laundering and other similar crimes. While raising industry standards, FinTech firms are expected to be on the lead collaborator with regulators and government agencies to combat financial fraud.

It is also important to note that there is no “one-size-fits-all” approach to developing a regulatory framework, particularly in the digital banking space where innovation and change proceed at a rapid pace. However, benchmarking against international digital banking and FinTech regulatory standards can also help in adopting the current best practices that can potentially be implemented in the market.

Nation awaits revolution

Nepal has its long-standing ambition to graduate from low-income status into the middle-income country by 2030. Governments in many years after the restoration of democracy in 1990 had their snail pace of development, though the requirement was to quadruple its infrastructure. The decade long Maoist insurgency and multi-party political imbroglio caused the development simmered for years. 22 governments in 26 years eroded the bedrock of emerging economy and left the country with stagnant predicament, which underlined a yawning rich-poor gap. Nepal's necessity therefore is to escape from the low-growth trap by changing the current development model. New development model is fuelled with technological advanced and essentially a systematic intervention to break the vicious cycle of service delivery, job creation and export of labour.

Risk ecosystem

With the advanced technologies emerging in today's day to day business, financial services at their legacy framework put grave questions whether to assimilate the disruptive technologies. Incidents like ATM system hacking and compromising core banking system are the sorry spectacles of the poor

security governance which are not often at the helm of the senior management.

Operating environment of Nepalese banks is often risky and volatile. Organizational efficiency is still seen at sluggish rate. Despite the hefty amount of expenses being made on software and other cyber resilient programs, banks have their melancholic picture of their growth. This might be due to the lack of navigating their existing operating footprint into disruptive model to accelerate performance through the efficient governance and compliance culture. Leveraging the technology, Banks and Financial Institutions can have a wide reach customer connections, navigating market trends agilely and innovating disruptive initiatives for competitors. Disruptions in services will allow transferring financial freedom allowing customers to choose from a wide range of autonomy. Such freedom could enhance their better standard of financial habit scaling up payments, wealth management, lending solutions and many more. FinTech however, in Nepal's case is mainly fuelled by payment transform aspirations as the nation has witnessed visible impact made by e-wallet, mobile banking and e-banking services. The term 'FinTech' here is unequivocally confined into the four walls of payment services. Therefore, absolute term of disruption is yet to be seen.

The concept of FinTech is not to isolate banks from its basic role, but to upgrade its efficiency to be more customer-oriented, cost affordable and convenient and easy-to-handle way. However, there are contradictory connotation between tech-savvy customers and banks. Such customers apparently have their high-end ambitions finally pushing banks to leverage their disruptive requirements whereas banks have dilapidated conditions to give them a rosy outcome. Reasons to these confrontations are many. Banks have lack of technical infrastructure readiness, and lack of governance and appropriate business commensurate with proper risk assessment. At times, this argument seems incongruous if you one seriously thinks of doing business rationally for profit.

Regulators have expectations to safeguard

their oversight obligations along with growing expectations. More penalties, legal actions and corrective measures are likely to increase for non-compliance. Striking appropriate balance between FinTech firms and its customers are to work on risk landscape of FinTech being faced today both from business perspective and customer protection. An enhanced FinTech firms require upgraded regulations tools such as RegTech, SupTech and InsurTech. Leveraging technology will definitely pour the firms with exponential growth with accountability provided the there is collaborated workout on risk landscape by the both parties to cope with competitive environment. Such collaboration will enable FinTech firm to conveniently do business in regulated environment. Eventually, FinTech firms need regulatory risk and compliance strategy to cope with most competitive and volatile technological landscape by enhancing their capabilities on good governance and forward-looking business models.

Embracing disruptive technologies

Financial sector desperately needs to get transformed. As traditional banking landscape is narrowed day by day, disruptive technologies replace the conventional banking. Advanced safety measures such as biometrics, cryptography will help protect against bank frauds, scams, threats and vulnerability being rampant amidst growing uncertainty. Emerging skills on better harnessing potentials of technology will allow banks to remotely handle all its business operations being more customer-friendly, convenient and cost-effective.

Here's a look at the emerging technologies that will transform the financial services.

A. Regulatory Sandbox

Regulatory sandbox is the platform where FinTech firms test their innovative products, services and business model, in a controlled and controlled environment. While giving the open and safe space, regulators or central banks allows the FinTech innovations a framework to test the durability, viability and quality of the products. Sandbox is

essential to start with to support any kind of FinTech innovations. It directly benefits the end innovators, startups, end-users and software engineers. In UK, Financial Conduct Authority (FCA) has already developed a regulatory sandbox; where in US Consumer Finance Protection Bureau (CFPB) develops Compliance Assistance Sandbox. Usually, sandboxes are meant by 'learning by doing' on all sides and regulators obtain first-hand empirical evidence on the benefits and risks of emerging technologies and their implications. It mainly targets on financial inclusion, payments, money transfer, digital identification, lending, financial advisories and digital KYC.

The Financial Conduct Authority (FCA) of United Kingdom has launched Regulatory Sandox in 2016 and 89 FinTech firms have so far been accepted to test innovative products and services. The targeted firms were in this sandbox were start-ups, and they spanned the spectrum of the four sandbox intakes aka cohorts. FCA's regulatory sandbox successfully delivered real value to firms, ranging from guidance relating to the application of regulation to innovative propositions. It enhanced the credibility of firms with both investors and customers. In addition to this, the Global Financial Innovation Network (GFIN) was formally launched in January 2019 by an international group of financial regulators and related organisations, including the FCA. This global sandbox led by FCA aims at providing a more efficient way for innovative firms to interact with regulators, helping them navigate between countries as they look to scale new ideas. This includes a pilot for firms wishing to test innovative products, services or business models across more than one jurisdiction.

In India, Reserve Bank of India (RBI) has unveiled its first Regulatory Sandbox on November 2019, announcing first cohort under the Regulatory Sandbox (RS) with 'Retail Payments', as its theme. RBI has then expected to encourage innovation in digital payments space and help in offering payment services to the unserved and underserved segment of the population. The sandbox gave the Indian FinTech firms including start-ups, Banks and

Financial Institutions to test the retail payments, digital KYC and wealth management. Usually, regulators permit certain relaxations on regulatory requirements while permitting the test under its regulatory sandbox. Even if the regulatory announces new innovation, the test has to be done through the sandbox.

The current policies and regulations of the central bank in Nepal are not data-driven nor are the signals of major indicators leveraged on the foundation of digital banking landscape. Therefore, regulatory sandbox is essential approach to harness the potentials of innovation for effective supervision and oversight, as well as eye opener to regulator itself. This would be a signal to the digital finance marketplace that Nepal Rastra Bank is positive towards the consideration of innovation regulatory framework, beneficial proposition in value adding. It rules the conservation way of regulation stifled by operational and cyber risk fuelled with uncertainty.

B. Big Data Analytics

Financial sectors at a large produces a volume of data these days. Receiving and depositing cash from a bank counter and ATM, customer interactions, grievances handling are done mostly online. Transactions make extreme data which is large sets that is analyzed to reveal patterns, trends and association especially the associated individual's behaviour, taste, hobby, likes and dislikes. This is generally called by big data. The effective use of technologies in the design and delivery of products and services provide better options and solutions for investment decision. Thus, big data has enormous role in banking sector. Big data is useful in to study the behaviour of the customer specially on fraud prevention, classifications of customers based on geography, income, age, pattern of spending etc.

Data analytics in the banking sector thus focuses on customer segmentation, personalized market, better compliance reporting etc. Innovative products are available in the market for analytics that can leverage data in smart way to ultimately understand customer behaviour, boost overall

performance, prevent frauds, analyze money-laundering activities and manage risks. In Nepalese banking ecosystem, market of Big Data Analytics is emerging but is essential. It ultimately plays an instrumental role in determining success and longevity of banks in digital age.

C. Artificial Intelligence

Artificial Intelligence (AI) is the machine-technique designed and programmed activities as equal to human activities. It uses the machine intelligence to function with the human mind and problem solving. AI is enabled with interdisciplinary science with multiple approaches with required inputs of deep machine learning. This technique is being enabled as future of banking as it brings the power of advanced data analytics to cope with fraud transactions and enhance compliance. AI is the hot buzzword these days used almost every technological advanced device including mobile phones, computer, data analytics, healthcare, retail and e-commerce, finance and insurance etc.

AI can be used in many ways in banking. Banks and Financial Institutions can use voice recognition and predictive analysis. They may use AI technology to enhance the customer experience by giving a personalized and realistic touch. At a time where technology is being gradually embraced by banking fraternity, AI can help design the business plan and be exemplary for the growth trajectory. Automated processes and similar applications are essential to integrate AI into the banking system and in the growing mobile banking applications. Overall objective of AI is to improve lending, customer service experience and fraud detection. Regulators globally are leveraging AI to improve their regulatory requirements such as anti-money laundering (AML) and know-your-customer (KYC). A holistic strategy reckoned with bank's business lines, usable data, future plans, and partnership with internal and external partners and well-deserved personnel certainly needs to integrate AI.

Nepal's information security landscape is not conducive. While it lacks basic security ecosystem

to combat with up gradation of technology and its pervasive use, AI should be in strong regulatory scrutiny and surveillance.

D. Machine Learning

Machine Learning is the part of artificial intelligence where algorithms and statistical models are applied to enable the machine with ability to automatically learn and improve from experience without being used to explicit instructions. Learning processes begins with observation of data such as direct experiences, instructions, patterns to make best decisions based on the experiences provided. This technology allows the computer to learn automatically without any human intervention and carry out actions spontaneously.

Banks uses machine learning to forecast the business target especially on probability and loss severity. Improvement on lending, portfolio management and grading the risks is often targets machine learning being applied. This technology can be used to in automatic email response predictions, facial recognitions, virtual assistants, self-driving cars etc.

E. Blockchain

Blockchain is literally just the chain of blocks, where digital information is stored in different blocks. This is common buzzword to revolutionize the speed and efficiency of transaction. It could play pivotal role in the diverse range of sectors including banking, e-commerce, insurance, healthcare and government. Through this technology, real-time settlement, enhanced automation and reducing risks of failure is now possible which is essential for global banking services as well as help connect communities and societies to grow. Blockchain enabled ecosystem will help facilitate easy and hassle-free lending as well as its repayment.

Blockchain banking will enable banks to process payments more quickly and more accurately while reducing processing costs. However, banks need to invest hefty amount on infrastructure that requires Blockchain being fully applied.

Bitcoin is a currency whereas Blockchain is a technology. Bitcoin is popular crypto currency which is based on Blockchain technology which uses blocks to store or record data. Crypto currencies are digital and based on encryption techniques to control the creation of monetary units and verify the transfer of funds, where Blockchain is pervasively used. Blockchain's probable sectors are real estate marketing, data sharing management, regulating supply chain.

Through the effective use of Blockchain, the public distributed ledger can ensure who owns what and who performs what transaction to whom. Extra operating costs, registration fees as well as property taxes can be done with smart contracts using this technology. Government will also be benefited through the easy property tracking mechanism of Blockchain. This technology offers an opportunity to revisit Nepalese dilapidated system, ranging from improvising procedures hassles to risk management. A host of benefits will follow including transparency, easy traceability, security and convenient accessibility. From security perspective, data stored and recorded in the blocks is difficult to hack because hacking would require not a single computer but all the computers at the same time.

F. Open Banking

With the advent of disruptive technologies, banking is being done with the wide use of Application Programming Interface (APIs). API is the set of procedures and functions that allows the applications to interact and perform with the help of operating system or available data. Open banking practices the sharing of financial data and information electronically in securely and orderly way as per the customer's approval. The APIs and its associated applications are usually made by third-party developers, so possibility or risk emanating is high.

Open Banking literally is based on programming interface that develops the relationship with customer's data and bank's business targets.

It provides customers with privilege to have various options including choosing a particular network of financial institution's data. Nepal cannot be brushed aside with this technology, but we lack infrastructure preparedness, legislative framework and massive literacy to materialize.

G. Cloud Computing

Cloud computing refers to a new technology for storing data over the internet. It's a hybrid technology where data are stored in remote servers, and delivery of basic computing services including servers, storage, databases, networking, software, and analytics over the internet. Cloud is popular buzzwords that denotes that all computing works are related and over the internet.

The Information Technology (IT) infrastructure is under severe pressures while increasing innovative digital solutions are on the forefront to harness, banks and other similar firms need to improve their budget, efficiency to transformative digital goals. This is possible through cloud computing. This is the best way to boost the capacity to handle the data with unequivocal level of agility, security and scalability. The scalability of cloud denotes that banks can potentially scan transactions quickly and improves the ability to combat banking offence and money laundering. In data analytics and processing, cloud computing is vital, enabling banks to achieve hefty gains in reducing costs and uplifting efficiency. The key drivers of adopting cloud computing by banks are agile innovation, risk mitigation and cost saving. Cloud computing has three types mainly referred as Infrastructure as a Service (IaaS), Platform as a Service (PaaS), and Software as a Service (SaaS). Sometimes, these are called the cloud computing stack because they build on top of one another.

Knowing this benefits and reality, banking industry has enormous room for growth; it is still unclear that banks really want to embrace cloud technology because of lack of regulatory framework, guidance and capacity of knowledge. Cloud, is therefore aims at leveraging new business frontiers. It enables the synchronization of business activities,

builds resilient operations enhance IT security, unleash new talents and agile way of work performance. Cloud computing creates a multi-channel relationship with customers at every service delivery, reducing the risks emanated from data centre and infrastructure. Cloud computing Giants Amazon Web Services (AWS), Google Virtual Cloud, Digital Ocean, Rackspace, Massive Grid, Microsoft Azure, Aliyun and IBM Bluemix are remarkably moving into new phase of hybrid IT adoption with on-demand integration by banks globally.

On-going efforts

Digital transformation is the necessity while a little has been done so far. Innovative payment systems were only possible when payment-related legislations were made in 2016 after Payment Systems Department was formed at Nepal Rastra Bank. All other legislations including NRB Strategic Plan (2017-22), NRB Directives to Banks & Financial Institutions, Payment & Settlement By-laws, National Payment System Development Strategy, Licensing Policy for Payment Related Institutions and NRB IT Guidelines stressed the need of embracing innovative technologies including FinTech, but none of the documents have clear plan with deadlines on how to bring such innovations into the reality to effectively and conveniently delivery the financial services.

The Financial Sector Development Strategy (FSDS)

The government of Nepal has unveiled the Financial Sector Development Strategy (FSDS) in 2017 with an aim to consolidate the banking institutions, reduce the interest spread, introduce provisions on credit insurance and raise the banking sector's contribution to the gross domestic product (GDP) to eight per cent.

Nepal Rastra Bank, the custodian of financial system in Nepal has been under 36 key strategies under financial sector development, part of which several strategies have been implemented into action. Some parts of the strategy are still going on. The strategies guided to adopt the advanced

technology massively to achieve the goals. The FSDS has having one high-level committee chaired by Governor of Nepal Rastra Bank, as well as Monitoring Committee chaired by Deputy Governor. It guides to have action plan of each strategy given on each responsible financial sector entity to have robust financial market infrastructure to strengthen legal, regulatory and institutional structures. Furthermore, the FSDS aims at promoting electronic payment mechanism keeping the vow in the great priority to develop National Payment Strategy, Real Time Gross Settlement (RTGS) and National Payment Gateway.

Conclusion

Nepal still falls far behind in the digital transformation journey in financial sector due to the lack of strict and unified policy on FinTech. The Department of Information & Technology (DoIT) at the Government of Nepal is still sluggish on their way to formulate cloud, cyber security and vulnerable management policies. Other significant

hindrances are unsupportive regulatory framework in telecom, banking and insurance sectors, huge chunk of unbanked population, lack of incentives and poor literacy on financial service delivery.

FinTech can help millions of unbanked people to improve their financial wellbeing and reduce their poverty status. Modern technologies can actually leapfrog conventional financial service customers. Adopting FinTech widely, Banks and Financial Institutions will have chance to augment their customer base thus declining the significant amount of unbanked population. Financial inclusion is the strong enabler for the Sustainable Development Goals of the United Nations, featured as strong enabler for 8 of the 17 goals. The government of Nepal, with the Central Bank should bring a National Inclusion Plan so as to mitigate the gaps of the technological necessity while putting strategies into the implementation. The actions may vary, in regards to a certain numbers of expected outcomes but essentially it remarkably gives room to a efficient and smooth financial services delivery.

Monitoring and Evaluation of Economic Policy and Performance: Process and Key Elements

● Ram Babu Nepal*

Introduction

The state of a nation's economy depends largely on the skill of fostering and managing economic activities (production, exchange, distribution and consumption), the capacity of preserving and mobilizing resources efficiently and effectively and the willingness of business community to grow and prosper. The pace of development is mostly influenced by the working relationship between government and the key players of economy, efficiency in the use of available resources, the skill of determining priorities for development and implementing policies and plans. An efficient and objective monitoring and evaluation of economic policy and performance and the readiness to implement reform measures can bring substantial improvement in economy and to ensure its sustainability. Building a prosperous and dynamic national economy requires right combination of policy, priority, vision, skill and capacity of implementation, an objective and impartial monitoring and evaluation systems. What kind of economy we want to build are the key questions to ponder before embarking upon the formulation of economic policies and programs.

This article aims to briefly discuss the rationale and role of monitoring and evaluation, its processes, major challenges and prospects.

National Economic Objectives and Policies

What kind of economy we want to build is the key question to ponder upon before formulating economic policies and programs. Economic objective stated in the Constitution of Nepal, 2072 (2015) provides guidelines on this matter.

The economic objective of the state shall be to achieve a sustainable economic development, while achieving rapid economic growth, by way of maximum mobilization of the available means and resources through participation and development of public, private and cooperatives, and to develop a socialism oriented independent and prosperous economy while making the national economy independent, self-reliant and progressive in order to build an exploitation free society by abolishing economic inequality through equitable distribution of the gains. Article 50 (3) of the Constitution of Nepal, 2072, Law Books Management Committee, 2072

Furthermore Article 51 (d) provides key elements of Economic, Industry and Commerce policy of the state.

1. To enhance national economy through participation and independent development of the public, private and cooperative sectors;

---

*Former Assistant Auditor General

¹Article 50 (3) of the Constitution of Nepal, 2072, Law Books Management Committee, 2072

2. To achieve economy prosperity by way of optimum mobilization of the available means and resources, while focusing on the role of private sector in economy;
3. To promote the cooperative sector and mobilize it in national development to the maximum extent;
4. To encourage and mobilize the economic sector in the overall national development, while providing for regulation to maintain fairness, accountability and competition in all of its activities;
5. To make equitable distribution of the available means and resources and benefits of economic development;
6. To diversify and expand markets for goods and services, while promoting exports through development and expansion of industries upon identifying areas of comparative advantage;
7. To protect interest of consumers by maintaining trade fairness and discipline by making national economy competitive, while ending activities such as creating black marketing, monopoly, artificial scarcity and restricting competition;
8. To protect and promote domestic industries and resources and accord priority to domestic investment based on Nepalese labor, skills and raw materials for the development of national economy;
9. To give priority to domestic investment for the development of national economy;
10. To encourage foreign capital and technological investment in areas of import substitution and export promotion in consonance with national interest, and encourage and mobilize such investment in infrastructure building;
11. To make obtaining of foreign assistance transparent, while making the national needs and priorities as the basis for obtaining foreign assistance, and incorporating amounts

received in form of foreign assistance in the national budget;

12. To utilize knowledge, skill, technology and capital of the non-resident Nepalese in the national development;
13. To give dynamism to the development by establishing coordination between the States and the States and the Federation in relation to industrial corridors, special economic zones, national projects and projects involving foreign investment.

Article 52 states the Obligation of the State as 'It shall be the obligation of the state to make Nepal a prosperous and affluent country by protecting and promoting fundamental rights and human rights, pursuing directive principles of the State and gradually implementing policies of the State, while keeping intact the freedom, sovereignty, territorial integrity and independence of Nepal.

Article 53 of the states that, The Government of Nepal shall submit an annual report containing the steps taken and achievements made in the implementation of the directive principles, policies and obligations of the state set forth in this part to the President, and the President shall cause such report to be laid through the Prime Minister before the Federal Government.

Constitution of Nepal has established important provisions to strengthen economic and financial system. Establishment of an objective, impartial, efficient and effective monitoring and evaluation system can help a great deal in strengthening such system.

Monitoring and Evaluation: What it is and Why

Monitoring and evaluation (M&E) aim to improve performance, strengthen accountability, learn lessons from best practices, and optimize the use of resources and support to make informed decisions. M&E promotes transparency and makes officials to work visibly, to hold them accountable for the exercise of authorities conferred on them; to enhance the credibility of performance reports

and to develop the culture of learning and sharing of information. Monitoring is a management function whereas evaluation is carried out by independent group or person. 'Monitoring is the regular and continuous tracking of inputs, outputs, outcomes, and impacts of development activities against stated results.²' Its main features are: (a) an early warning system; (b) continuous review and surveillance (overseeing) by management at every level of program implementation; and (c) a management tool to improve implementation and to achieve targets/goals in an economical and efficient manner. Its objectives are:

- determine unfavorable divergence in the implementation schedule for initiating corrective actions;
- identify opportunities for the accomplishment of targets in least cost within stipulated time;
- reinforce the systems and practices ensuring positive results;
- advice on the reallocation of resources; and
- provide reliable and relevant information for adjustment in the work-plan to efficiently and effectively respond emerging situations and constraints.

An efficient monitoring system supports in improving program implementation by providing the indications of progress, or lack thereof, in the achievement of results and useful information on (a) the use of resources, (b) the implementation of work plan, and (c) the major constraints, emerging issues and significant deviations that might affect achieving objectives. A pragmatic monitoring system requires:

- a set of outcome indicators, quantifiable targets and benchmarks of progress;

- system and sources of data collection and its rigorous analysis;
- quality assurance processes, before and during implementation; and
- concurrent reviews of implementation progress.

Some of the definitions of evaluation reveal how it has been defined and perceived.

1. Evaluations are analytical assessments addressing results of public policies, organizations or programs that emphasize reliability and usefulness of findings.³
2. Evaluation is an organizational process for improving activities still in progress to assist management in future planning, programming and decision-making.⁴
3. A time bound exercise that attempts to assess systematically and objectively the relevance, performance and success, or lack thereof, of ongoing or completed programs, projects and management initiatives. Evaluation is undertaken selectively to answer specific questions, to guide decision makers and/or managers, and to provide information on whether underlying theories and assumptions used in development and designs are valid, what worked and what did not work, and why.⁵
4. Evaluation is selective exercise that attempts to systematically and objectively assess progress towards the achievement of an outcome.⁶
5. Evaluation is the systematic and objective measurement of the extent to which operational programs and activities produce the desired results.⁷

²Precis, The World Bank, OED, No.235

³Best Practice Guidelines for Evaluation – PUMA Policy Brief No. 5, OECD – <http://www.oecd.org>

⁴United Nations Environment Program – <http://www.unep.org/EOU>

⁵UNFPA Orientation Guide on Results-Based Management, June 2001 – <http://www.unfpa.org>

⁶Handbook on Monitoring and Evaluating for Results, UNDP, 2002, page. 6

⁷Precis – The World Bank Operations Evaluation Department, No. 235

6. An evaluation is an assessment, conducted as systematically and impartially as possible, of an activity, project, program, strategy, policy, topic, theme, sector, operational area or institutional performance. It analyses the level of achievement of both expected and unexpected results by examining the results chain, processes, contextual factors and causality using appropriate criteria such as relevance, effectiveness, efficiency, impact and sustainability. An evaluation should provide credible, useful evidence based information that enables the timely incorporation of its findings, recommendations and lessons into the decision-making process of organizations and stakeholders.⁸

Summarizing the contents of definitions and practices, evaluation can be expressed as follows:

Evaluation is a composite process of observation, analysis and assessment and a measure of learning lessons for further improvement, an objective, independent and systematic process of forming professional opinion on performance and results achieved and offering recommendations that lead to improvement (economy, efficiency, effectiveness, transparency, accountability, responsiveness and relevance) in operation and in the delivery of services. It ascertains value for money by comparing accomplishments with plan and program.

Aspiring and capable organizations consider that an objective and impartial evaluation contribute to a great deal in making them more efficient and effective. Evaluation is an objective and independent review which aims to assess intended and unintended effects of policy, strategy, program and project. It looks into the relevance and appropriateness of program/policy to provide

meaningful lessons of learning for planning, policy making and improving operational efficiency. Evaluation serves as an effective instrument to promote accountability and effectiveness and serves as a confidence building measure and quality assurance mechanism. It operates throughout the lifecycle of a policy, strategy, program or project.

Objectives and Benefits of Monitoring and Evaluation (M&E)

The main objective of M&E is to support policy-makers and managers in managing resources in an economical, efficient and effective manner, promoting accountability and transparency that ultimately contributes improving management system and building confidence in stakeholders. The International Monetary Fund (IMF) established Independent Evaluation Office in 2001 to pursue four objectives: enhance the learning culture of the IMF; strengthen its external credibility; promote understanding of its work; and most important, provide independent feedback to the Executive Board.⁹ The Asian Development Bank (ADB) outlines the purpose of evaluation as follows.

- Monitor and assess the progress of the bank's diverse operations relative to the needs of the developing member countries.
- Identify lessons of experience and provide feedback to improve future operations.
- Contribute to the assessment of the bank's overall development effectiveness.¹⁰

The simple logic that highlights the rational of evaluation is that reform is a continuous process. It requires meaningful information on what went good and bad. Evaluation applies appropriate tools, methods and criteria to arrive at valid conclusion on results of operations to provide such information. 'We cannot improve the way government works unless we have a good idea of how well it is performing. Knowing what works and what does not require credible information on performance.'¹¹

⁸Norms and Standards of Evaluation, United Nations Evaluation Group, UNEG, June 2016

⁹Evaluating the Evaluator, Finance and Development, March 2004, p. 40

¹⁰Asian Development Bank (ADB) website www.adb.org/OED

¹¹Treasury Board Report to Parliament 1995 Strengthening Government Review— Quoted in the Report of the Auditor general of Canada, 1996, Chapter – 3 Evaluation in the Federal Government

Promoting effectiveness of operation, policy, program/project is one of main thrusts and challenges of management. Evaluation provides meaningful information and recommends measures to management system. International Fund for Agricultural Development (IFAD) spells out the purpose of evaluation as 'to promote accountability and learning in order to improve the performance of the Fund's operations and policies. Evaluations provide a basis for accountability by assessing impact of IFAD-supported operations and policies. They are expected to give an accurate analysis of successes and shortcoming, i.e., 'to tell it the way it is.¹²' Evaluation aims to contribute in enhancing responsiveness and accountability by reviewing and analyzing work progress, efficiency in service delivery systems and operational system and procedure. It also supports in making informed decisions on budgetary choices, resource allocation and program options etc., providing relevant information on results of operations, strengths and weaknesses in managing resources, identifying problems, issues and establishing realistic performance targets. It also enables managers in exercising meaningful control over programs and projects and improving communication between service providers.

The objectives of evaluation are as follows:

1. **Encourage improvement in management systems and processes:** Organizations are seeking opportunities to ensure better performance and ensuring accountability, transparency and value-for money. Stakeholders are demanding reliable information to determine whether there is still relevance of a policy, program or project which was envisaged as a good endeavor before. Objective assessment of performance and recommendations for improvement can provide different perspectives to initiate

measures for improvement. Evaluation encourages improvement in existing systems, procedures and serves multiple purposes by status of results achieved and revealing weaknesses in the original plan.

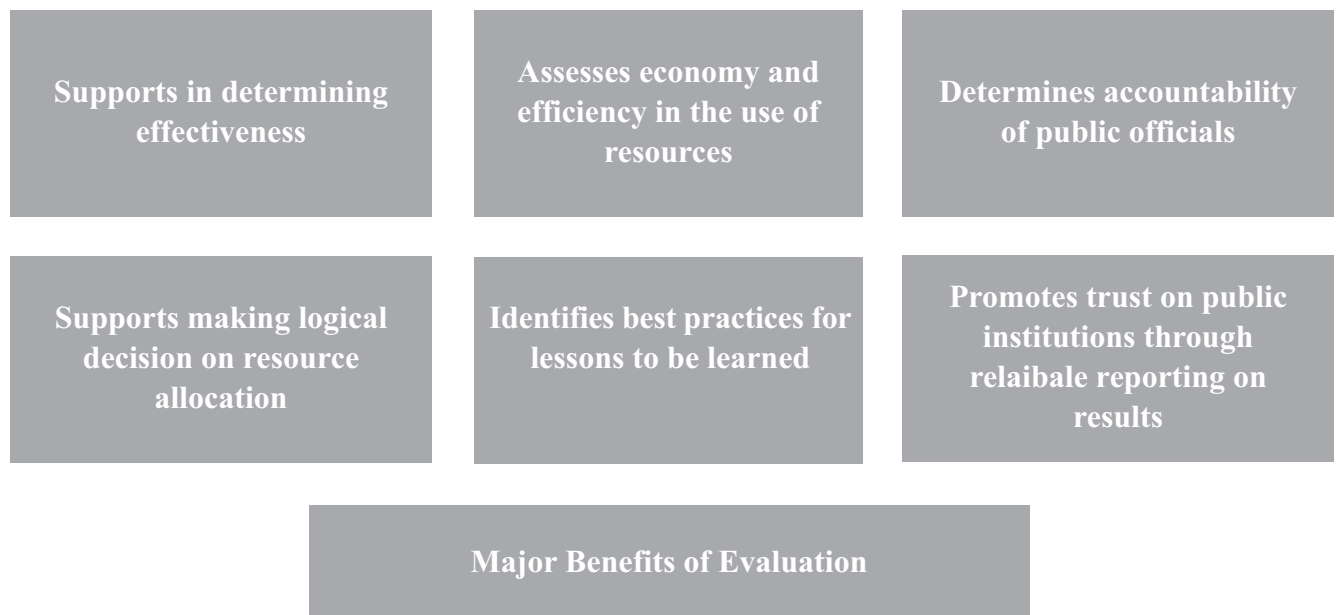
2. **Promote accountability and transparency:** Democratic system places high value on accountability and transparency. Stakeholders have the legitimate right to know about the results achieved. They want a system that holds decision-makers accountable for their decisions. Evaluation, through objective and independent analysis of facts, figures and their logical presentation provides useful information on performance and to promote accountability and transparency. Evaluation report highlights critical information on performance and use of resources that assists readers in identifying officials who are accountable for successes or failures. It also suggests measures that help management in improving accountability framework. Evaluation supports in promoting transparency by: (a) commenting on the quality and coverage of management report; and (b) by indicating major issues of concerns.
3. **Promote credibility of organization:** Credibility is crucial test of management. Stakeholders are concerned about the credibility of information on performance. Management prepares and transmits performance report to governing body. But stakeholders expect independent and objective assessment of performance to validate management assertion. Independent evaluation serves the purpose of validating management assertions and assuring that there is provision of highlighting critical performance information including successes and failures with meaningful comments and recommendations for improvement.

---

¹²International Fund for Agricultural Development – A Methodological Framework for Project Evaluation, EC 2003/43/W.P.3, p. 2

4. **Encourages organization learning:** Modern organizations are facing the critical challenge of keeping pace with rapid change. Effective management of change is the key element for their survival. It requires an efficient organization learning support system. Evaluation constantly provides useful lessons to be learned for future. Evaluation provides practical guidelines for policy making, strategic planning and developing efficient procedures.

growth and development become futile if production is not increased and productivity improved. Production entails the process of combining material and immaterial inputs to make something useful for consumption. It creates and adds utility of materials so that their significance is recognized and end product becomes financially meaningful. Economic policy should encourage production activities so that national economy becomes strong and self - reliant. In Nepal,

Why evaluate economic policy and performance?

Economic policy contributes significantly to promote growth, to ensure rational allocation of resources and to stabilize economic progress. Every citizen is concerned with performance of government and institution they are associated with, results achieved, and fairness in the distribution of benefits and opportunities and impact on living condition. Policies formulated on the basis of identification of real issues, potential measures to address them and sound institutions can make substantial contribution in strengthening economy. The major reasons to focus on the economic policy and performance can be summarized as follows:

1. **Boost production:** It is the basic condition for the prosperity of a nation. Discourses on

we have not paid adequate attention to boost production and as a result our economy has been facing huge trade deficit. We are increasingly importing basic agricultural products while we claim that Nepal is an agricultural country. In such situation, economic policies and programs should provide incentives for qualitative, quantitative improvement in production and diversify them to meet changed demands of markets.

2. **Promote sustainable and inclusive development:** We talk about development from different perspectives. However, there is common understanding that development initiative should not leave behind or exclude any section of society. This has made policy makers and planners to consider ways and means of encouraging wider participation of

people in planning, implementation, monitoring and evaluation process. Sustainable development implies meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It aims at encouraging stable relationship between human activities and the natural world. Present approach of development should not diminish the prospects for future generations to enjoy a quality of life at least as good as our own and demands careful use of resources. Inclusive development implies encouraging participation of marginalized and weaker sections of society in development process. The major motives of sustainable and inclusive development are to ensure and encourage broad based and enduring progress.

3. ***Ensure fair distribution of benefits and opportunities:*** It is about making development initiatives meaningful to different strata of population. It can be made possible mainly by: (a) enhancing capacity of underprivileged people so that they can participate in economic activities independently; (b) encouraging people to get involved in economically gainful activities; (c) encouraging business initiatives in remote locations of country; (d) making tax policy conducive to investment; (e) allocating adequate resource for the development of remote area so that business activities may flourish; and (f) ensuring weaker section of society receive support from government. It is crucial to establish peace sensitive development culture. No nation can expect peace and wellbeing without providing assurance of fair treatment and equal access to opportunities for growth and development.
4. ***Consolidation of financial institution (FI) :*** Sound institution is the foundation of strong and effective government and good governance. Formulation, implementation, monitoring and evaluation are critical functions to strengthen national economy and

demand support of institutions that have clear mandate, adequate resources and practical working procedures. Ensuring accountability for stewardship of resources and performance require sound institutions. Therefore, economic policy should pay adequate attention on the ways and means of consolidating financial institutions and periodically review their performance.

5. ***Promote compliance with policies and procedures:*** Continued deterioration in fiscal and administrative discipline has been one of the major concerns in Nepal. Government has been widely criticized for not following budgetary limit and allocation, not observing procedures in collection of revenue and incurring expenditure and not complying with. Therefore, economic policy should identify ways and means that will reduce the incidence of non-compliance with policies and procedures.
6. ***Enhance international image of nation:*** We have widely observed that strong and stable economy is recognized internationally. People from nations with weak economy are considered less competent and treated accordingly. Therefore, policy makers should realize this fact and continuously strive to achieve sustainable growth of economy. They should identify measures that strengthen national economy and enhance competitive capacity of national business.
7. ***Encourage innovation and entrepreneurship :*** Innovation is crucial to make economy robust and to minimize dependency on innovation made by other countries. One of the main reasons of backwardness of least developed and advanced countries is the pace of innovation. Therefore, policy makers should special attention should be paid to boost entrepreneurship so that economic activities grow can grow and support national economy.
8. ***Enhance competitive capacity of national business:*** We are living in an open and

interdependent socio-economic environment. No nation can survive and prosper without understanding the dynamics of open society and economy. Free movement of goods and services and development of information and communication technology has substantially improved awareness of people and made them very much selective. In such environment, it is imperative to build competitive capacity of national business community to benefit from globalization.

Scope and Criteria for M&E

Determining scope and criteria is crucial to make evaluation objective, systematic and focused. Scope of evaluation implies brief description issues to be covered by specific evaluation. The main issues to be covered by M&E can briefly presented as follows:

- on (i) results expected, (ii) key actions to achieve the objectives, (iii) responsibility to initiate actions and produce results, (iv) implementation schedule and (v) resources allocated to achieve objectives and/or results.
- (b) **Standard Implementation Report (SIR):** It is a performance tracking tool prepared by functional unit or designated staff member responsible to implement program/project. It reflects the status of work progress or lack thereof in a standard format. It provides a basis for the assessment of performance and determines whether timelines shall be met. If not what measures should be initiated.
- (c) **Quality assurance process:** Meeting target is one aspect. However, it is not sufficient if quality aspect has been ignored. Therefore, the process and reliability of quality assurance measures needs to be considered.

Table 1: Common issues to be covered by monitoring and evaluation

Monitoring	Evaluation
<ul style="list-style-type: none"> ● Work plan ● Standard implementation report (SIR) ● Quality assurance process ● Responsibility chain ● Quality of product and/or service ● Financial performance ● Efficiency (productivity, timeliness and quantity) 	<ul style="list-style-type: none"> ● Objective ● Target/goal Effectiveness ● System and process ● Impact and outcome ● Financial return ● Relevance and appropriateness ● Sustainability

Let us briefly state why these issues need to be covered and examined during monitoring.

- (a) **Work Plan:** It is an annual or multi-year summary of tasks, expected results, timeframes, resources and the persons and/or institutions responsible for implementation used to monitor work progress or lack thereof to rectify identified deficiencies in a timely manner. It is an important tool to know what is planned, why and who will be responsible and for what purposes (results expected). The objectives stated in the work plan must have a logical relation with the organization's objectives. A work plan provides information

- (d) **Responsibility chain:** Different level of officials are involved in the implementation of different component of public policy, program and project. Monitoring needs to review and determine whether officials at different level discharging their responsibilities to ensure timely implementation of policy and program.
- (e) **Quality of product and service:** This is a major concern of monitoring. As a management function, monitoring officials should pay special attention on the quality of product and service provided to clients and stakeholders. This requires skill of

determining technical aspects of product and service.

(f) **Financial performance:** Monitoring becomes incomplete if it financial aspects (comparison between plan/budget and actual status. Therefore, monitoring officials should obtain relevant financial data that supports to make comparison between estimate and actual and assess whether plan shall be realized.

(g) **Efficiency (productivity, timeliness and quantity):** These are key concerns in monitoring. Resources should be used to provide service and product wisely (in a most productive manner by minimizing waste, in right time in right quantity). This can be done if concerned official have good knowledge of technical aspects of process and product.

Let us know discuss issues to be covered by evaluation.

(1) **Objective:** Central theme of evaluation is to provide independent and objective opinion on whether a specific policy or programs, project or organization in question achieved its objectives. All other issues and questions move around objective and conclusions are drawn to support opinion relating to the achievement of objective and its relevance. Evaluation looks into outcomes (both intended and unintended) and net balance of positive and negative outcomes after the implementation of a policy, program/project and value added. An evaluator normally adopts following methods to arrive at logical conclusion on the achievement of objectives:

- making comparison between planned (intended) and actual results;
- appraising how well goods and services support in achieving policy objectives and operational goals;
- identifying unintended or negative

effects from the activity; and

- determines whether the outcomes are accrued from the implementation of policy, program/project under evaluation or from other sources.

(2) **Target or goal:** In general sense, goal implies desired result. Most of the programs/projects or organizations are expected to achieve one or more goals in quantifiable terms in a specific period. Goals are usually expressed in terms of planned output or level of performance to be achieved within specific period. Goals achieved by subordinate units support in the achieving organization's vision, mission and mandate. UNEP define it as 'the higher-order objective to which a development intervention is intended to contribute.¹³' Stakeholders are interested to know what was expected and achieved. Targets take account of performance results and may comprise: (a) financial performance; (b) output or quality of service; and (c) efficiency (expressed in terms of recovery, productivity, quality and quantity etc.).

Generally, management proposes operational targets and policy making body reviews and approves them. Goal-based evaluation normally focuses on determining: (a) how goals were established; (b) were the established goals realistic; (c) did program goals/targets achieved; and (d) were resources adequate to achieve the goals

Review and assessment of target/goal helps management in deciding whether:

1. Is there a need to change priorities to put more focus on achieving the goals?
2. Should timelines be changed?
3. Should any goals be changed, added or removed?
4. How should goals be established in the future?

¹³<http://www.unep.org/EOU>.

(3) **System and Process:** Organizations follow a specific system and process in managing their resources and achieving objectives. The purpose of system or process-based evaluation is to understand how the program really works, produces results, what are its strengths and weaknesses and to support in improving the system and process of operation. It focuses on the efficiency of service delivery system and determines how well they are designed and implemented to ensure regular and efficient delivery of service or outputs. It also encompasses the evaluation of management direction, acceptance and relevance of project output. Sharing of knowledge related to efficient processes can be useful in replicating such system elsewhere. The major issues covered in such evaluation in order to understand and/or closely examine the systems and processes are as follows.

- Planning – the system of making decision related to products or services that organization plans to deliver.
- Quality assurance – the system of determining and ensuring the quality of service or product.
- Service delivery – the system and process of delivering products and/or services to clients or beneficiaries.
- Feedback and review– the process and system of securing feedback from clients and beneficiaries, reviewing and analyzing feedback and using it in making decisions.
- Change management - change or revision initiated in existing systems and processes as a result of review of feedback?

(4) **Impact and Outcome** – Public policies, programs/projects are expected to make

certain impact in the life of clients, beneficiaries that ultimately justify their relevance. Impact implies the totality of primary and secondary effects either positive or negative produced by a policy, program/project, directly or indirectly, intended or unintended. Outcome is the measure of the likely effects of the program/project output, usually taken after the completion and periodically thereafter.

Impact evaluation is the systematic identification of the effects – positive or negative, intended or not – on individual households, institutions, and the environment caused by a given development activity such as a program or project. Impact evaluation helps us better understand the extent to which activities reach the poor and the magnitude of their effects on people's welfare. Impact evaluations can range from large scale sample surveys in which project populations and control groups are compared before and after, and possibly at several points during program intervention; to small-scale rapid assessment and participatory appraisals where estimates of impact are obtained from combining group interviews, key informants, case studies and available secondary data.¹⁴

Analysis of impact is undoubtedly the most critical aspect of evaluation exercise. It involves measurement of the economic and social costs and benefits over an extended period of time. The general purpose of impact based evaluation is to identify primary and secondary, intended and unintended effects from the implementation of policy, program/project and determine whether those effects are compatible or supportive to the vision, mission and long range goals. To the extent practical, evaluator recommends other options with a greater promise of achieving goals at lower costs. There may be genuine

¹⁴Monitoring and Evaluation: Some Tools, Methods and Approaches, World Bank, Operations Evaluation Department (Currently Independent Evaluation Group), 2004, p. 22

expectation from the implementation of public policy, program/project enrich nation (improvement in the quality of human capital, physical assets and national treasury). Positive impact supports in ensuring beneficiary participation in managing and sustaining development. An outcome-based evaluation supports in deciding whether organization is conducting activities to bring about the intended outcome. It normally focuses in assessing the impact on: (a) physical and financial assets; (b) human resources; (c) social system and capital; (d) natural resources and environment; and (e) institutional process and system.

(5) **Economic Return:** This is one of the major concern of stakeholder. They have legitimate interest on economic return from resources. Substantial amount of resources are used to create economic and social infrastructures. It is obvious to expect reasonable return from investment. Return could be directly in terms of increase in income or some indirect returns i.e., increase in employment opportunity, productivity and expansion in business opportunity. There are certain methods to assess economic return such as economic rate of return (ERR) and net present value (NPV) and estimates of the financial rate of return. The relative weight given to various factors in assessing rate of return may vary depending upon the nature of project.

(6) **Relevance and Appropriateness:** Search of relevance is a critical survival issue. Similarly, ensuring appropriateness of organization, policy and program is critical to senior management and governing bodies.

- Relevance - refers the extent to which a policy, program/project or line of business continues to make sense in regard to the problems or conditions to which it is intended to respond. Donors

view relevance in terms of consistency of project's goals, purposes and outputs with the government's development strategy.¹⁵

- Appropriateness - refers the extent to which the design of policy, program/project and their major components and the level of effort being made are logical in the light of specific objectives to be achieved.

Organizations that do not seriously consider in making their service or output relevant to client and/or stakeholders may cease existence. It is imperative to search for the ways and means to stay relevant and make their policy and approach appropriate. Evaluation can make substantial contribution in encouraging organizations to ensure relevance and appropriateness by sharing valued experience and professional opinion.

(7) **Sustainability:** In recent years, it has been considered as an ultimate test of development efforts. It implies the probability of continued long-term benefits and emphasizes on the capability of generating benefit or delivering services for an extended period of time and ensuring inter-generational equity in the use of natural resources. The issue of sustainability is more critical in the context of developing countries where external assistance remains major source of development finance. These countries find difficulty in ensuring continued delivery of services or output mainly due to: (a) general trend of shifting focus on new projects and ignoring the resource requirements to operate in an efficient manner; (b) lack of resources; (c) general weaknesses in mobilizing beneficiaries in the management of projects. 'Assessing sustainability involves making a judgment that the net benefits generated by the project will be maintained in the long

¹⁵Guidelines for the Preparation of Project Performance Audit Reports – Asian Development Bank, September 2000, 44

run. The sustainability concept focuses on features that contribute to, or threaten the maintenance of net positive changes over the long term, together with any arrangements to insulate these changes from unforeseen event and changing circumstances.¹⁶ It is essential to review whether human, institutional, and financial resources are sufficient to support the continuous achievement of results and benefits over the economic life of the project. Normally, the factors considered in evaluating sustainability are: (a) current level of benefits, process and system of distribution of benefits; (b) factors that impair performance; (c) functional relationship between organization's units that support in delivering service delivery; (d) ensuring benefits and status of beneficiary participation in managing delivery system;

(e) efficiency of management in identifying issues that enhance effectiveness, promote economical and efficient operation; (f) measures initiated to improve the system and process of service/output delivery; and (g) policy and approach of ensuring inter-generational equity in the use of natural resources.

Criteria are reasonable standards against which performance can be measured. The criteria play a normative role. Together they describe the desired attributes of interventions: all interventions should be relevant to the context, coherent with other interventions, achieve their objectives, deliver results in an efficient way, and have positive impacts that last.

The criteria are used in evaluation to: (a) support accountability, including the provision of

Table 2: Evaluation criteria developed by DAC Network

S. No.	Criteria	Explanation
1.	Relevance	Is the intervention doing the right things? The extent to which the intervention objectives and design respond to beneficiaries' global, country and partner/institution needs, policies and priorities, and continue to do so if circumstances change. How well does the intervention fit?
2.	Coherence	The compatibility of the intervention with other interventions in a country, sector or institution.
3.	Effectiveness	Is the intervention achieving its objectives? The extent to which the intervention achieved, or is expected to achieve, its objectives, and its results, including any differential results across groups.
4.	Efficiency	How well are resources being used? The extent to which the intervention delivers, or is likely to deliver, results in an economic and timely way.
5.	Impact	What difference does the intervention make? The extent to which the intervention has generated or is expected to generate significant positive or negative, intended or unintended, higher-level effects.
6.	Sustainability	Will the benefits last? The extent to which the net benefits of the intervention continue, or are likely to continue.

information to the public; and (b) Support learning, through generating and feeding back findings and lessons.¹⁷

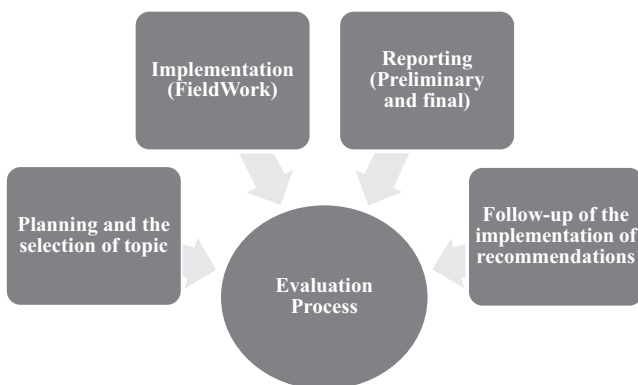
Criteria help evaluator to decide whether performance level is reasonable or it requires improvement. Criteria plays important role in ensuring quality of evaluation and provides useful reference in making comparisons and forming opinions. Development Assistance Committee (DAC) Network of the Organization for Economic Cooperation and Development has revised evaluation criteria in 2019 and established as follows:

Process of evaluation

Evaluation should follow a systematic process to conduct it in an objective and independent manner and to ensure reliability of its findings and recommendations. Evaluation office should have three types of independence.

- a) **Planning:** Evaluation office should have full authority to plan its work. It can request management to suggest evaluation topics considering their priority, risks associated and materiality. However, it should have full independence to select evaluation topics which may include organization, policy, program or project, business process or a specific theme.
- b) **Execution:** Evaluation should enjoy independence of deciding the method of review/assessment and determine sample size. It should be able to decide how to complete assignments and gain acceptance from stakeholders on its products.
- c) **Reporting:** Evaluation office should not be impaired to present its findings and recommendations it considers appropriate. Any indication of interruption in reporting shall deteriorate the value of evaluation.

The key functions to be carried out in managing evaluation can be presented as follows:

Let us now discuss how evaluation is managed.

- (a) **Planning and the selection of topic** – This is first step in evaluation. Evaluation plan can be prepared in two step i.e., strategic (covering a period from three to five years) and annual plan (selecting topic for a specific year). Its topics are broadly classified as: (a) thematic issues, (b) business process, (c) specific program and organization. Covering these topics in a balanced manner, impartially and objectively contributes in enhancing credibility of evaluation system. Evaluation office can identify potential topics through participatory process. It implies seeking advice of client organizations in identifying evaluation topics that can help improving performance and achieve better results. This has become a common practice because audit should be meaningful in addressing specific issues rather than completing mere formality of completing certain assignments. Therefore, evaluation office should be vigilant of major issues that affecting economic sector so that it can select topics that deserve value and attention.

Define evaluation objective, scope and criteria are key tasks to be completed during planning. Upon selection of evaluation topic, evaluator should focus on defining objective, scope and criteria and assign responsibilities to

¹⁷ Better Criteria for Better Evaluation - Revised Evaluation Criteria Definitions and Principles for Use, OECD/DAC Network on Development Evaluation, Dec. 2019, p. 6

team members. Evaluation office should pay special attention to time, resources and competency of evaluation team members while defining objective and scope. Objective provides guidelines to whole audit process.

It helps to develop evaluation questions, specify scope and criteria. The scope of evaluation of economic policy and performance is broad. However, they can be briefly presented as follows:

Table 2: Evaluation criteria developed by DAC Network

No.	Matters to be covered	Rational
1.	Institutional Arrangement	Sound institutions are critical for the successful implementation of economic policy and discharge responsibilities assigned to officials.
2.	Quality and coverage of procedures	Clear, unambiguous and updated procedures are essential to ensure fairness and rule of law.
3.	Compliance and appealing process	Assessment of percentage of compliance with established procedures provides clear indication of acceptance of established procedures. Similarly, appealing process and decision on appeals provides general knowledge on how well public (tax payers) grievances are handled. It is crucial for increasing acceptance level.
4.	Impact of policy on economic activities, innovation and entrepreneurship	Economic policies are expected to boost production, distribution, exchange and consumption. Innovation and entrepreneurship are crucial to reenergize national economy and expand base of economy.
5.	Management of international economic relationship	In modern interdependent world economic system, management of international economic relations assumes critical place. It is specifically more critical to developing countries because they are dependent to a great extent in financing development endeavors.
6.	Reliability and relevance of performance reports	Examining reliability of financial and performance report is the basic duty of an auditor. In addition they should also assess whether performance reports are relevant and useful to assess performance and held accountable for results.
7.	Increase in investment (domestic and foreign) and inclusiveness	Developing countries under pressure to increase investment in infrastructure to accelerate development. Economic policy should identify measures that encourage investors to invest in new business ventures. Similarly, encouraging participation of people from all sections of society contributes in boosting income and securing well-being.
8.	Fiscal sustainability	This is critical for long term capacity to absorb economic shocks. Like the concept of sustainable development it refers to a government's capacity to finance its activities and debt obligations in the future without imposing an unfair burden on future generations. Auditor should review macroeconomic strength to determine whether government has capacity to bear the burden related financing regular and development activities without putting burden to future generation.

Evaluator has to depend on data published by different agencies while examining these matters. Therefore he/she should carefully review the process of generating data to determine reliability.

(a) **Implementation (Field work):** The main purpose of this phase is to carry out necessary tasks to achieve evaluation objective and find out answers to evaluation questions. It involves examination of documents, inspection of on-going and completed activities, observation of service delivery and production system, collection and analysis of data as part of evidence, meeting with stakeholders, review of tasks accomplished and compilation of findings. Evaluators should review and analyze the status of work plan, policy/program implementation report and compliance with established procedures. Feedback of stakeholders on the quality of performance, delivery of services/outputs and results can be useful input in identifying the areas of improvement. These activities help securing reliable and relevant information on the delivery of services/outputs, appraising the real conditions of work, understanding ground realities, prospects of improving performance and learning lessons for the future.

(b) **Reporting (Preliminary and final):** This is the culmination of works accomplished and reflection of the knowledge and competence of auditor in presenting findings and recommendations in a logical and convincing manner. Preliminary (draft) report is submitted to management for comments. There is a common understanding that report should be concise so that it does not lose attention of client brief. However, evaluator should clearly reveal the relationship between criteria, cause and effect. In absence, it will lose significance of findings and recommendation. Therefore, crucial test of evaluator's competency lies in revealing essential matters in a lucid, candid and concise manner.

Management is required to respond to the draft report within specified period which needs to be reviewed carefully and cross examine the facts and figures presented. In case of serious differences noted and evaluator's differing view on the response, he/she may cite response of management as it is for the analysis of governing body.

Upon completion of review of response auditor should issue final report in a timely manner. It should contain recommendations for improvement and specific action to be taken in future. All recommendations should have clear reference to findings and mentioned lucidly indicating responsibility to take corrective action.

(c) **Follow-up:** Evaluation office is required to carry out follow-up review of the implementation of recommendations and instructions issued by governing bodies. Upon completion of review, evaluator is required to provide progress report on status of implementation. Governing bodies assesses whether evaluation contributed in adding value to management system and practice. This is also useful for the self-assessment of the quality and coverage of findings and practical implications.

Concluding Remarks

Economy makes prominent effect in the lives of every citizen. Former British Prime Minister Mr. David Cameron has rightly said 'The economy is the start and end of everything. You can't have successful education reform or any other reform if you don't have a strong economy.' Economy makes prominent effect in the lives of every citizen. As a result, wide public concern over the state of economy has become indispensable. But in Nepal, there is no institutional mechanism to undertake independent and objective evaluation of economic issues. Ministries have M&E Division but they have not been functioning efficiently. For most of the officers, placement in M&E Division is a kind of penalty and making him/her non-functional.

There is no serious consideration to take effective measures to strengthen M&E function. Evaluation is expected to encourage government to initiate corrective measures and establish system and procedures that makes management

accountable, transparent, efficient and effective. Therefore, Government of Nepal should consider ways and means of consolidating making such evaluation responsive and action oriented to enhance its public image.

Financial Literacy for Economic Development

● Ramesh Chaulagain, PhD*

Abstract

Financial sector is known as an engine of economic growth. Economic growth is one of the major indicators of development. The development speed of a country depends on efficient supply and utilization of financial resources as an investment both in individual and public levels. An efficient management of such financial resources depends on financial knowledge and financial capability of individuals. Financial literacy is an active base and effective tool of managing financial resources in development from demand and/or utilization of financial resource perspective. This paper aims to explore the interconnections between financial literacy and economic development from the perspective of mobilization of personal financial resources. Moreover, the paper considers the financial literacy as an effective tool for changing people's financial well-being by changing financial behaviors. The well-being of people contributes growth and development through three channels, i.e. increasing access of people in financial resources, promoting financial inclusion and protecting financial consumers. The paper finds that financial literacy has significant contribution on economic development through the variables.

Key words: *Financial Literacy, Access to Finance, Consumer Protection, Financial Inclusion*

Contextualizing Development in Nepal

Nepal has very short history of effective economic development. Previously, the government played almost the whole development roles as a single development actor in Nepal. Recent development phenomenon has been changed by accommodating private and community sector in development sphere. However, the Constitution of Nepal has mentioned three pillars of economic development, i.e. the government, the private sector and the cooperatives. Meanwhile, a systematic and planned development endeavor was started in 1956 when the first five year comprehensive development plan was formulated. After implementation of eight periodic development plans, the liberalization of

financial and social sectors was introduced since the 1980s. The major thrust of liberalization was mobilizing resources of private sector in best possible economic activities. The activities were related to regular consumption sector such as real sector, financing, education, aviation, transportation, agriculture and tourism, etc. These days, Nepal is preparing fifteenth periodic development plan (2019-2024) for further development of the country by improving real and monetary sector. The plan is rooted under the Sustainable Development Goals by 2030. In this, the development goals have categorized as graduating in a developing country by 2021 and in a middle income country by 2030. Similarly, a 'Long-term Development Perspective

---

*Assistant Director, Nepal Rastra Bank

2100' has also been introduced by the Government of Nepal. The fundamental destination of the national development has been taken as *Prosperous Nepal, Happy Nepali*.

Interface between Development and Financial Literacy

Sharma, Upreti, Manandhar and Sapkota (2014) explain the development as a grand discourse and a grand narrative. They further focus on poverty, justice, progress, growth, participation and empowerment as a matter of discourse. Similarly, a fair distribution of development roles and responsibilities of development actors is also a matter of discourse in development sphere. Sen (2000) defines the development as a situation of freedom from social hurdles such as poverty, injustice, exploitation, exclusion, poverty, deprivation and discrimination. However, such social hurdles are only some of the factors of underdevelopment. Here, Sen has left the importance of economic aspects of development such as poor income, poor access to financial resources, inadequate financial inclusion, financial illiteracy and poor efficiency of utilizing financial resources in productive sector, etc.

For personal empowerment and development, financial knowledge and skill are vital. Financial knowledge and skill help producing financial literacy. Financial literacy means different things to different people (Worthington, 2013). Financial literacy is also different in terms of place, context and time. Jang, Hahn and Park (2014) opine that the financial literacy increases ability of financial decision making and thereby managing personal finance, whereas they do not mention the contents of personal finance. However, the basic concepts of personal finance are saving, credit and investment. Financial literacy has protection and empowerment contribution in consuming financial and other goods and services. Routledge (2010) mentions the financial literacy as a tool for consumer protection, which protects people from financial mistakes such as emotional investment, too much debt, poor tax planning, uninsured properties and poor diversification of financial assets etc. However,

the financial literacy as such is not a panacea for all the financial problems of individuals.

Development Contributions of Financial Literacy

Financial education is necessary for individuals, not only to ensure their own financial well-being, but also to facilitate the smooth functioning of financial markets and the economy (OECD, 2005). Hogarth (2006) opines that benefits and contribution of financial literacy goes beyond the individuals in three layers: first layer benefit of financial literacy reflects in personal financial behavior and money management, second layer externality goes to family, neighbors, job centers and community and third layer externality effect goes to the country development as macro effects. Therefore, financial literacy contributes not only the individuals and societies but also to the national development. Moreover, Jariwala (2013) argues that the financial literacy can be used as a tool of financial and overall development. There are several ways and channels of transmitting the contributing role of financial sector in development. Financial literacy aids in improving the quality of financial services and contribute to economic growth and development of a country (Bhushan and Medury, 2013). Other things remaining the same, the national development is a function of access to financial services in promoting entrepreneurship, maintaining optimum effort to all the segment of people in financial mainstreaming who are desired to be included and financial consumer protection. To discuss the development contribution of financial literacy, access to finance, financial inclusion and consumer protection are considered in this paper. The positive integration of these factors has effective development implications. These contributing factors are discussed below briefly.

Access to Finance

Access is vital for empowerment, growth and development. Nepal Rastra Bank (2012) mentions a poor access to financial services of the people in the country as the key challenge in financial development for which improving financial literacy

is one of the contributing factors to minimize the problem. Ministry of Finance (2015) reports that despite of several efforts made by the central bank, a significant part of people are out of formal financial access. In this regards, Nepal Rastra Bank (2015) mentions that improve in financial literacy contributes development through minimizing financial exclusion, exploitation and discrimination particularly in rural areas of Nepal. Nepal Rastra Bank Act, 2002 (including amendment of 2017) aims to achieve increased access to finance and public confidence in financial system. Chaulagain (2015) presents a close relationship between access to finance in development of the country through increasing better utilization of financial resources by the people. Poor capability of fiscal expenditure in recent years is a significant development barrier in terms of financial resources and its application. Poor financial literacy and thereby poor access to finance and financial exclusion are additional development barriers.

The development barriers in Nepal are further extended to determine financial products, services and service providers in terms of their increasing concentration towards urban, semi-urban and privileged areas. Such a focus of service providers in privileged areas promotes a misbalance of financial services in financial market. Ferrari, Jaffrin, and Shrestha (2007) argue that there is an unequal distribution of financial service providers in the urban areas that give rise to crowd of services and thereby promotes an unfair competition in financial market. Furthermore, Nepal Rastra Bank (2012) mentions that the financial literacy and easy access to financial services are necessary for women, conflict victims, marginalized, ethnic minorities and deprived segment of people. It shows a relevance of financial literacy for more vulnerable group of people in Nepal.

Financial Inclusion

International Monetary Fund (2019) asserts that the pace of national financial inclusion has been improved gradually in Nepal. Recently, 18.9 percent of the populations are living under absolute poverty. From the multidimensional poverty

perspective, 28.6 percent of people are poor. But the intensity of poverty is different in seven provinces. The economic inequality (Gini) index is 0.30. Nepal is graduating towards developing country by 2021 and middle income country by 2030 by improving present per capita Gross National Income of USD 1047. Access to financial services is reached to 61 percent in 2019. The branches of banks and financial institutions have reached to 745 local levels out of 753. Meanwhile, number of total branch network of Banks and Financial Institutions has crossed above 9300, which ensures that a branch can serve around 3200 persons in average. Numbers of Cooperatives are around 34,700 among which around 15,000 are saving and credit cooperatives. Number of deposit accounts in BFIs (2,93,00,000), loan account (14,60,000), branchless banking centers (1560), customers of branchless banking centers (1,80,000), mobile banking customers (91,00,000), internet banking customers (9,29,000), ATMs (3520), Debit Cards (68,20,000), Credit cards (1,38,000) and prepaid cards (63,000) are major indicators of access and inclusion in finance. All of the indicators signal the progressive trend. In short, access and use of financial services are integral part of financial inclusion. Protection of financial consumers and providing quality services at affordable cost are also vital in financial inclusion. For this, supply sided financial activities and demand sided financial empowerment through financial literacy are inevitable.

Still, around 20 percent of Nepali Youths are financially excluded due to long distance of financial services. However, Ministry of Finance (2015) reports that a poor investment atmosphere, poor marginal propensity to save and thereby contraction in capital formation, increasing income inequality, higher inflation, increasing shadow banking practices, around 60 percent of people out of formal financial access are some of financial barriers of national development. The report connects financial literacy with increasing access to finance and thereby contributing in national development. The effect of such poor access goes to poor financial growth and thereby financial stability.

Chaulagain (2015) argues that the financial literacy can contribute access to finance and financial inclusion. Access is a process, inclusion is the result. Therefore, financial inclusion is related to a state of including the people in a formal financial mainstream as a when they need. Increased access, supply of quality service is low possible cost and consumption of financial services by more segments of people are major ingredients of financial inclusion. Economic growth and economic development will not be possible without high investment in infrastructure, health and education, and without effective law and order with political stability (Shrestha, 2013). Here, Nash (2012) argues that the financial literacy is important in maintaining financial inclusion and thereby financial stability and development. However, he is unable to present a mechanism of how the financial literacy promotes financial inclusion, financial stability and development. Ravi Kumar (2013) believes that financial literacy and inclusion are twin pillars of economic development. He further opines that poor financial literacy is an effective barrier of development of society.

Kendal, Mylenko and Ponce (2010) present a triangular relationship among financial literacy, financial inclusion and access to finance. They further argue that the financial inclusion is an emerging policy goal for the countries. Sometimes, financial inclusion promotes financial access and/or sometimes financial access promotes financial inclusion (Chaulagain, 2015). Klapper and Panos (2011) argue that the financial literacy helps to reduce poverty, improves personal financial welfare and thereby increases financial stability. Moreover, financial literacy, financial inclusion and financial stability have also an effective triangular relationship.

Financial Consumer Protection

Protecting the financial consumers is a vital pillar in national development. Protection has several meanings in different places and contexts for different people. These days, financial consumer protection through making the people financially literate is an emerging financial agenda. Protection of the

consumer starts from educating and enabling the in consuming financial services. However, the consumers are also required to have an atmosphere of self-understanding, self-control and self-capability in financial matters. Financial literacy of the consumers has significant contribution in protecting the financial consumers in the financial market. Routledge (2010) estimates that around 150 million new financial consumers enter in world financial market every year. New consumers are increased with increase in world population. However, concept of consumer protection highlights protecting financial consumers from high price and low quality of financial services, fraudulence and exploitations, monopoly nature of market, misguidance in consumption, etc. The consumer protection also prefers the increase in negotiation skill of consumers for low cost of finance from the financial market. Consumer Financial Protection Bureau (2014) mentions that financial literacy helps to protect the consumer in cost, risk and negative consequences of financial services. Third Strategic Plan of Nepal Rastra Bank has mentioned Financial Consumer Protection as a social responsibility of the bank.

The consumer protection in financial sector was more prioritized since US crisis in 2008. The global financial crisis has highlighted the need for effective consumer protection in provision of financial products and services (Melecky and Rutledge, 2011). The three pillars of access, inclusion and protection increase the possibility of consuming quality financial services and thereby entrepreneurship development. There is a triangular relationship among access to finance, financial inclusion and consumer protection, financial literacy remaining the central tool.

Conclusion

Despite the several efforts made to develop the country, the situation still remains poor in terms of growth and development. Similarly, the substitution of financial sector development is not possible for which increase in access of people, financial inclusions and consumer protection are some of alternative agendas. The financial literacy contributes development through financial channel,

which includes financial services, financial service providers, financial service users and financial regulator. The financial development revolves around access to finance, access to employment, financial consumer protection, financial inclusion and equity and achieving growth and stability. From the liberalization perspective, national financial sector is unnecessarily liberalized that makes the

effectiveness of the government is decreased. From the dependency perspective, the efforts of independency in financial field are important. Some of the efforts are developing the indigenous model of financing that should not depend upon the others. Cooperatives sector is a better alternative financing model for Nepal that has financing, production and distribution alternatives to the local people among others.

References

- Bhushan, P. & Medury, Y. (2013). Financial literacy and its determinants. *International Journal of Engineering, Business and Enterprise Applications*, 4 (2), 155-160.
- Chaulagain, R. P. (2015). Barriers of access to finance. *International Journal of Development and Economic Sustainability*, 3 (6), 24-37.
- Consumer Financial Protection Bureau. (2014). *Financial well-being: The goal of financial education*. Author
- Ferrari, A, Jaffrin, G. & Shrestha, S. R. (2007). *Access to financial services in Nepal*. Washington D.C., World Bank
- Hogarth, J. M. (2006). *Financial education and economic development*. USA. A paper for an international conference by the Russian G8 Presidency in Cooperation with the OECD International Monetary Fund (2019). IMF Country Report No. 19/61. Washington DC, USA
- Jang, K., Hahn, J. & Park, H. J. (2014). Comparison of financial literacy between Korean and U.S. high school students. *International Review of Economics Education-16*, 22-38.
- Jariwala, H. V. (2013). *To study the level of financial literacy and its impact on investment decision-an in-depth analysis of investors in Gujarat State*. An unpublished PhD dissertation. Ganpat University, Gujarat, India
- Kendal, J., Mylenko, N., & Ponce, A. (2010). *Measuring financial access around the world*. Policy research working paper. World Bank
- Klapper, L. & Panos, G. A. (2011). *Financial literacy and retirement planning: The Russian case*. The World Bank working paper-WPS 5827
- Melecky, M. & Rutledge, S. (2011). *Financial consumer protection and the global financial crisis*. World Bank
- Ministry of Finance. (2015). *Economic survey of fiscal year 2014/15*. Kathmandu, Nepal. Author
- Nash, D. R. (2012). Financial literacy: Indian scenario. *Asian Journal of Research in Banking and Finance*, 2 (4), 79-84.
- Nepal Rastra Bank. (2012). *Strategic plan (2012-16)*. Kathmandu, Nepal: Author
- Nepal Rastra Bank. (2015). *Monetary Policy for the fiscal year 2015/16*. Kathmandu, Nepal: Author
- Organization for Economic Cooperation and Development. (2005). *Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies*. Author ISBN 92-64-01256-7

- Ravikumar, T. (2013). *Perceptions towards financial literacy in India*. Research Journal of Social Science and Management, 2 (9), 61-69.
- Routledge, S. L. (2010). *Consumer protection and financial literacy: Lessons from nine country studies*. World Bank working paper WPS5326
- Sen, A. K. (2000). *Development as Freedom*. New York: Author.
- Sharma, S. R., Upreti, B. R., Manandhar, P. & Sapkota, M. (Eds). (2014). *Contested development in Nepal: Experiences and reflections*. Kathmandu: School of Arts, Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research.
- Shrestha, P. K. (2013). *A revisit of the East Asian development experiences in the context of south Asia*. Kathmandu Nepal. Nepal Rastra Bank working Paper
- Worthington, A. C. (2013). *Financial literacy and financial literacy programs in Australia*. A discussion paper finance. Australia, Griffith University, Griffith Business School: ISSN 1836-8123

Economic Relationship between Nepal and People's Republic of China

● Prof. R.K. Shah, Ph.D.*

Abstract

Nepal is a land-locked country bordered on the West, South and East by India and on the North by the Tibet region of China. The regions adjoining the Chinese frontier are mountainous. Consequently, about two-third of Nepal's foreign trade is with India, Trade with overseas countries is also carried on through the ports of India, principally Calcutta. Trade with the Tibet region of China does not constitute more than one per cent of Nepal's total trade. In spite of the small volume of trade, it is interesting to study commercial relations between Nepal und China. The purpose of this article is to analyze, on the basis of available information, recent trends in trade between the two countries. As there is a considerable volume of trade which goes unrecorded as a result of difficulties of establishing comprehensive customs control along the mountainous frontier the statistics used here, collected by the Central Bureau of Statistics, Nepal, are not, however, entirely reliable. Nepal has a very long historical, political, cultural and economic cooperation with China. According to the International Monetary Fund (IMF), China is the country having the world's largest economy in 2014 for purchasing power parity with 17.632 trillion US dollar and second largest economy for nominal GDP. Being one of the rising Asian powers China wants to achieve the status of global power. In this perspective, it is needed for China to win the trust of neighboring countries. China has already announced that it will pay more attention and reinforce its cooperation with its neighbors. Being China's good neighbor, Nepal naturally wants to see China as a global power in coming years. This study analyzes some facets of Nepal's long economic relation with China. The paper concludes that although the political and economic relation between Nepal and China has very long history, the relation has not been able to enhance various economic indicators like trade, investment, tourism, etc. and, therefore, it is needed to focus on economic endeavors between these two countries in coming days.

Keywords: *Purchasing power parity (PPP), Global power, Free trade, bilateral agreement, Century, Mission, and remittances.*

INTRODUCTION

Nepal is a land-locked country situated between two emerging and fast-growing economies, namely, India and China. Nepal shares 1,415 km. border with China in the north. Nepal and China have a long history of political and economic relations. The first recorded official relation between

Nepal and China dated from the middle of the seventh century, although unofficial contracts between these two countries began in the fifth century. Some of the most prominent figures who immortalized Nepal-China relations are Fa-hsien, Hsuan-tsang, Wang Hsuan-Tse, Buddhahadra and Arniko (Manandhar, 1999).

---

*Research Director, Rajarshi Janak University

Nepal's sending important missions to China after the Nepal-Tibet-China war of 1792 continued up to 1906. Nepal successfully sent altogether thirteen quinquennial missions to China for the first sixty years (1792-1852). After the Nepal-Tibet War of 1855-56, the system of sending Nepalese missions to China became quite irregular. For instance, during the period of fifty-four years (1852-1906), Nepal dispatched only five missions to China (Manandhar, 1999).

The first agreement between China and Nepal on economic aid was signed in October 1956. Nepal and China have established Inter-governmental Economic and Trade Committee (IGETC) in October 1982. The IGETC meetings have become the main forum for discussion on Nepal-China bilateral economic and technical cooperation.

In 2005, Nepal and China celebrated the 50th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Nepal and China. In 2009, the state leaders of Nepal and China agreed to establish "China-Nepal Comprehensive Cooperative Partnership" to bring the bilateral relations to a new height. Since then, high-level visits between the two countries have become more frequent. In the beginning of 2012, Premier Wen Jiabao successfully visited Nepal.

Chinese Foreign Minister Wang Yi visited Nepal from 25-27 December 2014. On the occasion, Nepal and China agreed to enhance cooperation in nine vital areas: trade, investment, agriculture, infrastructure, science and technology, connectivity, cultural exchanges, tourism, security and law enforcement. Wang announced a grant assistance of RMB 800 million (approximately NPR 13 billion) to Nepal for the next fiscal year which was four-fold increase in China's assistance to Nepal from the previous year. Nepal Rastra Bank and People's Bank of China agreed to precede commercial activities between China and Nepal in RMB.

Neighbors celebrated diamond jubilee of diplomatic relations in 2015 after 60 years. On the occasion of diamond jubilee, it was expected that was Chinese President Xi Jin Ping would visit Nepal.

China has taken the initiative to assist Nepal

in its economic and social development. China provides grants for infrastructure development and other projects undertaken in Nepal. The Nepal-China Chamber of Commerce and Industry (NCCCI), since its foundation in 1999, have been striving to stimulate trade and boost economic relations between the two countries.

While the trade routes to India and further overseas through India are quite convenient, with the Himalayan range — ridges stretching southward from the Himalayan highlands to the low lands of the Terai -forming the border between Nepal and the Tibet region of China, transport is a handicap to trade with China. The Kyerong Pass, which lies Northeast from Kathmandu and is situated at an altitude of about 9,000 feet through Rasuwa Gadhi, is regarded as the shortest route to the Tibetan capital, Lhasa, at a height of 14,000 feet. The Kuti Pass is inaccessible even to pack animals. In addition to a few passes which are related respectively to the Rivers, Sunkoshi, Trisuli and Gandaki, a series of breaks in the Himalayan range through which River gorges penetrate provide the setting for trails. The market town of Taklakot overlooks Karnali River between the Nandagiri and Dhaulagiri peaks. This route also has been sometimes used between Kathmandu and Tibet.

On this trade route is situated a prosperous Nepalese village Thak, which is a depot for salt brought from Tibet. On the Eastern side the Kali - Gandaki River, a tributary of the Candaki River, breaks through a small town, Mustang, which is just accessible to pack animals. It is said that in olden day's smugglers of opium used to pass through this town. The Doodh Koshi, a tributary of Saptakoshi closed over a pass, Naugpa, at an altitude of about 25,000 feet, takes a trade route over a water-shed, Because of the inaccessibility to the pack animals, generally men and women carry freight on their backs over these passes. Though in the past there has been some physical contact or communion of trade and commerce and culture between Nepal and China across the Himalayas through the passes, so far they have proved useful for local transit rather than for international trade and commerce.

The difficulties of most of these regions can

be conceived from some other facts also. The Northern-most region is the least populated part of the country and mainly Himalayan with huge deposits of snow in most places, Here ice-clad mountains with angular outlines shine high up in the temperate sky, giving life to moravian streams and rivulets that gush forth in zigzags, to irrigate the terai plains and the vast plains of India.

Objective of the Study

The key objective of this study is to show the economic relationship between Nepal and China. But, specific objectives are as follows:

- To show the trade volume between Nepal and China,
- To analyze export and import goods,
- To explore the importance of Belt and Road Initiative (BRI) for Nepal.

Methods and Materials

This study aims to explore the economic relationship between Nepal and People's Republic of China. Analytical and descriptive methods are applied in this study. The simple mathematical tools and techniques are used to make the study effective. Data is totally based on secondary sources. This research study followed the modality of descriptive as well as explorative in nature. The data used in the study is quantitative which are collected from the economic surveys, Ministry of Finance (MoF), Nepal Rasta Bank (NRB); various plan documents, and Central Bureau of Statistics (CBS).

Trade Relationship between Nepal and People's Republic of China

Small Volume of Trade

With bilateral trade totaling 1.37 billion U.S. dollars, China is Nepal's second largest trading partner. Within the last fiscal year 2017-18, which concluded in mid-July, Nepal's trade with China grew by 25 percent, according to the country's central bank (NRB, 2019).

Nepal's trade with Tibet is carried on over the Himalayas, and does not constitute more than one per cent of the total trade of the country. As explained above there was some physical contact

since ancient times between Nepal and Tibet region of China. Historical changes and developments in China have left some marks from time to time in Nepal.

The history of trade relations between Nepal and Tibet part of China can be traced from 1872 when a treaty was signed. This treaty governed the relations between them and provided, among other things, for freedom of trade and commerce for the citizens of both countries in each other's territories. This was further strengthened after the treaty of Thapathali. This continued till 1904 when the famous British Expedition to settle differences between the British and the Tibetan Governments was sent in 1904 under Colonel Young husband. Since the Tibetans refused to enter into negotiations and offered active resistance to the British entry, this became a military expedition afterwards. The terms of the Indo-Tibetan ' Treaty concluded in 1904 included "the opening of three trade marts one at Gyantse. One at Yatung, and the third at Gartok; the abolition of trade duties between Tibet and India; the payment of indemnity to the British Government and prohibition of secession or lease of any Tibetan territory to any foreign power without British consent."

The opening of trade marts by the British Government had an adverse effect on Nepal-Tibet trade. The trade with India started becoming more favorable and it was after this treaty that most of the Nepalese traders went and settled down in Kalimpong in India for trade purposes. In fact, Kalimpong and Calcutta started becoming more prosperous centers for transactions with Tibet part of China. At the same time Nepal's role as an entire pot trading country between India and Tibet also dwindled considerably when faster and better connections directly through Sikkim were established in the beginning of the present century. The road was soon opened for commercial traffic. Of course, trade through Nepal in a limited sense still continued from Kathmandu to the Tibetan border to use the old, slow and costly way of carrying by human beings.

The establishment of the British consulate at Gyantse made the British all the more effective in

this respect and strengthened their position against Nepal in commercial relations. In fact, "opening up of the new road of Chhumbi almost stopped all trade which Nepal used to have through Kirong and Yenam marts, and thus Nepal had to suffer losses." Certain amendments to the treaty were made at subsequent dates. Some of them were, of course, helpful in developing brisk trade between the two countries. In 1926 the Tibetan Government established a foreign office in Lhasa and this greatly facilitated official communication with foreign Governments including Nepal.

However, because of the undeveloped transport system trade relations could not flourish with the Tibet region. Since 1950 when Tibet became a part of China and China proper came to be regarded as a trading partner, a motor road has been built from Peking to Lhasa, and trade between the Tibetan capital Lhasa and its leading trade centers and Nepal further dwindled as a result of this development. In fact, until 1955 when diplomatic relations between China and Nepal were established, relations between these two countries were more or less completely cut off. In September 1956 Nepal and China signed a comprehensive treaty of friendship in which both the countries expressed their desire to develop their traditional economic and trade relations on the principles of equality and mutual benefit. After this followed the signing of the Nepal China aid agreement, according to which the Peoples' Republic of China, with a view to helping Nepal develop economically, undertook to provide economic aid. In March 1960 an agreement between the Governments of China and Nepal on economic aid was signed. This was a good start for developing trade relations with China Even though.

Major Export/Import Goods

The top ten exports of Nepal to China are wood products; metal products; textiles; mineral products; leather products; wearing apparel; chemical, rubber, plastic; machinery and equipment; vegetable oils and fats; and crops. Basically, no high value added products.

Meanwhile, the top ten imports of Nepal from China are wearing apparel; textiles; electronic

equipment; machinery and equipment; leather products; vegetables, fruits, nuts; chemical, rubber, plastic; manufacturers; metal products; and motor vehicles and parts. Basically, the demand for most of these is price elastic.

China Pledges to Build ICD at Rasuwa, Sindhupalchowk

Nepal and China have agreed to expedite reconstruction of customs infrastructure at the two major trade routes "Tatopani-Lhasa and Rasuwagadhi-Kerung" damaged during the earthquakes of April and May. This was agreed upon during the customs deputy director general level talks between Nepal and China on November 5 in Kathmandu.

A 20-point deal aimed at expanding bilateral trade was also sealed during the talks. Damodar Regmi, deputy director general of the Department of Customs, and his counterpart Long Chengwei, head of the Chinese delegation, inked the pact on behalf of their respective governments.

As per the agreement, the Chinese side has pledged to construct the inland container depot (ICD) at Larcha of Sindhupalchowk and Timure of Rasuwa at the earliest. The ICD Larcha is under construction and construction works of ICD Timure will start soon.

Nepal has also sought immigration facility for truckers to enter China and the Chinese side has agreed to the proposal put forward by Nepal.

Nepal and China have also agreed to upgrade the infrastructure of customs and road connectivity at seven other border points. Reportedly, full-fledged customs points will be operated in Yari, Humla-Purang; Olangchung Gola, Taplejung-Riwa; Jumla-Penan; Mustang-Lizi; Larke, Gorkha-Tibet; Chhekampar, Gorkha-Tibet and Kimathanka, Sankhuwasabha-Riwa in a bid to boost trade relations with the northern neighbour.

Nepal has also requested China to simplify the duty free quota free (DFQF) facility extended to Nepal by modifying the harmonized system code (HS code) of the products to six digits from eight digits. Nepal has raised the issue to narrow down the non-tariff measures imposed by the government

of China so that Nepali exporters can reap the benefits of trade with China. China has extended DFQF facility for 8,030 Nepali goods in all tariff lines but trade deficit with China has been increasing every year.

Financial Cooperation

Financial cooperation is one of the most important dimensions of Nepal-China bilateral relations. Nepal and China economic relation was established in ancient times as a local trade between Tibet and Kathmandu. The first attempt to enhance the economic cooperation between Nepal and China was legally made only after the signing of agreement on trade between two countries on 20 September 1956. The establishment of the Inter-Governmental Economic and Trade Committee (IGETC) in October 1982 was the next step to increase the trade between the two countries. The IGETC meetings have become the main forum for discussions on Nepal-China bilateral economic and technical cooperation. Nepal-China relations are based on the five principles (Panchsheel): a) respect of each other's sovereignty and territorial integrity, b) non-aggression, c) non – interference in each other's internal affairs economically, politically and ideologically, d) equality and mutual benefit, e) peaceful co-existence. Nepal and China are supporting each other in many regional and international forums, including the United Nations.

Nepal-China economic cooperation can be broadly analyzed under these four categories: trade, grant aid, investment and tourism.

Bolstering Trade

Nepal's trade is highly dominated by India. Nepal's trade with China in FY 1959/60 was only 0.98 percent of total trade (Pant, 1962) which increased to 14 percent in FY 2015/16. In FY 2015/16, total exports to China stood at US\$ 181 million with marginal increase from US\$ 179 billion in FY 2014/15. In contrast, import from China has been growing at the rate of 39 percent per year. It rose from US\$ 421 million in FY 2009/10 to US\$ 1,247 million in FY 2015/16. As a result, the trade deficit with China has risen from US\$401 million in 2009/10 to US\$ 1,228 million in FY 2015/16. Although China has given zero-tariff entry facility

to over 8000 Nepali products from 2009, Nepal has not been able to bring the trade deficit down. Nepal exports 370 products including noodles and agro-products to China.

Although Nepal's trade with China is in increasing trend, it is far below than potential. Due to weak transport system, the trade between these two countries could not flourish. There is also the absence of dry port in Nepal for Nepal-China bilateral trade. Many believe that Nepal could serve as a transit point not only between India and China but also with other South Asian countries. It is necessary to interlink the region with road and railway network which will enhance the trade between Nepal and China in future.

The volume of Nepal-China trade is growing and so is the remarkably wide trade imbalance. This needs to be corrected to make our bilateral trade sustainable in the long-run. In November 2012, China and Nepal signed the letter of exchanges allowing 8,000 Nepalese products exported to China free of tariff. Duty free access of Nepalese products to the markets in China could help to decrease the trade deficit of Nepal.

Grant Aid

The Government of People's Republic of China has been providing assistance to the Government of Nepal under the bilateral Agreement of Economic and Technical Cooperative signed between the two countries. China has announced a package plan totaling NRs. 77.70 billion to help Nepal recover from the loss of April 25 earthquake. Nepal has been one of the regular and first recipients of Chinese aid. China has constructed eight major highways and road in Nepal. China has started to speed up expansion of the under-construction eight-lane Ring Road in the Kathmandu Valley.

China has always been a steady and reliable partner in Nepal's development endeavor, more specifically in the areas of infrastructure and human resource development, education, health and food assistance among others.

Over the past 50 years, with China's financial and technical assistance, more than 30 projects have been completed in Nepal. As recognized by

people of all circles in Nepal, these projects have played a constructive role in the social and economic development of Nepal. Arniko Highway, Ring Road, Prithivi Highway, Kathmandu-Bhaktapur road, Gorkha-Narayanghat road, Sunkoshi Hydro Project, Birendra International Convention Centre, Hetauda Cotton Mill, Bansbari Leather and Shoe Factory, Bhaktapur Brick and Tile Factory, Bhrikuti Paper Mill, Lumbini Sugar Mill, and Gorakkhali Rubber Udhog are some examples of such projects assisted by the Chinese government.

Investment

Chinese investment in Nepal is growing although it is presently lower in comparison to the need and potential. Greater Chinese involvement, particularly in the fields of water resources and infrastructure building, would be extremely helpful potentially leading to a win-win outcome. By July 2013, 575 projects under Chinese investment have been approved in Nepal with investment of NPR 10,632 million which helped to create 31,594 jobs.

Nepal Trade Integration Strategy (NTIS) 2010 has identified 19 export potential goods and services. They are: cardamom, ginger, honey, lentils, tea, instant noodles, medicinal herbs and essential oils, handmade paper and paper products, silver jewellery, iron and steel products, chyangra pashmina products, wool products, tourism, labour services, IT and BPO services, health services, education services, engineering services and hydro-electricity (MoCS, 2010).

It is needed for Nepal to focus its short - to medium-term efforts to increase these products in Nepal for exports. China could invest in these potential products to get benefit based on the principle of win-win situation. China's investment in these export potential goods and services of Nepal would be a great support to decrease Nepal's trade deficit.

Nepal has already signed the Bilateral Investment Promotion and Protection Agreement (BIPPA) with India. BIPPA is also necessary between Nepal and China to increase the Chinese investment in Nepal. Chinese investment is necessary to focus on marginalized regions of Nepal like Madhesh, Karnali and far-western region. With

bilateral trade totaling 1.37 billion U.S. dollars, China is Nepal's second largest trading partner. Within the last fiscal year 2017-18, which concluded in mid-July, Nepal's trade with China grew by 25 percent, according to the country's central bank. To promote trade balance, China has offered duty-free access to more than 8,000 Nepali goods. To fully harness and benefit from the trade ties, experts say that Nepal should tap into its potential and explore more exportable items and goods. In addition, Nepal's transport infrastructure is in desperate need of improvement, they added. To solve this, the customs offices of the two countries have agreed to open seven more customs points across the border, during the 28th Nepal-China Border Customs Meeting held in Kathmandu in 2015.

Tourism

Nepal is uniquely endowed with rich and diverse natural resources and cultural attractions. Nepal is a country with incomparable cultural heritage as well as rich environmental spectrum from the highest mountains to the Terai plains. Tourism is, therefore, a sector of comparative advantage which can be instrumental in distributing the benefits and providing alternative economic opportunities to build peace and prosperity for the people of Nepal. Tourism can contribute to poverty reduction through economic, social, environmental and cultural benefits. It provides diversified employment opportunities. Tourism also increases government revenue which can be used to alleviate poverty through more investment for education, health and infrastructure development.

Nepal and China signed an agreement on Cultural Exchange in 1964 which was revised in December 1999 to include tourism as one of the components. Nepal has made Chinese Yuan convertible for tourists and business people.

These existing agreements between Nepal and China on cultural exchanges and tourism, the Arniko Highway, and air connections from different cities of China to Kathmandu have contributed towards increasing the number of Chinese tourists coming to Nepal. Likewise, China has become an emerging tourism market for tourists

coming to Nepal. In order to further promote bilateral tourism, there should be expansion of direct flights and increase in the frequency of flights between the two capitals. Cooperation between tourist authorities and travel agencies of both countries needs to be further promoted. China can promote its citizens to visit Nepal which will be helpful for Nepal to increase its foreign currency reserves.

Future Prospects

The future prospects of Nepal-China economic relations can be viewed from different perspectives as explained below:

Promoting Connectivity

Nepal's economic engagement with China has deepened in recent years through heightened infrastructure connectivity, investment, trade and tourism. China has emerged as Nepal's largest source of foreign direct investment (FDI) and remained so over the last three years. China is also its second largest trading partner, only after India.

Economic relations are bound to grow in the future as Nepal has prioritized enhancing connectivity with China by signing a Memorandum of Understanding (MOU) on Cooperation under the Belt and Road Initiative in May 2017, and agreeing to implement the MOU at the highest political levels. During a visit of Nepali Prime Minister K.P. Sharma Oli to China in June this year, the two countries agreed to implement the MOU on the BRI to enhance connectivity in key areas including ports, roads, railways, aviation and communications within the prime framework of Trans-Himalayan Multi-Dimensional Connectivity Network, according to a joint statement issued during the visit.

To materialize the dream of a cross-border railway, a Chinese technical team recently conducted a pre-feasibility study of the proposed railway which will connect Nepal's capital Kathmandu with border point Rasuwagadhi to facilitate trade. Cross-broad highways, railways, transmission lines and internet connectivity would bring drastic changes to Nepal's socio-economic landscape. Geography is not a barrier to extending railways in this region.

Development of Science and Technology

China CAMC Engineering Co. Ltd also conducted a feasibility study of the proposed Kathmandu-Pokhara Railway, which will connect the national capital Kathmandu with Nepal's western provincial capital of Gandaki. The two countries are also working on developing cross-border electricity transmission lines. The State Grid Corp., one of China's two major power grid operators, and Nepal Electricity Authority (NEA) signed in June a cooperation agreement on China-Nepal electricity networking feasibility study.

In addition, an energy minister-level meeting to implement the MOU on Energy Cooperation was held later in September in Kathmandu. During the first ever meeting of its kind, the two sides discussed energy collaboration and the possibility of developing cross-border interconnection, among others. Chinese contractors are also involved in building two new international airports in western Pokhara city and Lumbini, the birth place of Lord Buddha in south-western Nepal.

There is only one road link between Nepal and China through Arniko Highway. Recently an agreement has been signed to interlink both countries linking Kerung of Tibet through Rasuwa in Nepal by railway.

There is an urgent need to develop transport system between two countries and construct a dry port in Nepal in order to enhance the bilateral trade between Nepal and China. Nepal is regarded as transit point between China and India as well as among all South Asian countries. There is the need of road, railway and air connectivity among these countries. It is needed to develop air connectivity between Kathmandu and Beijing.

Study and Research

There has been lack of study, research, debate and discussions on Nepal-China political and economic relations. More interactions among experts between Nepal and China are required. Establishment of research centers in both countries is necessary. Political as well as intellectual tours need to be increased.

Grant Aid for Nepal's Marginalized Regions

Madhesh, Karnali and far-western regions are politically and economically marginalized regions of Nepal. Per capita government expenditure in these regions has been far below than other parts of the country. HDI value is also low in these regions. Therefore, it is necessary to provide grant aid for these regions from the Government of China.

Belt and Road Initiative (BRI)

There is only one road link between Nepal and China through Arniko Highway. There is an urgent need to develop transport system between the two countries and construct a dry port in Nepal in order to enhance bilateral trade between Nepal and China. Based on this reality, China has shown great interest to link the 253 kilometer-long Lhasa-Shigatse railway to Kathmandu through Rasuwagadhi. China has connected Rasuwagadhi by constructing 22 Kilometer long road to Kerung from Tibet. In order to enhance trade investment in Nepal, China is building Larcha dry port in Tatopani. Moreover, developing Rasuwagadhi, Wolangchungola, Mustang and Yari of Humla as international border has been agreed. All this shows that China will expand trade and market through investing in water resource and industrial sector.

Financial Cooperation

Traditionally, India has been the largest source of foreign direct investment in Nepal, but things have changed in recent years. China topped FDI commitments in Nepal for the past three years in a row. In the last fiscal year, Nepal received FDI commitments of 399 million dollars from China, 84 percent of the total FDI pledges in the country. In particular, there have been notable investments in hydropower and cement industries from China. Two China-invested hydropower projects -- 50MW Upper Marsyangdi, a hydroelectric project in western Lamjung district and 25MW Upper Madi Hydropower Project, in western Kaski district -- have already come into operation. Two Chinese cement companies, Hongshi and Huaxin, have also entered Nepal, making the top two largest foreign investments in the cement sector. A Nepal-China joint venture company, Hongshi Shivam, has already

started producing cement here. There has been growing cooperation between the two sides in the financial sector too. Nepal's central bank has been investing in RMB-based Chinese securities as far back as five years ago. According to the Nepali central bank, its investment in RMB-based securities has grown five-fold during the 2013-2017 periods. Nepali commercial banks have also started providing loans to Nepal-Chinese joint ventures here. A consortium of five commercial banks approved 135 million dollars worth of credit to Hongshi Shivam Cement Private Limited in one of the largest investments to date.

Concluding Remarks

There has been multi-dimensional and friendly relationship between Nepal and China for time immemorial irrespective of changes of government in Nepal. Nepal-China cooperation is based on the principle of Panchsheel. Mutual relationship has been increasing in political, economic, cultural, tourism and educational sectors. China has been extending sympathy, support and assistance. Nepal is also supporting one China policy and not allowing any anti-Chinese activities in Nepalese soil. Nepal respects China's sovereignty and territorial integrity with respect to Tibet and Taiwan. In this way, the scope of mutual relationship between Nepal and China is becoming broader and broader but it needs to be enhanced further in coming days. The bilateral relation between them has been friendly and is defined by the Sino-Nepal Treaty of Peace and Friendship signed on April 28, 1960 by the two countries. Though initially unenthusiastic, Nepal has been of late making efforts to increase trade and connectivity with China. Relations between Nepal and China got a boost when both countries solved all border disputes along the by signing the Sino-Nepal boundary agreement on March 21, 1960. The government of both Nepal and China ratified the border agreement treaty on October 5, 1961. From 1975 onward, Nepal has maintained a policy of balancing the competing influence of China and Nepal's southern neighbor, the only two neighbors of the country after the annexation of the by India in 1975. In recent years, China has

been making an effort to gain entry into, and, Nepal has continuously backed and supported the proposal to include China as a member in the regional grouping. Since 1975, Sino-Nepalese relations have been close and grown significantly, with China being the largest source of FDI, while India still remains one of the major sources of remittance to Nepal. As per the estimate of Nepalese government, there are around 1 million Nepalese migrant workers in India while the number of is minuscule (3,500 in Mainland and 15,950 in Hong Kong) as of 2017.

Nepal has a very long historical, political, cultural and economic cooperation with China. According to the International Monetary Fund (IMF), China is the country having the world's largest economy in 2014 for purchasing power parity with 17.632 trillion US dollar and second

largest economy for nominal GDP. Being one of the rising Asian powers, China wants to achieve the status of global power. In this perspective, it is needed for China to win the trust of neighboring countries. China has already announced that it will pay more attention and reinforce its cooperation with its neighbors. Being a China's good neighbor, Nepal naturally wants to see China as a global power in coming years. This article analyzes some facets of Nepal's long economic relation with China. The paper concludes that although the political and economic relation between Nepal and China has very long history, the relation has not been able to enhance various economic indicators like trade, investment, tourism etc. and therefore it is needed to focus on economic endeavors between these two countries in coming days.

References

- DoI (Department of Industry) (2013). Industrial Statistics Fiscal Year 2012/13. Kathmandu, Nepal: DoI, Government of Nepal .
- Manandhar, V. K. (1999). Cultural and political aspects of Nepal-China relations. Delhi, India: Adroit Publishers.
- MoCS (Ministry of Commerce and Supplies), (2010). Nepal Trade Integration Strategy 2010: Executive Summary and Action Matrix. Kathmandu, Nepal: MoCS, Government of Nepal.
- MoCTCA (Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation), (2013). Nepal Tourism Statistics 2012. Kathmandu ,Nepal: MoCTCA, Government of Nepal.
- MoF (Ministry of Finance) (2013). Development Cooperation Report Fiscal Year 2011/12. Kathmandu, Nepal: MoF, Government of Nepal.
- MoF (Ministry of Finance) (2014). Economic Survey 2013/14, Kathmandu, Nepal: MoF, Government of Nepal.
- NRB (Nepal Rastra Bank). (2019). Study of Nepal's economic relations with China. The Journal of Development and Administrative Studies (JODAS) 23(1-2), pp. 23-32.
- Pant, Y.P. (1962). Nepal-China Trade Relations: The Economic and Political Weekly Retrieved from https://www.epw.in/system/files/pdf/1962_14/15/nepalchina_trade_relations.pdf.
- Sapkota, R. (2013). Prospects of Nepal-China-India Trilateral Cooperation: A perspective from Nepal (Unpublished masters' thesis). Shandong University, Shandong, China.
- UNCTAD (United Nations Conference in Trade and Development). (2018). World Investment Report 2018. New York and Geneva: UNCTAD.
- UNDP (United Nations Development Programme), (2018). Human Development Report 2018. New York, NY: UNDP.
- WB (2018). World Development Indicators. Washington, DC: The World Bank.
- WTO (World Trade Organization). (2018). International Trade Statistics 2018. Geneva, Switzerland: WTO.

Managing Workforce Diversity: A Key to Success

● Saroj Gotame*

1. Introduction

Workforce Diversity is the differences and similarities between the employees of any organization. It varies in terms of age, sex, gender, religion, caste, ethnicity, etc. Diversity is the variation inside the organization among the employees that can bring positivism and creativity in the employee. Workforce diversity brings a variety of people in the same workplace. So, nowadays workforce diversity became a major concern of every manager. Handling a diverse group of people is a tough task and the success of the manager can be shown from his diversity management skills.

(Jeffery Sanchez-Burks and Michal E. Mor Barak, 2005) the researcher has discussed one's perceptions, values, and behavior in such situations reflect deep-seated beliefs about the nature of interpersonal work relationships. He further emphasized that to understand and manage these differences requires understanding the nature of workforce diversity and how it influences relational and communication styles.

(Taylor H. Cox, 1991) suggested that organizations should value diversity to enhance organizational effectiveness. Diversified workforce provides various advantages like creativity, problem solving, and flexible adaptation to change that may leads to competitive advantage But the management of such diversified workforce is an important issue and can be done by adopting key components like leadership, training, research, analysis and change of culture and human resource management systems and follow-up activities like additional training,

discussions about diversity issues with the group members.

Diversity management is the combined and concrete efforts of the manager; he utilizes the available workforce to the optimum level to achieve organizational goals. Employees have different attitudes, efforts and skills and managers have to manage these attributes tactfully. Human resource management is concerned with managing 'human aspect' of the organization in such a way that organizational objectives are achieved along with employee development and satisfaction. Workforces at the workplace are not the same and managers need to manage a diverse workforce in the modern organization. The organization's future success relies on the ability to handle ideas, perspectives, and views to their work. Once the organization properly manages the diverse talents, the workplace diversity's issues and challenges can be turned into strategic organizational assets. An organization can respond to business opportunities promptly and to mitigate unforeseen threats, if there will be the mixture of talents of diverse personnel.

If an organization could not give emphasis to managing workforce diversity, then that organization's risk of losing talents is very high. But, the challenge lies in the continuous improvement of the integration and social acceptance of people from different backgrounds. Our different human characteristics stimulus the way we think, act, cooperate and make choices. Often, these variances affect our ability to support, trust, and respect each other, and thus to effectively function together.

---

*Assistant, Nepal Rastra Bank

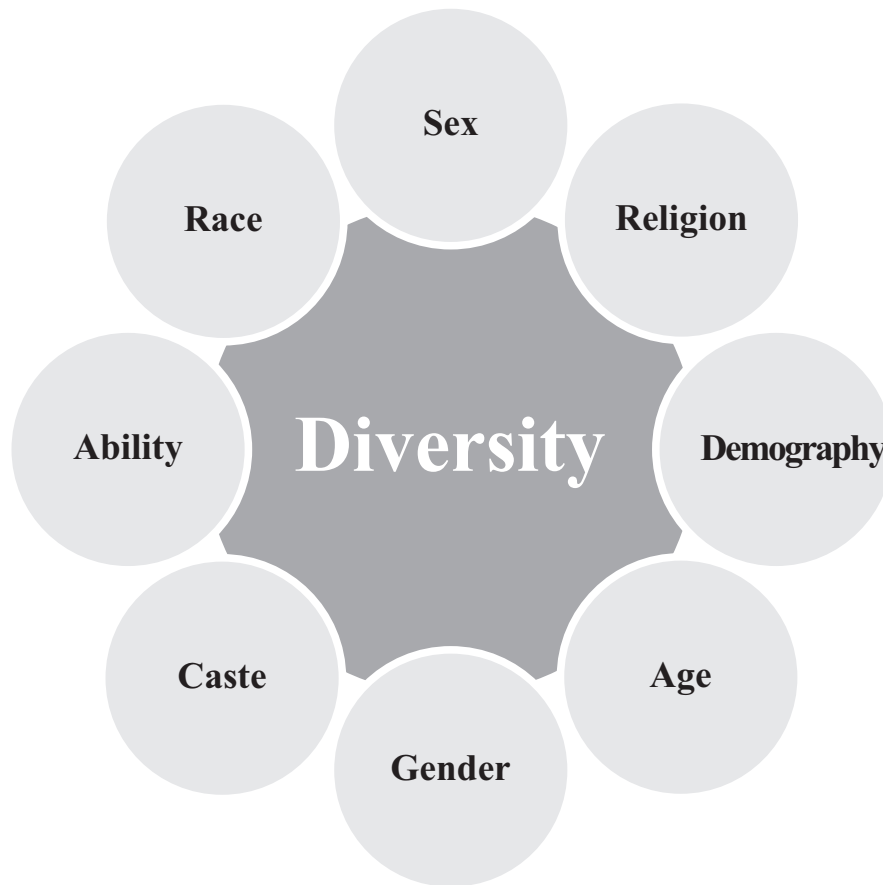

Figure 1: Factors of Diversity

If we take an example of big companies like Apple, Coca Cola, Microsoft Windows, etc are always trying to diversify their workforce and continuously try to ensure an effective diversity management.

2. Nature of Workforce Diversity

- **Organizational Factor**
It comprises Level, Post, Position, Division, Seniority, Work location, Union association, etc.
- **External Factors**
It includes those factors that are determined exogenously like Marital status, Parental Status, Attire, Work experience, Educational background, Religion, Personal habits, Geographic location, etc.,
- **Internal Factors**
It contains factors which are inherent

with employee themselves i.e. Age, Race, Ethnicity, Physical ability, Sexual orientation, gender, etc.

3. Type of Workforce Diversity

Basically, there are two types of workforce diversity, one is Surface level diversity and another one is deep level diversity.

a. Surface level diversity

It is a traditional thought which believes that diversity can be observable and easily measurable. Surface level diversity refers to the differences in demographic or physiological characteristics of employees. They can be gender, race, ethnicity, age, sexual orientation, and physical qualities.

b. Deep Level Diversity

It refers to the differences in the

psychological characteristics of the employees. The differences in terms of values, beliefs, cognitive ability, attitudes, personality, and work preferences. This type of diversity is inherently attached to the person and it is less obvious.

4. Importance of workforce diversity management

If the manager manages the workplace diversity effectively then the organization will achieve the new height, leave the competitors way behind and go for further achievement with the innovation and creativity held by the diverse employees. The following are the major significance of managing workforce diversity:

- To retain talent, skillful, and experienced employees of the organization. If the employer provides a good working environment for a diverse workforce, then their morale will boost up and there will be no or very few levels of turnover, absenteeism, etc.
- To create an innovative environment for the creative employee. A diverse workforce is just like portfolio management, the heterogeneous group of employees brought innovative ideas and creative thought than a homogenous group.
- To increase harmony among the employees inside the workplace by sharing the culture, which finally brings the cordial relationship between the employees?
- To attract the talent pool inside the organizational setting. So, an employee is motivated and retained in any organization if he/she feels their values, culture, religion, and efforts are valued.
- To increase Organizational citizenship behavior and commitment from employees towards the organization.
- To increase communication skills of employees inside the workstation for, who are from the limited different work-station.
- To maintain responsiveness to social and demographic changes and increase accountability towards the societies.
- To encourage an environment for fairness and equality inside the organization in case of recruitment, selection, placement, training, and development, etc.
- To solve the complex task by a productive diverse workforce because diverse people have diverse ideas and from such varied ideas complex tasks can be solved.
- To build a positive image of the organization in the domestic and foreign market place.
- To prevent employee turnover, if the employer provides an equitable and respected environment for a diverse workforce.
- To maintain better human relations inside the organization if the individual differences are properly addressed.
- To build an ability to deal with the diverse market along with a diverse workforce and that creates competitive strength of the organization in the marketplace.
- To increase productivity, sales, and the revenue of the organization by adopting creative ideas and concepts generated from diverse brains.
- To increase Job Promotion and employee development in the industry.
- To increase the exposure of the business

to different kinds of people.

- To reduce workplace discrimination if workplace diversity is properly addressed.
- To ensure the quality work life and employees can feel the homely environment inside the workplace.

5. Diversity Management Strategies

A successful manager needs to understand the differences can be seen in his/her employees and should manage their differences tactfully. Diversity management helps to make aware of each other's differences.

The first step to creating a pool of diverse workforce is simply hiring employees from different backgrounds. Organizations should remove the stereotype and the conventional mindset on workplace diversity. Similarly, Organizations should make representatives from the various groups of societies.

- During the phase of the recruitment
- The initial phase of diversity management is trying to recruit people from specific demographic groups of people. For example, recruiting from college, universities, religion, geographical location, etc.
- During Selection
- It is one of the most crucial phases of diversity management. Managers who need to hire personnel without biases and not being stereotyped. An effective selection process ensures the right person in the right place.
- By implementing rational transfer policies and promotion plans so that the employee will use their fullest.
- Initiate the strategies which help to accommodate employees with their

abilities and capacity, taste and preferences, etc.

- By encouraging employee participation
- Formulating the policies to improve the climate for diversity can be effective, so the management could acknowledge all employees' perspectives.
- Develop awareness program related diversity through training, workshop, video, etc.
- Always tries to find out the ways to determine how to motivate and maximize the skills of a diverse workforce.
- Establish internal employee support systems, networks, and groups.
- Open door policy, where the employees are welcomed and encouraged to bring concerns to higher management for discussion. This could help to boost up the employees morale and their attachment towards the organization.
- Organization should update policies to acknowledge the various cultural perspectives and beliefs.

Thus, workforce diversity requires employers to be more concerned about the differences that each group brings to the workplace. So employers must understand individuals' differences rather than treating them as the same.

6. Workforce Diversity practices in Nepal

- Currently, there are good and transparent practices of diversity, inclusion, and reservation in government institutions. The reservation policy implemented by the Government of Nepal since 2007 has added to improve inclusion and diversity in the public and civil service

sectors. In terms of race and ethnicity, 56% Brahmins, 14% Chhetris, 15% Janajatis, 8% Madhesis, and 5% of Dalits are employed in the civil service.

- In contrast, the number of participation from marginalized communities is even lower in both government and private sector.
- The situation of the private sector is more depressing. There is an absence of data regarding workforce diversity in the private sector. Most of the commercial houses in Nepal are run by the head of family members belonging to Marwadi and Newar. A look at the top corporate houses of Nepal shows that the position of workforce diversity is poor. In fact, the investment in human resource and organizational development is ignored by most of the organizations.
- For the first time in Nepal's banking history, Ms. Anupama Khunjeli, a woman, has been appointed as a Chief Executive Officer (CEO) of the Mega Bank Nepal Limited. Lack of women participation in the management of any organization shows the real position of Nepalese workforce Diversity.
- Unfortunately, many employers have a misconception that diversity damages the performance, who feel hiring women and people from the underserved group will affect the quality and the productivity of the organization. But in reality, Big organizations are hiring more female staff because of their interpersonal skills and they are known to be good listeners, and make great team players among others.
- Number of foreign workers is very low as compared to other countries. Mainly Multi-National Companies, who are

operate in Nepalese market have diverse workforce but we can find discrimination in terms of race, gender, nationalism, and sex. And discrimination can be seen as form of promotion, salary, benefit, remuneration, and growth.

8. New paradigm in workforce diversity

- Flexible work schedule
- Boundaryless organization
- Family Friendly Working Environment
- Off shoring Business activities
- Increasing women participation
- Backward people and marginalized group of people are getting opportunity
- Hiring foreign citizen as their employee

7. Advantages of Workforce diversity

- Diversity in the workplace brings innovation and creativity. Since, in the workplace, employees have different characteristics and backgrounds. So, they are also more likely to have a wide range of skills and experiences. If an organization with higher workplace diversity, the employee will contribute to creative thoughts and different perspectives. Workplace diversity becomes competitive strengths when it is managed properly and also tied up with planning and executing of the business strategy.
- People from different backgrounds do have different experiences and thus different perspectives. Different ideas and viewpoints lead to higher creativity. So, diversity in the workplace leads to increased creativity. If there are two or more than two employees for one task, then the more creative idea will come to solve an issue.

- An organization with higher workplace diversity is more likely to solve problems faster. Diverse teams are able to solve problems faster than cognitively similar people as per the Harvard Business Review. A diverse background employee brings a diverse solution to the table. Thus, that will help to make rational decisions and quick problem-solving.
- An organization with a diverse workforce generates diverse solutions and such multiple solutions will help to choose the best alternative amongst the many.
- Organizations having a diverse workforce are likely to earn more profit. The organization is able to make quick and better decisions that give a competitive advantage against its competitors. Thus, an organization having a higher level of diversity earns more profit and achieves better business results.
- The more diverse the workplace, the more will be an interaction among the employees. An effective interaction brings innovation, creativity and business transformation ideas. Similarly, employees show committed behavior if he/she is being valued in that organization.
- If an organization does have a diverse workforce and the manager handles workforce diversity efficiently then the employee turnover ratio will be below. Diverse workplace addresses the individual differences; employees' more will be high and very less chance of turnover.
- An organization that does have a diverse workforce has a good reputation

in the market. Such organizations have seemed like a socially responsible organization.

8. The disadvantage of Workforce Diversity

- The cost of business will increase from recruitment to retirement of personnel from various backgrounds.
- Diversity can bring conflict among the employees about in terms of their race, gender, origin, sexual orientation, etc.
- There will be chances of creating an unhealthy working environment inside the organization due to raw and clashes.
- Having a diverse workforce inside the organization does not eliminate the cultural stereotype and perceptions that people have.
- There will be a high chance of communication problems due to diverse language, culture, ethnicity, etc.
- Not all managers can manage diverse workforce and their skills.
- Chances of reducing productivity.
- Increase controversy among employees and that ultimately decreases productivity.
- Diversity in the workplace can reduce the trust level among the employees.
- Chances of superiority complex among the employees.
- Managing such heterogeneous workforce is wastage of time and money.
- Chances of turnover are high for those employees, who could not cope with the changing environment.
- This may lead to workplace violence.

9. Conclusion

- Diversity is the process of recognizing, understanding and accepting individual differences regardless of their race, gender, age, class, ethnicity, physical ability and race. Hiring a diversified workforce will definitely lead to improved productivity, creativity, and build team spirit. Successful manager can be shown from his/her diversity management skills. Sometimes, a manager's inability to handle workforce diversity leads to disaster for the organization.
- If diversity is not managed properly, there will be language problems, attitude clashes, and differences in perceptions, which is directly related to human behavior and that ultimately lowered the productivity of any organization.
- All the manager should address the diversity of the workplace properly; he/she must respect the differences of his/her subordinates. If it so, a healthy

work environment will be created. For this, the organization should develop the strategy, policy, and bylaw in such a manner, so that these policies will deal diversity as an opportunity not as a problem.

- To cope with unexpected hindrances generated from workforce diversity, organizations should use common language in the organization among the employees, conducting various motivational and mentorship programs develop open systems of communication, encourage employee participation.

Therefore, workforce diversity is not a problem; it's an opportunity for managers to be successful in the market. Proper management of a diverse workforce leads organizations into innovation, able to retain talented workers, boosts employee morale, gaining competitive edge over competitors and reduced complaints. Though, managers will face difficulties to manage the diverse workforce; an efficient management will help an organization to stand out in the crowd.

References

- <https://blog.hubspot.com/marketing/benefits-diversity-workplace>
- <https://www.scribd.com/document/307179070/Nahid-Final>
- <https://workology.com/what-is-workforce-diversity-and-why-does-it-matter-to-your-business/>
- https://www.slideshare.net/IRENEBALANE/workforce-diversity-61772654?qid=c147f623-8eaa-4a16-ba40-540b1e87d1c3&v=&b=&from_search=12
- <https://www.scribd.com/document/141438998/HR-Practice-in-Bangladesh>
- https://www.researchgate.net/publication/263968805_Workforce_Diversity_A_Key_to_Improve_Productivity
- <https://www.coursehero.com/file/41797393/Group-B-Reportpdf/>
- https://www.academia.edu/38071829/Direct_Workforce_Diversity_A_Key_to_Improve_Productivity
- <https://docplayer.net/97466617-Workforce-diversity-its-impact-on-productivity.html>

On Regulation

● Sarthak Karki*

This article takes as its point of departure the general state of affairs – in our country and indeed in nearly the entire world – that politicians, government officials and even the public in general seem quite fond of regulating the affairs of other fellow beings in the society.

Regulations, if and when devised and implemented in required quantities by competent bodies, can lead to increase in public welfare, efficiency, industry development and so on. However, adverse (including excessive) regulations can not only lead to opposite effects in each of these areas but will also surely entail reduction in individual freedom, arguably one of the most fundamental rights of a human being.

It has already been implied above that the idea of regulations in general can neither be completely accepted nor can they be absolutely dismissed a priori but that underlying conditions justify their necessity and extent.

This article juxtaposes potential benefits and costs of regulations in general with a special emphasis on 'negative freedom', as defined by Isaiah Berlin, as an important cost of regulations. This article then discusses the general tendency among regulators and public alike to favor more rather than less regulations of human affairs. Milton Friedman's arguments about why the leviathan state is detrimental for the society are discussed and so are Noam Chomsky's cautions about the insidious effects of massive conglomerates. With this attempt

to draw a definite boundary on the quantity of regulations in a liberal and desirable society, the article addresses the question of how regulations should be designed. Chomsky's critique of the empirical method and Bertrand Russell's cautions regarding selective interpretation of history are discussed. Finally, the article concludes that the Institutional School of economics might have important lessons to offer regarding the methodological choice in designing effective regulations.

How much regulation is too much regulation?

What areas require regulators in the first place? What are the things which should be dictated in these areas – ends (such as public welfare) or even methods? Should regulators dictate prices, supply and profit margins? Is paternalism the right attitude for regulators? Questions such as these can and do attract very divergent answers.

With this article's point of departure that there seems to be in general a rather excess of the wont for regulations, mainly positions arguing for limitations on regulations are discussed below.

Negative freedom – the unavoidable cost of regulations

Isaiah Berlin, the brilliant British philosopher and social and political theorist, makes an interesting distinction between negative and positive freedom, in his seminal essay 'Two concepts of liberty'

---

*Assistant Director, Nepal Rastra Bank

(published in his book 'Four essays on liberty'). Negative freedom is concerned with the areas in which an individual is free to do as s/he wishes without interference or coercion from others. Positive freedom, on the other hand, is concerned with the source of authority that can interfere with individuals and coerce them to do this rather than that. These sources of authority can be democratically elected governments, technocrats and tyrants and so on.

Berlin argues in his essay that in today's world, the idea of freedom has largely come to represent only 'positive freedom' so that people in general seem to be mostly concerned with 'who exercises authority over them' rather than 'how much authority over an individual's life is justified?' Negative freedom - which in fact really captures the very essence of liberty and which was once championed by Classical English philosophers such as J.S. Mill - Berlin laments, has sadly fallen into oblivion.

Berlin goes on to argue that positive freedom (say rule by a democratically elected government) does not necessarily preserve negative freedom. Benjamin Constant, he notes, makes a poignant point in this regard as follows – 'why should a man deeply care whether he is crushed by a popular government or a monarch or by a set of oppressive laws?' Berlin therefore subscribes to the idea that only rights can be absolute and never power no matter how democratic or technocratic (wise) their source.

Against this background, one can hardly fail to note the fact that freedom (in its correct sense of negative liberty) is an unavoidable cost of regulations. Regulatory dictation of price or profits might not only interfere with efficient allocation of resources (the economic argument) but certainly also prohibits autonomous choices and decision making by firms (an association of free people). Berlin asserts in his essay, the very fact that men (people) choose between ultimate values is what makes them human. The cost of excessive regulations can hardly be overstated.

Rationality and freedom of choice

'The Republic', perhaps the most important book by antiquity Philosopher Plato, discusses two important issues – the idea of justice and design of an ideal state. Regarding the later, the Greek philosopher proposes following to be the best forms of governance (in decreasing order of merit): monarchy or aristocracy (defined as rule by a wise king or wise elites), timocracy, oligarchy, democracy and finally tyranny.

Isaiah Berlin explains in his essay how the concept of a wise ruler (or regulator in our case) implicitly assumes the idea that there is one ultimate end or one best course of action for the society to strive for. Indeed history shows that this very idea has been used as a cover by tyrants to justify severe restraints on individual liberty. Similarly, the belief that in a society comprised of rational beings, all choices and decisions would be mutually compatible and without any conflict, is equally misplaced and wrong- Berlin argues. Plurality in choices and differing positions are likely to exist even in a utopian society comprised of only enlightened beings.

Regulatory ability and incentives

Milton Friedman, the great American economist, was also a lifelong defender and champion of economic liberty. His positions on government intervention and the ability of regulators in general can be described, without exaggeration, as vitriolic. For example, Friedman's relatively less extreme precept included the following: monetary policy should be non-discretionary and rule-based (his k-percent rule for growth of money supply) because central banks are essentially fallible (his seminal work entitled 'A monetary history of the United States' finds that the Federal Reserve was directly responsible for the Great Depression of 1929).

His more extreme positions on regulation can be found for instance in a 1999 Hoover Institute interview. Friedman is asked what he thinks about the fact that the non-approval of the pregnancy

nausea reliving drug Lidomide by the Food and Drug Administration (FDA) in the US saved many newborns from premature deaths and deformities while lack of such regulations in Europe led to thousands of such tragedies. Friedman answers that FDA's good decision in this case obscures the fact that the agency has an inbuilt tendency to not approve essential drugs on time causing many more deaths and suffering among the public. The reasoning is as follows: approving a potentially bad drug would be much more conspicuous (and damaging for the FDA) than not approving a good drug on time. Besides this, there are two other important issues on hand. First, it is unreasonable to assume that the FDA has a greater expertise on the matter than the pharmaceutical companies. Second, the fact that such errors are likely to result in severe losses (and even bankruptcies) for these companies is likely to serve as the most effective incentive for these firms to avoid such mistakes. 'Therefore, abolish the FDA,' Friedman declares.

Friedman is unflinching in his position even in an extreme case such as the one above. More importantly, he still makes a reasonably convincing case for deregulation and free markets.

Qualifiers in the argument for deregulation

Arguments for extreme deregulation such as the ones made by Friedman are based on implicit assumptions such as competitive markets, effective and timely enforcement of contracts (a well functioning judiciary) and so on.

Noam Chomsky, the great modern day polymath scholar, argues that these assumptions (and conditions) do not in fact hold true in real world capitalist societies such as the United States. Massive business conglomerates, Chomsky argues, wield immense power over the political machinery effectively dictating not only domestic governmental policies but also the country's external affairs. Chomsky's 'Propaganda model' (and the five filters of mass media) discussed in his seminal book 'Manufacturing consent' explains how comprehensive control of the mass media in a

clandestine and insidious manner serves to achieve the above stated purposes without use of explicit force or coercion in a "democratic society."

Even if Chomsky's portrait of advanced capitalist societies might seem too extreme to some, one can hardly deny the proposition that the necessary conditions of competitive markets and well functioning government machinery are far from realized, at least in developing countries such as ours. For example, World Economic Forum's Global Competitiveness Report 2019 places Nepal on the 132nd and 128th positions respectively (out of 141 countries) in terms of product and labor markets (on account of market dominance and inadequate competition, among others). Similarly, World Bank's Doing Business Report, 2020 places Nepal on the 151st position (out of 190 countries) in terms of 'enforcing contracts.' Apparently it takes on average around 910 days and costs 27.3% of claim value to settle commercial disputes in Nepal for mid-sized firms.

There are two important corollaries to these facts. First, the greatest emphasis, in the economic sphere, of the government (and regulators) should be on promoting competition in the market and enhancing effectiveness of key state functions such as drafting suitable legislations, ensuring stability in policies, effectively enforcing contracts and so on. Second, until conditions become conducive for effective functioning of the free market, it seems necessary to formulate policies and regulations that cater to other important societal objectives (besides liberty) such as poverty alleviation, equality, protection of inadequately savvy population, etc.

In other words, it seems necessary to qualify the complete and absolute deregulation argument of thinkers such as Friedman. This is true at least until underlying conditions are fixed so that society does not head towards the crony capitalist dystopia that other thinkers such as Chomsky say advanced economies are already immersed in.

The approach to formulating regulations

What is the appropriate method to follow to formulate necessary regulations? This is the next important question in our inquiry.

There seem to be three broad methodological approaches used by regulators (and policymakers) for this purpose. These are: empiricism, rationalism and historicism. Historicism can naturally be categorized into empiricism in general. However, the connotation of 'empiricism' in this article is restricted to statistical and econometric analysis of (historical) data while 'historicism' here refers to consideration of specific historical events in the past with the intention of deriving useful information for present day policy making.

Let us consider historicism first. Regulators are wont to retrieving past events and 'their lessons' when faced with present day policy issues. While history no doubt bears rich information and knowledge for its posterity, its users are likely to be fallible in utilizing these resources. The 19th century British mathematician and philosopher Bertrand Russell explains this excellently in his essay entitled 'On history' (published in his book 'Philosophical essays'). Russell notes that the problem lies in the use of history to discover causal laws of the sweeping (or comprehensive) kind. This is a problem due to two major reasons, he proceeds. Such inductive efforts are poisoned by the (selection) bias of the person who is conducting such inquiry, i.e. by the problem of 'cherry-picking' in modern parlance. Second, circumstances of present day are likely to be so entirely different from that of the past that historical lessons would most likely be not applicable to this period. Russell instead suggests that history should be read or consumed for its other advantages such as 'it enlarges the imagination and suggests possibilities of action and feeling which would not have occurred to an uninstructed mind.' Interestingly though, he also suggests in the essay that inductive (theory building) ability of historical analysis is better in disciplines such as economics where 'most of the motives are simple and where the ends are given and therefore of a technical nature.'

Let us take up empiricism next. Empiricism, in the sense of econometric and statistical analysis of historical data, seems to be the dominant and the most creditable method of inquiry in the economic field today. Naturally the method has its

merits and could lead to important and objective insights provided one can define and measure important variables with adequate degree of precision. This though is not an easy job in social 'sciences'. However, one of the most fundamental criticisms of the empirical method comes from a different quarter.

Noam Chomsky, the pioneering linguist who established the field of 'universal grammar', decries the mind-body dualism assumed by what he derogatorily terms 'the empiricist dogma' in his seminal books: 'Reflections on language' and 'Language and responsibility.' Chomsky's point is as follows: the empiricist method implicitly assumes that the mind is an empty slate (a tabula rasa) and therefore studies concerning the human mind (for instance learning) is best undertaken based on empirical methods such as (B.F. Skinner's) stimulus-response reinforcement or 'operant conditioning' method. In contrast to this, the study of other bodily organs (such as the heart or hand for instance) is based on the more scientific approach of understanding its (genetic) design which determines what the bodily organ can and cannot accomplish.

The takeaway for the field of economic policymaking could be that an obsession with the 'cause-effect' mode of inquiry (and thought) and an exclusive reliance on statistical and econometric tools of analysis could lead to an impoverishment in our understanding of issues at hand.

Let us consider a concrete example – the question whether microfinance works. One way to approach this issue would be to build a mathematical model for empirical testing. This would involve identifying one or more variables to capture 'microfinance', variables to capture 'effectiveness' (poverty reduction, income growth, empowerment, etc), control variables and so on. Then, econometric tests would be performed to test for correlation, causation, direction and strength of relationship and so on. Review of literature (prior to this exercise) would involve a review of similar exercises conducted by other scholars. This information would be used to build models, draw detailed methodological insights, etc.

Essentially what one is trying to do here is to come up with a generalization or to discover a general law, so to speak, regarding whether microfinance works (alleviates poverty, empowers the poor, etc).

This quest for discovery of general laws seems to be a problem for two reasons. One, the objective at hand is not to discover general laws but to solve a specific policy problem faced by the regulatory authority (inadequate access to finance, poverty etc). Second, there need not be a 'general law' regarding most policy issues. Microfinance might work in one country and not in another. Similarly, even within one country, few microfinance institutions might do an excellent job alleviating poverty, boosting income, empowering people and so on while others (often poor copies which have entered the market only for the apparent high profit margins and with inadequate understanding of the underlying model) do not stand up to these tasks. Therefore, the very objective of such empirical inquiry seems utterly absurd.

Rationalism might be another way to approach this subject. This might involve examining in detail one or more abstract models of microfinance – their modus operandi, assumptions and so on. This would also involve identifying and studying in detail specific cases in which microfinance has worked and cases where it has failed. The idea here is to understand the model and to abstract out elements and underlying conditions which make or break the model. Indeed this is how one confronts everyday problems in one's life and is therefore nothing more than commonsense.

The Institutional School of economics and policy making

Thorstein Bunde Veblen, the first of the Institutional economists, traces the general obsession with 'causal mode of thinking' to emergence of the era of industrialization (what he calls the 'machine industry') in his book 'The theory of business enterprise.' Veblen states that with the rise of

industrialization, the habits of life and thought of the workman becomes attuned to the character of the machine the intellectual consequence of which is a resort to terms of measurable cause and effect and disparagement of critical thinking on any other lines.

The Institutional School or its modern form –New Institutional School of Economics (NIE) –seems well suited to the task of formulating economic policies. Douglas North, the 1993 Economics Nobel laureate, defines 'institutions' as humanly devised constraints that structure political, economic and social interactions. Institutions which could be both formal rules (e.g. laws) as well as informal constraints (e.g. traditions) are 'rules of the game' which guide economic interactions in a society, North explains.

NIE places immense value on a deep understanding of a country's underlying conditions – its history, political system, society and culture and so on before prescribing policy precepts. Furthermore, NIE also places a greater value on liberty (free markets and economic liberty in particular). 'Coase bargaining' (or Coase theory) which offers a much more libertarian solution to the problem of externalities (in economics) compared to the usual 'Pigouvian tax' solution proposed by Neoclassical economics is a good example of this.

Ronald Coase, the 1991 Economics Nobel laureate, also draws our attention to the fact that markets are essentially a collection of contracts and that markets do not exist in themselves but are human creations. Firms, Coase continues to remark, in his 2009 address at the University of Chicago's conference on 'Markets, firms and property rights', are essentially sociological enterprises than economic ones.

NIE's emphasis on economic freedom and its general approach of customizing economic policy precepts to a country's specific socio-economic-political conditions therefore seems highly suited to the task faced by regulators.

Conclusion

As far as government intervention and regulations are concerned, it seems to be in the best interests of the economy and the general public that these are limited to the bare minimum possible. This is so because besides introducing inefficiencies and distorting resource allocations (the economic argument), regulations are inherently incompatible with the idea of individual liberty. Regulatory authority's focus should instead be to materialize conditions in which the free market can function effectively so as to solve most economic ailments.

However, some degree of regulations might be necessary to address other important objectives (besides freedom) such as equality, welfare of inadequately savvy population, etc. Still, as far as

issues such as business decisions of firms or their risk management practices are concerned, it is advisable that regulators gradually let go of the reins because individual firms would not only be better equipped to make these decisions but also have much better incentives to do things right. Losing the paternalistic attitude of regulators is probably the most important thing in this regard. The German philosophical giant Immanuel Kant rightly remarks 'Paternalism is the greatest despotism possible.'

Finally, rationalism is probably the best approach to formulating regulations than empiricism or historicism. NIE therefore offers useful methodological guidelines for regulators and policy economists in their endeavors.

FinTech and Digitization in Nepal—A Policy Lobbying

Dr. Shankar Prasad Acharya*

Introduction:

Development of Information Communication Technology (ICT) has paved the way for wide use of financial technology (FinTech) and rapid payments digitization over the globe due to faster digital innovations, FinTech penetrations, government policy initiations, users' growing responses and user friendly FinTech usability. Banking will be at client's palm or fingertips with Smartphone form any point of locations rather queuing up at the bank's door in the future which makes lifestyle easy, safe, faster, and cost efficient. One finding confirms that 'Digital Invoicing Solution' saves merchant's cost up to the 35 percent (Tidal Commerce, 2020).

History of FinTech/Digitization:

Buckley R, et al (2016), has analyzed the history of FinTech evolution with trends and logics that can be reproduced here as following:

Beginning of the FinTech and digitalization is founded through a sequential process of infrastructural developments and gradual adoptions and innovations.

FinTech 1.0 (1886-1967) is deemed to be the phases of infrastructural discoveries and computerizations in businesses. This was a phase of financial globalization through rapid transmission of financial information across borders through telegraphic uses, railroads and steamships. First transatlantic cable (1866) and Fedwire in the USA

(1918), the first electronic fund transfer system, which relied on now-archaic technologies such as the telegraph and Morse code are the examples. The 1950s brought us credit cards to ease the burden of carrying cash. First, Diner's Club introduced theirs in 1950, American Express Company followed with their own credit card in 1958. Rest is the reality now we are witnessing that there have been 10,000 microchips transplanted into user's palm in Sweden lately for doing payments for services including transportation, banking, utilities and other financial services etc.

FinTech 2.0 (1967-2008) is about banking and financial services and innovations. This period marks the shift from analog to digital and is led by traditional financial institutions. It was the launch of the first handheld calculator and the first ATM installed by Barclays bank that marked the beginning of the modern period of FinTech in 1967. In 1973, SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) was established and is to this day the first and the most commonly used communication protocol between financial institutions facilitating the large volume of cross border payments. The 1980s saw the rise of bank mainframe computers and the world is introduced to online banking, which flourished in 1990s with the Internet and e-commerce. Online banking brought about a major shift in how people perceived money & their relationship with financial institutions. By the beginning of the 21st century, banks' internal processes, interactions with outsiders

---

*Former Executive Director, Nepal Rastra Bank and CEO, Reewire Nepal (An Innovative FinTech Company in Nepal)

Path of FinTech Evolution

Description	1866 – 1967 Fin Tech 1.0	1967-2008 FinTech 2.0	2008 & Onwards FinTech 3.0	2008 & Onwards FinTech 3.5
Geography	Global/Developed	Global/Developed	Developed	Emerging/Developing
Key Elements	Infrastructures Computerizations	Traditional Internet	Mobile/Start-ups New Entrants	Mobile/Start-ups New Entrants
Origin /Shift	Establishments Linkages	Digitalization	Global Financial Crisis/Smartphone	Last Mover Advantages

Adapted from: Buckley R, et al (2016), The Evolution of Fintech: A New Post – Crisis Paradigm

and retail customers had become fully digitized. This era ends with the Global Financial Crisis in 2008.

FinTech 3.0 (2008 to Present) can be deemed an innovation due to Global Financial Crisis and a kind of distrust of the traditional banking system. This and the fact that many financial professionals were out of work, led to a shift in mindset and paved a way to a new industry, FinTech 3.0. So, this era is marked by the emergence of new players alongside the already existing ones (such as banks). The release of Bitcoin v0.1 in 2009 is another event that has had a major impact on the financial world and was soon followed by the boom of different crypto-currencies (which, in turn, was followed by the great crypto crash in 2018). Another important factor that shaped the face of FinTech is the mass-market penetration of Smartphone that has enabled internet access for millions of people across the globe. Smartphone has also become the primary means by which people accesses the internet and use different financial services. 2011 saw the introduction of **Google Wallet**, followed by **Apple pay** in 2014.

FinTech 3.5 is coming-up as a means of ‘last movers’ beneficiaries’ while ones are adopting FinTech in banking services and payments. The way mobile phones have changed consumer behavior and how people access the internet is also the reason why in the table above they differentiate between the developed and developing countries and speak about **FinTech 3.5** when it comes to the latter. As of today, the .

China, India and other emerging markets never had time to develop Western levels of physical banking infrastructure, which has left them more open to new solutions. In the case of China, the FinTech penetration is well above the average global adoption (33%) as well as that of the average adoption across emerging markets (46%).

FinTech and Digital Payment in Nepal:

As a main objective of Nepal Rastra Bank to develop a secure, healthy and efficient system of payment, it framed Nepal Payment System Development Strategy (NPSDS) in July 2014 which articulates the strategy for the development of National Payment System (NPS) in Nepal. Nine Pillars of NPSDS are the bases of executing the strategy. A forward step in this direction was implementation of Payment and Settlement Bylaws 2072, which came into effect from June 7, 2015 (Jestha 24, 2072). Establishment of Payment Systems Department on July 2015 was another important milestone in the process of modernization of Payment System of Nepal. Thereafter, Licensing Policy for Payment Related Institutions/Mechanism, 2073 (2016) came into effect by June 12, 2016. Payment System Oversight Framework has also been formulated and in place since 2018. Importantly, Payment and Settlement Act, 2075 has been approved and announced by the country very recently and it would pave the way to help escalating and strengthening Nepal’s digital payment’s dimension in the days to come. Nepal Rastra Bank has issued payments related licenses to several banks and financial institutions, payment

system operators (PSOs) and payment service providers (PSPs). There are several directives for the payment related regulations of licensed institutions have also been issued including digital payments transactions threshold. Real time gross settlement (RTGS) Project is on the way and believed to be go-Live within this year. On 12th September 2019, NRB has issued RTGS System Rule, 2019 which regulates the membership criteria, members' responsibilities, settlement rules, operating procedures in the RTGS system for the large and critical values of payments.

To review the dimension and dynamics of digital payments in Nepal, let us review some of the indicators to represent the realities. However, Nepal's payments digitalization is believed to be only within 5% of the total potential market; it has huge scope of digitizing the payments and economy in the future. Talking to the dynamics of digital payments innovations and indicators, we severely lack the diversified time series data to evaluate the scenario in detail and extensively. However, we have tried to explore the limited time series indicators in digital payments innovations and trends; we can visualize the growing pictures of adaptation of FinTech and digital payments innovations and practices in Nepal as following as exhibited in the table below:

Based on the trend of the 7 (seven) major indicators presented in the table above, it can be observed that the digital payment activities are increasing gradually in Nepal. However, though can be interpreted indicatively, use of cheques might go declining and use of other digital means would go up in the future in Nepal as it is the trend globally too. Gradually, our economy is heading towards less-cash society.

Government's Initiatives: Digital Nepal Framework - 2019

Government of Nepal (GoN) has a vision of "Prosperous Nepal, Happy Nepali" with broad objectives to address some of the basic challenges facing the country with following key focuses:

- Building capabilities to grow the country's tourism sector
- Focusing on rapid build-out of infrastructure – water, transportation, and energy
- Ending absolute poverty, illiteracy, and unemployment
- Providing health insurance and free health care for every citizen
- Accelerating post-earthquake reconstruction efforts

Different Digital/Electronic Payments Indicators

Indicators	Years (Mid July)				
	2015	2016	2017	2018	2019
Numbers of Cheques Cleared	59,75,000	67,79,000	91,53,000	85,41,000	1,00,83,000
Numbers Debit Cards in Issued	45,31,787	46,57,125	49,80,958	55,44,253	67,08,521
Numbers Credit Cards Issued	43,895	52,014	68,966	1,04,721	1,23,146
Numbers Prepaid Cards Issued	69,322	82,797	1,01,458	96,816	67,386
Number of ATMs	1,721	1,908	2,081	2,791	3,316
Number of Mobile Banking Customers	10,68,303	17,54,566	26,69,732	50,86,069	83,47,187
Number of Internet Banking Customers	4,15,462	5,15,465	7,83,751	8,34,902	9,17,344

Source: Nepal Rastra Bank and Banks and Financial Institutions

- Curbing the flow of young talent leaving the country
- Increasing farming productivity

The early success with Internet and mobile provides the impetus for Nepal to leverage the potential of digital technologies to drive accelerated growth. The Digital Nepal Framework is a **blueprint** that provides a roadmap to how digital initiatives can:

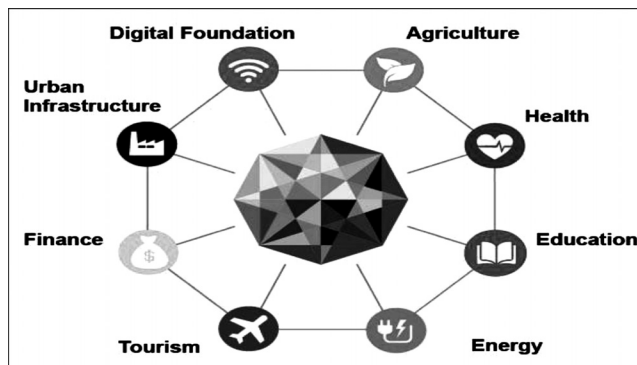
- Contribute to economic growth
- Find innovative ways to solve major challenges facing society in a shorter period with fewer resources
- Identify opportunities for Nepal to participate in the global economy
- The digital initiatives have been selected based on:
  - Alignment with the vision of Prosperous Nepal, Happy Nepali
  - Demonstrated success in other similar developing markets
  - Ability to execute in the local environment

The Digital Nepal Framework:

- One Nation – Nepal
- Eight Sectors – Figure – 2
- 80 Digital Initiatives

Eight Sectors as defined by the 2019 Digital Nepal Framework has been displayed in the following:

Eight Sectors Digital Integration

Adapted from: 2019 Digital Nepal Framework, Unlocking Nepal's Growth Potential, Government of Nepal

Though there has been several scopes of correction and modifications in sectors defining (for example, **rural infrastructure** is one of the prominent sector to be included in the framework is missing), GoN has identified ‘financial sector’ as one of the priority sectors for digitization, upon which we are focusing in this paper as a ‘prime driver’ of economic sectors digitization.

Benefits of the Use of FinTech and Digital Payment:

Government has priorities for promoting FinTech and digital payments for making digital Nepal. In this context, government might announce many discount schemes or other facilities to encourage digital payments. Thus, digital payment would be cost effective and cheap to the service recipients. One simple example to refer here is that using “Smart Invoicing Solution” can save merchant’s cost up to the 35 percent (<https://tidalcommerce.com/>).

Digital payments encourage transparencies. From the transactions recording purpose also, it helps maintaining accurate records about whereabouts of the money because of inbuilt reporting and balance enquiries mechanisms. These are automatically recorded inside one’s E-Wallet app. This helps to maintain up-to-date record, track spending and budget planning. Also, digital payments foster increasing tax base and increase transparency in individual level, institutional level and country level on the whole. Digital payments have less risk if one uses it wisely and carefully. If one loses their mobile phone or debit card, credit card or preloaded cards; the holder doesn’t have to worry a lot. No one can use your money without MPIN, PIN or your face reading, biometrics, fingerprint verifications. Further, quickly the payment instruments can be blocked by informing the respective banks or related payment service providers.

It helps promoting green economy and fosters mitigating the impact of global warming and augmented climate change. This opinion can simply be substantiated by the example of fire burn system

of soiled notes. If the digital payment goes full level in the economy, there will be very less circulation of paper money so that automatically eradication of fire burn system thereby stopping toxic carbon emissions. Further, digital payment mechanism is a regulated business and highly concerned area of security and safety assurance.

Thus, in a nutshell, the advantages of adoption of FinTech and digitization in sector economies are many as it enhances and ensures:

- Efficiency and assurance in service delivery
- Integration of payments services in a smooth way that helps building Eco-system
- Real-time service delivery
- Less cost solutions and value of service
- Transparency, perfect accounting and good governance
- Enabling backward and forward linkages and socio-economic convergence
- Making life easy and assured
- Paperless work culture and environmental protection
- Making whole economy interconnected and digital, etc.

Challenges in FinTech and Digital Payments in Nepal:

We are not integrated:

Our payment systems are not fully integrated to each other and not tied-up with the multiple banks or bank accounts. These are partially integrated and tied-up in an alliance approach.

Our Technical Infrastructures are Partially Efficient:

There seems that banks and other payments related institutions have installed latest technologies, however because of their working style and integration in close group made them only partially efficient and incomplete to make a full-fledged digital payment ecosystem.

We are working in the Close-Loop:

Almost all the digital payment service operators (PSOs) and service providers (PSPs) including banks and financial institutions have adopted a technology that supports, mostly the close-loop environment (within their own network only). Such mechanism limits the digital payment below the potentials.

We are not interoperable:

Because of using close loop and fragmented gateway and switching channels, our present digital payment systems are not fully interoperable. Also, there is no practice of using open APIs in general.

Our Payment Industry is fragmented:

Our payment system is fragmented and not integrated. Even banks are also working in group alliances for card management and payments instead of developing an independent and trusted third party payment processor and tying with them.

Our Psychology is to work in Isolation and Alone:

Market players of digital payment industries including banks have a tendency of working in isolation trying to do alone or in close group. However, technological innovation and support is a job of third-party processor so that banks and financial institutions or the PSPs would have gotten ample time for core business promotion and focus.

Our Regulatory Status is in Infancy:

Our regulatory and legal infrastructure is also in infancy. Because of its weaknesses, there can be seen several digital payment activities carried out in the market against the rules and regulations.

There is no Priority of Integrating True Third-Party Processor (TPP):

Because of all psychology of doing alone or in alliances, banking system hasn't still realized the importance of independent and trusted third party processors who have capacity of running open-loop interoperable and stable digital payment platform. Due to this reason, independent and

trusted third party processors are still to come and be recognized yet in Nepal.

Recommendations for FinTech and Digital Payments Promotion in Nepal:

Inevitable disruptive FinTech innovations and wide use of it is our future due to the technological inventions for ways making life easier, time saving, safe and secured. In this context, there are lots of prospects and potentials of FinTech innovations and digitization of the economy if the following initiatives are taken by the Nepal Rastra Bank and other related stakeholders, including banks and financial institutions.

Fostering Truly Third-Party Payment Processor/s (TPP/s):

Nepalese bank and financial institutions (BFIs) are trying to work either in isolation (e.g. installing own switches with huge costs) or in alliance in the close loop. It has incurred extra burden and resources depletion (foreign currency burning for multiple switches imports) and other moral hazards (non-interoperability and information leakages in case of alliances). It has scope of elimination of such anomalies and costs if central bank fosters 'true third-party payment processors' in Nepal by making mandatory to integrate the BFIs with them and resource and investment support to such NRB regulated TPPs.

Fostering Open-Loop, Open API based Interoperability and Omni Channel System:

Banking and financial transactions including payments are mostly operating in close loop and within own network only. This has hindered to increase the size of the cake of digital payments market and digitization of Nepal. It is believed that despite such huge mobile penetrations in Nepal, digitization of the economy is believed to be below 5%. In order to break this bottleneck, regulators and market payers must promote the open application programming interface (API) based open loop interoperable Payment Platform which supports Omni channel that is functional into cross

platforms and in all sectors including banking and financial services, payments services, e-commerce, education, insurance, capital market, cooperatives, postal service and other service areas. This effort will help growing the market and faster digitization of the economy.

Accelerating the 'Fourth Pillar' Digitization:

In the banking and financial system of Nepal, Microfinance Institutions (MFIs) are deemed to be the fourth pillar of it. It has vital role in rendering financial services and fostering financial access and inclusions at the grass-root and rural unbanked areas. However, this sector is not much capable of FinTech adoptions and regulatory provisions also partially bar this pillar to operate FinTech products and innovations. Until and unless we promote them in this field, fuller digitization and financial inclusion is out of catch.

Promoting the 'Third Pillar' Digitization:

Nepal's principal law (constitution) has accepted that the Cooperative sector is a "Third Pillar" of the national economy. However, this pillar is very weak in corporate governance, transparency, accountability and security assurance of public resources and technology used. There are around 34,000 saving and credit cooperatives in Nepal and billions of money of the general public is held in this sector. Any risks on public money would emerge severely in this section in the future if they are not properly digitized in both terms – business process digitization and payments digitization. But, except few of them, most of the cooperatives are run in standalone technology and manually or semi-manually. They do not use certified and tested uniform core banking system (CBS). These all lacking have risked the public money. For that reason and gaining efficiency and fuller digitization; regulators, market players and FinTech innovators must promote FinTech use and digitization of the system and financial transactions in cooperatives so that they could be streamlined and monitored comfortably and economy would have been digitized in a faster manner. In this

context, NRB and concerning line ministries should work jointly to foster policy formulation, execution and digitization in this sector mandatorily by the help of TPPs.

Digitization of Postal Service:

This is one of the prominent sectors that can help support the unbanked areas of far flung Nepalese it postal service with postal saving is revised and digitized. PM Modi of India has recently inaugurated postal digitization in India by envisioning that “Post-Man not only brings you the physical parcel, but also remittances/money” Nepal also can replicate that mechanism if the government really wants to reach to the real poor, underserved or unserved. Nepal’s more than 4000 (four thousand) postal units could be real enablers of socio-economic growth of Nepal. In this context, GoN’s line ministry can work on business process digitization and NRB can work on payments digitization part jointly in an approach of “**Real Reach to Real Poor**”

Fostering Development Regulatory Capacity:

Nepal has a very short history of FinTech innovations and digital payments. However, technology is moving in faster and disruptive manner. Developed countries are having vision of less cash society and working in that direction. Nepal will also witness the same scenario in the future. For that reason, regulatory oversight and monitoring part shall have to be strengthened and kept the regulators updated form the current global moves. Side by side, payments system regulation and oversight manuals, by-laws and security guidelines shall have to be formulated comprehensively and implemented effectively.

Assuring Payments Security and System Safety:

Regulators by regulations and market players by abiding by security norms and measures; payments and FinTech innovations shall have to protected through Cyber-attacks, hackings, system infiltrations and other crimes because now and

onwards whatever risk is possible in the financial system is the payments field. Higher the degree of digitization, higher are the chances of frauds and system hacking. For protecting form such scenario, involved stakeholders should always be vigilant and proactive in monitoring and mitigating the risks. The best ways to safeguard the industry from such crimes, latest technologies like Blockchain technology are suggested to adopt.

Allowing the Access to RTGS for Third party Processors:

There are not only the banks and financial intuitions but also others like payment system operators (PSOs), payment service providers (PSPs) and other payments entities (cooperatives, postal service, remittances etc.) in the market who are involved in financial transactions handling and processing. In order to monitor and regulate them by the system, these entities are also to be allowed to join the real-time gross settlement system (RTGS).

Establishing the National Payment Switch:

For overall payment regulation and oversight, central bank (Nepal Rastra Bank) should establish National Payment Gateway/Switch as faster as possible and get all the fragmented payment systems, gateways and switches connected to it prevailing in the market. This will help support the regulators to monitor and regulate the payments routing, switching and its finality. While establishing such National Payment Gateway/Switch, central bank can collaborate with other stakeholders on private public partnership (PPP) model for its faster realization and use so that cost burden and benefits also can be shared, and market also could develop expertise and capacity.

Maintaining International Standards and Reporting System:

Regulators and market players are suggested to stick on maintaining minimum international standards and best practices of FinTech and electronic payments and uniformity of reporting to

help assured for corporate good governance, transparency, accountability and regulatory norms. It will help payments market well-disciplined and gain public confidence.

Faster Implementation of Digital Nepal Framework - 2019:

Though it's a collective effort, 'Digital Nepal Framework – 2019' should be implemented faster manner. Despite having several missing sectors in it, it has envisioned "One Country – 8 Sectors – 80 Initiatives" approach to digitize Nepal in fuller scale. The best part of this Framework is to implement and achieve "Digital National ID Scheme" which would be the principal foundation of all sector digitization and monitoring.

Making Mandatory to Integrate the BFIs with NRB Regulated PSO's (TPPs) Platform:

We are presently talking about the need of interoperability and cross-platform service selling to all section of life and businesses. However, BFIs are either reluctant or passive on joining with PSOs for several reasons. In this context, Nepal Rastra Bank must take initiations to help support in bridging between BFIs and TPPs so that because of the payments service integrations, interoperability will gradually be in place in the present context too without having National Switch also. Once the National Switch is made functional, then these TPPs will be integrated comfortably to the National Switch for NRB's oversight, monitoring, Tax-VAT calculations and deductions, rebates, implementation of other schemes and data analysis purposes.

Go for the Use of Blockchain Technology:

Blockchain is a database of records or transactions which is distributed in a ledger like form and copies of entire database stored on multiple computers, adjustably transparent or visible to related stakeholders without any risk of alternations, highly secure because it is distributed in multiple computers and database immutable because of applicable of mathematical algorithms in this technology. Thus, Blockchain is believed to the

almost secure and cost-efficient technology to adopt in FinTech and digital payments revolution. India is already in a position to declare the Blockchain framework and its use in financial system and digital payments as well. However, we must think of how far we have gone to this effort? Nepal Rastra Bank, line ministries of GoN and other stakeholders including FinTech companies are suggested to work on it immediately to help keeping our financial and digital payment system keeping safe and secured. It will further produce the 'economies of scale' too by working in synergy.

Digitization of Sector Economies:

Digital Nepal Framework – 2019 has forgotten many important sectors of the economy within primary, secondary and tertiary sectors set-up to enable the backward-forward linkages. It seems a very heavy document with lots of country examples and explanations instead of 'to-the-point' solid priority sectors identifications. One of the good examples in this context, can be discussed here is that it talks only about the Urban Infrastructure in it's 8 (eight) sector identification framework, however it doesn't touch upon the Rural Infrastructure and Retail digitization. Whereas, the utmost need of the time is to focus to the rural and retail level digitization if we really expand the size of the cake of current digital market of Nepal from less than 5% to touching 100% digitization. Such shortsighted vision document should be reviewed with broader stakeholder's consultation and focus on primary, secondary and tertiary sectors digitization with backward-forward linkage approaches and value-chain digitization. In this context, NRB and line ministries of GoN must jointly work to produce the synergy.

Concluding Remarks:

We have discussed multiple dimensions, dynamics and way forward in the FinTech and digital payments. In this context, it would be interesting to cite two real world problems here that normally anyone can face in Nepal. And, yet another thrilling and interesting example, opposing to above discussed Nepalese scenario, to share is

how the advanced countries utilize the real essence and usage of FinTech and digital payment innovation in their day-to-day life. Let us cite two examples first that how we are facing problems in payment services in Nepal:

First Instance is that, if I had to serve interest and equal monthly installment (EMI) in an ABC Bank. Imagine I had no enough fund in my linked account in that ABC bank at the time of deadline of interest and principal serving and I had a hectic schedule or some other reasons I could not load the sufficient fund in that linked account and suddenly, the bank officials calls me in last minute to deposit the enough money in the linked account otherwise face penalty and remain as degraded client; under present payments services available in the market, I may be a defaulter because I cannot reach that bank on the said date. However, I do have another bank account in Bank XYZ. Unfortunately, I cannot transfer my money from XYZ bank to ABC bank directly through digital payment instructions through integrated unified App system as we don't have this system. For this, the only way left is to transfer fund from one bank to another that either I should have sufficient time to go through the clearing channel that takes sufficient time (but was not possible because of time constraints) or I should take out cash form XYZ bank and go to ABC bank physically and deposit the cash where those banks had off day counters in limited places. Thus, I am forced to fall under defaulter list because of payment systems inefficiencies.

Second Instance is that, on behalf to a company I had to remit some money abroad from ABC bank for system installation remote service payment in urgency and within limited payment deadline. My company had no account in that ABC bank. This ABC bank had a very competitive selling exchange rate compared to other banks in the market. For a business sense and low cost of service I was supposed to remit money through this bank. In a general understanding with staffs of service providing bank (ABC bank) that my staffs are in queue nearby in another XYZ bank for cash

withdrawal and would come on time by cash to deposit the money; ABC bank processed the payment documents and locked the foreign exchange rate and amount for that particular day and time. But unfortunately, my account holding bank did not accept two cheques at a time within the same bank for proving cash to my staffs because of their internal rules and central bank's rules as well. As instructed, my staff went to main branch office of that XYZ bank and luckily managed the cash at the eleventh hour to complete the SWIFT telegraphic transfer for the payment from ABC bank.

In above discussed real life cases, however, there are other several such cases we face every day in Nepal in payments processing, many important issues come up in front of us to tackle. Amongst many, time constraint, insecurity; traffic hassles; mental hassles; missing out the deadlines and commitments; potential fines and non-compliances, reputational and noncompliance risk etc. associated to the businesses or individuals. Thus, our life is in hassles and discomforts while talking about our Nepalese digital payments system. Life is just uneasy for us because of prevailing incomplete, not integrated and inefficient digital payments system in Nepal. Furthermore, we have no practices of using Unified Apps that works in cross platforms. Beyond that, there several unpractical transaction limits and financial system's inefficiencies.

On the Contrary, a simple case, one of my friend who lives in Scandinavian country, shares me a fact that he can transfer or pay money even in '**cents to thousands**' through his integrated unified payment App in his Smartphone which is integrated to his bank account at origin. He can pay his mother's hospital bills or pay his daughter's college fee or remits money anywhere for his family purpose at any time while even flying over the sky of Singapore, for example, through payment instructions to his bank from the designated account through his Smartphone.

Though, there is 'no one-size-fits-all' strategy that can help with payments evolution of a market.

Context and content analysis of particular market might be critical to enable high scale digital transactions growth. Regulators can help by enabling the required “**demand pull**” and “**supply push**” factors to activate rapid adoption of noncash using instruments and mechanism. Government initiatives and industry collaboration might help creating necessary supply push for payments. Noncash transactions can benefit the society in several ways, solving even challenging problems, such as corruption or other unwanted activities that attract money laundering or terrorists financing. To establish full-fledged digital payment system to incorporate rural and unbanked and underserved section of life in Nepal, it is highly recommended

that there should be independent regulated ‘third party processor’ those can integrate all bank and financial institutions including PSPs through open loop system, open API based stable and tested interoperable digital payment processing platform with digital payment friendly regulations. Let us envision, plan and implement our policies, investments and infrastructures in such a way that “**there will be available the banking service but no banks in every nook and corners in the future**” so that Government or Central Bank must not be worried for establishing banks branches in each local, province and central government’s dictated areas with market players’ reluctance and high cost.

References

- Arner Douglas. Barberis Janos and Buckley Ross. 2016. “The Evolution of Fintech: A New Post-Crisis Paradigm?”. University of New South Wales Law Research Series, UNSW Law UNSW Sydney NSW 2052 Australia, January 2016
- Digital Payments in India – 2018-2019, <https://upipayments.co.in/digital-payment/>
- Different Digital/Electronic Payments Indicators, Nepal Rastra Bank (<http://www.nrb.org.np>) and Different Commercial Bank’s Websites
- Government of Nepal (2019), “2019 Digital Nepal Framework, Unlocking Nepal’s Growth Potential” Ministry of Communication and Information Technology,
- How FinTech segment is being shaped in different geographies, Mar 02, 2019, 12.33 PM IST, <https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/money/how-FinTech-segment-is-being-shaped-in-different-geographies/articleshow/68229720.cms?from=mdr>
- Lex Zhao. 2018. “Who Will Win? When Banks Fight Back Against Fintech Startups”, <https://medium.com/one-way-journeys/who-will-win-when-banks-fight-back-against-fintech-startups-494266c9075c?>
- Nepal Rastra Bank. Payment and Settlement Act – 2019
- Nepal Rastra Bank. Payment and Settlement Bylaw – 2015
- Nepal Rastra Bank, Licensing Policy for Institution/Mechanism Operating Payment Related Activities – 2016
- Saving merchants up to 35%*, <https://tidalcommerce.com/products/payment-processing>
- The World Payments Report – 2018, <https://worldpaymentsreport.com/wp-content/uploads/sites/5/2018/10/World-Payments-Report-2018.pdf>
- What is Financial Technology - FinTech?, <https://www.investopedia.com/terms/f/FinTech.asp>

Organizational Politics and Human Resource Management

● Shikhar Nath Khanal*

Organizational politics has been a topic that managers neither ignore nor openly admit. The term itself bears such a negative impression that it is not considered ethical and legitimate to teach or train how one can be a good organizational politician. However, political skills are inevitable in managers especially in managing change and overcoming the resistances to the change efforts. The topic appears a vast one that challenges the entire ideas of rational management. Though, in this article it is attempted to take a ramble around the basic ideas of organizational politics and come down to the implications to the ways human resource managers work and lead.

Basic ideas

Management is essentially the management of people and it deals with the oddities of human relations. Since materials, machines or money cannot yield themselves unless men work on them, management of people stands as a central issue in management. Management of all other things is doomed to fail when management of people fails. In managing people there comes the issue of human complexities and the need of political skills. This need has become more intense in today's organizations which are characterized by fluidity, ambiguity, and declining position of order, discipline, hierarchy and organizational boundaries. Diversity of interests among different people and their intentions to exercise for own favor is quite natural phenomena. So, no rules and set of

procedures can make the works and results congruent. Personal interest, favors and disfavours come into play. While organizations are supposed to run in specified structures and limits of authority at different levels, the use of informal influences and behind-the-scene plays do exist. Organizational politics is something that describes this reality prevalent in organizational life.

Rational Models and the “Squeaky Clean” Approach

Organizations are fundamentally constructed with defined authority structures and rules. Adherence to the rules and structures makes an organization functional. Failure to keep the rules, procedures, and jurisdiction at every level leads to the loss of efficiency and competence in the organizations. Despite this reality, staying away from the dynamics of informal relations and play of personal interests in the organization proves unprofessional. Such an approach that Buchanan and Badham (2008) say “squeaky clean approach” to management does not look beyond the structure and ignores the political realities in the organization.

Man is driven much with self-interests, preferences, and ambitions and a political behavior naturally emerges as one strives to address such latent interests. Butcher and Clarke (2001) talk about rational and political mindsets. Organization is conceived as a mechanism that operates in a specified structure where all control and coordination are made to function within the

---

*Senior Manager, Nepal Bank Limited

limitations of the hierarchy and authorities deputed at different levels. Planning, organizing, staffing, leading and controlling have been defined and discussed as the basic organizational functions with the fundamental assumption that managers are rational. This is in words of Butcher and Clarke (2001), just a way of a rational mindset. That is, these all describe what rational managers do and how. But the political mindset views the things a different way. Human beings are not that simple. Managers are not that neutral and emotionless. There are latent wills and intentions that do not confine within structures. Things are not the way they are prescribed. Influences are complex, not always authority-based. Relationships are complex and not always role-based or work-flow-designs based. Mutual interests, friendships and romances can determine the making or breaking of relationships, time to time, place to place. The matters of how one is taking care of his/her personal interest in proving or disproving, supporting or contrasting in the views, plans or decisions do not just grow out of the formally set job descriptions or duties allotted. Ways of tackling such underneath mechanisms are not something formulated, taught or learnt through reading books; rather they are invented and reinvented working in the actual situations. Staying indifferent of such behind-the-scene politics and sticking to formal authority system does not actually work, though one has to paradoxically, prove and even stress his/her adherence to the formal rule-based system which again remains a part of the politics.

Buchanan (2008) presents a literature summary on the antecedents, behaviors and consequences of organizational politics. Individually, people got into the positions strive to look different and to create a “different” impression of being more efficient than the predecessors. Informal influences and criticisms come along. Favor and disfavor to the policies exist. Resource competitions exist. In the face of this all, political behavior becomes quite inevitable. One may be respected for standing aloof from such behind-the-scene motives and run by a “system”; but the same is naïve enough to prove unprofessional in

organizational life. Even if one likes to stay apart, it comes to be necessary to know what is going on and tackle the dynamics in a way that eases the implementation of the plans and policies in the favor of the organization. So managers cannot stick to any rational model and “squeaky clean” approach in management. Organizational politics has evolved as a reality but still debated as Butcher and Clarke (2001) raise, a legitimate companion or illegitimate alternative to rationality.

Impression of the “malevolent” dimension of politics

Politics in the general sense refers to the power struggle in relation to a state. Political parties are the organized forces striving to get the control of the state and if not possible, create and maintain an influence on how the state rules and runs its institutions. Politics as a distinct human activity can revolve around the ideas of rights, liberty, equality, that can be used to achieve control or exert influence on the state.

All crooked acts are “justified” or at least considered natural in politics as in Machiavellian doctrine that assumes ends justify the means. So in an organizational context also it carries such an impression that many researchers have faced non co-operation from organizations and managers in exploring how organizational politics works. Goltz (n.d.) enumerates four common elements of political behavior in the context of an organization. The elements include that they are not the part of one’s job sanctioned by the organization, they are self serving, guided by hidden motivations, and flourish where rules are not clear.

Political behaviors manifest as bypassing the formal channels to get special attention and consent, use of improper channels on influence, lobbying, etc. These all undermine the fairness in the organization. Those who move by rule and keep respect to the procedures feel demoralized. The consequences crop up as decline in job satisfaction, motivation and increase in absenteeism and turnover all what is against the favor of managerial endeavor. So, most people are generally cynical about

organizational politics and even those who are act “politically” tend to deny that they are so.

The malevolent impression of organizational politics arises because of the fact that all interventions and decisions cannot be pleasant to all in the organization. Situations that favor one can come at the expense of that to the other. People can have different more precisely, conflicting judgments and interpretations to the situations that appear similar or nearly so. One becomes happy while the other is discontent on the same. So the same event is perceived by one (who is happy with it) as “locating the responsibility of failure” and “blaming” by the other (who is not happy with it). One uses the term “practical minded” for the same behavior that the other says “cunning”.

In fact, tricks are not necessarily always dirty. Political skills of drawing attentions, lobbying, and stealth are not always for bad purposes. Lobbying is selling the ideas and getting support through relationships. This helps creating the context of favor and comfort in taking and implementing decisions. Stealth in this context refers to an action that is initiated before the real purpose behind is disclosed to all. Though appears like a deception or trickery, this can be a smart way of managing change and coping with resistive mindsets. This type of moves can be for good purposes for the organization. So the lack of political skills at all is no good quality in managers.

Regarding the question of how political to be, Beeman and Sharkey (1987) present a matrix form which suggests that the situations of high complexity and competitiveness of employees leads to higher probabilities of political behavior. It is naturally the chaos and uncertainties that flourish the play of hidden interests and more so when the players are in much competition and a race to overtake others in terms of the power and influences. Accordingly, a context demands managers to be more or less “political” be it one denies or does not openly admit to be so.

Power connections in Organizational Politics

Power basically refers to the ability to influence the behavior of others to get the things or situations in favor. Power has always remained

an internal force that runs politics. This is dynamic and relational, rather than absolute. It comes to act in the social, economic and political relations between individuals and groups. This is unequally distributed and there is always a continuous resistance and challenge to the ‘powerholders’ from the ones marginalized with less power. So, the power structure continuously changes. One who has it strives to retain while those who don’t have struggle to achieve it through all means and efforts. This way one who is powerful today can turn less powerful and less influential as the time passes.

Organizational politics has close connections to the concepts of power. In bureaucratic view, power is not anything different from the legitimate authority that derives from the virtue of the position one has in the organizational structure. But like politics, power also carries a negative impression by the term itself, mostly due to the misuse to which power has been in. As Toffler says in his book Powershift it is neither good nor bad in itself. This is inescapable aspect prevalent in every human relationship. In organizational life, managers are not just the passive takers of the situations; rather they can and ultimately, do attempt to turn them into their favor. Towards this, tools can be the skills, strategies or models. But political behavior is also one besides these.

As Lewis (2002) notes, power is a resource, or capacity or a potential. If it is the resource, politics is the act used to develop that resource. This way the two terms are intricately bound up together. Politics is for building the power that could turn the situations in one’s favor. In the words of Butcher and Clarke (2001), politics means the deliberate efforts made by individuals and groups in organizations to use power in pursuit of their own particular interests. So power complements the ‘political positioning’ of managers.

Implications to Human Resources Management Functions

Growing complexity of the modern world has made a strategic orientation popular in all aspects of management. The same is about human resource management (HRM) too. Organizational politics introduces a tendency of bias in HRM functions and decisions. Nuno (2010) discusses the

nepotism and paternalism with much importance referring to this issue. Nepotistic acts can be in the form of leaking the “internal” information to the favored person right from the stage of recruitment. Employee referral system in recruitment leaves more room to the possibilities of nepotism. By means of nepotistic acts persons in authority can create a surrounding of “most trusted” people impeding the organizational communications and motivation to those lying beyond this ‘inner’ circle.

Paternalism is another political activity relating to the human resource functions. In paternalism, bosses provide a “special” protection to their favored people. “Special” here means not as a part of the formally defined facilities or structures. The people under paternalism have special protection, care of their interests and desires within the organization but yet do not have a freedom. They have an implicit “bondage” or obligation to honor or advocate any moves the paternalistic boss makes in the organization. They

become like permanent and blind supporters as a response to the special favor received from the boss and this way, form a political backing to the boss and his ways of running the organization be it right or wrong.

Final Remarks

Organizational politics is a fact in all organizations. This is a phenomenon that remains like an undiscovered and undisclosed shadow of management. This does not appear in any policy documents or annual reports. It does not become any agenda of discussion in any formal meeting. It does not constitute the mandate of any committee or subcommittee. Though, it is prevalent and continues to play a role, sometimes decisive role in management. So the awareness to the phenomenon and its implications can be beneficial to all, though it is ethically questionable to teach somebody or to prepare any guide or manual about the ideas to be a successful “organizational politician”.

References

- Buchanan, D. and Badham, R. (2008). *Power, Politics and Organizational Change (Second Ed.)*. London: Sage Publications.
- Butcher, D and Clarke, M. (2001). *Smart Management: Using Politics in Organizations*. New York: Palgrave.
- Goltz, S. (n.d.). Considering Political Behavior in Organizations. *The Behavior Analyst Today*. Vol. 4 (3)
- Lewis, D. (2002). *The place of organizational politics in organizational change*. DOI: 10.1002/jsc.572.
- Nunoo, A. (2010). Organizational Politics – A Human Resource Management Focus. *Pentvars Business Journal* 4 (2). p. 77-89.

Does International Financial Institution Expand the Growth of Developing Countries?

● Suman Acharya*

Abstract

International financial institutions are established under international law for providing grant or loans and technical assistance for social and economic development of the country and region. Those institutions can be universal, regional and local. IMF and WB are the universal financial institutions whereas ADB, CDB, CAF, AIIB etc are the regional financial institutions. Similarly, local institution may also be established. The Bretton Woods Conference established IMF, WB, and GATT. Its initiation to establish ITO was failed. Washington Consensus, as proposed by Williamson, recommended donor country and institutions to reform fiscal policy discipline, redirection of public spending for pro poor basis, tax reform, positive interest rate, competitive exchange rate, trade liberalization etc. IMF operates with Board of Governors, executive Board, Managing Director and staffs which works for the balance of external sector of the country. It also grants concessional and non concessional credit to the member country in the time of economic crisis and emergency situations. World Bank group consists of IBRD, IFC, IDA, ICSID and MIGA, which provides long-run capital to member countries for economic reconstruction and development, promotes capital investment and implements development projects. ADB provides both hard loans and soft loans; hard loan is targeted to middle income countries and soft loan is targeted to poor countries with low interest rates. ADB operates with Board of Governors, Board of Directors and Management. The Asian Infrastructure Investment Bank is newly established international financial institution in 2016 with the initiation of China. It has aimed to support the building of infrastructure in the Asia-Pacific region. These institutions ultimately contribute for economic diplomacy and international cooperation because no region and a country is self dependent to fulfill their necessity in the globalized society. However, there are many voices against the performance of this institution by claiming these institutions are the forum of developed countries. Yet, we cannot disregard the contribution made by them in international peace and financial architectures and for the growth of developing and least developed countries. In the national and international financial crisis, they are developing the policy and standard to cope the problems with. In fact, these institutions support for the acceleration of growth of developing countries.

International Financial Institution

International financial institutions are those institutions which are established under international law for providing grant or loans or technical

assistances for social and economic development of the country and region. Such institution is established by more than a country to generate fund and spend in the form of banking services. Those

---

*Assistant Director, Nepal Rastra bank

institutions can be universal, regional and local i.e. International Monetary Fund (IMF) and World Bank (WB) are the universal financial institutions whereas Asian Development Bank, New Development Bank of BRICS, African Development Bank, Caribbean Development Bank, Development Bank of Latin America (CAF), European Investment Bank, Islamic Development Bank and Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) etc are the regional financial institutions. Similarly, local institution may also be established to raise fund and spend for the development of country. Nowadays, multilateral agencies have practiced to raise bond in local currency which expands the funding facilities of those institutions.

Bretton Woods Conference

The Bretton Woods Conference, also known as the United Nations Monetary and Financial Conference, with the participation of 44 countries of the world, agreed to form global monetary system for international stability and support held in Bretton Woods, New Hampshire in 1944. This Conference became successful to create the International Monetary Fund (IMF) and the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD). In fact, in the absence of membership to IMF, no country can be a member of IBRD, also called World Bank. Bretton Woods tradition encouraged major industrialized countries for fixed exchange rate until dollar exchange crisis in 1971 and floating exchange rates after 1973. (Peet, 2009:37) It tried to establish GATT and International Trade Center but ITC was failed to establish. GATT was established in 1947 which succeeded into World Trade Organization in January 1995. Later, Willaimson proposed ten points of Washington Consensus, a consensus of debtor country to reform policy of the borrower country, to follow by Washington based institutions i.e. IMF, World Bank and US Treasury Department which are fiscal policy discipline, redirection of public spending for pro poor basis, tax reform, positive interest rate, competitive exchange rate, trade liberalization, liberalization of foreign direct investment, privatization of state enterprises, deregulation and

legal guarantee of property rights etc for the development of the Latin American economy. (Peet, 2009:15)

International Monetary Fund

International Monetary Fund (IMF), a forum of 189 countries of the world, is established in 1945 to foster global monetary cooperation, secure financial stability, facilitate international trade, promote high employment and sustainable economic growth, and reduce poverty around the world. (IMF, 2018) The major responsibilities of this institution are to ensure the stability of the international monetary system - the system of exchange rates and international payments that enables countries and their citizens to transact with each other. The Fund's mandate was updated in 2012 to include all macroeconomic and financial sector issues that bear on global stability. (Ibid) The SDR is an international reserve asset, created by the IMF in 1969 to supplement its member countries' official reserves. Currently IMF has US\$327 billion as of March 13, 2015. Quota subscriptions are a central component of the IMF's financial resources. Each member country of the IMF is assigned a quota, based broadly on its relative position in the world economy. Quota is denominated in the form of SDR.

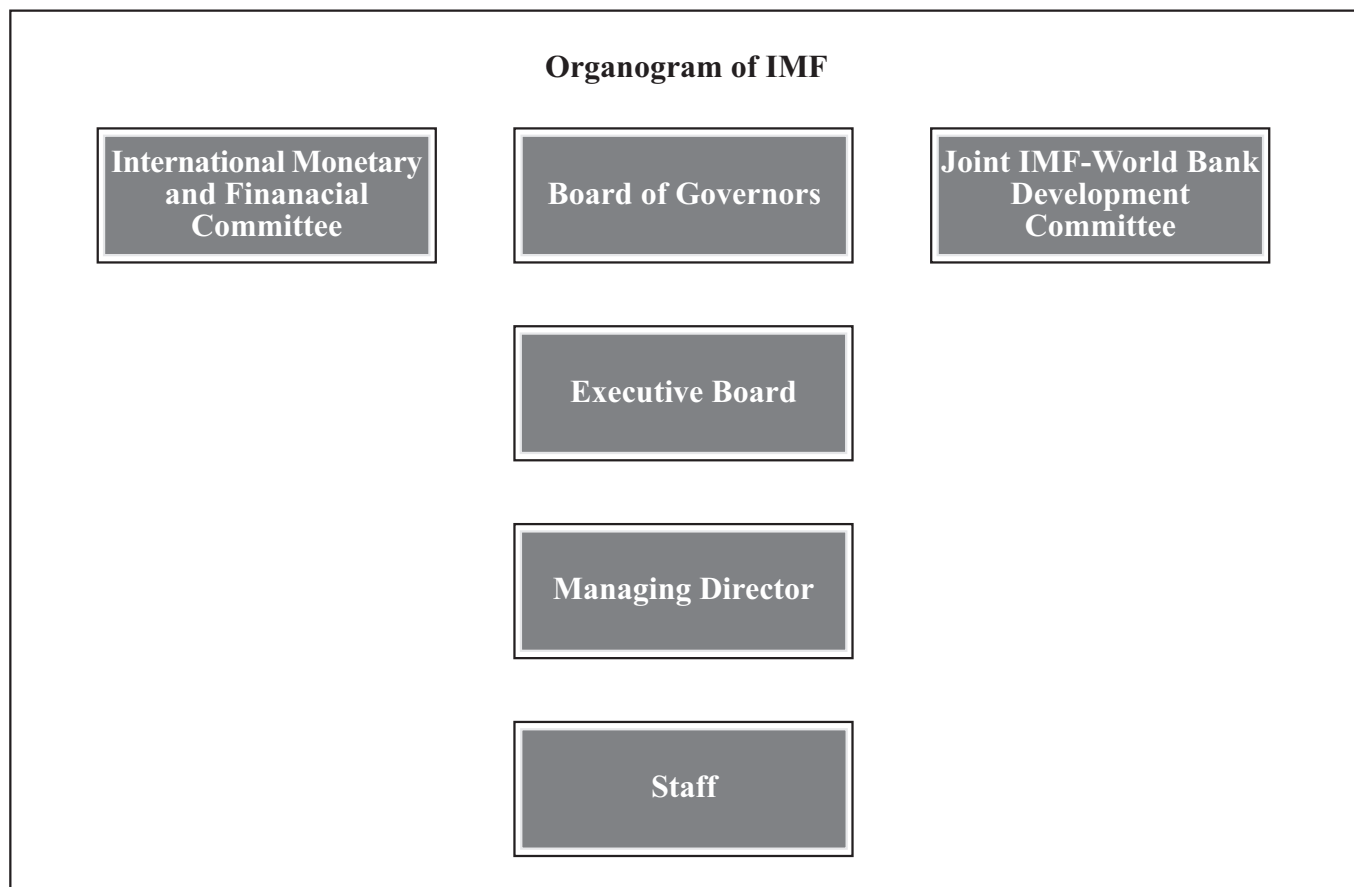
IMF performs regulatory, financial and consultative functions. Under regulatory functions, price stability, removal of impediments of economy, removal of obstacles of balance of payments etc are covered whereas under financial functions, IMF grants facility to correct balance of payments etc. Finally, it grants recommendation to realize the growth and development of economy under consultative functions. Its functions can be divided into mandatory functions and discretionary functions. As stated in Article I of the original Articles of Agreement, the objectives of the IMF are (Peet, 2009: 68):

- To promote international monetary cooperation through a permanent institution which provides the machinery for consultation and collaboration on international monetary problems?

- To facilitate the expansion and balanced growth of international trade, and to contribute thereby to high levels of employment and real income and to the development of the productive resources of all members as primary objectives of economic policy.
- To promote exchange stability, to maintain orderly exchange arrangements among members, and to avoid competitive exchange depreciation.
- To assist in the establishment of a multilateral system of payments in respect of current transactions between members and in the elimination of foreign exchange restrictions which hamper the growth of world trade.
- To give confidence to member governments by making the general resources of the Fund temporarily available to them under adequate safeguards, thus providing them with opportunity to correct maladjustment in their balance of payments without resorting to measures destructive of national or international prosperity.
- In accordance with the above, to shorten the duration and lessen the degree of disequilibrium in the international balances of payments of members.
  - global liquidity transfer of resources to developing countries and promotion developmental activities. (IMF, 2018)
- Executive Board: Executive Board consists of 24 Executive Directors; large economy appoints their own ED and developing countries appoint ED collectively. The United States, Japan, Germany, France, the UK, China, the Russian Federation, and Saudi Arabia appoint their own ED and other 16 Directors represent constituencies consisting of 4 to 22 countries. The Board membership and constituency is scheduled for periodic review every eight years. (IMF, 2018)
- Managing Director: Managing Director is the leader of the IMF who chairs the

Organization of IMF

Executive Board. It is supported by four Deputy Managing Directors. Brazil, Russia, India, China and South Africa (BRICS) nations are raising the voice against the appointment of Europe origin managing director. (IMF, 2018)

Quota and voting power

Based on the economic viability of country, country is assigned a quota or contribution to raise a fund for loans. Same Quota contribution determines the voting power of country. So country with robust economy has more power in IMF because of their contribution in IMF as like the format of shareholder's contributions. There is the provision that Quota is reviewed every five years by the Board of Governors as per necessity. The issues of developing countries have been raised in IMF to be considered.

IMF Support for Liquidity

IMF is the specialized agency of UN when they made agreement in 1947. However, it is an independent organization. There are IMF-World Bank Concordant, 1989 and Cooperation Agreement with WTO in 1996. So, there are interrelationship between UN, IMF, WB and WTO. IMF has been supporting member country to resolve their problem of internal and external sectors. Some of the concessional and commercial financing facilities are as below. (IMF, 2018) (Bhattarai, 2067:250-251)

Concessional Loan

- Poverty Reduction and Growth Facility (PRGF): This facility is granted for poor and low income earner countries. International Development Association also supports such countries. It is started from 1999.
- Enhanced Structural Adjustment Facility (ESAF): It is for civil service reform, reform in policies decision, reduction of the government size etc. It ultimately strengthens economy of the country. This facility is granted from 1992.
- Heavily Indebted Poor Countries Initiatives

(HIPC): IMF and World Bank Group jointly support heavily poor countries for adjustment and reform of the economic sectors. This initiative was established in 1996.

Non concessional loan

- Stand-By Arrangements (SBA): Member country can borrow loan facilities from IMF over the period of one to two years. Repayment can be made within three to five years.
- Extended Fund Facility (EFF): Borrowing country can borrow the credit facilities for a period of three to four years. Repayment is made within five to ten years. It was established in 1974.
- Buffer Stock Facility (BSF): It grants the support of 50% of quota of member country but country has to maintain price stability in an economy.
- Supplementing Financing Facility (SFF): Extended or standby arrangement can be supplemented by this facility to meet and correct serious balance of payments. It was established in 1977 and started subsidy account from 1980.
- Supplemental Reserve Facility (SRF): This facility is granted for the emerging economy for the very short period of time in the time of massive outflows of capital. The amount of credit can be large in quantity. It was granted from 1997.
- Contingent Credit Lines (CCL): In the time of emerging economic and financial crisis, this facility is granted to the country to avert the crisis. Repayment is necessary to make within one to two years which requires a surcharge. It was established in 1999. It follows preventive measures of the economic problem.
- Compensatory Financing Facility (CCF): This facility is granted for the countries having external sectors weak because of natural calamities and other. The repayment date is

three to quarter to five years. It was started from 1963. Generally 125% of the quota is assisted.

In the process of resolving the crisis in economy, Triffin Plan, Stamp Plan, Angel Plan, Bernstein's Plan etc are proposed for IMF. (Bhattarai, 2067:250-251)

- Triffin Plan: Under Triffin Plan, IMF was recommended to act as a central bank of the world community. Institutionalization for international lending was proposed.
- Stamp Plan: Moreover, Stamp Plan recommended IMF to issue gold certificates about USD three thousand billion and member country can easily exchange it domestically and internationally.
- Angel Plan: Additionally, Angel Plan recommended issuing new money without making convertibility with gold.
- Bernstein's Plan: Yet, Bernstein's Plan proposed more liberal plan like burrowing of money maximum of the quota of member country, issuing debentures and continuous revision of the standards.

Additionally, devaluation of dollar and raising the price of gold are other techniques used to adjust and manage international liquidity.

World Bank (WB)

Originally, World Bank referred to IBRD which was established to support for the development of war devastated country. Later, other institutions were also established and became World Bank Group. The purposes of the World Bank, as stated in Article 1 of the original (Bretton Woods) Articles of Agreement, are:

- To assist in the reconstruction and development of territories of members by facilitating the investment of capital for productive purposes, including the restoration of economies destroyed or disrupted by war, the reconversion of productive facilities to peacetime needs and the encouragement of

the development of productive facilities and resources in less developed countries.

- To promote private foreign investment by means of guarantees or participations in loans and other investments made by private investors; and when private capital is not available on reasonable terms, to supplement private investment by providing, on suitable conditions, finance for productive purposes out of its own capital, funds raised by it and its other resources.
- To promote the long-range balanced growth of international trade and the maintenance of equilibrium in balances of payments by encouraging international investment for the development of the productive resources of members, thereby assisting in raising productivity, the standard of living and conditions of labor in their territories.
- To arrange the loans made or guaranteed by it in relation to international loans through other channels so that the more useful and urgent projects, large and small alike, will be dealt with first.
- To conduct its operations with due regard to the effect of international investment on business conditions in the territories of members and, in the immediate postwar years, to assist in bringing about a smooth transition from a wartime to a peacetime economy. (Peet, 2009:128-129)

WB is the group of IBRD, IFC, IDA, ICSID and MIGA. Board of Governors having representation of Minister of Finance of member countries, Board of Directors having 25 Executive Directors and staffs represent governance structure of WB. Board of Governors of IMF and WB meet once a year at the annual meetings together. (WB, 2018) The objectives of World Bank group are as below.

- International Bank for Reconstruction and Development (IBRD): This institution was established in 1945 to provide debt based on the sovereign guarantees. It was established

to support those countries which were annihilated during the Second World War. It provides loans and assistance to the middle income and credit worthy poor countries. Originally, World Bank refers to IBRD and works closely with other World Bank Group. Economic growth, prosperity and poverty reduction are the motto of this group. IBRD has the 188 member countries and has 25 member board. Out of it, five were appointed and 20 are used to be elected as Executive Directors. According to WB, it supports long-term human and social development that private creditors do not finance, preserves borrowers' financial strength by providing support in times of crisis, when poor people are most adversely affected, promotes key policy and institutional reforms, creates a favorable investment climate to catalyze the provision of private capital and facilitates access to financial markets often at more favorable terms than members can achieve on their own. (IBRD, 2018)

- International Finance Corporation (IFC): This institution provides debt to the private sector without any involvement of sovereign guarantees. IFC makes not only investment but also grants advice and resources to the private sector for their advancement and progress. If there is the issue of asset management, IFC grants service for it. The main aim of this Corporation is reduction of poverty and private sector development. IFC, established in 1956, has 184 member countries operated under the structures of Board of Governors and Board of Directors. Each country appoints governor and alternate governor. From the member countries, 25 directors are elected for the operation of this institution. (IFC, 2018)
- International Development Association (IDA): IDA, established in 1960 for the development of lower income country, provides interest free loans and grants to the country with sovereign guarantees to boost

economic growth, reduce inequality, and improve people's living conditions. Currently, it has 173 shareholding nations. IBRD and IDA share the same staff and headquarters and evaluate projects with the same rigorous standards. (IDA, 2018)

- International Center for Settlement of Investment Disputes (ICSID): This institution was established in 1965 to reduce investment risk. ICSID is an international arbitration institution established in 1965 for legal dispute resolution and conciliation between international investors. Although ICSID is a part of the World Bank Group, it is an autonomous, multilateral specialized institution to encourage international flow of investment and mitigate non-commercial risks. IBRD drafted the treaty of it which was later signed by member country. As of May 2016, 153 member countries agree to enforce and uphold arbitral awards under the ICSID Convention. The ICSID is governed by its Administrative Council which meets annually and elects the center's Secretary-General and Deputy Secretary-General, approves rules and regulations, conducts the center's case proceedings, and approves the center's budget and annual report. Secretariat manages the center's Panel of Conciliators and Panel of Arbitrators. Each member state may appoint four persons to each panel. (ICSID, 2018)
- Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA): MIGA, established in 1988 for the insurance against political and non commercial risk and credit enhancement guarantee for the incidence appeared against private sector, has 181 member countries, which helps the investors of foreign direct investment. Thus, it provides investment insurance facility to encourage confident investment in developing countries with the mission to promote foreign direct investment into developing countries to support economic growth, reduce poverty, and improve people's

lives. It targets projects which can provide new jobs, create infrastructure, generate new source of revenues, and mobilizes natural resources through sustainable policies and programs. The governance structure of this institution is Board of Governors, Board of Directors and Secretariat. The President of World Bank works as a President of this Agency as well. (MIGA, 2018)

Asian Development Bank

The Asian Development Bank was formally established in 1966 with 31 member countries. Recently it has 67 member countries; 48 countries are from within Asia Pacific region and 19 are from outside of it despite it was conceived in 1960's. The first Ministerial Conference on Asian Economic Cooperation held by the United Nations Economic Commission for Asia and the Far East in 1963 established resolution with the vision of such Asian financial institution. The Headquarter of this institution is located in Manila, Philippines, which was host country for this institution. It provides both hard loans and soft loans; hard loan is targeted to middle income countries and soft loan is targeted to poor countries with low interest rates. It provides direct financial assistance, in the form of debt, equity and social project. (ADB, 2018) It invested for the development Asia Pacific Region during 1960's and supported infrastructure to remove crisis of 1970. In 1990, it focused on poverty alleviation in this region. It supported to implement Millennium Development Goals and Sustainable Development Goals. It launched the program not to make effect of financial crisis appeared in 2008 in Asia-Pacific region as well. Organizational structures of ADB are as hereunder. (ADB, 2018)

- Board of Governors: BOD is the highest policy making body consisting of representative of each member country. Recently it has 48 members from the Asia-Pacific and 19 members from outside the region.
- Board of Directors: The Governors elect 12 members to form the Board of Directors,

which performs its duties full time at the ADB headquarters. The Directors supervise ADB's financial statements, approve its administrative budget, and review and approve all policy documents and all loan, equity, and technical assistance operations.

- Management: The ADB President chairs the Board of Directors and heads a management team comprising six Vice-Presidents and the Managing Director General, who supervise the work of ADB's operational, administrative, and knowledge departments.

ADB and Nepal

ADB has been providing loan (both concessional and commercial loan), grants and technical assistance to Nepal. From the establishment of ADB, it has contributed \$95.23 billion for the development of Nepal. It has assisted to alleviate poverty through the development of Dalit, indigenous people, small farmer, marginalized women etc. It has also launched the program of infrastructure formation, development of capital and human resources, agricultural transformation, transportation, energy production and distribution, urban development etc.

Second Kathmandu Valley Water Supply Improvement Project, Tribhuvan International Airport Capacity Enhancement Investment Program, Upper Trishuli 1 Hydroelectric Power Project, strengthening Integrated Flood Risk Management, Promoting Investments and Economic Growth in Central and West Asia, East Asia, and South Asia Subregions, South Asia Subregional Economic Cooperation Highway Improvement Project, South Asia Subregional Economic Cooperation Power System Expansion Project-Additional Financing, Urban Water Supply and Sanitation (Sector) Program, Melamchi Drinking Water Project, Electricity Transmission Project etc are funded by the ADB in Nepal. (ADB, 2018) It has important role to develop infrastructure in Nepal.

Asian Infrastructure Development Bank

The Asian Infrastructure Investment Bank

(AIIB) is an international financial institution established in 2016 with the initiation of China when the agreement of establishing this institution was enforced in 2015. It has aimed to support the building of infrastructure in the Asia-Pacific region. Currently, it has 37 member countries and 20 non-regional Prospective Founding Members (PFM). However, Canada, Japan and the United States cannot become the member of PFM. It has Board of Governors, Board of Directors and Senior Management accompanied by president and Vice President for the policy and operation of the bank. Each country appoints governor in Board of Governors. Alternate governor is acknowledged. (AIIB, 2018)

Nepalese Enacted Laws for Membership of IFI

Nepal enacted Bretton Woods Agreement Act, 1961 for the membership of IMF and WB. It also enacted International Development Association Membership Act, 1962 for the membership of IDA and International Financial Corporation Membership Act, 1965 for the membership of IFC. It has International Financial Transaction Act, 1998 to grant permission for such international transaction within the territory of Nepal. Recently no separate law is necessary to enact for the membership. Nepal Treaty Act, 1990 is sufficient to be a member of the treaty agreements. Nepal became membership of international financial institutions in following date.

Institutions	Membership Date
IMF	September 6, 1961
IBRD	September 6, 1961
IDA	March 6, 1963
IFC	January 7, 1966
MIGA	February 9, 1994
ICSID	February 6, 1969
WTO	April 23, 2004
AIIB	October 24, 2014

Nepal is applying both the policy of IMF and WB as per the necessity to restructure its economy. Nepal has positive effect of IFIs for the restructuring

of the economy. IMF, WB and other institutions are providing technical and economic support for legal, policy and economic development of Nepal. Nepal is continuously reforming financial, economic and other sectors to make its policy and law compatible to the principles accepted by the world community. Economic restructuring approaches of IMF and World Bank are depicted below. (Bista, 2011:327)

Issues	IMF	WB
Time	Short term	Medium term
Purpose	Stabilization	Structural Adjustment
Method	Reducing demand side of price stability	Liberalize in resources allocation for comparative advantage
Results	Macro stability, reduction in negative BOP, profitable export	Efficient use of resource and large volume of export

International financial institutions are important for Nepal to support for monetary, economic, foreign exchange stability and to derive consistent economic development over the period of time, to strengthen Nepalese economy so that it can develop the competency in internal and international arena, to encourage liberal, transparent and competitive market economy, to receive grant, subsidies and loan for the national development, to maintain structural reform program of IMF and WB to mitigate the negative effect of global financial crisis, 2008 and to reduce the effect of Asian economic bubbles occurred in 1997 in Nepal.

Conclusion

International Financial Institutions have great role to create fund and utilize for the development of the world. IMF and World Bank Group are important global financial institution supporting for international development, cooperation, economic stability and peace. There is special provision in this group that membership of IMF is necessary to become a member of World Bank Group. Among this Group, same governance

structures of International Bank for Reconstruction and Development performs the organizational structures of other group agency. Additionally, there are numbers of regional and local financial institutions which ultimately contributes for economic diplomacy and international cooperation because no region and a country is self dependent to fulfill their necessity in the globalized society.

However, there are many voices against the performance of this institution by claiming these institutions are the forum of developed countries and rich people. (Peet, 2009:150) Yet, we cannot disregard the contribution made by them in international peace and financial architectures. Finally, these institutions support for the acceleration of growth of developing countries.

References

- ADB History, available at <https://www.adb.org/about/history>, visited on 11/8/2018.
- Asian Development Bank (2016), <http://www.adb.org/>, visited on 2 June 2018.
- Dr. Ramchandra Bhattarai, (2067), Monetary Economics, First Edition, Worldwide Publication Pvt. Ltd.
- Governance, available at <https://www.imf.org/external/about/govstruct.htm>, visited on 11/8/2018.
- How we're organized, <https://www.adb.org/about/how-were-organized>, visited on 11/8/2018.
- International Center for Settlement of Investment Dispute (2016), <https://icsid.worldbank.org/apps/icsidweb/about/pages/default.aspx>, visited on 2 June 2018.
- International Finance Corporation (2016) http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/corp_ext_content/ifc_external_corporate_site/hom, visited on 2 June 2018.
- International Monetary Fund (2016), <http://www.imf.org/external/index.htm>, visited on 2 June 2018.
- Jeffrey M. Chwierot, (2010), The IMF and the Rise of Financial Liberalization, Princeton University Press, Oxford.
- Marc Flandreau, Institut d'Etudes Politiques de Paris et.al., (ed), (2003), International Financial History in the Twentieth Century; system and anarchy, Princeton University.
- Michele Fratianni and Paolo Savona et.al (Ed.), (2003), Sustaining Global Growth and Development; G7 and IMF Governance, Ashgate.
- Multilateral Investment Guarantee Agency (2011), Organization Chart of the Multilateral Investment Guarantee Agency (PDF) (Report), World Bank Group, visited on 2 June 2018.
- Multilateral Investment Guarantee Agency, <https://www.miga.org/>, visited on 2 June 2018.
- Nepal and ADB, available at <https://www.adb.org/countries/nepal/main>, visited on 11/8/2018.
- Otto Hieronymi, (2009) Globalization and the Reform of International Banking and Monetary System, Palgrave Mcmillan.
- Raghu Bir Bista, (2011), Economics of Nepal, Second Edition, New Hira Books Enterprises, Nepal.
- Richard Peet, (2009), Unholy Trinity; The IMF, World Ban and WTO, second Edition, Zed Books, London.
- Shale Horowitz and UK Hoo, (2001) The Political Economy of International Financial Crisis, Rowman and Littlefield Publishers Inc., Oxford.
- Susan Park and Antje Vetterlein, (2010), Owing Developments; Creating Policy Norms in the IMF and the World Bank, Cambridge University Press.
- The World Bank Fund for the Poorest <http://ida.worldbank.org/about/what-ida>, visited on 2 June 2018.
- Tony Killick, (1995), IMF Programmes in Developing Countries; Design and Impact, Rutledge, London.
- Vide IMF Lending, (March 8, 2018), available at <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/IMF-Lending>, visited on 11/7/2018.

Maintaining the Efficiency of Public Procurement

● Dr. Suman Kumar Regmi*

Abstract

Public procurement, the generic term used to refer to procurement contracts, public service delegations; and public private partnerships, now represents significant amounts of money as it is believed and assumed to account substantial percent of the GDP. Even as the public procurement system must struggle to achieve the best possible performance in terms of cost and service, its inefficiency is highlighted on a regular basis. In fact, substantial gains could be achieved through a more efficient management of the system. This paper shows potential way of approach of action, in the structure of the regulatory changes under way with the aim of increasing the efficiency of the public procurement system and frames various ways of improving the efficiency of the public procurement system once the decision to call upon an external partner has been made.

I. Introduction

The management of public procurement operations is often entrusted to those with an exclusively legal background. The expertise and incentives of the public buyer are too limited in a context of everywhere pool of information and in which contractual details are significant.

The contracts upon which the public procurement system is based are subject to certain mismatch of information and contractual incompleteness. Public procurement means acquisition of goods, consultancy services or other services or carrying out or causing to be carried out any construction works, by a public entity (Government of Nepal, 2007).

Public procurement system also proves the traditional perception of the public procurement function as a clerical task of government (Dr. Suman, 2073 B.S).

The negotiation procedure must be supported by transparent information both prior to and following negotiation. During the execution stage, it must be possible for amendments to contracts to be contested without incapacitating the process by facilitating an increase in the number of useless appeals.

Major demands on public procurement are the external demands for maintaining transparency, integrity, accountability and exemplary behavior during its pursuit (Netra Subedi Prayas, 2073 B.S).

For the purposes of intensifying competition at the tendering stage it would be useful to limit the number of electronic information platforms and to merge them towards a high-performance standardized model.

The evaluation criteria that will be used to assess the compliance of offers to the specification need to be developed when writing the specification. The specification will affect the criteria and their

---

*Former Deputy Executive Director, Trade and Export Promotion Centre

relative importance to each other, and the criteria will in turn affect the decision on the selection of solution offered by suppliers. Generally, the evaluation criteria may address such issues : advantage of goods or services being offered; ability of supplier to meet requirements, including technical and management competence, financial viability, risk and insurance requirements , relevant skills, expert and key personnel; whole life cycle cost; and assessment of risks or constraints associated with this offer (Krishna , 2073).

Outsourcing has mixed effects in terms of service quality and cost. 'It may sometimes be necessary to engage an external consultant who can provide technical expertise to help users define their requirements. A consultant would normally only be required where complex technical issues are involved. A consultant engaged to develop specification is normally excluded from tendering for those goods or services and should not be used to make management decisions. Close monitoring and management of identified conflict of interests and confidentiality requirements must be undertaken by the procuring entity. (Krishna, 2073 B,S).'

However, it is not so much the decision to outsource as the method of outsourcing -and above all its implementation- that present a problem. Indeed, risk-sharing as laid down in the contract is a central issue.

The proportion of project risks was high in Nepal often due to problems related to procurement. The problems and risks were often related to procedures and practices, anti corruption measures, corrupt practices, legal and regularly framework etc. Similarly, inadequate institutional capacity, poor project and contract management capability, inadequate recordkeeping, external pressures to contract awards, poor quality of evaluation reports and inordinate delays in deciding to award contracts. Moreover, other identified problems due to restrictive bidding, to inadequate bidding periods, to price negotiations with the lowest priced or all bidders and to the failure of the bidding documents to provide for post qualification and evaluation criteria as well as procurement planning (Suresh Pradhan, 2074 B.S.)

II. Risk-sharing in Public Contracts: Contributions from Economic Analysis

Risk-sharing between public and private entities needs above all else to take account of the asymmetry of information that exists between these two players. The company is naturally more familiar with the technology available, the cost of supplying what is required and indeed the demand for the products and services concerned by the public procurement operation in question. The proportion of projects risk was high in Nepal often due to problems related to procurements. The problems and risks were often related to procedures and practices, anticorruption measures, corrupt practices, legal and regulatory framework etc. (Suresh Pradhan, 2074).

In the case of an infrastructure project, one means of holding the contractor accountable is to link the design and construction stages with the future operation of the infrastructure, since the contractor then has nothing to gain from reducing costs too much on the first part of the contract if this will have to be compensated for in the form of maintenance costs at the operational stage.

For the best application of the Construction Milestones and to minimize construction delays, it has been recommended that: project duration shall not be made ambitious with unreasonable work schedule; Contractor's licensing system shall be reviewed so that only competent contractor could compete in the construction industry; as most of the contractors are found unable to achieve the first milestone, it is suggested to insert only two milestones instead of three; which would result better output especially for the contracts which are small and medium in terms of their size, duration and complexities; even though advance mobilization fund has been certain advantages, it has taken root in the construction industry. Hence, more attention should be given to systemize it for more positive impacts. Its use and misuse has to be regulated by the client through proper contract administration (Er. Ishwar Bhatta,2075 B.S)

2.1 The Three Tools of Public Procurement

a. Traditional Procurement:

Procurement contracts, which are designed to satisfy needs for works, supplies or services, accounted for around huge amount. So in the closed framework scenario a procurement contract under a framework agreement may be awarded only to a supplier or contractor or consultant that is a party to the framework agreement initially. Due to the reason, all bidders shall not have equal and continuous opportunity to present their bids in closed framework agreement system. (Ramesh Kumar Sharma, 2074 B.S.)

b. Public Service Delegations:

Public service delegations (PSDs) cover all contracts whereby a public legal entity entrusts the management of a public service for which it is responsible to a public or private delegate –the contractor– in return for a payment that depends largely on the results of the service operation. PSDs are used for mass-catering, water and sanitation, district heating, transport, sports facilities, etc. The public purchasing process is divided into four different activities, or phases: planning, formulation, implementation, and evaluation. All activities or phases support service delivery needs of using departments and managers (Dr. Suman Kumar Regmi, 2074 B. S)

c. Public Private Partnerships:

Public private partnerships –similar to private finance initiative (PFI) contracts – enable a public entity to entrust a company with a global project as part of a long-term contract and in return for a staggered payment from the public entity. It is used for major construction projects (educational establishments, hydro project, train-metro -mono rail

stations, etc.), urban infrastructure (street lighting, roads, etc.) and even sports and cultural facilities (theatres, stadiums, swimming pools, etc.).

The three public procurement tools outlined above differ with regards to risk-sharing between the public authority and the contractor executing the contract.. The PSD, for example, involves a payment that is both deferred and made by the user rather than by the public authority, meaning that the demand-side risk is born by the delegate contractor. In the case of public private partnerships, meanwhile, payment is delayed but always made by the public authority, which therefore bears the risk associated with demand.

III. Managing Public Contracts: Observations and Foreseeable Changes

Contracts are generally signed following some form of competitive process and give rise to issues associated with management and expertise at every stage of the contract from selection to execution monitoring and closure. The difficulty for the public authority lies in the fact that neither can it directly observe the contractor’s performance and nor can it foresee all of the hazards to which the contract will be subject over the course of its execution.

3.1 Contract Negotiation and Renegotiation

The difficulty begins at the company selection stage, which generally involves a tendering process, with the risk of collusion in the case of concentrated markets, the risk of “the winner’s curse”, the risk of receiving overly aggressive offers designed solely to ensure selection, with the aim of renegotiating the contract at a later date, and the risk of corruption.

The partner selection stage is particularly difficult in that the public authority cannot always limit itself, in an invitation to tender, to the lowest bidder without any negotiation or even “competitive dialogue”.

- a. **Negotiated selection procedures are not commonly used:** The process of selecting companies is made even more difficult by the frequent renegotiation of contracts after they are signed, a practice that is particularly widespread in the case of PSDs.
- b. A significant proportion of public contracts with private partners are later renegotiated. Renegotiations are, however, useful when they enable the contract to reflect new circumstances, notably in the case of complex and long-term contracts. The aim is therefore to encourage beneficial changes at the same time fighting opportunistic renegotiations, which requires transparency and competency on the part of the public party.

3.2 Transparency and Competency

Government observes certain failings in public contracts with regards to transparency. Information regarding amendments to contracts and the monitoring of expenditure in public contracts in particular is difficult to access in many countries, something that is true of all of the public procurement tools. Transparent procedures help attract more investment by lowering risk. A transparent procurement system allows competing private enterprises to judge the risk of doing business with the government. They can make more realistic economic investment decisions where government procurement policies are in line with good commercial practice and public accountability requirements (Dr. Suman Kumar Regmi, 2074 B.S.).

Transparency is, of course, crucial at every stage of the public procurement process for the purposes of ensuring freedom of access. It should also be possible that the renegotiation of contracts be monitored by the taxpayers that fund them.

Management of public contracts requires informed and independent players that also have the expertise to deal with situations that are sometimes complex. Integrity in public

contracts refers to both the lack and mismatch of expert skills on the part of the agents responsible for public procurement.

IV. Improving Public Contract Management

The provisions associated with the directives on traditional procurement and concession contracts are indicative of a move towards a new vision of public service management that grants greater freedom to contracting authorities. In order to take full advantage of this development in terms of public procurement efficiency, however, it is essential that progress be made simultaneously in three complementary aspects, namely transparency, competition and expertise, whilst clarifying the objectives of the public procurement system.

One of the underlying principles of public procurement is cost effectiveness in procurement that is to keep procurement cost low (Mani Ram Gelal, 2072 B.S)

4.1 Clarifying the Objectives of the Public Procurement System

As it is seen, the significant amounts at risk in the public procurement system make it a potential lever for achieving social, environmental and innovation-related objectives, in which case the public authority must incorporate these criteria at the contractor selection stage. The directives on traditional procurement and concession contracts leave it up to the country to decide whether these objectives are compulsory or optional. It is important to note that the public authority has at its disposal a number of more direct and effective ways of achieving the objectives pursued, without challenging the legitimacy of such objectives.

Using public procurement to achieve social, environmental and innovation-related objectives is ineffective for a number of reasons and visions.

V. Recommendations

It is recommended that a comparative

evaluation be performed beforehand in order to determine the most appropriate public procurement tool to meet the needs of the public authorities concerned.

A. Recognize that the aim of public procurement, regardless of the values at stake, is primarily to meet an identified need by achieving the best possible performance in terms of cost and service or expected functionalities. Entrusting the public procurement system with the task of achieving social, environmental and innovation-related objectives is ineffective.

B. Make it compulsory for the public party to provide and publish online two summary reports on the analysis of the bids both prior to and following the negotiation stage.

C. Centralize information regarding the past performance of contractors for the purposes of facilitating the use of such information at the awarding stage so as to penalize less reliable companies in accordance with the terms outlined in the directive without running any legal risks.

It is known that e-procurement produces cost reduction, higher productivity, and increased spend under management. The use of e-procurement significantly reduces requisition -to -order to processing costs, cuts transaction cycle time half (Dr. Suman Kumar Regmi, 2075).

Implementation of electronic government procurement (e-gp) represents an important phase in procurement reform process in Nepal. Public Procurement Monitoring Office (PPMO) has been engaging in starting e-GP, and 32 different portals used by different procurement entities are now being brought under a single portal under PPMO.

D. Introduce/maintain electronic advertising and application platforms only at regional level and upload all of the information to a national platform. Bring the practices adopted by the different platforms into line with the most effective regional initiatives.

E. Make it compulsory for a bid analysis report to be posted online, along with the relevant legal information (procedure, selected bid, number of bidders, etc.).

F. Make it compulsory to publish an 'amendment notice' as soon as the value of the contract varies by calculated amount as required percent and introduce a quick amendment summary procedure that is open to stakeholders.

G. Apply transparency requirements to directly managed activities, along with appropriate incentives and penalties; make it possible to evaluate such activities on a similar basis to those delegated to a private partner.

H. Increase the professionalization and expertise of public buyers and project managers. Enhance the appeal of such professions by means of professional development opportunities. Centralizing purchases wherever possible and accumulating experience: Centralizing the purchasing function can result in substantial savings. Indeed, centralization helps achieve economies of scale by capitalizing upon and developing good practices, by pooling procedures and by facilitating collective purchasing.

I. Centralize the purchasing of standard goods and services wherever possible; create competition between entirely independent and professional central purchasing bodies; give public buyers the option of decentralizing their purchases for the purposes of ensuring maximum flexibility where it is required.

Increasing control over the largest contracts: In order to ensure that the three cornerstones of "transparency", "competition" and "expertise" increase the efficiency of the public procurement system, the recommendations outlined above must be accompanied by greater monitoring of the public purchase both upstream and downstream where the largest contracts are concerned, in which case more costly monitoring and supervision is justified.

VI. Conclusion

The greater freedom that will be granted to

contracting authorities, notably at the selection stage but also at the contract execution stage, could potentially be beneficial, provided that this freedom is part of a broader move towards greater transparency, effective competition and the development of specific expertise. Low bidding has been a matter of trouble in recent years. Ethics is one of the prerequisites for maintaining transparency and competition in the public procurement. Public procurement in Nepal has been

taking place amidst violations of rules. PPMO has been guiding the situation. Sufficient time and efforts should be spent for the preparation of a sound specification.

Despite the above difficulties, the institutional view of the system approach is a useful approach to reassess public procurement. The public procurement system discussed above proves that public procurement is very complicated, requiring a very broad-based or interdisciplinary knowledge.

References

- Dr. Suman(2073 B.S). Public Procurement System : A Check and Balance Power. *Public Procurement Journal*. Vol: 5(1)
- Dr. Suman Kumar Regmi, 2074 B. S). Strategic Public Procurement Management: Essential for Good Governance in Public /sector. *Public Procurement Journal*, Vol: 5(1). Kathamandu: PPMO
- Dr. Suman Kumar Regmi, 2075 B. S). Strategic Value of Public Procurement. *Public Procurement Journal*, Vol: 7(1). Kathamandu: PPMO
- Er.Ishwar Bhatta(2075 B.S). Application of Construction Milestones in Rural Road Contracts of Nepal. *Public Procurement Journal*. Vol: 7(1) Kathmandu: PPMO
- Government of Nepal(2007). Public Procurement Act . Kathmandu: Government of Nepal
- Krishna Raj Panta(2073) Specification Writing of Goods, *Public Procurement Journal*, Vol: 5(1). Kathamandu: PPMO
- Mani Ram Gelal, 2072 B.S) Low Bidding Practices in Public Contracts: Causes, Impacts and Solutions , *Public Procurement Journal*, Vol: 4(1). Kathamandu: PPMO
- Netra Subedi Prayas (2073).How Procurement Reform Can Contribute Good Governance . *Public Procurement Journal*, Vol: 5 (1)
- Ramesh Kumar Sharma, (2074 B.S.) Can Framework Agreement be a Panacea for Nepal. *Public Procurement Journal*, Vol: 6(1). Kathamandu: PPMO
- Suresh Pradhan(2074 B.S), An Empirical Review of Public Procurement System Reform in Nepal. *Public Procurement Journal* Vol: 6(1)
- The writer is former Deputy Executive Director (Joint Secretary Level) of Trade and Export Promotion Centre under Ministry of Industries, Commerce and Supplies. Dr. Regmi has been teaching in various Colleges and Campuses starting from Pashupati Campus since 1981. Presently, Dr.Regmi is Thesis Guide for MBS,BBS and BBA students For further: 9849771884

Fundamentals of Foreign Exchange and Different Regimes

● Suresh Kumar Dahal*

Each nation has its own monetary system and many nations have their own currency. However, when it comes to international transactions the stored value of each currency differs from the other. To congregate this difference in stored value, the ratio of one currency vis-à-vis the ratio of another currency is determined, which is also known as bilateral exchange rate. Exchange rate fundamentally is the price of one currency in terms of other currency. It is the rate of conversion that measures the value and acts as a medium of exchange to facilitate the exchange of commodities of different attributes internationally. Although, this exchange of commodities can take place through barter, exchange rate facilitates issues like lack of double co-occurrence of wants, divisibility and the stored value.

Why Exchange Rate?

- There is no uniformity of currencies across jurisdictions.
- To ensure the stored values of commodity globally.
- To facilitate cross-border transactions.
- To facilitate purchasing power parity of non-identical products with different factors of productions.

Direct Vs. Indirect Rates

Direct (price quotation) – Price per unit of foreign currency; Number of home currency per

unit of foreign currency. (Eg. Rs. 118.12/\$)

Indirect (volume quotation)– Purchase power of a currency, where how much volume of a foreign currency do a unit of home currency fetch; Number of foreign currency per unit of home currency (Eg. 0.008/Rs)

The more common of the two is direct quote. Under direct quote, when exchange rate increases, home currency depreciates and when it decreases exchange rate appreciates. An appreciation of a country's currency raises the relative prices of exports and lowers the relative prices of imports. Conversely, a depreciation of a country's currency lowers the country prices of exports and raises the relative cost of imports.

Cross Rate and Arbitrage

Cross rate is a rate between two currencies which has an exchange rate quote within a common currency. E.g. If there is no conversion rate determined between Nepali Rupees and Pilipino Pisos, then both currency is converted as against per unit of US dollars and thereby the exchange rate is identified. This may give rise to an arbitrage opportunity. However, in real life the insignificant arbitrage opportunity exists for a very short run time and gets nullified by information symmetry and the demand and supply dynamics. Further, it is more neutralized with the difference buying and selling rate (arising due to transaction cost) of a currency which is also called the bid-ask spread.

---

*Deputy Director, Nepal Rastra Bank

Effective Exchange Rate

An effective exchange rate is the measure of a value of a currency against trade weighted basket of other currencies relative to a base date. Trade weights are derived from:

- a. Country A's competition in country B's domestic market.
- b. Country B's competition in country A's domestic market.
- c. Competition of Country A and country B's manufactured goods in 3rd countries.

Effective exchange rates are used to identify domestic currency's performance compared to the country's most important trade partners.

Bilateral exchange rate involves a, while anis a weighted average of a basket of foreign currencies, and it can be viewed as an overall measure of the country's external competitiveness.

Nominal Exchange Rate (NER), Nominal Effective Exchange Rates (NEER) and Real Effective Exchange Rates (REER)

The NER is a bilateral exchange rate between two different currencies of a nation. However, a bilateral exchange rate between two nations cannot really indicate the external competitiveness of a nation. While, a currency may be stronger with one nation, the same currency may be weaker with another. Due to which, NEER comes into picture.

The NEER is the weighted average of bilateral nominal exchange rates of the home currency in terms of basket of foreign currencies. A basket generally includes the currencies of major trading partners' nations.

The REER adjusts NEER by the appropriate foreign price level and deflates by the home country price level. Reserve Bank of India calculates 2 different REER based on data from 6 and 36 different currencies. RBI takes the exchange rate of Indian rupee vis-à-vis. foreign currency against a numeraire, i.e., the IMF's Special Drawing Rights (SDRs) in indexed form, adjusts CPI of a foreign nation by deflating WPI of India. The weight is assigned against each currency depending upon the trade volume.

The REER can be used to measure the value of a country's currency, identify the underlying factors of a country's trade flow, and analyze the impact that other factors, such as competition and technological changes, have on a country and ultimately the trade-weighted index. It is also important because, if the nation A has a large trading relationship with the nation B, the effective exchange rate would be largely be impacted by exchange rate between A and B and this would have a larger weighting in the index. As a result, there would be larger impact of economic situation of country B in the REER of country A more so than another currency with a smaller weight assigned.

Foreign Exchange Market

Foreign exchange rates are determined by interaction of households, firms and financial institutions that buy and sell foreign currencies to make international payments. The market where trade of international currency takes place is the foreign exchange market.

Major transactions take place over telephone, telecommunication devices and internet. Foreign bills of exchange, telegraphic transfer, bank draft, letter of credit etc. are the major instruments. Speculators transact with a motive to derive gain in short run from the fluctuating price. Non speculators are businesses, individuals and arbitrageurs. Monetary authorities intervene to make market favorable to their respective economy.

The major actors of foreign exchange market are commercial banks, corporations involving international trade, non-bank institutions like asset management firms, insurance firms etc. and central banks. (A tourist may pay a hotel bill in dollars, however since the transaction is of very small volume, they are not categorized as actors.)

Unique features of foreign exchange market:

- Largest market in the world, with transaction value of \$6.6 trillion per day (as on April 2019; 2019 Triennial Survey, BIS).
- Operative 24 hours a day during weekdays due to geographical differences.

- Dynamic prices as they are influenced by variety of factors across jurisdictions.
- Foreign exchange market is located in all nations in the world and has very big players such as government of a nation.
- A negligible arbitrage opportunity exists for a brief time remains for a very brief durations. However, due to bid-ask spread, we can effectively assume that there is no arbitrage opportunity.
- US dollars is the dominating currency (Nearly 88% of transactions are in USD, as on April 2019; 2019 Triennial Survey, BIS)

The demand for foreign currency is determined by multiple factors and is highly sensitive to information. Some of the major factors are interest rates (rate of return), asset return, exchange rate, risk and liquidity and so on.

Functions of foreign exchange market:

1. **Transfer Function** – Transfer finance, purchasing power from across countries. Such transfer is affected through foreign bills or remittances made through telegraphic transfer.
2. **Credit Function** – To provide credit to international trade.
3. **Hedging Function** – Forwards, futures options and swaps.

Determination of Foreign Exchange in Alternate Regimes

Exchange rate regimes can broadly be categorized into two extremes, namely fixed and floating. In a fixed also known as pegged exchange rate regime, the domestic currency is tied to another foreign currency, mostly with more widespread currencies such as the U.S. dollars, euro, pound sterling, influential nation's currency and the basket of currencies. The monetary authority intervenes in the foreign exchange market to ensure that the exchange rate stays close to a predetermined target. This is explained with the diagram below.

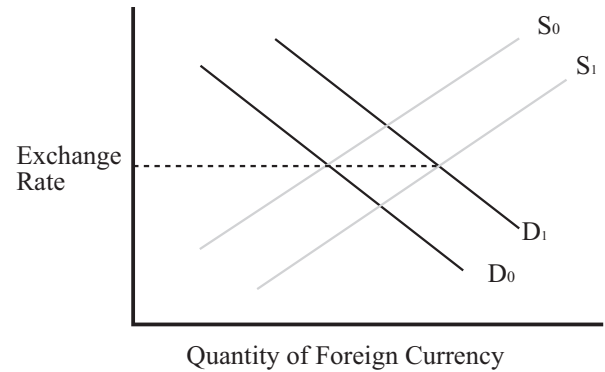

Fig: Determination of exchange rate in a fixed exchange rate regime

In the figure above, Y-axis measures the exchange rate against a pegged foreign currency that remains fixed as announced by the monetary authority. The X-axis measures quantity of pegged foreign currency available in the market. The initial equilibrium is at the intersection of D_0S_0 . When there is an increasing demand in the foreign currency in the market, resulting in outward shift of the demand curve to D_1 , there is a pressure on exchange rate such that domestic currency tends to depreciate. However, In order to keep exchange rate at a stipulated target, the monetary authority increases supply of foreign currency, resulting in right shift of the supply curve to S_1 such that, the exchange rate remains fixed at intersection of D_1S_1 . Thus, the stability in exchange rate is achieved through expansion and contraction of foreign currency/currencies against which an exchange rate is fixed as explained in the figure above. However, it is worth mentioning here that, monetary authority uses both direct (intervention as explained above) and indirect approaches (moral suasion, foreign currency restrictions etc.) to keep exchange rate at the stipulated target. Under this system, exchange rate stability is achieved but if the exchange rate is fixed at the wrong rate it may be at the expense of domestic economic stability. For e.g. an overvalued exchange rate means that the nation's exports are relatively expensive and imports are relatively cheaper and vice versa.

In a floating exchange rate, market demand and supply determines the exchange rate. There is no pre-determined official target set by the monetary

Following are some of the advantages and disadvantages of fixed and floating exchange rates.

Regimes	Advantages	Disadvantages
Fixed	<ul style="list-style-type: none"> ● Exchange Rate Stability ● Encourage Investment ● Provide nominal anchor for monetary policy ● Avoid competitive depreciation (Price war) ● Avoid speculative bubble 	<ul style="list-style-type: none"> ● Requirement of large volume of reserves to manage the peg ● Lack of monetary independence (Impossible trinity) ● Higher impact of trade shocks ● Possibility of black market trading ● Importing inflation
Floating	<ul style="list-style-type: none"> ● Monetary independence ● Automatic adjustment to trade shocks ● Low cases of black market trading ● Avoid importing inflation ● Lower need to maintain reserves 	<ul style="list-style-type: none"> ● Exchange Rate volatility ● Discourage Investment due to possible exchange rate losses ● Lack of currency control can curtail economic growth

authority. However, in a managed or dirty float regime, authority can indirectly influence exchange rate by managing the volume of domestic and foreign currencies in the banking system.

However, in practice the nations follow different degree fixed or floating regime depending on development of financial system, balance of payment position, ability to tackle the exchange rate volatility, trade competitiveness and so on. International monetary fund undertakes the study on an annual basis to identify different regimes practiced by nations across the world. The next section discusses about various classification of exchange rate regimes.

Classifications of Exchange Rates Regimes

Exchange rate regimes are broadly classified into hard pegs, soft pegs, floating and residual. Under this classification, there are different types of regimes depending on its nature of fluctuation. Following are the different regimes practiced by different nations across the world:

I. Hard Pegs

1. Exchange rate arrangement with no separate legal tender:

Under this regime, a nation circulates other nation's currency (typically referred to as dollarization) or a common union currency as a sole legal tender. The main drawback of this regime is that a nation's monetary authority's independent control over domestic monetary policy is completely surrendered. There are 13 countries in the world including Ecuador, Panama and Montenegro that follow this regime.

2. Currency board arrangements:

Under this regime, a nation issues an explicit legislative commitment to exchange domestic currency for a specified foreign currency at a fixed exchange rate. This also means that every unit of domestic currency is printed against or backed by foreign asset. Thus, there is little scope for a central bank to carry out in monetary control and lender of last resort facilities. There are 11 economies in

the world including Hong Kong SAR, Brunei Darussalam and Bulgaria that follow this regime.

II. Soft Pegs

1. Conventional fixed peg arrangements:

Under this regime, a currency is pegged with another currency, a basket of currencies or a cooperative arrangement with ± 1 percent or lesser margin. However, the parity is not irrevocable. The monetary authority maintains parity through direct intervention (mopping and injecting of foreign currency to maintain the desired exchange rate) and indirect intervention (such as moral suasion, constraints in foreign exchange activity, use of interest rate etc.). The nation's monetary autonomy is low as exchange rate becomes an anchor to monetary policy. There are 43 countries in the world including Nepal, Qatar and Denmark that follow this regime.

2. Pegged exchange rate within horizontal bands:

This regime is slightly different to conventional peg only to the extent that the margin between minimum and maximum value exceeds more than 2 percent. There is only 1 country namely Tonga in the world that follows this regime.

3. Stabilized Arrangements:

This form of soft peg stabilizes the spot exchange rate by letting it fluctuate within a specified band against a single currency or a basket of currencies. The outliers or step adjustments are undertaken with specified number of adjustments. Some countries even announce the direction of exchange rate on periodical basis. However, the regime does not imply a policy commitment on the part of the country authorities. There are 27 countries in the world including Singapore, Pakistan and Indonesia that follow this regime.

4. Crawling pegs:

Under this regime, pegged exchange rate is adjusted periodically due to change in fundamentals (inflation, interest rate etc.) to bring exchange rate at the desired level. This change could be reactive as per past data or proactive as per future projections. Maintaining a crawling peg imposes constraints on monetary policy in a manner similar to a fixed peg system only with a slight flexibility that pegged rate can be adjusted more often. The word 'crawl' is used with a notion that these short run adjustments lead to long run exchange rate equilibrium. There are only 3 countries in the world namely Honduras, Botswana and Nicaragua and that follow this regime.

5. Crawl-like arrangement:

The only difference between crawling peg and crawl like arrangement is that while the former determines the exchange rate at a fixed value, the latter ensures that exchange rate is within a narrow margin with identified trends for a stipulated time. There are 15 countries in the world including China, Iran and Bangladesh that follow this regime.

III. Floating Regime

1. Free floating :

Under this regime, the exchange rate of a nation is determined by market forces and authorities seldom intervene. In practice, only nations with developed financial markets and free capital flow opt for this kind of exchange rate regime. Though there is a considerable risk of volatility, it carries several merit like low foreign asset reserve requirement and automatically adjustment to trade shocks. There are 31 countries in the world including the United States, United Kingdom and Australia that follow this regime.

2. Floating :

This is also referred as "managed float" or a "dirty float". Under this regime, exchange

rate is largely market determined without a predictable path. However, there is an intervention by authorities when the exchange rate faces higher fluctuations to ensure trade competitiveness and equilibrium in macroeconomic fundamentals. There are 35 countries in the world including India, Thailand and South Korea that follow this regime.

IV. Residual

1. Other managed arrangements:

This is a residual category of exchange rate that do not fit into any of the categories above. Typically, nations with frequent policy shift undergo this kind of regime. There are 13 countries in the world including Cambodia, Zimbabwe and Venezuela that are there with this regime currently.

The primary choice between 'pegged' and 'floating' exchange rates is the trade-off between reducing exchange rate volatility and foregoing an independent monetary policy. Further, more conventional the regime, more foreign exchange reserves are required to manage exchange rate through intervention. The regime of exchange rate itself is not stagnant as nations keep adopting different regimes as per changes in economic environment. Fundamentally it is observed that each nation take in account various factors such as objective of macroeconomic policies, prevailing macroeconomic fundamentals, trade openness, external sector stability, foreign reserves position, advancement of financial system etc. while adopting different regimes.

References

- Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions, 2018, International Monetary Fund.
- Triennial Central Bank Survey of Foreign Exchange and Over-the-counter (OTC) Derivatives Markets, 2019, Bank for International Settlements.
- Revision of Nominal Effective Exchange Rate (NEER) and Real Effective Exchange Rate (REER) Indices, Reserve Bank of India Bulletin, December 2005.
- P Krugman, M. Obstfeld and M. Melitz, International Economics: Theory and Policy, 10th Edition, 2018, Pearson Education, Inc.
- Peijie Wang: The Economics of Foreign Exchange and Global Finance, 3rd Edition, 2020, Springer-Verlag Berlin.

Table I
Selected Macroeconomic Indicators

	Heading	Annual					Mid-Apr	
		2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2018/19	2019/20***
A	Real Sector (growth rate and ratio in percent)							
	Real GDP at basic price	3.0	0.2	7.7	6.3	6.8		2.3
	Real GDP at producers' price	3.3	0.6	8.2	6.7	7.0		2.3
	Nominal GDP at producers' price	8.4	5.8	18.7	13.3	11.2		9.8
	Gross National Income (GNI)	8.4	5.7	18.3	13.4	14.1		8.9
	Gross National Disposable Income (GNDI)	9.3	6.6	16.1	10.5	14.3		7.2
	Gross Capital Formation / GDP	39.1	33.9	46.8	53.9	56.6		50.2
	Gross Fixed Capital Formation / GDP	28.0	28.7	31.4	34.6	33.7		28.1
	Gross Domestic Savings / GDP	9.2	4.1	13.4	16.6	18.9		18.1
	Gross National Savings / GDP	44.1	40.1	46.4	45.8	48.9		46.0
B	Prices Change (percent)							
	CPI (y-o-y)	7.6	10.4	2.7	4.6	6.0	4.44	6.74
	Food CPI (y-o-y)	9.2	10.2	-0.9	3.9	6.3	2.81	9.68
	Non-food CPI (y-o-y)	6.1	10.7	5.6	5.1	5.8	5.73	4.48
	CPI Annual / Period Average	7.2	9.9	4.5	4.2	4.6	4.24	6.53
	National Wholesale Price Index (y-o-y)	5.4	6.2	0.9	2.1	5.4	4.38	7.77
	National Wholesale Price Index Annual / Period Average	6.1	6.3	2.7	1.7	6.2	6.55	7.12
	Salary and Wage Rate Index (y-o-y)	7.9	5.9	13.4	6.8	9.1	9.64	7.49
C	External Sector (growth in percent)							
	Export Growth	-7.3	-17.8	4.2	11.4	19.4	17.7	12.9
	Import Growth	8.4	-0.1	28.0	25.8	13.9	21.3	-7.5
	BOP(-Deficit) (Rs. in billion)	145.0	189.0	82.1	0.96	-67.4	-64.7	36.6
	Current Account Balance (Rs. in billion)	108.3	140.4	-10.1	-246.8	-265.4	-204.8	-135.5
	Workers' Remittances (Rs. in billion)	617.3	665.1	695.5	755.1	879.3	653.2	626.9
	Trade Balance (Rs. in billion)	-689.4	-703.5	-917.1	-1163.7	-1321.4	-991.8	-903.7
	Trade Balance with India (Rs. in billion)	-435.8	-437.7	-592.2	-767.4	-855.2	-642.7	-547.2
	Gross Foreign Exchange Reserves (Rs. in billion)	824.1	1039.2	1079.4	1102.6	1038.9	1050.9	1155.9
	Gross Foreign Exchange Reserves (USD in million)	8147.7	9736.4	10494.2	10084.0	9500.0	9522.9	9493.2
D	Financial Sector (growth and interest rate in percent)							
	Broad Money (M2) (y-o-y)	19.9	19.5	15.5	19.4	15.8	17.7	15.3
	Narrow Money (M1) (y-o-y)	19.7	18.5	13.1	17.6	8.6	9.1	8.8
	Domestic Credit (y-o-y)	16.2	18.2	20.6	26.5	21.4	27.2	16.8
	Claims on Private Sector (y-o-y)	19.4	23.2	18.0	22.3	19.1	21.9	15.4
	Reserve Money (y-o-y)	19.8	4.6	20.1	8.1	-1.5	2.6	4.6
	91-day T-bills Rate (annual weighted average)	0.43	0.79	1.45	4.48	3.20	4.44**	3.81**
	364-day T-bills Rate (annual wighted average)	0.78	1.03	2.54	4.18	4.26	4.69**	3.94**
	Weighted Average Interbank Rate of Commercial Banks	1.01*	0.69*	0.64*	2.96*	4.52*	5.28**	2.13**
	Weighted Average Deposit Rate of Commercial Banks	3.94*	3.28*	6.15*	6.49*	6.60*	6.67**	6.74**
	Weighted Average Lending Rate of Commercial Banks	9.62*	8.86*	11.33*	12.47*	12.13*	12.28**	11.77**
	Base Rate	7.90*	6.50*	9.89*	10.47*	9.57*	9.64**	9.36**
	Total Deposits (Rs. in billion)	1688.8	2016.8	2299.8	2742.1	3235.1	3033.5	3547.6
	BFI's Credit to Private Sector (Rs. in billion)	1338.9	1656.9	1959.0	2399.8	2866.2	2795.7	3196.6
	NEPSE Index (Closing)	961.2	1718.2	1582.7	1212.4	1259.0	1184.0	1251.5
	Market Capitalization/GDP	46.4	83.9	69.4	47.7	45.2	48.3	46.2
E	Public Finance (Based on Banking Transaction Data)							
	Revenue Growth (%)	13.8	18.8	26.4	19.3	20.0	19.5	-2.3
	Expenditure Growth (%)	22.0	14.2	40.2	30.7	0.1	-7.3	6.9
	Domestic Debt (Rs. in billion)	196.8	234.2	283.7	390.9	453.0	383.3	481.0
	External Debt (Rs. in billion)	343.3	388.8	414.0	525.4	594.6	-	-
	Revenue / GDP	19.1	21.4	23.0	24.2	25.2	-	-
	Recurrent Expenditure / GDP	15.7	16.2	19.4	23.1	20.6	-	-
	Capital Expenditure / GDP	3.8	5.1	7.5	8.8	6.7	-	-
	Domestic Debt / GDP	9.2	10.4	10.6	12.9	13.1	-	-
	External Debt / GDP	16.1	17.3	15.5	17.3	17.2	-	-

*Weighted average of mid Jun-mid Jul

**Weighted average of mid Mar-mid Apr

***Real sector figures for 2019/20 are the preliminary estimates from CBS.

Table II
Major Financial Indicators
as on Chait End, 2076 (Mid-April, 2020)

		Class "A"	Class "B"	Class "C"	Overall
A. Credit, Deposit Ratios (%)					
1	Total Deposit/GDP	92.09	11.41	2.38	105.88
2	Total Credit/GDP	82.43	9.73	2.16	94.32
3	Total Credit/ Total Deposit	89.51	85.28	90.68	89.08
4	CCD Ratio [#]	77.01	75.39	75.08	76.54
5	Fixed Deposit/Total Deposit	48.09	50.75	53.81	48.50
6	Saving Deposit/Total Deposit	31.05	31.90	28.21	31.07
7	Current Deposit/Total Deposit	9.19	2.36	0.45	8.25
8	Call Deposit/Total Deposit	10.58	14.82	10.02	11.02
9	NPL/ Total Loan	1.72	1.48	6.76	1.81
10	Total LLP@/Total Loan	2.13	11.42	8.78	3.24
11	Deprived Sector Loan/Total Loan [§]	6.47	9.75	8.44	6.85
B. Liquidity Ratios (%)					
1	Cash & Bank Balance/Total Deposit	9.30	9.99	14.88	9.50
2	Investment in Gov. Securities/Total Deposit	12.17	3.58	7.04	11.13
3	Total Liquid Assets/Total Deposit	22.45	26.36	32.24	23.10
C. Capital Adequacy Ratios (%)					
1	Core Capital/RWA	11.23	13.11	18.62	11.55
2	Total Capital/RWA	13.38	14.22	19.99	13.59
D. Financial Access					
1	No. of institutions	27	23	22	72
2	No. of Branches	4,218	1,216	239	5,673
3	No. of Deposit Accounts	26,568,299	4,668,363	649,117	31,885,779
4	No. of Loan Accounts	1,150,750	329,196	45,489	1,525,435
5	No. of Branchless Banking Centers	1,586	-	-	1,586
6	No. of Branchless Banking Customers	190,250	-	-	190,250
7	No. of Mobile Banking Customers	9,465,648	1,118,251	86,173	10,670,072
8	No. of Internet Banking Customers	959,636	27,334	5,754	992,724
9	No. of ATMs	3,566	328	51	3,945
10	No. of Debit Cards	6,943,150	269,319	30,684	7,243,153
11	No. of Credit Cards	156,749	-	-	156,749
12	No. of Prepaid Cards	65,530	-	-	65,530
E. Interest Rate(%)					
1	Wt. Avg Interest Rate on Deposit	6.74			
	(a) Saving	4.72			
	(b) Fixed	9.73			
	(c) Call	4.29			
2	Wt. Avg Interest Rate on Credit	11.77			
3	Wt. Average Spread Rate	5.03			

Note:

Bank balance includes money at call

Nominal GDP(At Producer's Price) for 2018/19 Rs. 34,64,319 million(Preliminary)

Adjustments are not included in Credit Deposit Ratio Calculation.

Negative core capital has been excluded in calculation of Capital Adequacy Ratios

§ 6 months prior Total Loan is taken to calculate Deprived Sector Lending Ratio

Chaitra month end (last day) CCD ratio

नया वर्ष २०७७ को शुभ उपलक्ष्यमा समस्त नेपालीहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दै
बैंकको ६५ औं वार्षिकोत्सवको सुखद अवसरमा
मुलुकको आर्थिक स्थायित्व र अर्थतन्त्रको दिगो विकास, सुरक्षित
एवम् सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास, मूल्य र शोधनान्तर
स्थिरता कायम गर्नको लागि आवश्यक मौद्रिक तथा विदेशी
विनिमय नीति निर्माण गरी सोको व्यवस्थापन र वित्तीय सेवाको
पहुँच अभिवृद्धि गर्दै वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गरी बैंकिङ तथा
वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने र
मुलुकले परिलक्षित गरेको आर्थिक विकासको लक्ष्य प्राप्तिमा
सहयोग पुऱ्याउन सदा समर्पित रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

साथै, नोवल कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) को संक्रमणका कारण
अर्थतन्त्रमा परेको असरलाई सम्बोधन गर्न जिम्मेवारीबोधका साथ
केन्द्रीय बैंकले गर्नुपर्ने भूमिका निर्वाह गर्दै सुदृढ अर्थतन्त्र
निर्माणतर्फ अग्रसर रहने प्रणसमेत गर्दछौं ।

नेपाल राष्ट्र बैंक
परिवार